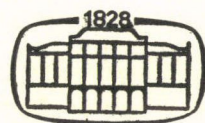

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG - ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

X. kötet 1–2. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

EÖRSI GYULA

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatóját, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40, Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1361 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszköz-
lendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

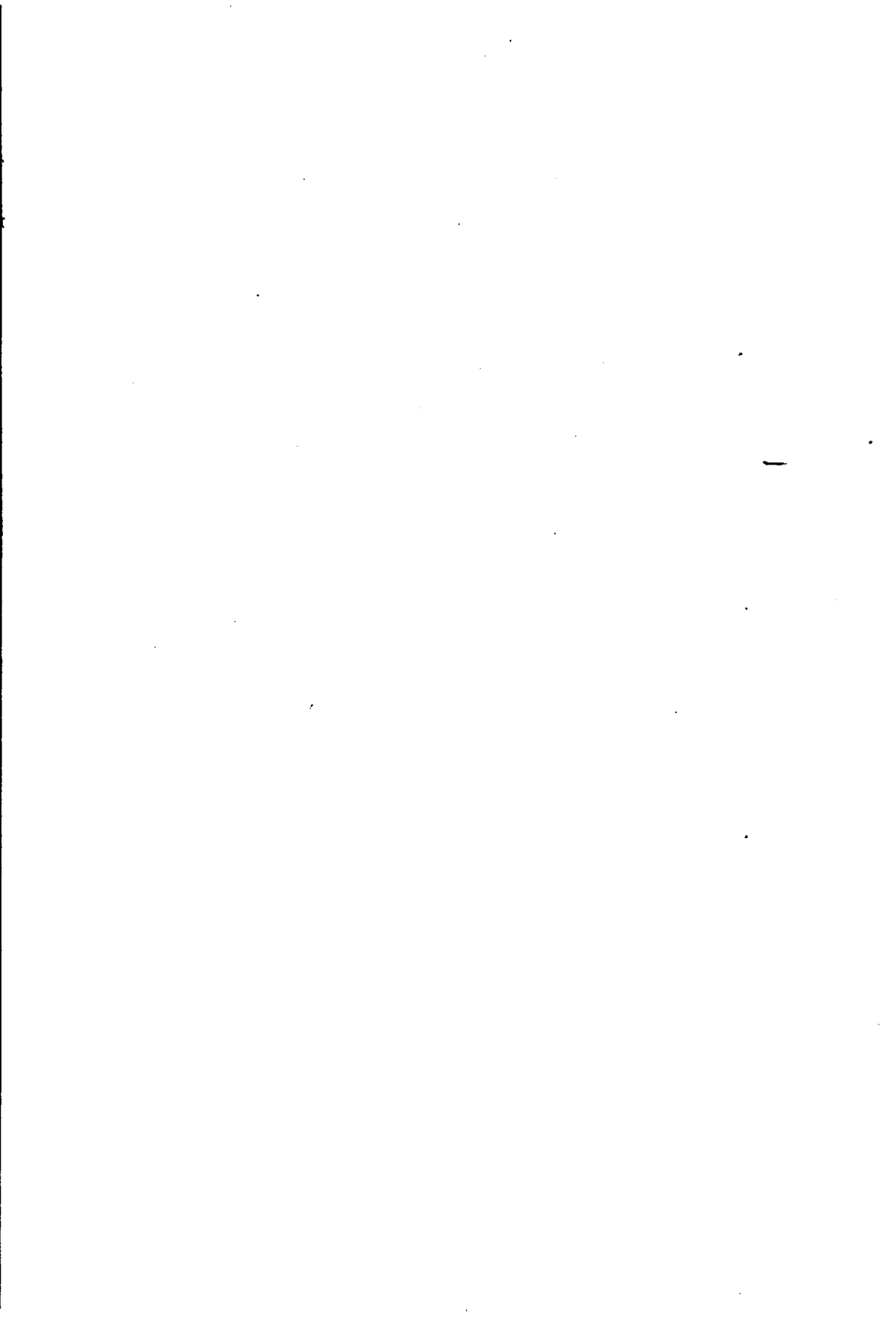
Acta Oeconomica szerkesztősége: 1051 Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

1976. ÉVI KÖTET

KÖTET-TARTALOMJEGYZÉK

A IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának hároméves tevékenysége (1973—1975)	1
<i>Kulcsár Kálmán</i> : A társadalmi tervezés és a jogi szabályozás	19
<i>Peschka Vilmos</i> : Gazdasági-társadalmi viszonyok és jogszabály	35
<i>Csizmadia Andor</i> : A polgári államépítés Deák Ferenc politikai nézeteiben	83
A „Világ gazdaság fejlődési tendenciái, különös tekintettel a magyar gazdaságpolitika és tervezés szempontjaira” című tárcaszintű főirány helyzetéről	123
<i>Sárközy Tamás—Sólyom László</i> : Az állami vállalat a fejlett tőkés államokban	135
<i>Varga Károly</i> : Tudományos pályafutás — tudományos hatékonyság	215
<i>Vékás Lajos</i> : Társadalmi tulajdon és szerződési rendszer	231
<i>Sajó András—Szekelyi Mária</i> : A bírói jogtudat értékelő elemeinek változása	269
<i>Bélley László—Kulcsár László</i> : A lakóhelyi közélet szociológiai problémái az új lakótelepeken	299
<i>Nizsalovszky Endre</i> : Megemlékezés Szász Istvánról (1899—1976)	327
Szakértői vélemények a IX. Osztály területén működő akadémiai kutatóhelyek 1972—75. évekre vonatkozó kutatási beszámolóiról	332
Közgazdaságtudományi Intézet (<i>Bognár József, Berend T. Iván</i>)	332
Világ gazdasági Kutatóintézet (<i>Szita János</i>)	343
Ipar gazdasági Kutatócsoport (<i>Trethon Ferenc, Susánszky János</i>)	351
Szociológiai Kutatóintézet, ELTE Szociológiai Tanszék, MKKE Gazdaság szociológiai Kutatócsoport (<i>Szalai Sándor</i>)	364
Állam- és Jogtudományi Intézet (<i>Szamel Lajos</i>)	375
Dunántúli Tudományos Intézet (<i>Szentpéteri István, Bartke István</i>)	383
<i>Horváth Pál</i> : A magyar jogi historizmus tudományági helyzetelemzéséhez	399
<i>Degré Alajos</i> : A Société Jean Bodin XX. kongresszusa a mezőgazdasági közösségekről (communautés rurales). 1976. május 25—30.	431
<i>Lábady Tamás</i> : A termék-felelősségbiztosítás jogi kérdései és megoldási lehetősége	435

A IX. GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK HÁROM ÉVES TEVÉKENYSÉGE (1973—1975)

Az osztálynak 6 rendes, 9 levelező, 5 tiszteleti tagja van. A beszámolási időszakra továbbá választott 5 tanácskozási jogú tagot, (az MTA Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóját, az MSZMP Társadalomtudományi Intézet igazgatóját, az OT államtitkárát, a KSH Népelességtudományi Kutató Intézet igazgatóját és az MTA Ipargazdasági Kutatócsoport igazgatóját), akik révén egyrészt további tudományterületek képviseltették magukat az Osztályban, másrészt az Osztály továbbfejlesztette intézményes kapcsolatait. Az Osztályhoz tartozó tudományágakban a tudományok doktora 69, (ebből közgazdaságtudományi 37, állam- és jogtudományi 32), kandidátus 440, (ebből közgazdaságtudományi 294, állam- és jogtudományi 146).

Az Osztály 9 tudományos bizottság, 2 nemzeti bizottság és 2 társaság tevékenységét irányítja.

Az Osztály tevékenysége

Osztályülések

1973.			1974.			1975.		
Ülések száma	Fontosabb témák	Részv. száma %-ban	Ülések száma	Fontosabb témák	Részv. száma %-ban	Ülések száma	Fontosabb témák	Részv. száma %-ban
6	17	75	6	19	72	6	18	75

Az évről évre nagyjából kéthavonként tartott ülések módot adtak az Osztályra tartozó állandó, időszakosan jelentkező és esetileg felmerülő feladatok ellátására, a tudományágazatokkal összefüggő legfontosabb kérdések figyelemmel kísérésére, valamint az Osztály tagjainak tájékoztatására. Az osztályülések látogatottsága és aktivitása kielégítő volt.

A tárgyidőszakban az Osztály több hozzá tartozó tudományágazat hazai helyzetének áttekintését, a tudományágak hazai és nemzetközi eredményeinek értékelését, valamint a továbbfejlesztés lehetőségeinek és módjának feltárását vette tervébe. A tervnek megfelelően elkészült a szervezéstudomány, a statisztika, a szociológia, az ipargazdaságtan és a közgazdaságtudomány tudomány-

ági helyzetelemzése. 1975-ben az Osztály megkezdte az állam- és jogtudomány helyzetelemzésének szervezését is; azt 1976 folyamán fogja megvitatni és az elnökség elé terjeszteni.

1973-ban az Osztály behatóan foglalkozott a szervezéstudományok helyzetével. Megvitatta „A szervezéstudományok helyzetéről és a fejlesztésük érdekében szükséges intézkedésekről” szóló előterjesztést, amelynek vitája eredményeként többek között a szervezéstudományok bizottsági rendszerének átalakítását határozta el. Az előterjesztést az Akadémia elnöksége is megtárgyalta.

A statisztika tudományának helyzetelemzésével 1974-ben foglalkozott az Osztály. A helyzetelemzés alapján az Osztály a statisztikai szemlélet általánosabbá tétele érdekében mindenekelőtt két fontos teendőre hívta fel a figyelmet. Az egyik a társadalomtudományok területén a statisztika iránt jelentkező igények felmérése; a népgazdaságban és általában társadalmunkban bekövetkező változások figyelemmel kísérése; az adatok hatékony feldolgozási formáinak a fejlesztése; a társadalomtudományok művelőinek az eddiginél alkalmazhatóbbá tétele a statisztika felhasználására, valamint a statisztikai szolgáltatások propagálása. A másik feladat egy elméleti-módszertani kutatóbázis megteremtése lehetőség szerint valamelyik egyetemi tanszéken. A tudományág helyzetéről hozott osztályhatározat végrehajtásának menetében a Statisztikai Bizottság írásbeli előterjesztése alapján az Osztály foglalkozott a statisztikusok tudományos minősítésével. Az előterjesztés, valamint az osztályülés vitája alapján az Osztály egy ad hoc bizottságot küldött ki, amelyet felkért arra, hogy 1975 végére tegyen javaslatot a statisztikai tudományos minősítésre vonatkozóan.

1974-ben került sor a szociológiai tudomány helyzetelemzésére is. Az Osztály a Szociológiai Bizottság előterjesztését több kiegészítéssel terjesztette tovább. A jelentést az Elnökség, majd — új hatorozati javaslatok készítése után — a Tudománypolitikai Bizottság elfogadta. Valamennyi vita megerősítette azt az álláspontot, amely szerint a szociológia, mint szaktudomány, ma már meghonosodott a hazai társadalomtudományokban, és minden nehézsége ellenére hozzájárul a társadalomépítés gyakorlatához. Egyes ágaiban nem csupán a hazai társadalomtudományi szintet érte el, de nemzetközi elismerésre is talált. Központi feladata az elméletnek a gyakorlati szociológiai tevékenységgel kölcsönhatásban való fejlesztése a társadalmi igények lehető kielégítése érdekében; a szociológiai oktatás továbbfejlesztése; a belföldi, valamint a nemzetközi szocialista koordináció hatékonyságának növelése.

Az ipargazdasági kutatások helyzetét vizsgálva (1975) az Osztály megvitatta „Az ipar- és iparvállalatok gazdaságtanának helyzetelemzése és fejlődési prognóza” c. bizottsági előterjesztést. Az Osztály a vitában elhangzott kiegészítésekkel elfogadta az ipar- és vállalatgazdaságtan gazdag és körültekintő helyzetelemzését. Helyesnek tartotta, hogy a kutatások tovább folyjanak a vállalatgazdaságtan keretében. Javasolta, hogy az Ipargazdasági Kutató-

csoporthoz elméleti és módszertani kutatásokkal hatékonyabban támogassa az ágazati kutatóintézeteket, továbbá az OTTKT által nem fedett témák az eddiginél hatékonyabb támogatást kapjanak. Az Osztály felkérte az Ipargazdasági Bizottságot, hogy terjesszen az Osztály elé határozatot a társadalmi és egyéb teendőket illetően. A Bizottság határozati javaslatát elkészítette, azokat az Osztály megtárgyalta, és a vitában elhangzott kiegészítésekkel elfogadta.

1975-ben az Osztály megtárgyalta, majd módosított formában az Elnökség elé terjesztette a közgazdaságtudomány helyzetét bemutató jelentést. Az Elnökség elismerését fejezte ki az Osztálynak és a jelentés elkészítőinek a magas színvonalú előterjesztésért. Az előterjesztés és a vitában elhangzottak alapján az Elnökség megállapította, hogy a hazai marxista közgazdaságtudomány jelentős, nemzetközileg is elismert eredményeket ért el. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy nem jelentkeznek kellő súllyal az általánosító és szintetizáló jellegű kutatások, fokozni kell a gazdaságpolitikai döntéseket befolyásoló tényezők kutatását és az eddig is intenzív nemzetközi tudományos kapcsolatunkat a KGST országokkal. A közgazdaságtudományi kutatások fejlesztését illetően több módszertani követelményt fogalmazott meg: a társtudományokban kialakult és a közgazdaságtudományi kutatásokban is hasznosítható módszerek felhasználását; az interdiszciplináris és szervezett kutatási együttműködés szélesítését, fejlesztését; a más szocialista országok gazdasági fejlődéséből leszűrhető tapasztalatok alaposabb feltárását és fokozottabb hasznosítását; továbbá más országokban kialakult nézetek, irányzatok alaposabb ismertetését, értékelését és figyelembevételét. Állást foglalt az eddigi kiemelt témák és az OTTKT-ban foglalt főirányok kutatása mellett, és nem zárkózott el az elől, hogy megfontoljon esetleg jól indokolt további kisszámú témakiemelését. Végezetül az Elnökség megállapította, hogy a közgazdaságtudomány szétszórta és a különböző intézmények irányítása alatt álló kutatóhálózata tevékenységének koordinálását még nem sikerült megoldani.

Az Osztály egy korábbi határozatának megfelelően a beszámolási időszakban írásos előterjesztés alapján behatóan foglalkozott a magyarországi jövőkutatás és prognosztika helyzetével, problémáival és feladataival. Az Osztály egy munkacsoport létrehozását határozta el, melynek feladatává tette egy anyag elkészítését a prognosztikai kutatások hazai fejlesztésére vonatkozóan. Az előterjesztésnek még a tudományos bizottságok újjászervezése előtt kell elkészülnie, mivel az Osztály ez alapján dönt arról, hogy a prognosztikai kutatások szervezésére és irányítására az Elnökségi bizottságon belül albizottságot, vagy az Osztály keretében tudományági bizottságot hozzon létre. Indítványozta, hogy az előterjesztés tegyen javaslatot egy magyar jövőkutatási konferencia megszervezésére, amelynek tárgyát az elméleti, módszertani alapok képeznék. Az Osztály felhívta a kiküldött munkacsoport figyelmét arra, hogy munkájában a hangsúlyt a prognosztika hazai fejlesztésének kibontakoztatására helyezze.

Az MTA intézetfejlesztési koncepcióját az Osztály a másik két társadalomtudományi osztállyal (I., II. Osztály) együttes ülés keretében is megvitatta, majd ezt követően a hozzá tartozó tudományágazatok középtávú fejlesztésére külön osztályülésen tett javaslatot. A javaslatot nagymértékben meghatározta az ország gazdasági helyzete, amely csak minimális fejlesztést tesz lehetővé. Az Osztály a következő tervidőszakban a Közgazdaságtudományi Intézet számára kiemelt, az Ipargazdasági Kutatócsoport esetében az átlagosnál valamivel nagyobb arányú, a többi kutatóhely, illetve főirány vonatkozásában pedig átlagos fejlesztést javasolt. Emellett még néhány kislétszámú akadémiai és egyetemi kutatócsoport létrehozását, illetve kisebb arányú fejlesztését javasolta.

Az Osztály a Magyar Szociológiai Társaság megalakítására vonatkozó előterjesztés vitájának eredményeképpen a Társaság létrehozásával egyetértett. Az erre vonatkozó előterjesztést az Elnökség elfogadta.

Az Osztály kezdeményezett egy komplex (interdiszciplináris) bizottságot „A társadalmak fejlődésének pozitív és negatív velejárói” c. téma gondozására. Az Osztály a feladat társadalmi fontosságára és komplexitására tekintettel javasolta, hogy a testület akadémiai elnökségi bizottságként működjék. E bizottság 1973-ban meg is alakult „A tudomány és technika társadalmi hatásai” foglalkozó bizottság” néven.

Az Osztály a beszámolási időszakban több alkalommal is behatóan foglalkozott az Akadémia 150 éves fennállásával kapcsolatos osztályrendezvény tervének kialakításával. Az Osztály a jubileumi közgyűlés keretében egy ankétot, illetve tudományos ülésszakot tartott, amelyen felkért korreferensekkel egy interdiszciplináris jellegű előadás hangzott el „A társadalomtudományok és korunk fő feladatai” címmel. Emellett a jubileum jegyében az Osztályhoz tartozó három fő tudomány egy-egy felolvasó ülését vette tervbe; ebből a jogtudomány és a szociológia felolvasó ülését meg is tartotta.

Évről évre rendszeresen foglalkozik az Osztály a könyvkiadás kérdéseivel. Határozatot fogadott el többek között arról, hogy levelet intéz a tudományos bizottságokhoz és intézetekhez, amelyben felhívja a figyelmet a lektorálások igényességének fokozására, különösen a terjedelem vonatkozásában, az ívkeret túlterheltségére tekintettel felhívta a figyelmet más kiadók fokozott igénybevételére; elhatározta, hogy az Osztály a jövőben a kerettervben való bekerülésről is értesítse a szerzőket, a kiadó pedig esetenként adjon tájékoztatást az operatív tervben szereplő művek beérkezett kéziratairól. A magyar nyelvű kiadás mellett változatlanul jelentős feladatának tekinti az Osztály az idegen nyelvű kiadást; itt azonban a kiválasztás alaposabb megfontolását igényli mind a témák, mind a színvonal tekintetében, és szükségesnek tartja azt, hogy a lektori vélemények térjenek ki a külföldön való prezentálási követelményeinek vizsgálatára.

Az Osztály Akadémián belüli és kívüli kapcsolatai az előző időszakhoz hasonlóan a beszámolási időszakban is kedvezően alakultak. Az Osztály többek között foglalkozott és elvileg egyetértett a Magyar Jogász Szövetség Elnökségének azon kérelmével, hogy az Akadémia 1974-től vegye át azokat a nemzetközi jogi és jogtörténeti tudományos nemzetközi kapcsolatokat, amelyek eddig a Magyar Jogász Szövetség keretében kerültek lebonyolításra. Megvitatta és elfogadta a „Szocialista vállalat” c. országos szintű kutatási főirány koordináló tanácsa elnökének előterjesztését, amelyben az elnök javaslatot tett egy kiadványsorozat szerkesztő bizottságára és tisztázta az induló sorozat és a „Nagyüzemi gazdálkodás” sorozat viszonyát. Az MTA Munkatudományi Bizottsága kezdeményezésére az Osztály 1974. március 4—5-én sikeres tudományos konferenciát rendezett „A dolgozók társadalmi-gazdasági ösztönzése” című témában. A konferencia a Munkaügyi Minisztérium, a bizottság és az Osztály hatékony együttműködése jegyében zajlott le.

A beszámolási időszakban az Osztály elnöke az osztálytagok beérkezett feljegyzései alapján összefoglaló anyagot készített és juttatott el a Főtitkárhoz a társadalomtudományok helyzetével foglalkozó kormányelőterjesztéshez. Ugyancsak a Főtitkár kérésére az Osztály elnökhelyettese átfogó értékelést készített a Dunántúli Tudományos Intézet fejlesztési koncepciójáról és profiljáról szóló tervezettel kapcsolatban. Az Elnökség kérésére az Osztály elnökhelyettese, az Osztály közgazdász tagjainak bevonásával, és a társoztsályok véleménye alapján összefoglaló értékelő anyagot készített a hosszútávú népgazdasági terv előzetes változatáról.

A tárgyidőszakban az akadémiai doktori disszertációkkal kapcsolatban az Osztály és bizottságai 28 jelölt tudományos munkásságát értékelték. Az Osztály 27 jelölt esetében a TMB-nek a doktori eljárás megindítását javasolta, egy esetben viszont nem tartotta elégségesnek a jelölt munkásságát a doktori eljárás megindításához.

Bár mindez elég tennivalót hářított a viszonylag kislétszámú Osztályra, megemlítendő, hogy az Osztálynak saját kezdeményezéséből még mindig nem sikerült jelentős tevékenységet kifejtenie. Az osztályelnök számos esetben kérte az Osztály több tagjának véleményét, tanácsát, illetve bevont tagokat a döntések előkészítésébe. Minden ilyen esetben az Osztály tagjai a legnagyobb készséggel segítették az osztályelnököt munkájában.

A bizottságok működése

Az Osztály tudományos bizottságainak újjáavasztásakor abból indult ki, hogy minden tudományágazat esetében célszerű fenntartani a tudományági bizottsági rendszert. Azt azonban, hogy az egyes bizottságok keretében állandó jellegű albizottságok, vagy ad hoc albizottságok működnek-e, a főbizottságokra bízta. A bizottságok munkájukat igen változatos formában végezték. Voltak

plenáris ülések, több tudományos bizottság által szervezett vitaülések, munka-értekezletek, konzultációs megbeszélések, valamint egy-egy bizottság által szervezett felolvasó ülések. A bizottságok a főbb témákat írásos anyag alapján, szakértők, az állami szervek vezetői és gyakorlati szakemberek bevonásával vitatták meg. Ugyanakkor a bizottságok többsége még nem tudja maradéktalanul ellátni a tudományág koordinálását. Bár ennek objektív okai is vannak, a lehetőségek nincsenek teljesen kihasználva, Ezért néhány bizottság célszerűnek tartaná a tudományos bizottságok szerepének erősítését az Akadémia területi tevékenységében. Kívánatosnak tartanák, hogy a bizottságok az eddiginél nagyobb szerepet töltsenek be a tudományos illetékességükbe tartozó döntések előkészítésében. Felvetik a rokon kérdésekkel foglalkozó bizottságok egymáshoz való viszonyának, kooperációjának javítását is.

Az Agrárgazdasági Bizottság négy plenáris ülést tartott. Ezeken a bizottság tagjai az aktív és közvetlen eszmecsere kialakítását messzemenően elősegítették és készségesen vállaltak konkrét feladatokat is. Plenáris ülésen megvitatott a bizottság egy, a szövetkezeti tulajdonnal foglalkozó tanulmányt. A vitában több fontos elméleti kérdés merült fel, amelyek kutatása túlmutat a szövetkezeti tulajdon témakörön, a tulajdon általános kérdéseivel függ össze.

Ugyancsak plenáris ülésen tárgyalta meg a bizottság „A mezőgazdaság műszaki fejlesztésének hatékonysági kérdései” c. témát, valamint az „Agrárkutatások helyzetéről” készült jelentést. Az előbbi téma vitája elméletileg és gyakorlatilag is segítette az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott határozatoknak a tudományterületen történő végrehajtását, az utóbbi előterjesztés pedig a közgazdaságtudomány helyzetelemzéséről készített jelentésben került felhasználásra.

A Bizottság közreműködésével került megrendezésre a Közgazdaságtudományi Intézet által szervezett nemzetközi közgazdasági konferencia. A konferencia mezőgazdasági kérdésekkel foglalkozó szekciójában a bizottság tagjai aktívan közreműködtek. A Lipcsében 1974-ben megrendezett nemzetközi szimpóziumra, amelynek tárgya az agráripari komplexum fogalma volt, a bizottság két tagja nyújtott be előadást. Az agráripari komplexum elméleti kérdéseiről a bizottság 1975-ben Budapesten nemzetközi szimpóziuont szervezett, amelyen tíz külföldi kutató is részt vett.

Az Állam- és Jogtudományi Bizottság nyolc ülést tartott. A bizottság megvitatta „A magyarországi idegen nyelvű jogtudományi irodalom helyzete és fejlesztése problémái” c. előterjesztést. Határozatában javasolta a magyar szerzők jogtudományi munkáira vonatkozó teljes bibliográfia előkészítését, az idegen nyelvű magyar kiadványok összehangolását és rendszeres koordinációjának megszervezését, valamint a szakfordító-képzés helyzetének megvizsgálását. A bizottság tudományos ülés keretében megvitatta „A magyar öröklési jog felülvizsgálatához” c. előadást, amelyet négy felkért korreferátum egészített ki. A vitaülés anyaga a közeljövőben publikálásra kerül.

A bizottság irányításával öt munkabizottságban (államtudományi, büntetőjogi, jogelméleti, jogtörténeti és polgári jogi) folyik az egyes tudományterületek helyzetelemzésének elkészítése. Ezeknek a bizottságoknak a jelentőségét növeli, hogy jövőben kereteik között megszervezhetőek olyan tevékenységek, amelyek főleg csak egy-egy jogágazat csoportot érintenek. 1975-ben elkészült a „Jogelméleti tudományok”, a „Bűnügyi tudományok”, az „Államtudományok”, és a „Jogtörténeti tudományok” helyzetelemzése, amelyek közül az első két tudományterület jelentését a bizottság sokoldalúan meg is vitatta, és kisebb kiegészítésekkel elfogadta.

A Demográfiai Bizottság három-három plenáris, ad hoc munkabizottsági, illetve előadói ülést tartott és közreműködött hat kutatási beszámoló megvitatásában. A bizottság alapvető feladata az elmúlt három évben a távlati népesedéspolitika tudományos koncepciójának a kialakítása, továbbá az idevonatkozó párt- és állami határozatok hatékonyságának vizsgálata volt. E munka menetében közreműködött „A népesedéspolitika távlati koncepciója” c. tanulmány elkészítésében és plenáris ülésen megvitatta azt; egyetértésével a Népeségtudományi Kutató Intézet javaslatot tett a „Magyarország népesedési helyzete: a népesedéspolitika távlati célkitűzései, mint a hosszútávú nép-gazdasági tervkoncepció része” c. témára, több alkalommal foglalkozott a népesedéspolitikai intézkedések hatékonyságát vizsgáló felmérés előkészítésével; kidolgoztatta és megtárgyalta „A népeségtudomány helyzete Magyarországon” c. anyagot. Foglalkozott a tudományos káderfejlesztés helyzetével, a demográfia egyetemi oktatásának és kutatásának kérdésével. Kezdeményezésére lépések történtek az Akadémia illetékes szerveinél a demográfusok tudományos minősítése terén mutatkozó jelentős lemaradás fokozatos csökkentésére.

A bizottság legjelentősebb nemzetközi vonatkozású feladata volt a magyar közreműködés és részvétel előkészítése az ENSZ által szervezett 1974. évi Népesedési Világkonferenciára, amelyen a magyar kormánydelegációt a bizottság elnöke vezette.

Az Igazgatástudományi Bizottság közigazgatástudományi és vállalati szervezési szekciói hat-hat ülést tartottak. Az ülések vitaülés jellegűek voltak. Mindkét szekció egy-egy olyan ülést is szervezett, amelynek megrendezésében más szerv (MTA Szociológiai Kutató Intézet, illetve a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Ipari Kara) is részt vett.

A szekciók munkáját meghatározza az a körülmény, hogy tudományos tevékenységük közvetlenül kapcsolódik egy-egy kutatási főirányhoz, illetve a bennük kijelölt részcélok valamelyikéhez. A közigazgatástudományi szekció a „Közigazgatás fejlesztésének tudományos megalapozása”, a vállalati szervezési szekció pedig a „Szocialista vállalat” kutatási főirány egyes céljainak megalapozásához járult hozzá az ülések tárgyául kitűzött témák megvitatásával. A közigazgatástudományi szekció főleg olyan tanulmányokat vitatott meg,

amelyek a közigazgatástudomány különböző országokban tapasztalható irányait és törekvéseit tárgyalták. A vállalati szervezési szekció egyfelől a szocialista vállalat kutatási főirány keretében elkészült munkákat, másfelől gyakorlati szervezési és oktatási tapasztalatokból leszűrhető elméleti következtetésekre vállalkozó tanulmányokat tárgyalta meg. Ezenkívül néhány jelentősebb szakirodalmi művet is megvitattak a szekciók. Részt vettek a szervezéstudomány helyzetének feltárását és az igazgatástudományi bővítést célzó intézkedések és javaslatok kidolgozásában is. A megtárgyalt témákkal kapcsolatos állásfoglalásokról a szekciók tájékoztatták a téma fejlesztésében érdekelt tudományos intézményeket, illetve államigazgatási főhatóságokat. Az Ipargazdasági Bizottság kilenc ülést tartott. Munkájának középpontjában a tudományterületéről készített már említett helyzetelemzés és fejlődési prognózis állt.

A bizottság ezenkívül a hároméves időszakban négy tanulmányról rendezett vitát. Ezek: „A gazdaságpolitika és ipari termelő vállalataink exportorientáltságának néhány kérdése”, „Az iparpolitika feladatai és eszközei”, „A munkahelyi tevékenységek szervezettségét befolyásoló tényezők komplex feltárása” (a Munkatudományi Bizottsággal együttes ülésen), valamint „Az élelmiszeripari tervezés és prognosztizálás szintjeinek és időhorizontjának összefüggései”. A viták alkalmat adtak e fontos, időszerű témák kutatás-módszertani kérdéseinek tisztázására és a további kutatások orientálására.

A bizottság két alkalommal foglalkozott a területén tevékenykedő közgazdasági, illetve ipargazdasági és szervezési kutatóhelyek hálózatával. A korábbi évek gyakorlatát követve, évente összeírást készített és tett közzé az ipargazdasági kutatásokról. A bizottság a résztvevők véleményének begyűjtése és feldolgozása alapján értékelte az 1972-ben megrendezett konferenciáját, és ennek kedvező tapasztalatai alapján újabb konferenciát hirdetett meg. Megtárgyalta az ipar irányítása témában folyó KGST együttműködés 1976–1980. évi programját és az ebben való magyar részvételt.

A Közgazdaságtudományi Bizottság kilenc ülést tartott. Az MSZMP XI. kongresszusának előkészületeivel kapcsolatban megvitatta a „Gazdasági fejlődésünk tervszerűsége” c. tanulmányt. Az ülésen élénk vita bontakozott ki a népgazdasági tervezés és terv funkcióiról, lehetőségeiről, a tervszerűség értelmezéséről, a terv és a népgazdaságirányítás más elemeinek kapcsolatáról, továbbá az e témakörben folyó további kutatási feladatokról. Különös gonddal foglalkozott a bizottság a kiemelt kutatási főirányok kérdéseivel. A gazdaságpolitikai kutatási főirány vitáján a várhatóan figyelemreméltó eredmények mellett olyan kérdések tisztázására hívta fel a figyelmet, mint a kutatási téma kiterjesztése, valamint a kutatásba bevont erők számának növelése, ami azóta megtörtént. A középtávú világgazdasági prognózis kutatási főirány kutatási eredményeinek a vitájában a bizottság a prognosztikai elemek erősítését javasolta. A bizottság megvitatta „A hazai közgazdasági kutatóhelyek funkcióinak, feladatainak egymáshoz való viszonyáról, arányairól,

illetve a kutatóhelyek együttműködéséről” szóló jelentést. Megtárgyalta az MTA Közgazdaságtudományi Intézet profiljára vonatkozó javaslatot; az Intézet által előterjesztett javaslattal egyetértett. Részletesen foglalkozott a matematikai-közgazdasági kutatások helyzetével és problémáival, valamint a műszaki egyetemeken folyó közgazdászképzés kérdéseivel. A bizottság nagy munkát végzett az „A közgazdaságtudományi kutatások helyzetéről” szóló, már említett előterjesztés előkészítésében.

A Munkatudományi Bizottság négy tudományos ülést tartott és egy tudományos konferenciát rendezett. Az 1974. március 4—5-i konferencia hatvan résztvevővel „A dolgozók társadalmi-gazdasági ösztönzése” c. témát tárgyalta meg. A konferencián három vitaindító előadás hangzott el, majd azt követően (mintegy 25 ív terjedelemben előzetesen közreadott) 22 írásos tanulmány alapján folyt a vita. A konferencia újszerűen ragadta meg az ösztönzés komplex munkatudományi problémáit. A konferencia anyagából válogatott tanulmányokat a Kossuth Könyvkiadó 1975 őszén gyűjteményes kötetben megjelentette. Az Ipargazdasági Bizottsággal együttes ülésen került megvitatásra „A munkahelyi tevékenységek szervezettségét befolyásoló komplex tényezők feltárása” c. kutatási beszámoló. Kibővített ülésen került megtárgyalásra a Felsőoktatási Munkavédelmi Bizottság előterjesztése a hazai munkavédelmi kutatások helyzetéről. A bizottság a vita alapján állást foglalt a munkavédelemmel összefüggő tudományos feladatok tekintetében és javaslatot tett az Osztálynak a bizottság egy, a munkavédelemmel tudományosan foglalkozó szakemberrel történő kibővítésére. Ezzel egyidőben ad hoc munkacsoportot szervezett a munkavédelemmel összefüggő tudományos kutatások felmérésére és elemzésére. E munkacsoport munkája még nem fejeződött be.

A Statisztikai Bizottság két bizottsági és négy albizottsági ülést tartott. A statisztikai tudományt művelő kutatóhelyekkel, a KSH-val és az egyetemi tanszékkel együttműködve előkészítette és megvitatta a statisztikai tudomány már említett helyzetelemzését.

A bizottság által megtárgyalt tudományos témák közül a társadalomstatisztika kialakításáról és az indexekről folytatott vitát érdemes kiemelni.

A bizottság állást foglalt abban a kérdésben, hogy a statisztikai tudomány területén melyek azok a legfontosabb témák, amelyek gondozását, ösztönzését a bizottságnak hosszabb távon alapvető feladatként kell tekinteni.

A Szociológiai Bizottság nyolc plenáris ülést tartott.

A beszámolási időszakban a bizottság legfontosabb tudománypolitikai feladata a tudományág helyzetét felmérő már említett jelentés elkészítése volt. A bizottság hatékonyan közreműködött a VIII. Szociológiai Világkongresszuson való magyar részvétel előkészítésében, továbbá megtárgyalta a kongresszusról készült beszámolót, és pozitívan értékelte a magyar részvételt.

A tudományág helyzetéről hozott elnökségi határozat végrehajtásának menetében a bizottság megtárgyalta a szociológia egyetemi oktatásának hely-

zetét és perspektíváit, „A tudományos viták helyzete a szociológiában” c. előterjesztést, valamint a Szociológia c. folyóirat munkáját. Az elnökségi határozatnak megfelelően létrehozta a szociológiai kutatóhelyek igazgatóinak koordináló tanácsát is. Határozatot hozott arról, hogy a szociológia egyetemi oktatásával kapcsolatban javasolja intenzív szociológus átképző tanfolyam megindítását fiatal egyetemi oktatók és kutatók részére, valamint a szociológusképzés szervezeti átalakítását. Elhatározta, hogy a bizottság a jövőben több elméleti vitát folytat, s erre kéri fel a szociológiai kutatóhelyek vezetőit is. A tudományterületet érintő tudománypolitikai és szervezési munkálatok közül egyedül a szociológiai társaság létrehozására irányuló előterjesztés nem vezetett eredményre, mert felsőbb tudománypolitikai szervek értékelése szerint a társaság létrehozása még nem időszerű.

1975-ben a bizottság — az MTA Szociológiai Kutató Intézetével együttes rendezésben — megvitatta „A szocialista társadalmi struktúra dinamikája” c. tanulmányt. A vita rendkívül élénk és tartalmas volt, ami jelzi a hasonló viták szervezésének fontosságát.

A bizottság folyamatosan tájékoztatást kért és kapott a szociológiai kutatóhelyek kutatómunkálatairól, megvitatta a magyar szociológiai kutatások dokumentációjának megszervezésével kapcsolatosan készült szakértői állásfoglalást, továbbá a magyar szociológusok helyzetéről készített felvételt.

A tudományos társaságok

Évenkénti ülések száma

A társaság megnevezése	1973.			1974.			1975.		
	Kongr.	Közgy.	Felolv.	Kongr.	Közgy.	Felolv.	Kongr.	Közgy.	Felolv.
Magyar Közgazdasági Társaság (bizottságokkal, szekciókkal, alszekciókkal együtt)	—	1	350	1	1	390	—	1	410

A Magyar Államtudományi Társaság a beszámolási időszakban előkészítette részvételünket a Nemzetközi Politikatudományi Társaság 1973. évi világtudományi kongresszusán és részt vett a társaság 1976. évi világtudományi kongresszusának előkészítésében. Az előbbin a magyar társaságot képviselő delegáció tagjai referátumokat nyújtottak be és felszólaltak az egyes témakörök vitáiban. Az utóbbin a magyar és lengyel társaság képviselőinek javaslatára napirendre tűzik a politikatudomány oktatása tapasztalatainak elemzését. A társaság képviselője részt vett a szocialista országok politika-tudományi társasági képviselőinek 1974-ben Lengyelországban megtartott konferenciáján, amelyen a

baráti országok képviselői a politika-tudományi kutatások és oktatás tapasztalatairól folytattak eszmecsere-t.

A társaság feladatait tekintve a jövőben elsősorban a szocialista állammal, az állampolgárok alapjogaival, a közügyekben való részvétel és a szocialista demokrácia fejlődésével kapcsolatos, valamint az államigazgatás komplex távlati kutatásával összefüggő problémákat kívánja vitaüléseinek napirendjére tűzni. E feladatok megvalósítása felveti a társaság tudományági jellegének, valamint szervezeti kereteinek és összetételének megvizsgálását, a politikatudományhoz kapcsolódó különböző tudományágak intézményeivel való együttműködés szélesítését.

A Magyar Közgazdasági Társaság vezető testületeinek értékelései szerint a beszámolási időszakban emelkedett a tudományos-társasági munka színvonala, gyarapodott a társasági munkából részüket aktívan kivevő tagok száma.

A társaság az elmúlt időszakban tevékenységét főként a következő témák megvitatására koncentrált: a szocialista életmód, életszínvonal-politika és életkörülmények s ezek megvalósítását szolgáló közgazdasági terv koncepciója, ágazati és területi vetületei; a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése, a gazdaság tartalékainak feltárása, különös tekintettel a termelés szerkezetének korszerűsítésére, az üzem- és munkaszervezés, valamint a vezetés színvonalának emelésére és az üzemi demokrácia kiterjesztésére. A társaság munkájában kiemelkedő szerepet töltöttek be a TIT-tel és a MTESZ-szel évenként közösen megrendezett Közgazdász vándorgyűlések. Ezek témái az üzem- és munkaszervezés, a területfejlesztés, valamint a gazdasági fejlettség, szerkezet és a külgazdaság új jelenségei voltak. A fiatal közgazdászok III. és IV. országos találkozójának napirendjén társadalmi és gazdasági életünk aktuális kérdései szerepeltek.

A társaság nemzetközi tevékenységének középpontjában a kétoldalú szakmai találkozók szervezése szerepelt. A tárgyidőszakban kilenc ilyen találkozásra került sor. A társaság aktív nemzetközi tevékenységével kivívta annak lehetőségét, hogy a IV. Közgazdász Világkongresszust 1974-ben Budapesten rendezze meg. Ez volt az első alkalom, hogy e rangos esemény szocialista országban került megrendezésre. A kongresszus tudományos színvonala és szervezeti lebonyolítása egyaránt nemzetközi elismerést váltott ki.

A társaság jelentős mértékben élt különböző tanulmányok, pályamunkák elkészítésére való ösztönzéssel; ezek közül az arra érdemesnek tartott műveket a társaság Gazdaság c. folyóiratában publikálták.

Nemzetközi kapcsolatok és rendezvények

Az Osztály részben szocialista és tőkés devizakeretből, részben egyezményes kiutazási lehetőségek, illetve forinttámogatással évenként átlagosan

15—17 személyt tudott mintegy 2—3 hetes időtartamra konferenciákra, valamint tudományos tapasztalatcserére kiküldeni. A beszámolási időszakban az Osztály hét neves külföldi tudóshoz juttatott el különmeghívást; ezek közül azonban csak három tudott eleget tenni a meghívásnak.

Az Osztályhoz két nemzetközi tudományos szervezet nemzeti csoportja, illetve nemzeti bizottsága tartozik.

A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AKDP) magyar nemzeti csoportja tevékenységének középpontjában az 1974. szeptember 9—15 között Budapesten megrendezésre került XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus előkészítése, lebonyolítása, valamint értékelése állt. Ennek a kongresszusnak különös jelentőséget az adott, hogy első ízben került sor szocialista országban a Társaság kongresszusára. A kongresszus 4 szekcióban folytatta a tudományos munkát. A kongresszus első témája főreferátumának elkészítésére magyar tudóst jelölt a társaság igazgatótanácsa, és minden témához készült magyar nemzeti referátum. Jelenleg a kongresszus teljes anyagát tartalmazó kötet fordítási, előkészítési munkálatai folynak. A magyar nemzeti csoport nemzetközi tekintélyét jelzi, hogy a Társaság Viski László személyében magyar főtítkárhelyettest választott. A beszámolási időszak alatt a nemzeti csoport két plenáris ülést, a csoport vezetősége pedig tíz ülést tartott, megszerkesztette és az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelentette a Társaság folyóiratának, a *Revue Internationale de Droit Pénal*-nak számát.

A Nemzetközi Jogtudományi Egyesület (AISJ) tevékenységének fő formája egyrészt bizonyos kutatási-kiadási programok megvalósítása, másrészt a Végrehajtó Tanács rendszeres ülésezése, harmadrészt pedig meghatározott jogtudományi témákban évenként egy-egy kollokvium rendezése. A magyar nemzeti bizottság is ehhez a tevékenységhez kapcsolódott; a Végrehajtó Tanács ülésein tett javaslatai az Egyesület tudományos aktivitásának fokozását célozták. Az elmúlt három évben megtartott kollokviumok (Belgrád, Mexikó, London) közül a mexikói napirendjén elsősorban a környezetvédelem jogi problematikája szerepelt; ehhez a Magyar Nemzeti Bizottság részéről referátum készült.

Rendezvények

(A már említett bizottsági és társasági rendezvényeken kívül)

1973.

Nemzetközi Állam- és Jogelméleti Konferencia (Budapest, november 20—24.), az Állam- és Jogtudomány Bizottsággal közösen.

1974.

Az Osztály szeptember 17-én a magyar—szovjet tudományos és műszaki együttműködés 25. évfordulója alkalmából tudományos osztályülést tartott a következő előadásokkal: Kiss Tibor: Nemzetközi ipari szervezetek a KGST-

ben; Kozma Ferenc: A szocialista nemzetközi munkamegosztás új vonásai; Genczner Sándor: A magyar népgazdaság strukturális jellegzetességei.

1975.

Az Osztály május 8-án az MTA fennállásának 150 éves jubileuma alkalmából közgyűlési osztályülést tartott, amelyen „A társadalomtudomány és korunk fő feladatai” címmel előadás hangzott el. Előadó: Szalai Sándor, korreferensek pedig Bihari Ottó, Bognár József, Osztrovszki György voltak. A jubileum jegyében került még sor Eörsi Gyula: A magyar civilizatika 30 éve c. előadására (szept. 29.), valamint Kulcsár Kálmán: Társadalmi tervezés és jogi szabályozás c. előadására (dec. 1.).

A közigazgatástudomány vizsgálatának fő irányai (Szeged, június 4–6), az Állam- és Jogtudományi Intézettel közösen.

A szocialista országok összehasonlító jogi konferenciája (Budapest, december 2–5., az Állam- és Jogtudományi Intézettel közösen).

Kibővített osztályülésen hangzottak el 1973 folyamán a következő akadémiai székfoglaló előadások:

Bihari Ottó lev. tag: Belső ellentétek és kiegyenlítések a szocialista államszervezetben (febr. 7.)

Kulcsár Kálmán lev. tag: A jog hatékonyságának társadalmi feltételei (márc. 11.)

Világhy Miklós lev. tag: A jogi személy problémája (ápr. 1.)

Eörsi Gyula r. tag: A jogfejlődés útjai a polgári jogban (máj. 23.)

Szabó Kálmán lev. tag: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan (jún. 7.)

Erdős Péter lev. tag: Reálbér és értéktörvény a kapitalizmusban (nov. 25.)

Bognár József r. tag: Új tényezők a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében (dec. 19.)

Könyv- és folyóiratkiadás

Könyvek

	Összefogl. munka	Monográfia- értekezés	Tanulm. kötet	Forrás- kiadv.	Összesen
Gazdaságtudományok		26	1		27
Állam- és jogtudomány	7	16	3		24
Szociológia		5	1		6
Összesen	7	47	5		57

A könyvkiadás területén elért számszerű eredmények azt mutatják, hogy az évi 300 szerzői íves keretet az Osztály és a Kiadó mindhárom évben kimerítette, sőt némileg túlteljesítette: összesen 950 ívnyi munka jelent meg. Ezen-

kivül a kiadó kb. 200 ívnyi további munkát (5 közgazdaságtudományi könyvet) a saját keretében jelentetett meg. Mindez arra vall, hogy az Osztály könyvkiadási tervezési módszere bevált, és hogy a Kiadó, noha az átfutási idő igen hosszú, eredményesen munkálkodott az Osztály könyvkiadási tevékenységének támogatásán.

Az Osztály a könyvtervek többszöri megtárgyalása során megállapította egyebek között a következőket: a) Az Osztályhoz tartozó tudományterületeken más kiadók is jelentős könyvkiadási tevékenységet folytatnak, ezért a fenti számok önmagukban nem adnak teljes képet az Osztály tudományágainak tudományos könyvterméséről. Mégis megállapítható, hogy míg az Osztály „névadó” tudományágai általában jó arányban jelennek meg az Osztály könyvkiadásában, törekedni kell arra, hogy a szociológia erősítése mellett a statisztikát és a demográfiát is képviseljék jelentős tudományos munkák az Akadémián. Ennek megvalósulását jelzi is több, e területeken az Osztály tervében felvett, ill. kiadás alatt álló könyv. b) Az Osztály eredményesen törekedett arra, hogy könyvkiadás útján elsősorban a tudományos alap kutatások eredményeit összegező monográfiáknak biztosítson publicitást és egyszersmind viszonylag gyorsabban reagáljon egy-egy terület elméleti és gyakorlati problémáira; a 45 monográfia részben nagyobb munkákból, részben az egyes sorozatok rövidebb értekezéseiből áll. c) Az Osztály és a Kiadó nagy erőfeszítése nyilvánul meg az idegen nyelvű kiadásokban. A három évben 20 munka — a kiadói keretben megjelent további 5 közgazdaságtudományi könyvvel együtt 25 könyv — jelzi ezt a tevékenységet. Itt is vannak nehézségek (a fordítói, lektori kapacitás korlátozott volta, nyelvi színvonal biztosítása, átfutási idő, az orosz nyelvű kiadás problémái stb.), ez a szám mégis jelentős: általa a magyar társadalomtudomány komoly elismerést vívott ki a nemzetközi tudományos életben és komolyan részt vett az ideológiai harcban, valamint a szocialista országok közötti tudományos együttműködésben. Noha az idegen nyelvű kiadás — különösen ívterjedelemben — az Osztály kiadási kapacitásának nagyobb részét köti le, ezt a munkát — még jobb szelekcióval, az idegen nyelvű könyvek terjedelmének optimalizálásával stb. — folytatni kell, mert voltaképpen az Akadémiai Kiadó az idegen nyelvű társadalomtudományi könyvkiadás egyetlen fóruma. Ezt a törekvést jól szolgálja a Kiadónak az a munkája, amelyet még fokozni kellene, hogy saját keretében is ad ki idegen nyelvű társadalomtudományi munkákat. d) Kedvező jelenség, hogy a munkáknak közel a fele a TTKT-hez kapcsolódóan jelent meg. Elősegítette ezt egyebek között az Osztálynak az a döntése is, hogy két országos főirány (A szocialista vállalat, A közigazgatás fejlesztése) körében sorozat, ill. tanulmánykötetek kiadását határozta el.

Szólni kell egy olyan döntésről is, amit a fenti statisztika nem tükröz: az Osztály éves ívkerete és a kiadásra érett munkák között növekvő aránytalanság van. Bár az Osztály a bizottságok útján is állandóan törekszik arra, hogy a tervbe csak olyan munka kerüljön, amelynek jellege és tudományos színvo-

nala ezt indokolja, hogy a terjedelmet a szükségesre korlátozza, és hogy mindezek jegyében más kiadókhöz irányítson bizottsági javaslatot stb., ma mégis kb. 3–4-szer annyi elkészült kéziratról tudunk, mint amennyinek kiadását az Osztály évi 300 íves kerete elbírja. Igaz, a munkák jó része idegen nyelvű kiadásra kerül, így megjelenésük szinte természetesen 2–3 éves időszakra vetődik, de magyar nyelvű munka is több készült el, mint amennyinek 300 ívben helye van. Ez a helyzet magyarázható azzal, hogy az intézetek és egyesetek kutató gárdájának szinte egy generációja ezekben az években jelentkező monográfiákkal, hogy a távlati kutatási terv növekvő kutatási eredményeket vált ki, hogy az Osztály éveken át — a tervteljesítés kézirat-feltételét biztosítandó — jelentősen túltervezett, a tervtételek mögött a munkák most nagyobb számban készülnek el, míg az Osztály ívkerete hosszú évek óta változatlan. A vázolt okokból adódó feszültség most már oly nagy, hogy keretemelések nélkül az Osztály a könyvkiadás terén komoly nehézségek elé kerül, az egyes kutatóhelyek termése pedig jelentős késedelemmel, ennek folytán jelentősen kisebb kutatásfokkal jut el a „fogyasztók”-hoz.

Folyóiratok

Az Osztályhoz tartozó hat folyóirat — a Gazdaság- és Jogtudomány (évi 40 szerzői ív), a Közgazdasági Szemle (évi 96 szerzői ív), az Acta Oeconomica (évi 60 szerzői ív), a Jogtudományi Közlöny (évi 72 szerzői ív), az Acta Juridica (évi 50 szerzői ív) és a Szociológia (évi 40 szerzői ív) — e tudományok legjelentősebb orgánumai közé tartoznak.

A Gazdaság- és Jogtudomány az Osztály folyóirata, amely a szokásos osztály-anyagok (beszámoló, székfoglaló, felolvasó ülések stb.) közlése mellett az elmúlt időszakban különösen a távlati kutatási témák (előadások, vita-ülések, tanulmányok) anyagainak közlésére törekedett. Tanulmányokat közölt a közigazgatási kutatások körében, megjelentette „A szocialista vállalat”, valamint „Az üzemi demokrácia” c. vitaülések anyagát; kiemelkedő eseménye volt az Osztálynak az 1975. évi jubileumi ülés, amelynek előadását és a korreferátumokat a lap közölte; több szerző közreműködésével átfogó tanulmány-sorozatot jelentetett meg az európai vállalatközi gazdasági együttműködés közgazdasági és jogi kérdéseiről. Ez a néhány utalás is jelzi, hogy a Gazdaság- és Jogtudomány eredményesen törekszik a fő kutatási témák támogatására, és ezen belül — de általában is — arra, hogy segítse az Osztályhoz tartozó tudományterületek gyűttműködését, a komplex és interdiszciplináris szemléletet.

A Közgazdasági Szemle a Közgazdaságtudományi Bizottság folyóirata. Az elmúlt időszakban mind a Közgazdaságtudományi Bizottság, mind a Szerkesztő Bizottság ismételtén foglalkozott a folyóirat és a szerkesztőség munkájával. Megállapítható volt, hogy a korábbi hiányosságokat jórészt sikerült ki-

küszöbölni, megoldódtak a szerkesztőség problémái, lényegesen fokozódott a Szerkesztő Bizottság aktivitása, a folyóirat munkája tervszerűvé vált. 1973. március óta a lapnak új főszerkesztője van. A folyóirat lehetőséget biztosított a közgazdaságtudomány különböző alkotó műhelyeiben folyó kutatások érett írásainak publikálására, a gazdaságpolitikai irányító szervek vezetői és munkatársai által írt fontosabb gazdaságpolitikai elemzéseknek; nőtt a folyóiratban megjelent vitacikkek száma; javult az elméleti tárgyú cikkek aránya, bár ezek színvonala további emelésre szorul; javult, de tovább kell javítani a tájékoztató rovatokat: bővültek a folyóirat nemzetközi kapcsolatai (pl. az 1975. évi szeptemberi szám a KGST országok társfolyóirataival azonos tartalmi főcikk-rovatot közölt).

Az Acta Oeconomica Szerkesztő Bizottsága elsősorban a folyóirat fontosabb elvi-gyakorlati kérdéseivel (szerkesztéspolitikai, profil, terjesztés, átfutási idő stb.) foglalkozott. A laptervek folyamatos megvitatását egy szűkebb szerkesztő bizottság végezte. A folyóirat, amely 10 éves fennállásához érkezett, jól szolgálja a külföldi tájékoztatást a hazai közgazdaságtudomány eredményeiről, és a magyar népgazdaság fő kérdéseiről. A korábbi időszakhoz képest lényegesen növekedett a folyóirat nyomdai átfutási ideje.

A Jogtudományi Közlöny — bár a Lapkiadó Vállalat kiadásában jelenik meg — az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Az évi 12 alkalommal megjelenő lap havonként általában nagyobb késedelem nélkül és gazdag anyaggal kerül az olvasókhoz. A legnagyobb példányszámú magyar jogtudományos folyóirat, amely a szerzők körét illetően is teljesen nyílt; az elmúlt időszakban is kb. egyenlő arányban közölt írásokat az elmélet és a gyakorlat képviselőitől, fórumot biztosít jelentősebb külföldi írásoknak is. Bár a lapnak jó könyvismertetési rovata van, kifejezetten vita egyes kérdésekről a lapban ritkán fordul elő. Erős viszont a folyóirat állami és jogi életünk napi-
renden levő fontos kérdéseinek elvi-tudományos szintű elemzésében, támogatásában. Ugyancsak jelentős teret szentelt a folyóirat a nemzetközi kapcsolatok kérdéseinek is.

Az Acta Juridica Szerkesztő Bizottsága — figyelemmel az országos távlati tudományos kutatási tervben a jogtudomány elé állított feladatokra is — elsősorban olyan elméleti jellegű cikkek megjelentetését szorgalmazta, amelyek a jogalkotás és jogalkalmazás aktuális gyakorlati feladatainak megoldásához is segítséget nyújtanak, s egyúttal viszonylag átfogó tájékoztatást adnak a külföldi olvasóknak a magyar állam- és jogtudomány legfontosabb eredményeiről. A Szerkesztő Bizottság törekszik a lap által nyújtott képet azáltal is gazdagabbá tenni, hogy tanulmányok terjedelmi csökkentésével azok számát növeli; ezt a törekvést azonban következetesebben kell szolgálni. Az Acta Juridica is osztozik az idegen nyelvű kiadás ismert nehézségeiben, amilyen pl. az átfutási idő állandó növekedése, a megfelelő szintű fordító kapacitás növekvő szűkülése.

A Szociológia sajátos szaktudományi arculata az elmúlt három év alatt egyre inkább kialakult: mértéktartó, de színvonalas akadémiai lappá vált. A Szerkesztő Bizottság igyekezett objektív tudományos marxista értékrendet kialakítani a folyóiratban. Ülései a szociológiai élet legjelentősebb intézetközi vitafórumai voltak. Ezt lehetővé tette a szerkesztő bizottság 'aktív és kezdeményező kollektív munkastílusa. Az utóbbi két évben erősödött a kapcsolat a szocialista országok szociológusaival, főleg a szovjet szociológusokkal. Népszerűek a folyóiratban a szociológiai műhelyek munkájáról írt ismertetések. Számos színvonalas beszámoló ellenére a nemzetközi figyelés még nem teljesen megoldott. A könyvrecenziók pedig — hasonlóan más akadémiai folyóirathoz — főleg ismertetések, mélyebb tudományos kritikát alig tartalmaznak. Probléma még a lapnál, hogy nagy a kéziratok átfutási ideje és a cikkek veszítenek aktualitásukból.

A fentiekből kitűnik, hogy az Osztály több folyóiratának továbbra is jelentős problémája a vitaszellem gyengesége.

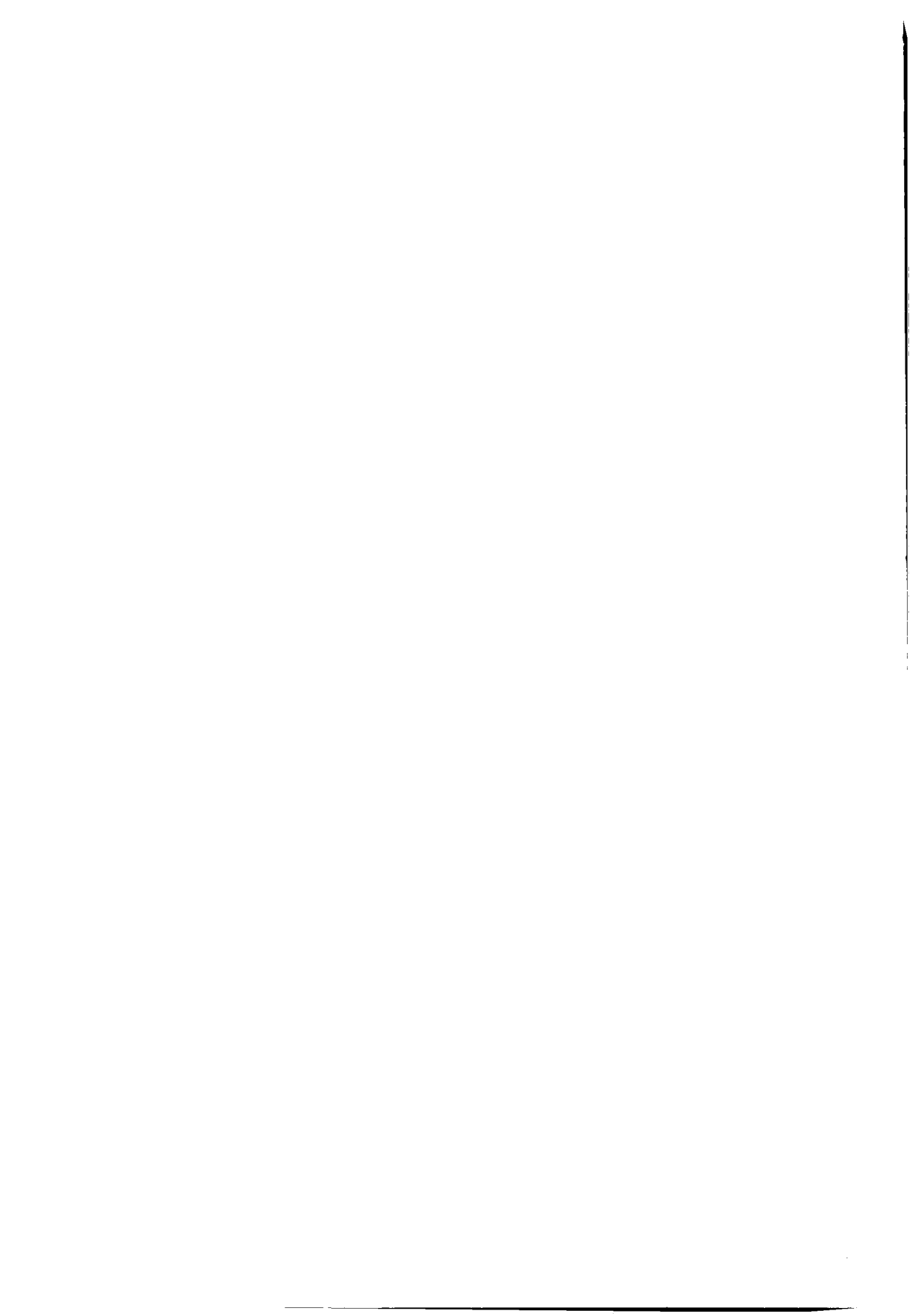
A jövő tennivalói

Az Osztály a tervidőszakban egyebek között fokozni kívánja a területére eső állami-társadalmi feladatok megoldásának tudományos támogatását. Egyik legfontosabb és egyben legnehezebb feladatának tekinti a koordináció megjavítását és az interdiszciplinaritás fejlesztését.

Folytatja a hozzá tartozó további tudományágak hazai helyzetének elemzését, a tudományágak hazai és nemzetközi eredményeinek értékelését, valamint a továbbfejlesztés lehetőségeinek feltárását. Az olyan tudományágazatok esetében, amelyek helyzetelemzése már elkészült, segítséget nyújt az elnökségi, illetve osztályhatározatok végrehajtásához. Az Osztály foglalkozni kíván a kiemelt kutatási témák fontosabb problémáival. Napirendre kívánja tűzni a következő hároméves ciklusban a szervezéstudomány területén hozott szervezeti jellegű határozat végrehajtásának tapasztalatait, valamint a szervezéstudomány legfontosabb elvi problémáit.

Továbbra is fontos feladatának tekinti az egyetemi kutatómunka határozott elvi támogatását, a kutatásoknak a társadalmi igények irányába történő orientálását. Erre jó alapot ad az egyetemi kutató- és oktatáshelyek ötéves kutatási beszámolóinak és a következő öt évre szóló kutatási terveinek szakértők és tudományos bizottságok bevonásával történő értékelése.

A tudományos bizottságoknak az Akadémia testületi tevékenységébe történő fokozottabb bevonása és hatékonyságának növelése érdekében az Osztály a jövőben világosabban körvonalazza, hogy miben és hogyan kíván az eddiginél jobban támaszkodni bizottságaira.

A TÁRSADALMI TERVEZÉS ÉS A JOGI SZABÁLYOZÁS*

KULCSÁR KÁLMÁN

A társadalmi tervezés újabban — legfeljebb néhány évtizede használt kifejezés. Nem tagadható ugyan, hogy az emberi képzelet mindig tervezte a társadalmát, ha ez a „tervezés” elsősorban eszmei szinten, időről időre utópiákban megformálva jelent is meg az adott kor és társadalom viszonyaiból fakadó — és a viszonyok által kötött távlati elképzelésekként. A filozófiai, politikai, később a szociológiai irodalomban is, Platónról napjainkig terjedő ívben — legalábbis elvont formában — mindig jelen volt és van a jobb, a tökéletes társadalom, állam vagy közösség „tervezésére” irányuló törekvés.¹ Az is igaz, hogy helyenkint a természettel való küzdelem már évezredekkel ezelőtt is rákényszerítette az embert valamilyen tervezett együttműködésre (mint pl. az öntözésen alapuló ókori társadalmakban). Itt azonban a szükségessé vált munkamegosztás általában úgy megmerevedett, hogy akadályozta a spontán fejlődést az ún. tervezésből pedig hiányzott a jövőbe irányuló alakító elem. Ha tehát mégis napjainkra vált ez a kifejezés szinte általánossá a tudományos irodalomban és jelennek meg következményei a tényleges tervezési gyakorlatban is, ha napjainkban vált tudományos problémává, akkor ennek nyilvánvalóan *napjaink társadalomfejlődésében* rejlt okai vannak. A probléma sokrétű és alapjaiban érinti a szocialista társadalom fejlődésének kérdéseit is. Aligha vállalkozhatnék azonban most az előadás címében egymással összefüggésben jelzett két fogalom egyikének történeti elemzésére, legfeljebb az előadás témájának további kibontásához szükséges rövid összegezésre.

A társadalmi tervezés mai gyakorlatából úgy tűnik, hogy az történetileg valamiképpen a *gazdasági tervezés korrekciójaként* került előtérbe. A korrekció kifejezést értelmezhetjük tágabban és szűkebben, mégis differenciálatlanul kellett megjelölni, éppen mert konkrét megjelenésében — társadalmi funkcióktól és történeti helyzetektől függően — nagyon is differenciált. A tőkés társadalomban a spontán és tervezett gazdasági folyamatok társadalmi következményeinek bizonyos korrekciójáról van szó elsősorban, másodsorban pedig a

*Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályán 1975. december 1-én a Felszabadulás 30. évfordulója és az MTA 150 éves fennállása alkalmából rendezett ünnepi ülésen tartott előadás.

¹ L. erre Kulcsár K.: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1966. (2. kiadás 1971.) 38. és köv. p.

gazdasági folyamatok számára, ezek *érdekében* szükségessé vált társadalmi koorekcióról. (Hosszabb ideje ez az elem is közrehat még a polgári társadalomban is pl. az iskolarendszer állami tervezésében és kiépítésében, a szociálpolitika állami feladattá válásában.) A szocialista társadalom gyakorlatában is él a kifejezésnek ilyen szűkebb értelme,² de többről van szó, éspedig -- történetileg változó mértékben több-kevesebb tudatossággal — *a társadalmi célok bevezetéséről a gazdasági folyamatba*. A korrekció ebben a második, szélesebb értelemben tehát a gazdasági tervezés bizonyos — lehetőség szerinti — irányítását is jelenti meghatározott társadalmi célok érdekében.³ („Lehetőség szerinti” irányításról van szó, hiszen a gazdasági tervezéssel befolyásolható gazdasági jelenségek és folyamatok sajátos természete és törvényszerűségei csak bizonyos fokig teszik lehetővé a társadalmi összefüggések tekintetbe vételét.)

I.

A társadalmi tervezés különböző értelme és gyakorlata azonban a szocialista társadalomban sem a történeti helyzettől függetlenül alakult. A szocialista fejlődés kezdeti szakaszában a gazdasági tervezés összefüggése a társadalom céljaival részben a társadalmi célok és gazdasági fejlesztés egymásrautaltságában jelentkezett (a nő társadalmi értelemben vett egyenjogúsítása mint társadalmi-ideológiai cél pl. éppenúgy megkövetelt bizonyos társadalmi tervezést, mint az extenzív gazdaságfejlesztés, amely megoldhatatlan lett volna a női munkaerőnek a termelésbe való bevonása nélkül), részben pedig még elvont módon alakult. Az utóbbi esetben azután *túlságosan általános szinten definiált célokban megjelenő értékek helyett a célok elérését szolgáló eszköz*, azaz ebben az esetben maga a *gazdasági tervezés* válhatott értéké. Pontosabban — és bizonyos diszfunkcionális következményekkel is — a gazdasági feladatok szinte önmagukért való meghatározása és a társadalmi hatásokra nem figyelő teljesítése. Más, itt nem vizsgálható kérdés, hogy ez az adott történeti körülmények között mennyire volt szükségszerű, és mennyiben hatottak közre szubjektív tényezők. Ha azonban történeti összefüggésekben közelítjük meg a problémát, úgy tűnik, hogy először egyebek között éppen ebből a sajátos helyzetből következően került előtérbe a szocialista társadalomban a társadalmi tervezésnek a szűkebb értelemben felfogott, korrektív tartalma, amely a *gazdasági hatékonyságnak társadalmi hatékonysággá*⁴ való transzformálódásában fejeződött ki. Hangsúlyozom, ez a momentum a gazdasági feladatok *közvetlen társadalmi eredményességével*, illetve a gazdasági döntések *társadalmi következményeivel* való

² L. Kulcsár K.: A társadalmi tervezés és a szociológia. — Társadalmi tervezés és szociológia. Bp. 1973. 96. és köv. p.

³ Kulcsár K.: A történetiség jelentősége a társadalomépítésben. — Szociológia. 1875. 2. sz. 176. és köv. p.

⁴ Kulcsár K.: Gazdasági hatékonyság — társadalmi hatékonyság. — Gazdaság. 1970. 3. sz. 8. és köv. p.

számvetésben jelentkezik, amely részben a gazdasági döntések korrekcióját, részben pedig a társadalmi következmények korrekcióját jelenti. Ez a típusú társadalmi tervezés egyáltalán nem lebecsülendő, még akkor sem, ha a politikának a közvetlen érdekmerlegelő, egyeztető, feszültségfeloldó, tehát inkább a rövid lejáratú eleme válik hangsúlyossá benne és kevésbé a hosszútávlatú gondolkodás.

Nem kétséges ugyanis, hogy már a gazdasági és társadalmi tervezés ilyen együttese is előbb-utóbb automatikusan létrehozza a hosszabbtávú viszonyítás problémáját, azaz azon célok meghatározásának szükségességét, amelyek az egész társadalomalakító munkát vezérlik. Ezek a célok nyilvánvalóan nem határozhatók meg csak a gazdaság távlatában — pl. az egy főre eső nemzeti jövedelem bizonyos elérendő mennyiségében, vagy a gazdaság struktúrájának valamilyen elérendő arányaiban — hiszen ebben az esetben, ha távlatilag is, de ismét az eszközök szintjén kerülnének definiálásra az értékek. Nem lehetnek azonban *absztrakt*, a társadalmi a gazdasági valóságtól elszakadt — társadalmi célok sem, hiszen több példa mutatja a saját, de más országok gyakorlatából is, hogy az eredmény egyrészt ismét a gazdasági eszközök önmagukban való érték-ké válása lenne, másrészt e túl általánosan és a jelen történeti folyamataitól — egyebek között gazdasági folyamataitól — elszakított, tehát „utópikus” célmeghatározás politikai problémává is válhat, az ilyen célok és a jelen viszonyainak összevetése politikai feszültségeket is eredményezhet. Az első és rendkívül összetett probléma tehát a társadalmi tervezés számára a *célok racionalitása*.

Az itt adódó kérdésekből csak egyet említenék: a jövőkép és a társadalmi célok viszonyát. A szociológiai irodalomban nem ismeretlen már ez a probléma, amelyet talán úgy summázhatnánk, hogy egyrészt a *jövő képe hat céljaink megfogalmazására*,⁵ ugyanakkor azonban ezt a képet jelenlegi ismereteink alapján alakítjuk ki, másrészt a jövő képének lehetőség szerinti tudományos felvázolása kettős veszéllyel is járhat a tervező számára. Jelentheti ugyanis a *célok bevetítését* a jövő objektívnek felfogott folyamataiba, tehát a szándékoltnak valóságként való látását. Jelentheti azonban az objektívnek látott folyamatoknak a célokkal való *azonosítását* is. A történelem ilyen felfogásának veszélyére már Marx és Engels is figyelmeztettek, de éppen ma, amidőn a jövőbe irányuló, a jövő képét feltárni kívánó kutatások egyre inkább elterjednek, nem árt emlékeztetni erre a problémára. Az előrejelzés és a célok kitzése tehát összefüggő, de nem azonos művelet. Összefüggésüket éppen a történelemnek az az „aktív befolyása” alapozza meg, — Marx és Engels szavaival élve — „amelyet a korábbi történelem a későbbire gyakorol.”⁶

⁵ L. pl. Etzioni, A.: *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*. London—New York 1968. 33. és köv. p. Özbekhan, H.: *A célok és a tervezés szerepe a világ élelmzési problémáinak megoldásában*. — *Társadalmi tervezés és szociológia*. Bp. 1973. 259. és köv. p.

⁶ Marx, K. és Engels, F.: *Művei*. 3. köt. Bp. 1960. 37. p.

A második probléma a *gazdasági racionalitás* mikénti felfogása. Nem kétséges, ha a gazdasági feladatokat csak a — tételezzük fel — racionálisan megállapított célokhoz viszonyítjuk, önmagában még nem merítettük ki a gazdasági tervezés racionalitás „szükségletét”. Nem pedig azért, mert egyrészt a gazdasági tervezés meglevő adottságokból indul ki, és olyan folyamatokat kíván szabályozni, amelyek sajátos törvényszerűséggel fejlődnek, másrészt mert a gazdasági tervezés általánosabb nemzetközi gazdasági és szűkebb — hazai — társadalmi környezetben megy végbe. (Nem szólok most a gazdasági racionalitás különböző szintjeiről, a közgazdasági irodalom ugyanis már elválasztja pl. a makro- és mikroökonómiai racionalitást is.)⁷

A harmadik probléma önmagában is legalább olyan komplex mint az előző, a *társadalmi feltételekben és hatékonyságban megmutatkozó racionalitás beépülése a gazdaság tervezésébe és működésébe*. A társadalmi tervezésnek imént említett *szűkebb* értelmű korrektív felfogása itt válik hangsúlyossá, mert egyrészt nem kétséges, hogy a kitűzött célok elérésének folyamatában olyan helyzetek is kialakulnak, amelyek a meghatározott céloknak az adott történeti-társadalmi szituációban való értelmezését formálhatják, sőt a célok elérése esetleg átmenetileg a célokkal absztrakt szinten szembenálló, vagy ilyennek tűnő intézkedéseket is követelhet, másrészt, de az imént említett elemmel is összefüggően, a társadalmi feltételekhez és következményekhez viszonyított racionalitás politikai racionalitásként is problémává válhat. A kérdés egyik felét Bognár József már hangsúlyozta, amidőn megállapította, hogy „a gazdasági növekedés processzusában a politikában is racionálisan kell cselekedni. Ellenkező esetben a racionális gazdasági cselekvés is lehetetlenné válik.”⁸ A politikai racionalitás azonban felfogható rövid távon is, egy szituáció viszonyaiban (szinte önmaga belső folyamatában vagy társadalmi általánossággal), illetőleg a távlati célokhoz viszonyítva is. Racionalitásában azonban mindenképpen jelentősen közrehatnak az esetleg átmeneti történeti-társadalmi helyzetből adódó tényezők, pontosabban a belőlük adódó követelményeknek való megfelelés is. A társadalmi és a gazdasági racionalitás következményeinek összehangolása (elvileg a két jelenségszféra sajátos törvényszerűségeinek ismeretében), a politikai

⁷ Bognár J.: A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő világban. Bp. 1967. 8—9. p. A makro- és a mikroökonómiai racionalitás, amint Bognár József hangsúlyozza is, egymást kiegészítő fogalmakként is szerepelhetnek, amennyiben a makroökonómiai racionalitás megköveteli a mikroökonómiai racionalitás megfelelő figyelembevételét, minthogy különböző szintű érdekeket fejezhetnek ki (hozzátennem, hogy azért is, mert a makroökonómiai racionalitás realizálódási folyamatában a mikroökonómiai racionalitás elengedhetetlen feltétel, az utóbbi az előbbihez viszonyítva, szinte eszközcionalitásként is jelentkezik), másrészt nem csupán a fejlődő országok gazdaságában jelentős, ahol a gazdaság „vegyes” jellege az uralkodó, hanem a „tisztá gazdaságban” is. A makro- és mikroökonómiai szféra elválasztásának és a „racionalitásuk” jellegében tapasztalható különbségeknek a következményei a gazdaság jogi szabályozásában is jelentkeztek. L. Sárközy T.: A gazdasági jogi alapkérdések — nem gazdasági jogi alapon. — Állam- és Jogtudomány. 1973. 3. sz. 459. és köv. p.

⁸ Bognár J.: A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő világban. Bp. 1967. 11. p.

racionalitás egyik legfontosabb eleme tehát önmagában is feltételezett a történeti-társadalmi helyzet tényezői által.

Végül, ha továbbra is a racionalitás kategóriáját használva közelítjük meg a társadalmi tervezés problémáit, a következő, az előbbiekből közvetlenül adódó probléma a kiválasztott *eszközök racionalitása*. Ez a probléma közvetlenül, a mindennapi gyakorlati szinten is jelentős, hiszen annak az egész mechanizmusnak a hatékonysága, amelyet hosszú- és középtávú célok teljesítése érdekében működő gazdasági és társadalmi tervezésnek nevezünk, nem kis részben az alkalmazott eszközök jó kiválasztásán, és azok működésének sikerén múlik. Ez eszközök egyike a *jogszabály*, és éppen itt merül fel az a kérdés, amellyel – távolról sem a megoldás, inkább a problémajelzés igényével – foglalkozni szeretnék, azaz *hogyan függ össze a jogi szabályozásnak mint eszköznek a racionalitása a fentebb nagyon vázlatosan jelzett problémakomplexummal, amelyet kissé leegyszerűsítve a társadalmi tervezés racionalitásaként összegezhethetünk.*

A célkitűzések és az eszközök tartós hatása közötti lehetséges „ellentmondás kérdése” – ahogyan Lukács György megfogalmazta valóban „a gondolkodás naprendjén” maradt, ám nem csupán a moralitás síkján, amelyre Lukács György utalt, hanem abból adódóan is, hogy a társadalom különböző „szférái” saját törvényszerűséggel, és ebből következően sajátos „racionálitással” rendelkeznek. A gazdasági, a politikai, a jogi stb. tevékenységben tehát sajátos, a gazdasági, a politikai, a jogi stb. jelenségek törvényszerűségeiből adódó racionalitás húzódik meg. Lukács György azt írja, hogy ezek „az összefolyamaton belül annál inkább tölthetik be” funkcióikat, „minél erőteljesebben és önállóbban domborítják ki specifikus különösségüket”. És hozzáteszi: „Ez a jogi szféra esetében közvetlenül nyilvánvaló”⁹. Itt azonban szerintem két további megfontolással kell számolni. Először: a társadalom tudatos irányításában, tervezésében, mint a célkitűzésekből, eszközökből és a megvalósítás feltételeit jelentő közegből összeálló összefolyamatban a különböző szférák „racionálitásának” összehangolására kell törekedni (amely azonban éppen az egyes szférák akárcsak viszonylagos önállósága miatt is valószínűleg sohasem járhat teljes sikerrel). Másodsor: a különböző szférák egymásrahatásából következően módosulhatnak az egyes szférák sajátosságai is. A gazdasági-társadalmi tervezést szolgáló jogi eszközök új feladataiból adódóan pl. a jog nem csupán történetileg kialakult sajátosságai miatt jelent olyan tényezőt, amely eszközvolta révén szemben állhat a célkitűzésekkel, vagy kondicionáló erő lehet számukra, hanem *eszközjellegének sajátosságaiban is változhat.*

Mielőtt azonban megkísérelném a kérdés elemzését, hangsúlyozni szeretném, hogy a társadalmi tervezés fentiekben jelzett rendkívül komplex folya-

⁹ Lukács Gy.: A társadalmi lét ontológiájáról. Bp. 1376. 129. és 228. p.

mata alapvető racionalitásának *biztosítéka*, magában a társadalomban, objektív mozgási folyamataiban, illetőleg azok megismerésében van. Jóllehet ezeknek a folyamatoknak nem mindegyike ismeretes előttünk, és különösen nem részleteiben, az eddigi társadalomalakítási törekvések tapasztalatai is jelzik, hogy bizonyos automatizmussal, és bizonyos idő elteltével a társadalom rendkívül komplex közegében nehézségeket okoznak azok a tudatos intézkedések, amelyek a racionalitás fentebb csupán jelzett sokrétű követelményeinek nem felelnek meg. *A társadalommal végső soron nem lehet mást tenni, mint amit fejlődéstörvényei megengednek* (figyelembe véve egy-egy konkrét társadalom történeti fejlődéséből következő tényezőket is). Ezt akkor is szem előtt kell tartanunk, ha nem ismerve minden törvényszerűséget, nem ismerve a jelenségek összefüggéseinek mindegyikét a társadalomalakító munkában csak a *racionalitás bizonyos fokán* dolgozhatunk. Hangsúlyozom, a *társadalomnak „önalakító”, „önkorrekciós” mechanizmusa is van*, amelyet annál is inkább számításba kell venni, mert racionalitás helyett csak törekvéseink nagy fokú irracionalitását jelentené, ha azt hinnők, hogy egyrészt ismereteink jelenlegi szintjére támaszkodva, másrészt nem számolva a racionalitás fentebb jelzett különböző dimenzióinak sajátosságaiból adódó eltérő követelményekkel, döntéseink minden szférában és minden következményükben eleve racionálisak lehetnek. A társadalom ilyen „önszabályozó” mechanizmusa annyira komplex és bonyolult, hogy a beavatkozás — szükségképpeni leegyszerűsített volta miatt — tulajdonképpen mindig számíthat előre nem látott következményekre, és ez természetesen figyelmeztet egyrészt a tudatosan kialakított szabályozó mechanizmusok „korlátozott” jellegére, másrészt arra, hogy csak a részletezettség bizonyos fokáig dolgozhatók ki. A különböző jelenségek „önszabályozási” folyamataiból fakadó korlátok természetesen az imént említett „egyeztetést”, azaz a különböző tevékenységi területeken megnyilvánuló sajátos racionalitások összehangolását is befolyásolják.

II.

Ez a megfontolás szűkebben, az előadás tulajdonképpeni témáját illetően is érvényesítendő. Az a kérdés ugyanis, hogy *mi tervezhető racionálisan* — most már a racionalitás fentebb jelzett dimenzionális differenciáltságának értelmében — és mi az, ami a társadalom automatizmusa számára szabadon hagyandó terület (mert ha nem hagyjuk szabadon, esetleg a mesterségesen kialakított kereteket áttörő módon, így a társadalom közegében szétgyűrűző káros következményekkel érvényesülnek a spontán, még nem ismert erők), bizonyos vonatkozásokban hasonló ahhoz, hogy mi szabályozható racionálisan jogilag, mit várhatunk a jogi szabályozástól a társadalmi tervezés során, s mi az, amit nem. Botorság lenne ugyanis azt hinni, hogy a jogszabály, amely egyrészt végső soron csak az emberi magatartást alakíthatja, másrészt ebben az esetben

is csak egy, a magatartás alakulására ható tényezők közül szinte mindenható eszköz lehetne.¹⁰ És még kevésbé lehet az a társadalmi tervezés folyamatában, azt kiszolgálva, ha tudjuk, hogy a tervezés racionalitása is csak bizonyos szintet érhet el.

Az előadás címében jelzett téma tehát az eddig elmondottakkal összefüggésben nagyjából a következőképpen lehetne megfogalmazható. Mindenekelőtt: mi a jogszabály mint *eszköz* racionalitásának viszonya a társadalomalakítás már említett dimenzióin érvényesíthető racionalitáshoz? Vagy még egyértelműbben: rendelkezik-e a jogi szabályozás olyan sajátosságokkal, amelyek bizonyos önállóságot jelentenek a tervezés dimenzióival szemben? Avagy: neutrális-e a jogi szabályozás, mint eszköz a társadalmi tervezéssel szemben? Másodszor: a jog mint a társadalmi tervezés eszköze — a jog funkcióiban jelentkező ezzel járó változás — visszahat-e a jogi szabályozás évezredek óta kialakult sajátosságaira, azokra az elemekre, amelyeket ma a jog racionalitásának részeiként tartunk számon?

Az első kérdésünk egyik vetülete, azaz mi szabályozható a jog eszközeivel a tervezés során — a jogszociológiai irodalomban tulajdonképpen Max Webernél merült fel először, jóllehet természetesen *nem* a jognak mint a terv megvalósításában közreműködő eszköznek az összefüggésében, hanem a jognak, mint a gazdaság szabályozását szolgáló eszköznek az aspektusából. Ha el is tekintünk most a kérdés weberi megfogalmazásának és kezelésének kritikus elemzésétől, annyi megállapítható, hogy Weber két megállapítása is alkalmas a továbbgondolkodásra. Egyrészt az, hogy „a jogi kényszer az érintettek gazdasági teljesítőképességének korlátaiba ütközik”, és ha „valamely nagyon eleven konvenció nem helyteleníti erősen a formális jog kijátszását, csekély az érdekelték hajlandósága arra, hogy a pusztán törvényes cselekvés kedvéért feladjanak gazdasági előnyöket.”¹¹ (Itt azonban nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy ezzel a problémával kapcsolatban már Marx fiataalkori írásaiban igen meggyőző és szellemes megjegyzéseket találunk.) Másrészt: „az egyetemes piaci összefonódottságon nyugvó gazdaságban a jogi előírás megalkotója nem láthatja előre az előírás szándékolatlan mellék-következményeit, hiszen ezek a magánérdekelteknél jelentkeznek. Ők viszont elérhetik — és már sokszor el is érték — hogy az előírás a gyakorlatban visszajára fordul, s a szándékolt cél ellenkezője valósul meg.”¹²

Ezeket a megállapításokat ugyan ma már a monopolizálódó tőkés gazdaság viszonyaira visszavetítve, nemkülönben Max Weber elméletének kontextusában kell értékelni, annyi azonban mindezek tekintetbevételével is világos,

¹⁰ Kulcsár K.: A jog hatékonyságának társadalmi feltételei. — *Gazdaság- és Jogtudomány*. VIII. köt. 1974. 43. és köv. p.

¹¹ Weber, M.: *Gazdaság és társadalom*. Bp. 1967. 121. p.

¹² Uo. 122. p.

hogy racionális magvuk a tervezett gazdaságokra is érvényesek. Ha ugyanis pl. Weber az első megállapítását a társadalmi tapasztalataink és ismereteink által is kimunkált mai tudásunkra fordítom le, akkor világos, hogy az egyéni — és mindjárt tegyük is hozzá szervezeti — magatartást, a társadalom viszonyai szituálják. A jog tehát perspektivikusan csak e viszonyok objektív fejlődésének irányában és alakíthatásuk korlátai között avatkozhat be, figyelemmel a magatartást alakító más tényezőkre is. A második megállapítással kapcsolatban pedig ma már szinte mondani sem kell, hogy a jogi szabályozás nem kívánt mellékhatásai nem csupán a magánérdekekkel telített piaci gazdaságban jelentkezhetnek, hanem minden differenciált érdekviszonnyal rendelkező társadalomban, amely differenciált érdekviszonyok között nem kis súllyal vannak jelen a szervezeti érdekek is. Az a körülmény, hogy pl. a socialista társadalmakban is működnek a gazdálkodásban, de az élet minden területén csoport- és rétegérdekeket is megtestesítő szervezetek (amelyek belső érdekviszonyai is differenciáltak és pedig nem függetlenül társadalmi környezetüktől), nemkülönben az a körülmény, hogy a jogi szabályozás túlnyomó részben már ezekhez a szervezetekhez szól, és nem közvetlenül az egyénekhez, aligha küszöböli ki a jogi szabályozás nem várt és nem kívánt következményeit, sőt — úgy tűnik — a szervezetek (éppen sajátos jelenségeikből adódóan) talán az egyének szintjén jelentkező érdekeknél és viszonyoknál is hatékonyabban képesek kondicionálni a jogi szabályozás érvényesülését.¹³

A jognak mint akár a gazdasági, akár a szűkebb vagy szélesebb értelemben vett társadalmi tervezést szolgáló eszköznek számolni kell mindenekelőtt a szabályozandó közeg sajátosságaival — ideértve a jogszabály címzettei és körének alakulásában tapasztalható változásokat is —, másrészt számolni kell a szabályozó eszköz, azaz a jog hosszu ideje kialakult sajátosságaival. Ha azonban ezekről a sajátosságokról van szó, nem csupán a jogról, mint elvont normáról beszélek, hanem a jogrendszer egyes, és pedig egymástól is sok tekintetben különböző tulajdonságokkal rendelkező ágairól is. A jognak mint a tervcélok megvalósítására tekintetbe jöhető eszköznek a felhasználását ezek az eltérő vonások is befolyásolják, amennyiben és elsősorban egy-egy jogág sajátosságai más és más területek és problémák, más és más módon való szabályozását és megoldását teszik lehetővé.

Ezt a kérdést — a felmerülhető kérdések közül — azért kell ezúttal kiemelni, mert egyrészt nem lebecsülendő gyakorlati jelentősége van (az itt elkövetett hibákat diszfunkcionális következmények jelzik), másrészt mert a magyar jogi irodalomban is megjelent olyan felfogás, amely szerint az egyes jogágakhoz tartozó jogszabályi eszközök szinte szabadon használhatók a gazdaságirányítással vagy akár a társadalmi tervezéssel összefüggő jogi szabályozás

¹³ Kulcsár K.: Egyéni jogkövetés, szervezeti jogkövetés. Jogtudományi Közlöny. 1975. 8. sz.

során. „A jog elsősorban azért tudja több variációban is kifejezni ugyanazon gazdasági folyamatot, mert jogágazatilag differenciált, és az egyes jogágak szabályozási módszere eltérő” — ily módon a jognak „meglehető választási szabadsága „lenne” a szabályozás módszereinek megválasztásában.”¹⁴ Ez az álláspont tulajdonképpen Max Weber egyik, és pedig a következő megállapítására épül: „Valamely tényállás jogi rendje a jogászai gondolkodás szemszögéből alapvetően különböző lehet anélkül, hogy ez jelentékenyen érintené a gazdasági viszonyokat”. Az idézett mondat azonban egy mellékmondatral is kiegészül, és pedig: „ha a gazdaságilag fontos vonatkozásokban az érdekeltek számára a gyakorlati eredmény ugyanaz marad.”¹⁵ Ha az eredményt tekintjük — akár a gazdasági, akár a szűkebb vagy tágabb értelemben felfogott a társadalmi tervezés szempontjából, akkor a jogágak közötti választásnak ez a „szabadsága” meglehetősen leszűkül. Bizonyos tapasztalatok is jelzik, hogy gazdasági problémák nem oldhatók meg mindenfajta jogági szabályozással. Aligha oldható meg pl. a munkaerőnek vagy akárcsak mozgásának problémája sem — amely differenciált gazdasági, társadalmi (nem utolsó sorban gazdaságirányítási) jelenségekkel függ össze — munkajogi vagy éppen, ahogyan erre korábban kísérlet történt, büntetőjogi eszközökkel. Vagy más példára hivatkozva, az is világos, hogy a népesedés olyan komplex összetevőjű jelenség, amelyre vonatkozó jogi szabályozás hatékonysága, különösen ha az egyetlen jogág eszközeivel dolgozik — hosszútávon (márpedig nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a jog hatékonysága a társadalmi viszonyok alakulásában csak hosszabb távon fogható fel a differenciált következményeivel együtt) legalábbis kétséges. S itt talán helyénvaló Max Weber egyik érdekes utalására hivatkozni: arra ugyanis, hogy a szoptató anyáknak a munkahelyről való távolmaradását elrendelő jogszabály esetén kevesebb gyerek hal ugyan meg, de a jogszabály *csak a távolmaradást* rendelheti el, és nem a halandóság csökkenését.¹⁶ E hivatkozás két okból is indokoltnak tűnik mai társadalmi tapasztalataink birtokában is. Egyrészt mert a jogszabály ugyanúgy nem rendelheti el a születések számának emelkedését, mint a halandóság csökkenését (bár az előbbi látszatra sokkal inkább akarati tényezők által mozgatott, ennél fogva esetleg kísértést lehetne érezni arra, hogy valamiképpen közvetlenül is a magatartást szabályozó jogi szabályozás körébe vonhatóan tartasuk), másrésztől azonban ahogyan a gyermekhalandóság alakulásában a szoptató anyák otthontartása csak *egy* tényező, ugyanúgy csak *egy-egy* tényezőt jelentenek azok a jogszabályok, amelyek a születések számának emelkedését célozva szabályoznak egy-egy, a jelenséggel összefüggő, vagy annak tartott társadalmi viszonyt, vagy magatartási elemet.¹⁷

¹⁴ Sárközy T.: Indirekt gazdaságirányítás—vállalati árutermelés és tulajdonjog Bp. 1973. 82. p.

¹⁵ Weber, M.: Gazdaság és társadalom. Bp. 1967. 120. p.

¹⁶ Uo. 118. p.

¹⁷ Kulcsár K.: Társadalom, politika, jog. Bp. 1974. 293—316. p.

A társadalmi tervezéssel összefüggő jogi szabályozás problémáiról szólva, e kérdéskomplexumban a jogági sajátosságok és lehetőségek szerepét megemlítve, hadd emlékeztessenek egy korábbi alkalommal a jog hatékonyságával kapcsolatosan hangsúlyozott problémára, nevezetesen arra, hogy az ugyanazon jelenségre vagy folyamatra vonatkozó különböző jogági szabályozás *ellentmondásmentessége* — a jog oldaláról tekintve — a hatékonyságnak egyik alapvető feltétele. (Zárójelben jegyzem meg, hogy indokoltan szólhatnék itt az egy azonos jogágon belül, a jogforrási hierarchia különböző fokozatainak megjelenő jogszabályok ellentmondásmentességének szükségességéről is. Ez azonban meglehetősen ismert, a napi gyakorlatban is állandóan felmerülő probléma.) Mindenesetre a tervezés során született szabályozás szabta szituációnak megfelelő jelenségekből fakadó magatartásokat, nehezen lehet — nem kívánatos voltuk esetén — pl. büntetőjogi szabályok segítségével kiküszöbölni.¹⁸

Kérdés azonban, hogy a jogi szabályozásnak ez a konzisztenciája követelmény-e az *idő dimenziójában* is? Vajon a múlt, ha el is veszi mértékadó voltát, és a jog többé nem a „rég, jó” jog — ahogyan napjaink egyik német jogszociológusa, Niklas Luhmann megállapítja — vajon csak mint történetileg felhalmozódott tudásanyag vihető át a jövőbe? A probléma súlyos és sokrétű. A válaszában Luhmann is hajlik az időbeni konzisztencia jelentőségének elismerésére, a tervezéssel összefüggésben is.¹⁹ A szocialista jogfejlődésben azonban a probléma összetettebb, hiszen itt a társadalomban és a jogrendszerben is forradalmi változás következett be. Egyrészt kétségtelen, hogy a meglévő jogrendszer kondicionálja az új jogi szabályozást is, másrészt azonban valójában ismeretlen a múlt jogi sajátosságainak máig ható kondicionáló ereje, illetőleg ennek mértéke.²⁰

Ha tehát nincs is mód ez alkalommal átfogóbb és részletesebb elemzésre, ha inkább kérdéseket tehetünk fel a további kutatások igényével, amelyeknek jelentős szerepük lehetne a jogalkotási gyakorlat alakításában, annyi mindenesetre megállapítható, hogy a *jogi szabályozás nem semleges eszköz a tervezés és a tervmegvalósítás folyamatában*, és a jogi szabályozásnak így felfogott „*eszközracionálitása*” jelentősen közrehat a társadalmi viszonyoknak a terveknek megfelelő alakulásában.²¹

¹⁸ Kulcsár K.: A jog hatékonyságának társadalmi tényezői. — Gazdaság- és Jogtudomány. VIII. köt. 1974. 50–51. p.

¹⁹ Luhmann, N.: Rechtssoziologie. 2. Reibek bei Hamburg. 1972. 347–349. p.

²⁰ Ld. Watson, A.: Legal Transplants. Edinburgh 1974. 94. és köv. p.

²¹ Jó érzékkel utal erre a problémára Sárközy T.: A gazdasági jogi alapkérdések — nem gazdasági jogi alapon. Állam- és Jogtudomány. 1973. 3. sz. 464. p. Bár a jogágak felhasználás „szabadságával” kapcsolatos fejtegetésével szemben az itt mutatkozó megfogalmazásban is vannak fenntartásaim.

III.

A társadalmi tervezés és a jogi szabályozás összefüggésében feltehető másik kérdés — vagy inkább felmerülő problémacsoport — vajon módosulnak-e a jog sajátosságai annak következtében, hogy a jogi szabályozás egyre inkább „beintegrálódik” a gazdasági és társadalmi tervezés mechanizmusába.

Ismeretes, hogy a jog, történeti fejlődésében megmutatkozó egyik sajátosságaként a *politika, pontosabban az állami tevékenységben kifejeződő politika eszköze*, és pedig a fejlődés során annál kifejezettebben az, minél tudatosabb a társadalmi viszonyok *alakításában* kifejeződő politika, azaz minél szándékoltabban eltér a már meglévő társadalmi viszonyoktól. A másik — ugyancsak általános sajátossága a jogrend bizonyos fokú tradicionalitása, amely nem csupán a jogrend stabilitás igényeivel, de a jogfejlődésben tapasztalható ama jelenséggel is összefüggésben van, amely szerint erősen hangsúlyozódnak a meglévő magatartási minták és azok az elvek, amelyeket a jogfejlődés kitermelt, és amelyek a jogrend általános biztonságának követelményeivel vannak összefüggésben. Világos egyrészt, hogy minél kevésbé törekszik a társadalom vezetését ellátó politika a társadalmi viszonyok átalakítására, fejlesztésére, ez utóbbi sajátosságok annál nagyobb jelentőségűvé válnak a jogi szabályozásban, míg másrészt minél nagyobb változásokat kíván elérni, annál könnyebben eltekint ezektől az elvektől, vagy legalábbis megtalálni törekszik azokat a jogelméleti szintű érveket is, amelyek segítségével a jogfejlődésben kumulált sajátosságok némelyike meghaladható. (Bizonyos fokig erre a jelenségre is visszavezethetők a jogászok konzervativitását hangoztató nézetek, hiszen világos, hogy a jogászság ebben a viszonyban jobban, és gyakran nem indokolatlanul kötődik ezekhez az, egyébként a jogászai foglalkozás tudatvilágába is beépült sajátosságokhoz, így ez a beállítottság — különösen kívülálló számára — könnyen konzervatívnak tűnhet.) Minthogy azonban napjainkban — és pedig elsősorban a szocialista országokban, de bizonyos értelemben másutt is — előtérbe kerülnek a tudatos társadalomalakítás, a társadalmi tervezés szempontjai, és pedig a társadalmi tervezés különböző szintjein, s ez a törekvés egyre inkább megmutatkozik a jogi szabályozásban is, aligha lehet időszerűtlen a fentebb megfogalmazott kérdés feltétele. Megállapítható ugyan, hogy bár bizonyos fokig már a fejlett tőkés országokban is kérdéssé váltak az állami tevékenység ilyen jellegének megjelenéséből a jogra mint eszközre adódó következmények (így pl. az angolszász jogban észlelhetők a felelősség módosulásának jelei is aszerint, hogy a felelősséget kiváltó tevékenység az állam tervező és operacionális szintjein megjelenő tevékenységével van kapcsolatban),²² magát az alapkérdést azonban

²² Friedmann, W.: *Law in a Changing Society*. (Abr. Ed.) Baltimore 1964. 285. és köv. p.

még nem kutatták,²³ ahogyan nem elemezték ezt a problémát a szocialista jogtudományban vagy jogszociológiában sem. Ez a probléma ugyanis nem egy-egy jogi megoldás alakulása vagy átalakulása, még csak nem is olyasmi, mint pl. a szerződés jogintézményének tartalmi vagy funkcionális módosulása, vagy akár olyan jelenség, mint a szerződési gyakorlat mellőzésének jelei, amelyek újabban észlelhetők — igaz egyes tőkés országokban — a nagyvállalatok közötti viszonyban.²⁴ Nem azonos ez a kérdés (bár bizonyos vonatkozásban közel áll hozzá) az ún. konstans elemek létével vagy nem létével a jogban — amellyel kapcsolatban, mint ismeretes, korábban a magyar jogtudományban is többé kevésbé terméketlen vita bontakozott ki.

Eörsi Gyula O. Kahn Freund ismert megállapítását — miszerint a célokat a társadalom, a jogi eszközöket pedig a tradíciók határozzák meg — bírálva írja, hogy „a társadalmi változások nagy próbatételek a tradíciók számára, mint ahogy a tradíciók is nagy próbatételek a társadalmi változások számára”.²⁵ Valóban e megfogalmazás mindkét fordulata igaz. A kérdés az, hogy a „tradíciókból” mennyi épült be minden társadalmi helyzetben és korban érvényes tapasztalatként a jogi szabályozás és a társadalom konkrét és történetileg változó viszonyából azokba az elvekbe, amelyek többé már nem egy társadalom jogi tradícióját (ahogyan Kahn Freund értelmezi), hanem a jognak, mint társadalmi jelenségnek sajátosságait jelentik.

Az eszköznek — és a társadalmi tervezéshez való vonatkozásában a jogi szabályozást mindenképpen így foghatjuk fel — racionalitását természetesen elsősorban a célhoz viszonyítottan határozhatjuk meg. Az eszköznek egyes tulajdonságai azonban történeti és társadalmi helyzetről is függően bizonyulhatnak racionálisnak vagy irracionálisnak. A jognak egyes tulajdonságai az adott történeti időszakban kitűzött cél elérése szempontjából lehetnek racionálisak, de az adott történeti helyzet tényezői meg is kérdőjelezhetik a jognak mint eszköznek felhasználását különös tekintettel egyes általános tulajdonságaira egy bizonyos cél elérésének folyamatában. Másrészt a különböző történeti helyzetekben különböző célok érdekében igénybevett jogszabályok működésének tapasztalatai általánosíthatók is, és ezek a jognak mint eszköznek tulajdonságaiként befolyásolhatják a konkrét szabályozás céljának elérését.

²³ A polgári szakirodalom — a magántulajdonosi gazdaságból kiindulva — elsősorban olyan problémákkal foglalkozik, amelyeken a szocialista jogtudomány és szociológia bizonyos vonatkozásban már „túl van”.

²⁴ A tőkés nagyvállalatok közötti kapcsolatban ugyanis nem csupán az állami bírások kikerülésére irányuló, régebben is meglevő tendencia észlelhető, hanem e bírások alapját képezhető szerződéses kapcsolatok negligálása is. L. Macaulay S.: *Non-Contractual Relations in Business: A Preliminary Study*. — *American Sociological Review*. Vol. 28. 1963. 55—67. p. illetőleg Macaulay S.: *Contract Law Among American Businessmen*. — *The Social Organisation of Law*. (Ed. Black D. and Mileski M.) New York and London 1973. 75—94. — Meg kell jegyezni, hogy a probléma a Nemzetközi Szociológiai Társaság Jogszociológiai Kutató Bizottságának 1975 szeptemberében Japánban megrendezett ülésén is felmerült.

²⁵ Eörsi Gy.: *Összehasonlító polgári jog. (Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai)*. Bp. 1975. 466. p.

Hogyan jelentkezhethet ez a probléma a tervezés és a jogi szabályozás összefüggésében? A következőkben csak néhány összefüggést szeretnék példázni.

Az első az *univerzalitás és a szelektivitás* problémája. A modern jogfejlődés egyik jellegzetessége a jog és a társadalom viszonyának olyan felfogása, amelyben a társadalom lényegében mint valami fiktív egység jelenik meg, pontosabban az, hogy a jog a társadalomhoz szólva alig veszi figyelembe annak strukturális sokrétűségét. Ami ebből a felfogásból általános értéknek tűnik az a törvény előtti egyenlőség eszméje, amely azután kialakulásának történeti viszonyaitól elszakadva, absztrakt elvvé vált a jogi szabályozás egészére nézve. A jogi szabályozásnak ezt a jellegzetességét, amely meghatározott történeti folyamatok terméke, meghatározott társadalmi funkcióval, — egyrészt a mélyreható marxi kritika másrészt a tényleges szabályozásban a szelektivitásra utaló jelek ellenére — általában is a jogi szabályozás egyik lényeges tulajdonságának tartjuk, jóllehet az egyén különböző minőségeihez tapadóan honorálásra kerültek már olyan tényezők, amelyek a valóságos szabályozásban eddig is differenciálták ezt a látszategységet. Kérdés, hogy a társadalmi tervezés folyamatában közre ható jogi szabályozás dolgozhat-e olyan társadalomképpel, amelynek tényleges differenciái, érdekviszonylatai *ismertek* ugyan, de a jogi szabályozás számára elvileg *nem elismertek*. Azok a jogszabályok ugyanis, amelyek a tervezés folyamatában ilyen differenciált társadalom képből születtek ugyan, a szabályozás folyamatában azonban még a többé kevésbé egységesnek felfogott társadalomképpel dolgoznak, az *eszköz szintjén* jelentenek problémát a társadalmi tervezés számára. Példát többet is idézhetnék. A lakáselosztást szabályozó korábbi, a társadalom differenciált érdek- és hatalmi viszonyait figyelmen kívül hagyó jogszabályok hatálya idején pl. a lakáselosztás gyakorlatában sajátos, adott esetben diszfunkcionális hatású társadalmi differenciák érvényesültek. Az oktatásra vonatkozó jogszabályok ugyancsak nem számoltak a tényleges társadalmi differenciáltsággal, ahogyan nem számoltak ezzel pl. a gyermekgondozási segélyre vonatkozó vagy az egészségügyi ellátással foglalkozó jogszabályok sem.

Az univerzalitás és a szelektivitás problémája természetesen már tervezés szintjén felmerül²⁶ — és nemegyszer a látszatuniverzalitás okoz nem kívánatos irányú szelekciót — (csak a különböző jóléti intézmények, pl. gyermekintézmények, üdülés szelektív igénybevételére kell gondolnunk), mintahogyan a tudatos szelektív intézkedésre is van példa (csak a legegyszerűbbet említsem, a családi pótlékot). Az utóbbiak a jogi szabályozásukban is szelektív jellegűek: ezek azonban nem annyira a társadalmi tervezés, mint a szűkebb értelemben vett szociálpolitika szintjén jelentkeztek.²⁷ Az univerzalitás és szelektivitás, mint a

²⁶ L. pl. Townsend, P.: *Sociology and Social Policy*. London 1975. 122. és köv. p.

²⁷ Ebben a vonatkozásban a jövő kutatásaiban bizonyos szempontból hasznosíthatók Ferge Zs. fejtegetései: *Társadalompolitika, szociálpolitika és a központosított újraelosztás típusai*. — *Közgazdasági Szemle*. 1975. június. 714—715. p.

jogi szabályozás egyik hagyományos vonását is érintő probléma bizonyos új jelenségei — legalábbis néhány tekintetben a jogalkotási gyakorlatban már megmutatkoznak. Ahhoz azonban, hogy tendenciát állapítsunk meg és annak alapján a társadalmi tervezéssel összefüggő következtetésekhez eljuthassunk, e problémára irányuló kutatómunkára lenne szükség.

Bizonyos értelemben az univerzalitás és a szelektivitás problémájával is összefügg a *generalizálás szintje és mértéke*, illetőleg e szintnek összefüggése a jogi szabályozás hatékonyságával. A jogtudományban állandóan visszatér ugyan a jogi szabályozás keret- vagy kazuisztikus jellegének problémája, de a társadalmi-gazdasági tervezéssel összefüggésben — úgy tűnik — meg kell haladni ezt a hagyományos kérdésfelvetést. Mindenekelőtt — *a hagyományos jogfelfogás keretei között* kérdésesnek tűnhet a legmagasabb szintű tervjogszabályok jogi jellege. Ezek a jogszabályok, többnyire törvények, esetleg az államhatalom legmagasabb szintű szervezeteinek határozatai a hagyományos jogi szabályozáshoz képest *túlgeneralizáltak* tűnnek, amennyiben elveket és fejlődési tendenciákat vetítenek normatív síkra, és ennyiben bizonyos fokig emlékeztetnek egyes alkotmánytörvények azon részeire, amelyek ugyancsak elveket és követhető politikát foglalnak jogszabályba.²⁸ Még inkább így van ez, amidőn az elérendő gazdasági és társadalmi célok konkretizáltak, arányokban és számokban jelennek meg, amidőn tehát a politikai elvek szinte már technikai problémává transzformálódva jelentkeznek, pontosabban megtörténik e transzformálódás első szakasza. Végül felmerül e jogi szabályozás konkrét végrehajtásának problémája. E szinte technikai szintű normák sokaságának tényleges hatékonysága ugyanis már kevésbé függ a kikényszerítés hagyományos eszközeitől, sokkal inkább a valósággá válásukra való eredendő alkalmasságuktól, azaz attól, hogy ezek a szabályok azt szabályozzák-e amit végrehajtandó tervpolitika szempontjából valóban kell, s kellően számolnak-e a gazdasági-társadalmi realitásokkal, és a végrehajtásban közreműködő közigazgatási szervezet valóban funkcionálisan alkalmas-e a kitűzött célok elérésében való hatékony közreműködésre.

A probléma tehát kettős. A társadalmi-gazdasági tervezés célrendszerét és hozzájuk vezető utat — nem csupán hosszútávon, de középtávon sem lehet az általánosság bizonyos szintjén alul megfogalmazni. Ez az általánosság lehet olyan mértékű, hogy *gazdaság- és társadalompolitika* kerül megfogalmazásra egyes jogszabályokban, amelyek — jóllehet az állam és szervezetei számára magatartásszabályokként is felfoghatók, a hagyományos értelemben azonban aligha azok.²⁹ A gazdasági s társadalmi politikát konkretizáló jogszabályok

²⁸ Kovács I.: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962. 354. és köv. p.

²⁹ Nem véletlen, hogy a jogalkotásban különösen a törvény és a törvényerejű rendeletek tekinthetők — funkcióikat tekintve — alkotmányjogilag is a leginkább vitatottaknak, mint ahogyan az sem, hogy a „központi” jogalkotás gyors ütemben differenciálódott, napjainkra Magyarországon már hat fokozatra bomlott. (Kovács I.: A törvény és törvény-

viszont többnyire annyira technikai jellegűek, hogy a hagyományos értelemben ismét kérdésessé válhat a magatartásszabály voltuk.³⁰ Sőt, ezek a jogszabályok mind a „túlgeneralizált”, politikai, mind az „alulgeneralizált”, technikai jellegűek elsősorban szervezetekhez szólnak, és csak áttételesen az állampolgárokhoz. A jogforrási hierarchiában ez úgy jelentkezik, hogy egyrészt a különböző szintű határozatok, másrészt a miniszteri utasítások és államtitkári rendelkezések száma és súlya növekszik, és pedig nem csupán tömegükben, hanem a szabályozandó problémák fontosságát illetően is. A törvényhozási szervezet klasszikus tevékenysége így változóban van. Ezen lehet sajnálkozni, ha bizonyos illúziót táplálunk a parlamenti rendszer iránt, mint némely polgári jogász és szociológus, hogy ugyanis „a társadalmi méretű konszenzust — építő szervezettel” — azaz a parlamenttel szemben a technikai jellegű tudás és az adminisztráció kerül előtérbe,³¹ de felfogható másképp is. Új tendencia kibontakozásaként, amely összefügg a tudományos és technikai haladással, az egyre komplexebbé váló társadalmi viszonyok hatékony irányításának szükségletével, és ebben az esetben a feladat ennek az új tendenciának kutatása, e tendenciából a jog normatív jellegére adódó következmények elemzése, és az ilyen jellegű jogszabályoknak a technikai tökéletesítése, a végrehajtásuk hatékonyságát előmozdító szervezeti elvek kimunkálása stb. Mindkét vonatkozásban szem előtt kell azonban tartani, hogy a technikai szakértelem a jogalkotásban nem csupán műszaki, gazdasági stb. szaktudás, hanem jogász, ³² sőt jogszociológiai is. Hiszen olyan új jelenségekkel kell számolni — mást ne említsek, szinte ceterum censeoként — mint a *jogszabályi hatékonyságnak a szervezeti hatékonyság által való feltételezettsége* a jogszabályok túlnyomó része esetében, amelynek mechanizmusa még alig ismert és amely jelenség következményei az állampolgárokhoz szóló, hagyományos természetű joganyagban is fellelhetők, jóllehet a legtöbb esetben kevésbé tudatosan és kevésbé kimunkált módon. A jogszociológiai ismeretek technikai szintűvé válása azonban még aligha a közeljövő problémája, ezzel összefüggésben is inkább kutatási feladatok fogalmazhatók meg.

Amidőn legutóbbi könyvében Eörsi Gyula a polgári jog fejlődésének problémáiról beszélt, szölt — elsősorban a tőkés államokkal kapcsolatban — a jogfejlődés technikai válságáról, és — elsősorban a szocialista társadalmak-

erejű rendelet problematikájához. — Állam- és Jogtudomány. 1973. 3. sz. A legfelsőbb szintű jogalkotás — minthogy magatartásszabály jellege több esetben (pl. a tervtörvények esetében) sajátosan alakul, a végrehajtást biztosító további, nem egyszer egész sorozatnyi jogszabályt kíván, még mindig központi szinten.

³⁰ A probléma — a gazdaságirányítással kapcsolatban — Sárközy Tamásnál is felmerül. (A gazdasági jogi alapkérdések — nem gazdasági jogi alapon. — Állam- és Jogtudomány. 1973. 3. sz. 461. p.)

³¹ L. pl. *Etzioni, A.*: *The Active Society*. London—New York. 1968. 488. és köv. p.

³² A jogász szaktudás újabb társadalmi igényére l. Kulcsár K.: *Gondolatok a jogászság társadalmi szerepéről szocialista társadalmunkban*. — Magyar Jog. 1975. 3—4. sz. 146—147. p.

kal kapcsolatban — a jogpolitika előtérbe kerüléséről.³³ Bizonyos azonban, hogy az utóbbi jelenség mellett — amelyet még távolról sem elemeztünk megfelelően — a jogfejlődés technikai problémái is megjelentek a szocialista társadalmakban is, éspedig — véleményem szerint — a fent elmondottakkal összefüggésben is. A jog bizonyos funkcióváltásából fakadó következmények ugyanis éppen a szocialista társadalomban érezhetők elsősorban, és itt jelennek meg technikai problémaként is. E technikai problémáknak azonban csupán egy-némelyike hagyományos jellegű — pl. a bírói jogalkotás kérdése — más részükben már újak a jogalkotás és a jogalkalmazás területén is. (Az utóbbira számos példát nyújthatna a gazdasági szervezetek egymásközi jogvitáinak a gazdasági társadalmi tervezés jelenségeivel összefüggő elemzése.) Ezek a technikai problémák azonban már azt is jelzik, hogy a jogi szabályozás hagyományos jellemzőiben, a jognak mint eszköznek a sajátosságaiban éppen a társadalmi-gazdasági tervezés folyamatával összefüggésben új jelenségek mutatkoznak, amelyek felderítése és elemzése halaszthatatlan feladatnak tűnik.

A társadalmi tervezés és a jogi szabályozás összefüggésében az előadásban csak példázott problémát nálunk társadalmunk szocialista fejlődésének kiteljesedése termelte ki. A felszabadulás óta eltelt harminc év jogalkotásának, joggyakorlatának és a velük is összefüggő társadalmi gyakorlatnak tapasztalatai, tanulságai ebben a vonatkozásban is igen gazdagok, és bizonyosan sok olyan következtetésre juthatnánk elemzésük révén, amelyek használhatók lennének napjaink és közeljövők jelenségeinek megértésében, s így társadalmunk további alakításában.

³³ Eörsi Gy.: Összehasonlító polgári jog. (Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai.) Bp. 1975. Megjegyzendő, hogy Eörsi is észleli mindkét jelenséget mindkét társadalmi formációban.

GAZDASÁGI-TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS JOGSZABÁLYOK

PESCHKA VILMOS

1. A jogszabálynak — mint minden társadalmi jelenségnek, komplexusnak, folyamatnak és objektívációnak — specifikumát, éppígy létét mindenkor a tartalom és a forma viszonya, ellentmondásos egysége határozza meg. Ahhoz tehát, hogy a jogi norma *sajátossága* előttünk teljességgel feltáruljon, nem érhetjük be a jogi norma teleológikus-normatív struktúrájának, formai oldalának elemzésével, hanem a vizsgáló figyelmet arra a *tartalomra* kell irányítani, amit ez a sajátos forma kifejez, ami ebben a sajátos strukturális felépítésben megszerveződik és kifejeződik. A jogi norma formál-pozitívista, normatívista megközelítésének nagy tévedése, hogy a jogi norma specifikumát kizárólag annak strukturális formális mozzanataiban látja. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a jogi norma *sajátosságát* a tartalmi és formai elemek és relációk *együtt*, tehát a jogi norma tartalmának és formájának szétszakíthatatlan, ellentmondásos egysége határozza meg. Következésképpen a továbbiakban azt a *sajátos tartalmat* kell megvizsgálni, ami a jogi norma formai mozzanataiban, strukturális felépítésében megjelenik.

Unos untalanig ismételt lappália, hogy a jogi normának *társadalmi* tartalma van. A jogszabály tartalma, — lévén a jogi norma a társadalmi viszonyok és az emberi magatartások rendezője — nyilvánvalóan társadalmi. Mégsem teljesen világos és sok félreértés okozója a jogszabálynak ez a társadalmisága. A jogszabályt ugyanis mint sajátos társadalmi objektívációt, mint a társadalmi viszonyok szabályozóját és sajátos visszatükröződését, rendszerint a gazdasági-társadalmi viszonyok *formájának*, e társadalmi-gazdasági viszonyokat pedig a jogi normák *tartalmának* tekintik. Holott a tartalom és a forma viszonya „reflexiós meghatározás, ami annyit jelent, hogy a forma és a tartalom az egyes tárgynál, a komplexusnál és folyamatnál stb. mindig és mindenütt és csakis együtt határozzák meg ezek sajátosságát, éppígy létét (az általánosságot is beleértve). De éppen ezért lehetetlen, hogy valóságosan különböző komplexusok formaként szerepeljen.”¹ A jogi norma valóban a gazdasági-társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése, de éppen azért, hogy társadalmi rendeltetését,

¹ Lukács György: Marx ontológiai alapelvei II, Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 5–6. szám, 517. p.

a társadalmi viszonyok és az emberi magatartások rendezését ellássa, sajátos társadalmi objektivációként, olyan külön komplexusként jelenik meg, amely különeműségénél, sajátos tartalmi és formai mozzanatainál, felépítésénél fogva alapvetően eltér a szabályozása alá vont társadalmi viszonyoktól és objektivációktól. Mindez a jogszabály vonatkozásában egyfelől azt jelenti, hogy a jogi normának mind tartalmát, mind formáját az adott gazdasági-társadalmi viszonyok határozzák meg, hogy a jogszabály tartalma és formája egyaránt a gazdasági-társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése. Másfelől, hogy a jogi norma mint sajátos társadalmi objektiváció nemcsak formájában, strukturális felépítésében és megformáltságában, hanem tartalmában, tartalmi mozzanataiban és relációiban is lényegesen eltér az általa visszatükrözött és rendezett gazdasági-társadalmi viszonyoktól, azoktól különböző társadalmi komplexust képez és így nemcsak sajátos külön formával, hanem specifikus saját tartalommal is rendelkezik.

A jogi normák a más társadalmi komplexusoktól, így a gazdasági-társadalmi viszonyoktól nemcsak sajátos normatív-teleológikus struktúrájuknál fogva különböznek, hanem annál fogva is, hogy e strukturális-formai elemekben mint például a jogszabály hipotézise, diszpozíciója, jogkövetkezménye stb. milyen társadalmi viszonyok, azoknak mely oldalai, vonatkozásai, milyen társadalmi események, történések és cselekvések jelennek meg, és ezeket a társadalmi mozzanatokat hogyan, milyen szinten ragadják meg és fejezik ki a jogszabály tartalmaként. A jogi norma strukturális elemeinek és ezek összefüggéseinek vizsgálata feltárja, hogy mit is jelent tulajdonképpen és általában, hogy a jogi normának hipotézise, diszpozíciója és jogkövetkezményi eleme van, hogy a jogszabály bizonyos feltételek (hipotézis) esetére meghatározott előírást, rendelkezést (diszpozíció) tartalmaz, mely rendelkezés realizálódásához, illetve meg nem valósulásához meghatározott jogkövetkezményeket fűz. Nyilvánvaló, hogy a jogi normának mind a hipotézisében, mind a diszpozíciójában bizonyos társadalmi relációk, helyzetek, szituációk, emberi magatartások, cselekvések fejeződnek ki. A jogi norma hipotézisében meg kell konkrétan határozni azt a társadalmi szituációt, viszonylatot, amelynek fennforgása esetén a diszpozícióban ugyancsak konkrétan meghatározott emberi magatartást kifejteni vagy attól tartózkodni kell. Mind a hipotézisnek és diszpozíciónak, mind a jogkövetkezménynek ezek a társadalmi elemei, folyamatai és mozzanatai a jogszabályban történt megragadásukban, kifejeződésükben, feldolgozottságukban és átalakítottóságukban jelentik a jogi norma tartalmát, amely a jogi norma sajátos normatív-teleológikus formájában jelenik meg. Ez a jogszabályi tartalom építőköveit, alkotó elemeit — természetesen — a valóságos gazdasági-társadalmi viszonyokból veszi, onnan emeli ki, de megszünteti közvetlenségüket, bizonyos absztrakciós szinten ragadja meg őket és sajátos, a valóságtól olykor jelentősen eltérő összefüggésekbe helyezi. A jogi norma tartalmát jelentő ezeknek a társadalmi relációknak, helyzeteknek, mozzanatoknak és szituációknak sajátosságát,

jellegzetességeit, tartalmi kifejeződésük módját kísérlék meg a következő fejtegetések megvilágítani.

2. A jogszabály emberi magatartások és ezeken keresztül társadalmi viszonyok rendezésére irányult. A jogi norma tehát e szabályozó tevékenységét és hatását csak akkor tudja kifejezteni, ha a szabályozandó magatartásokat, helyzeteket, szituációkat megjelöli, kifejezi, tartalmazza. Tekintettel arra, hogy a szabályozandó emberi magatartás mindig meghatározott természeti, társadalmi tények, viszonyok és tulajdonságok összefüggéseiben jelenik meg, sőt éppen ezek az összefüggések és relációk adják meg jelentését, a rendezendő magatartás meghatározásakor a jogszabálynak figyelemmel kell lennie, ki kell fejeznie azokat a természeti, társadalmi, dologi stb. körülményeket, állapotokat, szituációkat és folyamatokat, amelyekkel kapcsolatosan a valóságban a jogi normában rendezett magatartás megjelenik. A jogi norma sajátos normatív-logikai struktúráját a jogszabály egyes strukturális elemei, mint alanya, tárgya, hipotézise, diszpozíciója és jogkövetkezménye stb. jelenti. Mindazokat az emberi, társadalmi és természeti adottságokat, eseményeket, helyzeteket és folyamatokat, amelyekről az imént említést tettünk, kiváltképpen pedig a szabályozandó emberi magatartásokat a jogszabálynak ezek a logikai-strukturális elemei és formái foglalják magukban. Amikor tehát a vizsgálódás középpontjába a jogszabályok tartalmát helyezzük, mindenekelőtt a jogi normáknak ezekre a tárgyi feltételeire, tárgyi tartalmára, röviden *tárgyiasságára* kell a figyelmet irányítani. A jogi normában — tekintettel arra, hogy a jogszabályok a mindennapi élet legkülönbözőbb területeit, a legkülönbözőbb szituációkat és magatartásokat szabályozási körökbe vonják — a természetnek és a társadalomnak, röviden a tárgyi világnak a legkülönbözőbb mozzanatai, relációi, adottságai tartalmi elemként jelennek meg, visszatükröződnek.

A jogi norma tárgyiasságának e rendkívüli gazdagságát illetően hangsúlyozni kell a jogszabály *antropomorf* jellegével való összefüggését. A jogszabály antropomorf jellege nyilvánul meg abban, hogy a jogi norma mindig az emberre koncentrál, az emberek közötti viszonyokra, egymással szembeni magatartásaikra vonatkozik. A jogi norma az emberekhez szól, közvetlenül általa előre meghatározott magatartások kifejtésére hív fel. A jogi normának ez az emberi magatartásokra, cselekvésekre koncentráltága röviden antropomorf természetét indokolja, hogy a jogszabály tartalmaként csak olyan természeti és társadalmi körülmények, mozzanatok fejeződnek ki, amelyek valamilyen módon összefüggésben vannak a szabályozandó emberi magatartással. A különféle természeti és társadalmi tárgyak csak a jogi normában szabályozott emberi magatartástól és tevékenységtől való függőségükben, erre az emberi magatartásra való vonatkoztatottságukban válnak a jogi norma tartalmi elemeivé. Ilyeténképpen ezek a tárgyak, tárgyi relációk a jogi normában szabályozandó emberi magatartás körülírását, meghatározását, jellemzését, sajátos közvetítését és kifejeződését jelentik.

A jogi norma tárgyiasságával kapcsolatosan mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy melyek azok a természeti, társadalmi jelenségek, szituációk, körülmények, állapotok, amelyek rendszerint és általában a jogi norma tartalmi elemeként megjelennek. Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy a jogi norma tartalmában kifejeződő tárgyak köre és terjedelme tulajdonképpen meghatározhatatlan, hiszen a jogi norma a mindennapi élet legkülönbözőbb területein a legkülönbözőbb magatartásokat szabályozhatja, s így az ezekkel összefüggő tárgyak felmérhetetlen gazdagsága lehet a jogszabály tartalmának eleme. Mégis a jogtudomány a jogszabály tartalmában kifejeződő legtipikusabb, leggyakoribb, legáltalánosabban előforduló tárgyakat katalogizálta.

Ezek sorában mindenekelőtt az *élőlényeket*, kiváltképpen az *embereket*, a személyeket és ezek *tulajdonságait* kell megemlíteni. Nem beszélhetünk jogi normáról, ha annak nincs alanya, címzettje; a jogszabály alanya, címzettje pedig az ember, illetve az emberek bizonyos csoportja, szerve, szervezete (állam, jogi személy stb.). De az ember nemcsak mint a jogi norma címzettje, alanya válhat a jogszabály tartalmi elemévé, hanem mint a jogszabályban megjelölt magatartás tárgya (pl. emberölésnél elkövetési tárgy) is. A jogszabály tartalmában mint élőlény az állatok is megtalálhatók. Gondoljunk csak a vadállatok által okozott kár megtérítéséről szóló szabályokra (Ptk. 353. §), vagy az állatszavatosság normáira (Ptk. 383–385. §§). A jogi norma tárgyiasságának jelentős részét alkotják azok a meghatározott *tulajdonságok*, amelyek a személyeket jellemzik, így a személyek neme, kora, beszámítási képessége, szakképzettsége, családi állapota stb.

A jogi norma tartalmi elemeként említett tárgyak körében az élőlényekkel, kiváltképpen az emberekkel, a személyekkel legszorosabban az emberek *tevékenysége, magatartása, viselkedése* függ össze. A jogszabály feladata — mint arról szó volt — a társadalmi viszonyok rendezése, amit közvetlenül az emberi magatartások szabályozásán keresztül ér el. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogszabály tárgyiasságának jelentős területét az emberi magatartások, cselekvések alkotják. A jogi norma egyik legfontosabb, ha nem a leglényegesebb tartalmi eleme: az emberi magatartás. Az emberi magatartás legjellemzőbb fajtái a cselekvés, a tevékenység, sőt a cselekvés elmaradása, a mulasztás. A jogszabály tartalmában kifejeződő legfontosabb tárgyakat vázolva nem törekedhetünk arra, hogy a jogi norma tárgyiasságát alkotó egyik mozzanatnak, az emberi magatartásnak akár csak legjellemzőbb típusait felsorolni megkísérljük. Ez a jogi norma által rendezett és tartalmukban megragadott emberi magatartások, magatartási formák rendkívüli sokszínűsége és gazdasága folytán különben is lehetetlen, de nem is szükséges. A lényeg csak az, hogy a jogi norma tartalmi elemét alkotják az emberi magatartások, tehát az ember bizonyos *külsődleges*, mások számára észlelhető és jelentőséggel bíró *cselekvései*. A jogi norma tartalmi elemeként megjelenő tárgyat azonban nem pusztán a külsődleges emberi magatartás jelenti, hanem ennek a magatartásnak a szubjektív oldala, azok a *pszichi-*

kai folyamatok és tények, amelyek e magatartások motívumát, tudati mozzanatait alkotják. Gondoljunk csak bizonyos tények vagy normák ismeretére, vagy nem-tudására, egyes magatartások szándékára, a cselekvések gondosságára, vagy gondatlanságára, vétkességére vagy bűnösségére, mint a jogszabály tárgyaira. Persze a jogtörténet arról tanúskodik, hogy a jogfejlődés menetében a jogi normák olykor csak a külsődleges emberi magatartásokat és objektív eredményüket emelik a jogi norma tartalmában kifejeződő tárgyak közé és az emberi magatartás szubjektív oldalát és mozzanatait figyelmen kívül hagyják. Elég csak a primitív jogrendszereknek a kártérítési felelősséget rendező jogi normáira, vagy a modern jogfejlődésben a fokozott veszéllyel járó tevékenységből eredő károkért való felelősség jogi normáira emlékeztetni. Ennek szélsőséges és közvetlen elméleti kifejeződését jelentik azok a jogelméleti koncepciók, amelyek a jogszabályok tisztán objektív legalitását hangsúlyozzák a merőben szubjektív moralitással szemben. A jogfejlődés általános tendenciája mégis az emberi magatartás olyan szubjektív mozzanatai, mint a szándék, a vétkesség, a bűnösség stb. egyre inkább a jogi norma tartalmi elemeivé válnak.

A jogi szabályozás tárgyát alkotó emberi magatartások rendszerint bizonyos természeti tényekkel és folyamatokkal függnek össze, ezekre vonatkoznak. Ezért a jogi norma tárgyainak jelentős részét alkotják a *természeti tények és a folyamatok*. Ilyenek az ember születése és halála, a vérszerinti leszármazás, vagy az árvíz, a földrengés, a villámcsapás stb. Közel állnak a természeti tényekhez és folyamatokhoz a különféle *tárgyak és dolgok*, amelyek nem pusztán természetesek, mint például folyó, erdő, fa, kőzet stb., hanem az emberi tevékenység által megmunkáltak, illetve annak eredményei. Ezeknek a tárgyaknak és dolgoknak a különböző fajtái és megjelenési formái ugyancsak feltérképezhetetlenek. A jogi norma tárgyai körébe tartoznak ezeknek a dolgoknak bizonyos sajátos *tulajdonságai* is: pl. nagyság, mennyiség, minőség, szín stb.: több nemcsak ún. természetes sajátossága, hanem a jogi szabályozással összefüggően kialakuló tulajdonsága is, mint pl. a dolog forgalomképessége, illetve képtelensége (Ptk. 169. §); a dolog veszélyessége, (Btk. 63. §); az üzem veszélyessége (345. §), a dolog sajátos jellege, pénz, értékpapír, okmány stb.

Nemcsak a dolgok bizonyos jogi sajátosságai, tulajdonságai lehetnek a jogi norma tartalmának tárgyi mozzanatai, hanem az emberek között fennálló jogilag szabályozott kapcsolatok, a *jogviszonyok* is. Ilyenkor azzal a specifikus helyzettel állunk szemben, hogy más jogi normák által rendezett, tehát más jogi normák tartalmi elemeként szereplő társadalmi viszonyok, ebben a jogilag szabályozott állapotukban jelennek meg a jogi norma tárgyaként. Elég itt csupán pl. a tulajdonjogi viszonyokra, egyes szerződési viszonyokra utalni, amelyek létezése számos jogi normának hipotézisében fontos mozzanat lehet. Nem is szólva a büntetőjogi normák nagy részéről, ahol éppen az egyébként jogilag szabályozott viszony megzavarása, megakadályozása, sérelme alkotja a tulajdonképpeni tényállást. Vagy gondoljunk akár a különböző eljárásjogi

normákra, amelyek rendszerint valamely anyagi jogszabály által rendezett társadalmi viszony létezését feltételezik. De nemcsak maguk a jogilag szabályozott társadalmi viszonyok, a jogviszonyok, hanem meghatározott jogintézmények, mesterséges jogi konstrukciók is lehetnek a jogi norma tartalmának tárgyi elemei. Az olyan jogintézmények, mint az állampolgárság, a tulajdon, a biztosítás, a különféle jogi szervezetek stb. mind tárgyát képezhetik a jogi normának.

Hogy a jogi norma tárgyi mozzanataként nemcsak külsődleges, érzékelhető dolgok, és ezek tulajdonságai jelenhetnek meg, hanem *tudati, pszichikai, szellemi* jelenségek, viszonyok és intézmények, az különösen pregnánsan mutatkozik meg azokban a — Larenz által kiemelt² — különféle *értékitételekben, értékminősítésekben és értékminőségekben*, amelyek meghatározott cselekvésekhez, szituációkhoz kapcsolódhatnak. Ilyenekként említi Larenz a cselekedetek „jó erkölcsökbe ütközését”, „erkölcstelenségét”, „tisztességtelenségét” stb. Itt valójában meghatározott emberi magatartások specifikus tulajdonságairól van szó, amelyek specifikumát éppen az adja, hogy csak bizonyos értékitételek, értékelések eredményeképpen állnak elő és járulnak a szóban forgó cselekedetekhez.

3. A jogi norma a társadalmi élet legkülönbélebb területeit, a mindennapi élet különféle oldalait és vonatkozásait rendezési körébe vonván, a tárgyak, viszonylatok, magatartások, szituációk rendkívüli gazdagságára vonatkozik, illetve a tárgyiasságnak ezt a rendkívüli gazdagságát fejezi ki tartalmában. A jogi norma tehát lényegében a tárgyi világ extenzív és intenzív végtelenségével áll szemben, amikor rendező szerepének és funkciójának megvalósítására tör. A kérdés kézenfekvően adódik, hogyan tudja a jogi norma tartalma a tárgyiasságnak ezt a gazdagságát, amelyet szabályozó szerepe feltételez, megragadni és magában foglalni? A válasz épp ilyen magától értetődő: a tárgyaknak ezt az intenzív és extenzív végtelenségét a maga közvetlenségében a jogszabály tartalma nem fejezheti ki. Mint minden visszatükröződéskor, a jogi norma esetében is az a helyzet, hogy a sajátos visszatükröződési forma, a sajátos társadalmi objektíváció specifikus elméleti és gyakorlati célja, sajátos társadalmi feladata és rendeltetése határozza meg azt, hogy a tárgyiasság végtelen gazdagságából, hogy a tárgyak és tulajdonságai végtelen számából melyek lesznek a jogszabály tartalmi elemeként kiválasztottak, kiemelték és így meghatározottak. A tárgyak és tulajdonságaik kiválasztásának alapjául szolgáló megismerés-szerű és gyakorlati cél, amelyet a tulajdonképpen meghatározásnak szolgálnia kell, eredményezi a jogszabály formális-egyneműsítő jellegét s egyúttal azt az inkongruenciát, amely az így keletkezett objektívációs rendszer és a visszatükrözőtt, feldolgozott anyag között jön létre. „Az ilyen rendezési szisztéma for-

² K. Larenz: Methodenlehre der Rechtswissenschaft, Berlin — Göttingen — Heidelberg, 1960. 179—180. p.

mális zártsága inkongruens viszonyban áll ugyan a rendezendő anyaggal, mint annak visszatükröződése, mégis bizonyos időszerűen lényeges mozzanatait gondolatilag és gyakorlatilag helyesen kell megragadnia ahhoz, hogy egyáltalán gyakorolhassa rendező funkcióját”.³ A jogi norma tartalmában kifejeződő tárgyakat illetően is érvényesülnie kell tehát a meghatározás ama jellegzetességének, hogy az illető tárgy lényeges mozzanatait megközelítően helyesen kell visszatükröznie. A jogszabály tartalmi mozzanataként szereplő tárgyak meghatározásának ebből a kettős jellegéből következik, hogy a tárgyiasságnak ez a meghatározása nem lehet teljes, a jogszabálynak a tárgyakat visszatükröző tartalma nem lehet adekvát. Ez nem egyszerűen ismeretelméleti korlátokból fakad, hanem főleg és elsősorban a jogi norma mint visszatükröződés sajátos társadalmi, gyakorlati céljából és rendeltetéséből. A jogi norma tartalmában megragadott tárgyiasság vonatkozásában is érvényes a meghatározásnak az az általános jellegzetessége, hogy „minden helyes meghatározásnak, anélkül, hogy világossága és egyértelműsége vallaná a kárát, sőt épp e veszteség ellen védelmül, a meghatározatlanság mozzanatait is tartalmaznia kell.”⁴ A jogi norma tárgyiasságának ez a meghatározatlansága éppen az, ami lehetővé teszi a jogszabály központi, lényeges feladatára és rendeltetésére koncentrációt, és mentesíti a felesleges, zavaró és terhelő mozzanatoktól. A jogi norma tárgyiasságának túlzott meghatározása könnyen elvezethet a jogszabály központi, döntő feladattól és funkciójától, sőt annak akadályává válhat, míg a meghatározatlanság mozzanata a jogszabály számára sajátos mozgásteret biztosíthat.

A jogi norma tárgyiasságának meghatározottságát, illetve meghatározatlanságát illetően a tulajdonképpeni probléma mindig az, hogy milyen mérvű, milyen fokú is ez a meghatározatlanság. Más szóval a jogi norma tartalmában a tárgyak és tulajdonságaik milyen mennyiségben és minőségben, mennyire részletesen és konkrétan fejeződnek ki. Természetesen erre nézve semmiféle szabály vagy recept nem állítható fel, amely megszabná a meghatározatlanság fokát és mértékét. Ezt mindig a szabályozásra kerülő konkrét életviszonyok, és a szabályozás célja, jellege határozzák konkrétan meg. A jogi norma tárgyiasságának meghatározatlanságát lényegében azok a specifikus kategóriák feltételezik, amelyek a tárgyaknak a jogi norma tartalmi elemeként megragadásában és kifejezésében döntő szerepet játszanak (általános, különös stb.).

A jogi norma tárgyiasságának ezzel a meghatározatlanságával, illetve a meghatározatlanság társadalomontológiai alapjaival, nevezetesen a visszatükröződés jellegét alapvetően meghatározó társadalmi rendeltetéssel és a tárgyaknak ehhez elengedhetetlen lényegileg helyes megragadásával függ a legszorosabban össze a jogszabály tartalmának, a jogszabály tartalmában kifejeződő tényállások megállapításának lényegében kettős jellege: A jogi norma tartalmának

³ Lukács: i. m. 503. p.

⁴ Lukács: Az esztétikum sajátossága I. köt. Budapest, 1965. 666—667. p.

egyfelől a tényállásokat, a tárgyiasságokat „a lehető legegzezaktabban, definiációszerűen kell gondolatilag kifejtenie.”⁵ Másfelől a tényeknek ez a gondolatilag releváns rögzítése, rendszerezése, logikai levezetése, megokolása „nem magában a társadalmi valóságban gyökeredzik, hanem pusztán a mindenkori uralkodó osztálynak arra irányuló akaratában, hogy a társadalmi gyakorlatot szándékainak megfelelően osztályozza.”⁶ A jogi norma tárgyiasságának meghatározását, a jogszabály tartalmi tényállásainak megállapítását ugyanis elsősorban nem a társadalmi valóság és folyamatok objektív magánvalójának megismerése befolyásolja, hanem a jogszabálynak az az akarati jellege és beállítottsága, amely kifejezi, hogy minek és miként kell az adott szituációban megtörténnie, illetve nem szabad előfordulnia. Mindebből következik, hogy a jogi norma tartalmát vizsgálva annak kettős tartalmát kell megkülönböztetni, amelyek — természetesen — a valóságban a legkevésbé sem választhatók el egymástól, nevezetesen: *a jogi norma tárgyi és értéktartalmát.*

4. A jogi norma tárgyiasságának meghatározását illetően az imént utaltunk arra, hogy ebben milyen nagy szerepe van a különféle tárgyak a jogszabályban történő tartalmi megragadásának. A jogi norma tartalmának problémája lényegében tehát az, hogy a jogszabály hogyan, milyen absztrakciós szinten és kategóriákban fejezi ki tartalmában a mindennapi életnek és a társadalom mozgásának azokat a tárgyi folyamatait, a bennük megnyilvánuló azokat az emberi magatartásokat, helyzeteket és dologi mozzanatokot, amelyekre a jogi norma tulajdonképpen vonatkozik. Hogyan tükröződnek a társadalmi élet objektív folyamatai, szituációi és a bennük megjelenő tettek, cselekedetek a jogszabály tartalmában? E kérdés részletes kifejtését megelőzően a figyelmet mindenekelőtt azokra a meghatározó összefüggésekre kell irányítani, amelyek a jognak mint sajátos társadalmi komplexusnak összefolyamatát jelentik. Az a társadalomontológiai törvényszerűség, hogy egy komplexuson belül a közvetítő mozzanatok s folyamatok jellegét, lényegét, irányát, minőségét stb. a komplexus egésze, totalitása, összefolyamata határozza meg,⁷ a társadalomnak mint összkomplexusnak olyan közvetítő, viszonylag önálló részkomplexuma, mint a jog vonatkozásában is érvényes. A jogszabály — nyilvánvalóan — részkomplexus a jogon mint összefolyamaton belül. Ezért a jogi norma tartalmi kérdései a legszorosabban összefüggnek a jog más részkomplexusainak és a jog mint sajátos komplexus totalitásának mozgásával. A jogi norma tartalmi problémái nem világíthatók tehát meg magának az elszigetelten álló jogszabálynak vagy jogszabályoknak az alapján. Az első lépés kétségtelenül az egyediségükben megjelenő jogszabályok tartalmi kérdéseinek vizsgálata, különös tekintettel a jogi normák strukturális felépítésére. A fela-

⁵ Lukács: Marx ontológiai alapelvei. A reprodukció I. Magyar Filozófiai Szemle, 1974. 1. sz. 54. p.

⁶ Uo.

⁷ Uo. 3, 60. stb. p.

dat konkrétan és követlenül a következőképpen jelentkezik: hogyan ragadja meg és fejezi ki a jogszabály hipotézise, diszpozíciója és szankciója a jogszabály által szabályozandó társadalmi helyzeteket, folyamatokat, emberi magatartásokat, egyszóval a jogi norma tárgyiasságát? A vizsgálódások — amelyekre a továbbiakban sor kerül — azt mutatják, hogy ez a legkülönbözőbb módokon, absztrakciós szinten és kategóriákban történik (egyesítés, különösség, általánosság, típus, eset stb.). Az így nyert kép némileg módosul, ha azokat az összefüggéseket is a vizsgálódás körébe vonjuk, amelyek a jogszabály hipotézisében, diszpozíciójában és szankciójában kifejezett tartalmak között fennállanak; más szóval, ha a jogszabályt tartalmát illetően mint egészet, mint részkomplexust tekintjük. Bár a tartalmi kifejeződés gazdagsága a jogszabályt mint totalitást vizsgálva is megmarad, a tárgyiasság tartalmi megragadásának bizonyos tipikus fajtái kétségtávol megfigyelhetők. További lépés, amely aztán a jogszabály tartalmát más megvilágításba helyezi, a különféle tartalmú típusokat felmutató jogi normáknak egy-egy jogintézmény, sőt egy-egy jogágazat normái összefüggésében való elemzése. Ekkor kapja meg tulajdonképpeni értelmét és magyarázatát az a tény, hogy a jogi normák a szabályozás alá vont tárgyiasságokat tartalmilag a legkülönféleképpen határozzák meg, az absztrakció és feldolgozás eltérő szintjén. A jogszabályok tartalmi gazdagságát és eltéréseit tehát a jognak mint komplexusnak összefolyamata, totalitása indokolja. A jog ugyanis a társadalomnak mint totalitásnak komplexusaként a társadalom legkülönbözőbb viszonyait, területeit, folyamatait szabályozza, mely rendezés jellegét, lényegét, irányát végső fokon a társadalmi totalitás összmozgása határozza meg. Ez a végső fokon meghatározottság a különböző közvetítő mozzanatokon (jogrendszer, jogágazat, jogintézmény stb.) keresztül befolyásolja a jogszabály tartalmának kialakulását. Így attól függően, hogy a jogi norma milyen jogrendszer mely ágazatában, milyen jogintézmény szabályainak körében jelenik meg, és pedig e körben milyen jellegű és tartalmú jogi normák társaságában, változik a jogi norma tartalmának jellege, változik a jogszabály strukturális elemei által hordozott tartalmak kategóriális feldolgozása és absztrakciósintje. Ezeknek az összefüggéseknek, nevezetesen, hogy a jogszabályi tartalom valamely jogágazat meghatározott intézménye vagy intézményei körében és vonatkozásában milyen sajátosságokat mutat, az ágazati jogtudományok vizsgálódásának terepnuma. A jogi norma tartalmának a jogelmélet aspektusából megközelítése csak azoknak az általános vonásoknak feltárására irányulhat, amelyek többé-kevésbé a jogi normák tartalmát általában jellemzik. Ezért a továbbiakban elsősorban azt vizsgáljuk meg, hogy a jogszabályon mint komplexuson belül a jogi norma különböző elemeiben, alanyában, tárgyában, hipotézisében, diszpozíciójában és jogkövetkezményében a jogszabály tárgya hogyan jelenik meg, s a jogi norma e strukturális mozzanataiban kifejeződő tartalmak összefüggései a jogszabály mint komplexus tartalmának milyen tipikus megnyilvánulásait tárják elénk.

Formailag a jogi norma strukturális három eleme, hipotézise, diszpozíciója és jogkövetkezménye valójában a jogi norma egyéb mozzanatait is átfogja, kifejezi. Ezért a jogszabály tartalmát, azt vizsgálva, hogy a jogi norma hogyan, milyen szinten ragadja meg tárgyiasságát, a figyelmet elsősorban a jogszabálynak ezekre a strukturális elemekre fordítjuk. A kérdés tehát mindenekelőtt az, hogy a jogi norma *hipotézise* hogyan tükrözi azokat a természeti, társadalmi helyzeteket, körülményeket, amelyek a jogszabály diszpozíciójának elengedhetetlen feltételei. A jogszabályok hipotézisének vizsgálata meglehetősen színes és sokrétű képet mutat. A jogrendszer különböző ágazataiban megjelenő jogi normák hipotéziseiből kitűnik, hogy azok a természeti, társadalmi szituációk, események, cselekvések és folyamatok, amelyek a jogszabály hipotézisének tartalmát alkotják, rendkívül eltérő absztrakciós szinten és kategóriákban fejeződnek ki. Általában elmondható, hogy a jogi norma hipotézisének tartalma általánosként éppúgy, mint különösként, sőt egyediként is megjelent. Általános érvennyel tehát aligha állapítható meg bármely visszatükröződési kategóriának (egyedi, különös, általános) a jogszabályi hipotézis tartalmát illetően döntő vagy uralkodó jellege. Éppen ellenkezőleg: a jogszabályok hipotézisei tartalmuk kifejeződési szintjét tekintve nagy gazdagságról tanúskodnak. Még csak az sem mondható ki egyértelmű kizárólagossággal, hogy egyik vagy másik jogágban a jogi normák hipotézisének tartalma általában az egyedi, a különös vagy az általános szintjén jelenik meg. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a jogszabály hipotézisének tartalma az egyik vagy a másik jogágban valamelyik absztrakciós kategóriában nem vagy csak elvétve figyelhető meg. Tekintettel arra, hogy a jogszabálynak mint komplexusnak általában elismerten döntő kategóriája az általánosság, tehát a leginkább meglepő, ha a jogi normák hipotézisének tartalma az *egyedit* ragadja meg, s a legkevésbé, ha a jogszabályi hipotézis tartalmát az *általános* kategóriája uralja. Valóban akár a polgár-, akár a büntetőjogban aligha találkozunk olyan jogszabályokkal, amelyeknek hipotézisét a tartalom egyedisége jellemzi, talán csak olyanokkal, amelyek hipotézisének tartalma a különösség terében helyezkedik el, de az egyedi közelében: Gondoljunk csak a vállalkozási szerződés esetén alvállalkozó igénybevételenek lehetőségét körülíró polgári jogi hipotézisre. Az alvállalkozó igénybevételenek feltétele egyfelől a különösként megjelölt vállalkozási szerződés fennállása, másfelől pedig az, „hogy ezt a munka gazdaságos és szakszerű elvégzése indokolja” (Ptk. 388. § (2)). Mondani sem kell, hogy a gazdaságosság és a szakszerűség mindig csak a konkrét *egyedi* esetben dönthető el. Ennyiben tehát az a feltétel, hogy vállalkozási szerződésnek kell fennállnia, tovább konkretizálódik és specifikálódik, mégpedig egy olyan mozzanat által, amely tulajdonképpen mindig egyedi. Ez persze a hipotézis tartalmát nem emeli ki a különös köréből, hiszen a vállalkozási szerződés mint típus különös feltétel, hanem csak ezen belül az *egyedi*hez közelíti. A jogszabályi hipotézis az egyedi felé orientáló tartalmának büntetőjogi példája, amikor a jogszabály a büntethetőséget kizáró gyermekkort oly-

képpen határozza meg, hogy „nem büntethető, aki a cselekmény elkövetésekor 14. életévét még nem töltötte be.” (Btk. 20. §.) Hasonló a büntetőjogi norma hipotézisének tartalma a halálbüntetés alkalmazhatóságának meghatározásakor: „Halálbüntetés csak azzal szemben alkalmazható, aki a büntett elkövetésekor 20. életévét betöltötte.” (Btk. 36. §.) Mindkét esetben a jogszabály hipotézisének tartalma nem pusztán az egyedi, hiszen bizonyos időhatárok közötti életkorról (ennyiben különös) van szó, de a hipotézis tartalma kétségkívül nagyon közel helyezkedik el az egyedihez. Másképpen mutatkozik meg a jogszabályi tartalom egyedisége az államjogban vagy az államigazgatási jogban, ahol a norma alanya gyakran a konkrét egyediség szintjén kerül megfogalmazásra: elég csupán azokra a jogszabályokra hivatkozni, amelyek az Országgyűlés, az Elnöki Tanács, a Minisztertanács, a Legfelsőbb Bíróság vagy a Legfőbb Ügyészség jogait és kötelezettségeit tartalmazzák (Alkotmány II. fejt., III. fejt. 47. §., 51. § stb.)

Kevésbé szembetűnő, sőt magától értetődő a jogszabályi hipotézis tartalmának az *általánosság* síkján megfogalmazódása. Mégsem állapítható meg általában, hogy a jogszabályi hipotézis tartalma bármely jogágazatban az általánosság formájában megjelenik. Aminthogy az sem mondható ki általános érvénnyel, hogy van olyan jogágazat, ahol a jogi normák hipotézisének tartalmát kizárólag vagy döntően az általánosság kategóriája uralja. A tartalmat az általánosság szintjén kifejező jogszabályi hipotézisnek pregnáns példái azok a polgári jogi normák, amelyek diszpozíciójának feltételeként a jogképesség jelenik meg. A hipotézisnek mint a jogi norma egyik strukturális elemének vizsgálata arról tanúskodik, hogy a jogképesség mint a hipotézis egyik mozzanata rendszerint általános. Ha most a polgári jogi norma hipotézisében megfogalmazott jogképességet mint tartalmi elemet megvizsgáljuk, ezt teljesen megerősítve látjuk: A Ptk. 8. §-a leszögezi, hogy „minden ember” jogképes, azaz jogképesnek az embert *általában* jelöli meg. Sőt, ennek az általánosnak a körülírása, konkrét meghatározása még azt is hangsúlyozza, hogy a jogképesség minden feltétel nélkül (életkor, nem, nemzetiség, felekezet) egyenlően megillet minden embert. Az általánosságot kiemelendő és hangsúlyozandó a hipotézis tartalma éppen azokat a sajátos jegyeket zárja ki mint specifikálókat, amelyek ezt az általánost esetleg szűkíthetnék, korlátozhatnák, általánosságából kimozdíthatnák és különössé tehetnék. Mi több, a Ptk-ban szereplő ez a hipotézis-elem annyira konzekvensen őrzi tartalmának általánosságát, hogy a jogképesség jogügyleti korlátozását így specifikálását is kizárja: „A jogképességet korlátozó szerződés vagy egyoldalú nyilatkozat semmis.” (Ptk. 8. § (3).) Hasonlóképpen az általános szintjén fogalmazódik meg a jogi norma hipotézisének tartalma azokban a polgári jogi normákban, amelyek a semmis és a megtámadható szerződésekről szólva, feltételként általában azt jelölik meg, hogy „ha valaki szerződést köt” (200. § (2). 201. § (2). 202. §, 210. §, 217. § (1) stb.). Ezekben az esetekben a jogszabály alanya nincs specifikálva, a helyzet pedig általában a

szerződéskötés. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy csak a polgári jogban fordulnak elő olyan jogszabályok, amelyek hipotézisének tartalma az általános síkján fejeződik ki. Ugyancsak az általános kategóriájában ragadják meg a jogszabályi hipotézis tartalmát azok az államjogi normák, amelyek a jogszabály alanyát gyakran általánosságában jelölik meg: így az Alkotmány IV. fejezete, különösen 42–44. §§-i általában a Tanácsról szólnak, mint a vonatkozó államjogi normák alanyairól. Nem más a helyzet azoknál az államjogi normáknál sem, amelyek a jogszabálynak hipotézisében megjelölt alanyaként általában a bíróságokat említik. (Alkotmány 46. §, 49. § stb.).

Az a kategória, amelyben a jogi norma hipotézisének tartalma általában minden jogágazat területén megjelenik: a *különösség*. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy — ha a jogágakat tekintve nem is egyforma súllyal és jelentőséggel — a jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség szintjén megragadása a jogban általában megfigyelhető. Ehhez még azt kell hozzáfűzni, hogy a különösség közvetítő mező az egyes és az általános között.⁸ Ez a jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség szintjén megjelenését illetően azzal jár, hogy a jogszabályi hipotézis tartalma a különösség meglehetősen széles mozgási terében hol az egyedi, hol az általános felé közelítve helyezkedik el. A jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség közvetítő terében az egyedi vagy az általános közelében való ez az elhelyezkedése rendkívüli változatosságot eredményez a jogi norma hipotézisének tartalmát illetően. A jogi norma hipotézisének a különösség mezejében megjelenő tartalma tehát a jogszabályi hipotézist különösen alkalmassá teszi arra, hogy a különféle jogágak specifikus jellegéhez, feladataihoz és funkciójához, a jogi szabályozásnak inkább az egyedi, vagy inkább az általános felé orientálódásához könnyen alkalmazkodjék. Jól látható mindez akár a polgári és büntetőjogi, akár államjogi és államigazgatási jogi normákat vesszük szemügyre.

A polgári jogi normák hipotézisének tartalma jelentős részben a különösség szintjén jelenik meg. Sőt még az is megállapítható, hogy a polgári jogi norma hipotézisének tartalma többnyire az általános felé közelít.⁹ A legnyilvánvalóbb a polgári jogi norma hipotézise tartalmának a különösség terében elhelyezkedése a jogszabályi hipotézisben tartalmi feltételként megjelölt tipikus szerződések meghatározása tekintetében. Csaknem minden szerződési típus szabálya azzal kezdődik, hogy „adásvételi, vállalkozási, bérleti stb. szerződés alapján”, tehát ama feltétel esetén, ha a megnevezett típusú szerződés fennáll, meghatározott magatartást kell vagy lehet tanúsítani. Feltételként ezekben az esetekben nem általában a szerződés, hanem a szerződés konkrét típusa van megjelölve, de nem valamely konkrét, egyedi szerződés, sőt még csak nem is például az adásvételen belül az ingatlan adásvétele. Így az általában vett szerződéshez mint feltételhez képest a konkrét szerződési típusok specifikációt, különöst jelentenek. A tipikus

⁸ Lukács: A különösség mint esztétikai kategória, Budapest, 1957. 93. p.

⁹ Eörsi Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái, Budapest, 1965. 155. p.

szerződések szabályozását illetően tehát világos — minthogy e téren olyan jogszabályi hipotézis-elem nem fordul elő, amelyben a konkrét, egyedi szerződés lenne feltétel —, hogy a tipikus szerződések mint a diszpozíciók feltételei a különösség síkján helyezkednek el. Hasonlóképpen pregnánsan mutatkozik meg a polgári jogszabály hipotézise tartalmának a különösben megragadása a jogi norma nevesített, minősített alanyainak a meghatározásakor. Ezekről a nevesített jogalanyokról — mint tulajdonos, birtokos, bérlő, örökös stb. — általában elmondható, hogy különösségükben megragadottak, mert végülis mindegyik általában a jogalany, a jogképes személynek specifikációi. Így a tulajdonos az a személy (jogalany), aki a törvényben meghatározott módokon a tulajdonosi minőséget megszerezte. Ezek a módok, mint a hipotézis mozzanatai szerepelnek, azaz a hipotézisben megjelölt jogalany nem általában a jogképes személy, hanem annak további ismérvek által specifikált fajtája, azaz az átruházás, az elbirtoklás, a találás útján tulajdonossá vált jogalany. Haszonélvező az a személy, akinek a dolgot átadják és az ingatlanra vonatkozó haszonélvezeti jogát az ingatlan nyilvántartásba bejegyzik (Ptk. 156. § (1). Birtokos, aki a dolgot magához veszi, vagy az, akinek az más módon hatalmába kerül (Ptk. 187. § (1). Örökös például az örökhagyó gyermeke, ha vonatkozásában a Ptk. 600. §-ában felsorolt kiesési okok nem forognak fenn, úgyszintén az is, akit az örökhagyó örökösként megnevez (Ptk. 599. § (1.).

A polgári jogszabály hipotézise a különösség szintjén kifejeződő tartalmát illetően jeleztük, hogy gyakorta az általánosság közelében kerül meghatározásra. Jól példázza ezt a cselekvőképességnek mint a hipotézis tartalmi mozzanatának normatív körülírása. A cselekvőképesség a Magyar Polgári Törvénykönyv szerint nem általános, mint a jogképeség: „Cselekvőképes *mindenki*, akinek a cselekvőképességét a törvény nem *korlátozza*, vagy *nem zárja ki*.” (Ptk. 11. §. (1.). A cselekvőképesség általánossága tehát nem teljes, hanem korlátozott, egyéb ismérvektől függően specifikált, megszorított, konkretizált. A cselekvőképtelenekeket a *mindenki* általánossága alól a következő jellegzetességek emelik ki: kor, cselekvőképességet kizáró és korlátozó gondnokság alá helyezés, olyan állapot, amely a beszámítási képesség teljes hiányát jelenti, (Ptk. 15, 16, 17. §§). Jóllehet, ezek a specifikus mozzanatok is bizonyos általánossággal vannak megjelölve, ezek sokkal konkrétabbak és meghatározottabbak, mint a *mindenki* átfogó és teljes általánossága. A Ptk. a cselekvőképességet tehát nem az egyedi szintjén határozza meg, nem konkrét, egyedi személyeket és eseteket jelöl meg olyanokként, amelyek a cselekvőképességet kizárják, hanem bizonyos konkretizáló, specifikáló vonásokat, körülményeket, amelyek a *mindenki* általánosságát megszüntetik, és azzal, hogy köréből bizonyos általánossággal megjelölt személyeket kiemel, a cselekvőképes személyek ismérveit konkrétan, indirekten egyúttal meghatározza. Hiszen — ezek szerint — csak azok a személyek cselekvőképesek, akik a cselekvőképtelenség imént említett ismérveivel nem rendelkeznek. Ennyiben tehát a kor, a szellemi állapot, a belá-

tási képesség, a cselekvőképességnek is ismérvei, azt specifikálják, teszik konkrétan meghatározottá, azaz különössé. A polgári jogszabály hipotézisének tartalmi mozzanatát jelentő cselekvőképesség különösségének sajátossága, hogy a cselekvőképesség tartalmi meghatározásakor a Ptk. a *mindenki* körét korlátozó ismérveket — akár a cselekvőképtelenség, akár a korlátozott cselekvőképesség megjelölésének indirekt útján — bizonyos általánosság szintjén fogalmazza meg. Az olyan általános megjelölések, mint a kor, a szellemi állapot, a belátási képesség, bizonyos általánossággal specifikált konkrétsága, arra mutatnak, hogy a cselekvőképesség és ezzel a polgári jogi norma hipotézisének egyik jelentős tartalmi mozzanata a Ptk. vonatkozó szakaszaiban a különösség szintjén vannak megragadva, de ezt a különösséget két vagy több általános egymással való viszonya határozza meg, nem pedig az általános és az ezt specifikáló egyedi vonások kapcsolata és egysége. Ezért megállapítható, hogy a cselekvőképesség meghatározása a Ptk-ban a különösség közvetítő területén történik ugyan, de az általános felé közelítve.

Jóllehet az alapvető tendencia kétségkívül az, hogy a polgári jogszabály hipotézisének tartalma a különösségen belül inkább az általános irányában orientált, ez egyáltalán nem jelenti — amint azt már a hipotézisnek, az egyediség szintjén kifejeződő tartalmát vizsgálva, az alvállalkozó igénybevételének példájával jeleztük — hogy ne forduljon elő, amikor a polgári jogszabály hipotézisének tartalma a különösség terében az egyedi közelében van meghatározva. Elég itt csupán a vétőképeség polgári jogi meghatározására, illetve a Ptk-ban meg nem határozottságára utalni. Abból, hogy a Ptk. pusztán általában vétőképeségről szól minden további konkretizálás nélkül, arra lehetne következtetni, hogy a hipotézisnek ez a tartalmi eleme az általános síkján helyezkedik el. Tekintettel azonban arra, hogy a bírói gyakorlat a vétőképeség határát a 12. életévben hajlik megjelölni, a hipotézisnek ez a tartalmi mozzanata a különösség terébe kerül. Ám ebben a közvetítő mezőben az adott eset és a konkrét személy tudati fejlettsége azok az ismérvek, amelyek a vétőképeség meghatározását illetően irányadóak. Ezek a mozzanatok viszont azt mutatják, hogy a kiskorúságot megszorító, konkretizáló ezek a vonások a hipotézis tartalmát a különösen belül az egyedi felé közelítik. Hasonlóképpen a jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség mezejében való meghatározásakor az egyedi felé való mozgás figyelhető meg az ági öröklés feltételeit illetően. Itt az öröklés ténybeli és jogi feltételei, valamint az öröklés tárgya egyaránt specifikáltak s így kiemelték az általános köréből: Az ági öröklés feltétele ugyanis nem az, hogy általában nincs törvényes örökös, hanem, hogy nem a leszármazó a törvényes örökös, azaz, a törvényes örökösök körén belül egy különös törvényes örökös hiánya. Az ági öröklés tárgyának, mint a hipotézis tartalmának a meghatározása sem úgy történik, hogy általában a felmenőtől származó dolog, hanem csak az öröklés vagy ingyenes juttatás útján háramlott dolog. Az ági öröklés tárgyaiként feltételezett dolgok köre tehát kétszeresen is specifikált: egyfelől

a felmenőtől származó, másfelől ingyenes vagy öröklés útján szerzett. Sőt az ági öröklés feltételeként meghatározott vagyontárgy még további konkretizáló megszorításban részesül, azaz a vagyontárgy specifikációja az egyedi felé köze-lítő ismérvekkel folytatódik: nincs helye ugyanis ági öröklésnek, ha a vagyontárgy már nincs meg, ha valami a helyébe lépett, valamint ha csak szokásos mértékű ajándékról van szó (Ptk. 613. § (1.)).

Nem más a helyzet — mint jeleztük — az államjogi vagy a büntetőjogi normák hipotézisének tartalmát illetően sem. Mind az államjogi, mind a büntetőjogi normák körében találkozunk a hipotézisnek a különösség szintjén meghatározott tartalmával. Gondoljunk csak a Honvédelmi Tanács létrehozásának feltételeként meghatározott veszély konkretizált és specifikált voltára, amelyben nem általában veszélyről, hanem az állam biztonságát súlyosan fenyegető veszélyről van szó (Alk. 31 §.). Amint a választójog alanyaként is az Alkotmány nem általában minden állampolgárt, hanem csupán a *nagykorú* állampolgárokat jelöli meg, sőt ezt a kört is még tovább redukálja, amikor azokra az államigazgatási jogszabályokra utal, amelyek a választójogból való kizárás eseteit tartalmazzák. (72. §.) Ilyeténképpen a passzív választójog alanya már az a személy, aki a 72. §-ban a különös síkján meghatározott feltételeknek megfelel, tehát a választópolgár. Itt kétségtől nincsen csak a jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség területén megtagadása figyelhető meg, hanem ezen belül enyhe mozgás az egyedi felé. Ugyanezzel a jelenséggel, a jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség mezejében az egyedi felé orientálódásával találkozunk a büntetőjogban is, amikor a Btk. a hivatalos személyt határozza meg (114. §). Ennek értelmében nem általában az emberek, még csak nem is általában az állami tisztségviselők és alkalmazottak, hanem konkrétan, de nem az egyediség szintjén meghatározott államhatalmi, államigazgatási szervek, bíróságok, ügyészségek, fegyveres testületek és egyes társadalmi szervezetek tagjai minősülnek hivatalos személynek. Még további közeledés figyelhető meg az egyedi felé, ha figyelembe vesszük a Btk. 156. §-át is, amely a hivatalos személyt megillető büntetőjogi védelmet még más konkrétan felsorolt személyekre is kiterjeszti. Ugyancsak a különösség szintjén meghatározottak a büntetőjogi norma hipotézisének azok a tartalmi mozzanataik, mint az elmebetegség, a kényszer és a fenyegetés, a tévedés, a jogos védelem és a végszükség a büntethetőséget kizáró okok sorában: nem általában az elmebeteg, hanem az olyan elmebeteg nem büntethető, akit állapota képtelenné tett cselekménye társadalomra veszélyes következményeinek felismerésére, vagy arra, hogy e felismerésnek megfelelően cselekedjék (Btk. 21. § (1.)). Hasonlóképpen a büntethetőséget kizáró említett okok esetében sem általában kényszerről, fenyegetésről, tévedésről, jogos védelemről és végszükségről van szó, hanem ezek specifikált változatáról: olyan kényszerről vagy fenyegetésről, amelynek hatása akaratképtelenséget idézett elő: olyan tévedésről, amely a cselekmény társadalomra veszélyességére vonatkozik stb.

A jogi norma tartalmának vizsgálata során a következő kérdés, mely meg-

válaszolóásra vár: vajon a jogi norma *diszpozíciója*, hogyan, milyen absztrakciós szinten és kategóriákban ragadja meg a tárgyi világnak azokat az elemeit és oldalait, mindenekelőtt az emberi magatartásokat, amelyeket követendő, megvalósítandó magatartásokként fejez ki? Ha figyelmünket a jogrendszer legfontosabb ágazatainak körében megjelenő jogszabályaira fordítjuk, azt tapasztaljuk, hogy a jogi normák diszpozíciójának tartalma a különféle emberi magatartásokat olyan az elvontságnak jelentősen eltérő fokán, a kategoriális feldolgozás gazdag változatosságát mutatva ragadja meg. A jogszabályok diszpozíciójának tartalmát vizsgálva, gyakorta találkozunk olyan jogszabályi rendelkezésekkel, amelyek az előírt, követendő magatartásokat az *általánosság* kategoriális szintjén fejezik ki. Gondoljunk csak az olyan polgári jogi diszpozíciókra, mint a szerződéskötés alakiságát illetően általában érvényesülő formátlanság szabályára, melynek kivételei legjobb esetben is csak az általános körét vonják szorosabbra, de aligha orientálnak a különös felé; mint a szerződés semmisségére való hivatkozás általánosságára, hiszen arra *bárki* hivatkozhat (Ptk. 234. §); mint az *in integrum restitutio* szabályára érvénytelen szerződés esetén (Ptk. 237. §). Teljesen az általános síkján helyezkedik el a szerződés bírói módosítását lehetővé tevő diszpozíció (Ptk. 241. §), az a szakasz, hogy „foglalt lehet adni” (Ptk. 243. §), ahol a legkevesbé sincs közelebről meghatározva vagy specifikálva a foglaltó neme, mértéke stb., a jogvesztés kikötését körülíró szabály (Ptk. 249. §). A fokozott veszéllyel járó tevékenységgel okozott károkért való felelősség normája (Ptk. 345. §) is az általános szintjén rendezi a kérdést, azzal a sajátos érdekességgel, hogy az egyetlen kimentő okot, amely aligha változtat a felelősségi szabály tartalmi általánosságán, különösségében ragadja meg.

De nemcsak a polgári jog, hanem a büntetőjog, államjog és az államigazgatási jog területén is találunk olyan jogszabályokat, amelyek diszpozíciójának tartalmát az általánosság jellemzi. Elég csupán azokra a bűncselekménynek minősülő emberi magatartásokra emlékeztetni, amelyek tilalmát a feljelentési kötelezettség elmulasztásáról (Btk. 132, 162, 206. §§), a hamis vádról (Btk. 172. §), a fogolyszökésről (Btk. 185. §) szóló büntetőjogi normák diszpozíciója írja elő. Az általános szintjén fejeződik ki a büntetőjogi diszpozíció tartalmában „a hamis vagy meghamisított pénz forgalomba hozatala” (Btk. 241. §) éppúgy mint az emberölés (Btk. 253. §), a magzatelhajtás (Btk. 256. §) vagy a bigámia (271. §). A diszpozíciójukban az általános kategóriájában megragadott emberi magatartásokat tartalmazó büntetőjogi normák vonatkozásában mindenképpen említést érdemlő sajátos jelenség, hogy ezek a jogszabályok illetve diszpozíciók rendszerint olyan diszpozíciókkal szoros összefüggésben jelennek meg, amelyek a szóban forgó magatartásokat már inkább különösségükben fejezve ki, e bűncselekmények minősített eseteit tartalmazó jogi normák mozzanatai. Talán a legkevesbé meglepő az általános tartalmú diszpozíció előfordulása az államjogi és az államigazgatási jogi normákban. Ezt látszanak igazolni

azok az államjogi és államigazgatási jogi normák, illetve diszpozícióik, amelyek az egyes államhatalmi szervek jogosultságként vagy kötelezettségként megfogalmazott tevékenységét tartalmi általánosságukban fejezik ki: a Minisztertanács védi és biztosítja az állami, társadalmi rendet és az állampolgárok jogait; a törvények és a törvényerejű rendeletek végrehajtását, irányítja a minisztériumok munkáját, a tanácsokat; biztosítja a népgazdasági tervek kidolgozását stb. (Alk. 35. §.) Hasonlóképpen az általános szintjén szabályoz az Alkotmány 47. §-a, amikor a szóban forgó jogi norma diszpozíciójának tartalma általában a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységéről szól. Az államjogi és az államigazgatási jogi normák diszpozíciójának általános jellegű tartalmára bőven szolgáltat példát a Tanácstörvény is, amikor egyes jogszabályi diszpozícióiban általában arról szól, hogy a Tanács képviseli a lakosság érdekeit, gondoskodik a központi állami célkitűzések megvalósításáról, biztosítja az államigazgatási feladatok végrehajtását stb. (1971.: I. sz. tv. 9. § (1.).

A diszpozíciójuk tartalmát az általánosság szintjén kifejező jogszabályoktól a legfeltűnőbbben azok a jogszabályi diszpozíciók térnek el, amelyek tartalma a tárgyukat alkotó emberi magatartásokat *egyediségükben* ragadja meg. Nem egyedi ritkaság vagy kuriózum a jogszabályok között az olyan diszpozíciójú, amelynek tartalma az egyediség kategóriájának uralmát mutatja. Erről tanúskodnak a polgári jog és a büntetőjog normái éppúgy, mint az államjogi és az államigazgatásjogi szabályok. Az egyediségre építő kazuisztikus diszpozíciókkal szabályozás éppolyan régi és csábító útja a jogalkotásnak, mint a jogszabályi diszpozíció tartalmának általános meghatározása. Az imént éppen diszpozíciójuk tartalmát illetően általános államjogi és államigazgatási jogi normákat idéztünk, s máris bőven szolgáltatathatjuk az ellenkező végletről tanúskodó példákat: az olyan államjogi és államigazgatási jogi szabályokat, amelyek diszpozíciójának tartalmát az egyediség jellemzi. Alkotmányunk 30. §-a pregnáns példája a cselekedeteket, a tevékenységi formákat egyediségükben megragadó államjogi diszpozícióknak. Ez a rendelkezés az egyedi szintjén megfogalmazva tartalmazza az Elnöki Tanács teendőit: kitűzi az országgyűlési választásokat, összehívja az országgyűlést, törvényt kezdeményez, nemzetközi szerződéseket köt, megválasztja a hivatásos bírakat. Hasonlóképpen az egyediség szintjén ragadja meg a tanácsnak szervezetével és működésével kapcsolatos tevékenységét a Tanácstörvény (1971: I. tv.), amikor 12. §-ában arról szól, hogy a tanács elbírálja a tanácstagok megválasztásának törvényességét, határoz a tanácstagok összeférhetetlenségi és a tanácstagságukkal összefüggő egyéb ügyeiben, határoz bizottságainak létrehozásáról, megválasztja a bizottságok elnökét és tagjait, meghatározza a végrehajtó bizottság szakigazgatási szervezetét stb.

Nem kevésbé gazdag egyedi tartalmú jogszabályokban a polgári jog vagy a büntetőjog sem. Kifejezetten az egyediség szintjén szabályoz az a polgári norma, amely a törvényes öröklés rendjét szabja meg, felsorolva azokat a rokonsági fokokat, amelyek a törvényes öröklés rendjében követik egymást

(Ptk. 607—610. §§). De az egyedi felé orientálódva fejezik ki a diszpozíció tartalmát azok a polgári jogi normák is, amelyek a szerződés létrejöttének időpontjáról (Ptk. 213—214. §§), a szerződések teljesítésének helyéről és idejéről (Ptk. 278—280. §§), vagy a bérlő bérkifizetési kötelezettségének időpontjáról (Ptk. 428. §) rendelkeznek. Hasonló a helyzet a büntetőjogban is, ahol egyfelől találunk a diszpozíció tartalmát *expressis verbis* az egyediség síkján meghatározó jogszabályokat, mint pl. a sajtóbüntetteket szinte kazuisztikus részletességgel körülíró büntetőjogi normák (Btk. 210—212. §§), vagy a segítségnyújtás elmulasztását bűncselekménynek minősítő büntetőjogi norma diszpozíciója, amely a segítségnyújtást elmulasztó személy magatartását a „tőle elvárhatóság” egyediségében ragadja meg, másfelől olyan jogszabályokat, amelyeknek diszpozíciója a norma tartalmát az egyediség irányában, közelében fogalmazza meg: Gondoljunk csak a közlekedés biztonságát veszélyeztető büntetteket körülíró büntetőjogi normák diszpozíciójára, amely a közúti, vasúti, légi és víziközlekedés megkülönböztetésével hozza a szóban forgó diszpozíciókat az egyediséghez közel.

Jóllehet a jogi normák diszpozíciójának tartalmát illetően kategoriális egyeduralomról, arról, hogy a jogszabályi tartalom kizárólag vagy döntően egyetlen kategóriában jelenik meg, az eddigi vizsgálódások eredménye alapján aligha beszélhetünk, hiszen — mint arról szó volt — a jogi normák diszpozíciójának tartalma mind az egyediség, mind az általánosság kategóriájában egyaránt megtalálható, azt minden bizonnyal megállapíthatjuk, hogy a jogi normák diszpozíciójának tartalma — természetesen figyelembe véve a különböző jogágak és a jogi szabályozások specifikus igényeiből fakadó eltéréseket — a leggyakrabban a *különösség* szintjén fogalmazódik meg. A különösség kategóriájában megragadott tartalommal rendelkező jogszabályi diszpozíciók általában minden jogágban, minden jogrendszerben és történeti korszakban fellelhetők. Jól mutatják ezt a jogrendszernek azok a legfontosabb ágazataiban található jogszabályi diszpozíciói is, amelyekre jelen vizsgálódásaink koncentrálnak. Akár a polgári, akár a büntetőjogot, vagy az állam- és államigazgatási jogot nézzük bármelyik szolgál olyan jogi normákkal, amelyek diszpozíciójának tartalma a különösség kategoriális fennhatóságát mutatja. A jogszabály diszpozíciója a különösség szintjén való tartalmi kifejeződésének tipikus és sokat idézett példája a Ptk. 339. § (1) bekezdése, amely a kárfelelősség alól mentesítő magatartás vétlenségét olyképpen határozza meg, hogy a károkozó „úgy járt el, ahogy az adott helyzetben általában elvárható.” A Polgári Törvénykönyv szóban forgó diszpozíciója tehát nem a társadalomban általában elvárható magatartást, azaz az általánost, nem is a károkozó személytől elvárhatót, mint egyedit teszi meg a vétkesség, illetve a vétlenség mértékének, hanem az adott helyzetben (egyedi) általában elvárható (általános), azaz a *különös* magatartást.¹⁰

¹⁰ Lásd: *Eörsi*: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Budapest, 1961. 382. p.

Hasonlóképpen pregnáns példája a jogszabály tartalmát a különösség kategóriájában kifejező diszpozíciónak a joggal való visszaélést szabályozó polgári jogi norma. Eszerint joggal való visszaélésnek a rendeltetésellenes joggyakorlás minősül (Btk. 5. §), de a rendeltetészerűség — és így ellentéte, az azzal össze nem férő — önmagában különös, hiszen rendeltetészerű az a joggyakorlás, amely nem általában a társadalom érdekeinek (általános), nem is az egyén individuális érdekének (egyedi) felel meg, hanem a kettő, az egyedi és az általános érdek összhangjának (Ptk. 4. §). Mi több, a joggal való visszaélés diszpozíciója még tovább specifikálja a rendeltetésellenes joggyakorlást, amikor felsorolja, hogy kiváltképpen mely esetekben lehet erről szó, azaz akkor, ha az „a népgazdaság megkárosítására, az állampolgárok zaklatására, jogaik és törvényes érdekeik csorbítására vagy illetéktelen előnyök szerzésére vezetne.” Joggal elmondható, hogy a polgári jog területén a jogi norma diszpozíciójának tartalmát nagyon sokszor a különösség szintjén fejezik ki. Gondoljunk csak olyan további példákra, mint a személyiségi jogok polgári jogi védelmét célzó tényállások körülírása, (Ptk. 81. § (1) (2) bek.); a tulajdonosi használatot általában megfogalmazó 99. § rendelkezését specifikáló és a különösség síkjára vezető kivételek és megszorítások (Ptk. 100. stb. §§); az elbirtoklás szabálya, amely nemcsak azáltal különös, hogy az elbirtokló magatartásnak sajátos kritériumai vannak, hanem azáltal is, hogy az elbirtokló magatartást még további megszilárdítások és kivételek specifikálják (Ptk. 121. §); a szerződési szabadságot általában megfogalmazó 200. §., mely szabadság határait számos, a Ptk. egyéb helyén megfogalmazott kötöttségei és korlátai teszik különössé, mint a jogszabályok megkerülésével kötött szerződés (Ptk. 200. § (2).) és a példákat még szaporítani lehetne.

De a jogi norma diszpozíciójának tartalmát nemcsak a polgári jogban ragadják meg gyakran különösségükben. A jogszabályi diszpozíció tartalmának a különösség szintjén megfogalmazása nem idegen a büntetőjogtól és az államjogtól sem. Sőt talán nem túlzás azt állítani, hogy a büntetőjogi normák diszpozíciói tanúskodnak leginkább arról, hogy a rendelkezés tartalma a különösség kategóriájában jelenik meg. Aminthogy az is bizonyosnak látszik, hogy az államjogi és az államigazgatási jogi normák diszpozíciói körében fordul viszonylag a legritkábban elő a tartalomnak a különösség szintjén kifejezése. A bűncselekmény a büntetőjogi normák diszpozíciójában megfogalmazott tényállásainak jelentős részét a különösség jellemzi. Elég itt csupán olyan büntetőjogi diszpozíciókra felhívni a figyelmet, mint a merényletről rendelkező (Btk. 126. §), amely nem általában emberölésről szól, nem is pusztán államhatalmi szerv tagjának vagy állami szervnél vagy társadalmi szervezetnél irányító szerepet betöltő személynek a megöléséről, hanem a fent nevezett személyeknek a szocializmus érdekében kifejtett tevékenysége miatt megöléséről; ugyancsak nem általában a hivatali kötelesség megszegése, a hatáskör túllépése, vagy a hivatali helyzettel való visszaélés, hanem mindezeknek speciális célzattal elkövetése

alkotja a hivatali visszaélés bűncselekményét körülíró büntetőjogi norma (Btk. 144. §) diszpozíciójának tartalmát és így különös jellegű; hasonlóképpen specifikált s így a különösség szférájában helyezkedik el a hivatalos személy elleni erőszak (Btk. 155. §), a kuruzslás (Btk. 200. §), az erőszakos nemi közösülés (Btk. 276. §), a csalás, (Btk. 293. §) stb. bűncselekmények tényállását körülíró büntetőjogi diszpozíció tartalma is, ahol az egyes elkövetési magatartások mindig sajátos ismérvek (erőszak, fenyegetés, tetteges bántalmazás, rendszeresség, ellenszolgáltatás, különös célzat stb.) által specifikáltak, s így az általánosból a különösbe vontak. A különösség szintjén fejezi ki diszpozíciójának tartalmát az az államjogi norma, amely az Országgyűlés jogkörét határozza meg (Alkotmány 19. § (2), (3) bek.). Ez a diszpozíció nemcsak általában kimondja, hogy az Országgyűlés gyakorolja, a népszuverenitásból *eredő összes jogot*, biztosítja a társadalom alkotmányos rendjét, meghatározza a kormányzás szervezetét, irányát és feltételeit, hanem ezen az általánosan belül egyediségükben sorolja fel az Országgyűlés egyes konkrét teendőit, minek folytán az általánosnak és az egyedinek ez a kombinációja az Országgyűlés jogkörét meghatározó államjogi diszpozíciót a különösség kategóriájában fejezi ki. Hasonló módon szabályozza a tanácsok alkotmányossági felügyeletét az az államjogi norma, amelynek diszpozíciója egyfelől általában kimondja, hogy a tanácsok felett az alkotmányossági felügyeletet az Elnöki Tanács gyakorolja, majd konkrét egyediségükben jelöl meg néhány olyan tevékenységet, amely a tanácsok általános alkotmányos felügyeletének jogkörére esik (Alk. 30. § (3) bek.). De a jogszabályi diszpozíció tartalmának ilyen jellegű, különös meghatározásával az államigazgatási jogban is találkozunk, gondoljunk csak a Tanácstörvény (1971: I. tv.) 10 §-ára, amely a tanácsok terület- és telepítésfejlesztő, valamint a lakosság szükségletei kielégítését megszervező tevékenységről szól a művelődésügyi, egészségügyi, szociális, lakás, kommunális, kereskedelmi ellátás és szolgáltatások területén.

A jogszabályi hipotézis tartalmának különösségét vizsgálva, hangsúlyoztuk, hogy a különösség nem fix pontot, hanem sajátos közvetítő mezőt jelent az egyediség és az általános között, minek folytán a jogszabály tartalomnak a hipotézisben a különösség szintjén megragadása hol az egyediséghez, hol az általánossághoz közeledve történt. Nincs ez másként, amikor a jogi norma diszpozíciójának tartalmát fejezik ki a különösség síkján. A jogi norma diszpozíciójának a különösség kategóriájában kifejeződő tartalma is hol az egyediség, hol az általánosság közelében helyezkedik el, vagy az általánosság, vagy az egyediség irányában orientált. Így magától értetődő, hogy a jogszabályi diszpozíció tartalmának olyan megragadása, amely két általános vonás relációjának meghatározásából áll — a diszpozíció tartalmát ugyan specifikálja, hiszen az egyik általános a másik megkülönböztető jegye — a jogi norma diszpozíciójának tartalmát bár a különösség mezőjében helyezi el, de egészen az általánossághoz közel. Ezt példázza a haszonélvezet polgári jogi normája, amely diszpozícióján

egyfelől kimondja, hogy a haszonélvező a más személyi tulajdonában álló dolgot *általában* birtokában tarthatja, használhatja és hasznait szedheti (Ptk. 155. § (1) bek.), de csak a rendes gazdálkodás ugyancsak *általános* szabályai szerint (Ptk. 157. § (1) bek.). Hasonlóképpen az általános felé orientál a különösség területén a tévedésnek ingyenes szerződés esetén meghatározása. Míg a szerződések érvényességét illetően a tévedés visszterhesség esetében akkor releváns, ha azt a másik fél okozta vagy felismerhette (Ptk. 210. §), s e két kritérium az általában vett tévedést különössé teszi, addig az ingyenes szerződések esetén az egyik kritérium a felismerhetőség eszik, s így a specifikáció gyengül, azaz a tévedés általánosságához hoz közel (Ptk. 211. §). A különösség szintjén, de az általános irányában fejezik ki a diszpozíció tartalmát azok a büntetőjogi normák, amelyek az összeesküvés és a lázadás bűncselekményét fogalmazzák meg. (Btk. 116. § (1), 120. (1) bek.). Az egyediség felé orientálódást mutatnak általában azok a jogi normák, amelyek diszpozíciójuk tartalmát úgy ragadják meg, hogy az általános meghatározást egyediség kazuisztikus felsorolásával egyesítik. Így a polgári jogban a szerződések teljesítését rendező jogi norma pregnánsan az általános felől indít és az egyedi irányában halad, de olyképpen, hogy olykor — mint arról szó volt — például a teljesítés helyét és idejét illetően egészen az egyedibe süllyed. De ettől eltekintve is a teljesítés szabályai — ha még a különös mozgásterében maradnak is — olyannyira részletezők, hogy gyakran egészen az egyedi közelébe kerülnek: pl. több jogosult vagy kötelezett a szerződésben, vagy a szolgáltatás jellege szerint változó teljesítés¹ stb. Az egyedi felé közeledés figyelhető meg a joggal való visszaélést szabályozó polgári jogi norma diszpozíciójának tartalmiságát illetően is, amikor a Ptk. 5. §. (2) bekezdése már nem általában a rendeltetésellenes joggyakorlást specifikálja, hanem annak egyik sajátos és konkrét megjelenési formáját; a jogszabály által megkívánt nyilatkozat megtagadását. Különösen szembetűnő a jogszabályi diszpozíció tartalmának a különösség terében, de az egyediség felé közeledő megragadása azokban a büntetőjogi normákban, amelyeknek diszpozíciói valamely bűncselekmény minősített eseteit sorolják fel. Ám ezen túl is találunk a büntetőjogban példákat a jogszabályi diszpozíció tartalmának az egyediség felé orientálódó különös megfogalmazására; gondoljunk csak az izgatás, a közveszélyokozás (Btk. 127. §., 190. §) stb. bűncselekményi tényállásának csaknem kazuisztikus körülírására.

Végül a jogi norma harmadik szerkezeti elemének, a *jogkövetkezménynek* a tartalmiságát, azt, hogy a jogi normában kilátásba helyezett jogkövetkezményekben hogyan történik meg a jogszabály tárgyiaságának tartalmi megragadása, kell megvizsgálni. Egyáltalán kérdéses azonban, hogy lehet-e a tárgyiaság megragadásáról szólni a jogszabály jogkövetkezmény-elemét illetően? A jogszabály teleologikus-normatív struktúráját jellemzi, hogy olyan kauzális sort is tételéz és beindít, amely az objektív valóság kauzális összefüggéseiben egyébként nem fordulna elő. És ezt éppen a jogszabály harmadik elemét jelentő jog-

következmények, illetve ezeknek a hipotézishez és a diszpozícióhoz kapcsolása fejezik ki. Könnyen keletkezhet ebből az a látszat, hogy a jogi norma jogkövetkezmény-eleme nem valamiféle valóságos tárgyiasságot fejez ki tartalmában, hanem éppen ellenkezőleg olyat, amely a valóságban nem létezik, s így ebben az esetben a tárgyi valóság egy részének és mozzanatainak a jogi norma jogkövetkezményi elemében való visszatükrözéséről nem lehet szó. Valójában azonban a jogi norma jogkövetkezmény-mozzanatának bármely formáját, akár a negatív jogkövetkezményt jelentő szankciót, akár a pozitív jogkövetkezményt, a joghatást vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a jogi norma szankciója és joghatása egyaránt tartalmában valóságos tárgyiasságokat ragad meg. Csupán arról van szó, hogy a szankció rendszerint sajátos normatív inverzióval él, azaz mintegy megfordítja, negatívba fordítja a valóság egyes tárgyi mozzanatait. Mind a szabadságvesztés vagy a halálbüntetés szankciója, mind a kártérítés vagy az in integrum restitutio lényegében nem más, mint a szabadság és az élet valóságának ellentétükké (fogság, halál) változtatása, illetve kártérítés és in integrum restitutio esetén a szankcionált személy vagyonának csökkentése, esetleg megszüntetése, vagy egyéb előnyös helyzetének felszámolása. A jogi norma pozitív jogkövetkezménye, joghatása pedig tartalmiságában nem jelent mást, mint meghatározott valóságos folyamatot, cselekvések és eredményeik a jogszabályban megjelölt szituációban mesterséges, jogi előidézését, elismerését, támogatását (jutalom, kitüntetés, szankció elmaradása, jogosulti pozíció stb.). Mindebből következik, hogy a jogkövetkezmény mint a jogszabály strukturális eleme tárgyiassága tartalmi megragadását, kifejeződését illetően éppúgy megvizsgálendő, mint a jogi norma hipotézise és diszpozíciója.

Mutat-e a jogi norma jogkövetkezménye az imént jelzett – kétségkívül – specifikus vonásai és szerepe következtében tartalmiságának kifejeződésében valamiféle sajátosságot? A jogszabály hipotézisének és diszpozíciójának tartalmiságát elemezve, lényegében arra a konklúzióra jutottunk, hogy ez az egyes, a különös és az általános szintjén egyaránt kifejeződik s legfeljebb arról lehet szó, hogy a jogi norma jogrendszerbeli elhelyezkedésének, jogági természetének következménye az egyik vagy a másik kategória jelentőségének növekedése, illetve csökkenése, a jogi norma jogkövetkezményeinek tartalmiságát tekintve ennél általánosabb és egyértelműbb, tisztább megállapítást tehetünk. A tárgyiasság a jogi norma jogkövetkezményében történő tartalmi megragadásának szintjét, azt vizsgálja ugyanis, hogy a jogi norma jogkövetkezménye milyen kategóriákban fejezi ki a tárgyi valóságot, azt tapasztaljuk, hogy a jogszabályok jogrendszerbeli elhelyezkedésétől és jogági jellegétől szinte függetlenül a jogi normák jogkövetkezményi elemének tartalma általában az *általános* és a *különös* szintjén helyezkedik el s csupán szórványos kivételként jelentkezik *egyediségében*. A kiutasítás vagy a halálbüntetés büntetőjogi szankciója éppúgy az általános szintjén fejezi ki a halál, illetve az ország elhagyásának tényét, mint azok a polgári jogi jogkövetkezmények, amelyek a jogsértés bírói meg-

állapítását, abbahagyását, az elégtétel adást, a sérelmes helyzet megszüntetését, a dolog visszaadását, a jogellenes behatás vagy beavatkozás megszüntetését, az eredeti állapot helyreállítását rendelik el, illetve elállást, tulajdonváltást eredményeznek, a szóban forgó tevékenységeket és folyamatokat. Különösségében fejezik ki a jogi norma tartalmát azok a jogkövetkezmények, amelyek a szankció tartalmát bizonyos mennyiségi határok kijelölésével határozzák meg. Tipikus példái a jog következményi tartalom ilyen kifejeződésének a szabadságvesztés, a javító-nevelő munka, a közügyektől és a foglalkozástól való eltiltás, a kitiltás büntetőjogi szankciója, amely bizonyos időbeli határok között határozza meg ezeknek a szankcióknak az időtartamát. Tehát nem általában szabadságvesztés, kitiltás, foglalkozástól eltiltás stb. a vonatkozó jogi normák jogkövetkezménye, hanem meghatározott határokon belüli időtartammal specifikált szabadságvesztés, kitiltás stb. Például az 5 évig terjedhető szabadságvesztés. Ennek különossége abban van, hogy egyfelől nem általában a szabadságvesztés, másfelől nem pl. egy évi szabadságvesztés (egyedi), hanem az általános és az egyes között elhelyezkedő mezőben 1–5 évig meghatározott szabadságvesztés. Hasonló a helyzet a pénzbüntetéssel, a különféle pénzbírságokkal, kötbér és kamat meghatározásokkal, akkor, ha a jogi norma jogkövetkezményként ezeket is bizonyos mennyiségi határok között jelöli meg, nem pedig konkrét egyediségükben, mint például a késedelmi kamat 5% (Ptk. 301. §), sem pedig általánosságukban, pl. kötbér fizetendő, pénzbüntetéssel szankcionált stb. A különosság terében helyezkedik el azoknak a jogkövetkezményeknek a tartalma is, amelyek a jogkövetkezményi tartalom általánosságát további kritériumokkal, vonásokkal specifikálják. Gondoljunk csak a Ptk-nak a kártérítés általános tartalmát konkretizáló 358. §-ára (értékesökkenés, elmaradt vagyoni előny, költségek megtérítése), a jogosult késedelem esetén a felelős őrzésből eredő költségek és nem általában a költségek megfizetését rendelő jogkövetkezményre (Ptk. 303. § (2)), vagy a közügyektől eltiltást (Btk. 48. §) és a vagyonelkobzást (Btk. 56. §) részletező s ezáltal a tartalmi különosság szintjén meghatározó szankciókra.

5. A jogi norma hipotézisének, diszpozíciójának és jogkövetkezményének abból a szempontból vizsgálta, hogy a jogszabály tartalma milyen absztrakciós szinten, milyen kategóriákban fejezi ki a jogi norma tárgyiasságát, lényegében azt mutatja, hogy a jogszabályi tartalom akár a hipotézisről, akár a diszpozícióról vagy a jogkövetkezményről legyen szó, az egyediség, a különösség és az általánosság síkján és kategóriájában egyaránt megjelenik. Mindvégig hangsúlyoztuk, hogy a jogi norma bármely elemének tartalmiságát illetően aligha lehet kizárólagosan vagy döntően egyik vagy másik kategória uralmáról szólni. Mégis annyi talán általánosságban megállapítható, hogy — jóllehet a jogszabályok tartalma mind az egyediség, mind a különös és az általános szintjén kifejeződik — az a kategória, amely a jogszabály tartalmi kifejeződését minden elemét tekintve a legnagyobb súllyal — mondhatni bizonyos általánossággal —

jellemzi: a *különösség*. Méginkább így van ez, ha a jogi norma tartalmi kifejeződését nem a jogszabály egyes elemeinek (hipotézis, diszpozíció, jogkövetkezmény) elkülönítettségében vizsgáljuk, hanem a jogi norma strukturális felépítésének egységében, tehát a jogszabály totalitásában. Tekintettel arra, hogy az általános, de kiváltképpen az egyediség kategóriális súlya a különösség viszonylatában mindhárom jogszabályi elem tartalmát illetően megállapíthatóan kisebb, nem meglepő, ha ezeknek a mozzanatoknak a jogi normában megvalósuló egysége még kevésbé ragadja meg a jogszabály tartalmát az egyediség vagy az általános szintjén. Nyilvánvaló, hogy a jogi norma három eleme tartalmának és a tartalmat kifejező három kategóriának kombinációja meghatározott és véges. S ezek közül csak nagyon ritkán, akkor, ha a jogszabályi mozzanatok közül legalább kettőnek a tartalma helyezkedik el az egyes vagy az általános síkján, lehet szó arról, hogy a jogi norma tartalma a maga totalitásában az egyediséget vagy az általánosságot reprezentálja. De túlnyomórészt a jogi normák tartalma — éppen azért, mert egyes mozzanataik tartalmiságából a szóban forgó kategóriák (egyes, különös, általános) valamiféle variánsa, kombinációja áll elő — a különösség terében helyezkedik el. Persze ez nem zárja ki olyan jogszabályok létezését, amelyek tartalmukat kizárólagosan az egyediség vagy az általánosság szintjén ragadják meg. Ezért a következőkben, mint a jogszabály tartalmát kifejező kategóriákat; az *egyediséget*, a *különösséget* és az *általánosságot* egyaránt közelebbről megvizsgáljuk. Mielőtt azonban erre rátérnénk, még annak hangsúlyozását tartjuk szükségesnek, hogy az egyediség, a különösség és az általánosság az objektív valóság, az objektív folyamatok, jelenségek és tárgyak jellegzetes, pregnáns vonásai, valamint hogy az egyes, a különös és az általános összefüggése sajátos viszonylagosságot, belső dialektikus ellentmondásos egységet mutat. Ismereteseek a marxista klasszikusoknak azok a megállapításai, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy az egyes és az általános (különös) átmennek, átcsapnak egymásba, hogy bizonyos viszonyok között az általános specifikálódik, különössé válik és megfordítva, az általános elnyeli, megszünteti a különösségeket,¹¹ amit a jogszabályok tartalmának iménti vizsgálata is megerősített, amikor a hipotézis, a diszpozíció és a jogkövetkezmény tartalmi kifejeződésének egyedisége, különössége és általánossága közötti összefüggések mozgékonyására utalt.

Mit jelent az *egyediség* mint filozófiai-logikai kategória és milyen jelentése és jelentősége van a jogszabály tárgyiasságának tartalmi kifejeződésében? „Így az egyedi: minőségi *egy* vagy *ez*. — írja Hegel¹² — E minőség szerint *először* is magának *önmagától* való taszítása, ami a sok *más* egyet feltételezi; *másodszor* e feltételezett *másokkal* szemben negatív vonatkozás, s az egyedi ennyiben *kizáró*.” A minőségi *egynek* vagy *eznek* ebből a más egyediségét fel-

¹¹ *Marx*: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Budapest, 1970. 70–71. p.; *Lenin*: Filozófiai füzetek, Budapest, 1954. 341. p. stb.

¹² *Hegel*: A logika tudománya II. rész, Budapest, 1957. 228. p.

tételező és ugyanakkor kizáró voltából következnek az egyedinek olyan jellemző vonásai, mint egyszerűsége és egyszerűsége, közvetlensége és esetlegessége. Az egyedinek mindezek a vonásai pedig jól mutatják a közvetlen egyedi közvetlen megragadhatatlanságát, azt, hogy az egyedi végtelen megismerés és megközelítés tárgya, amely csak az egyest a különössel és az általánossal összekapcsoló áttételek és közvetítések feltárása útján ismerhető meg.

Az egyediségnek ezek a filozófiai-logikai sajátosságai — egyszerűsége, egyszerűsége, esetlegessége és közvetlensége — természetesen azoknak a jogi normáknak a tartalmát is jellemzik, amelyek a jogi norma tartalmaként megragadott folyamatokat, szituációkat, eseteket, magatartásokat, mint a jogszabály tárgyiasságát az egyediség szintjén és kategóriájában fejezik ki. Csalóka látszat rabja a tárgyi tartalmát az egyediség kategóriájában kifejező jogszabályt vizsgáló vagy alkalmazó, amikor első pillanatban azt hiszi, hogy a jogszabályi tartalom egyediségének egyszerűsége és közvetlensége a jogi normát a szabályozás tárgyának életbeli valóságához, realitásához hozza közel. Valójában ugyan az egyediség egyszerűsége, esetlegessége és végtelen extenzív totalitása legyőzhetetlen akadályát képezi annak, hogy a jogi norma a szabályozandó helyzeteket, eseteket, dolgokat és magatartásokat a maguk közvetlen egyediségében kimerítően átfogja. Bármennyire skrupulózusan részletező is a jogi norma tartalma a szabályozása tárgyát jelentő magatartások, folyamatok és körülmények egyedi, esetleges, egyszerű és egyszeri vonásainak, jellegzetességének felsorolásában, ez sohasem lehet tökéletes, hiánytalan és teljes. Mind a szabályozási tárgyak egyediségének, egyedi, esetleges mozzanatainak extenzív végtelensége, mind az egyedi jelenségek állandó változásának, mozgékonyságának végtelensége folytán a jogi norma tartalma a körébe vont tárgyakat és jellegzetességeiket közvetlen egyediségükben adekvátan nem tükrözheti vissza. Mi több: a jogi norma tartalmának közvetlen egyedisége éppúgy feloldja az általánost, éppúgy eltünteti, elrejteti azt, mint a szabályozásra kerülő tárgyak objektív valóságának közvetlen egyedisége. Sőt a jogszabályi tartalom egyediségének korlátozottsága, az, hogy a legkevésbé sem merítheti ki az egyediség extenzív totalitását, még az általánosságot is beszűkíti és eltorzítja, ha belőle absztraháljuk. Nem is szólva ennek a gondolati műveletnek rendkívüli bonyolultságáról és problematikusságáról, figyelembe véve, hogy annak elvégzése a jogalkalmazóra hárul.

Szellemesen és találóan írja Larenz az egyedi szinten elhelyezkedő jogszabályi tartalommal összefüggésben, hogy „A törvényhozó, aki túl sokat (nevezetesen rengeteg kazuisztikusan megragadott tényállást) szabályoz, túl keveset szabályoz (hézagokat hagy);”¹³ Ez kiváltképpen az egyedi tartalmi jogszabály realizálódási folyamatában derül ki. Ekkor ugyanis az egyedi esetek, helyzetek, cselekedetek egyszerűsége, esetlegessége és efemersége folytán gyak-

¹³ Larenz: I. m. 187. p.

ran merülnek fel olyan tényállások, magatartások, amelyek közvetlen egyediségükben, esetleges vonásaikkal nem találhatók meg az egyáltalán szóba kerülhető, tartalmát az egyediség szintjén megragadó jogszabályban. Így vagy az következik be, hogy a tartalmát az egyediség síkján kifejező jogszabály és az adott, eldöntendő eset között nem jön létre eleven és közvetlen jogi-normatív kapcsolat, holott lehetséges, hogy valójában és voltaképpen a szóban forgó társadalmi viszony általánossága alá eső ez a konkrét, egyedi eset is a jogszabály normativitásának körébe esik, csak hogy a jogi norma tartalmának az egyediség kategóriájára koncentrációja folytán ez az általánosság az egyediség közvetlenségében úgy eltűnt, olyannyira elrejtőzött, hogy a jogszabály realizálódása során ez és még számos más előre nem látható eset, helyzet és magatartás a társadalmi viszony és a jogszabály valóságos vagy célzott általánossága alól kihullik. Lehetséges az is, hogy kiterjesztő értelmezéssel vagy méginkább analógiával, egyszerűval jogalkalmazási manipulációval megkísérlik létrehozni az egyedi tartalmú jogszabály és a konkrét egyedi jogeset közvetlen kapcsolatát. Ez azonban több irányban is meglehetősen bizonytalansággal jár. Lehetséges, hogy a jogi norma tartalma valóban nem terjed ki a most eldöntendő egyes esetre, mégis a jogszabály érvényét erre is kiterjesztik; könnyen előfordulhat viszont az is, hogy a jogszabály tartalma valójában vonatkozik az eldöntendő egyedi esetre is, mégis a jogi norma tartalmi egyediségéből olyan általánosságot dolgoznak ki, amelyből a szóban forgó eset kihullik. Mindezekben az esetekben a jogszabály és az eldöntendő jogeset kapcsolatának problematikusságát a szabályozásra kerülő társadalmi viszony lényegének, általánosságának a jogi norma tartalmában az egyediség kategóriájának döntővé válása folytán eltűnése, elrejtőzése, az okozza, hogy a jogi norma tárgyiasságának tartalmában az egyediség kategóriájával való megragadása és kifejezése, a jogi norma tartalmának konkrét felépítésében az egyediség kategóriájának meghatározó jellege rendkívüli módon megnehezíti, sőt gyakran egyenesen lehetetlenné teszi a szabályozandó társadalmi viszony és az ezt kifejező jogszabály tartalmi általánosságának kihámozását, feltárását, s ezzel a jogi norma és az eldöntendő, konkrét, egyedi jogeset kapcsolatának a jogszabály realizálódási folyamatában történő megeremtését.

A másik logikai-filozófiai kategória, amelyben – mint láttuk – a jogszabály hipotézisének, diszpozíciójának és jogkövetkezményének tárgyi tartalma megjelenik, az egyediségnek éppen ellentéte: az *általánosság*. Az általánosság kategóriájának logikai-filozófiai jelentését vizsgálva, Hegel állandóan hangsúlyozza, hogy „mind a megismerés, mind gyakorlati magatartásunk szempontjából a legnagyobb fontosságú, hogy a tisztán közöst ne tévesszük össze az igazában általánossal, az egyetemessel.”¹⁴ Ahhoz, hogy eljuthassunk

¹⁴ Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. A logika, Budapest, 1950. 253. p.

az általánoshoz, nem elegendő csupán pusztá absztrakcióval kiemelni azt, ami közös a sok közvetlenül-érzékileg adott egyesben. „Ha az általánosan azt értjük — írja Hegel¹⁵ — ami több egyesnek közös mozzanata, akkor annak *közömbös* fennállásából indulunk ki és a fogalom meghatározásába belekeverjük a *lét* közvetlenségét.” Az egyesekben megnyilvánuló igazi általános tehát nem az átlag, vagy a sok egyesből elvonatkoztatás útján nyert közös, hanem a *közös* és a *lényeges*, tehát a közös lényeg.¹⁶ Ugyanebben az értelemben beszél az általánosságról mint absztrakcióról Marx, amikor a politikai gazdaságtani kategóriák általánosságát elemzi és Hegel említett fejtegetéseit materialista módon talpukra állítva, megállapítja, hogy „az *általános*, vagyis az összehasonlítás által különválasztott közös”, amely maga is sokszorosan tagolt, „különböző meghatározásokba széjjelváló”, „értelmes elvonatkoztatás”, ha az azonosság mellett nem feledkezünk meg a „*lényeges* különbségről”.¹⁷ Az általános absztrakciók, az általánosság vonatkozásában tehát Marx is a közösség, az elvonatkoztatás lévén nyert közös vonások *lényegiségét* húzza alá.

A jogszabály tárgyi tartalmának általánossága sem jelent mást, mint azt, hogy a jogi norma hipotézisében, diszpozíciójában és jogkövetkezményében azoknak a helyzeteknek, eseteknek, körülményeknek, folyamatoknak és magatartásoknak, amelyek a jogi norma tárgyiasságát alkotják, lényegi közös mozzanatait, vonásait, jellegzetességeit, egyszóval általánosságát fejezik ki. Az általánosság tehát a jogszabály tartalmát illetően is a lehető legnagyobb számú, látszólag különemű egyes eset átfogásával, felölelésével egyértelmű. A jogi norma tartalmának az általánosság síkján megragadása és kifejezése révén azt éri el, hogy így egyetemesen alkalmazható „látszólag heterogén tartalmú jelenségekre, amelyeknek heterogenitása megszűnik épp ebben a konkrét általánosságban.”¹⁸ A jogszabály tárgyi tartalmának általánossága tehát a jogi normának azt a specifikus vonást kölcsönzi, hogy a jogszabály a szabályozása alá vont társadalmi relációk, feltételek, helyzetek és magatartások teljességét ragadja meg, azok totalitására vonatkozik. Az általános tartalmú jogszabálynak tárgyiassága teljességére, annak minden lényeges mozzanatára kiterjedése lényegében kizárja azt a lehetőséget, hogy a szabályozás alá vont társadalmi viszonyok, tárgyi feltételek, körülmények és magatartások valamely egyedi megnyilvánulási formája kikerüljön a jogszabály hatóköréből. Ennek nem kis ára viszont az, hogy a jogi norma tárgyi tartalma éppen általánosságából következőleg — még akkor is, ha az a lényegi általánost és nem — mint gyakorta észlelhetjük — a pusztán közöst ragadja meg — jelentősen eltávolodik a kifejezett tárgyiasság konkrét, egyedi jelenségformáitól, megszüntetve, fel-

¹⁵ Hegel: A logika tudománya II. rész, 228. p.

¹⁶ Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. A logika, 21. § 57—58. p.; 163. §. 252—254. p.

¹⁷ Marx—Engels: Művei, 46/I. köt. Budapest, 1972. 12—13. p.

¹⁸ Lukács: A különőség mint esztétikai kategória, 150. p.

számolva az egyes és a különös formáknak azt a komplexusát, amelyben az általános egyáltalán megjelent. Ezért az imént idézett larenzi aforizma második fele is kétségtől megalapozott és igaz: „az azonban, aki túl keveset akar szabályozni (kevés nagyon általános tényállásra szorítkozik) túl sokat szabályoz (nevezetesen olyan eseteket is, amelyeket nem ezen a módon szabályozott volna, ha ezt meggondolta volna)”.¹⁹ Ez egészen nyilvánvalóvá válik, ha a figyelmet a tárgyi tartalmukat az általánosság szintjén kifejező jogszabályok realizálódási folyamatára irányítjuk. A tárgyi tartalmát az általánosság kategóriájában megjelenítő jogszabályok nehézségei és problematikussága ugyanis az általános tartalmú jogi normának a konkrét, egyedi jogesetre való alkalmazása, a konkrét jogeset és a jogi norma közötti kapcsolat megteremtése során mutatkozik meg. A jogi norma tárgyi tartalmának általánossága — mint az imént jeleztük — elvonatkoztatva a tárgyiasság egyedi, esetleges jelenségformáitól s így a lehető legnagyobb távolságot hozza létre a jogi norma tartalma és a szabályozásra kerülő társadalmi viszonyok, helyzetek, esetek, emberi magatartások stb. konkrét jelenségvilága között. Ilyenformán a jogszabály realizálódási folyamatában, kiváltképpen a jogalkalmazásban rendkívül problematikussá válik a konkrét jogesetek jelenségvilága és az ezekből absztrahált jogszabályi tartalom általánossága között a konkrét kapcsolat megteremtése. Egyfelől nagyon nehéz pusztán a lényegi közös jegyek, tehát az általánosság alapján a jogi norma tartalmában átfogott egyedi jelenségek, egyedi szituációk, folyamatok, magatartások konkrét körét megvonni: másfelől könnyen — éppen a jogszabályi tartalom tárgyi általánossága folytán — a jogi norma realizálódásának menetében olyan egyedi esetek, helyzetek és cselekedetek is a szóban forgó jogszabály hatókörébe kerülnek, amelyek rendezésére pedig a jogi norma nem is irányult. Ezért, jóllehet, a jogi norma tárgyi tartalmának a tudományos általánossághoz közel elhelyezkedése tudja a tárgyiaság lehető legnagyobb számú egyedi jelenségformáit átfogni, a jogszabályi tartalomnak az általánosság kategóriájában kifejezése nem bizonyul tökéletes és problémamentes megoldásnak.

A jogi norma tárgyi tartalmának mind az egyediség, mind az általánosság szintjén kifejeződése kiváltképpen a jogszabály realizálódási folyamatában az egyes és az általános közötti konkrét kapcsolat kialakulását, megteremtését illetően mutatkozott problematikusnak. Az a logikai-filozófiai forma, amely az egyestől az általánoshoz, illetve az általánostól az egyeshez való átmenetet közvetíti, amely az egyest és az általánost összekapcsolja, amelyen keresztül az egyes és az általános egymásba átcsapása végbemegy a *különösség* kategóriájába. „A mozgást az egyestől az általánoshoz és megfordítva, mindig a különös közvetíti; ez reális közvetítő tag mind az objektív valóságban, mind az ezt megközelítő adekvátsággal visszatükröző gondolkodásban. De nagyon sajátos

¹⁹ Larenz: I. m. 187. p.

jellegű közvetítő tag.”²⁰ A különösség olyan közvetítő logikai kategória, amelybe mind az egyediség, mind az általánosság mindig megszüntetve megőrizve jelenik meg. A különösség, miként az egyediség és az általánosság is, olyan logikai forma, amelyet nem kívülről viszünk be vagy alkalmazunk a valóságra, hanem a természetben és a társadalomban meglevő objektív tényállások visszatükröződése. Ezért nem meglepő, ha Marx arra utal,²¹ hogy az egyes ember és a társadalom között közvetítő társadalmi kategóriák logikai kifejezése éppen a különösség. Figyelmünket a jogszabály tartalmára, arra fordítva, hogy a társadalmi viszonyok, helyzetek, körülmények, emberi magatartások tárgyiassága a jogi norma tartalmában túlnyomóan a különösség szintjén fejeződik ki, a különösség logikai-filozófiai kategóriájának két sajátosságát kell kiemelni: Az egyik a különösség *relatívítása*, a különösség helyzeti jellege, az, hogy a különös relatív általánosságot képvisel az egyessel és relatív egyediséget az általánossággal szemben. A jelenségek állandó változása és fejlődése, valamint a megismerés állandó megközelítő jellege következtében nemcsak az egyedi és az általános határai tolódnak egyre kijebb, hanem a különösség is átalakul, s a fejlődés menetében hol egyedivé, hol általánossá válik: „az általános meghatározott konkrét viszonyok között specifikálódik, meghatározott vonatkozásban különössé válik; de az is megeshet, hogy az általános elnyeli, megsemmisíti a különösségeket vagy új különösségekkel fejlődik általánossággá és megfordítva.”²² A különösség másik, a jogszabály tartalma vonatkozásában is jelentős sajátossága, hogy a különösség nem fix pontot vagy közvetítő tagot jelent, hanem egy meglehetősen széles és gazdag mozgási teret, közvetítő szakaszt az egyes és az általános között. A különösség mindig az egyestől az általánoshoz és megfordítva vezető közvetítő mező, közvetítő közép: „A különösség nem csupán viszonylagos általánosítás, nem csupán út az egyeditől az általános felé (és megfordítva), hanem egy — az objektív valóság lényege által előidézett és a gondolkodásra rákényszerített — szükségszerű közvetítés az egyediség és az általánosság között. Mégpedig olyan közvetítés, amely korántsem csupán egyszerű összekötő kapocs az egyedi és az általános között — ez a funkció persze a különösség egyik legfontosabb jellegzetessége —, hanem e funkcióban, beteljesítése által, önálló jelentőséghez is jut.”²³

A jogszabály tárgyi tartalmának a különösség szintjén megragadása és kifejezése azzal jár, hogy a különösségnek mint filozófiai-logikai kategóriának az imént említett sajátos vonásai a jogszabály tartalmát, sőt egészét illetően fejtik ki specifikus szerepüket és hatásukat. Mind az egyediség, mind az általánosság kategóriájában megjelenő jogszabályi tartalom vizsgálata során azt

²⁰ Lukács: I. m. 92. p.

²¹ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, 70–71. p.

²² Lukács: Az esztétikum sajátossága, 2. köt. 180. p.

²³ Uo.

hangsúlyoztuk, hogy egyik kategória sem képes a jogi szabályozás sajátos társadalmi rendeltetését figyelembe véve, a jogi norma tárgyiasságát adekvátan kifejezni. Az általánosban a tárgyiasság egyedi, az egyediségben a tárgyiasság általános vonásai rejtőztek úgy el, hogy egyikben a másikat rendkívül nehezen lehetett csak felfedezni, egyikből a másikat nagy erőfeszítésekkel kihámozni. A jogi normák tárgyi tartalma — mint láttuk — túlnyomóan a különösség kategóriájában jelenik meg. Ez mindekelőtt annyit jelent, hogy a jogi norma tartalmában a társadalmi viszonyok, helyzetek, körülmények, emberi magatartások tárgyiasságának meghatározott egyedi vonásai és általánossága egy olyan komplexust hoznak létre, amely a két szélső pont között mintegy közvetítő közepet alkot. A jogszabály hipotézisébe, diszpozíciójában és jogkövetkezményében a különféle tárgyiasságok nem egyediségükben, nem is általánosságukban jelennek meg, hanem azokkal a sajátos, jellegzetes, különös vonásaikkal jellemezve, amelyek egyfelől a szóban forgó szituáció, körülmény, eset, magatartás egyedi mozzanatait bizonyos szinten, a különösség szintjén általánosítják; másfelől az adott tárgyiasságok általánosságát az egyedi mozzanatok irányában specifikálják, különössé teszik. Ennek igazolására korábban a jogszabályok hipotézisének, diszpozíciójának és jogkövetkezményének tárgyi tartalmát vizsgálva, számos példát hoztunk fel. A jogi norma tárgyi tartalmának a különösség szintjén megragadása és kifejezése — mint láttuk — rendszerint vagy a társadalmi viszony, eset, magatartás általánosságának kiemelésével történik úgy, hogy ahhoz mindjárt olyan egyedi vonásokat és mozzanatokot fűznek, amelyek ezt az általánost az egyedihez közelítve, megszüntetve megőrzik és így specifikálják vagy a helyzetek, körülmények, cselekedetek ama egyedi vonásainak meghatározásával, amelyek a tárgyiasság általánosságát is pregnánsan kifejezésre juttatják, az ún. különösség megragadásával. A jogi norma tárgyi tartalma akár egyik, akár másik módon szerveződjék is meg, mindenképpen elkerüli mind az egyediségre, mind az általánosságra koncentrálttaltsággal szükségképpen velejáró veszélyeket és nehézségeket. A tárgyiasságoknak a jogszabályi tartalomban a különösség szintjén kifejeződése ugyanis már eleve nem irányul a társadalmi viszonyok, helyzetek, körülmények és emberi magatartások extenzív totalitása közvetlen megragadására, de nem is éri be a tárgyiasság általánosságának az egyedi mozzanatoktól szükségképpen elvonatkoztató kifejezésével sem. Ha a különösség logikai-filozófiai kategóriájának közbenső helyzeti jellegére, középvoltára és közvetítő szerepére utaltunk, akkor ez a jogi norma tárgyi tartalmának kifejeződésében mindenekelőtt ott jut szerephez, hogy a szabályozás körébe vont társadalmi helyzeteknek, relációknak, emberi cselekedeteknek és körülményeknek a jogszabály tartalmában kifejeződések ezek meghatározott egyedi vonásai és általánossága megszüntén megőrizve úgy jelennek meg, hogy e két szélső ponton elhelyezkedő mozzanatok (egyedi — általános) sajátos módon összekapcsolják, a kettő között közvetítenek, az átmenetet közöttük megteremtik. Ez esetben megtörténik ugyan

a tárgyiasság általánosítása, de a jogszabályi tartalom nem ezt az általánost közvetlenségében, hanem meghatározott egyedi mozzanatokkal specifikálva fejezi ki, azaz az egyedit az általános, az általánost pedig az egyedi révén közvetíti. Mind ebből, mind a korábban a jogszabály hipotézise, diszpozíciója és jogkövetkezménye tárgyi tartalmának elemzéséből, kiváltképpen a különösség kategóriájában megjelenő jogszabályi tárgyi tartalom vizsgálatából kitűnik, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának ez a különössége ugyancsak nem fix pont, hanem széles mozgási tér, egész mezeje a közvetítéseknek: „kezdet és vég” (általánosság és egyediség) sem fix pontok semmiképpen a szónak szigorúan vett értelmében, hanem a gondolkodás és a megismerés fejlődésének épp az a tendenciája, hogy mind messzebbre tolja ki őket. Ha azonban pontosan szemügyre vesszük a dialektikus mozgást az általánostól az egyes felé és megfordítva, észre kell vennünk, hogy a közvetítő közép (a különösség) ugyancsak sokkal kevésbé lehet fix pont, meghatározott tag . . . , hanem bizonyos értelemben egész mezeje a közvetítésnek . . . ”²⁴ A különösségnek ez a rendkívül széles mozgási tere az egyes és az általános között a jogszabály tárgyi tartalmának különös kifejeződésében is megmutatkozik és nagy jelentőségű. Arról van szó, hogy — mint láttuk — a különféle jogszabályok a tartalmukban kifejeződő tárgyiasságot a különösségnek ebben a közvetítő mezőjében a legeltérőbben ragadják meg. Korábbi vizsgálódásaink során többször utaltunk arra, hogy ez vagy az a jogi norma tárgyi tartalmát — jóllehet a különösség síkján — hol az egyedi, hol inkább az általános közelében határozza meg. Ennek persze nagyon sokféle oka és indoka lehet (megismerési, jogrendszerbeli, a jogi szabályozás módszeréből adódó, ideológiai, politikai), amelyek elemzése most nem lehet feladatunk. De a lényeges az, hogy a jogi normák tárgyi tartalmukat elsősorban tulajdonképpen társadalmi rendeltetésüktől meghatározottan — amennyiben a különösség mozgási terében határozzák meg — igen változó, az egyes és az általános közötti mezőben bárhol kifejezik.

Mind az egyediségnek, mind az általánosságnak mint a jogszabály tárgyi tartalmát kifejező kategóriáknak az elemzésénél állandóan figyelemmel voltunk a tárgyiasság a jogszabályi tartalomban való visszatükröződésének nem tisztán elméleti, hanem elsősorban és közvetlenül gyakorlati jellegére, arra, hogy a jogszabályi tartalom akár az egyediség, akár az általánosság kategóriájában való megszerveződésének próbája mindenkor az, hogyan képes az e szinteken kifejeződő tárgyi tartalommal rendelkező jogszabály tulajdonképpen rendeltetését betölteni, hogy tud érvényesülni, mennyire tudják a tartalmat kifejező ezek a kategóriák a jogszabály realizálódását elősegíteni. Nem lehet ez másként a jogszabály tárgyi tartalmát a különösség kategóriájában kifejező jogi normák vizsgálatánál sem. Ha a tárgyi tartalmukat a különösség szintjén kifejező jogszabályok realizálódási folyamatát szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy

²⁴ Lukács: A különösség, mint esztétikai kategória, 93. p.

abban a különösség éppen ama sajátosságának van rendkívüli szerepe, amelyet az imént hangsúlyoztunk: közvetítő természetének. A különösség mint a jogi norma tartalmának felépítését meghatározó kategória a jogszabály társadalmi rendeltetését betöltő érvényesülési folyamatában a legteljesebb mértékben kiéli és valóra váltja közvetítő természetét és szerepét. A jogi norma tárgyi tartalmát kifejező különösség, közvetítő, átmeneti jellege a jogszabály realizálódási folyamatában a jogi normától mint általánostól az egyedi konkrét jogesethez való átmenet és közvetítés megteremtésében nyilvánul meg.

A jogi norma realizálódási folyamatában ugyanis a legnagyobb problémát — mint azt az egyediség és az általánosság kategóriájában megszerveződő tárgyi tartalommal rendelkező jogi normák érvényesülését vizsgálva láttuk — éppen az eldöntendő konkrét, egyedi eset, magatartás és a jogi norma hipotézisében, illetve diszpozíciójában megfogalmazott tényállás és előírt magatartás közötti kapcsolat megteremtése jelenti. A jogszabálynak ez a tárgyi tartalma akár az egyediség, akár az általánosság kategóriájában fejeződik is ki, a jogalkalmazó mindenképpen nehéz feladat elé kerül, hogy az általános szintjén megragadott tényállás körében az előforduló, megítélendő egyedi eset helyét megjelölje, illetve hogy az egyedi kategóriájában megjelenő hipotézis vagy diszpozíció tartalmának olyan általánosságát kihüvelyezze, amely a konkrét, egyedi esetre vonatkoztatást lehetővé teszi. Jelentősen megváltozik a helyzet a tárgyi tartalmát a különösség szintjén kifejező jogszabályok realizálódási folyamatában, amikor a jogi norma tárgyi tartalma sem pusztán a tárgyiasság általánosságát, sem közvetlen egyediségét ragadja meg, hanem a két szélső pontot összefűző, összekapcsoló mezejét a különösségnek, amelyben az egyedi és az általános megszünten megőrizve található meg. Ekkor a jogszabály érvényesülési folyamatában a konkrét eldöntendő eset egyedisége mind a jogszabályi tartalom különösségében kifejeződő általános, mind az ebben megjelenő egyedi vonások alapján sokkal egyszerűbben és könnyebben a jogszabály hatálya alá vonható. Ebben kétségtől a különösség az egyes és az általános közötti sajátos közvetítő jellegének van nagy szerepe és jelentősége. Nyilván, hogy sokkal könnyebb és zavartalanabb a konkrét jelenség egyediségét és általánosságát egyaránt megragadó, közöttük elhelyezkedő és közvetítő különösség szintjén kifejezett jogszabályi tartalom és az eldöntendő konkrét eset közötti kapcsolat megteremtése, mint akár a csak egyedi vagy a csak általános mozzanatokra koncentrált jogszabályi tartalom és a konkrét jogeset összekapcsolása. Ami itt az előtérben áll, az logikailag kifejezve az *egyediség* és a *különösség* összefüggése: kapcsolat a jogeset egyedisége és a jogszabály tárgyi tartalmának különössége között.

Még nyilvánvalóbbá és jelentősebbé válik a különösség közvetítő szerepe, ha a figyelmet a jogszabály tárgyi tartalmának arra a sajátos közbenső helyzetére fordítjuk, amelyet az eldöntendő konkrét egyedi jogeset és a jogszabály mint komplexus teljessége között foglal el. Ekkor a jogszabályi tartalom közép-

jellege, közvetítő természete teljessé válik, mert már nemcsak a jogeset egyedisége és a jogi norma tárgyi tartalmának különössége, hanem e különösség és a jogi norma mint komplexus döntő általánossága közötti összefüggés is a vizsgálódás terébe kerül. A jogi normának mint komplexusnak döntő kategóriája ugyanis *általánossága*, amely kiváltképpen érvényességében mutatkozik meg. Ha a jogi normát mint totalitást, mint komplexust ebben a döntően általános jellegében vesszük szemügyre és mint ilyet hozzuk a konkrét, egyedi jogesettel vonatkozásba, akkor azonnal felmerül a közvetítő mozzanat szükségessége és feltételezése. A jogi norma általánossága, az a tény, hogy a jogi norma a társadalom egészére vagy jelentős részére, a szabályozás alá vont, előfordulható tárgyak, tények, körülmények, esetek, magatartások tömegére nézve általánosan érvényes, azonnal felveti a jogi norma mint egész általánossága és konkrét jogesetek egyedisége közötti kapcsolat kérdését. Azoknak a mozzanatoknak a sorában, amelyek a jogszabály általánossága és a jogesetek egyedisége között közvetítenek, jelentős helyet foglal el a jogi norma tárgyi tartalma, azoknak a tárgyiasságoknak elvont, sajátos kifejeződése, amelyek konkrétan az egyedi jogesetekben jelennek meg. Amennyiben a jogi norma tárgyi tartalma egy olyan kategóriában fejeződik ki, amelyet kiemelkedően és közvetlenül közép volta, közvetítő természete jellemez, a jogszabálynak ez a tárgyi tartalma egyfelől a jogesetek egyediségével, másfelől a jogszabálynak mint egésznek, mint komplexusnak általánosságával is kapcsolatba kerül, mégpedig a kettő között helyezkedve el, a két szélső pontot közvetítő módon. A jogi norma tárgyi tartalmát kifejező különösség tehát nem olyan közép, gyűjtőpont, ahol a jogeset egyediségétől a jogi norma általánosságához és visszavezető mozgások összpontosulnak, ahol a jogi norma tárgyi tartalmának különössége a jogeset egyediségétől a jogi norma általánosságához és visszavezető mozgások lezárásaként jelentkezik — mint azt korábban feltételeztük²⁵ —, hanem az elméleti megismeréshez hasonlóan valóban *közvetítő közép*. Az elméleti megismerésben ugyanis „ez a mozgás mindkét irányban valóban az egyik szélsőségtől a másikhoz megy, a közép pedig, a különösség, mind a két esetben közvetítő szerepet játszik . . .”²⁶ Mutatis mutandis erről van szó a jogszabály tárgyi tartalmának különösségénél is, csak hogy itt kiemelkedően gyakorlati jellegű és irányultságú jogi visszatükröződésről lévén szó, a különösség mint közép nem a megismerési folyamat két szélső pontja között közvetít, hanem a jogeset egyedisége és a jogszabály mint komplexus általánossága között. Ennek a folyamatnak és összefüggésnek jelentős mozzanatai: a jogeset egyedisége, a jogszabály tárgyi tartalmának különössége és a jogszabály totalitásának általánossága. E mozzanatok mozgásában nem egyszerűen megismerésről van szó, hanem arról, hogy egyfelől a tárgyiasságok egyediségét a jogi szabályozás teleologikus struktúráját figye-

²⁵ Lásd: *Peschka* Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*, Budapest, 1965. 327–329. p.

²⁶ *Lukács*: I. m. 129. p.

lembe véve a jogszabály különös érvényessége alá vonják; másfelől az illetékesen általános érvénnyel megjelenő jogszabályi tartalom különösségét a jogesetek egyediségére vonatkoztatják. Mindebből kitűnik, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának különössége nem gyakorol kategoriális fennhatóságot a jogi normákat illetően. A különösség tehát a jogi normának nem döntő kategóriája²⁷, legfeljebb arról lehet szó, hogy a különösség az a kategória, amelyben a jogszabály tárgyi tartalma optimálisan kifejeződik. A jogi norma tárgyi tartalmának különössége a jogszabály mint totalitás általánosságának eszerint részben tárgya, részben pedig realizálódását szolgáló eszköz.²⁸

6. A jogi norma tárgyi tartalmának különösségét a típus, a tipikus reprezentálja és testesíti meg. A típus és a tipikus az a jelenség és visszatükröződési forma, amelyben a különféle tárgyiasságok (társadalmi viszonyok, emberi helyzetek, szituációk, magatartások, különböző körülmények, folyamatok stb.) különösségükben a jogszabály tartalmaként megjelennek. A tipikus, miként a különös, az élet kategóriája, amely a visszatükröződési folyamatokban általában, így a jogi visszatükröződésben konkrétan, a jogszabály tárgyi tartalmának kialakulásában is jelentős szerepet és funkciót tölt be. A tipikus ugyanis „az a közbülső terület, amelyben az emberek, helyzetek, tettek stb. egyediségének általánosított jelentősége összpontosul, de közben ezek egyediségét nem szünteti meg, sőt, még intenzívebbé teszi.”²⁹ A típus kategóriáját a filozófiai és a jogelméleti irodalomban a legkülönfélébb jelentéssel, értelemben használják. Általában megkülönböztetnek egyfelől átlag vagy gyakorisági típust, másfelől totalitás vagy alaktípust. Az átlag vagy gyakorisági típus a megszokott, a szabályszerű, a jellegzetes. Ezzel szemben az a kép, amely a különféle, összeszőződő, közvetítő tagok által összefüggő egyedi vonásokból, az így létrejött kapcsolatban mint egész, mint alak konstituálódik a totális vagy alaktípust jelenti. Más értelemmel ruházzák fel a típus kategóriáját azok, akik szemléleti, illetőleg gondolatilag megragadott, különösségében megismert típusról szólnak. Az első pusztán az adottat fogja fel, de nem annak lényegét és szükségszerűségét is, mint a típust gondolati formává tevő kategória. Végül ismeretes a normatív ideáltípus és a vele szemben álló empirikus típus. Az előbbi minta, modell, példakép, az utóbbi viszont a dolgok sajátos leképzése.³⁰ A típus marxizmus felfogása az imént említett típusértelmezések egyikével sem azonos, se nem átlag, se nem ideáltípus, nem pusztán szemléleti vagy empirikus, aminthogy tisztán gondolati, illetve alaktípusnak sem minősíthető. A típus ugyanis magának a valóságnak egyik lényeges megjelenési formája, amely a különféle visszatükröződési folyamatokban és formákban is kifejeződik. A típus kategóriája

²⁷ A jogszabálytani vizsgálódások fényében meghaladottnak tekintjük azt a korábban kifejtett koncepciót, amely a különösséget mint a jogi visszatükröződés világának döntő kategóriáját feltételezte (Peschka: Jogforrás és jogalkotás 324–342. p.)

²⁸ Lásd: Lukács: Az esztétikum sajátossága 2. köt. 198. p.

²⁹ Uo. 281. p.

³⁰ Lásd: Larenz: I. m. 333–337. p.

a konkrét társadalmi viszonyoknak, helyzetnek vagy jelenségnek, a konkrét társadalmi viszonyban megjelenő embernek és tevékenységének azokat a legkonkrétabb és legkifejlettebb szükségszerű tulajdonságait foglalja össze, amelyekben a törvényszerű, a lényeges, az általános meghatározások világosabban és szembetűnőbben jelentkeznek. A típus a konkrét objektív társadalmi helyzetből és törvényszerűségekből levezetett, ezekből szükségszerűen következő vonások és vonatkozások koncentrált gondolati kifejezése: „típuson ama meghatározások koncentrált összefoglalását értjük, amelyeket a társadalomban, mindenekelőtt a termelés folyamatában elfoglalt határozott konkrét hely objektív szükségszerűen életre hív. Ezzel . . . a típus fogalma az általános törvényszerűség fogalmának rendelődik alá. Mind az életben, mind a tudományban tehát közvetlenül különös jellegű.”³¹ A típus tehát olyan társadalmi jelenség és kategória, amely a konkrét társadalmi viszonyoknak objektív törvényszerűségei és lényegi általánossága által meghatározott, ezekből szükségszerűen előálló legkonkrétabb és legkifejlettebb tulajdonságait, meghatározásait és vonatkozásait reális ellentmondásosságuk legmagasabb fokán ragadva meg, az adott konkrét társadalmi viszonyoknak és helyzetnek mind lényegi általánosságát, mind egyedi jelenségformáját megszünten megőrizve úgy foglalja magában, hogy benne a törvényszerű, az általános, a lényeges meghatározások egyúttal még világosabban jelentkeznek.

A típus és a tipikus a különféle visszatükröződési folyamatokban és formákban eltérő sajátosságokat, jellegzetességeket mutat. Ha tehát a típus jelentését és jelentőségét, helyét és szerepét a jogszabály tárgyi tartalmában tisztázni akarjuk, a figyelmet elsősorban azokra a specifikus forrásokra kell irányítani, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát jellemzik és ezt a tipikusságot a más visszatükröződési folyamatokban és formákban (tudomány, esztétika stb.) jelentkező típustól megkülönböztetik. A jogszabály és általában az egész joggyakorlat — mint arról szó volt — antropomorf természetű. Ez annyit jelent, hogy a jogi norma az emberre koncentrált, emberi cselekedetek és magatartásmódok kialakítására irányul, az emberek viszonyaira, egymással szembeni viselkedésükre vonatkozik. A jogi norma az emberekhez szól, közvetlenül általa előre meghatározott magatartások kifejtésére hív fel. Természetesen a társadalmi-jogi jelenségeknek a szabályozásra kerülő emberi magatartásokban és viszonyokban érvényesülő objektív törvényszerűségei és lényeges vonásai a jogi normában is megrögződnek, de nem a tudományos dezantropomorfizáló visszatükröződés tisztaságában, hanem történeti tipikusságában, az emberi szubjektív mozzanatokkal az antropomorf ráakódásokkal együtt úgy, ahogy azokat a társadalmi fejlődés mindenkori konkrét állapota meghatározza. A jogi normának ez az antropomorfizmusa fejeződik ki abban, hogy a jogi norma az emberi magatartások és cselekvések tekintetében meg-

³¹ Lukács: A különösség mint esztétikai kategória, 217. p.

nyilvánuló szabályozó szerepét azáltal valósítja meg, hogy a szabályozandó emberi magatartásokat és helyzeteket mint tárgyiasságokat tartalmában tipikus magatartási módokban és tényállásokban foglalja össze, fejezi ki, mégpedig úgy, hogy ez a tipizálás pluralisztikus jelleget kap. A jogi norma tárgyi tartalmában jelentkező típusoknak ez a pluralitása az, ami — többek között — a jogszabályokban szerepet játszó típusnak a tudományos típustól való eltérését mutatja. Míg a tudományos visszatükröződés a tiszta típus meghatározására, valamely társadalmi viszony vagy jelenség tipikus vonásainak a legmagasabb általánosítás eszközeivel egyetlen típusba való összpontosítására törekszik, tehát a típusok minimumának elérésére, a típus általánossá emelésére³², addig a jogi norma tárgyi tartalmában az adott társadalmi viszony, helyzet, szituáció, illetve a benne résztvevők magatartása tipikusságának erősebb vagy gyengébb vonásai jelennek meg és nem az adott társadalmi relációt vagy helyzetet sűrítő tiszta típus, minek folytán a típusok egész sora jön létre. Jóllehet, a jogi norma tárgyi tartalmában az egymást kiegészítő, egymással elentétes típusok pluralitása jön létre, a jogszabály társadalmi rendeltetése, a gyakorlatra irányultsága, elsősorban a tipikus és az atipikus ellentétét tolja az előtérbe. A jogszabály tárgyi tartalmának a típusok pluralitásában kifejezése arra irányul, hogy az e típusokban melragadott tárgyiasságoktól eltérő, atipikus jelenségek, helyzetek és magatartások a jogi norma szabályozó hatókörén kívül rekedjenek.

A jogi norma tárgyi tartalmában megjelenő típusok jelzett pluralitása a jogszabály tárgyi tartalmának az egyediséggel való kapcsolatára, a jogszabály tárgyi tartalmának az egyediség felé orientálódására utal. A típusok pluralitásában — kétségkívül — megnyilvánuló ezt a tendenciát azonban a jogszabály tárgyi tartalmának két további sajátos vonása jelentősen módosítja. Már a tipikusnak és az atipikusnak a jogszabály tárgyi tartalmának pluralitása mellett vagy ellenére a jogszabály társadalmi rendeltetése, gyakorlati jellege folytán előtérbe kerülése és hangsúlyozott jelentősége a típusok általánossága felé mutat; csak megerősíti ezt a jogszabályok tartalmi különösségének korábbi elemzése, amely arról tanúskodott, hogy a jogi norma tárgyi tartalma a különösség mozgásterében rendszerint az általánosság közelében helyezkedik el. A jogi norma tárgyi tartalmának típusait az jellemzi tehát, hogy — ha csak ritkán is emelkednek a típus tudományos általánosságáig — mégis az általános közelében helyezkednek el és annak irányába mozognak. A jogszabály tárgyiasságát, egy adott helyzetet, körülményt, folyamatot, magatartást illetően a jogi norma tartalmában a típusok pluralitása jön ugyan létre, ezekre a típusokra az jellemző, hogy bennük az általános meghatározások vannak túlsúlyban. A jogi norma tartalmában is „egy helyzetet annál határozottabban nevezünk majd tipikusnak, minél inkább túlsúlyban vannak benne a reá vonatkozó általános meghatározások; hiányuk, gyengébb jelentkezésük, eset-

³² Lukács: Az esztétikus sajátossága 2. köt. 221. p.

legességek fontos szerepe benne többé vagy kevésbé atipikussá teszi azt, és az egyediséghez hozza közel.”³³ A jogi norma tárgyi tartalmának az általánosság felé hajlását mutatja az a Larenz által kiemelt³⁴ sajátos kapcsolat is, amely a jogszabály tárgyi tartalmának típusait az egyes ugyancsak tartalmi jellegű absztrakt, általános fogalmakkal összefűzi. A jogi norma tárgyi tartalmát a benne található általános (absztrakt) fogalmak és a típusok viszonyát illetően is találó a híres kanti aforizma: A fogalmak típusok nélkül üresek; a típusok fogalmak nélkül vakok. Larenz hangsúlyozza, hogy „A ’típus’ tartalmilag gazdagabb mint a hozzárendelt (absztrakt) fogalom.”³⁵ A típus — mint különös — egész sor olyan egyedi vonást tartalmaz, amelyekből az absztrakt fogalom eltekinthet. Ezen alapul a jogszabály tárgyi tartalmának az a sajátos jelensége, hogy a benne található általános (absztrakt) fogalmaknak (szerződés, jogi személy stb.) olyan jelenségek is alárendelhetők, amelyek több különféle típusban nyernek kifejezést, sőt a típusoktól többé-kevésbé eltérnek, azaz atipikus jelenségek. Ebben az értelemben az atipikus szerződések is szerződések; az olyan társaság is, amely egyik típusba sem sorolható, ha megfelel a jogi személy általános törvényi fogalmának, jogi személynek minősül stb. Mindez — mint Larenz kifejti³⁶ — a típus és a fajta (fajfogalom) különbözőségére, arra vezethető vissza, hogy míg a típusnál azon van a hangsúly, hogy az egy a többi (a hasonló) között (típusok pluralitása), addig a fajtánál a lényeges az, hogy az az általánosnak, a nemnek az elkülönülése. A jogszabály tárgyi tartalmában előforduló típusok pluralitása, illetve e típusoknak az ugyancsak a jogszabályok tartalmi mozzanataként jelentkező absztrakt (általános) fogalmakkal való kapcsolata, az a tény, hogy az absztrakt fogalomnak a típusok egész sora, sőt atipikus jelenségek is alárendelődnek, jól jelzi a jogi norma tartalmi típusainak az általánosság felé orientálódását és mozgását.

Ezt a folyamatot még tovább erősíti és pregnánssá teszi a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát jellemző az a másik sajátosság, ahogyan ezek a típusok a jogi norma tartalmában megjelennek, kifejeződnek. Ha ezt a sajátosságot röviden, a további fejtegetések tartalmát előlegezve rögzíteni akarjuk, akkor az abban foglалható öszse, hogy a típusok a jogszabály tartalmában *definiáltan* jelennek meg. Ez a megállapítás több vonatkozásban is tisztázásra szorul, mert a jogszabályi tartalom tipikusságának definíciókban, definitív formákban kifejeződése a típusnak mind az esztétikai, mind a tudományos típustól való jelentős eltérésére mutat. Éppen ebben a különbségben van a jogszabályi tartalom tipikusságának sajátossága, különössége. Az esztétikai vissza-

³³ Lukács: A különösség mint esztétikai kategória, 217—218. p.

³⁴ Larenz: I. m. 340. p.

³⁵ Uo. (eredetiben kurziválva)

³⁶ Uo. 339. p.

tükröződésben szerepet játszó tipikus sajátlagosan esztétikai jellegét a kifejezésnek az a módja adja meg, hogy ott a különösséget reprezentáló tipikus közvetlen érzékiségében, anélkül, hogy az általánosnak a tudatban sajátos, a jelenségformától különválasztott alapot adnának, tehát az általános gondolati közvetlenségének kiiktatásával jelenik meg.³⁷ A jogi norma tárgyi tartalmában viszont — akárcsak a tudományos visszatükröződésben — atipikus gondolati, fogalmi megragadásáról, rögzítéséről, kiemeléséről, a szabályozásra kerülő társadalmi viszony, helyzet, folyamatok és a bennük résztvevők magatartása, tevékenysége, tipikus vonásainak tisztán *fogalmi* kifejeződéséről van szó. A jogszabályi tartalomban tehát a társadalmi tárgyiasságok tipikus vonásainak és mozzanatainak a megragadása, kifejezése nem érzéki (mint az esztétikum-ban), hanem *gondolati közvetlenségükben*, kontemplatív módon megy végbe. A jogszabályi tartalom tipikusságának közvetlen kontemplativitását, fogalmi ságát hangsúlyozva, ezt azonban csupán az esztétikum tipikusságától határoltuk el, de a legkevésbé sem a tudományos típustól, amely hasonlóképpen közvetlen gondolati formában jelenik meg.

A modern jogirodalomban meglehetősen elterjedt a típus és a definíció ellentétének a hangsúlyozása.³⁸ Eszerint a típus alapvetően különbözik az absztrakt-általános fogalomtól, nem definiálható, nem lehet pontosan leírni, csak kifejezhető; a típus nyílt, nincsenek szilárd határai, ezzel szemben a definíció, az általános fogalom zárt; míg a típus összekapcsol, közvetít, átmenetet képez, addig a definíció elválaszt, elhatárol, merevít. Egyszóval a típust nem lehet definícióba sűríteni, csak megközelítően leírni, „Mert a típus mindig tartalmilag gazdagabb, szellemibb, értelemszerűbb, szemléletesebb, mint az absztraktul definiált fogalom.”³⁹ Ezeknek a típusra vonatkozó megállapításoknak igazsága számos vonatkozásban kétségtelen: a típus fogalmát vizsgálva hangsúlyoztuk annak különösségét, azt, hogy benne az egyedi és az általános megszünten megőrizve jelennek meg; közvetítő közép jellegét, amely az egyedi és az általános között átmenetet alkot; hogy a típus gazdagabb, tartalmasabb, mint a lényegre koncentráló általános fogalom. A típusnak és a definícióknak, definiált fogalmaknak ezen a különbségén alapul — többek között — a tudományos visszatükröződés dialektikus módszerének az a sajátossága, amely a definíciók módszerével szemben a meghatározások (Bestimmungen), a kifejtés, a körülírás módszerét helyezi előtérbe. Elég itt csupán Engelsnek a definíciók tudományosan csekély értékét hangsúlyozó kijelentésére⁴⁰, vagy Marxnak a politikai gazdaságtan módszeréről szóló fejtegetéseire utalni.⁴¹ A marxista klasszikusoknak a definícióra és a kifejtésre, a meghatározásokra vonatkozó

³⁷ Lásd Lukács: A különösség mint esztétikai kategória. 183—184. p.

³⁸ Larenz: I. m. 343. p.; A. Kaufmann: Rechtsphilosophie im Wandel, Frankfurt am Main, 1972, 310—312. p.; S. Jørgensen: Typologie og relaisme (Nordisk Genklang Festkrift til Carl Jacon Arnholm, Oslo, 1969, 143—163. p.) stb.

³⁹ Kaufmann: I. m. 312.

hivatkozott fejtegetéseit sűríti a következő megállapítás: „A definíció a maga részlegességét . . . valami végérvényes igazságként rögzíti és ezért a jelenségek alapvető jellegén erőszakot kell tennie. A meghatározás a jelenségeket eleve átmenetieknek, kiegészítésre szorulóknak tekinti, olyasvalamiknek, amelyek lényegéhez tartozik, hogy tovább vigyék, továbbképezzék, konkretizálják őket.”⁴² Mindez a legkevésbé sem jelenti, hogy a tudományos típus nem jelenhet meg általános fogalomként definiálva. Általában azonban elmondható, hogy a tudományosan tipikust a meghatározások (Bestimmungen), a kifejtés adekvátában ragadja meg, mint a definiálás, a fogalmi definíciók. Ez azonban — nem győzzük eléggé hangsúlyozni — pusztán a tudományos visszatükröződésben jellemzi típus és definíció viszonyát. Megváltozik típus és definíció kapcsolata, ha a figyelmet a jogi norma tárgyi tartalmában kifejeződő típusra fordítjuk. Sőt — mint előre jeleztük — típus és definíció összefüggésének éppen ez a módosulása a tudományos visszatükröződésben észleltekhez képest, adja a jogszabályi tartalom tipikusságának egyik sajátosságát. A típus és a definíció a jogi norma tárgyi tartalmában sajátos viszonyára érez rá Larenz, amikor megállapítja, hogy „definícióval azonban minden 'nyílt' típus 'zárttá' változtatható. A 'zárt típus' alá — éppúgy, mint az absztrakt fogalom alá — 'esetek' szubszumálhatók és mindezen esetek számára pontosan ugyanazok a szabályok állíthatók fel.”⁴³ Arról van szó, hogy a jogi norma tárgyi tartalmában, a típust, tipikust fogalmilag definiálják, definícióba sűrítve fejezik ki. A jogszabály tárgyiasságát jelentő társadalmi viszonyok, szituációk, körülmények, folyamatok és emberi magatartások típusai, tipikus vonásai definiáltan, definíciókban jelennek meg. A típusnak a jogszabály tárgyi tartalmában ez a definiáltsága sajátos hierarchiát hoz létre a fogalom, a definíció általánossága és a típus, a típusok különösége között; a típus, a tipikus vonások definiáltságuk folytán alárendelőknek az általánosnak, a definíciószerű fogalmiság általánosságának. Parafrazálva az esztétikai típusról tett lukácsi megállapítást: az általános és a különös itt az inherencia viszonyát valósítja meg, aholis természetszerűleg az általánosság annak a szubsztancialitásnak az alapja, amelyhez a különösség hozzátartozik.⁴⁴ Ez a parafrazált megállapítás, amelynek igazsága a maga teljességében csak a jogszabály érvényességének általánosságát is figyelembe véve bontakozik ki, jól jelzi nemcsak a típus és a különös az általánossal való kapcsolatának a jogszabály tárgyi tartalmában az esztétikai visszatükröződésbeli megnyilvánulásától való jelentős eltérését, hanem azt is, hogy a típus és a definíció között a jogszabály tárgyi tartalmában nem olyan ellentét feszül,

⁴⁰ Marx—Engels: Művei 20. köt. Budapest, 1963. 83. p.

⁴¹ Marx—Engels: Művei 46/I. köt. 26—34. p.

⁴² Lukács: Az esztétikum sajátossága, 1. köt. 25. p.

⁴³ Larenz: I. m. 344. p.

⁴⁴ L.: Lukács: I. m. 2. köt. 225. p. — Az eredeti szöveg az esztétikum vonatkozásában a következő: „az általános és a különös itt az inherencia viszonyát valósítja meg, aholis természetszerűleg a különösség annak a szubsztancialitásnak az alapja, amelyhez az általánosság inherens módon hozzátartozik.”

amely — állítólag — a jogi norma realizálódási folyamatában szubszumció és hozzárendelés (megfelelés) ellentétében nyilvánul meg. A típusnak a definíciótól eltérő, említett sajátos vonásaiból ugyanis a modern polgári jogelméletben azt a következtetést vonják le, hogy míg a definiált fogalomnak mindazokat az egyedi jelenségeket szubszumáljuk, amelyek a fogalom összes jegyeivel rendelkeznek, addig az egyedi jelenségeket a típusnak nem szubszumáljuk hanem a típushoz hozzárendeljük mint olyanokat, amelyek annak többé vagy kevésbé megfelelnek.⁴⁵ A definiált fogalom alá tartozik, ami azzal azonos, a típusnak pedig az felel meg, ami hozzá hasonló: „A fogalom differenciálódásokat csak új fogalmak (további megkülönböztető jegyek hozzáfűzése révén) alkotásával enged, a típus *önmagában* differenciálható.”⁴⁶

Az a tény, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága fogalmilag definiált, hogy a tárgyiasságok tipikussága, tipikus vonásai definíciósságuk folytán az általánosnak, a definíciósszerű fogalmiság általánosságának rendelődnek alá, különössé alakítja azt a kapcsolatot, amely a jogi norma mint totalitás általánosságát és a konkrét, eldöntendő jogeset egyediségét összefűzi. A jogi norma tárgyi tartalmának a különösséget reprezentáló tipikussága éppen az a híd, az a közvetítő mozzanat, amely a jogszabályt mint totalitásban döntően általánost a konkrét esetek egyediségével összekapcsolja. A jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága elősegíti és biztosítja a jogi norma teljességének általánossága és a szabályozásra kerülő társadalmi viszony tárgyiasságának konkrét egyedi jelenségei közötti zavartalan és harmonikus kapcsolat, átmenet kialakulását. A típusban ugyanis a társadalmi viszony lényegi általánossága az adott konkrét társadalmi reláció vagy helyzet legkonkrétabb és legkifejlettebb tulajdonságaiban, meghatározásaiban és vonatkozásaiban jelenik meg. Minthogy pedig az adott társadalmi viszony, tárgyiasságoknak ez a tipikussága nem a konkrét társadalmi helyzet leggyakrabban visszatérő vonásainak átlagát foglalja össze, hanem a legkifejlettebb és legkonkrétabb vonatkozásokat reális ellentmondásosságuk legmagasabb fokán⁴⁷, ami a konkrét társadalmi viszony vagy helyzet törvényszerű, lényeges vonásainak világosabb megnyilvánulását teszi lehetővé, ezért a jogi norma általánossága és a társadalmi kapcsolat, átmenet kialakulása egyszerűbbé és biztosítottá válik. A jogalkalmazó az eléje került konkrét eset eldöntésekor ugyanis azt, hogy a szóban forgó esetre vonatkozik-e valamely adott jogi norma vagy sem, úgy állapítja meg, hogy megvizsgálja, felfedezhető-e az adott egyes esetben a társadalmi viszony a jogi norma tartalmaként megragadott tipikus vonásainak, a lényegi általánosságot világosan kifejező legkonkrétabb és legkifejlettebb vonatkozásainak, tulajdonságainak erősebb vagy gyengébb jelentkezései, megnyilvánulásai.

⁴⁵ *Larenz*: I. m. 344. p.; *Kaufmann*: I. m. 311. p. stb.

⁴⁶ *Larenz*: I. m. 343–344. p.

⁴⁷ *Lukács*: A különösség mint esztétikai kategória 218. p.

A jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságából, abból, hogy a típus a különösséget reprezentálván az egyes és az általános közötti mozgékony, közvetítő teret alkot, amelynek a határai folyékonyak, nem merevek, tehát, hogy a típus „nyílt”, egyoldalú és túlzott olyan következtetésre jutni, hogy a jogszabály tárgyi tartalmának tipikussága folytán a konkrét eldöntendő egyedi esetet a jogi norma totalitása általánosságának nem alárendelik, szubszumálják, hanem ahhoz hozzárendelik. A jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága — mint arra az imént rámuttatunk — valóban rendkívül jól megfelel annak a feladatnak, hogy a jogszabály totalitásának általánossága és a konkrét eset egyedisége közötti kapcsolatot megteremtsék. De a típusnak és a tipikusnak azok a jellemző sajátosságai, amelyek e feladat megoldására olyannyira alkalmassá teszik, a jogi norma tárgyi tartalmában *sajátosan* nyilvánulnak meg, mely sajátosság éppen abból a — gyakorta figyelmen kívül hagyott — körülményből fakad, hogy a típus, a tipikus a jogszabály tárgyi tartalmában fogalmilag definiáltan fejeződik ki.

Az említett jogelméleti koncepciók, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát hangsúlyozva, arra a következtetésre jutnak, hogy mivel a típus nyílt, határai folynak, „azokból a vonásokból, amelyek összességükben mint 'tipikusak', azaz mint e típus számára jellemzőnek tekinthetők, az egyedi esetben egyik vagy másik hiányozhat, vagy jelentésében korlátozott lehet, anélkül, hogy ezzel annak az individuumnak a típushoz tartozása már kérdésessé kellene, hogy válják.⁴⁸ a jogszabályi tartalom tipikusságának éppen fogalmi definiáltságát hagyják figyelmen kívül. Sőt egyenesen azt állítják, hogy „a típust lehetetlen pontosan leírni.”⁴⁹ Mindebből következik, hogy a konkrét egyedi esetet a jogszabály általánosságának nem szubszumálják, hiszen lehetséges, hogy a jogszabályi tartalom tipikus vonásai közül egyik vagy másik a konkrét esetből hiányzik, vagy az a jogi norma tárgyi tartalmától eltérő más tipikus vonással is rendelkezik, hanem a jogi normához analógikus módon hozzárendelik. A jogi norma alkalmazásában, realizálódási folyamatában, tehát nem a logikai szubszumció, hanem az analógikus hozzárendelés a döntő jogi-gondolati művelet. A jogi norma tárgyi tartalmának így felfogott közvetlen tipikussága, az ebből adódó analógikus hozzárendelés művelete a jog realizálódásában és alkalmazásában alapozzák meg — állítólag — éppen a jogszabály mint totalitás döntő általánossága és a jogeset konkrét egyedisége közötti kapcsolat harmonikus zavartalanságát.

Valójában azonban — mint jeleztük — közel sem ilyen egyszerű a helyzet, mert a típus a jogszabály tárgyi tartalmában nem a maga érzéki közvetlenségében, hanem fogalmi definiáltságában jelenik meg. Ígaz, hogy a jogszabály tárgyi tartalmát kifejező fogalmi definíció — mint a fogalmi megismerés általá-

⁴⁸ *Larenz*: I. m. 343. p.

⁴⁹ *Kaufmann*: I. m. 312. p.

ban — nem képes a tárgyiasságok konkrét típusát és tipikus vonásait a maguk közvetlenségében, a formális azonosság értelmében maradéktalanul megragadni és kifejezni. De az sem kétséges, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága fogalmi definiáltságában átfogja a tárgyiasság tipikusságának és tipikus vonásainak lényegét, amely természetesen a valóságban a legkülönfélébb egyedi jelenségformákban mutatkozik meg. A jogi norma tárgyi tartalmában fogalmilag definiáltan fejeződnek ki a különféle társadalmi viszonyok, szituációk, esetek, körülmények, folyamatok és emberi magatartások típusai és tipikus vonásai, amelyek a maguk különösségében a társadalmi lényeg általánosságát legkonkrétabb és legkifejlettebb vonásaikban ragadják meg. Általában megállapítható, hogy a tárgyiasság típusa vagy tipikus vonásai mint a különösséget reprezentálók, rendkívül mozgékonyak és a valóságban a legkülönfélébb egyedi jelenségformákat ölthetik magukra, zártakká, rögzítettekké, határozottakká, egyszóval fogalmilag definiáltakká válnak. Ez a fogalmi definiáltság — kétségkívül — módosít, alakít a típus, a tipikus vonások mozgékonyágán, folyékonyágán, azon a sajátosságán, amely — mint láttuk — ezt a kategóriát a jogszabály totalitása általánosságának és a konkrét eset egyediségének összekapcsolására olyannyira alkalmassá teszi. De a típusnak, a tipikusnak a jogszabály tárgyi tartalmában fogalmi definiáltsága a legkevésbé sem szünteti meg a különösséget reprezentáló típusnak a jogszabály realizálódási folyamatában megnyilvánuló ezt az áldásos hatását. A típus különossége ugyanis a definíciók fogalmi általánosságában megőrződik, csupán definiáltsága folytán rögzítetté, viszonylag merevvé, lehatárolttá, kevésbé mozgékonyá és fluiddá válik. Ám a jogi szabályozás másik elengedhetetlen követelménye, a jobbiztonság ezt mindenképpen szükségessé is teszi. Mégis a típusnak a jogi norma tárgyi tartalmában definiáltsága jóllehet, rögzíti, lehatárolja a típus mozgási terét az egyes és az általános között, nem szünteti meg, sőt felhasználja a típus kategóriájának az egyes és az általános közötti közvetítő tulajdonságát. A jogszabály tárgyi tartalmának tipikusságát jellemző e kétirányú sajátosság, egyfelől fogalmi definiáltsága, másfelől így megőrzött közvetítő funkciója különösen a jogi norma realizálódási folyamatában mutatkozik meg.

Mi sem természetesebb, hiszen „a jog funkciója — mint Jhering találóan írja⁵⁰ — általánosságban abban áll, hogy megvalósul”. A jogi norma tárgyi tartalma, tipikussága fogalmi definiáltságának valóságos jelentése is lényegében abban a társadalmi jogi folyamatban dől el, amelyben a jogi norma realizálódik. Jól jelzik ezt azok a polgári jogelméleti kísérletek, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát éppen azért hangsúlyozzák, hogy ezzel a jogi norma megvalósulási, alkalmazási folyamatát újszerűen értelmezzék. A klasszikus

⁵⁰ R. Jhering: Geist des römischen Rechts. Leipzig, 1873. I. rész. 49. p.

vagy talán inkább tradicionális polgári jogelméleti felfogás a jogalkalmazás menetében érvényesülő gondolati, logikai műveletet szubszumciónak, logikai alárendelésnek tartja. A modern polgári jogelméleti koncepciók a logikai alárendelés a logikai analógikus következtetéssel felváltásának alapját a jogi normának éppen abban a sajátosságában látják, hogy a jogszabály tárgyi tartalmában a tipikusság a döntő. Nagyon is kérdéses azonban, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága valóban alapot szolgáltat-e az említett jogelméleti következtetésre. Jóllehet a marxista jogelmélet a jogalkalmazás folyamatát és a jogalkalmazási műveletet sohasem tekintette pusztán logikai következtetésnek, hanem mindig hangsúlyozta e tevékenység társadalmiságát, döntően társadalmi-jogi jellegét, tagadhatatlan, hogy a jogalkalmazás menetében meghatározott, jellegzetes logikai műveletek elvégzésére került sor. Ma már jól látjuk, hogy a klasszikus polgári jogalkalmazáselmélet alapvető tévedése az, hogy a jogi norma tartalma és a konkrét, eldöntendő jogeset között formális azonosságot feltételez. A modern polgári jogelméleti kísérletek pedig éppen arra irányulnak, hogy a jogalkalmazás tradicionális felfogásának ezt a hibás kiindulópontját meghaladják. Ha a hagyományos jogalkalmazás-felfogás abból indul ki, hogy a jogalkalmazásban a jogi norma fogalmi általánosságában megragadott tartalmi mozzanatainak a jogeset azzal azonos egyedi vonásait logikailag alárendelik (szubszumálják), akkor a modern polgári jogalkalmazáselméleti koncepciók a jogi norma tartalmának tipikusságát hangsúlyozva, azt állítják, hogy a jogi norma tartalmi tipikusságának a jogeset egyedi jellegzetességeit nem alárendelik, hanem ahhoz azok hasonlóak lévén, logikai analógikus következtetéssel hozzárendelik. Ez a látszólagos logikai pedantéria a jogi norma alkalmazását illetően jelentős következményekkel jár. Ha ugyanis a jogi norma tárgyi tartalma és az egyedi jogeset között formális logikai azonosságot és ezen alapuló logikai szubszumciót feltételezünk, akkor az adott egyedi jogesetre a jogi norma csak akkor alkalmazható, ha a jogszabály tárgyi tartalmában kifejezett mozzanatok az egyedi jogesetben a formális logikai azonosság értelmében mind megtalálhatók. Mondani sem kell, hogy ez a jogelméleti feltételezés a jogalkalmazó tevékenységet mennyire megmerevíti és nehézkessé teszi. Megváltozik a helyzet, ha a jogi norma tárgyi tartalmát a tipikusság jellemzi. A típus ismertetett mozékonysága, folyékonysága folytán állandóan új vonásokkal gazdagodik, más jellegzetességeket pedig elveszít s így az egyedi jogeset különös vonásainak nem kell a jogi norma tartalmi tipikusságával azonosnak lenniük, csak hasonlóaknak ahhoz. Amint a jogszabály tárgyi tartalma és az egyedi jogeset között az analógia megállapítható, a jogi norma a jogesetre alkalmazható. Nyilvánvaló, hogy a jogalkalmazási folyamatnak ez a felfogása a jogalkalmazó tevékenységet és folyamatot rendkívüli módon fellazítja, ugyanakkor a jogszabálynak a jogesetre vonatkoztatását jelentősen megkönnyíti, hiszen elég csak arra emlékeztetni, hogy az analógikus jogalkalmazást mindeddig mint a jogalkalmazás rendkívüli, különös fajtáját

emelték ki, amely éppen arra szolgált, hogy tárgyi tartalmával nem azonos jogesetet is a jogszabály hatálya alá vonják.

Nem feladatunk a jogalkalmazás marxista elméletének akár felvázolása, két fontos kérdését mégis érintenünk kell, éppen a jogi norma tárgyi tartalma tipikusságának és e tipikusság a jogalkalmazásra hatásának jobb megértése érdekében. Mindenekelőtt a jogi norma tárgyi tartalmának és a jogesetnek az azonosságát. Ajogi norma a társadalmi viszonyok, a különféle tárgyiasságok sajátos jogi visszatükröződése révén, szükségképpen osztozik minden tükröződés közös sorsában, abban, hogy a valóság és képmása teljesen a formális logika értelmében sohasem azonosak. A jogi norma tárgyi tartalma — mint láttuk — optimális esetben az adott társadalmi reláció különösségét, a tipikus eseteket, helyzeteket, magatartásokat ragadja meg és fejezi ki. A jogalkalmazás során felbukkanó konkrét eset és a jogi norma tárgyi tartalma között tehát a formális logika értelmében vett teljes azonosságról nem beszélhetünk, a konkrét tényállás esetleges, véletlen mozzanatait a maguk közvetlenségében a jogszabály tárgyi tartalmának tipikussága, az, hogy benne a legkifejlettebb és legkonkrétabb vonatkozások fejeződnek ki, viszont lehetővé teszi, hogy a jogalkalmazó ezeket a véletlen, esetleges vonásokat is a jogalkalmazás menetében átfogja. A jogi normák a konkrét esetre történő közvetlen vonatkoztatása, alkalmazása csupán a két tényállásnak a konkrét egyedi esetnek és a jogi norma tárgyi tartalmának lényegi azonosságát feltételezi. Ha a konkrét egyedi eset és a jogi norma tárgyi tartalma között lényegi azonosság áll fenn, akkor a közvetlen jogalkalmazásnak nincsen akadályja. A jogalkalmazási folyamatban a jogi norma tárgyi tartalma és az egyedi, konkrét jogeset között azonosságot feltételezünk tehát, de nem a formál-logika, hanem a dialektikus logika értelmében. Az azonosságot ugyanis — mint arra Hegel rámutat⁵¹ — nem szabad pusztán mint elvont azonosságot, azaz a különbséget kizáró azonosságot felfogni. A fontos az, „hogy az igaz, a létét és meghatározásait mint megszüntet-megmaradókat magában foglaló azonosságot ne tévesszük össze az elvont, tisztán formális azonossággal.”⁵² A két dolog, jelenség között fennálló azonosság tehát a különbséget is magában foglaló azonosságot, a két jelenség lényeges vonásainak azonosságát s bizonyos nem lényeges elemekben nem azonosságát jelenti. Ebben az értelemben beszél az azonosságról Engels is, amikor arról ír, hogy azonosság és a különbözőség nem kiengesztelhetetlen ellentétek, hanem „egyoldalú pólusok, melyeknek igazsága csak kölcsönhatásukban van, a különbözőségeknek az azonosságba való belefoglalásában.”⁵³

Vajon a jogszabály tárgyi tartalmának tipikussága és a konkrét jogeset közötti dialektikusan felfogott azonosságból, azaz „azonosság és nem-azonosság

⁵¹ Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. A logika. 115.§. 191. p.

⁵² Uo.

⁵³ Engels: A természet dialektikája, Budapest, 1948. 82. p.

azonosságából”⁵⁴ az következik tehát — mint azt Kaufmann feltételezi⁵⁵ — hogy a jogi norma tárgyi tartalma és a konkrét jogeset között nem szubszumció, hanem analógia áll fenn. Az azonosság dialektikus értelme és a típus közvetlensége könnyen teremt alapot egy ilyen következtetésre. Valójában azonban mégsem ez a helyzet, ha figyelembe vesszük, hogy a típus a jogi norma tárgyi tartalmában nem a maga érzéki közvetlenségében jelenik meg. A típus — mint arról szó volt — a maga közvetlenségében rendkívül mozgékony, folyékony terület az egyes és az általános között, állandóan új mozzanatokkal, vonásokkal töltődik fel, másokat pedig kirekeszt közvetítő mezejéből. Amennyiben a jogi norma tárgyi tartalmában a típus ebben az érzéki közvetlenségében jelenne meg — különös tekintettel az azonosságnak a különbséget is magában foglaló dialektikus értelmére — aligha volna lehetőség a konkrét eset a jogi norma tipikus tárgyi tartalma alá való logikai szubszumálására, inkább csak analogikus hozzárendelésre. A tipikus a jogi norma tárgyi tartalmában azonban — mint erre utaltunk — nem érzéki közvetlenségében, hanem fogalmi definiáltságában fejeződik ki. Ez a típust — mint láttuk — zárttá, rögzítetté, viszonylag merevvé, lehatárolttá teszi. Ekkor a jogszabály tárgyi tartalma és a jogeset közötti viszony a jogalkalmazás menetében megváltozik, módosul. Ha ugyanis a jogszabály tárgyi tartalmában a tárgyiasságok tipikussága, tipikus vonásai fogalmi definiáltságukban jelennek meg, tehát a jogi norma tartalma fogalmakba, definíciókba sűrítve rögzíti a tipikus jegyeket és mozzanatokot, akkor a jogalkalmazó feladata arra irányul, hogy a konkrét egyedi jogesetben fellelje a jogszabályi tartalom tipikus elemeit, vonásait, azaz a jogeset egyedi vonásait ennek a definiált tipikusságnak alárendelje. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell, hogy a típusnak, a tipikusnak a jogi norma tárgyi tartalmában definiáltságával a típus ugyan valóban relatíve zártabb lesz, lehatároltabb és rögzített, de ez nem szünteti meg a típus különösségében rejlő azt a sajátosságát, hogy közvetít az egyes és az általános között. Legfeljebb arról van szó, hogy ez a közvetítő terület és közvetítő funkció a típusnak a jog normában definiáltsága folytán viszonylag beszűkül, gyengül, veszít abból a képlékenységből és mozgékonyaságból, amely a maga érzéki közvetlenségében sajátja. De éppen a típusnak ez a definitív jellege, rögzítettsége, kontemplatív kifejeződése teszi lehetővé a jogalkalmazásban a jogesetnek a jogi norma alá rendelését, logikai szubszumálását. Ugyanakkor pedig az a tény, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának definitív fogalmiságában a típus és nem a lényegi általános, vagy az egyedi fejeződik ki, lehetővé teszi a jogi norma totalitásának általánossága és a konkrét jogeset közötti zavartalan kapcsolat kialakítását éppen azért, hogy a típus különössége az egyest és az általánost megszünten

⁵⁴ Hegel: *Differenz des Fichteischen und Schellingschen Systems der Philosophie* (Sämtliche Werke I. köt. Stuttgart, 1941. 127. p.)

⁵⁵ Kaufmann: I. m. 288. stb. p.

megőrizve, az általánost legkifejlettebb, legkonkrétabb vonásaiban fejezi ki. A típusnak és a tipikusnak a jogi norma tárgyi tartalmában a fogalmi definiáltság folytán „zárttá” tétele azonban -- mint arra Larenz is felhívja a figyelmet⁵⁶ -- eltérő jellegű és mértékű lehet. Ha abban nem is értünk egyet Larenz-zal, hogy a fogalmi definiálással olykor a típus a jogi norma tárgyi tartalmában annyira zárttá válik, hogy akkor már tulajdonképpen nem is lehet típusról beszélni, mint pl. a büntetőjogban a bűncselekménytípusok, tényálláselemek fogalmi megformálásakor, az kétségtelen, hogy a típus vagy a tipikus vonások definiáltsága a típust többé vagy kevésbé zárttá teszi. Nyilvánvaló, hogy ott, ahol a típus csak általában, akár helyzetről, szituációról, magatartásról stb. legyen szó, megnevezik, a típus nyitottsága és mozgástere nagyobb, mint akkor amikor a tényállás, a cselekedet, a személy stb. tipikus vonásait kiemelik és definiálják. A polgári jogi vétkes magatartás típusát definiáló jogszabályi tartalom (Ptk. 339. § (2). bek.) pl. „adott helyzetben általában elvárható magatartás” megfogalmazásával már az „adott” és az „általában” kifejezésekkel is jelezve, nagyobb mozgási teret biztosít a jogalkalmazó számára a polgári jog szempontjából vétkes magatartás meghatározására, mint a bűncselekmények tényállásainak tipikus vonásai, vagy a polgári jogi szerződések tipikus szabályai. Megfigyelhető azonban hogy a típusoknak, illetve a tipikus vonásoknak a jogszabály tárgyi tartalmában definiáltsága folytán beálló többé vagy kevésbé zárttsága lényegében azon alapul, hogy a típust az egyedihez vagy az általánoshoz közel határozták-e meg. Ez a zárttság, illetve nyíltság a jogi norma tárgyi tartalmában még inkább fokozódik akkor, ha a tárgyi tartalmát már nem is a típusban, hanem az egyediben vagy az általánosban ragadták meg.

Akárhogyan történjék is -- nagyobb vagy kisebb mozgási teret nyújtva -- a típusnak és a tipikus vonásoknak a jogi norma tárgyi tartalmában fogalmi definiálása, az biztos, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága egyfelől és fogalmi definiáltsága másfelől lehetővé teszi a jogi normának a konkrét jogesetre való olyan vonatkoztatását, amely a jogi norma tárgyi tartalmának és a konkrét jogesetnek dialektikus azonosságán alapul s így logikai szubszumeciót jelent. A logikai alárendelést mindenképp az a rögzítettség és lehatároltság biztosítja, amit a típus a jogi norma tárgyi tartalmában fogalmi definiáltsága folytán nyer. A jogalkalmazó számára fogalmilag definiáltak azok a tipikus vonások, amelyeknek a konkrét jogesetben is meg kell lenniük ahhoz, hogy a szóban forgó normának az adott esetre alkalmazásáról lehessen szó. Amennyiben a jogi norma tárgyi tartalmában definiált tipikus jegyek bármelyike a konkrét jogesetből hiányzik vagy a konkrét jogeset olyan tipikus vonásokat is mutat, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmához képest azt atipikussá teszik, a konkrét jogeset a jogi norma alá nem szubszumálható. Az a tény azonban, hogy a jogi norma tárgyi tartalmában fogalmilag a típust, a tipikus vonásokat

⁵⁶ Larenz: I. m. 344. p.

definiálják, mozgási teret nyújt a jogalkalmazónak arra, hogy a konkrét jogeset egyedi vonásaiból a jogszabályi típust kihámozza. Arról van szó, hogy a típus, a tipikus vonások a konkrét valóság legkülönbélebb, legeltérőbb egyedi jelenségformáiban mutatkozhatnak meg. A típus azonban az általánost legkifejlettebb és legkonkrétabb tulajdonságaiban, vonatkozásaiban, az egyedit és az általánost megszünten megőrizve tartalmazza, ami lehetővé teszi a konkrét egyedi jelenségformák gazdagságának a típus alá vonását, illetve azt, hogy az egyedi megnyilvánulási formákban a típust megleljék, egyszóval az egyesnek és az általánosnak az összekapcsolását. Ennyiben a típusnak a jogszabályi tartalomban fogalmi definiálása megőrzi és nem szünteti meg a típus alapvetően közvetítő jellegét, az egyes és az általános közötti mozgékonyt. A jogi norma tárgyi tartalmának tipikus vonásai és a konkrét jogeset egyedi jelenségformáiban megnyilvánuló tipikus jellegzetességei közötti dialektikus azonosság tehát a tulajdonképpen közvetlen jogalkalmazás alapja, mely dialektikus azonosságon belül a típusnak és a tipikus vonásoknak a konkrét esetben a jogi normában kifejezett egyedi mozzanatoktól eltérése ezen az azonosságon mit sem változtat.

Joggal merül fel a kérdés, mikor beszélhetünk egyáltalán analogikus jogalkalmazásról, a jogi norma tárgyi tartalma és az eldöntendő konkrét jogeset közötti analogikus kapcsolatról. Analogikus jogalkalmazásról akkor lehet szó, ha a jogi norma tárgyi tartalma és a konkrét eset dialektikus azonossága, a két tényállás, a jogi norma tárgyi tartalmának és a konkrét jogeset tipikusságának, tipikus vonásainak lényegi azonossága nincs meg. Éppen e dialektikus azonosság hiánya az akadálya a jogi norma az előforduló konkrét tényállásra való közvetlen alkalmazásának. A konkrét jogesetben és a jogi norma tárgyi tartalmában vannak viszont olyan tipikus vonások, amelyek a jogi norma létezését illetően lényegesnek, meghatározóknak bizonyulnak. Ezek a lényeges, közös, tipikus tulajdonságok éppen azok, amelyekben a szóban forgó jogi norma létezése gyökerezik, amelyek tulajdonképpen az adott jogi szabályozáshoz vezetnek, s amelyek megléte nélkül a jogszabály nem jött volna létre és nem lenne érvényes. Egyszóval: ezek a közös, tipikus vonások konkrétan a jogi szabályozás, a jogi norma létezése vonatkozásában lényegesek. Ekkor a jogalkalmazó, jóllehet a jogi norma tárgyi tartalma és a konkrét jogeset nem azonos, az említett, lényegesnek minősülő tipikus elemekben, vonásokban meglévő közösség, általánosság alapján a jogi szabályozottságot analogikus úton a szóban forgó konkrét esetre is kikövetkezteti, a jogi normát arra is átviszi, rá alkalmazza.⁵⁷

⁵⁷ A jogi analógiának ebben az értelemben kifejtését részletesen l. *Peschka*: Gondolatok a joghézagról és a jogi analógiáról. JK. XXI. évf. 1966. 3. sz. 135—141. p.

A POLGÁRI ÁLLAMEPÍTÉS DEÁK FERENC POLITIKAI NÉZETEIBEN*

CSIZMADIA ANDOR

I.

Az 1832—36. évi országgyűlésen, a magyar reformországgyűlések egyikén, Deák Ferenc táblabíró, mint Zala vármegye követe, Antal bátyját az eddigi egyik követet felváltotta. Noha még csak 29. évet töltötte be — már közel kilencéves megyei múlt állott mögötte. 1824. augusztusában mint tiszteletbeli alügyész, majd az árvai bizottság jegyzője kezdte működését, 1829-től táblaíró, 1832. novemberétől pedig surrogátus alispán lett s mint ilyent választották a következő év április 15-én — Deák Antal lemondása után — Zala vármegye egyik követének.¹ Bátyja, a lemondott követ, így nyilatkozott róla az őt marasztaló karok és rendek előtt: „Küldök én nektek magam helyett egy fiatal embert, kinek kisujjában több tudomány és képesség van, mint egész magamban”² A nyilatkozat nem túlzott a fiatal követ megítélésében, akit magatartása, szereplése e hosszú országgyűlésen, az ott tartott 92 beszéde, illetve felszólalása³ az országgyűlés egyik legjelentősebb szónokává avatott. Elősegítette e véleményt beszédeinek magvassága, ritka jogász logikája, a kérdések sokoldalú de sohasem bőbeszédű megközelítése s a magyar alkotmánynak, az országgyűlési szokásjognak és jogi precedenseknek olyan alapos ismerete, mely előtt követársai — politikai nézeteiknek megfelelően — lelkesen vagy kényszeredetten mégis valamennyien kénytelenek voltak meghajolni. Ezért lesz Deák már a következő diétán az országgyűlési ellenzék elismert vezére, akiknek állásfoglalását a kormánypárt is legtöbbször döntőnek tekinti. „A conservatív párt vezéreitől, midőn a diéta kimenetele felől megkérdeztettek — írja a kortárs történetíró — nem egyszer lehetett hallani, hogy a kérdésre csak Deák adhat választ”⁴

A harmincas évek ez országgyűlésein — különösen az 1832—36. évi országgyűlésen — még a magyarországi feudális rend reformja van előtérben.

*A Gazdaság- és Jogtudomány jelen tanulmánnyal kíván megemlékezni Deák Ferencről, halálának 100. évfordulóján.

¹ Zala megyei levéltár. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1022/1833. szám.

² Ferenci Zoltán, Deák élete. Budapest, 1904. I. k. 78. l.

³ A beszédeket közli Kónyi Manó, Deák Ferenc beszédei 1832—1841. Budapest, 1903. II. kiadás. 7—488. l.

⁴ Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. Genf, 1864. I. 557. l.

Az 1825—27. évi országgyűlés által kiküldött deputatiók feladatuk kapták a feudális állam és a gazdasági rend átalakításának megtervezését, amely tulajdonképpen a nagy reformercsászár, II. József halála óta váratott magára. Már az 1790—91. évi országgyűlés — miután az uralkodó halálos ágyán visszavonta csaknem valamennyi újítását — a halaszthatatlan reformok előkészítésére bizottságokat küldött ki. A bizottságok gondos munkával felmérték az állami és gazdasági életben szükséges jogi változtatásokat, de sem az udvar, sem a francia forradalom balratolódása miatt az udvarhoz közelítő magyar nemesség nem látta alkalmasnak az időt azok törvényhozási tárgyalására. Csak több, mint három évtized múlva, változott körülmények között veszik elő az egykori projectumokat, kinyomtatják s végre nyilvánosságra hozva megküldik megvitatásra a megyéknek.

Zala megye is foglalkozik e tervezetekkel s Deák, mint táblabíró, majd helyettes alispán bizonyára befolyással van a megyei vélemény kialakítására. Tudjuk, hogy Zala megye egyike volt azoknak a megyéknek, melyek a reform-országgyűléseken elsőnek álltak a haladás mellé s az 1843. évi „nem adózunk!” intermezzójától eltekintve mindvégig annak képviselője maradt. Barta István, aki az ifjú Kossuthról szóló kitűnő doktori értekezésében e korszak ellenzéki térképét felrajzolja s elemzi, Zalát éppen annak a megyének tekintti, ahol Deák Ferenc köré csoportosul már ekkor az ellenzéki ifjuság s az ő személye ott a legjelentősebb kristályosodási pont.⁵

Igaz, nem tudjuk, Deák tagja volt-e a reformokat előkészítő választmány-nak. A közgyűlési jegyzőkönyvekből hiányzik ilyen választmány összeállítása. Lehet, hogy a kancellária által 7211/1831. szám alatt kiadott kinyomatott munkák megyei előkészítésével azt a küldöttséget bízták meg, amelyik a követutasítás kidolgozását végezte (2043/1830. kgy.). Ennek elnöke Batthyány Imre adminisztrátor volt, tagjai között nem szerepelt ugyan Deák Ferenc, de ott volt bátyja Deák Antal I. alispán, sógora Oszterhuber József és más barátai. Nem csoda, hogy a javaslatokban néhány merész újítással találkozunk, amelyek később Deák országgyűlési harcaiban ismét előtűnnek.

Mikor tehát az operátumokat Zalában megvitatták, ebben kétségkívül Deák haladó nézetei is érvényesültek. Így a *kereskedelmi-kommerciális-munkálatoknál* az Ausztriával való viszonyosságot követelték, mert a fennálló rendszer mellett „a magyar nemzeti szorgalomnak napról napra csüggedezni s ezzel együtt az egész nemzeti gazdaságnak is egészen el kell enyészni”. Zala ezért a vámfizetés módjának és a vámlajstromnak kidolgozására országgyűlési bizottságot kíván kiküldetni. Követelte a megye, hogy a nem osztrák, külföldről származó árut ne tiltsák ki, vagy ne sújtsák elviselhetetlen vámmal, mert „Magyarország Ausztriának kolóniája nem lévén a kereskedelemben az ilyen

⁵ Barta István, *A fiatal Kossuth*. Budapest, 1966. 106. l.

coloniale systemát, mely mellett csak egyedül Ausztriától kellene neki azt szerezni drágábban, amit idegentől olcsóbban vehet, soha el nem ismerhet”.⁶

A *publico-politica munkálatokhoz* fűzött megjegyzésekben Zala a felsőtáblánál a birtokhatár leszállításával kívánta a konzervatív és udvarhú felsőtábla összetételét nemzeti szempontból kedvezőbbre változtatni, bár az országos munkálatoknál tágabban szerette volna a szerzett jogokat továbbra is biztosítani. A képviselőtábla szervezeténél ekkor még csak azt kívánta, hogy csupán a megyék szavazzanak, a városok és a káptalanok követeinek csak tanácskozási jogot javasol adni, mert – szerinte – a régebbi országgyűléseken az alsótáblán csak a megyék rendelkeztek votum decisivummal, míg a többi résztvevők csak votum informativummal. Ha azonban az országgyűlés a többi résztvevőknek, így a városoknak is megadja a határozathozatalban való részvételi jogát, a megyéket lakosságuk szerint több szavazatban kell részesíteni. Később – mint látjuk – Deák is harcol a városok szavazati jogaiért, igaz, hogy akkor már összekötve a városok belszerkezeti reformjával. Viszont Zala már ekkor részesíteni kívánja a parasztságot „a törvényhozó és végrehajtó hatalomnak a nemzet egy részét illető felében”.⁷ A *publico-politica* (VIII)-hoz Zala még azt jegyzi meg, hogy az országgyűlési követutasítások kinyomtatandók és minden törvényhatóságnak szétküldendők. Az országgyűlés tárgyait a sajtó gyorsan tegye közhírré és e tekintetben a sajtó feletti cenzúrát kizárólag az országgyűlés által erre a célra választott választmány gyakorolja.

Az *úrbéri munkálatokhoz* fűzött megjegyzésekben Zala több más megyékkel együtt nyíltan a megegyezésen alapuló örökváltság mellett foglalt állást. Zala közgyűlésén a haladók csoportja „adózó népünk boldogításának tekintetéből” azt javasolta, hogy „mivel alap(os) törvényeink azon része, mely nemzetünk egyes osztályainak viszonyos helyheztesését tárgyalja, magával a természetes igazsággal nem minden részben egyezvén, nem valamely kölcsönös szerződésnek szoros kötelezésein, hanem az erőnek hatalmán és százados szokásokon épült, most mi önhasznunknak keresésén felülemelkedve javítsuk az alap(os) törvényeknek ezen hibáit, áldozunk fel hazánk fiainak boldogságáért legalább egy részt azon jussainkból, melyeket egykor a fegyvernek hatalma szerzett s az időmúlása csak törvényesített, de igazságosakká nem tehetett, mert senkinek természeti igazát nem sértjük azáltal, áldozatunk pedig a hazának és emberiségnek oltárára lészen téve”.

Ezután három pontban sorolják fel ezeket az „áldozatokat”: 1.) „Töröltessenek el mindazon törvények, mellyek eddig tilalmazták, hogy nemtelen sorsú hazánkfiaink valamely nemesi fekvő javakat tulajdonosi jussal megvehessenek, és határozottassék meg új törvény által, hogy minden magyar, habár sorsára nézve nemtelen volna is, a nemesi birtoknak vétele által is valóságos és

⁶ Barta i. m. 154. l. — A Zala-megyei bizottsági észrevételek fogalmazványja a Zala megyei Levéltárban. 1832. évi 1602. szám.

⁷ Barta i. m. 159. l.

örökös tulajdonosa lehessen. Magyaroknak pedig tekintessék minden hazafi, ki Magyarországon született, neveltetett s a nemzeti nyelvben is jártos". 2.) „Nemzetünknek minden adótól ment osztályai vállaljanak el legalább egy részt az adózó népen fekvő közterhekből, mert igazságos az, hogy akik a törvények legszebb javaival élnek, a polgári társaság súlyát is segítsék viselni". Végül 3.) Adassanak az adózó népnek is polgári jusok, nyitassék meg előttük a hivatalok minden lépcsője, hogy sok jeles elme, melly most parlagon hever, mert kiművelődésre ösztöne nincs, a közboldogságnak hatalmas eszköze lehessen. Légyen minden nemtelen hazafinak is jussa valóságos szerzeményeiről megszorítás nélkül szabadon rendelkezni, részesüljenek továbbá ők is a törvényhozó és végrehajtó hatalomnak a nemzet egy részét illető felében, — ismétli meg a javaslatot a Közjogi munkálathoz fűzött megjegyzéseket, — „egyszóval emeltessenek fel ők is a szabad magyar polgárok sorába, hogy okuk légyen szeretni a hazát, mellyet ők védelmeznek leginkább”.⁸

A törvénykezési munkálatokhoz is volt a bizottságnak megjegyzése. Az „ítélőszékek elrendezésével” kapcsolatban azt kívánták, hogy ha az úriszék a földesúr és a jobbágy közötti vitáról határoz, az úriszék tagjait ne a földesúr nevezze ki, hanem a vármegye. Az uradalmi tisztiszékek bírói ítélkezésének fenntartását nem ellenzik, de kikötik, hogy — fellebbezés esetén — a tisztiszéken résztvett uradalmi tiszt a fellebbezést elbíráló úriszéken ítélőbíró nem lehet. Sokkal értékesebb a büntetőtörvénykönyv 2. cikkelyéhez fűzött az a követelés, hogy a nemnemes, ha a vármegyében állandó lakása, és „elegdő értéke” van, szabadlábbon védekezhessék.

A köznevelési javaslatokból sem maradhattak ki Deákék. Az eddigi rendszer a jó képességű szegények előtt elzárta a továbbtanulás útját, pedig — mint írják — „a köztapasztalásból tudnivaló az, hogy gyakran az alacsonyabb születésű . . . vagy éppen szegénységgel küszködő ifjakkból jelesebb polgárok és buzgóbb hazafiak erednek, mint a fényes nemből származottakból”. Ezért Zala is javasolta a szegényebbek továbbtanulásánál a tandíjmentességet.⁹

Az 1832–36. évi reformországgyűlésen valóban ezek a tervek kerülnek megvitatásra, bár az udvar és a főrendek gáncsoskodása miatt kevés eredményt. Deák első országgyűlési megnyilatkozásai a „rendszeres munkák” sorrendjének megállapítását érintették, mert az udvar előbb akarta tárgyalatni a *projecta juridica*-t, míg a rendek, így Deák is a kereskedelem, az úrbér és az adó ügyére vonatkozó javaslatokat kívánták előbbre helyezni.¹⁰

⁸ Idézi Barta István is 165–166. l. — vö. még Zala m. lt. 1647/1832. közgy. szám. A közgyűlési határozat közlését Degré Alajos főlevéltárosnak köszönöm.

⁹ Barta i. m. 169. l.

¹⁰ Deák Ferenc beszédei. I. 10–12. l. A javaslatok sorrendjére l. Sándor Pál, A jobbágykérdés az 1832–36-os országgyűlésen. Budapest, 1948. Ugyanő visszatér erre a Zala-megyei Deák-kötetbe készült dolgozatában.

Noha az ellenzéki vármegyék — mint láttuk Zala is — egyik-másik javaslatukkal erősen döngették a magyar feudális állam korhadttartószlopait, e radikálisabb reformok már az alsótáblán sem kerültek elfogadásra, azok a liberális javaslatok pedig, amelyeket a feudális állami és gazdasági rend változtatása érdekében a karok és rendek megszavaztak, nem mentek túl a feudális rend szerény reformjain. Deák e vitákban mindig pozitíven foglalt állást s a reformkövetelések élvonalába állt, csupán ha azok elfogadási lehetőségét nem látta, éppen keresztülvitelük érdekében szerényebb követeléssel is beérte. Ez a taktikai érzék végigkíséri egész politikai pályafutását épp úgy, mint ahogy mindig jelentkezik jellemének mélységes humanitása. Az emberiség, a szerencsétlen megtévedt betyár felől a halálbüntetés elhárítása indokolja első ismert beszédét,¹¹ s az országgyűlésben megjelenvén a kerületi ülés előtt levő községi törvényhez azt a módosítást fűzi, hogy „a bírót, vagy hegymestert” a falun uralkodó compossessorok „sem bottal, sem másképp ne büntethessék”.¹²

Deák állami koncepciója a reformokat illetően ekkor még a feudális állam keretében marad, de szívesen lát olyan jogintézményeket, melyek a nyugati burzsoá államokban már beváltak. Mindenesetre a meglévőnél is olyan javításokat akar eszközölni, melyek a nagy francia forradalom pozitív tanulságaival már erősen „fertőzött” nézeteinek megfeleltek. Ezek a nézetek a még feltörekvésben levő s ezért sok haladó vonást mutató burzsoázia kívánságai voltak, amelyeket Deák a maga hagyományokhoz ragaszkodó elképzelései keretébe beépített.

A fiatal követ már országgyűlési megjelenésének egyik első ülésén tisztázni kívánta a két tábla egymáshoz való viszonyát, amit a protestánsok valási sérelmének tárgyalása váltott ki.¹³ A két tábla egymáshoz való viszonyának kérdésében joggal olvasta a főrendek fejére, hogy öt évi elfektetés után küldtek egy kurta üzenetet, olyan tárgyban, amelyet a képviselői tábla, „mint a nemzeti közakarat tolmácsa, fontosnak, sőt segítő orvoslást kívánó előleges sérelemnek nyilatkoztatott ki”. Bár nem szólnak „minden jussokról világos törvények” és az országgyűlési viszonyok „szokáson alapulnak” leginkább, de „a sértetlenül föntartott törvényes szokásokat törvény gyanánt tiszteltük mindenkor”. Ha tehát valaki megsérti e szokást, fel kell ellene szólalni, „mert a sértésnek néma elnézése legszentebb igazainkra is káros befolyású lehet”. Az országgyűlési tanácskozások természetete megkívánja tehát azt, hogy mikor csak az egyik táblának van indítványozási s kezdeményezési joga, „a másznak ne legyen hatalma a hozzá küldött tárgyat elmellőzni s hosszabb ideig halasztani, mert akkor az egész kezdési elsőség sikertelen, sőt nevetséges lenne”.

¹¹ Deák Ferenc beszédei. I. 1—6. l.

¹² 1833. május 2. Deák Ferenc beszédei. I. 10. l.

¹³ 1. erre Csizmadia Andor, Deák Ferenc egyházpolitikája. Sajtó alatt a Zala megye által kiadásra kerülő Deák Emlékkönyvben.

Felszólalt tehát a főrendek indokolatlan halogatása ellen s ez az alsótáblai válaszbán is kifejezésre jutott.¹⁴

Az alsótábla jogáról mondott Deák véleményt az alsótábla 1834. január 16-i kerületi és 21-i országos ülésin. Küldőinek Zala megye rendjeinek állásfoglalására hivatkozva azt javasolta, határozzanak a követek, hogyha valamely tárgyban az alsótábla három esetben küld üzenetet s azt a főrendek el nem fogadják, joga legyen az alsótáblának állásfoglalását az uralkodóhoz külön felterjeszteni.¹⁵ Ez újítás lett volna az eddigi gyakorlattal szemben,¹⁶ ezért a perszonális, nehogy az indítványból határozat szülessék, az indítványt az országgyűlés elrendezéséhez tartozandónak ítélte s javaslatára akkorra halasztották, mikor az országgyűlés kérdését fogják a reformok során tárgyalni.¹⁷

Az országgyűléssel, illetve a törvényhozással összefüggő kérdés volt a diéta és az uralkodó viszonya. Az uralkodó ugyanis 1834. január 3-án dorgáló levelet írt az alsótáblához, melyben inti a rendeket, hogy közdolgokról szerénységgel, méltósággal és csendesen folyjon a tanácskozás. Deák úgy látta, hogy a leiratban „maga az országgyűlés is mintegy dorgálva intetik”. Deák szerint a kormánynak az országgyűlést megdorgálni nincsen joga. „Minden szabad polgári alkotmánynál — mondotta — elkerülhetetlenül szükséges, hogy a törvényhozó test a végrehajtó hatalomtól teljesen független legyen”. Ezt tartja az ország alkotmánya, ezt rendelik az 1791: X, XII. és XIII. tc.-ek is. Ezért törvényhozói állásukban a végrehajtó hatalom olyan jogát, hogy az országgyűlést dorgálhassa, „a nemzet méltóságának sérelme nélkül” el nem ismerheti.¹⁸ Mikor pedig az elnök a naplóba kívánta vétetni, hogy Deák azon doktrínáját, mely szerint a végrehajtó hatalom a törvényhozás alá van helyezve, el nem ismerheti, Deák megismételte precíz álláspontját. Ő azt mondotta „hogy a végrehajtó hatalom nagyon inkább az összes törvényhozásnak, melyet a fejedelemmel együtt a nemzet gyakorol, alá vetve”, s ezeket kérte jegyzőkönyvbe vétetni, mert meggyőződése, — mondotta — „hogy az olyan törvényhozás, mely a végrehajtó hatalomtól függésben nagyon van, csak árnyéka a törvényhozásnak, ezt pedig nemzetünk törvényhozásáról elismerni nem akarom”.¹⁹

A király és az országgyűlés viszonylatában a kormány olyan újabb precedenst kívánt teremteni, hogy az országgyűlési tárgyalás sorrendjébe beavatkozzék. Deák a törvényhozás pragmatikai historiájából mutatta be, hogy

¹⁴ Az idézetek Deák beszédei. I. 14—15. l.

¹⁵ Deák Ferenc beszédei. I. 51. l. Deák e tárgyban kifejezetten póttusítását kért és kapott megyéjétől. Zala-m. lt. Közgyűlési iratok. Országgyűlési iratok 3. csomó.

¹⁶ Kérészy Zoltán, Rendi országgyűlésünk tanácskozási módja. Kassa, 1906. 47. sk. l.

¹⁷ Tudjuk, hogy a publico-politica deputatio kidolgozta az országgyűlés reformját is. Coordinatio Comitiorum. — Ez előbb készült tervezet természetesen nem tartalmazta Deák javaslatát, s maga a tervezet sem került a reformországgyűléseken tárgyalás alá.

¹⁸ Deák Ferenc beszédei. I. 47. l.

¹⁹ Deák Ferenc beszédei. I. 50. l.

az ország rendjeinek joguk van a tárgyalások sorrendjét megállapítani, így a sérelmeket akkor vetni fel, amikor jónak látják. A rendek a sérelmeket 1559-től 11 országgyűlésen a proпозиciók előtt tették fel. Ezt kívánják ez alkalommal is.²⁰ Ugyanez a probléma felmerült a következő 1839–40. évi országgyűlésen is, amikor Deák Ferenc, Pest vármegye egyik követének Ráday Gedeonnak követi tiszte teljesítésétől királyi rendelettel történt megakadályozása miatt ismét kifejtette a rendek jogait az országgyűlési tárgyalási rend megállapítása tekintetében.²¹

Az országgyűlés tanácskozáisaival volt kapcsolatos Deák egy másik elvi állásfoglalása. Mikor a vallás kérdésében hozott országos végzés ellen a primás s néhány világi főrend óvását és ellentmondását nyilvánította, Deák és Klauzál egyöntetűen állapították meg, hogy ilyen kérdést még országos tanácskozás tárgyává sem lehet tenni: országos végzés ellen óvásnak nincs helye.²²

Az országgyűlés rendezésével együtt készítette a Deputatio publico-politica a vármegyék reformjáról szóló „Coordinatio Comitatum” c. projektumot. Szerény kísérlet volt ez is, valóságban „nihil innovare”, csak semmit meg ne mozdítsunk. A tervezet mindössze a megyei gyűlések rendjét, a megyei jegyzőkönyveket és kiadványokat, a határozatok végrehajtásának ellenőrzését, a levéltár rendjét, s a nemesség igazolásának módját kívánta szabályozni. Talán legfontosabb volt a tisztújítást tárgyaló V. -ik Articulus, ez is meghagyta a főispán jelölési jogát, meghagyta a fölkiáltás útján való választás lehetőségét.²³

A megyei kérdés sem került ekkor az országgyűlés elé, noha az irodalomban a 40-es években — mint látni fogjuk — talán legélénkebb vita forgott akörül, milyen legyen a jövő vármegyéje. Deák a megyei nemességből nőtt ki s bár horizontját nem kötötte le a vármegye, először a megyei életen keresztül szemlélte a magyar világot. Véleményét a megyéről akkor fejtette ki legrészletesebben, mikor Wesselényi Miklóst Szatmár vármegye közgyűlésén az úrbéri javaslat tárgyában mondott beszéde miatt notaperbe fogták. Ekkor mondotta, hogy a szólásszabadság mellett a nemzet szabadságának van még egy őre, „melyhez hasonlóval Európa legszabadabb nemzetei sem dicsekedhetnek, s ezen megbecsülhetetlen kincs: a megyei municipium, hol nemcsak a közigazgatás minden tárgyai, a törvények teljesítése, s minden önkényes sértéstől megóvása, de maga a törvényhozás is a nemzet törvényesen egybegyűlő tagjainak szabad tanácskozása alá tartozik”. A vármegyék állanak őrt „dönthetetlen morális erővel alkotmányunkért”, innen erednek s gyakorlatilag ide térnek vissza „a nemzetnek minden jussai”. „Törvényhozási hatóságunk is innen ered, ezen

²⁰ Deák Ferenc beszédei. I. 54–55. l.

²¹ Deák Ferenc beszédei. I. 322 sk. l.

²² Deák Ferenc beszédei. I. 486–7. l.

²³ *Opinio Excelsae Regnicolaris-Deputationis . . . circa objecta ad deputationem publico-politicam relata.* Pestini 1831. 89. sk. l.

alapul. Szóval a megyei municipium azon institutio, melynél fogva mindazok, kik az alkotmányos jussok osztályosai, szabad tanácskozásban úgy a közigazgatásba, mint a törvényhozásba személyes és közvetlen részvételt gyakorolhatnak". Európa alkotmányos országai is „éreztek ama garanciát, mely a nemzetünk e közvetlen részvételében rejlik s érezték ez intézmény szükségét, mely annak szabad gyakorlatát biztosítaná". Deák úgy látja, hogy ezt a szükségét pótolja Angliában „a népgyülekezetek alkotmányos szabadsága”, Franciaországban pedig az annyi „phasisokon keresztülment associatio jussa”, melyet a kormány leginkább törekedett korlátozni mindannyiszor, valahányszor önkényt akart gyakorolni a nemzeten. Nekünk nincs ilyen mesterkéltné dologra szükségünk — mondta önérzettel, — „miután a megyék gyűléseiben az adminisztratívus tárgyak is előleges megfontolás alá vétetnek, s a törvényhozásra is nem csak követek választatnak, sőt az ezekre nézve kötelező utasítások is ott készülnek”.²⁴

Mivel a megyei reformok nem kerültek tanácskozásra, Deáknak nem volt alkalma e kérdéstről külön nyilatkozni. Az országgyűléssel kapcsolatos néhány részletkérdés azonban szóba került. Így az akkor még ellenzéki Ragályi Tamásnak két megye (Torna és Heves vm.) által követett választása módot adott, hogy elítélje, hogy a Heves megyébe küldött commissio megakadályozza a megye rendjeit gyűléseik tartásában. Ő maga mindkét választást in forma törvényesnek címezheti, de nem helyesli, ha a követségeket egy személyben tömörítik.²⁵ Különbén Ragályi is csak mint Torna megye követe lépett fel, így a kérdés nem került további vitára.²⁶

A szabad királyi városok negyedik rendként való országgyűlési szerepeltetése több változáson esett át azért, hogy — többszöri, de nem állandó gyakorlat után — az 1445. évi országgyűléstől kezdve valamennyi országgyűlésre királyi meghívólevelet kaptak. A XV—XVII. századok országgyűlésén — tekintve, hogy a gyakorlat az volt, *vota non numerantur sed ponderantur*, — a városok követeinek városonként való szavazása nem támasztott vitát. A megyei rendek csupán arra ügyeltek, hogy az udvarhoz húzó királyi városok számát ne szaporítsák (1688: XVII. tc.). Mivel azonban a török uralom alól felszabadult területekről a régi királyi városokat (Pest, Buda, Esztergom, Székesfehérvár, Szeged, Szatmárnémeti) újból be kellett cikkelyezni s új szabad királyi városok²⁷ felemelése elől sem lehetett elzárkózni, a szabad királyi városok száma félszázra szaporodott s szavazataiknak a XIX. században már általános-

²⁴ Deák Ferenc beszédei. I. 163. l.

²⁵ Deák Ferenc beszédei. I. 57—58. l.

²⁶ Ragályi hevesi választására l. Szederkényi Nándor, Heves vármegye története. Eger, 1893. IV. k. 361 sk. l. — A Ragályi megválasztása után a választást vezető Keglevich Miklós a hevesi ellenzék vezére ellen indított perre 4 fasciculust tartalmazó iratcsomó vár a Heves megyei Levéltárban feldolgozásra.

²⁷ Győr, Komárom, Újvidék, Zombor (1751), Szabadka, Temesvár, Versec, Pancsova, Pécs (1791).

sá váló egyenkinti számlálása esetén a kormányhoz húzó tábor számát a haladás erőivel szemben veszélyesen növelték volna. Ezért a megyei követek által tartott s az országgyűlési ügyeket előkészítő kerületi üléseken kialakult gyakorlatot vették át, ahol az összes városnak csupán egy szavazatát ismerték el. A XIX. század elején a haladó megyei követek már az országgyűlésen is tagadták a városok egyenkinti szavazati jogát s az összes város szavazatát csupán egy voksnak tekintették.²⁸ A liberális követek hajlandók lettek volna megadni a többes szavazati jogot (pl. az összes városoknak 16-ot), de ellentétülül a városok belső reformját igényelték. Deák az 1839—40. évi országgyűlésen Zala megye közönségére hivatkozva mutat rá a királyi városok reakciós szerkezetére s Verbóczyt tanúul híva állítja, hogy a Hármaskönyv „unitas civium”-ja nincs a valóságban. Mivel a városok ügyeit csak néhány polgár intézi és az választja a követeket, az igazság, „mely azt parancsolja, hogy votumot adjak a városoknak, parancsolja azt is, hogy ne csak 40 és néhány polgárnak, kik követeiket s tisztviselőiket választják adjam ezen just, hanem az egész polgárságnak”. De e részben sietnünk kell — fűzi tovább a programot — mert mennél jobban halad az idő és mennél inkább halogatjuk e kérdés eldöntését, annál inkább veszítjük ezen nagy számú polgártársaink szeretetét. Vigyük már most a dolgot az igazság mezejére; mondjuk ki nyíltan, hogy a kir. városokban nemcsak szabad, hanem kell is a követnek minden polgár által választatni, s akkor mi is meg fogjuk adni a városi követeknek arány szerint a votumot.²⁹

A bírói szervezet és hatáskör tekintetében Deák Ferenc már a harmincas években ismételten küzd a reformokért s a polgári elvek (nyilvánosság, bírák választása) érvényesüléséért. Mikor Somogy megye követe az 1834. április 7-i országos ülésben küldői nevében azt a javaslatot terjesztette elő, hogy mielőtt a képviselőtábla a bíróságok rendezéséről szóló törvényjavaslatokban továbbhaladna, rögzítse azokat az alapelveket, melyek a bírászkodás reformjának következetes keresztülviteléhez nélkülözhetetlenek, Deák Ferenc azonnal csatlakozik a javaslatához, s leköti magát a bírászkodás demokratikus elvei mellett. A nyilvánosság legbiztosabb öre az igazság kiszolgáltatásának — mondotta — s a visszaéléseket, az alattomoságot egyedül a nyilvánosság gátolja meg leginkább. A bírának szabad választása alapja a birodalomnak s ezt ő nem csak az alsó bíróságokra kívánja szorítani, hanem „az ország bírájától kezdve minden bíró választassék, mert hiszen éppen a legfőbb bíróság, melynek ítéletétől függ az élet, a szabadság és érték bátorsága, melynek végzése ellen semmi vagyoni kérdésben orvoslás nincsen, legfőbb hatású a közboldogságra. Leginkább szükséges tehát, hogy magunk válasszuk azokat, kiknek kezébe oly nagy hatalmat adunk”.³⁰

²⁸ I. erre Jászay Pál, a sz. kir. városok szavazati joga az országgyűlésben. Pest, 1843. — Pásztor József, A szabad királyi városok szavazati joga. Szeghalom, 1935. — Csizmadia Andor, A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941. 131 sk. l.

²⁹ Deák Ferenc beszédei. I. 317. l.

³⁰ Deák Ferenc beszédei. I. 63. l.

Deák Ferenc ugyanakkor határozottan szögezi le álláspontját a bírák által a törvények alkalmazását, vagy mint ő mondotta „a törvények magyarázását” illetően. Jól tudja, hogy a bíróságok betű szerinti magyarázást nehezen gyakorolhatnak, mert a törvények nem mindig világosak. De azt megkívánja, hogy „a törvények valóságos értelme mindenkor megtartassék és megszűnjön a . . . hétszemélyes táblának azon arrogált hatalma, hogy a törvény elmellőzésével, sőt gyakran ellenére is az *aequitas* palástja alatt hozhasson ítéletet, mert jól elrendelt státusban a törvényt tartja minden ítélet alapjának, s a törvény ellen *aequitast* emlegetni annyi, mint a törvényeket egyenesen igazságtalansággal vádolni. Sőt a törvényhozás jussának is egyenes kijátszása volna az, ha egy a kormány által kinevezett ítélőszéknek hatalma volna *aequitas* neve alatt a törvények rendelkezését is megváltoztatni, vagy eltörölni”.³¹

Noha Deák Ferenc még nem vehetett részt az országgyűlési tárgyalások azon szakaszában, amikor először tárgyalták a nevezetes elvet, hogy a földesúr vagy tisztje a jobbágy elleni perben ne lehessen fél és bíró egy személyben,³² mégis a jobbágyok „személy- és vagyonbeli bátorságáról” indítványozott javaslat tárgyalása során felháborodva utalt arra, hogy míg a nemes személyes jogai törvényekben biztosítva voltak, földesurak olyan jogokat gyakoroltak, „amit rendes társaságban gyakorolni senkinek sem szabad: önügyében a bíróságot, önszemélyisértése miatt a bosszút”.³³

A harmincas évek Deákja — ahogy megnyilatkozásaiban bemutatkozott — még a feudális állami intézmények reformjának keretében maradt. Zala vármegye táblabírója — bármilyen humanitárius eszmevilágban is éljen — ez időben nem léphetet túl a társadalmi létét meghatározó korlátokon. E korlátokat azonban nem egyszer kezdte feszíteni az a szükségszerűség, hogy a XIX. század közepén a feudális gazdaság és társadalom rendje Magyarországon is meghaladottá vált, s gátjává lett a fejlődésnek, magának az uralkodó nemesség gazdasági boldogulásának. Széchenyi Európába tekintő szeme ezt már a harmincas évek elején észrevette s három egymásután kiadott könyvében már ekkor rátapintott a feudális gátakra, amelyek a magyar ellenzék vezetői előtt is mind nyilvánvalóbbakká lettek. Mégis egy évtized kellett ahhoz, hogy a liberális magyar nemességben és polgárságban általánossá váljon annak felismerése, hogy a feudális rend reformjai már nem elégségesek. Ez a század negyvenes éveiben következett be s ettől kezdve Deák is a polgári változások hívéül szegődik.

³¹ Deák Ferenc beszédei. I. 64. l.

³² 1832—36. évi országgyűlés. Alsótáblai Jkv. IV. d. 275—492. l.

³³ Deák Ferenc beszédei. I. 17. l.

II.

Deák Ferenc nem volt forradalmár jellem. A zalai lankák, a meséket, mondákat őrző várromok, a dalt, tréfát rejtő présházak, a balatoni fürdők társasági életének tarokkos anekdotái a Zala megyei táblaíró földesúri lényét egyensúlyban tartották. Ugyanakkor azonban Deák, az ember meglátta a misera plebs contribuens nyomasztó életét, egyes földesuraknak és tisztjeiknek zsarnokságát, az elnyomottak személyes szabadságának teljes bizonytalanságát, az embertelen büntetéseket. Működése kezdetén a feudális állam és társadalom olyan reformját kívánta, melyből az embertelenségek kiküszöbölhetők, az emberi szabadságjogok, a törvény előtti egyenlőség a jobbágyoknak is biztosítva legyenek, s a szabadságjogok legfontosabbjai a vallásszabadság és a vallások közötti egyenlőség, a sajtó- és a szólásszabadság mindenki számára is lehetővé váljanak. Mindezt a „törvények ösvényén”, parlamenti harcok alapján gondolta elérni.

Deáknak azonban keseredetten kellett látnia, hogy a feudális rend káros maradványait nemcsak az udvar és a főnemesség védelmezi konok következetességgel, hanem egyes dolgokban, mint pl. a politikai harcmodor kérdésében aligha van különbség jobb-és baloldal, konzervatív és liberális nemesség között. Nemcsak Arany mutat rá *Az elveszett alkotmány*-ban erre az azonosságra. Deák, akinek 1843. évi megválasztásáért saját „haladó” pártja kortesei is ezt a harcmodort követték, nem kis elkeseredéssel látja, hogy az ilyen mandátum nem egyezik az ő liberális elveivel. S a Zala vármegyében felülkerekedő reformellenes tábor ereje következtében arról sincs biztosítva, hogy valamely országgyűlési tárgynál a megyétől ne kapjon olyan utasítást, amit nem fogadhat el, vagy éppen ne hívják vissza, mint ami a reakció mesterkedései következtében az előző diétán Tolna vármegye követével történt.³⁴ Nem fogadja el a választást s az országgyűlési ellenzék nagy bánatára, távol tarja magát a diétától. Változatlanul részt vesz azonban Zala megye közéletében s az ellenzék vezetői gyakran felkeresik, hogy fontos kérdésekben kikérjék véleményét.³⁵

Közvetlenül a követség el nem vállalása előtt is volt olyan országos ügy, melynek kidolgozásában közreműködött. Ez volt a büntetőjog, a büntetőeljárás és a börtönügy reformjának hármas törvényjavaslata. A javaslatok kidolgozására már az 1839/40. évi országgyűlés országos választmányt küldött ki,³⁶ melyben Deák Ferenc és elvbarátai jelentős helyet kaptak, sőt döntő szerepet töltöttek be. Igaz, hogy a leghaladóbb intézmények behozata-

³⁴ vö. Csizmadia Andor, Deák Ferenc egyházpolitikája. Sajtó alatt a Deák-émlékkötetben. — vö. Braun Sándorné, Tolna megye és a rendi országgyűlések 1807—1848. Sajtó alatt a Tanulmányok Tolna megye történetéhez c. sorozat VII. kötetében.

³⁵ Ferenczi Zoltán, Deák Ferenc élete. Budapest, 1904. I. 401 sk. l.

³⁶ 1840: V. tc. A büntető- s javító-rendszer kidolgozására országos választmányt küldetik ki.

lánál (pl. esküdtszékek, bírák választása) kisebbségbe szorultak,³⁷ mégis a büntetőügyekben a törvény előtti egyenlőség megvalósítása, a halálbüntetés eltörlése olyan polgári jogintézmények meghonosítását jelentették volna a magyar jogban, amelyek már áttörve a feudális korlátokat, még polgári viszonylatban is az élvonalba kerültek. A feudalizmus rendszerét tekintve Deák e javaslata forradalmi jellegű lépés volt.³⁸ Azt is meg kell állapítanunk, hogy a törvényjavaslatok megvalósulása kiegészülve Deákék kisebbségi véleményével a magyar bírósági szervezetet, az anyagi büntetőjogot a polgári büntetőjog leghaladóbb intézményei közé állította volna. Őszinte volt tehát a konzultációra felkért Karl Mittermaiernek az európai hírvé heidelbergi jogászprofesszornak véleménye: rendkívül „gazdag a magyar büntető javaslat sajátos szabályokban, melyek semmi más törvénykönyvben nem fordulnak elő”. Itt ugyanis „kísérlet történt, mint lehessen az új eszméket keresztülvinni egy törvénykönyvön”³⁹.

Pulszky Ferenc a büntetőtörvényt kodifikáló albizottság jegyzője és előadója feljegyezte Deák kodifikációs munkamódszerét is.⁴⁰ A kodifikációs albizottság üléseit Deák budai lakásán tartották. Mindennap 9-től 1-ig szorgalmasan dolgoztak, néha este is folytatták a munkát. Deák mindjárt „első ülésünkben kimagyarázta nekünk — emlékezik Pulszky — hogy a büntetőtörvénykönyvet nem annyira a bírák, ügyvédek és szaktudósok számára kell készítenünk, mint inkább a nagyközönség számára úgy, hogy minden vádlott, férfi és nő . . . megértse, . . . szóval törvény csak szabadsága által különbözzék a mindennapi beszédétől: továbbá, hogy a büntetőkódex célja nem lehet sem az elrettentés, sem a javítás, hanem pusztán a megsértett erkölcsi közérzületnek elégtétele, mely követeli, hogy a bűntény büntetését ki ne kerülje. Ezután reám bízta a külföldi büntető törvények tanulmányozását, különösen a Code Napoleont, a bádeni törvényjavaslatot és Livingstonét, melyet ez Louisiana állam részére készített”. Ennek kevés hasznát vették. Több német kódex szövegét is áttanulmányozta és minden cikknél előadta „ennek különböző formulázását”, kiemelte az esetleges eltéréseket. Erre elmondták véleményüket s megvitatták a tárgyat. „Deák reassumálta s felszólított, — folytatja Pulszky — hogy mindegyikünk formulázza azt. Bezerédj mindig az első volt, ki azzal elkészült, de ritkán találta teljes helyeslésünket, azután következett Eötvös, Klauzál és én. Minden javaslatot megbíráltunk, kimutattuk a hiányokat és hibákat, legszigorúbban Deák, ki vita után maga is hozzálatott a formulázáshoz, felolvasta előttünk, meghallgatta észrevételeinket, nem vette rossz néven ha azt sem találtuk tökéletesnek, javított rajta s végre tollba mondta”. „Ily-

³⁷ Fayer László, Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. Budapest, 1896. I. 239 sk. l.

³⁸ vö. Sarlós Béla, Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter. Budapest, 1970. 36. l.

³⁹ K. Mittermayer, A magyar büntetőtörvénykönyvi javallatról. Pest, 1843. 16. l.

⁴⁰ Életem és korom. Budapest, 1884. I. k. 147 sk. l.

módon készült szorgalmas és szakadatlan munka után a büntetőtvénycsok javaslata, melyben minden szó Deáké, soha elegendően nem méltatott mintája a törvényhozási irálynak. Képviselőink, államférfiaink nem ismerik, pedig tanulhatnának belőle oly szabatos, magvas, tősgyökeres magyar s amellet egyszerű átlátszó írásmódot, minőt mostani törvényeinkben csaknem mindig nélkülözünk”.⁴¹

Ha az 1843–44. évi országgyűlésen a büntetőjog kodifikációját a főrendek konzervatív csökönnyössége miatt keresztülvinni nem is lehetett, ha a főrendek a szabad királyi városok szerény reformját megakadályozhatták, mégis ez az országgyűlés ismét néhány lépést tett előre a feudális egyenlőtlenség lebontásában s polgári jellegű jogintézmények életrehívásában.⁴²

A 40-es évek valóban a reformpolitika előrelépését hozzák. Már nemcsak a feudális rend reformjáról, hanem sokkal inkább a feudális gátak lebontásáról s olyan hídfőállások kiépítéséről van szó, melyek egy burzsoa állami és társadalmi rend megteremtéséhez vezetnek. Deák — mint láttuk — távol van az országgyűlésről, ahol az ellenzéknek Klauzál Gábor egyik, de nem kizárólagos vezetője. A politikai arénán mind feljebb halad Kossuth csillaga is, akinek szóban és írásban folytatott agitációja a haladó politikai eszméknek terjesztéséért elszenvedett börtönbüntetése mind nagyobb tömegeket sorakoztatott maga mögé. 1841-ben megindította a Pesti Hírlapot s ebben a polgári átalakulás leglényegesebb kérdéseit kifejtette. Széchenyi, a 30-as évek reformagitátora ettől a tempótól s Kossuth radikalizmusától meg is rettent (Kelet népe), de Deák s az ellenzék vezetői helyeselték a követeléseket.⁴³

A mind népesebb politikai arénán megjelennek a „magyar doktrinairek”, a polgári átalakulás legkövetkezetesebb harcosai, Szalay László, Eötvös, Trefort, Csengery Antal, Lukács Móric s ez időben Kemény Zsigmond is, akik Kossuthtól 1844-ben átveszik a Pesti Hírlap szerkesztését és részletesen kifejtik centralista elgondolásait az új polgári államról, a parlamenti kormányrendszerről, a szabad községekről, a városokról s az emberi és polgári jogok érvényesülhetésének garanciáiról. Legtöbb vita a vármegye fenntartása és az új államba illeszkedése körül van. Az alkotmány e „bástyáját” mindvégig változatlan heveséggel Kossuth védi s ezt bírálják ugyanakkor a centralisták. Deák maga — ha nem is olyan hévvel — Kossuth álláspontján van s a vármegyét egyik legfontosabb magyar történelmi intézménynek tekinti.

A kormány erőszakoskodásai ellen az ellenzék törvényes védelmet kívánt biztosítani. Az 1844. évi országgyűlésen ezért felmerült a vármegye reformja. A karok és rendek törvényjavaslatot dolgoztak ki, melyben országosan szabá-

⁴¹ Pulszky Ferenc, Visszaemlékezések a büntetőtvénycsok kidolgozására kiküldött bizottság munkálataira. 1842–43. II. Jogtudományi Közöny, 1890. Nr. 50. 393. l.

⁴² Így a magyar nyelv kötelezővé tétele a központi hatóságok működésében (II. tc.) a vallás dolgában (III. tc.), a nemesi javak bírhatásának nem-nemesekre kiterjesztése (IV. tc.), a nem-nemesek közhivatali képessége (V. tc.).

⁴³ Ferenczi Zoltán szerk., Gr. Széchenyi István. A Kelet Népe. Budapest, 1925. 67. l.

lyoznák minden 3 évben a tisztújító székek tartását. Ezentúl a főispán kizárólagos jelölési joga megszűnnék, mellette a választott elnök is jelölhetne. A főispán kinevezési jogát megosztaná a megyegyűléssel s a választások titkosak lennének. Bővülne a megyegyűlés a honoráciorokkal, valamint a rendezett tanácsú, a privilegizált, a magukat megváltott községek képviselőivel, végül a községi jegyzőkkel. Részletes szabályok közé szorítanák a főispánok tevékenységét, az eddigi visszaélések tanulságai alapján különösen az ülések körüli teendőit szabályoznák s megakadályozni kívánják az ellenzéki többségű gyűlések elnapolását, vagy felosztatását. Nagy előrehaladást jelentett volna a titkos szavazás bevezetése az országgyűlési követválasztásoknál is.⁴⁴ A főrendek azonban ellenezték a reformot. Legsérelmesebbnek a főispán jogkörének megszorítását tartották, amit tárgyalni sem akartak.⁴⁵ Végül a főrendek úgy kívántak kitérni a válasz elől, hogy mindent, mi „a kicsapongások megelőzésére, a választási és tanácskozási formák meghatározására, az elnöki kötelességek s a főkormányzati önkény óvatos körülírására javasoltatott”, a megyei szerkezet rendszeres tárgyalására kívánták halasztani, most csupán a vesztegetésről, dorbézolásról s egyéb kihágások fenyítéséről alkotnák a törvényt.⁴⁶ Miután nyilvánvaló lett, hogy a főrendek az alsóházi javaslatot tényleg nem akarják tárgyalni, ezért lehetetlennek tartották „a rendkívül hiányos törvénytöredék felett egyezkedésbe is bocsátkozni”.⁴⁷ Végül is ilyen ellentétes érdekekből kompromisszum nem jöhetett létre. Ezért a javaslatot levették az országgyűlés napirendjéről.

Nem tudjuk, Deák foglalkozott-e a javaslattal. Zala megye közgyűlési jegyzőkönyveiből, sem ismert levelezéséből mindez nem tűnik ki. A vármegye jogait azonban változatlanul védi. Mikor ugyanis a következő (1845) évben a kancellária az országgyűlési sikertelenség után a megyék megrendszabályozására törekszik, s a kényelmes, sok hivatalt betöltő s a megyék ügyeivel keveset törődő főispánokat főispánhelyettesekkel, köznyelven adminisztrátorokkal látja el, akik a kancelláriától kapott utasításaik értelmében a vármegyék törvényen vagy szokásjogon kialakult autonóm jogaiba is beavatkoztak;⁴⁸ Deák nem késik sem a zala vármegyei adminisztrátort törvényes jogkörének korlátaira figyelmeztetni,⁴⁹ sem pedig az adminisztrátori rendszer törvényellenességét s egyes adminisztrátorok nyílt törvénytöréseit elítélni.⁵⁰

⁴⁴ 1843—44. évi országgyűlés. Irományok. 119. sz.

⁴⁵ Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történelméből. Genf, 1864. II. k. 223. l.

⁴⁶ Kovács Ferenc, Az 1843—44-ik évi magyar országgyűlés alsótábla kerületi üléseinek naplója. Budapest, 1894. V. k. 420. l.

⁴⁷ Kerületi napló. V. 422. l.

⁴⁸ Csizmadia Andor, Az adminisztrátori rendszer és a Fejér-megyei adminisztrátor-ság. Sajtó alatt a Fehérmegyei Évkönyv 1974. évi VIII. kötetében.

⁴⁹ A főispán hatóságának köréről. 1846. szept. 14. Deák Ferenc beszédei. II. k. 149 sk. l.

⁵⁰ Deák Ferenc beszédei. II. 89 sk. l.

A negyvenes évek rossz gazdasági viszonyai, az 1846-ban kezdődött mezőgazdasági válság széles néptömegek elégedetlenségét váltották ki. A feudális rend korhadása élesebben mutatkozott s a parasztság mozgalmi a változások híveit cselekvésre készítették. Maga a kormány — megrettenve a mozgalmaktól — ki akarta fogni a szelet az ellenzék vitorlájából, ugyanakkor a régi bevált taktika szerint egy viszonylagos reformprogram meglobogtatásával az ellenzékot megosztani. Az ellenzék, amely valóságban eddig egységes párttá nem szerveződött, hiszen az utasításokkal ellátott követek — ha nézeteik a lényeges kérdésekben azonosak voltak is — éppen a különböző utasítások miatt közös programot eddig nem dolgozhattak ki, most már szükségesnek látta az alapelveket egyeztetni s az ország színe elé lépni. A mozgalom motorja Kossuth volt, aki elsősorban a mindenki előtt tekintéllyel rendelkező Deákot kívánta a program kidolgozásának irányítására megnyerni. Deák eleinte szabadkozott: „Tudod Te, — írja Kossuthnak, — hogy régen remény nélkül állok itt véletel s közöttetek a csatatéren; de a siker reménye nélkül is kész vagyok küzdeni, mert ezt a becsület és kötelesség parancsolják”. Rámutat a közös program kidolgozásának nehézségeire is: „Mi barátom, írja — kik a magyarországi ellenzék tagjai vagyunk, csak elvokonság által vagyunk összekötve egymással, csak véletlen eset talán, hogy sok egyes tárgyakban ugyanazon egy szempontból tekintve a dolgot, véleményben egymással találkozunk”. „A részleges program szaporítaná s növelné inkább a szakadást közöttünk, a helyett, hogy egyesítene.”⁵¹ Miután azonban az 1847. március 15-i ellenzéki tanácskozmány elhatározta egy közös nyilatkozat szerkesztését s a kiküldött bizottságba az ellenzék egyes ágainak képviselői — Kossuth Lajos, Eötvös József, Pulszky Ferenc, Teleki László és Szemere Bertalan — mellett, sőt előtt — Deák Ferencet is felkérte, Deák vállalta a megbízatást s az „Ellenzéki Nyilatkozat”-ot különböző, főleg Kossuth által már részben egyeztetett nézetek felhasználásával „a létező iratokból alkotá össze . . . olyan eklekticizmussal, mely minden töredéket kibékített”.⁵²

Az Ellenzéki Nyilatkozat az említett okok miatt nem tartalmazhatott részleteket. Nem Deák saját elképzelését foglalta össze a legközelebbi államépítés részleteiről, de feltétlenül az ő nézeteit is tükrözte, vagyis olyan kérdéseket s olyan mélységig foglalt össze, amiben mindenki megegyezett, bár a részletkérdésekben lehettek és voltak is eltérések.

A polgári átalakulásnak egyik régen hangoztatott sérelmi kérdése az ország területiális egysége volt. Ez mindenekelőtt az anyaország és Erdély uniójára vonatkozott, beleértve a közük ékelt magyarországi részeket, a *Partiumot* is. Deák mindig az unió híve volt, mint 1844-ben Wesselényinek írta: „Hidd el, barátom, mi magyarok Erdély nélkül csak fél nemzet vagyunk.

⁵¹ Deák Ferenc beszédei. II. 158—159. l.

⁵² Kemény Zsigmond, Forradalom után. Budapest, 1908. 91. l.

Sok szép és jó fejlődött ki már az újabb időkben nálunk is, de lelkesedésünknek, mely sok anyagi vitákban hanyatlani kezd, hű és biztos támaszra van szüksége, és ezt csak Erdély nyújthatja nekünk, a tőlünk elszakasztott, de forrón szeretett kedves testvér. Erdély volt egykor századokon keresztül oltalmazója, sőt megmentője a magyar alkotmányos szabadságnak, és Erdély adhat most is túlnyomóságot nemzetiségünknek . . .”⁵³ A territoriális épséghez tartozott még a határőrvidékre a magyar törvények szerinti közigazgatás kiterjesztése, amely csak évtizedek múlva valósult meg.

Az ellenzék szeretné biztosítani a polgári államok már szokásban volt alkotmányos garanciáit a feudális állam keretén belül is. Ilyen a kormány felelőssége, „mely az alkotmányos élet természetében fekszik, s mely alapja leend Magyarországnak is az oly igen szükséges parlamentáris kormánynak . . .” Az alkotmányos biztosítékhöz számítja az ellenzék „a nyilvánosságot is s annak a közélet minden ágaiban alkalmazását” a szabad egyesülési jogot, a „célszerű sajtótörvényekkel körülírt sajtószabadságot” is. Ennek előfeltétele a cenzúra eltörlése.

Az Ellenzéki Nyilatkozat az államépítés érdekében még szükségesnek tartja „a megyék alkotmányos consistenciájá”-nak az adminisztrátori rendszerrel való megsértését megszüntetni s annak megszüntetését is kívánja, hogy a kormány a főispánt, mint „a megyétől különvált s annak ellenében álló, sőt a megyei hatóság fölébe emelt külön hatóság”-nak tekintse. Kívánják a városok reformját is s egyben „a honpolgárok nem nemes osztályainak” „képvisélet alapján úgy törvényhozási, mind helyhatósági jogokban” részesítését. Ugyanígy kívánják a törvény előtti egyenlőséget.

Mégis Deák és az ellenzék is jól tudja, hogy a meghirdetett feudális reform, perspektivikusan a polgári átalakulás, nem következhethet a gazdasági élet feudális jogi gátjainak lebontása nélkül. Ezért igénylik „a közterhekbeni osztozkodást”. Ennek érdekében az eddig egyedül adózó nép terheinek megkönnyítését főbb köteletségüknek ismerik. E tekintetben is gyarapítani akarják az alkotmányos biztosítékokat akként, hogy „az ország közszükségeinek eddig el nem látott fedezésénél a célok országgyűlési meghatározását, számadást és felelősséget feltételül” kötik.

A gazdasági rend átalakításához tartozik az úrbéri viszonyoknak kármentesítés mellett kötelező törvény általi megszüntetése s erre nézve következő láncszemként azt kívánják, hogy „az örökváltság — a státus közbejöttével — országos eszközzésbe vétethessék”. Az ősiség eltörlésével kívánják a hitel és birtokszerzés biztosítását is.

Deák óvatos rugalmassága mutatkozik a következő mondatokban, hogy az ellenzék „minden előlépést, mely e célokhoz közelebb vezet, anélkül, hogy

⁵³ Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822—1875. Deák levele 1844 november 27-én Kehidáról Wesselényi Miklóshoz. 149. l.

a jövő fejlődést megkötné”, elfogad. Ez irányban hatnak a jövő országgyűlésen s minden egyebet, mi az ország szellemi és anyagi kifejlődéséhez vezet, létesíteni kívánják.

Ausztria megnyugtatóására utalnak a *pragmatica sanctio* fennállására, de arra is, hogy az 1791: X. tc. világosan rögzítette: „Magyarország szabad ország s egész törvényhozási rendszerében független; tehát semmi más országnak vagy nemzetnek alá nem rendelt”. A kapcsolatok részletes megvilágítása és a sérelmekre utalás után kijelentik, hogy szellemi egységre törekednek. De azt most is egybehangzóan kijelentik, hogy „a törvényhatóságoknak önkörükben szabad mozgását s törvények önállását féltékenyen őrizni” szoros kötelességüknek ismerik. Károsnak és veszélyesnek tartják, „ha a kormány, önmaga is párttá alakulva, hatalmának szellemi és anyagi erejét arra használja, hogy a vélemények szabad és független nyilatkozata helyett mindent előre helyeslő s majdnem feltétlenül hódoló többséget szerezzen”. Alkotmányellenesnek nyilatkoztatják „azon törekvést is, hogy a kormánynak csak azon esetben szolgáljon iránnyal a többség, ha az egy bizonyos párt nézeteinek s érdekeinek kedvező”.

Az Ellenzéki Nyilatkozatnak ez a burzsoa gazdasági és államrend megalapozását magában foglaló megfogalmazása már tükrözi az országgyűlési alsótábla többségének nézeteit, amelyet a haladás irányában, de több-kevesebb fontolgatással képviseltek védve egyúttal eddigi jogait, melyekben ugyan fokozatosan részesíteni kívánták az alkotmány sáncain eddig kívülrekedteket, de valahogy úgy, hogy a sáncokon belül elfoglalt eddigi előnyös helyzetükből mégse kelljen kiszorulni.⁵⁴

III.

A polgári átalakulás jogi megalapozását létrehozó 1847. november 7-ére összehívott új országgyűlésre a királyi proposíciók s a melléjük csatolt törvényjavaslatok bár igyekeztek az ellenzék által felvetett tárgyakban (városi törvény, Partium visszacsatolása, kereskedés előmozdítása, vámok megszüntetése) kezdeményezéssel előállni, tartalmuk még a feudális állam talaján mozgott. Akár a honosítást, akár a városok, akár a kereskedés előmozdítása kérdését nézzük, ezek a javaslatok még nem lendültek át a feudalizmus alkotta ballasztokon, a büntetőtörvénykönyv proposíciójához pedig a kancellária elfelejtett javaslatot mellékelni.⁵⁵

Deák maga — mint írta — „roncsolt egészsége” miatt és orvosi tanácsra nem vállalt követséget, noha a zalai rendek bizalma személyében ismét meggyezett. Az októberi havi zalai közgyűlés tehát Tolnay Károly és ifj. Csuzy

⁵⁴ A Nyilatkozat Barta Istvánnál, Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Budapest., 1951. 152—157. l.

⁵⁵ O. L. Archivum Regni XX. 21. A. cs. 2. sz. A királyi proposíciók eredetben a 19 902/1847. Kanc. sz. alatt. Nyomtatásban „Az 1847/48 évi országgyűlés Irományai”. Pozsony, 1848. 6. sz.

Pál táblabírákat választotta követekül, de fényes küldöttséget menesztett Kehidára Deákhhoz, hogy egészsége s testi erejének visszatérését kívánják, amellyel a „közdogok folyásában” ismét mint tényező részt vehessen.⁵⁶

Az országgyűlés megnyitása után a követek azonnal küldtek jelentést. Megküldték a királyi proposíciókat is, amelyekhez a javaslatok még nem voltak mellékelve. A proposíciókhoz szokta adni a közgyűlés az utasításokat, ha már előbb nem adott volna utasítást a sérelmek előterjesztésére. Zala vármegye az 1847. augusztus 30-i közgyűlésen már egy 24 tagú bizottságot választott a követutasítás megszerkesztésére, melynek Deák Ferenc is tagja volt. Ez az utasítás 28 pontból állt. Nem ismételte az 1839. és 1843. évi utasítások pontjait, csak amennyiben nem valósultak meg. Új követelés volt a nem nemesek választójoghoz juttatása, az adminisztrátorok eltávolítása, a szólásszabadság biztosítása. Három pont horvát belügyet is érintett, a protestánsok vallásszabadsága, a turopoljai nemesek választójoga ügyében.⁵⁷ A november 15-i közgyűlés már a proposíciók alapjainak ismeretében állást foglalhatott. Deák megjelent ezen a közgyűlésen s a nádorválasztásra tett reménylő nyilatkozat után elégedettségét fejezte ki, hogy a kormány végre javaslatot tett, hogy az örökváltságot, miért oly sok lelkes hazafi szenvedett, most törvénybe iktassák.

Mivel nagyon sok volt az országgyűlés munkája, Deák úgy látja, hogy a királyi előadások egyes pontjaira általános elvül kellene felállítani, hogy Zala vármegye követeinek szabad tért enged s nem gátolja őket részletes utasításokkal. Szerinte is a követ nemcsak megyéjét, hanem az egész országot képviseli. A követek egyébként az előadásokban foglaltakra nézve el vannak látva utasításokkal. Ha tehát nincs is részletes utasítás, a főelvet ismerik. Miután még néhány megjegyzést tett a katonai élelmezés, a kereskedés és a vámok megszüntetése kérdésére, örömét fejezte ki a Partium várható vissza-bebelezése felett. A büntetőjavaslatok készítésére az a véleménye, előbb kell megállapítani a börtönrendszert, mint a büntetést. Mindenesetre meg kell várni a részletes javaslatok megérkezését. A követek kezét meg ne kössék, azoknak amennyire lehet, szabadabb tért engednek s legfeljebb a fontosabb tárgyakra nézve jelöljék ki nekik a végpontot, melyen túl utasítás nélkül ne bocsátkozzanak.⁵⁸

Deákot passzivitásából a márciusi bécsi, majd pesti forradalom emelte ki. A felsőtáblai ellenzék vezére, Batthyány Lajos március 14-én — a bécsi forradalom kitörése után — Wenkhein Bélát és Tolnai Károlyt leküldötte Zala megyébe, hogy rábírák Deákot a követség vállalására. Más főrendek és követek is sürgették, Zala megye március 16-i közgyűlése pedig ismét felhívta követ-

⁵⁶ Zala m. lt. 1847. évi kgy. jkv. 3615. sz.

⁵⁷ Zala m. lt. Közgy. ir. 1847. okt. 4. 3616. sz. — Degré Alajos, Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt. Fejér megyei történeti évkönyv 7. évf. 1973. 126, 130, 132. l., u.ő, Zala megye reformkori követutasításai a Levéltári Közlemények Ember Győző Emlékszámban sajtó alatt.

⁵⁸ Zala m. lt. 1847. nov. 15—17-i közgy. 3660. sz.

ség vállalására.⁵⁹ Deák bár ismét hivatkozott roncsolt egészségére, de „a benne helyezett közbizalom s az újonnan kifejtett körülmények” folytán kész polgári kötelességét teljesíteni s ha a megye képviselővé választja, azt elfogadja.⁶⁰ A megye rendjei tehát elfogadták az egyik követ (Csuzy Pál) lemondását s mivel Deák szabályos választáshoz ragaszkodott, a követválasztó közgyűlést március 22-ére tűzték ki.⁶¹ Ekkor a megyeháza előtti téren „egy hanggal, szívvel és lélekkel” Deák Ferencet országgyűlési követté választották olyan megbízólevéllel, hogy Pozsonyban, „mint a megye teljes hatalmú megbízottja a tanácskozásokban és törvények alkotásában minden utasítás nélkül, önbéltetését s meggyőződését követve, szavazzon”⁶²

A választást Deák nyilván nem várta meg, mert már március 20-án megérkezett Pozsonyba. Aznap este Batthyány Lajos lakásán tartott értekezleten sok rábeszélés után késznek nyilatkozott a leendő kormányban miniszteri tárcát vállalni.⁶³ Március 24-én a Pesti Hírlap kommentálja Deák megérkezését: „Megnyugvással s bizalommal van függesztve reá a közönség szeme, mely a közelebbi napok villámzó eseményei közt káprázni és tévedezni kezdett. Most minden ember miniszteri combinatiokat csinál. Hogy Deák egyik combinatióból sem marad ki, természetes s reméljük is tiszta hazaszeretetétől, hogy erős kezét nem fogja megvonni a kormányrudtól. A miniszterelnök sokat tanácskozik vele, s ezen tanácskozás eredménye csak üdvös lehet.”⁶⁴

A március 23-i kerületi ülésen Batthyány dezinált miniszterelnök már kihirdette az alakuló első magyar felelős minisztérium tagjainak névsorát s Deák abban igazságügyminiszterként szerepelt.⁶⁵

Ez alatt — március 18 és április 8 között — folyt az országgyűlés permanens munkája a magyar polgári állam megalapozásán.

Mikor Deák Pozsonyba ért, a köztelherviselést és az úrbéri viszonyok megszüntetését már mind a két tábla elfogadta. A nádor és több főrend még Deákkal módosításokat szerettek volna keresztülvéztetni, Deák azonban bár sógorához írt levelében kifejtette, hogy „ezen rögtönzését a törvényhozó testületnek éppen nem” helyeselte ugyan... de miután ez megtörtént s a javaslatokat mind a két tábla egyhangúlag elfogadta, azokat sok megyében kihírdették, minden visszalépést veszedelmesnek tart.⁶⁶ A birtokosok érdekében azonban segíteni tudott még az ősiségi törvényen. Megakadályozta az

⁵⁹ Zala m. lt. 1848. márc. 16-i kgy. 1343/1. sz.

⁶⁰ Zala m. lt. 1848. márc. 17-i kgy. 1356. sz.

⁶¹ Zala m. lt. 1848. márc. 17-i kgy. 1357. sz.

⁶² Zala m. lt. 1848. márc. 22-i kgy. 1358. sz.

⁶³ Deák Ferenc beszédei. II. 205. l.

⁶⁴ Pesti Hírlap 1848. márc. 24-i szám. — vö. Zalai Tükör 1974. I. k. 108, 110. l. Degré Alajos közlései.

⁶⁵ Deák Ferenc beszédei. II. 205. l.

⁶⁶ Deák Ferenc levele Oszterhueber Józsefhez 1848. márc. 28-án. Deák Ferenc emlékezete. Levelek. 1822—1875. Budapest, 1890. 194—196. l. — I. még Deák Ferenc beszédei. II. 205—206. l.

„uti possidetis” kimondását, mert úgy látta, hogy az sok igazságtalanság forrása lenne s még a zálogot sem lehetne visszaváltani.⁶⁷ Az ősiséget el kell törölni, a végítélet által el nem döntött pereket felfüggeszteni s a kormányt megbízni, hogy az ősiség eltörlésének alapján polgári törvénykönyvet dolgozzon ki. „Codexekkel föllépni szent kötelessége lesz az új kormánynak — mondta — mert most éppen az a baj, azért nehéz a törvénytudomány, hogy a Corpus Juris tömkelegében kell keresgetni, s egyik egyre, másik másra hivatkozik”⁶⁸

A legfontosabb gazdasági jellegű törvényjavaslatok után azonnal sor került az új állami szervezet kiépítését tárgyaló javaslatok kidolgozására. Ilyenek voltak különösen a független felelős minisztérium, az országgyűlés és a választójog, az önkormányzatok (vármegyék, városok, községek) átalakulása és ezekkel együtt egyes polgári szabadságjog biztosítása. A vallásszabadsággal és felekezeti egyenjogúsággal kapcsolatban az állam és egyház viszonyának rendezése is szóba került. A törvényhozás motorja ezekben a napokban Kossuth volt s ragyogó államférfiúi képességeit a forradalmi napok idején most tudta megcsillogtatni.⁶⁹ Mint kitűnő szervező azonnal felmérte az országgyűlési lehetőségeket s mivel még minisztérium nem volt — szervezetét és jogkörét megállapító törvény hiányában nem is lehetett kinevezve — rendszerint maga vagy irányítása mellett a legjobb törvényszerkesztők végezték a tervezetek megfogalmazását. Így az alkotmányjogi szempontból legfontosabb törvénytervezetet, a független felelős minisztérium felállításáról szólót Kossuth megbízásából Ghyczy Kálmán nádori ítélőmester szerkesztette, akinek jogászai képességét Deák maga is azzal ismerte el, hogy igazságügyminisztériumába államtitkárnak hívta meg.⁷⁰

Március 21-én kezdődött a független felelős minisztériumról szóló javaslatnak a kerületi ülésen való tárgyalása. Úgy látszik Deák nem volt jelen, a vita vezetése Kossuth kezében volt. A néhány kisebb jelentőségű felszólalás után a javaslatot a kerületi ülés elfogadta⁷¹. Még az nap az országos ülés változtatás nélkül megszavazta a javaslatot.⁷² Deák részvételéről nem tudunk, ha megjelent, nem nyilvánított nézetet. Tudjuk, hogy a közben a felsőtáblát is megjárt javaslat országgyűlési határozatával Deák a nádorral és Batthyányval Bécsben járt, főképp azért, hogy éppen a felelős minisztériumról szóló javaslat szentesítését kieszközöljék. „Sokat futkostunk, kértünk, okoskodtunk, fenyegetődtünk a főhercegeknél; sikere fáradozásunknak nem volt ugyan tökéletes,

⁶⁷ Deák levele Oszterhueberhez. Deák Ferenc emlékezete. uo.

⁶⁸ Deák Ferenc beszédei. II. 209. l.

⁶⁹ 1. erre Barta István, Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. 1847—48. Budapest, 1951. 64. sk. l.

⁷⁰ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (alábbiakban MTA Kz.) Ms 4851/1. Ghyczy Kálmán (1808—1888) emlékirata. 80. f.

⁷¹ Pesti Hírlap, 1848. márc. 27-i sz.

⁷² 1847—48. évi országgyűlés. Karok és Rendek Naplója. 184—185. l.

de mégis reményt nyújt, s a holnap érkezendő válaszból lehet, úgy hiszem, valami jót csinálni”.⁷³

Ezt a kevés optimizmust is megcáfolta a március 29-én leérkezett királyi válasz a felterjesztett első törvényjavaslatokra. A válasz lényegileg megszüntette a nádor teljhatalmú királyi helytartói hatáskörét, megtartotta a kancelláriát, a minisztériumnak mindössze a helytartótanács jogkörét engedte át s fenntartotta a királynak a kinevezés, a cím- és birtokadományozás jogát. A pénzügyminisztérium megkapta volna a magyar kamara eddigi jogkörét, de az ország jövedelmeiről továbbra is az udvari kamara disponált volna. Végül a hadsereggel való rendelkezés joga fennmaradt a királynak.⁷⁴

Mivel az országgyűlés méltatlankodva fogadta a leiratot, Batthyány lemondását helyezte kilátásba, sőt a nádor is szavát adta és állását kötötte ahhoz, hogy az udvarnál keresztül viszi az országgyűlés akaratát. A javaslat mögött fenyegetőleg sorakozott fel a pesti nép is, s az elégedetlenséget az országgyűlés a március 28-i határozattal ki is fejezte.⁷⁵

Másnap az udvar a nádort felkérte Bécsbe, akit most Batthyányn és Deákon kívül még a designált miniszterek közül Széchenyi és Eötvös is elkísért. Szógyény László a kancellária vezetésével megbízott alkancellár írja emlékirataiban, hogy a Ferenc Károly főherceg elnöklete alatt tartott értekezleten milyen nehezen jutottak dűlőre, amelyen Deák többi minisztertársánál az országgyűlési határozat elfogadását kívánó, de vérmérsékletük szerint különböző módon tett felszólalásai után — nyilván a kamarilla csökönységét látva — ingerültebben nyilatkozott.⁷⁶ Végül is hosszú tárgyalás után⁷⁷ elkészült a minisztériumot jóváhagyó leirat, amit a nádor március 31-én maga hozott meg az országgyűlésnek.⁷⁸

A kormány végleges megalakulását megelőző napokban Deák — mint láttuk — két alkalommal is kénytelen volt több napon át Bécsben tevékenykedni. Ez mutatja, hogy közben az országgyűlési tárgyalásokon, melyeknek irányítása Kossuth kezében folyt, ő maga nem vagy csak alig vett részt. Az alapvető kérdésekben nézeteik egyébként is azonosak voltak, s Deák a maga megfontoltságával és bölcsességével látta, hogy ezek a napok Kossuth napjai, ő a legalkalmasabb az országgyűlési stratégia és taktika alkalmazására. Miután azonban a felelős kormányról szóló törvényhez a király hozzájárult s így Deák igazságügyiminisztersége is biztossá vált, szükségszerű volt, hogy az április

⁷³ Deák levele Oszterhueber Józsefhez 1848. márc. 28-án. Deák Ferenc emlékezete 194—196. 1.

⁷⁴ A leirat az úrbériség kérdésében is retrográd irányú volt. 1847—48. évi országgyűlés. Irományok, 130, 131. sz.

⁷⁵ 1847—48. évi országgyűlés. Irományok. 133. sz.

⁷⁶ Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai. Budapest, 1903. I. k. 64. l.

⁷⁷ Erről beszámol Károlyi Árpád, Az 1848-diki pozsonyi törvények az udvar előtt. Budapest, 1936. 77 sk. 1.

⁷⁸ l. még Barta István, Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 706. l.

7-i kinevezés előtt is tárcáját illető kérdésekben szavát hallassa, ami egyébként mint Zala megye országgyűlési követének is feladata volt.

Nagy veszteség, hogy nem küldött megyéjének követjelentést e törvényhozási napokról, noha Kossuth és Szentkirályi március 17-én, 20-án, majd április 16-án is küldött jelentéseket küldőinek, Pest megye rendjeinek.⁷⁹ Tudjuk azonban, hogy Deák a hátralevő napokban részt vett az országgyűlésen. Noha jelenléte és részvétele a radikálisabb elhatározásokra mérséklőleg hatott, s álláspontját a személy- és vagyonbiztonság fenntartása kérdésében szinte makacs következetességgel hangoztatta,⁸⁰ azokban az elvi kérdésekben, melyek az ő liberális meggyőződésének érvényesülése irányában hatottak, helyt állott a haladóbb formák védelmében. Mikor a választójogi javaslatnál a főrendek a volt jobbágyok vagyoni cenzusát 1/4 teleknyi földtulajdonról 1/2 telekre kívánták felemelni, nem késik a demokratikusabb megoldás érdekében felszólalni. Leleplezi a főrendek reakciós óvakodásának okát: „Mi az, mitől ők legjobban félnek?” — kérdi az április 4-i kerületi ülésen, s mindjárt választ is ad: „Az általános szavazat; erre pedig a legegyszerűsebb út az, ha a qualificatio szükre szabatik, úgy hogy igen sok ember marad a sáncokon kívül s igen kevés belül”.⁸¹ Mikor pedig a főrendek meg akarták akadályozni a képviselőknek napidíj megállapítását, Deák azonnal látta, hogy ennek célja, a szegényebb képviselők távoltartása az országgyűlésről. Megmutatta tehát, hogy a főrendek módosításai odavezetnek, hogy „a követség kizárólag a pénzaristokratia kezére játszatik, mert azon javaslat, hogy a követ napidíjt ne kapjon, tetteleg iszonyú magas értékű qualificatio, s nem sokan lesznek, kik Pesten, azon drágaságban, mely ott keletkezni fog, családjukkal együtt 3—4 hónapot is tölteni könnyűnek és kívánatosnak tartanak”.⁸² Mint már említettük, Zala megye levéltárában semmi nyoma nincs annak, hogy Deák március 20. és április 11-e között követjelentést küldött volna. Csak a május 8-i megyei népképviselői közgyűlésen mutatta be jelentését, ez azonban inkább a törvények értékelése és a teendők (választókerületek alakítása) felvázolása volt.⁸³

Deák, aki liberális katolikus létére már a reformországgyűléseken ismételt szót emelt a protestánsok s a nem keresztény felekezetek vallásszabadsága és a felekezeti egyenjogúság mellett, amit az 1844: III. tc.-ben részben sikerült megvalósítani s az általa fogalmazott Ellenzéki Nyilatkozatban már továbbépítése szerepel, most nézeteinek megfelelően maga is résztvesz a vallásszabadság és a felekezeti egyenlőség előrelépő rendezésének megvalósításában. A vallásügyek rendezésére a márciusi törvényhozás végén került sor, amikor

⁷⁹ Barta István, Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 665—666, 682, 739—744. l.

⁸⁰ Deák Ferenc beszédei. II. 213 sk. l., 223. l.

⁸¹ Deák Ferenc beszédei. II. 221. l.

⁸² Deák Ferenc beszédei. II. 222—223. l.

⁸³ Zala m. lt. 1848. Népképviselői Közgyűlés jkv. 1. sz.

Kossuth előbb a kerületi ülésen,⁸⁴ majd ugyanaznap az országgyűlésen javaslatot tett „a felekezeti egyenlőség kimondására”.⁸⁵ A javaslat a katolikus egyház államegyházi helyzete helyébe a bevett keresztény vallások koordinációs rendszerét állította, amelybe a katolikusokon, a reformátusokon, evangélikusokon és görögkeletieken kívül a bevett vallássá nyilvánított unitáriusokat is besorolta. Noha nemcsak az alsótábla, de a főrendek, sőt közöttük a püspökök is kénytelen-kelletlen megszavazták a javaslatot, az utóbbiak biztosítékot kívántak az egyházi vagyon szekularizálása ellen. Ennek védelmére vetették fel a protestáns önkormányzatok és az Erdélyben már évszázadok óta működő Katolikus Státus példájára a katolikus autonómia gondolatát.

A püspöki kar által meggyőzött néhány világi katolikus képviselő és főrend új törvényt kívántak még az országgyűléssel elfogadtatni, amely 1) az eddigi állami „gyámkodást” megszünteti, 2) a katolikusoknak is biztosítja az egyházi zsinatok szabad tartását, 3) az iskolák alapításának és igazgatásának jogát s végül 4) az egyházi és iskolai alapítványok kezelésének jogát.⁸⁶ Mikor Rónai János csanádi követ április 7-én a kerületi ülésen bemutatta a katolikusok kérvényét, Deák Ferenc válaszolt, aki sajnálatát fejezte ki, hogy e tárgy korábban nem került a tábla elé. „Most már az idő rövid, s vannak megkezdett multhatatlan teendők, melyeknek bevégzésére alig van néhány óra”. Hozzátette azonban, hogy bár legegyszerűbb volna a petitióra mondani: nincs többé idő; ezt azonban nem tanácsolná, mert a petitióban sok van, ami méltányosságon alapul, s a legszámosabb vallásfelekezet tagjainak kedélyét megnyugtató nélkül hagyni nem lehet”. Ezért Deák Ferenc azt javasolta, hogy e fontos tárgyban még konferenciát tartsanak. A források nem eléggé világítják meg, hogy még aznap (Zeller), vagy csak másnap (Kónyi) volt-e a konferencia. Valószínűleg még aznap este összeültek, de a petitiót mint „elkésztet” már az országgyűlés alatt nem tárgyalták.⁸⁷

Az igazságügyminiszternek ez évben még egy alkalommal volt lehetősége, hogy az általa képviselt liberális egyházpolitika érvényesítésében az állam és egyház viszonyában hallassa szavát. A hozzá hasonlóan liberális katolikus Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter már az első népképviselői országgyűlésen, 1848 augusztusában terjesztett be törvényjavaslatot a liberális iskolapolitika megvalósítása érdekében. Ebben ingyenes és korszerű felekezetközi községi népoktatást kívánt megvalósítani. Ő maga a javaslatban bizonyos körülmények között meghagyta volna az egyházi iskolákat is,⁸⁸ de a képviselőház Palóczy László javaslatára 181 szóval 86 ellenében elvetette a

⁸⁴ Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika 1847–1894*. Budapest, 1894. I. 85. l.

⁸⁵ Barta István, *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen* i. m. 726. l.

⁸⁶ Emlékirat az 1847–48 országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról, egy résztvevőtől. Pest, 1848.

⁸⁷ Zeller I. 166. l.

⁸⁸ A javaslatot közli Beér–Csizmadia, *Az 1848–49. évi népképviselői országgyűlés*. Budapest, 1954. 613–620. l.

hitfelekezeti iskolák engedélyezésének lehetőségét és kimondta, hogy csak közös állami iskolák lehetnek.⁸⁹ Ezt a határozatot 1848 liberális egyházpolitikusi, így Deák Ferenc is — 1848 augusztusának körülményei között — túlságosan radikálisnak tartották. A javaslat végrehajtása nemcsak a katolikus klérus szembenállását eredményezte volna, hanem az alapítványainak önállóságára rendkívül kényes protestáns egyházak vezetőit is szembeállította volna a kormánnyal. Másnap tehát Pázmándy módosító javaslatot terjesztett be, mely megengedi a felekezeteknek is iskola állítását s ilyen esetben a felekezet alapítványainak birtokában marad. Mivel a radikális Madarász László most sem kívánta megengedni az egyházi iskolák fenntartását, Deák Ferenc rámutatott arra, milyen veszéllyel járna a hitfelekezetek ignorálása, amely egyben a görögkeleti és görögkatolikus románok iskolaállítási jogát is sértené, ez pedig végeredményben a nemzetiségeket állítaná a kormánnyal szembe. Rámutatott arra is, hogy a nép, ha valamely intézkedésben kényszerítést lát, „saját vallásuk, vagy véleményük szabadságára nézve”, ez ellen kész fegyvert is ragadni. „A külformákat megsérteni a népre nézve annyi, mint a népnek vallásos érzelmeit sérteni meg; ezeket pedig megsérteni akkor, mikor a sértést a státusz célja nem kívánja, s csak azért, mert bizonyos teóriák szebben festik a tárgyat; azt hiszem véték a nemzet és a nemzet biztonsága ellen”.⁹⁰

Deák mint igazságügyiminiszter április esején még a közlekedésügyi költségek vitájában szinte egész kormányzati programot adott, miképpen kell az új burzsoa állam minisztériumának működnie. Rámutatott arra, hogy a kormánynak anyagi eszközök kellene, mert ha nem történik semmi, az emberek elégületlenül fognak nézni az új rendszerre. . . . Az államnak tehát dolgoztatni kell még akkor is, ha a munka produktív nem volna és kamatot nem adna. S a minisztérium feladatára rámutatva mondotta: „Ennyi munka, ennyi tárgy a francia konvent óta még soha egy törvényhozásra sem várt . . . A kormány minden ágát, a financiákat, a vármegyéket el kell rendezni, Erdéllyel az uniót végrehajtani és ráadásul néhány codexet készíteni. Ki hiszi, hogy ezt a munkát négyszáz beszélő ember, kéttáblai rendszer és királyi szankció szüksége mellett, pár hónap alatt bevégzi?”⁹¹

Az igazságügyiminisztériumnak magának is megsokasodott a teendője a polgári átalakulás építésében. „Az átalakulás belső szervezeti részének legnagyobb és legnehezebb problémája — írja később Beöthy Ákos — Deák Ferenc hatalmas vállain nyugodott. A régi Magyarország középkori világrendéből . . . a modern állam jogrendébe való átmenet kodifikációja” Deák Ferencre hárult . . . „Az óriási átalakulás munkáját neki kellett végezni. Röviden felsorolva: az anyagi és alaki jogrendnek, a büntető és általános polgári törvénykönyvnek,

⁸⁹ 1848—49. ogy. Képv. Napló 1848. aug. 8. 211. sz.

⁹⁰ Deák Ferenc beszédei. II. 292. l. Mindezekre részletesen Csizmadia Andor, Deák Ferenc egyházpolitikája, a Zala megyei kötetben sajtó alatt.

⁹¹ Deák Ferenc beszédei. II. 226—230. l.

nemkülönbön büntető, mind polgári peres eljárásnak alkotása, továbbá az átmeneti intézkedéseknek, főleg a jogszolgáltatás körében való foganatosítása volt az a feladat, melyet a haza bölcsétől, a magyar Aristeidestől várt a nemzete, és melyre csakugyan nálánál alkalmasabb nem volt.”⁹² Tudjuk, hogy azonnal rendeleteket bocsátott ki a bíróságokhoz új beosztások, még az átmenet nehézségeinek könnyítése végett, a börtönök jókarban-tartására és az egészségügyi követelmények megvalósítására.

Az első igazságügyminiszter mindenek előtt minisztériumát szervezi. A törvényelőkészítő osztály vezetőjévé Szalay Lászlót, a modern polgári kodifikáció egyik kezdeményezőjét,⁹³ s az 1843. évi büntetőjavaslatok egyik legjobb közreműködőjét nevezte ki. Sajnos Szalay csakhamar kormány megbízásból Frankfurtba távozik, így a kodifikációnak a minden irányban elfoglalt Deákon kívül alig marad gazdája. Mégis Deák minisztériumának eredménye lesz a sajtóesküdszéki eljárás megalkotása és hatályba léptetése s jelentős lépést mutatnak a jobbágyviszonyok maradványainak felszámolását célzó rendeletek és törvénytervezet előkészítése. Pozitív szerepe van Deák igazságügyminisztériumának az 1849. február 13-i s a szabadságharc ellenségei ellen fegyvert nyújtó ún. vésetörvény (1849: I. tc.) előkészítésében.⁹⁴

Az Igazságügyminisztériumnak egyik első kodifikátori munkája volt a sajtóesküdszéki rendelet megalkotása.⁹⁵ A 108 §-ból álló rendeletet azért tudta az igazságügyminisztérium olyan meglepően gyorsan — alig három hét alatt — elkészíteni, mert 1843-ban Deák különvéleménye már tartalmazta az alapvető rendelkezéseket. Pedig ez a rendelet „kódex, az első burzsoá jellegű polgári perrendtartás s egyben bírói szervezeti törvény Magyarországon”.⁹⁶ Ugyanakkor magas színvonalú s politikailag polgári demokratikus jellegű. Kikapcsolja a rendőrszerveket a nyomozásból, számos eljárási garanciát biztosít a vádlott javára, mellőzi a sajtóesküdszéki eljárásban az előzetes letartóztatást, Rendkívüli szabályok rendelkeznek a végrehajtásról is. Így a munka Deák kodifikátori működésének megvalósult eredménye lett.

Deák kodifikátori tehetsége az 1848. július 2-ára összehívott népképviselői országgyűlésen ismételtelen megnyilatkozott. Mindjárt az első érdemleges képviselőházi ülésen kijelölte a ház jogalkotási módszereinek útját, amikor tiltakozva az ellen, hogy a házszabályok alkotására sorshúzás útján alakítsanak bizottságot, megállapította, hogy ha valamely munka kidolgozására bizottságot

⁹² Beöthy Ákos, *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei*. Budapest, 1906. III. rész, 233—4. l.

⁹³ Szalay László, *Codificatio. Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. I. 19—90. l. vö. Nizsalovszky Endre, Deák Ferenc és a magyar polgári magánjog kialakulása c. cikkével a Zala-megyei kötetben.

⁹⁴ Deák igazságügyminiszteri tevékenységére legújabban Sarlós Béla, Deák és Vukovics. *Két igazságügy-miniszter*. 50. és köv. l.

⁹⁵ A rendeletet közli a *Pesti Hírlap* 1848. május 1. és 2-i száma.

⁹⁶ Sarlós Béla, Deák és Vukovics i. m. 60. l., uő., *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga*. Budapest, 1959. 19—59. l.

kell alakítani, azt „sohase bízzák a sorsra”. Tisztelet minden egyes tagnak, de nem lehet minden ember mindenre alkalmas. Vannak specialitások, például ha valamely kodifikációs munka jön elő, arra nézve küldöttséget választás, nem pedig sorshúzás által kell alakítani. „Válasszunk olyanokat, kik a specialitásokban jártasak. A ház szabályai olyan tárgyak, melyekre bizonyos előkészültség, avatottság kell, legalább szükséges, hogy az ember gondolkozott, foglalkozott légyen vele . . .”⁹⁷ A házszabályok elkészülte előtt minden más tárgyalás felfüggesztését kívánta, mert a házszabályok nélkülözhetetlenek a képviselőház működéséhez. E szabályokból tudhatja „mindenki, micsoda körben, formában van az interpellációs jog, s mennyire köteles a minisztérium nyílt ház előtt felelni”.⁹⁸ Végre július 18-án elfogadták a házszabályokat.⁹⁹

Közben azonban érkeznek a választási igazolások s az igazságügyminiszternek a petíciók elbírálásánál a hatásköri és eljárási kérdésekben ismételten kellett nyilatkozni. Így a Nagy Károly—Petőfi elleni választási küzdelemből eredő petíció tárgyában figyelmeztette a házat, hogy „a verificatio s az ennek folytán megrendelt vizsgálatok néha oly kérdéseket foglalhatnak magokban, melyek minisztériális cabinet-i kérdések. Azon tekintetből, mivel azok valaha oly fontosak lehetnek, óvakodni kell, hogy ezen hatalmat a ház kezéből ki ne szalassza, nemcsak azért, mert ez a ház jogaihoz tartozik, hanem azért is, mert igen sokszor lehet a minisztérium vesztes fél, a ház pedig sohasem. A ház felette áll minden hatalomnak, az fél nem lehet, mert a ház többsége előtt minden félnek el kell enyészni.”¹⁰⁰

1848 kritikus nyári hónapjaiban a minisztérium jogkörét az interpelláló radikálisokkal szemben kell az igazságügyminiszternek tisztázni. Így Deák július 10-én megállapította, hogy a ház a „végrehajtó hatalom körébe nem avatkozhatik, hanem legfeljebb is csak azt mondhatja, hogy kötelessége a minisztériumnak a dologban rendelkezni, annyival is inkább, mert a ház sem az eszközökkel . . . nem rendelkezhetik, sem a módot, mellyel ezen eszközök használatni fognak, nem ismeri.”¹⁰¹ Másnap ismét kell elvi nyilatkozatot tenni a miniszteri felelősség jogi természetéről s a kormánynak az országgyűléshez való viszonyáról: „. . . természetesen minden politikai irány, melyet a minisztérium követ, a ház elé fog kerülni s a követett irányért a minisztérium felelős. A minisztérium előterjeszti politikáját, melyet követni akar és követ is, a ház majd kimondja ítéletét”.¹⁰²

Deáknak jelentős szerepe volt az ausztriai birodalom katonai helyzetének megerősödésével a fenyegetett márciusi vívmányok védelmében. Évégből

⁹⁷ Deák Ferenc beszédei. II. 246. l.

⁹⁸ Deák Ferenc beszédei. II. 260. l.

⁹⁹ 1848/49. országgyűlés. 95. sz. A szabályokat közli Beér—Csizmadia i. m. 124 – 137. l.

¹⁰⁰ Deák Ferenc beszédei. II. 247. l.

¹⁰¹ Deák Ferenc beszédei. II. 254—255. l.

¹⁰² Deák Ferenc beszédei. II. 263. l.

ismételten kellett — legtöbbször Batthyányval Bécsben járnia. Anélkül, hogy Magyarország és Ausztria viszonyára, s annak mikénti alakulására vonatkozóan ismert tevékenységre kitérnénk, utalni kell arra a törvényjavaslatra, amit még Deák igazságügyminisztériuma készített el, amely a márciusi törvényekkel részleteiben eléggé nem szabályozott úrbéri maradványok felszámolását szabályozta. A Deák minisztérium által készített s Deák által beterjesztett úrbéri javaslat megállapította az úrbériség alá tartozó régi jobbágyi szolgáltatások és az úri jogok körét és ezzel kapcsolatban kiterjesztette az úrbériség felszámolását elvben kimondó 1848: IX. tc. rendelkezéseit a házas zsellérek egy részére, az irtványföldek, maradványföldek nagy részére és egyéb, szerződéssel bérbeadott jobbágyföldekre és rétekre. A javaslat a többi vitás földekre, a királyi kisebb haszonvételekre és a nádlásra csak önkéntes megváltást tervezett, ezekre vonatkozóan alig mondott ki többet, mint ami már az 1840: XVII. tc.-ben úgylis benne volt, a szabad választás lehetőségét.

A törvényjavaslat tárgyalását szeptember 19-én megkezdték, de Jellasics seregeinek közeledése következtében 22-én abbahagyták. Az úrbériség felszámolását a ház szeptember 15-i határozata mindössze a szőlődézsma eltörlesztésére terjesztette ki.¹⁰³

Deák szeptember 10-i tárcájáról való lemondása, illetve az országgyűlési királyi feloszlatás után is ottmaradt a permanens képviselőházban és részt vett a tanácskozásokban. A képviselőház december 14-én a büntetőtörvénykönyv szerkesztését rá, mint képviselőre bizza. Mikor pedig Windischgrätz csapatainak Buda felé való közeledése miatt az országgyűlés tanácskozásait áttette Debrecenbe, ugyanakkor Windischgrätzhez öttagú küldöttséget menesztett, ebben a képviselőház egyik küldöttje Deák Ferenc lett. A sikertelen tárgyalás után Deák az országgyűlés után kívánt menni Debrecenbe. Az osztrák fővezér azonban csak úgy akart számára útlevelet adni, ha becsületszavára fogadja, hogy Kossuthot és az országgyűlést feltétlen megadásra rábírija. „Volt eszem — mondta egyszer később visszaemlékezve az epizódra Deák —, hogy senkit se beszéljek rá, hogy akasztassa föl magát!”¹⁰⁴

Deák Ferenc, aki gyermekkorától „epedt a dolgok átalakulása után”, 1848-ban megérte a polgári állam alapjainak lerakását. A rideg realitások talaján álló, de inkább a pesszimizmusra hajló egyénisége megtorpant a szabadságharc várható fejleményei előtt, de mikor a kritikus napokban követársai kérték ragadja kezébe a ház vezetését, melyben a többség követni fogja, az ismert anekdotával felelt: Ha nem hagyná Kossuthot egyedül vezetni s ő is rángatni kezdené a gyepelőket, az ország szekere elveszik.¹⁰⁵ Világosan látta ugyanis, hogy Kossuth útjába állni nem szabad, mert az udvar megkezdett politikája következtében csak két út maradt: ellenállni, vagy a 48-as törvények által

¹⁰³ Beér—Csizmadia, Az 1848—49. évi népképviselői országgyűlés i. m. 69 sk. 1.

¹⁰⁴ Csengery Antal összegyűjtött munkái. III. k. Budapest, 1884. 142. l.

¹⁰⁵ Ferenczi Zoltán, Deák élete. II. 171—172. l.

kivívott jogokat eldobni. Deák is az előbbi helyeselte s ezért tartott ki a szabadságharc pesti országgyűlésén. A harcok hónapjai viszont nem voltak alkalmasak arra, hogy a márciusi törvényhozással megkezdett államépítés folytatódjék.

IV.

A szabadságharc leverését követő neoabszolutizmus Deák számára a passzivitás korszakát hozta. Míg Eötvös nagy munkájában az osztrák államrend keretébe próbálta az egyéni szabadságjogok érvényesülését beépíteni,¹⁰⁶ Kossuth pedig az emigrációban írt kiutahiai alkotmánytervezetében a dunai népek állami kapcsolatainak kiépítésén fáradozott,¹⁰⁷ Deák visszavonulva kehidai magányába, politikailag teljes passzivitásba merült. Ez a passzivitás az elnyomás e keserves éveiben szimbolummá vált s nemcsak az uralkodó osztály haladó rétegei, de széles néptömegek is Kehida felé tekintettek, ahonnan anélkül, hogy Deák e passzivitásból kilépett volna, magatartásából is irányítást kaptak.

Ausztria külső és belső politikai helyzetének állandó romlása a passzivitási politikát igazolta. A solferinói vereség után az udvar Magyarország felé tekint, Deák kilép passzivitásából s vele együtt a magyar uralkodó osztály — sok tagja nagyon is — hajlamot mutat a kiegyezésre. Hosszú és eléggé ismert az út — tárgyunktól messze is vezetne, míg 1860 és 1867 között a kiegyezési tárgyalások s benne Deák nézeteinek alakulását s annak indokait felvázolnánk.¹⁰⁸ Mindezekben a politikai tárgyalásokban a nemzet részéről Deáknál van a prímhegedű. A húsvéti cikk, a felirat, az országbírói értekezéslet, az osztrák Luskandellel való vitája után a nemzet a kiegyezési tárgyalások újra felvett fonalában változatlanul Deákra tekint. Az ő fontolgató, mérlegelő, a reális tényekkel számoló, az összefüggéseket világosan látó politikája a 48-as

¹⁰⁶ A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. Eötvös József összes munkái. XIII—XV. k. Budapest, 1902. I—III. Kritikája Szabó Imre, A burzsoá állam és jogbölcselet Magyarországon. Budapest, 1955. 279 sk. 1.

¹⁰⁷ Közölte Beér—Csizmadia, Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből. Budapest, 1966. 670—682. 1.

¹⁰⁸ A kiegyezés százéves évfordulója gazdag lehetőséget adott erre s a magyar, az osztrák és a csehszlovák történettudomány sok tekintetben kiegészítette, újraértékelte a burzsoá korszakban kialakult ismereteinket. Elég, ha néhány kiemelkedő monográfiára, gyűjteményes kötetre és tanulmányra hivatkozunk. Az előkészületekről Antall József, Eötvös József Politikai Hetilapja és a kiegyezés előkészítése 1865—1866. Századok, 1099—1130. 1. Szabad György disszertációja, Forradalom és kiegyezés választóján. (1860—61). Budapest, 1967., a kiegyezésről: Galántai József, Az 1867-es kiegyezés. Budapest, 1967., Kovács Endre, Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Budapest, 1968. — Hanák Péter cikkei Valóság 1963. 12., 1974. 12., Századok 1971. 903—911. Népszabadság 1967. 123. sz., Kritika 1967. 10. sz. uő. Deák és a Pragmatica Sanctio új értelmezése. Zala-megyei kötet. — Der österreichisch-ungarische Ausgleich. 1867. Materialien der internationalen Konferenz in Bratislava. 28. 8—19. 1967. Bratislava, 1971. — Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich von 1867. Szerk. P. Berger. Wien—München. 1967.

törvények alapján áll, de a Pragmatica Sanctio változatlan fennállását elismeri. A realitás azt is indikálja, hogy 1848-ban le nem tárgyalt kapcsolatok tekintetében most engedményeket kell tenni s ezt kell a járható útnak tekinteni.

Az új állam jogi alapjainak építése érdekében Deák különösen kilép a passzivitásból az országbírói értekezlet idején. E tekintetben neki mint a magyar jogrend egyik legalaposabb ismerőjének nagy küzdelme volt a régi feudális maradványok in integrum restitutióját követelőkkel szemben, akik mögött a sajtó és a jogi problémákat egyáltalán nem ismerő „közvélemény” felsorakozott. Másoknak, mint éppen Deák 48-as államtitkárának Ghyczy Kálmánnak minden változtatás ellen alkotmányjogi aggálya volt.¹⁰⁹ Deák — noha az örökösödésben a magyar családok részére szívesen átmentette volna az ősiség alap gondolatában rejlő biztosítékokat, kénytelen volt kijelenteni: „. . . én az ősiséget, melyet az 1848. évi XV. törvény elvben eltörölt, visszaállítani egyáltalán nem akarom. Politikai életem legnagyobb része folyt le azon küzdelemben, melyet elvtársaimmal együtt a régi feudalizmusnak káros maradványai ellen folytattunk. Ezek közé számítottuk az ősiséget is, melynek bilincseiből kiszabadítani a nemzetet legfőbb törekvésünk vala. Küzdöttünk, hogy e hazában is szabad legyen ember és föld, hogy kiki tulajdonát valóságos tulajdonának tekinthesse, s birtokát a lehetőségig biztosnak. És miután sok nehéz küzdelem után 1848-ban célt értünk, ki fogja tőlem méltányosan követelhetni, hogy segítsen ismét lebilincselni a tulajdont, minek fölszabadulását oly forrón óhajtottam? S mert a mit az 1848-diki törvényhozás határozottan kimondott, hogy ti. az ősiség teljes és tökéletes eltörlése alapján dolgoztassék ki a polgári törvénykönyv, azt a közbejött események miatt nem a magyar minisztérium, hanem a törvénytelen osztrák kormány hajtotta végre; én magát az 1848-ban kivívott elvet is ellökjem és feláldozzam?”¹¹⁰

Noha az országbírói értekezlet munkálatait az országgyűlés törvénybe nem iktatta, s az 1861. évi képviselőház a magyar magánjogi törvényeket visszaállította, kimondta azonban, hogy amennyiben azok alkalmazhatók nem volnának, az országbírói értekezlet munkálatait ideiglenes kiegészítő gyanánt használhatónak tekinti. Hasonló álláspontot foglalt el a főrendiház, a kúria pedig teljesen ülésében kijelentette, hogy az országbírói értekezlet által elfogadott ún. ideiglenes törvénykezési szabályokat „mindennemű törvényes eljárásaiban állandó zsinórmértékül követendi”.¹¹¹

Maga a munkálat túlnyomóan magánjogi rendelkezéseket tartalmaz, főleg az anyagi magánjog, a kereskedelmi jog és a bányajog köréből. Deák nézetének megfelelően alapeszméje a régi törvények visszaállítása. Ez „eszmének megvalósításánál a főszabály az, hogy a magánjogviszonyok meg ne zavar-

¹⁰⁹ MTA. Kz. Ms 485/1. Ghyczy Kálmán emlékirata. 167. fo.

¹¹⁰ Deák Ferenc beszédei. II. 583. l.

¹¹¹ Deák Ferenc beszédei. II. 585. l. — vö. Ráth György, Az Országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában. Pest, 1861.

¹¹² Deák Ferenc beszédei. II. 577. l.

tassanak¹¹². Figyelembe veszi ezért a munkálat mindazokat a változásokat (telekkönyv, ősiségi, úrbéri, bánya-pátens), amelyek félretétele a jogrendet megzavarná. Valójában az országbírói értekezlet „rendelkezései előkészítették a magánjogban azt a kompromisszumot, amit azután a kiegyezés közjogilag is megvalósított”.¹¹³

V.

Deák tevékenységének dandárja a kiegyezés éveire esik. Főirati javaslatai (1861), „Adalékok a magyar közjoghoz” c. könyve (1865. márc. és ápr.), a híres húsvéti cikk (1865. ápr. 16.) ekkor készülnek, irányt mutató tevékenysége az 1865–67. évi országgyűlésen ekkor folyik. Mindezek elsősorban a két ország közötti viszonyra vonatkoznak s nem tartoznak Deák belső államépítésre vonatkozó nézeteire, s bár azzal is szorosan összefüggnek, szétfeszítenék ez írás kereteit. A kérdés megvilágítását más történészek és jogtörténészek ma is végzik, így e sorok írója nem kívánja azokat érinteni.

A kiegyezés során azonban változás történt az 1848. évi s az államépítést érintő törvényeken. A nádori választást elhalasztják, s a kiegyezési törvénynek a kormányra vonatkozó szakasza azt tartalmazta, hogy a minisztereket a miniszterelnök előterjesztésére a király nevezi ki. Ez a pontosabb szövegezésen túl a király erősebb beleszólását jelentette a kabinet megalakításába. (1867: VII.—VIII. tc.). Ezenkívül a nemzetiségről szóló törvényt függesztették fel (1867: XI. tc.). A *közös* minisztérium megkonstruálása azonban lényeges befolyással volt a magyar kormány jogállására is. Mindez — mint tudjuk — Deák közreműködésével ment végbe.¹¹⁴

Deák, aki a kiegyezéskor is elhárított magától minden vezéri szerepet, illetve résztvett a kormányban, az irányítást azonban az államépítésben is sok tekintetben megtartotta. Deák a kormány kinevezésekor rámutatott az országgyűlés előtt álló feladatokra. „Ne gondolja senki, — figyelmeztetett, — hogy az által, a mi most történik, minden be volna végezve s hogy egészen készen állana azon nagy és dicső épület, mely hazánk jólétének és boldogságának épülete. Csak azon tér, melyen ezen épületnek kell állani, lett szabaddá”. Az építkezést gátló abszolutizmus tűnt el, de még sok nehézség van hátra, hogy az épület elkészüljön.¹¹⁵

A legfőbb kérdés az volt, milyen legyen ez az államépítés? A kiegyezési törvények ugyanis nem tartalmazták az önkormányzatok, elsősorban a vármegyék átszervezését, és a kormányhoz való viszonyuk rendezését, nem tartalmazták a jogszolgáltatási szervezet burzsoá alapokon való átépítését, az

¹¹³ Asztalos László, A magyar magánjog 1849-től 1867-ig. — Csizmadia — Kovács — Asztalos, Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, 1972. 458. l.

¹¹⁴ Deák Ferenc beszédei. IV. 222 sk. l.

¹¹⁵ Deák Ferenc beszédei. IV. 326. l.

új polgári állam liberális alapelveinek megfelelő szabályozást az állam és egyház viszonyának kérdésében, a választójognak és a nemzetiségi szabadságnak rendezését, amelyeket a polgári átalakulás liberálisai, elsősorban Deák kulcskérdésnek tekintettek.

Deák ezekről a változott körülményeknek megfelelően szólott. A vármegyét már az általa készített 1866. márciusi választfelirati javaslat „Magyarország alkotmányának egyik legszebb gyöngyé”-nek tekinti. Az önkormányzat jogát azonban „ki kell terjeszteni a népre is”. A „közkormányzat alakjának megváltoztatása a megyei rendszerrel semmi elvi ellentétben nincs, sőt a kettő egymással összhangzásban van”.¹¹⁶

Az Andrassy-kormány megalakulása után egyik első országgyűlési határozati javaslatként készült el a megyék ideiglenes rendezése, illetőleg mint nevezték, a köztörvényhatóságok visszaállítása. A javaslatot, mint Lónyay írta, átdiktálta Deák.¹¹⁷ A javaslat alapján az országgyűlés megállapította, hogy az 1848-i megyei törvényeket betű szerint végrehajtani nem lehet, mert a XVI. tc.-ben nincs kimondva, hogy a megyei bizottságokat újra választhassák, az időközben elhalt, vagy kilépett tagok pótlása sincs megengedve. A XVII. tc. sem enged általános tisztújítást, csak a támadt hézagok pótlását. Közben 1861-ben alakítottak új bizottmányokat. Mivel pedig a régi bizottságot úgy sem lehetne maradéktalanul összehívni, most a minisztérium felhatalmazást kapott, hogy az 1868-ik évben alakított bizottmányoknak még meglévő tagjait hívhassa össze s ezek gyakorolják a megyék végleges rendezéséig mindazokat a jogokat, amiket az 1848: XVI. tc. a megyei bizottmányokra ruházott. Arra is felhatalmazást kapott a kormány, hogy az 1861-i megyei bizottmányok az egész tisztikart, a főispán kijelölése mellett, szabadon válasszák.

Deák itt némileg saját előbbi nézeteivel ellentétben most már a kormány oldaláról látván a változásokat — nyilván az uralkodó osztály megyei hatalmi pozícióit a nemzetiségi agitációktól féltve védte a kormány előterjesztését, mely — szerinte — csak a régi törvények rendelkezéseinek folytatása. A kormánynak befolyását a főispán kijelölési jogán keresztül, mint a kormányzatnak folytonos láncolatát Deák ekkor múlhatatlanul szükségesnek tartotta, mert „azon testületeket a végrehajtás körében mereven egymástól elválasztani, azok között minden kapcsolatot megszüntetni, sőt tán egymással ellentétbe hozni őket, nem volna a közügy érdekében”.¹¹⁸ Más alkalommal a hevesi ügyben a megyéknek a kormány alá rendelését azzal indokolta, hogy ha a megyéknek joguk volna a felsőbb rendeleteket, midőn azokat törvényteleneknek hiszik, egyszerűen félretenni, a kormánynak az engedelmisséget megtagadni, ha a kormánynak nem subordinálva, hanem csak koordinálva volnának, ha a kormánytól nem függenének, ha tetteikért felelősek senkinek sem volnának, de a

¹¹⁶ Deák Ferenc beszédei. III. 635. 1.

¹¹⁷ Lónyay naplójegyzeteiből. MTA. Kz. Ms 5306/1—8. sz.

¹¹⁸ Deák Ferenc beszédei. IV. 374. 1.

felelős minisztérium intézkedéseinek sikerét passzív ellenállással meggátolhatnák, akkor a megyék nem védbástyái volnának az alkotmánynak, hanem lehetetlenné tennék annak fönntartását”.¹¹⁹

A megyék és a kormány viszonyát a változott helyzetben mutatja meg Deák a bírói hatalom gyakorlatáról szóló javaslatához fűzött 1870. július 1-i beszédében. „Én az önkormányzatot nagyfontosságúnak tartom, fönn kívánom tartani azt a megyéknél, sőt óhajtom kiterjeszteni, törvényszabta korlátok között, a községekre is, amennyiben ez a parlamentáris rendszerrel összeegyeztethető. De nézetem szerint a megyék nem koordinált testületek a státushatalom irányában, hanem olyan testületek, amelyek az összes kormányzati rendszer alkatrészét képezik, melyeknek az állam a kormányzat célszerűsége tekintetéből is autonómiát adott . . . A megyék nem föderatív részei az összes államnak, s nem bírhatnak az államtól elkülönözött, vagy azzal éppen ellenkező jogokkal”.¹²⁰

A köztörvényhatóságok rendezésével s így a vármegye kérdésével Deáknak legközelebb alkalma nyílt foglalkozni az 1870: XLII. tc. javaslatának tárgyalásakor. Itt azonban kevésbé érvényesültek liberális elvei. A virilizmus becsempészése a magyar törvénytarba még a Deák-párt liberálisainál is nagy ellenzéssel találkozott. Andrassy azonban állását kötötte a virilizmushoz s Deák erre maga is engedett, sőt az ő közbenjárására vált a megszavazás párt-határozattá. Maga a javaslatához csak a részletes tárgyalás során szólt, hozzászólásai csupán a tárgyalás menetére vonatkozó észrevételek voltak.¹²¹

A vármegyék átszervezési javaslatát már megelőzte a *jogszolgáltatás* a közigazgatástól elválasztó 1869: IV. tc., a magyar liberalizmusnak egyik legjelentősebb törvényhozási produktuma. Deák azonban, aki 1843-ban még a bírák választása mellett kardoskodott, most a változó viszonyokban a kinevezési rendszer mellett vonultatta fel érveit.¹²² Ez indokolt is volt, az 1869: IV. törvénnyel a bírósági szervezet színvonalban messze a közigazgatási fölé került. Az „öregúr”¹²³ azonban a jogszolgáltatási szervezetet egy ún. *állambírósággal* már ekkor ki akarta egészíteni. A bírósági törvény vitája során kezdeményezte az állambíróság felállítását, mely javaslatot tenne az igazságügyminiszternek a bíróvá kinevezendőik személyére nézve, ítélnék valamennyi politikai bűnügyben, döntene a bíróságok és a közigazgatási hatóságok közötti hatásköri összeütközések kérdésében. Deák szerint még „más tárgyak azon bíróság alá lennének sorozandók”.¹²⁴ Az állambíróság tagjainak felét a király

¹¹⁹ Deák Ferenc beszédei. V. 278. 1.

¹²⁰ Deák Ferenc beszédei. VI. 215. 1.

¹²¹ Ferenczi Zoltán, Deák élete. III. k. 379. 1.

¹²² Deák Ferenc beszédei. VI. 214—218. 1.

¹²³ Ekkor már általánosan így hívták politikai munkatársai. Lónyay naplójegyzeteiben már a hatvanas évektől így aposztrofálja. MTA. Kz. Ms. 5306/1—8. sz. Lónyay naplójegyzetei.

¹²⁴ Deák Ferenc beszédei. VI. 218—222. 1.

nevezné ki, másik felét az országgyűlés választaná, végül az elnököt maguk a tagok választanák. Az állambíróság — Deák előtt valószínűleg a napóleoni korból átmentett francia elődje, a Conseil d'État példája lebegett — alkotmánybírói jogkört is töltött volna be s ha a javaslat bekerül a törvénybe, elkerülhetetlenné válik, hogy a közigazgatás feletti kormányfelügyelet körében keletkező viták döntésre az állambíróság elé kerüljenek.¹²⁵ Erre példa volt Ausztriában is, ahol először a pillersdorfi alkotmány konstruálta a Reichsgericht-et, de ezt akkor nem valósították meg. Az 1867. évi alaptörvény újból felállítja, szervezetét az 1869. ápr. 18-iki törvény határozta meg.¹²⁶

Deák terve az ausztriai példa nyomán bizonyára nyitott kaput döngetett volna az uralkodónál. A kormány azonban sokkal inkább a központosításra törekedett s Andrássy miniszterelnök Deák liberális elképzelését nem tette magáévá. A közigazgatási bírászkodás is — Deák elképzelésénél jóval korlátozottabb hatáskörrel — csak 1896-ban került törvénybe.

A bírászkodás körébe tartozott a *sajtóesküdszékek* felállítása, melyekre vonatkozó országgyűlési előterjesztést és határozatot Lónyay naplójegyzetei szerint ugyancsak Deák átdiktálta.¹²⁷ Ezzel feltámadt a Deák 1848-as igazságügyministersége alatt kiépült sajtóesküdszék. Az esküdszékek általánosságá tétele azonban, amely a reformkori Deák nézeteiben a polgári átalakulás egyik sine qua non-ja volt, az ő életében már nem valósult meg.

Deák Ferenc liberális *egyházpolitikájáról* más helyen volt alkalmam megemlékezni.¹²⁸ Ismerjük a reformországgyűléseken a vallásszabadság és felekezeti egyenjogúság terén végzett haladó tevékenységét, mely szoros kapcsolatban állott az állam és egyház viszonyának alakulásával. 1848-ban a szabadságharc előtt álló országban állásfoglalásai visszafogottak voltak, nehogy a kormány a liberális egyházpolitikával még több ellenséget sorakoztasson fel a fiatal magyar szabadság ellen. Ha nem is mindig a visszafogottság, de a kiegyezés realitásának mérlegelése jellemezte későbbi egyházpolitikáját anélkül azonban, hogy a régi liberális célkitűzésekből bármit is engedett volna.

Erre utal 1873-ban az egyházpolitikáról mondott utolsó nagy parlamenti beszéde, amelyet a placetum körüli vitában mondott a ház előtt. Miután a külföldi államok egyházpolitikáját sokoldalúan elemezte s bevallotta, hogy ezek közül a maga részéről az amerikai rendszert tekinti a legcélszerűbbnek, mert alapja az, hogy „az állam ne vagy minél kevesebbet avatkozzék a kultuszok ügyeibe, és csak akkor, és csak annyiban, amennyiben a státus fenntartása a beavatkozást szükségessé teszi. De ha ezt egyszerre el nem érhetem

¹²⁵ Sarlós Béla véleménye a Közigazgatás és hatalmi politika a dualizmus rendszerében c. sajtó alatt levő munkájában.

¹²⁶ Ernst, Hellbling, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien, 1956. 393—4. l.

¹²⁷ MTA. Kz. Ms. 5306/1—8. sz.

¹²⁸ Deák Ferenc egyházpolitikája. Tanulmány a Zala-megyei Deák Emlékkötetben. Sajtó alatt.

— mondotta — a célt mindig szem előtt tartom és minden lépést, amely afelé vezet, pártolok, de nem pártolok semmi olyan lépést, amely attól eltávolít”.¹²⁹

Ez elvi alapok lerögzítése után Deák Ferenc — ha nem is nyilatkozott a liberális egyházpolitikai összes kérdéseiről, de azok legfőbb célkitűzését, az állam és egyház elválasztását megmutatta. Így valósulhatna meg elképzelése: a szabad egyház a szabad államban. Deák rámutatott arra is, hogy a magyar főrendi házban valamennyi katolikus és görögkeleti főpap ülési és szavazati joggal (jus comitorum) rendelkezik. Ennek az állapotnak javítását úgy kell elképzelni, hogy a főrendiház reformja során az összes egyházfők hivatalból való részvételét megszüntessék.¹³⁰

Sokan emlegették — mondotta még Deák — az egyházi javak elvételét, illetve az autonómia szabályozását is. Több államban meg is valósították a szekularizációt. Volt, ahol semmit sem adtak helyette, volt, ahol a státus vállalta magára az egyház költségeit. Véleménye szerint meg kell különböztetni, hogy mik az egyház valóságos tulajdonai s mik a státus tulajdonai kulturális céljaira. Ha ez sikerül, az állam a maga kulturális javait tartsa meg, az egyházét pedig hagyja meg kulturális célokra. Végső konklúziója az volt, hogy az országgyűlés bizottságot küldjön ki az egyházpolitikai kérdéseknek törvényhozás útján való előkészítésére.¹³¹ Deákot megélejtették, a bizottságot ki is küldték, de Deák liberális egyházpolitikája halála után nem érvényesült.

Az államépítés egyik alapvető kérdése a *választójog* mikénti konstruálása volt. Az 1848. évi márciusi törvényhozás a népképviselői választójoggal széles kör számára nyitotta meg az alkormány sáncait s mint egy, a 48-as választójogról írt könyvemben kielemeztem, az ország lakosságának közel 10 %-a részesült aktív választójogban.¹³² Az 1860. évi országgyűlés előtt a primás által összehívott esztergomi értekezleten kívánták a választójog kérdését tisztázni, azon azonban Deák nem jelent meg.¹³³ Ezután a helytartótanács által 1861. januárban kiadott választási szabályzat fenntartotta az 1848: IV. tc. összes cenzusait, csupán a passzív választójognál mellőzte a magyar nyelv tudásának kikötését.¹³⁴ Lényegében az 1848. évi cenzusok mellett választottak 1865-ben is.

Úgy látszik Deák a választójog kérdésébe akkor sem szólt bele, s úgy látszik nem vett részt a kiegyezés utáni választójogi novella bírálatában sem, amelyben az uralkodó osztály a túl szélesnek tartott 1848-as választójogot egyes mechanizációval tovább szűkítette. A kormány már 1871-ben terjesztett be az országgyűlés elé választójogi javaslatot, mely ugyan az 1848: V. tc.-nek

¹²⁹ 1872—75. országgyűlés. Képviselőházi Napló. VII. k. 365. l.

¹³⁰ Azt már nem ellenezte, hogy bármelyik főpap, vagy egyházi vezető tagja legyen az országgyűlésnek, de nem hivatalból, hanem más jogcímen.

¹³¹ 1872—75. országgyűlés. Képviselőházi Napló. VII. k. 366, 372. l.

¹³² Csizmadia Andor, A magyar választási rendszer 1848—49-ben. Budapest, 1963. 105. l.

¹³³ Deák Ferenc beszédei. II. 517. l.

¹³⁴ Szabad György, Forradalom és kiegyezés választútján i. m. 244. l.

csak novellája volt, valójában szűkítést jelentett. Deák nem vett részt ennek tárgyalásában sem és nincs nyoma annak, hogy helyeselte volna ezt az ő liberális elveivel ellentétes alakulást. Az 1869—72. évi országgyűlésen ezt a választójogot nem is sikerült a „Deák Párt”-nak tető alá hozni.¹³⁵ A következő ciklusban azonban már a fúzió előrevetette árnyékát s Tiszáék nem szavaztak a javaslat ellen. A kormány által beterjesztett törvényjavaslat indoklása egyáltalán nem szól szűkítésről, csupán pontosításról és vagyoni cenzus helyett a kor követelményeinek megfelelő adócenzus bevezetéséről, illetve a választási visszaélések megakadályozásáról.¹³⁶ A valóságban jogkiterjesztést csupán a tisztviselők és magánalkalmazottak egy része élvezett. Ezzel szemben csökkentették a városi lakosság választási lehetőségét s bevezették az adóhátralék jogfosztó hatását.¹³⁷ A statisztikusok mindenesetre kimutatták, hogy az 1848. évi — véleményem szerint közel 10%-os — választójogosultság 1881-ben a népesség 5%-ára csökkent.¹³⁸ Amikor Irányi és a baloldali képviselők már általános választójogot követeltek, a Deák Párt — csendesen támogatva a balközéptől a 48-as egykor haladó választójogtól visszafelé lépett. Hogy Deák maga is mennyire nem helyeselte a választójog ilyen megszorítását, mutatja az ellenzéki Jókainak terézvárosi választói előtt elhangzott nyilatkozata, hogy Deák éppen saját pártjának a választójogi novella országgyűlési tárgyalása alatt tanúsított magatartása miatt vonult vissza a parlamenti élettől, amire — noha nyomtatásban is megjelent — Deáktól nem jött reflexió.

Deák Ferenc államépítési koncepciójának talán legnehezebb s talán legmegoldatlanabb problémája a *nemzetiségi kérdés* volt, s ez egyben a magyar liberalizmus legellentmondásosabb kérdései közé is tartozott. Már 1849-ben a nemzetiségi törvényben a szabadságharc kormánya „a magyar birodalom területén lakó minden népesség” számára „nemzeti szabad kifejlődését” biztosítja s a községi és törvényhatósági életben, az alsófokú bíróságoknál és az esküdtszékeknél az anyanyelv hivatalos használatát.¹⁴⁰ Ez a szabályozás első volt Európában a nemzetiségi szabadság biztosítása terén s ha nem is tartalmazott mindenoldalú biztosítékot, mindenesetre lehetőséget nyújtott a továbbfejlesztés-

¹³⁵ vö. Kemény G. Gábor, Mocsáry Lajos. Bukarest, 1972. 21. l.

¹³⁶ 1872—73. évi országgyűlés. Képviselőház. Irományok. XVI. k. 692. sz.

¹³⁷ A választójog fejlődését Pecze Ferenc értékeli, A magyar parlamenti jog intézménye a 19. század második felében — különös tekintettel a képviselők jogállására c. doktori disszertációjában. Kézirat (1974) III—IV. fej. — A választások eredményeit s a parlamenti pártok alakulását Adalbert Toth, Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848—1892. (München, 1973. Südosteuropäische Arbeiten 70.) c. munkájában elemzi.

¹³⁸ Ruszkai Miklós, Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. Történeti Statisztikai Közlemények. 1959. évf. 1—2. sz. 16. l. Horváth Róbert azt is kimutatta, hogy 1874-ben a választójogosultak száma az adóhátralékok következtében tényleg a lakosság 4,3 %-ára esett le. A magyarországi választások a statisztika tükrében. Állam és Igazgatás, 1953. 368. l.

¹³⁹ Jókai Mór, A baloldal az igazi reformpárt. Képviselői jelentés Pest—Terézváros polgáraihoz. Pest, 1872. 28 sk. l. — vö. Pecze Ferenc kézírata, 87. l.

¹⁴⁰ Az 1849: VIII. tc.-et közli Beér—Csizmadia, Történelmünk a jogalkotás tükrében. 356. l.

téshez. Mivel ezt a törvényt már nem lehetett végrehajtani, a nemzetiségi kérdés megoldatlan maradt. Deák Ferenc Józseffel való első találkozása után 1861. január 9-én írt levelében a nehéz kérdések között úgy ír a nemzetiségi kérdéstről, hogy „a nem magyar nemzetiségek . . . teljesíthetetlen követelésekkel lépnek fel, horvát, rác, oláh mindenik különálló politikai nemzetnek akar tekintetni, s oly igényekkel áll elő, miknek teljesítése az országot feldarabolná, Magyarországot megszüntetné s legfeljebb egy új szövetséges államot hozna létre, melyben a magyar faj az ország közepén természetes védhető határok nélkül csak töredéket képezne”.¹⁴¹ Deák ezt a nemzetiségi álláspontot perhorreszkálta a kiegyezés után is s mikor az 1866. február 21-i válaszfelirati vitában Stratimirovics György „szabad nemzet” helyett „szabad nemzetek” beiktatását kívánta, Deák kifejtette azt a később többször is hangoztatott nézetét, hogy „Magyarországon politikai nemzetiség csak egy van”.¹⁴² Ezt december 15-én Miletics Szvetozárnak megismételve hozzátette, hogy az egy politikai nemzetiséggel bíró „magyar nemzet” . . . „magában foglal minden más nemzetiséget”.¹⁴³

A kiegyezés idején az uralkodó osztályok egyik első kérdésnek tekintik a nemzetiségi kérdést, amit törvényben kívánnak szabályolni, de a megoldással váraкоznak a kiegyezés megvalósulásáig, hogy a területi autonómiát igénylő nemzetiségi vezetőkkel előnyösebb pozíciókból tárgyalhassanak.¹⁴⁴ Különösen Eötvös tevékenykedik azon, hogy a magyarsághoz édesgesse a nemzetiségeket: „érdekünkben fekszik, hogy ezen nemzetiségek saját körükben a lehetőségig kifejlődve mennél inkább egyéniségeknek érzetéhez jussanak s így az általános slávságban való beolvadástól óvassanak meg”. Eötvös a nemzetiségekkel való tapintatos bánásmódban odáig megy, hogy a magyar nyelvet törvényhozási nyelvül csak akkor merné elfogadni, ha ez „a többi nemzetiségeknél ellenzésre nem talál”.¹⁴⁵

Az 1865—68. évi országgyűlésre készülő nemzetiségi javaslatot egy kiküldött bizottság készítette elő, amelynek munkájába elsősorban Eötvös folyt be. Módosításokat vezetett keresztül az országgyűlési központi bizottság, végül magán az országgyűlésen Deák külön is előterjesztett egy módosítást, illetőleg pontosított javaslatot.

Mivel a központi bizottság nem rögzítette pontosan a Deák által többször hangoztatott elvet, Deák javaslatában megismételte meggyőződését, vagyis azt, „hogy Magyarországon egy politikai nemzet létezik: az egységes oszthatatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozik, egyenjogú tagja”. Arra is utalt, hogy ezt az „egyenjogúságot csak az

¹⁴¹ Deák Ferenc beszédei. II. 529—530. 1.

¹⁴² Deák Ferenc beszédei. III. 572. 1.

¹⁴³ Deák Ferenc beszédei. IV. 135. 1.

¹⁴⁴ Kemény G. Gábor, A magyar nemzetiségi kérdés története. Budapest, 1946. 70 sk. 1.

¹⁴⁵ Sőtér István, Eötvös József. 309—310. 1.

országban dívó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, s erre nézve is csak annyiban lehet külön szabályok alá vonni, amennyiben ezt az ország egy-sége, a kormányzat lehetősége, célszerűsége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszi.”¹⁴⁶ Míg tehát a törvényhozás és a kormány nyelvét magyar-nak kívánja, a megyéknél, városoknál, községeknél, egyháznál nem idegenke-dik az egyenjogúság megadásától, hasonlóképpen az alsóbíróságoknál, de nem a fellebbviteli bíróságoknál. Deák még tovább menne a jogos nemzetiségi kí-vánságok teljesítése felé s óhajtaná, „hogy a perlekedés ott, hol nem magyar a lakosság, az ottani lakosság nyelvén is megengedtesék”, de ismeri az elmér-gesedett hangulatot, egyelőre megnyugszik, hogy „az eddigi gyakorlat addig is meghagyassék, míg a törvénykezésre nézve a szóbeliség s esküdtszéki eljárás behozva s az alsó bíróságok rendezve nem lesznek”.¹⁴⁶

Deák javaslatával a nemzetiségi képviselők többsége, akik maguk külön kisebbségi véleményt terjesztettek be, nem volt megelégedve. Ők valamennyi nemzetnek önálló területet kívántak az általuk többségben lakott vármegyék-ben kialakítani s ott a területi autonómiát igényelték.¹⁴⁸ Eötvös az országgyű-lésen rámutatott az elgondolás kivitelének nehézségeire. Nem lehetne — sze-rinte — úgy kikeríteni Magyarország vármegyéit, hogy csak azonos nemzetisé-gek lakják. Ez arra vezetne, hogy „míg bizonyos nemzetiségeket egyes megyék-ben kielégítünk . . . ugyancsak őket minden más területen a legnagyobb elnyo-másnak vetjük alá”.¹⁴⁹

Az országgyűlés végül is elfogadta Deák javaslatát, mely minden megol-datlansága ellenére mégis liberális elgondolás volt s az adott körülmények között — figyelembe véve a képviselőház túlzó nacionalizmusát — a megvaló-sítható utat választotta. Ő maga — ha nem is fogadta el a nemzetiségi képvise-lők területi autonómiára vonatkozó kívánságát — a maga liberális koncepció-ját minden alkalommal igyekezett érvényesíteni s a nemzetiségi egyenjogu-ságot szó szerint vette. Így harcolt az 1869. évi költségvetés tárgyalása alkalmá-val a szerb nemzetiségi színház segélyezéséért, miután a magyar nemzeti színház segélyt kapott.¹⁵⁰ Így szólalt fel 1872. január 13-i ülésen az újvidéki szerb gimnázium segélyezése tárgyában a segélyadás feltételek nélküli megsza-vazása érdekében: „Azon jogosultsága minden nemzetiségnek . . . megvan, hogy mód nyújtassék neki gyermekei nevelésére, kiműveltetésére”. Ugyanak-kor rámutatott a nemzetiségek megnyerésének útjára, ami a magyar viszonyok megkedveltetésében áll. Minden erőszakos magyarosítást „istentelen barbár-ság”-nak bélyegezett s mindkét felet arra intette, hogy „együtt és egymás mellett mennél jobb egyetértésben megél”-jenek.¹⁵¹

*

¹⁴⁶ Deák Ferenc beszédei. VI. 101. l.

¹⁴⁷ Deák Ferenc beszédei. VI. 102—103. l.

¹⁴⁸ Ez ellentétet mutatja be Kemény G. Gábor i. m. 70 sk. l. és Mikó Imre, Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Kolozsvár, 1944. 89 és k. l.

¹⁴⁹ 1865—68. országgyűlés. Képv. Napló. XI. k. 32. l.

Deák Ferenc állami koncepciója alapjaiban végigkísérte hosszú politikai közéletének etapjait, bár kétségkívül fejlődésen ment keresztül. Liberális elgondolásai alapját képezték előbb a feudalizmus reformja, a 40-es évektől egyre határozottabban a polgári átalakulás igénylésének. Úgy látta, hogy előbb a feudalizmus gazdasági bilincseit kell eltávolítani, az elfojtott szabadságjogokat érvényesíteni, hogy a feudalizmus államában a nem nemesek élete is emberibb legyen. Az átalakulás vágyában azonban nem lehetett megállás. Az összes feudális gátakat le kellett rombolni s a 40-es évek egyre forradalmibbá váló lendületében határozni kellett milyen új államra is van szükség. Deák a megyében élte le élete nagyrészt s híve volt annak, hogy az elnyomottak képviselőtének bevonásával a nemesi vármegye polgári megyévé alakuljon. Az alapelképzelésekkel az új államról Deák rendelkezett, hiszen ő fogalmazta meg végleges formában az Ellenzéki Nyilatkozatot. Mikor az 1848. év eleji forradalmi hullám az új polgári állam megvalósítását meglepetésszerűen közelségbe hozta, Deák — ha az átalakulást túl gyorsnak érezte is — a realitásokat tudomásul vette s mint a kormány egyik minisztere beállott az állam alapjainak lerakását szolgáló törvényhozó munkába. Ugyanakkor gondosan ügyelt arra is, hogy az országgyűlés, a kormány s a törvényhatóságok viszonyában olyan kapcsolatok alakuljanak, melyek a haladó liberális államok hasonló szervei közül legcélszerűbbnek látszanak. Mindezt azonban a magyar fejlődésre építette, hiszen nála jobban senki sem ismerte a magyar jogi hagyományokat, az országgyűlési gyakorlatot, melyet egyénisége mint remek kodifikáló alkotó műhely egységes egészévé ötvözött.

Államépítő tevékenysége a neoabszolútizmus baljós éveiben megtorpant, de magatartása irányt mutatott mindazoknak, akik a 48-ban elért polgári átalakulás és viszonylagos állami függetlenség visszaszerzését őszintén akarták. Kivárási politikája az ausztriai birodalom európai helyzetének állandó rosszabbodása s a belső feszítő tényezők erősödése következtében egyre reálisabbá vált, végül is a kiegyezéshez vezetett. Deák életének nagy műve beteljesedett, de a már ekkor öreg s mindinkább beteg politikus aggodalommal látja, hogy liberális elgondolásai a belső államépítésben alig érvényesülnek s mind kevésbé van annak lehetősége, hogy érvényesülésüket a kiegyezés uralkodó osztályaitól igényelni lehessen. A betegség engedte rövid napok egy-egy megnyilatkozásában igyekszik újból és újból érvényt szerezni gyakran csupán az államépítés mellékszárnyain a modern polgári állam követelte megoldásnak. Változatlanul megtapsolják s csak néha mellőzik azonnal javaslatait. Mégis Tisza Kálmánék Magyarországa ezeket a liberális elképzeléseket már nem hajtja végre. Ő maga rezignáltan látja, hogy elképzelésein túlhalad az uralmában megszilárdult kapitalizmus érdekbiztosító gyakorlata. Nem tudja már államépítő program-

¹⁵⁰ Deák Ferenc beszédei. VI. k. 93—94. l.

¹⁵¹ Deák Ferenc beszédei. VI. k. 339—340. l.

ját megvalósítani, aminek taktikáját a kodifikációnál hangoztatta: „Mindent maga idején kell tenni s a gyümölcsöt leszakítani csak érett korában kell; de hátralépni soha egy lépést nem szabad”.¹⁵² A fúzió Magyarországa már stagnál, s ahol lehet 48-tól visszafelé lép. Ez a finalé szomorú lehet egy, a munkában és politikai küzdelmekben elfáradt öregember számára, aki nem tudott a liberális államépítés koncepció talajáról lelépni.¹⁵³ Mégis Deák Ferenc a félévszázados folytonos küzdelemre visszatekintve nagy eredményekről számolhatott el. Kimagasló része volt Magyarország polgári átalakulásában, s érdemeit a széles tömegek épp úgy elismerték, mint a sírjára pálmaágat küldő Kossuth. A „haza bölcse” a maga polgári korlátaival és tévedéseivel együtt nemcsak az uralkodó osztályok, de széles tömegek, valójában a magyar nép nagy fia volt.

¹⁵² Sándorffy, Törvényalkotásunk. 173—174. l.

¹⁵³ Az öreg Deák és a pártja jelentős csoportjainak ellentéteire sok adattal szolgál a „Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései.” c. kötet. Bevezetőt írt Wlassics Gyula, közzétette Csengery Lóránt. Budapest, 1928.

A „VILÁGGAZDASÁG FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR GAZDASÁGPOLITIKA ÉS TERVEZÉS SZEMPONTJAIIRA” CÍMŰ TÁRCASZINTŰ KUTATÁSI FŐIRÁNY HELYZETÉRŐL*

A kutatási irány kiemelését alapjában véve Magyarország külgazdasági érzékenysége vetette fel. A gazdasági és társadalmi fejlődésünket megszabó középtávú terveket a nemzetközi környezet várható változásainak ismeretében kell kialakítani, ezért messzemenően érdekelték vagyunk abban, hogy a világgazdaság várható alakulásáról való elgondolásaink tudományos alapra épüljenek.

A kutatások már a 70-es évek elején megindultak, s különösen a Világgazdasági Tudományos Tanács által 1970-ben és 1971-ben megindított vizsgálatok között találunk számos tanulmányt, mely a 70-es évek második felére mutat előre, illetve az előrejelzésekhez háttéranyagként felhasználható. A főirányt kiemelő MT. 1012/1972. számú határozat tehát már meglevő alapokra épített. A főirány minisztertanácsi jóváhagyása megszilárdította ezt a tematikai irányvonalat. Újabb lendületet nyertek a kutatások az MTA Világgazdasági Kutató Intézet 1973-as megalapításával.

A témát az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága is felvette az ajánlott tudományos programba, és bázis intézetként az MTA Világgazdasági Kutató Intézetet jelölte meg.

A főirány helyzetét 1975 szeptemberében a Főtitkári Kollégium, 1975 decemberében pedig a Közgazdaságtudományi Bizottság tárgyalta meg. Jelen előterjesztés e két fórum határozatait, a vita tanulságait is tartalmazza. Így a főirány eredeti címe — „Középtávú világgazdasági prognózis különös tekintettel a tervezés szempontjaira” a Főtitkári Kollégium határozata alapján módosult. Ez a módosítás a több éves munka tapasztalatait fejezi ki. Bebizonyosodott ugyanis, hogy az 5–10 éves középtáv gazdasági fejlődését meghatározó legfontosabb tényezők (energia-hordozók, nyersanyagok termelése és fogyasztása, a nemzetközi kereskedelem strukturális és relációs változásai, a tudományos és technikai fejlődés, demográfiai, foglalkoztatottsági folyamatok stb.) hosszútávú szemléletet igényelnek. A kutatások természete azt is

*E jelentést az MTA Elnöksége 1976. június 27-én tárgyalta és fogadta el. A jelentést Bognár József akadémikus, a kutatási főirány koordináló tanácsának elnöke terjesztette elő.

megkövetelte, hogy ne csak prognózisokkal vagyis számszerű formába öntött előrejelzésekkel foglalkozzunk, hanem általános tendenciákkal is, melyeket gyakran nem lehet, vagy nem is célszerű számszerűen kidolgozni.

A Főtitkári Kollégium határozata alapján el kell készítenünk a cím-változás nyomán a főirány új annotációját; a főirány munkatervének módosítása is szükségessé vált, amit a küszöbön álló 1976-80-as terv kidolgozásával szándékozunk elvégezni.

1. A főirány keretében készült legfontosabb tanulmányok

a) A több éve egyre fokozódó ütemben végzett vizsgálatok 1974-ben és 1975-ben már számottevő eredményre vezettek. Az előző években ugyanis már megindult a legfontosabb világgazdasági kérdések szervezett tanulmányozása, jórészt a Világgazdasági Tudományos Tanács keretében.

A sokoldalú és sok területre, témára kiterjedő kutatások lehetővé tették egy átfogó középtávú világgazdasági prognózis készítését.

A Világgazdasági Kutató Intézetben 1974-ben jutottak el a Középtávú Világgazdasági Prognózis munkálatok a szintézis szakaszába. Simai Mihály irányításával az átfogó középtávú világgazdasági prognózis első része 1974 végén készült el. Ez a rész tartalmazza *az általános gazdasági növekedés, termelés, műszaki fejlesztés, foglalkoztatottság 1980-ig terjedő világtendenciáit*.

A tanulmány fejezetei a következők:

- Korszakváltás a világgazdaságban
- A nemzetközi politikai változások hatótényezői és irányai
- A gazdasági növekedés irányai és változó feltételei a világgazdaságban
 - A növekedés demográfiai feltételei
 - A világgazdaság növekedésének természeti feltételei
 - A műszaki fejlődés és a gazdasági növekedés kölcsönhatásai
- A várható gazdasági változások intenzitása: a gazdasági növekedés méretei 1975-85 között
- A gazdaság szerkezeti változásai, egyes szektorok és iparágak speciális problémái
 - A mezőgazdaság világgazdasági jelentősége, a mezőgazdasági termelés növekedése
 - Az ipari fejlődés fő irányai

E nagyszabású prognózmunkában a Világgazdasági Kutató Intézet belső munkatársai szinte kivétel nélkül részt vettek. Rajtuk kívül kb. 30 külső munkatárs működött közre.

A tanulmány a világgazdaság kibontakozóban levő főbb tendenciáinak elemzésére építette értékelését. A tanulmány a világpolitikai enyhülés továbbfolytatódására alapozza gazdasági előrejelzéseit. Megállapítja, hogy a világ-

gazdaság egyik fő tendenciája a szocialista országok világtermelésben való részarányának állandó növekedése; az 1976 – 85-ös évtizedben megkezdődik a termelés szerkezetének, az életmód változásának korszaka a szocialista világban. Ugyancsak fő tendencia, hogy meggyengül a nemzetközi munkamegosztás neokolonialista rendszere, az iparilag fejlett tőkés országok közti erőviszonyokban változások mennek végbe és fokozódnak a tőkés országokban a társadalmi-gazdasági feszültségek. Az előttünk álló évtizedben meggyorsul a fejlődő országok differenciálódása és megnövekszik a fejlődő országok gazdasági-politikai súlya, mégpedig elsősorban az energiahordozókkal, nyersanyagokkal rendelkező fejlődő országoké.

A tanulmány első része még a recesszió elmélyülése előtt készült, az értékelésekkor az 1974-es adatok csak részben álltak rendelkezésre. A második rész, amely a nemzetközi gazdasági áramlások tendenciáját dolgozza fel a következő évtizedre, 1976 elején nyer befejezést. Bár az összefüggő munka két része a világgazdaság két különböző szakaszában készült, a tanulmány egységes és tartósan érvényes megállapításokat tartalmaz, mert a világgazdaság és a világpolitika legfontosabb alapvető tendenciáiból indul el és hosszabb távon ezek határozzák meg a termelés, fogyasztás és forgalom szféráját, valamint a nemzetközi gazdasági erőviszonyokat.

b) Az érdeklődés középpontjába került *energia- és nyersanyagkérdések* tanulmányozásában is érvényre jutott a prognózis-szemlélet. Több tanulmány tekintette át tízéves és ennél hosszabb távon a várható energiahelyzetet. Ilyenek Pikler Ferenc: *A világ energiahelyzetében bekövetkezett változások energia-gazdálkodási vonatkozásai*; Bíró Zoltán: *Az energetika hosszútávú fejlődése (1970–2000)*; Hernádi András: *A fejlett tőkés országok energiaprognózisai* c. tanulmányai, melyek a kutatási főirány szervezésében készültek, valamint a Közgazdasági Információs Csoport két energiaprognózisokkal foglalkozó információs tanulmánya. (Lásd mell.)

A tanulmányok meggyőzően bemutatták, hogy hosszabb távon az energia ellátottság biztosítható és bár a század utolsó egy-másfél évtizedében már belép a nukleáris energia is, a közeljövőben, vagyis a következő 5–10 évben új forrásokra, feltárásokra, eljárásokra, új energiahordozókra tömegméretben nem lehet számítani. Így a jelenlegi kereslet – kínálati egyensúly ebben az időszakban nagyjában fennmarad.

A hazai ásványvagyon hasznosítása tárgyában szoros munkakapcsolat alakult ki a Magyar Ásványvagyon Bizottsággal és ennek keretében a Világgazdasági Kutató Intézet munkatársai középtávú ár- és keresleti prognózisokat készítettek, hogy ennek segítségével a Bizottság megalapozott javaslatokat dolgozhasson ki a következő ötéves terv időszakában folyó hazai bányászati feltárásokra.

Balkay Bálint: *Néhány fontosabb ásványi nyersanyag jellemzése és prognosztikája* c. tanulmánya a legfontosabb ásványi nyersanyagok világszerte

helyzetét tekinti át. Ez a tanulmány kiindulópontja a részletes nyersanyag-tanulmányok azóta megindított sorozatának.

c) Több tanulmány foglalkozott a *fejlett tőkés országok gazdaságnövekedési perspektíváival*, illetve azok egyik vagy másik vonatkozásával. Így a Közös Piac intézményeiről, az Egyesült Államokról, Japánról, NSZK-ról, Franciaországról, a kelet—nyugati kapcsolatokról készült tanulmányok határozottan érvényesítették a középtávú prognózis szemléletét. Ilyenek Palánkai Tibor: *A nemzetközi gazdasági integráció intézményei és mechanizmusai (Prognózis az 1975—1990-es időszakra)*; Bíró Klára: *Japán középtávú fejlődésének néhány világgazdasági vetülete*; Blahó András: *A fejlett tőkés országok prognózisa*; Dobozi István: *A műszaki fejlődés nemzetközi irányzatainak prognózisa 1975—1985*; Gyomai György: *A fejlett tőkés országok termelékenységének változásainak középtávú előrejelzési lehetősége tőkemozgások alapján*.

d) *A fejlődő országok jövőjével*, külgazdasági kapcsolataik alakulásával, a harmadik világ változó szerepével foglalkozott Farkas Péter: *A fejlődő országok gazdaságának fejlődése 1990-ig* c. tanulmánya. E munka a fejlődő országok differenciálódását, különböző fejlődési típusba tartozását figyelembe véve végzett számításokat a következő másfél évtizedre. A kutatás továbbfolytatásra és az új világgazdasági helyzetből kiinduló továbbfejlesztésre vár, mivel a tanulmány lezárása után 1974-ben nagy változások mentek végbe és a fejlődési tempó, valamint a fejlődési utak közti különbségek még markánsabbá váltak.

Számos *ország tanulmány* készült Afrika, Ázsia és Latin-Amerika országairól, melyek a 70-es évek végéig prognosztizálták a várható gazdasági növekedést. Ezek közül Egyiptomról, Nigériáról, Indiáról szóló tanulmányokat említjük meg.

Tanulmányok készültek *Afrika és a KGST országok*, valamint *Latin-Amerika és a KGST országok* közti kapcsolat jövőjéről.

A fejlődő országok perspektíváiról és a Magyarország és a fejlődő országok közötti kapcsolatok távlatairól szóló átfogó tanulmány a Világgazdasági Tudományos Tanácsban való megvitatás után a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságában nyert jóváhagyást.

A tanulmány a Magyarország és a fejlődő országok közti kapcsolatok távlatát a fejlődő országoknak a világgazdaságban elfoglalt új helyzetéből vezeti le. A gazdasági kapcsolatok fejlesztési lehetőségeit egészében véve kedvezőnek ítéli meg; szükségesnek és lehetségesnek tartja nyersanyagszükségletünk egy részének fejlődő országokból való gazdaságos biztosítását és gépipari exportunk bővítését, szükségesnek tartja a hagyományos piacok körének jelentős bővítését. Elsősorban a következő nyersanyagok beszerzésére lát lehetőséget: nyersolaj, nyersfoszfát (és foszfor műtrágya), bauxit, egyes textilipari nyersanyagok, valamint titándioxid.

2. A kiemelt kutatási főirányokra kitűzött pályázatok

Az első években csak néhány pályaművet küldtek be a kutatók. Amióta átment a köztudatba, hogy a pályázatok évről évre megismétlődnek, megfigyelhető a benyújtott művek számának emelkedése és az átlagos színvonal javulása; különösen jellemző ez az 1975-ös pályázatra.

1974-ben 5 pályázat érkezett és 4 szerző részesült pályadíjban:

1. Farkas Péter: „A fejlődő országok gazdasági növekedése 1990-ig”,
2. Szénásiné Zboróváry Katalin: „Néhány európai KGST-ország gazdasági fejlődésének várható alakulása”,
3. Cseres Tiborné: „Dánia, Írország, Egyesült Királyság (a Közös Piac új tagországainak) agrárprognózisai”,
4. dr. Hernádi András: „A fejlett tőkés országok energiaprognózisai”.

1975-ben 7 pályázatot nyújtottak be és két pályamű nyert díjat:

1. Szita János: „Az összeurópai gazdasági együttműködés távlatai”
2. Nagy András: „A nemzetközi kereskedelem strukturális elemzése és előrejelzése”.

3. A kutatók köre és a kutatások tervszerűsége

a) A kiemelt kutatási főirány terén aktívan működő *kutatók körét* a jelentéshez csatolt irodalomjegyzékben található nevek jellemzik. Ebben az irodalomjegyzékben ott találjuk a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem oktatóit, a Közgazdaságtudományi Intézet, a Gazdaságkutató Intézet, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet, a Külügyi Intézet és több állami szerv munkatársait.

Az irodalomjegyzékből az is kitűnik, hogy a főirány keretében számos olyan cikk, tanulmány készült, melyet nem közvetlenül a bázisintézet szervezett. Említsük meg ezek közül Nagy András: *A nemzetközi kereskedelem elemzése és előrejelzése 1955–1980-ig*; Nagy Sándor: *A gazdasági előrejelzés irodalma*; Nyilas József: *A nemzetközi gazdasági kapcsolatok főbb területei és fejlődési tendenciái*; Szita János: *Az összeurópai gazdasági együttműködés távlatai*; Cseres Tiborné: *A tőkés országok mezőgazdasága és a mezőgazdaság előrejelzése*; Kozma Ferenc: *Gondolatok a szocialista integráció továbbfejlesztéséről* c. tanulmányokat.

b) A tanulmányok egy részét tehát *nem központilag szerveztük*, mégis közülük több valamilyen módon kapcsolódik ahhoz a kutatási szemlélethez, ami az elmúlt években a Világgazdasági Tudományos Tanácsban alakult ki, és aminek e világgazdasági témája kutatási főirány létrejöttét köszönhetette. Sok esetben a tanulmányok, a cikkek valamely Világgazdasági Tudományos Tanács által megindított kutatás, vagy a Világgazdasági Kutató Intézet kezdeményezte vizsgálat folytatásai, leágazásai.

Megállapítható tehát, hogy a tárgyalt főirány kutatási eredményei nagyrészt közvetlenül szervezettek és az ilyen jellegű magyar kutatásokra a főirány kiemelése, az e tárgykörbe tartozó kutatásokra koncentráló különleges figyelem serkentőleg hatott.

4. *A kutatások eredményeinek értékelése és a további feladatok*

a) *A kutatások eredményei* kezdik beváltani a főirány elfogadásakor vártat. Kezd kialakulni a világgazdasági tendenciák elemzésére törekvő hazai kutatási szemlélet, ami előfeltétele annak, hogy a várható világgazdasági jelenségeket magyar szempontból tudományosan értékelhessük. Ennek fontosságát ma szélesebb körben ismerik fel, mint egy-két évvel ezelőtt.

Az 1976–80-as terv előkészítésében nem alakult ki közvetlen és érdemi kapcsolat a tervező szervek és a kutatók között; a tervkészítési időszakban a kutatási főirány még új volt, s bár kezdeti eredményei számos tanulmányban jelentkeztek, ezek a tervszámításokban közvetlenül nem voltak felhasználhatók. Így pl. a szocialista országokkal kötött hosszulejártatú egyezményekhez a szocialista országokra vonatkozó kutatások ebben az időszakban még nem nyújthattak segítséget, mert a kutatási bázis a Világgazdasági Kutató Intézetben csak 1975-ben alakult ki.

Ha a tervező munkával való közvetlen kapcsolat nem is jött létre, a prognózis-szemléletű kutatások széles körben váltak ismertté, részben publikációkként, részben belső anyagokként. A gyakorlati külgazdasági tevékenységet kifejtő szakemberek közül nem kevesen magukban a kutatásokban részt vettek, vagy vitákon voltak jelen. A világgazdasági tendenciák elemzésének szemlélete a tudományos és gyakorlati életben dolgozók köréhez tehát eljutott és közvetve hatást fejtett ki a külgazdasági munka vezetőinek és középszintű vezetőinek nézeteire.

A jövőben a gyakorlattal való kapcsolatok jelentős haladása várható, több okból is. Maga a kutatási teljesítmény fog bővülni, egyre jobban felöleli majd a világgazdaság fő kérdéseit. A kutatások a legtöbb területen már előzményekre, korábbi felmérésekre támaszkodnak, azokat fejlesztik tovább, módosítják, vizsgálják felül. Az energia- és nyersanyag-prognózisok terén már ebben az esztendőben elértük ezt a fokot, másutt ez 1976-ban, 77-ben várható. Szilárdul a kutatások személyi bázisa, a kutatói állomány létszámában bővül, minőségében javul és tapasztalataiban gazdagodik.

A haladás másik indítéka a társadalmi igények megfigyelhető erősödése. A világgazdaság iránt megnyilvánuló nagy érdeklődés és különösen az a sokfelől feltett kérdés, hogy mit hoz a jövő és mit kell cselekednünk, a kutatókat nagyobb, jobb és a gyakorlat igényeihez alkalmazkodó vállalkozásokra ösztönzi.

A kutatás lényegét a jövőben sem a precíz, számszerű telitalálatra való törekvésben látjuk. E kutatások feladata az uralkodó tendenciák felismerése és azok nagyságrendileg helyes előrejelzése, a lényeges jelenségek közti kölcsönhatások felismerése.

Továbbra is állandóan visszatérő feladatunknak tartjuk a prognózisok rendszeres felülvizsgálatát, felfrissítését. Ezek folyamatos megújítása, a főirány keretében folyó kutatás természetes munkamódszere.

Továbbra is az adatok és a jelenségek gondolati elemzését tartjuk a világgazdasági tendenciák felismerése és előrebecslése fő módszerének, az ökonometriai, matematikai eljárásokat kiegészítő ellenőrző módszereknek tekintjük. A matematikai módszerek a közép- és hosszútávú világgazdasági előrejelzés feladatát még az egyenletes fejlődésű évtizedekben sem tudták önállóan megoldani, a most következő években, amikor lényeges ár-, struktúra-, erőviszonyváltozások mennek végbe, még kevésbé lehet e módszerek révén megbízható ítéletet kapni az 5–15 év múlva várható jövőről.

A kutatások interdiszciplináris jellegét, gazdaság és politika, gazdasági és társadalmi jelenségek összefüggéseinek tanulmányozását a jövőben erősíteni kívánjuk.

b) A következő hónapokban készül el a Világgazdasági Kutató Központ, valamint a kutatási főirányban érdekelt többi kutatóintézet ötéves *kutatási terve*.¹ A tudományos tervezési rendszer biztosítja, hogy főirányba vágó kutatások a koordináló bázisintézethez, illetve a Koordináló Tanács elnökéhez eljussanak. Így lehetővé fog válni, hogy a tervezési periódus végeztével áttekintsük a következő öt esztendő várható kutatásait.

A prognózis-kutatások ötéves terve tehát még nem alakult ki; néhány szót azonban már szólhatunk ennek körvonalairól. Elsősorban az alapvető világtendenciák jobb megítélését, előrelátását segítő témák kutatására gondolkunk, valamint a magyar népgazdaság közép- és hosszútávú fejlesztési koncepcióira ható jelenségek vizsgálatára. Ilyen témákra: a következő évtized (feltehetően mérsékeltebb) gazdaságnövekedési ütemének előrejelzése; a világgazdasági erőviszonyok változása, többek közt a nyersanyagtermelők súlyának megnövekedése miatt; a mezőgazdaság fontosságának növekedése és ennek következményei; a környezetszennyezés gazdasági következményei; az energia-struktúra átalakulása; a tudományos-műszaki fejlődés új irányai; a szocialista integráció továbbfejlesztése s ennek hatása a gazdasági növekedésre és a külgazdasági kapcsolatokra; a jobb minőségű, korszerű, a világpiacon versenyképes késztermékek termelésének fejlődése a szocialista országokban; a szocialista országok mezőgazdaságának fejlődése, a gabonával való önellátás megszervezése; a kelet–nyugati kapcsolatok strukturális problémái; a szocialista országok és a fejlődő országok közti gazdasági kapcsolatok mennyiségi és strukturális fejlesztése; a

¹ A jelentés 1975 végén készült.

tőkés integráció jövője; a multinacionális vállalatok terjeszkedése és e terjeszkedés korlátai; a mediterrán térség megnövekedett gazdasági szerepe; az arab tőke hatása; a harmadik világ szerepének erősödése; az új nemzetközi gazdasági rend kérdései; az indiai félsziget népesedési, táplálkozási, foglalkoztatottsági, gazdasági problémáinak súlyossá válása és ennek következményei.

5. Szervezeti kérdések

a) A kiemelt főirányba tartozó kutatások *szervezeti, személyi, anyagi bázisát* továbbra is a Világgazdasági Kutató Intézet és a Világgazdasági Tudományos Tanács alkotja. Ez a helyzet megnyugtató és a további előrehaladást is biztosítja. A főirány az adott feltételek közepette nem igényel különválasztott szervezést, finanszírozást, sőt éppen ez a külön nem válás a meglévő és erősödő intézményektől képezi legfőbb erejét. Ennek révén ugyanis a középtávú előrelátás igénye, mint kutatási cél számos olyan tanulmányba is behatol, mely elsődleges célkitűzése szerint nem tartozna a főirány körébe.

A Világgazdasági Kutató Intézet az elmúlt év folyamán jelentős szervezeti változásokon ment át. Ebből a legfontosabb a szocialista országok kutatásának megszervezése. Az új osztály tevékenysége már kezd a főirány kutatási körének gazdagodásában megmutatkozni.

A kiemelt kutatási főirány munkálataiban a Világgazdasági Kutató Intézet munkatársainak zöme résztvesz. 1975-ben, az évi kutatási kapacitásuk egyharmadát e célra fordító belső munkatársak száma körülbelül 20 fő. Ezenkívül a Világgazdasági Kutató Intézet által adott szerződéses megbízások révén 30—40 szakember végzett e körbe vágó kutatást. Az előterjesztéshez csatolt melléklet tanúsága szerint pedig más akadémiai és nem akadémiai kutatóintézetek munkatársai, egyetemi oktatók, nem kutatói munkahelyen dolgozó szakértők széles köre fordítja szellemi kapacitásának egy részét a világgazdasági tendenciák vizsgálatára.

b) A kutatási főirány *Koordináló Tanácsa* fennállása óta viszonylag kevés ülést tartott, aminek fő oka, hogy a Tanács elé tartozó kérdéseket a Világgazdasági Tudományos Tanács napirendje is tartalmazza és tudvalevő, hogy a két tanácsban tárgyalt témák rokon volta miatt a Koordináló Tanács legtöbb tagja egyúttal a Világgazdasági Tudományos Tanácsnak is tagja.

A Világgazdasági Tanácsban ugyanis képviselve vannak a világgazdasági kutatásokban, valamint a magyar gazdaság és a világgazdaság közti kapcsolatok valamely fontos vonatkozásában érdekelt akadémiai és nem akadémiai kutatóintézetek, egyetemi és pártfőiskolai tanszékek, továbbá a világgazdasági kutatásokat „felhasználó” párt és állami irányító szervek. A két tanács összetételében mutatkozó szervezeti és több esetben személyi azonosság a jövőben is problémákat okozna, ezért javaslat formájában e kérdésre visszatérünk.

A Koordináló Tanácsban képviselt szervekkel és személy szerint a Tanács tagjaival, kapcsolataink aktívak és eredményesek voltak. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, az Országos Tervhivatallal, a Konjunktúra- és Piackutató Intézettel, a Magyar Külügyi Intézettel és számos más intézménnyel rendszeres kapcsolatokat tartottunk fenn.

6. Javaslat

A Koordináló Tanács tudományos feladatai lényegében beletartoznak a Világgazdasági Tudományos Tanács munkakörébe. Ennek az az oka, hogy maga a főirány a Világgazdasági Tudományos Tanács által megkezdett kutatási programokból alakult ki. Ezért volt elkerülhetetlen, hogy a két Tanács személyi összetételében sok legyen az azonosság.

A jövőben is *párhuzamosságot* jelentene, ha ugyanazokat a tanulmányokat két helyen, nagyjából ugyanolyan összetételű testületekben kellene megtárgyalni. Ezért azt ajánljuk, hogy az MTA Elnöksége támogassa azt az elgondolást, hogy a *Világgazdasági Tudományos Tanács* kapjon megbízást a *főirány koordinálására*. Ez esetben a Világgazdasági Tudományos Tanács ebben a vonatkozásban az MTA Főtitkára által létesített Koordináló Tanácsok jogállásával rendelkezne.²

Melléklet

A kiemelt kutatási főirány keretébe tartozó fontosabb tanulmányok és publikációk

- BOGNÁR JÓZSEF: The changing world through Hungarian eyes. The New Hungarian Quarterly. 1974. 53. no 25—37 p.
Új tényezők a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében (Akadémiai székfoglaló.) 48 p. 1974.
- BALKAY BÁLINT: Néhány fontosabb ásványi nyersanyag jellemzése és prognosztikája, Bp. 1975, 80 p. géprás.
Újabb adatok az energiahelyzet megítéléséhez, Bp. 1975, 70 p.
- BIRÓ KLÁRA: Japán középtávú fejlődésének néhány világgazdasági vetülete, Bp. 1974. 77 p. (Világgazdasági Tudományos Tanács, 8. sz. téma) géprás.
- BIRÓ ZOLTÁN: Az energetika hosszútávú fejlődése (1970—2000). Füg.: Energiagazdasági távlati prognózisok a tőkés országokban. Bp. 1974. 104 p. fénymásolat.
- BLAHÓ ANDRÁS: A fejlett tőkésországok prognózisa, Bp. 1974. 85, 4, (11) p. 37 t. (A VTT 8. sz. téma) géprás.
- BODA GY.: A nyersanyagtermelés és kilátásai a Szovjetunióban, — Világgazdaság, 1974, 170. sz. m.
- BABANÁSZISZ, SZTERIOSZ: Görögország aktuális gazdasági és világgazdasági kérdései, Bp., 1975. 72 p. 23 t. géprás.
- CSENGERI ÉVA—HIDAS GÁBOR: A Kínai Népköztársaság gazdasági fejlődésének várható alakulása a 70-es években, Bp. 1974. 16 p.

² Az Elnökség e kérdésben nem hozott döntést. A közeljövőben a Világgazdasági Tudományos Tanács feladatai felülvizsgálatra kerülnek, s ezután fogja a Főtitkár megállapítani, hogy a VTT alkalmas-e a Koordináló Tanács funkciójának ellátására.

- CSERES T.: A tőkés országok mezőgazdasága és a mezőgazdasági előrejelzések. Statisztikai Szemle, 1974. 8—9. sz. 792—806. p.
- DOBOZI ISTVÁN: A műszaki fejlődés nemzetközi irányzatainak prognózisa, 1974—1985. Bp. 1975. 60., p. gépir. Az európai KGST-országok energiahelyzete, Világgazdaság, 1974. 137. sz. Melléklet.
- FARKAS PÉTER: A fejlődő országok gazdasági növekedése 1990-ig, Bp. 1974. 98 p. gépirás. A fejlődő országok külkereskedelmének prognózisa, Bp. 1975. 32 p.
- FARKAS PÉTERNÉ: Az indiai agrár- és kőolajimport prognózisa 1985-ig. Bp. 1975. 15 p. gépirás.
- FORGÁCS KATALIN—IZIKNÉ HEDRI GABRIELLA: A magyar élelmiszergazdaság exportlehetőségei az európai tőkés integráció új feltételei között. 2, Külgazdaság, 1973. 10., 731—740 p.
- FORGÁCS K.: Az agrárpolitika jövője az EGK-ban, Külgazdaság, 1974. 9. sz. 680—690 p.
- GYOMAI GY.: A fejlett tőkésországokra vonatkozó gazdasági előrejelzések megbízhatóságáról, Közgazdasági Szemle, 1974. 11. sz. 1279—1288 p.
- GYOMAI GYÖRGY: A fejlett tőkés országok termelés szerkezeti változásainak középtávú előrejelzési lehetősége tőke mozgások alapján, Bp., (MNB) 1974, 142 p. (MNB Közgazdasági Főosztály Közleményei, 51.) soksz.
- HERNÁDI ANDRÁS: A fejlett tőkés országok energiaprognózisai, Bp. 1974. 36 p. gépirás.
- HIDASÍ GÁBOR: Kína gazdasága a 70-es évek közepén és fejlődésének további perspektívái. Bp. 1975. Ism. lapsz. 48. p. fénymásolat.
- INOTAI ANDRÁS: Prognózis 1980-ig az NSZK és néhány kis nyugat-európai ország világgazdasági súlyára, külgazdasági jellemzőire vonatkozóan. Bp. 1975. 29 p., gépirás. Az NSZK gazdasági helyzete, külgazdasági jellemzői és a magyar—nyugatnémet gazdasági kapcsolatok (Tények, tendenciák, kilátások) Bp. 1975. 33 p.
- KÁDÁR BÉLA: A vezető tőkés országok globálstratégiája és a fejlődő országok exportintenzív iparosodásának nemzetközi vetületei, Bp. 1973. 53 p.
- KERTÉSZNÉ FORGÁCS KATALIN: Lengyel gazdaság 2000-ben: fejlődési variánsok. Ipargazdasági Szemle, 1974. 4, 81—87 p.
- KOZMA FERENC: Gondolatok a szocialista integráció továbbfejlesztéséről, Gazdaság, 1974. 3. sz. 7—26 p.
- LÉVAI A.: Energiaellátási gondok, távolabbi megoldási lehetőségek. Magyar Tudomány, 1974. 3. sz. 137—146 p.
- A mezőgazdaság és élelmiszeripari konjunktúra várható alakulására vonatkozó prognózisok. Összeállítás a nemzetközi szervezetek és mezőgazdasági kutatóintézetek alapján. Lezárva: 1974. január 31., összeáll. Fülöp Györgyi, Lakatos Sándorné, Mike Zsuzsa, (Bp) 1974. 208 p. (Budapest, Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Külkereskedelmi Információs Központ) soksz.
- MIKE ZS.: A világ mezőgazdasága és élelmiszeripari termelésének és keresletének előrejelzése, Világgazdaság, 1974. 147 sz. melléklet.
- NAGY A.: A nemzetközi kereskedelem strukturális változásai, Külgazdaság, 1974. 6. sz. 435—447 p.
- NAGY SÁNDOR: A gazdasági előrejelzés irodalma, Bp. Stat. K. 1974. 76 p. (Statisztikai módszerek — témadokumentáció, 6.) Angol és orosz kiv. Bibliográfia 53—71 p.
- NAGY ANDRÁS: A nemzetközi kereskedelem elemzése és előrejelzése, 1955—1980. Bp. 1974. (Bp., KOPINT) soksz.
- NYÁRY ZSIGMOND: Franciaország várható gazdasági fejlődése, Bp. 1975. 70 p. gépirás.
- NYILAS JÓZSEF: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok főbb területei és fejlődésük tendenciái, Valóság, 1974. 2. sz. 18—28. p.
- Nyugati vélemények a világ energia helyzetének várható alakulásáról, Bp., Közgazdasági Információs Csoport, 1975. 37 p. (A külföldi közgazdasági Irodalomból.)
- OROSZ ÁRPÁD: Latin-Amerika kereskedelmi forgalma 1970-ig és várható alakulása 1980-ig különös tekintettel az európai szocialista országokra, Bp., 1972. 197 p.
- PALÁNKAI TIBOR: A nemzetközi gazdasági integráció intézményei és mechanizmusai (Prognózis az 1975—1990-es időszakra.) Bp., 1974. 47 p.
- PIKLER FERENC: A világ energia helyzetében bekövetkezett változások energiagazdálkodási vonatkozásai. Összeáll. Bp. 1974. 92., p., gépirás.
- RÁBA ANDRÁS: A tőkés világgazdaság és a nemzetközi kereskedelem hosszútávú irányzatai, Külgazdaság, 19. évf. 1975. 07. évf. 488—498. p.
- ROMHÁNYI ÁGNES: Középtávú világgazdasági munkaerőprognózis, 1972. 68 p.
- SÁRKÁNY PÁL: Az élelmiszertermelés futurológiai távlatai, Gazdálkodás, 18. évf. 1974. 10. 45—51 p.

- SIMAI MIHÁLY: A világgazdaság fejlődésének prognózisa, 1975–1985. I. r. Bp. 1974. 251 p. (Az MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Kiemelt kutatási téma) soksz. Világproblémák, globális jóslatok és korunk társadalmi konfliktusai, Valóság, 1975. IX. 1–15 p.
- SZENTES TAMÁS: A fejlődő országokhoz fűződő gazdasági kapcsolataink fejlesztésének néhány kérdése, = Külgazdaság, 1975. VII. 504–513. p.
- SZITA JÁNOS: Az összeurópai gazdasági együttműködés távlata, Közgazdasági Szemle, 21. év, 1974. 5., 537–548 p.
- SZABÓ JÓZSEFNÉ: Áru, tőke, segély és hiteláramlás Afrika és a kapitalista és szocialista országok vonatkozásában 1965–75 között és az 1975–80-as illetve az 1980–85-ös időszakban, Bp., 1975. 57. p.
- SZŐCS MIKLÓS: Az energiaigények kielégítésének lehetőségeiről, Gazdaság, 8. évf. 1974. 1. sz. 52–67 p.
- A világ energiaproblémáinak megoldása együttműködés útján. A fejlett tőkés országok szakértőinek jelentése, Bp. 1974. 51 p. (MTA, KICS, 1974., A külföldi közgazdasági irodalomból, K-7.) soksz.

AZ ÁLLAMI VÁLLALAT A FEJLETT TŐKÉS ÁLLAMOKBAN

SÁRKÖZY TAMÁS — SÓLYOM LÁSZLÓ

I.

SÁRKÖZY TAMÁS

A BURZSOÁ KONTINENTÁLIS ÁLLAMI VÁLLALATOK ALAPVETŐ JOGI KÉRDÉSEI

1. Gazdasági — politikai alapok

1. 1. A tőkés állami beavatkozás egyik *leglényegesebb eszköze az állami szektor*, ez a „jéghegy csúcsa”, amely ezért az állami beavatkozás — tervezés mellett — legjobban vitatott, legjobban középpontba állított eleme. A neoliberalizmus hívei, pl. az USA-ban a keynesi iskola követői ezt támadják ma is a leghevesebben,¹ de a nyugati kommunista pártok részéről is ezt tartják az *állam-monopolkapitalizmus relatíve leghaladóbb intézményének*, és ezzel az értékeléssel a szocialista országok irodalmában is sokszor találkozni lehet. Lássunk egy szovjet és egy baloldali olasz értékelést. Szergejev írja: „Az állami tulajdon. . . mint tőkés tulajdonforma. . . viszonylag haladóbb, mint a tőkés országokban levő összes többi tulajdonforma. Az állami tulajdon ugyanis nemcsak az egyéni, hanem a kollektív tőkés tulajdonnak is tagadása; az állami tulajdon a többi tőkés tulajdonformánál jobban megmutatja, hogy teljesen meg lehet lenni tőkés nélkül is. *Ha a hatalom a dolgozók kezébe kerül, akkor az állami tulajdon szocialista tulajdonná válik.* Éppen ezért a munkásosztály rendszerint még a termelési eszközök tőkés államosítását (megváltás útján) is támogatja. Éppen ezért a magántőke általában s a monopóliumok különösen éles ellenállást tanúsítanak az állami tulajdon minden bővítése ellen.”² P. Boccara szerint az „állami gazdálkodási formák *minőségileg új* tőkés társadalmi formák”, amelyek az államhatalom proletariátus által történő megragadása esetén különösen alkalmasak lehetnek a szocialista fejlődés támogatására, a szocializmus gazdasági — műszaki alapjainak megteremtésére.³ Megjegyeznénk egyben, hogy a szocialista politikai-közgazdasági irodalom a tőkés állami szektort *alapvetően tulajdoni oldalról ragadja meg*, ez az viszont, amit Nyugaton a legkevésbé hangsúlyoznak. A *tulajdoni kérdés elhanyagolását* a nyugati irodalomban elősegíti az állami vállalat jogi formája, mert az

¹ L. Miller: Public and Private Enterprise in the United States. A Friedmann szerkesztette Public and Private Enterprise in Mixed Economics c. kötetben. New York. 1974. 308—312.

² L. Szergejev véleményét. Szerzőkollektíva: A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana. Bp. 1974. 197. old.

³ L. Boccara: Introduction à la question du capitalisme monopoliste d'État. Économie et politique. 1966. 6—7. 5—6. old.

a) vagy mint az államigazgatás szervezeti egysége jelentkezik, s így a tulajdoni kérdés szükségképpen háttérbe szorul és előtérbe kerül az államigazgatáson belüli vagyoni autonómia problémája,

b) vagy pedig az állami vállalat kereskedelmi-társadalmi formában jelentkezik, ahol a burzsoá kereskedelmi jogi elméletek már régen szakítottak a korábbi delogi jogi felfogással és a részvénytársaságot kötelmi úton közelítik meg, tehát a tulajdoni kérdés e vonatkozásban sem játszik már lényeges szerepet.

Aligha vitatható, hogy 1945 utáni nagy angol, francia és osztrák államosítások az állami szektor igen jelentős bővülésével jártak, az állami szektort Nyugaton jelentősen megerősítették és ezáltal annak *gazdasági szerepe jóval nagyobb*, mint volt korábban. 1960-as évek eleji adatok szerint az ország bruttó ipari jövedelméből az állami szektor Ausztriában 10%-ban, Belgiumban 8%-ban, Dániában 10%-ban, Finnországban 11%-ban, Franciaországban 8%-ban, Hollandiában 11%-ban, Angliában 10%-ban, NSZK-ban 9%-ban, Norvégiában 9%-ban és végül Svédországban 10%-ban részesedett. Az ország állótőkéjéből a részesedés aránya 1966-ban Angliában 45,4, Franciaországban 21,1, az NSZK-ban pedig 28,3% volt.⁴

1. 1. Az egyes országokra rátérve 1971-es francia adatok szerint a központi állami szektor 116 vállalatból áll, ebből 75 működik államigazgatási formában, ill. nemzeti vállalatként, 41 pedig olyan vegyesvállalat, ahol a tőke legalább 30%-ban állami kézben van.⁵ A francia állam *tervszerűen törekszik az állami szektor anyagi megerősítésére* és ebben az sem gátolja, hogy a Közös Piac szempontjából ezt sokszor alapokmányellenesnek nevezik.⁶ Franciaországban az állami szektor néhány iparágban különösen erős, s a klasszikus kapitalista úttól eltérően nemcsak a kitermelő, hanem a feldolgozó ipar egyes ágaiban is. Pl. szánbányászat 95%-a, a villamosenergiaipar 70%-a, a szállítás és a közlekedés 59%-a, a gépkocsi- és repülőgépipar 36%-a, a vegyipar 5%-a van állami kézben. Az 1960-es évek elején a bérből élők valamivel több mint 12%-a volt Franciaországban állami alkalmazott.⁷

Angliában a munkáspárti kormány 1945–46-ban kiterjedt államosítást hajtott végre speciális törvények útján a fűtőanyag és energiaiparban, a közlekedésben, szállításban és hírközlésben, a vas- és acéliparban illetve a pénzügytechnél (Bank of England). A toryk a vas- és acélipar egy részét reprivatizálták, viszont az atomenergiaiparban az 50-es években is újabb public corporationok alapítására került sor. Az állami szektor kb. 1957-re megszilárdult és azóta méreteit tekintve lényegében nem változott. A 60-as évek közepén az angol állami

⁴ L. *Gemeinwirtschaft in Westeuropa.* Szerk. W. Weber. Göttingen. 1962. 451–453. old.

⁵ L. Havas: *A beruházásfinanszírozás francia rendszere magyar szemmel.* Pénzügykutatói Intézet Tanulmányai. 1975. 2. 45. old.

⁶ L. Ohr: *Die Konzeption der französischen Kartellkontrolle in der Rechtsprechung der technischen Kartellkommission.* Mannheim. 1972. 183–190. old.

⁷ L. Pataki: *Állami gazdaságpolitika Nyugat-Európában.* Bp. 1966. 96–99. old.

szektor a nemzeti jövedelem kb. 14—15 %-át adta, s az összes foglalkoztatottak létszámának 8,5 %-a állami vállalatoknál dolgozott.⁸

Az NSZK-ban a hitlerizmus visszahatásaként az állami gazdaságpolitika huzamos ideig, sőt jórészt még a mai szociáldemokrata kormányzat alatt sem kedvez az állami szektornak. A korábbi fasiszta államtól örökölt állami szektort az 1950-es évek elején relatíve visszafejlesztették, újabb államosításokra pedig csak a hesseni szövetségi államban került sor. Közrehatott az állami szektor viszonylagos csökkenésében, hogy egyes nagy állami konszernek, így a Volkswagen vagy a VEBA részvényeinek egy részét ún. Volkszktien formájában kiárúsították, tehát a korábban tiszta állami vállalatokból sajátos vegyes állami — magánvállalatokat képeztek. Mégis az 1960-as évek elején az állami részesedés az energiatermelésben 56,1, a színesfémfeldolgozó iparban 37,5, a kőszénbánya szakban 20,1, az egyéb bányai iparban pedig 10,1 % volt. Mayer—Ivanek szerint a további társaságok összrészvénytőkéjében a relatíve kevesebb állami vállalat részaránya a részvényeladási folyamat ellenére egyharmaddal emelkedett a háború után, és 1961-re az állami szektor részvénytőkéje meghaladta a 100 millió nyugatnémet márkát.⁹ Az állami vállalatok kulcságazatokban tevékenykednek, a koncentrátság és a szervezettség magasabb fokán állnak általában, mint a magánvállalatok, biztosabb finanszírozási forrásokkal is rendelkeznek stb. Mindez jelentősen emeli az állami szektor gazdasági fontosságát — jelentős az állami szektor aránya az ugyancsak kulcsfontosságú pénzügyi, illetve bank-szektorban is.

Az állami szektor méretei szempontjából ma a *legelőkelőbb helyen* a kapitalista világban nem vitásan *Auszria* van. Ebben közrehat, hogy már az első világháború után kialakult Otto Bauer szocializálási programjának megfelelően éppen a *nehéziparra* bázisú állami szektor, emellett a második világháború után újabb jelentős bővülést eredményezett a német tulajdon állami tulajdonba vétele, illetőleg az osztrák államszerződés megkötésekor (1955-ben) az Ausztriának szovjet igazgatásból visszaadott vállalatok állami tulajdonba vétele. Teljes egészében állami tulajdonban van Ausztriában a vasút, a posta, a réz-, ón- és ólombányászat, 99 %-ban a vaskohászat, 95 %-ban acélgyártás, 94 %-ban a barnaszénbányászat, 85 %-ban az energiatermelés, 70 %-ban a cementgyártás. Erős az állami pozíció a kőolajtermelésben, az erdőgazdálkodásban; emellett feudális regálékból alakult állami monopólium az alkohol, a só és a dohány termelése, ill. kereskedelme. Relatíve erős az állami pozíció a gépgyártásban, a vegyiparban és a külkereskedelemben is. Az osztrák állami szektor tehát nemcsak méretében nagy, de erejét sokrétűsége, sok gazdasági ágazatra való kiterjedése is adja — 1964-ben az osztrák ipari termelés 25 %-a származott az állami szektorból és az 125 000 embert foglalkoztatott.¹⁰

⁸ Ld. Pataki: i. m. 85—88. old.

⁹ Ld. Mayer—Ivanek: *Unternehmer Staat*. Berlin 1972. 121—122. old.

¹⁰ Ld. *Verstaatlichung in Österreich*. ed. Wilhelm Weber Wien. 1965. Előszó.

Az állami szektor igen erős Olaszországban is — a sajátosság itt abban áll, hogy nemcsak a háború előttről örökölt, ill. háború után államosított vállalatokból áll, hanem a baloldal erős befolyása következtében az állami szektor általánosan fejlődik, pl. a villamosipart a 60-as évek elején államosították. Méreteit, azért nehéz megállapítani, mert alapvetően holdingtársaságokból áll, amelyekben a magántőke jelentősen vegyül az állami eszközökkel. Fő területei a feldolgozóipar (IRI), a földgáz és kőolajipar (ENI), a villamosenergiaipar (ENEL), a pénzintézetek, a filmipar, a termásvíz hasznosítás, továbbá a dohány, a só és banánkereskedés állami monopóliumot képez.¹¹

1. 2. Az adatokból látható, hogy Nyugat-Európában a második világháború után az állami szektor általában minőségileg magasabb fokra lépett, erején az sem változtat, hogy a Közös Piac gazdaságpolitikája láthatóan csökkenteni akarja az állami vállalatok jelentőségét.¹² Sőt, mint mondtuk a Közös Piac, különösen Franciaországban és Olaszországban az állami vállalatok további gazdasági megerősítésének egyik alapokaként szerepel.¹³

Az állami szektor területeire, alapvetően keletkezési okaira nézve az irodalomban a legkülönbözőbb nézetek találhatók. Engels világosan megjövendönte, hogy „... végülis a tőkés társadalom hivatalos képviselőjének, az államnak kell átvennie a termelés vezetését” és hogy „az állami tulajdonná változás e szükségessége legelőször a nagyforgalmú intézményeknél, a postánál, a távírónál, ill. a vasútnál jelentkezik”.¹⁴ Vagy, ahogy ezt Szergejev kifejezi: „Az állami tulajdon a kapitalizmusban minden, ami nem hoz profitot, de ráfordítást kíván, illetve kis profitot hoz — műveletlen földek, erdőségek, az államigazgatás vagyona, oktatás, társadalombiztosítás, vasút, légit közlekedés, kitermelő ipar és energetika.” A hivatkozott szerző a második világháború utáni állami szektor okait az alábbiakban jelöli meg: *a*) hadiipari termelés, *b*) magántőke megmentése, *c*) infrastruktúra, (közlekedés, villamosenergia, gáz-és vízszolgáltatás, hírközlés), *d*) nyersanyagkitermelés (szén, vasérc, vasgyártás), *e*) túl nagy tőkeigénnyel és kockázattal járó iparágak (atomipar), *f*) ami még a legnagyobb monopólium által sem üzemeltethető természetéből kifolyóan, pl. autóutak,

¹¹ L. Posner—Woolf: *Italian Public Enterprise*. London 1967. 5—11. o.

¹² A római szerződés 37. és 90. §-a kimondja, hogy „az állami vállalatok versenypolitikai összefüggésekben nem élvezhetnek privilegizált helyzetet, a diszkrimináció tilalma és a lehetőségek egyenlőségének követelménye tekintetében az állam és a magánvállalatok között különbséget tenni általában nem lehet”. A hivatkozott Versenypolitikai jelentés megállapítja: „Mintán állami tulajdonban és közvetlen állami irányítás alatt álló gazdálkodó egységekről van szó, különböző állami tulajdonosi akciók mesterségesen javíthatják, jó és rossz irányban torzíthatják a gazdasági egységek versenypozícióját; e vállalatok működése kisebb vagy nagyobb részben alárendelhető belső gazdaságpolitikai céloknak, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben ellentétesek lehetnek a római szerződésben meghatározott gazdaságpolitikai célkitűzésekkel.”

¹³ L. pl. Emmerich: *Das Wirtschaftsrecht der öffentlichen Unternehmen*. Berlin—Zürich 1969. 365—371. old., Hoffmann: *Planifikation und Wettbewerbsordnung im Hinblick auf den EWG Vertrag*. A Fikentscher—Hoffmann—Kugler: *Rechtsfragen der Planifikation* című kötetben. Stuttgart. 1967. 34—36. old.

¹⁴ L. Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*. Bp. 1965. 100—101. old.

gátak stb.¹⁵ Ehhez hozzátehetjük az állam gazdasági egyensúlyt biztosítani kívánó, a tömegmozgalmak leszerelésére irányuló, illetve a nemzetközi versenyben helytállni kívánó funkcióját, amely adott esetben ugyancsak az állam közvetlen gazdasági tevékenységét idézheti elő. Emellett államosításra számos bel- és külpolitikai tényezők folytán is sor kerülhet, pl. Franciaországban a Renault-t a németekkel való kollaboráció miatt vették 1945 után állami tulajdonba, ugyanez a helyzet Ausztriában a német vagyon államosításával.¹⁶

A nyugati irodalomban az állami vállalatok főbb funkcióit és főbb területeit általában az alábbiakban szokásos összefoglalni: *a*) hagyományos közszolgáltatási ágazatok (víz, gáz, elektromosenergia, tömegközlekedés), *b*) nem rentábilis, ezért a magántőke által nem vállalt, de azért szükséges ágazatok (szén, acélipar), *c*) a gazdasági konjunktúra biztosítása (azaz a kapitalista gazdasági szerkezet betegségének megelőzése, illetve gyógyítása, állami vállalatok tevékenységének konjunkturális vagy dekonjunkturális alakításával), *d*) a nemzeti ipar termelési bázisának szélesítése, versenyképességének növelése a nemzetközi piacon, *e*) az állami bevételek növelése, az államháztartás adófeletti bevételekhez való juttatása.¹⁷ Emmerich szerint az állami vállalat mindenekelőtt szociális példakép a magánvállalatok felé, továbbá fontos gazdaságpolitikai funkciókat is betölt, így struktúrapolitikai, konjunktúrapolitikai, versenypolitikai, közszükséglet kielégítési és tervteljesítést elősegítő funkciói vannak, és adott esetben az állami közhatalom gazdasági eszközökkel való helyettesítését is szolgálhatja. Ugyanakkor létében veszélyeket is hordozhat a piaczgazdaságra, mert tulajdonképp léte is „system widrig”, mert versenyelőjogokat szerezhet és az állam politikai és gazdasági hatalmának kumulálására vezethet.¹⁸

Érdekes egyébként, hogy a burzsoá jogirodalom az államosítást (nacionalizálás, szocializálás) általában csak politikai-közgazdasági, de nem jogi fogalomnak tekinti — egyébként az állam magántársaságokban való részvényesi közreműködését nem is tekinti államosításnak.¹⁹ Mindez azt szolgálja, hogy az államosításra a kisajátítás törvényi előfeltételeit, pl. a konkrét szükségletet és a konkrét tárgymegjelölést alkalmazni lehessen²⁰ — és ezáltal intézményes korlátozás elé állítsák és feltétlenül piaci értékhez kötött kártalanításhoz kössék az államosításokat.

1. 4. Mindez az állami szektor gazdasági és politikai jelentőségének teljes elismerése mellett²¹ sem jelentheti azt, hogy az állami vállalatoknak különleges

¹⁵ L. A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana. 197. old.

¹⁶ L. Pataki: i. m. 73—74. old.

¹⁷ L. pl. Klein: Die Teilnahme des Staates am wirtschaftlichen Wettbewerb, Stuttgart, 1968. 38—40. old.

¹⁸ L. Emmerich: i. m. 71—85. old.

¹⁹ L. az utóbbi Radbruch—Zweigert: Einführung in die Rechtswissenschaft. Stuttgart 1969. 123. old.

²⁰ Pl. Fröhler: Zur Lage des Wirtschaftsrechts in Österreich. Ein Landesbericht. Begriff und Prinzipien des Wirtschaftsrechts. Frankfurt—Berlin 1971. 51—52. old.

²¹ Pl. az állami szektorban a nyugati baloldali irodalom szerint nagy jelentősége

és kiemelt szerepet tulajdonítunk a tőkés állami beavatkozás eszközei között. *Az állami vállalat csak egy a tőkés állami beavatkozás többi eszközei között, csak azokkal való kölcsönhatásban értékelhető, a tőkés állami beavatkozás eszközei egymással szerves egységben vannak, egymást kölcsönösen kiegészítik, egymással helyettesíthetők és ez teljes mértékben vonatkozik az állami vállalatra is.*²² Boccara azt írja, hogy „... az állam mai beavatkozási módszerei az adózástól a hitelszabályozáson át, az állam fogyasztásai stb. lényegileg ugyanazon a sajátosságon alapulnak, mint az állami vállalatok, ti. a profittörvénynek figyelembevétel nélküli cselekvés lehetőségén, ezt a lehetőséget pedig az állammonopolkapitalizmus biztosítja a monopóliumok hasznára”.²³ Tulajdonképpen az állami vállalatok elsődleges beavatkozási eszközként való tekintése a második világháború után még azokban az országokban is történetietlen, amelyekben az állami szektor erős, hiszen az állami vállalatok száma talán Olaszország kivételével a többi kapitalista országban 1948 óta lényegesen nem növekedett.

A második világháború utáni fejlődés legfontosabb jellemzője, hogy az állam makroszinten nyúl be a tőkés gazdasági folyamatokba, nem pedig az állami vállalat — bár kétségtelen, hogy a makroszintű tervezésre és gazdaságirányításra az állami szektor erősödése is alapot szolgáltatott.²⁴ A tőkés állami gazdaságirányítás legjellemzőbb eszközei alapvetően mégis csak az indirekt gazdasági szabályozók, tehát az adózás, árak, bérek szabályozása, a külkereskedelmi szabályozás, magánvállalatok állami támogatása. Azt sem lehet elfelejteni, hogy a kapitalista állam sokszor a nyílt államosítás, az állami vállalatok alapítása helyett *burkolt félállami vagy a tisztán magán, de ellenőrzés alatt álló formát választ*, — ez különösen áll a neoliberalista eszméktől fertőzött USA-ra, ahol a vállalati magántulajdon sokszor taktikai okokból fenntartott látszat és a ténylegesen állami vállalkozás burkolt.²⁵

2. A francia és az olasz állami vállalatok jogi kérdései

A francia és az olasz állami vállalatok együttes és a német nyelvterületű, tehát NSZK, osztrák és svájci állami vállalatok jogi kérdéseitől való elkülönített kezelését elsősorban az indokolja, hogy egyrészt mind a két országban az állami beavatkozás mértéke, illetve az állami vállalatok *jelentősége igen nagy*, másrészt *nincs olyan általános elmélete* az állami vállalatoknak, mint a német jogi elmé-

van annak, hogy az állam közvetlenül mint munkáltató kerül szemben az állampolgárok-
kal, tehát az állampolgár munkásnak többet kell adnia stb.

²² L. pl. Emmerich: i. m. 58–62. old.

²³ L. Boccara: i. m. 19–21. old.

²⁴ L. A Mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana. 321. old.

²⁵ Galbraith: *Economies and Public Purpose* című munkájában (New York, 1975. 273. old.) a nagy hadiüzemek államosítása mellett érvel, de egyben megjegyzi, hogy ez a változás amúgy is inkább formai lenne, mint lényegi, hiszen ezek valójában ma is állami cégek.

letben. Meglehetősen *pragmatikus szemlélet* uralkodik tehát mind Franciaországban, mind Olaszországban. Végül az is megfigyelhető, hogy az állami vállalatok jogi kérdéseire elsősorban *államigazgatási oldalról* közelednek: elsődlegesen az államigazgatási irodalom tárgyalja ezt a kérdéskört.

A. A francia állami vállalatok

2. 1. Franciaországban az állami vállalat jogi fogalma nem egyértelmű: az egyébként is relatíve ritkán használt *entreprise public* fogalma igen különböző alakzatokat takar. E téren tehát Franciaországban is az *elnevezések kavaláriájával* lehet találkozni, az egyes alfajok jogi minősítésében, és ennek megfelelően tevékenységük jogi jellegének megítélésében a bírói gyakorlat meglehetősen eltér. Néhány jellegzetes francia állami vállalat elnevezését fogjuk felsorolni, amely jól illusztrálja az e téren fennálló helyzetet: *Électricité de France*, *Régie nationale des usines Renault*, *Société française de matériels d'armement*, *Office national industriel de l'azote*, *Régie autonome des transports parisiens*, *Service d'exploitation industrielle des tabacs et des allumettes*, *Régie commerciale des alcools*, *Commisariat à l'énergie atomique*, *Institut national de recherche chimique appliquée*, *Bureau des recherches géologiques et minières*, *Crédit Lyonnais*, *Caisse nationale du crédit économique*, *Agence France Press* stb. Mindez azt mutatja, hogy Rivero 1950. évi egységes *public entreprise* koncepciója,²⁶ amely még az 50-es évek elején a francia szerzők által is megvalósíthatónak látszott,²⁷ *messzemenően nem ment át a gyakorlatba*.

A francia állami vállalatok lényegében *négy csoportot* foglalnak magukba:

a) *jogi személyiséggel nem rendelkező* állami gazdasági vállalkozások, amelyek rendszerint egyszerű, államigazgatásba beolvadó szervezetek, továbbá főleg régies formák, monopóliumok, regálék tartoznak ebbe a körbe,

b) az *établissement public formájában* jelentkező, tehát jogi személyiséggel rendelkező és államigazgatási formában megjelenő állami ipari-kereskedelmi vállalatok,

c) *nemzeti vállalatok*, amelyek ugyancsak jogi személyek és formájuk már erősen közeledik a polgári jogihoz,

d) *vegyes magán-állami kereskedelmi társaságok* (elsősorban rt.-k), amelyeket a francia irodalom általában csak akkor sorol az állami vállalatok körébe, ha az állami részesedés az 51 %-ot eléri (látható, hogy *szigorúbb* a részvényarány minősítése, mint általában a többi nyugat-európai országban).²⁸

2. 2. Ami a francia állami vállalatok fogalmi kritériumait illeti, ebben az irodalomban, mint mondtuk, *rendkívüli mértékben eltér*. Általában valamennyi

²⁶ L. Rivero: *Le régime des nationalisations*. Párizs. 1950.

²⁷ L. Drago a *The Public Corporation*. A *Comperative Symposium*. Ed: Friedmann (Toronto 1954) című kötetben. 134—135. old.

²⁸ L. Drago: *Public Enterprises in France*. A *Government Enterprise*. A *Comparative Study*. Ed: Friedmann and Garner (London 1970) című kötetben. 109—112. old.

szerző utal az *állami tulajdon ismérévére* (annak ellenére, hogy mint erre utalunk még, a vállalatok tulajdonjogi helyzete meglehetősen bizonytalan), továbbá, hogy az állami vállalat *iparral vagy kereskedelemmel összefüggő* tevékenységet fejt ki. Ez utóbbi azonban nem túl biztos ismerv ahhoz, hogy a gazdaságirányítási tevékenységet kifejtő office-okkal szemben a vállalatokat el tudják határolni. Mint River írja, az állami vállalat dilemmáját éppen az okozza, hogy jogi formájától függetlenül két világ találkozik benne, az üzlet és a magánjog világa, illetve a közélet és a közigazgatásjog világa.²⁹ E kettősségben a vállalat jogi formájától függetlenül — mint 1974-ben Drago rámutat — *egyre erősödnek azonban a kereskedelmi jogias elemek a közigazgatási elemek rovására.*³⁰

Az 1966. évben megállapított népgazdasági mérlegmódszer állami vállalatnak (entreprise publique) sorolja be azokat a gazdasági szervezeteket, amelyek tevékenysége eladásra szánt javak vagy szolgáltatások előállítását célozza, ahol az állam részben vagy egészben tulajdonos, és ezért a vállalat szorosabb államigazgatási felügyelet alatt áll. Az állami vállalatok felügyeletével megbízott szerv (Commission de vérification des comptes des entreprises publique) szerint az állami vállalat olyan vállalat, amelynek „adminisztratív jellege domináns és amelyek összekapcsolása a gazdaság egészével az *adminisztráció keretében* történik,” továbbá az állami vállalatok, amelyek „elsődlegesen *gazdaságpolitikai célokat* szolgálnak”. A hivatal által 1967-ben az állami vállalatokról kiadott rapport (az ún. Nóra-jelentés) szerint az állami vállalatok legfontosabb hivatása, hogy mérsékelt áron biztosítsanak terméket és szolgáltatásokat. A gazdaságpolitikai funkció az egyes vállalatok alapító levelében is sokszor megjelent, pl. a Renault alapításáról szóló 1945. január 16-i kormányrendelet 7-es cikkelye szerint a vállalat feladata „a nemzet érdekében folytatni a termelést és biztosítani a fejlődést azon a területen, amit rábíztak”.

Az állami vállalatok előbb leírt 4 csoportja közül részletesebb vizsgálatot jelentőségénél és jogi problémáinál fogva, különösen a közintézményi établissement public) formában jelentkező vállalatok, illetve a nemzeti vállalatok igényelnek — a vegyes állami magán vállalatok gazdasági jelentősége Franciaországban relatíve csekélyebb.

2. 3. Az établissement public körébe tartozó intézmények rendkívül vegyesek. Általában meg lehet egymástól különböztetni az adminisztratív jellegű, illetve az ipari-kereskedelmi jellegű intézményeket, de e két csoport között igen sok az átcsapás. A francia államtanács 1971-es jelentése az établissement public-ekkel kapcsolatban az országos közintézményeket 12 csoportba osztja. A 12. osztály éppen az entreprises publiques en forme d'établissement public, ugyanakkor azonban a többi csoport között is számos gazdasági érde-

²⁹ L. Rivero: L. évolution du droit des entreprises nationalisées (1946—1955) in: Le fonctionnement des entreprises nationalisées en France. Paris. 1956. 50—69. old.

³⁰ L. Drago a Public and Private Enterprise in Mixed Economies (New York 1974.) című kötetben 10—11. old.

keltségű szervezetcsoport van. Így nem a 12., hanem a 8. csoportba kerültek a pénzügyi jellegű közintézmények, pl. a Crédit Agricole — egyb k nt a pénzügyi jellegű közintézmények jogi formájukban elkülönülnek a nemzeti vállalatok formájában működő pénzintézetektől, pl. a Banque de France-t l. A 7. csoportba az infrastruktúrát irányitó, a 9. csoportba a közérdeket képviselő kamarák, illetve a 10. csoportba a gazdasági és szociális beavatkozás szervei címen működő établissement public-eket sorolták, olyan szerveket, amelyek ugyan nem vállalatok, de gazdas gir nyit st szolgáló hivatalok. E hivatalok egy része azonban *vegyes* jellegű gazdas gir nyit -gazdálkodó szerv: az ilyen típusú szerveket általában *officenek* szokásos nevezni. Az office olyan közigazgatási intézmény, amely gazdasági befolyásoláson t l *konkrét termelő-gazdálkodó tevékenységet* is folytat. Sz mvitele általában nem kereskedelmi, mint a vállalatoké, hanem költségvetési, ugyanakkor a költségvetésen belül meglehetősen nagy pénzügyi  n lls got élvez. Költségvetését az állami vállalatokkal szemben nem a parlament, hanem a illetékes miniszter hagyja jóvá, a vezető tisztviselők kivétel nélkül közhivatalnokok, ugyanakkor az office belső felépítése gyakran az állami v llalatok hoz hasonló. Ilyen office pl. az ONIG. Ez olyan állami gabonakereskedelmi monopólium, amely közvetlen forgalmazási tevékenységén t l elosztja a termelők között az állami szubvenciókat is, továbbá a gabona-behozatal, illetve kivitel terén külkereskedelmi hatósági jogai is vannak stb.³¹

A közintézményt a francia irodalom az államigazgatás decentralizálása eszközeként is felfolja, éppen ezért támadták ipari- és kereskedelmi formáit is egyesek az „adminisztráció szétosztása” címén.³² Az  tablissement public-ok viszont éppen f ggetlened s k folytán tudnak gazdasági formákban működni és mellőzni a t l merev államigazgatási eljárásokat. A közintézményi formában működő állami vállalatok gyakorlatilag a nem államigazgatási jellegű állami vállalatokkal *azonos államigazgatási irányitás* alatt állnak; az utóbbi években ugyanis az utóbbiakkal szemben is növekedett az államigazgatási ellenőrzés, autonomi juk általában csökkent. Megfigyelhető ezért *egy olyan tendencia*, hogy a 70-es években már előnyben részesítik Franciaországban a közigazgatási formákat levet  *nemzeti vállalati*, illetve tisztán állami tőkével működő *kereskedelmi társasági* formákat. Bírálják egyb k nt azt is, hogy az ipari-kereskedelmi közintézmények gyakran túlzott kedvezményekben részesülnek, és  gy nem felelnek meg a magánvállalatokkal való egyenlő verseny követelményének.³³ De nem lehet elfelejteni azt az ellenfolyamatot sem, amely a kereskedelmi társaságok, sőt az állami támogatásban részesülő magánvállalatok felett is ugyanolyan ir nyit st, illetve ellen rz st hoz létre, mint a közigazgatási jogi formában megjelenő állami vállalatok felett. A *felügyelet mérve alapvetően nem a k zigaz-*

³¹ L. Drago: Public Enterprises in France.

³² L. Drago: Les crises de la nation d'établissement publique, Paris. 1950. 67—68. old.

³³ Ld. Drago a Public and Private Enterprise című kötetben 31—33. old.

gatási jogi vagy a kereskedelmi jogi formától függ már, hanem attól, hogy az adott állami gazdasági szervezet a versenyző vagy a monopolizált szektorba sorolták-e be — erre az osztályozásra visszatérünk.

2. 4. Az 1945 után végrehajtott államosítások során általában a *nemzeti vállalat* típusa került előtérbe. A vonatkozó államosítási jogszabályok azonban azon kívül, hogy rámutattak a vállalatok közérdekű gazdasági jelentőségére és jogi személyiségére, a teljesen precíz jogállási definíció követelményeinek nem tettek eleget. Főleg az ipari-kereskedelmi közintézményektől való elhatárolás szempontjából problematikus a helyzet. 1946-ban Ramadier akkori miniszterelnök azt mondta velük kapcsolatban, hogy alakjuk „only a matter of words”. A Conseil d’État gyakorlata is ingadozik, általában a kereskedelmi vállalatokhoz közelíti a nemzeti vállalatokat, mondván, hogy a magángazdaságba kell asszimilálódnium, de ugyanakkor ellentétes tendencia is megállapítható, amely az établissement public-vel való hasonlósággal érvel. Mindez persze összefügg azzal is, hogy a nemzeti vállalatok *meglehetősen különböző* tevékenységet *folytatnak*. Vannak közöttük energiaszolgáltató közüzemek, amelyek nyilván közelebb állnak a közintézményekhez, de vannak pénzügyintézetek, fuvarozóvállalatok vagy a Renault autógyár is,³⁴ amelyek viszont tevékenységükben és működésükben a kereskedelmi társaságokhoz állnak közel.

Eléggé megoszlik tehát a francia irodalom abban, hogy egyáltalán a nemzeti vállalat *új jogi kategóriát képez-e, vagy pusztán közigazgatási fogalomról* van-e szó; ugyanis a nemzeti vállalat a *kereskedelmi jogon kívül* helyezkedik el, de nem illeszkedik be teljesen egyértelműen, mint mondtuk, az établissement public kategóriájába sem. Rivero nem tekinti az állami vállalatok önálló jogi csoportjának a nemzeti vállalatot, mondván, hogy olyanok, mint egy denevér: ha akarjuk madár, de ha akarjuk, egér.³⁵ Laubadère elismeri, hogy az átlag établissement publichez képest a nemzeti vállalat erősebben közeledik a kereskedelmi jogi formákhoz, de ettől függetlenül csak közgazdasági értelemben minősíti újnak, és általában a kereskedelmi társaság és a közintézmény határán elhelyezkedő *atipikus jelenségként* fogja fel.³⁶ Drago álláspontja meglehetősen fejlődést mutat 1954 — 1974-ig, — az első két Friedmann-féle összehasonlító jogi kötetben még tagadta a nemzeti vállalatok önálló jogi jelentőségét, de az utolsó kötetben már meglehetősen elismerni látszik azt.³⁷

2. 5. A francia vállalatok jogi szabályozásának egyik legérdekesebb vonása a *versenyző és nem versenyző állami szektor éles elkülönítése*. A *nem versenyző szektorban* általában a *legtágabb értelemben vett közszolgáltató vállalatok* tartoznak, így a Charbonnages de France, az államvasutak (SNCF), az Air France stb. E vállalatokat eredetileg *teljesen kivették a piaci mechanizmus mozgásteréből*,

³⁴ L. Lagarde: De la société anonyme l’entreprise publique. 307. old.

³⁵ L. Rivero: L’évolution. 55. old.

³⁶ L. Laubadère: Traité élémentaire de droit administratif Paris 1964. I. 619, 640—649. old.

³⁷ L. Drago: Az 1970-es kötetben 112—116. old., 1974-es kötetben 8—10. old.

teljesen kötött árakkal, sajátosan kötött beruházás finanszírozási rendszerben működtették. A versenyszektorba viszont számos pénzintézet, illetve ipari-kereskedelmi vállalat tartozik.

1970 óta hármasszoros folyamat megy e két szektor vonatkozásában végbe. Mindenekelőtt még jobban megkülönböztetik a versenyszektort a nem versenyző vállalatoktól. A nem versenyző szektorban megerősítik a közvetlen állami irányítást, de ugyanakkor, és ez a második tendencia, a korábbi merevséget jelentősen csökkentve növelik a monopolizált állami vállalatok önfinszírozó képességét, magasabb termelékenységre ösztönzik azokat. Ezzel szemben az állami versenyszektorban az államigazgatási irányítás lazul, erősödik a vállalatok autonómiája és a direkt állami irányítás helyett egyre jobban használják fel a közvetett eszközöket, a szubvenciókat, a közigazgatási szerződéseket stb. Mindezek ellenére a versenyszektor állami gazdaságirányítása még a 6. terv időszakában foganatosított lazítások után is szorosabb, mint pl. az angol public corporationok irányítási rendszere.

Emellett a francia állami vállalatok körében egy meglehetősen erős koncentrációs folyamat megy végbe, amely egyaránt érinti a monopolizált és a versenyszektort. Pl. az Électricité de France 45 leányvállalattal, a Gas de France 26 leányvállalattal, a Charbonnages de France 57 leányvállalattal rendelkezik. A felsorolt szervezetek közül egyesek az établissement public körébe tartoznak, tehát a konszernizálódás független az esetlegesen közigazgatási jogi megjelenési formától, és nemcsak a kereskedelmi társaságok vonatkozásában jelentkezik. Ezért beszélt Drago már 1970-ben, de különösen 1974-ben a holdingtársaságokról, mint az állami vállalatok olyan sajátos formáiról, amelyekben függetlenül a holding esetleges jogi formájától, leányvállalatként magánvállalatok is megjelenhetnek.³⁸

2. 6. Mint mondtuk a francia állami vállalatok függősége a kormánytól meglehetősen szoros, bár a nagyobb vállalatok, pl. a Renault állandóan igyekezik minél nagyobb autonómiára szert tenni.³⁹ Az egyes szakminisztériumok felügyelete elsődlegesen oly módon érvényesül, hogy beépülnek az egyes nagyobb állami vállalatok vezetésébe, illetve a vezető állami funkcionáriusok kinevezési jogát gyakorolják. Az állami vállalatok élén, amennyiben nem kereskedelmi társasági formában jelentkeznek, — 15—18 tagú ügyintéző bizottság (Conseil d'administration) áll rendszerint 6 évre választva, de úgy, hogy a tagok egyharmadát kétévenként cserélik. Pl. a Renault 15 tagú ügyintéző bizottságában egy tag a Szociálisügyi Minisztériumot, egy a Hadügyminisztériumot, egy a Közmunka és Szállításiügyi Minisztériumot, 2—2 a Pénzügyminisztériumot és az Iparügyi Minisztériumot, 2 a fogyasztók érdekképviseleti testületét, 3 a szak-

³⁸ L. Drago: az 1970-es kötetben 117—120. old., az 1974-es kötetben 35—38. old.

³⁹ L. Frommont: Öffentliche Unternehmen als Instrumente der französischen Planification. A Kaiser szerkesztette Planung III. című kötetben (Baden-Baden 1966. 393—394. old.)

szervezetet képviseli; 1 tag a vállalati munkások, 2 pedig a vállalati mérnökök, illetőleg a műszaki-adminisztratív állomány képviselőiben tagja a bizottságnak. Ez utolsó három tagot a szakszervezet előterjesztésére a felügyeleti miniszter hagyta jóvá. Más állami vállalatoknál az arány más, a lényeg azonban az, hogy az ügyintéző bizottságba nem delegálható olyan személy, aki aktív politikai tevékenységet fejt ki, illetve a magániparral valamifajta szervezeti kapcsolatban áll. A vállalat elnökét a nagyobb vállalatoknál közvetlenül a kormány nevezi ki, az ügyintéző bizottság mellett pedig rendszerint nem működik felügyelő bizottság, hanem a Pénzügyminisztérium által kinevezett, változó számú állandó ellenőrök tartják a vállalat gazdaságpolitikáját tartósan megfigyelés alatt, sőt egyes esetekben az ügyintéző bizottság döntései ellen halasztó hatályú vétőjoguk is van.⁴⁰

Bár az említett szervezeti felépítés természetesen a kereskedelmi társaságokra nem vonatkozik, a kereskedelmi jogon belül is megfigyelhető Franciaországban egy olyan tendencia, amely részben a kereskedelmi törvényen belül maradvá, annak diszpozitivitását kihasználva, részben pedig speciális alapítási privilégiumokkal *igyekszik közeledni az établissement public, illetve a nemzeti vállalat formájában kialakított belső vállalati szervezethez*, ezt elősegíti, hogy mint már említettük a vegyes állami-magán vállalatok száma viszonylag csekély.⁴¹

Ami a francia vállalatok vezetési rendszerében számunkra érdekes lehet, elsősorban az, hogy

- a vállalatok belső szervezetére, vezetésére *nincs egységes szabályozás*,
- jellemző a vállalatok vezetésére az *erőteljes államigazgatási beépülés*, amely a *funkcionalitás jegyében zajlik* le, pl. a Renault-nál láttuk, 5 minisztérium is képviselve van az ügyintéző bizottságban. A *konkrét vállalatokra vonatkozó gazdaságirányítási koordináció* tehát nem külsőleg, minisztériumok közötti koordináció formájában jelentkezik, hanem *magában a vállalat vezető testületében zajlik döntően* le,

- a *különböző tőkés érdekszövetségeknek is jelentős befolyást ad a francia szabályozás*, az *állami vállalatok irányításában*, kifejezve az állam és a monopol-tőke összefonódásának tendenciáját,

- az állami vállalatoknál jelentős szerepet játszik az ún. *Participation* gondolata — főleg ideológiai okokból az állam az állami vállalatoknál különösen hangsúlyozni kívánja a munkásképviseletet a vállalatok vezetésében. De a munkásképviseleteknek nem csak apologetikus jelentőségük van, hiszen a francia kommunista párt követelései között is állandóan szerepel a munkásképviselet erősítése az állami vállalatoknál.⁴²

⁴⁰ L. Levy: Control of public enterprises in France (az 1970-es kötetben) 123—126. old.

⁴¹ L. Levy: i. m. 128—129. old.

⁴² L. Boccara: i. m. 18o19. old.

Franciaországban a prezidenciális köztársasági rendszer, az elnök legfőbb végrehajtó hatalomként való jelentkezése és a parlament relatív politikai háttérbeszorulása Angliához képest azt az eltérést okozza, hogy a *parlament Franciaországban relative kisebb szerepet kap az állami vállalatok irányításában*. Bár ehhez hozzá kell tenni, hogy főleg az ellenzéki pártok követelése nyomán a parlament különböző ad hoc bizottságai az állami vállalatok ellenőrzésével kapcsolatban elég széles körű tevékenységet folytatnak, továbbá a vállalatok nyilvános üzleti jelentései alapján is számos interpelláció kapcsán foglalkozik a parlament az állami vállalatok helyzetével.

2. 7. Az állami vállalatok *tulajdonjogi helyzete* meglehetősen tisztázatlan. Elvi választ a francia irodalom nem nagyon ad arra a kérdésre, hogy a vállalat vagyona az államé-e vagy a vállalaté, mint önálló jogi személyé. Mennyiben felel az államkincstár e vállalatok tevékenységéért a hitelezőkkel szemben anyagilag, mennyiben lehet egy állami vállalattal szemben, különösen ha államigazgatási formában jelentkezik, végrehajtást elrendelni? Mindez összefügg azzal, hogy az állami vállalat vagyona a *domaine publicbe* vagy *domaine d'État*-ba tartozik-e — hiszen a *domaine public*nek az állam sem tulajdonosa az uralkodó felfogás szerint. Függetlenül attól, hogy e rendkívül bonyolult kérdés egyértelmű feloldása az irodalomban nem történt meg, a gyakorlat egyre erőteljesebben arra az egészséges megoldásra tendál, hogy *kereskedelmi jogias* útra tereli a problémát, pragmatikusan megkerülve az alapkérdést: *az állami vállalatot árutulajdonosként fogja fel*, aki függetlenül attól, hogy a tulajdonjog alanyává kifejezetten nem minősítik, *birtokolja, használja és rendelkezik eszközeivel*. Ennek megfelelően a vállalat felel is tartozásaiért; vele szemben — még akkor is, ha *établissement public* formájában létesítették — a hitelezők végrehajtást eszközölhetnek. Amennyiben az állami vállalat jogi személy, úgy az államkincstár nem felel a vállalat tartozásaiért.⁴³

A versenyző szektorban a vállalat *köteles rentábilis lenni*. Ugyanakkor azonban a versenyszektorban is a tervekben foglalt központi gazdaságpolitika az állami vállalatok tervezését, beruházását, ár- és bérpolitikáját olyan messze menően meghatározza, hogy kialakult egy olyan vélemény, mely szerint az állami vállalatok célja e körben is elsődlegesen nem a nyereség, hanem az átfogó gazdaságpolitikai célok szolgálata.⁴⁴ Wilhem Weber szerint a francia állami vállalatok gazdaságirányítási megfogásának elsődleges eszköze az *árpolitika*: „Az állam részéről az állami vállalatokra gyakorolt befolyás legközvetlenebb nyíltsággal és a leginkább érezhető módon az árpolitikában nyilvánul meg. Tulajdonképpen egyetlen francia állami vállalat sem folytathat önálló árpolitikát, minden egyes árhoz állami jóváhagyásra van szükség! Magától értetődő, hogy az itt kialakított ár politikai ár, amelyet nem közgazdasági megfontolások alapján,

⁴³ L. Drago: az 1970-es kötetben 113—115. old.

⁴⁴ L. Frommont: i. m. 398. old.

hanem költségvetési, szociális vagy politikai megfontolások szerint állapítanak meg.”⁴⁵ Weber 1962-ben írta ezt, és akkor, mint a liberális piacgazdaság híve, eltúlozta a francia tényeket. Azóta azonban a weberi mondás valósága egyre jobban érik, sőt az árfolyásoláshoz felzárkózott az állami beruházás és nyereségszabályozás erőssége is.

Ha az állami vállalat nyereséges, a főszabály Franciaországban is az, hogy a nyereséget az államnak ennél a vállalatnál kell hagynia. Tehát a nyereséget a vállalatnak kell felhasználnia, és az állam nem ruházhatja azt be éppen a magán-szektor ellenállása miatt más jövedelmezőbb ágazatokba. Ez a főszabály azonban különösen a 70-es évek elejétől kezdve *egyre jobban megdőlt*. Már a 60-as években megjelent az a szabály, mely szerint az állam a vállalati nyereség egy részét *elvonhatja*, egy központi, alapvetően állami nagyberuházásokra fordítható alapba, a Caisse Nationale d'Équipementbe koncentrálni lehet.⁴⁶

2. 8. A francia állami vállalat kormányzati kézbevétele *elsődlegesen pénzügyi úton realizálódik*, a már említett vállalati vezetésen keresztüli befolyásolás mellett. *A gazdasági ágazati minisztériumok ugyanis elsősorban perspektív fejlesztési feladatokat látnak el*, információáramlást bonyolítanak le, fejlesztési koncepciókat dolgoznak ki, ún. aktív tanácsadást folytatnak, de *adminisztratív jellegű operatív beavatkozásokkal az állami vállalatokkal szemben viszonylag igen szűk körben operálhatnak*. A francia ágazati minisztérium a francia irodalom megítélése szerint „a jó összeköttetésekkel rendelkező nagybácsi”, feladata „a családi légkör megteremtése az ipar és környezete között”. *Az állami vállalatok fejlesztése szempontjából döntő jelentőséggel nem az egyes minisztériumok, hanem az államkincstár speciális szerveként szereplő, gazdasági és szociális fejlesztési alap* (Conseil de Fonds de Développement Économique) *játszik szerepet*, amelyet 1955-ben hoztak létre.

Az alap 1965-ig főleg az állami vállalatok fejlesztését finanszírozta, bizonyos értékhatár feletti beruházásokhoz az állami vállalatoknak az alap engedélyére van szüksége. 1965-től kezdődően egyre erőteljesebben részt vesz az Alap a magánberuházások állami támogatásában is, és 1972-ben már a magánvállalatok dotálása minimális mértékben fölénybe került az állami vállalatok alapbeli támogatásával szemben. Az Alap szerepe a 70-es évekig olyan erős volt az állami vállalatok irányában, hogy az irodalom abból a szempontból is osztályozta az állami vállalatokat, hogy gyakorol-e felette beruházási szempontból az Alap igazgatótanácsa felügyeletet vagy sem, és az ilyen Alap felügyelete alá tartozó vállalatokat elméletileg is elkülönítette az egyéb állami vállalatoktól.⁴⁷ Az Alap pénzügyi súlyára jellemző, hogy pl. 1973-ban 2,37 milliárd frankot osztott dotációként szét — a döntéseit egy *tárcaközi igazgatótanács* hozza. A tárcaközi igazgatótanács elnöke a pénzügyminiszter, részt vesz benne a 7 gaz-

⁴⁵ W. Weber: *Gemeinwirtschaft*. 191. old.

⁴⁶ L. Drago: az 1970-es kötetben 115—116. old.

⁴⁷ L. Havas: i. m. 35. old.

dasági ágazati miniszter, továbbá egyes gazdasági főhivatalok vezetői is.⁴⁸ Érdekes, hogy az alap az állami, illetve félállami vállalatok irányában *fix összegű állami kötelezettséget* vállal — jelentős része ezeknek visszafizetéses kölcsön, de egyre jobban nő az ingyenes dotációk száma is. A magánvállalatok irányában az Alap főleg befolyásoló, koordinációs és tanácsadó szerepet játszik, ezért nem vállal konkrét kötelezettséget magánvállalati beruházásokhoz, pénzügyi eszközök nyújtására, hanem csupán elvi egyetértést nyilvánít. Az elvi egyetértés alapján a konkrét hitelnyújtás összegéről a magánvállalat az egyes állami, illetve félállami bankokkal egyezik meg és a hitelnyújtás is magánbankok, illetve állami bankok útján megy végbe. Az állami vállalatok viszont közvetlenül kapják meg az Alaptól a pénzeszközöket. E finanszírozási módszer jelentősége főleg abban áll, hogy míg az Alap eszközeinek felhasználásáról a *parlament* bármikor felvilágosítást kérhet, a parlamenti ellenőrzés eléggé erőteljesen meg is nyilvánul az alap irányában, addig a magánvállalatok állami befolyásolásáról és a hitelnyújtásról a banktitokra hivatkozással meg lehet tagadni a parlamentnek az információt.⁴⁹

Az állami befolyásolásnak azonban számtalan egyéb szerve és formája is van. Hogy csak a nagyságrendre utaljunk, az állami szervek által 1968-ban folyósított különböző szubvenciók összesen 26 milliárd frankot tettek ki, s ennek az összegnek közel 90 %-át kapta az állami szektor.⁵⁰ Ez természetesen az állami vállalatok *rendkívül nagymértékű pénzügyi függőségére* vezet, amelyet a francia állami gazdaságirányítás teljes mértékben ki is használ, — bár elvileg a francia irodalom is beszél az egyenlő versenypozíció biztosításáról, amely azonban a gyakorlatban messzemenően nincs meg.⁵¹

Az állami vállalatok adózása *elvileg a magánvállalatokkal egyenlő alapon történik*, működjék az állami vállalat bármilyen jogi formában — tehát közjogi formában működő állami vállalatok is teljes mértékben az általános vállalati jövedelemszabályozás szerint kötelesek adózni.⁵² A 60-as évek elejétől kezdve az adókulcsok módosításával relatíve növelték a vállalatok önfelfinanszírozó képességét; ennek megfelelően az állami vállalatok saját forrásai, különösen a versenyszektorban megnöttek.⁵³ Az alapvető befolyásolást az biztosítja, hogy *minden szubvencionált vállalatnak költségvetését és mérlegét be kell nyújtania a szubvenciót engedélyező szervhez*, mert ha nem ezt teszi — és ebben nincs különbség állami, illetve magánvállalat között —, az engedélyező felfüggeszti a szubvenció folyósítását (az egységes áttekintés biztosítása végett egyidőben csak egy szervtől lehet szubvenciót igénybe venni).

⁴⁸ L. Havas: i. m. 57—59. old.

⁴⁹ L. Levy: i. m. 125—126. old.

⁵⁰ L. Havas: i. m. 138. old.

⁵¹ L. Drago: az 1974-es kötetben 10—11. old.

⁵² L. Koltay: Franciaország adórendszere. 29. old.

⁵³ L. Havas: i. m. 65. old.

1948-tól kezdődően az állami vállalatok adóellenőrzését *szervezetileg is szétválasztották a magánvállalatokétól*, és létrehozták a Commission de Vérification des Comptes des Entreprises Publiques-et, amely csak az állami, illetve legalább 30 %-os állami részesedéssel rendelkező vállalatok, adóellenőrzését végzi. Ez a szerv a legkülönbözőbb gazdasági ágazati minisztériumok illetve tőkés érdekszövetségek képviselőit kéri fel komplex ellenőrző bizottságokban való részvételre; az egyes állami vállalatokról szóló, e bizottság által készített gazdaságpolitikai értékelést *nyilvános jelentésben* közzé kell tenni. De nemcsak utólagos adóellenőrzés jelentkezik az állami vállalatoknál. A beruházások előzetes bejelentési kötelezettségéről már korábban beszéltünk, de a termékforgalomra nézve is fennáll az a szabály, hogy meghatározott értékhatár felett az állami vállalatok kötelesek szállítási szerződéseiket a Commission de Contrôle des Marchés-nek bemutatni.

Aligha tévedünk mindezek alapján, ha a francia állami vállalatok központi állami irányítását és ellenőrzését Nyugat-Európában a *legerősebbnek* tekintjük.

B. Olasz állami vállalatok

2. 9. Az olasz állami vállalatokat az olasz irodalom az *intervento diretto*-ba sorolja és a közvetlen állami beavatkozás *leglényegesebb* eszközeként fogja fel. Az állami vállalatokról egységes jogi fogalom meghatározást nem nagyon lehet az olasz elméletben találni, inkább a vállalatok egyes fajtáin keresztül írják körül az állami vállalat jogi fogalmát. A német Dicke szerint olasz vállalati rendszer annyira komplikált és széteső, hogy a nagy gazdasági kiterjedése ellenére elméleti szisztémáról jogi vonatkozásban Olaszországban nem lehet beszélni.⁵⁴

Az olasz elmélet a franciával ellentétben *élesen elkülöníti az állami vállalatokat* (Enti pubblici di Economia) és az *állami gazdaságirányító*, gazdasági befolyásoló funkciókat ellátó hatósági *szerveket* (Enti di Coordinamento), ez utóbbiak ellenőrzést, gazdasági ösztönzést végeznek, teljesen és tisztán állami gazdasági szervek, rendszerint széles körű hatósági jogokkal is rendelkeznek (különösen a mezőgazdaságban, illetve a déli területek támogatására hivatott állami szervezetek).

2. 10. A tág értelemben vett állami vállalatok első csoportját az *aziende autonomie*-k képezik, amelyek az *államigazgatási szervezeten belüli jogi személyiséggel nem rendelkező vállalatok*. Főleg közüzemek, így vasút, posta tartoznak ide, amelyek közigazgatási jogi személyiség nélkül ugyan, de az államigazgatási hierarchián belül meglehetősen nagy autonómiával rendelkeznek. Rendszerint e

⁵⁴ L. Dicke: Verfassungsrechtliche Möglichkeiten der Wirtschaftslenkung in Italien und der BRD. Stuttgart 1969. 16. old.

közműveknek korlátozott mértékben kifelé, más vállalatok, illetve állampolgárok felé hatósági jogköreik is vannak.⁵⁵

Az aziendeket szorosabb értelemben nem tekintik állami vállalatoknak. *Szűkebb értelemben vállalatoknak csak a polgári jogi személyiséggel rendelkező enti publici di gestione vagy imprese enti publici elnevezésű szervezetek minősülnek, amelyek ugyancsak három alcsoportra oszthatók.*

Az első nagy csoport az *állami holdingtársaságok*, amelyekkel az olasz gazdasági életben elfoglalt döntő szerepük és sajátos jogi formájuk folytán külön foglalkozunk. A második csoportba az ún. *közvetlen állami vállalatok* tartoznak, amelyekben az állami tulajdoni arány kizárólagos, ezért nem kereskedelmi társasági formában jelentkeznek és nem is tartoznak valamely holdingtársaság kötelékébe. *E vállalatok jogi helyzete felemás*, jogi személyiségüket leszámítva a felszabadulás előtti magyar jogban ismert egyéni cégekhez hasonlíthatók a legjobban — a magánvállalatokhoz hasonlóan kötelesek gazdálkodni, hatósági aktusok kibocsátására joguk nincs, alkalmazottaik nem közalkalmazottak. Ugyanakkor azonban nem esnek teljesen a kereskedelmi társaságok szabályai alá sem, formájuk közelít a tisztán államigazgatási formákhoz. E vállalatoknak túlnyomó többsége nem is verseny, hanem *monopolvállalat*; ezek tehát állami monopóliumot realizálnak a gazdasági életben, pl. a dohány, vagy a sótermesztés területén. Szakminisztérium közvetlen felügyelete alatt állnak (tehát nem az Állami Részeseések Minisztériuma gyakorol felettük felügyeletet), államigazgatási alávetettségük meglehetősen nagy, tulajdonképpen államigazgatási szempontból csak *önelszámoló egységeknek* tekinthetők.⁵⁶

A harmadik csoportba a kereskedelmi társaságok tartoznak. Ezek *valamilyen módon állami részvétellel rendelkeznek*, de nem tartoznak valamely holdingtársasághoz. Elenyésző azoknak a száma közülük, amelyeknél az állam kizárólagos részvénytulajdonos (voltaképp csak négy állami banknál). A többieknél *állami többség áll* fenn de sokszor ebbe a csoportba sorol az olasz irodalom olyan szerveket is, amelyeknél az állam kisebbségben van.⁵⁷ Általában azonban azt mondhatjuk, hogy ez a formája az állami vállalatoknak *viszonylagosan visszafejlődésben levő alakzat*, relatíve kevés vállalat tartozik ebbe a körbe, főleg csak pénzüzetek jelentősek ebben a csoportban. A kereskedelmi törvény szerint működnek, ugyanakkor azonban számos rendelkezés tesz *kivételt* a kereskedelmi társaságokra vonatkozó jogszabályi rendelkezések alól. Az Állami Részeseések Minisztériuma gyakorol e társaságok felett általános jellegű felügyeletet és ellenőrzést. A beavatkozás alapvető módszere az, hogy részben a társasági jog szabályai alól való kivétellel, részben e szabályok megmanipulálá-

⁵⁵ Ld. Dicke: i. m. 15. old., Cassese: Organe, Verfahren und Instrumente der Planung in Italien. Planung. III. 227. old., Treves: The Public Corporation in Italy (az 1970-es kötetben) 144. old.

⁵⁶ Ld. Posner—Woolf: Italian Public Enterprise, London. 1967. 30—37. old.

⁵⁷ Ld. pl. Deaglio: Private Enterprise and Public Emulation. London. 1966. 5—8. old.

sával a vegyes kereskedelmi társaságok vezetőségébe, illetve felügyelőbizottságába *állami tisztségviselőket delegálnak*, e köztisztviselőket a részvényesek nem válthatják le, hanem csak a kinevező szerv hívhatja őket vissza. A külső állami felügyelethez tehát a részvényjog felhasználásával belső államigazgatási befolyás járul.⁵⁸

2. 11. Az olasz állami szektor legfontosabb részét az ún. állami holdingtársaságok képviselik, amelyek *kivétel nélkül* törvényhozási úton jöttek létre. A holdingtársaság alapját az képezi, hogy egy ágazatban az államnak több érdekeltsége van, és ezeket *összevonja*. Az összevont társaság központja *új önálló vállalatokat is létesíthet saját eszközeiből* (tehát tisztán állami vállalatokat), továbbá különböző magánvállalatokba is betársul, új állami részesedéseket hoz létre. Ez utóbbi esetekben azonban a magánvállalatban nem közvetlenül az állam, hanem a holdingtársaság rendelkezik részesedéssel. A holdingtársaságoknak tehát van egy központjuk, amely csak irányít, adminisztratív jellegű szerv, továbbá tartoznak hozzá különböző termelő-gazdálkodó vállalatok, gazdasági egységek, amelyek vagy kizárólag állami tulajdonban vannak, vagy vegyes állami-magán kereskedelmi társaságok, esetleg pusztán az egyes leányvállalatot nézve magántulajdoni többséggel. A holdingtársaságba tehát közvetlen állami vállalatszerű, illetőleg vegyes állami-magán kereskedelmi társaságok egyaránt tartoznak.⁵⁹

A legfontosabb olasz állami holdingtársaság a feldolgozó iparban működő IRI, a földgáz- és kőolajiparban működő ENI és végül a 60-as évek elején a villamosenergiaiparban létrehozott ENEL, de még 3 másik nagy holdingtársaság is működik. Az IRI mint mondtuk az 1933. évi gazdasági válság terméke, amelyet 1948-ban törvénnyel szabályoztak. Az IRI 1964-es adatok szerint Olaszország legnagyobb vállalataként értékelendő, zömmel állami-magán vegyes kereskedelmi társaságok tartoznak hozzá, de sok saját vállalata is van. Az IRI tevékenységi köre igen tág, a villamosenergiától kezdve a légiközlekedésig, a rádióon keresztül a gépjármű- és motoriparig mindennel foglalkozik. Éppen ezért olasz szerzők az IRI-t az olasz magánszektor és az olasz állami szektor *érdekközössége* sajátos formájának tekintik, mert az IRI-n keresztül a magánipar különleges módon kap *állami támogatást*. Ez abban is megnyilvánul, hogy bár az IRI nyereséges, mégis állandóan nagy összegű állami dotációkat kap. Az ENI viszont kalandos úton, Mattei magánkezdeményezésére jött létre, és győzelmét a különböző magánvállalkozókkal szemben 1953-ban a törvényhozás rögzítette. Az ENI-nek monopóliuma van a Pó folyó körüli terület kőolajtermelésére, az ország többi részén viszont versenyvállalatként működik. A társaság rendkívül nyereséges, mégis a költségvetés állandóan dotálja. Az ENI öt, ugyancsak nagy társaságból áll, ezek közül négy áll az ENI központi

⁵⁸ L. Deaglio: i. m. 45—49. old., Cassese: i. m. 234. old.

⁵⁹ L. Treves: i. m. 140—146. old., Cassese: i. m. 232—233. old.

csúcsszerve alatt, az ötödiket pedig az ENI két leányvállalata közösen irányítja, tehát szuperleányvállalatnak tekinthető.

Az olasz gazdaságirányításban ezek a holdingtársaságok *rendkívül nagy autonómiára tettek szert*, valósággal államot képeztek az államban, pl. elnökeiket és alelnökeiket az államfő nevezi ki, vezető testületeik tagjait pedig a miniszterelnök. Ez a kinevezési rend önmagában jelzi a holdingtársaságok *nagy politikai szerepét*. A társaságok vezető testületének összetétele egyébként mindhárom nagykonzernnél más, az ENI-nek pl. tanácsa és végrehajtó bizottsága is van. A tanács tagjai az ENI esetében elnök, alelnök, a Pénzügyminisztérium, illetve az Iparügyi Minisztérium két-két képviselője, a Költségvetési Hivatal egy képviselője, öt kinevezett szakember, az ENI-től három választott személy, mégpedig egy menedzser, egy beosztott alkalmazott és egy munkás. Az ENI végrehajtó bizottsága az elnökből, alelnökből és az öt szakemberről választott három személyből áll.

Főszabályként az állami holdingtársaságok a *kereskedelmi törvény* szabályai alá tartoznak, államigazgatási felügyeletüket pedig éppúgy, mint a többi kereskedelmi társaságnál az Állami Részesezés Minisztériuma látja el, a pénzügyi ellenőrzés szempontjából is az általános szabályok alá esnek. De e holdingtársaságok politikai jelentősége olyan nagy, azok vezetésében a különböző főhatóságok is oly mértékben érdekeltek, hogy az Állami Részesezés Minisztériuma általában nem bír ezekkel a nagy-szervezetekkel és végül inkább józan modus vivendi kialakítására törekszik. Konkrét ügyeikbe tehát nem szól bele, a főirányokat, a központi célkitűzéseket sugalmazza többszörös áttételen keresztül ezeknek a holdingtársaságoknak.

Az adóhatóságok is nehezen bírkóznak meg a holdingokkal, pedig elvileg kivételezett helyzetük itt nincs. Az olasz szabályozás a holdingoknál úgy szól, hogy az évi tiszta nyereség 20 %-át kell tartalékalapba helyezni, 15 %-a fejlesztési külön alapba megy és 65 % kerül a központi állami költségvetésbe, — de ebből dotációk formájában elég nagy rész a vállalatokhoz visszakerül.⁶⁰ Az Állami Részesezés Minisztériumának adminisztratív felügyelete mellett a Pénzügyminisztérium külön ellenőrző szervet hozhat létre a holdingtársaságok vezető szervei mellé, működésük általános irányelveit a kormány hagyja jóvá, sőt bizonyos mértékű parlamenti beleszólás is jelentkezik (pl. alaptőke bővítéséhez a parlament előzetes hozzájárulása szükséges). Az olasz irodalom szinte egyöntetűen panaszkodik arról, hogy a vállalat vezetőinek akkora a közéleti súlyuk, hogy nemcsak, hogy az Állami Részesezés Minisztériuma, de a kormány befolyása is alig érvényesül velük kapcsolatban, működésük nincs sokszor összhangban a gazdaságpolitikai irányelvekkel. Pl. a dél fejlesztését előíró állami program, az Il Mezzogiorno ellenére északra koncentrálják

⁶⁰ L. Treves: i. m. 140—146. old., Cassese: i. m. 232—234. old.

beruházásaikat. Terjeszkedésüket, új vállalatok alapítását, új részesedések vállalását sem tudja a kormány érdemben ellenőrizni, éppen ezért a külföldi irodalom e holdingtársaságokat *sajátosan autonóm olasz jelenségnek* minősíti.⁶¹

2.12. Az állami vállalatok irányításának általános operatív szerve, mint már volt róla szó, az 1956-ban létrehozott Állami Részesedések Minisztériuma, amelyen keresztül a kormány az *egész kiterjedt állami szektor irányítását általában ellátja*. Az Állami Részesedések Minisztériumának felügyelete azonban nem terjed ki az előbb említetteknek megfelelően a közvetlen állami vállalatokra, mert azok különböző szakminisztériumokhoz tartoznak, továbbá a pénzügyintézetekre, amelyeket egy speciális állami bizottság ellenőriz — a pénzügyintézetek vonatkozásában az Állami Részesedések Minisztériuma csak irányelvek kiadására jogosult. Egyben az állami vállalatok irányításánál Olaszországban hasonlóan, mint Franciaországban *széles körűen érvényesül a funkcionalizmus* elve. Ennek sajátos szerveként a miniszterelnök elnöklete alatt, az Állami Részesedések Minisztériuma mellett az állami szektor és általában a gazdaságirányítás átfogó koordinálására létrehoztak egy *tárcaközi gazdasági bizottságot*, amelyben az állami részesedések miniszterén túl a pénzügyminiszter, a költségvetési ügyek minisztere, a kereskedelmi és iparügyi miniszter, továbbá a munkaügyi miniszter foglal helyet. E bizottság alapfeladata, hogy *egybehangolja* az állami szektor átfogó irányítását.

Az Állami Részesedések Minisztériumának feladata továbbá az állami szektorba tartozó, illetve állami részesedéssel rendelkező vállalatok átfogó nyilvántartása, e vállalatok pénzügyi revíziójának végrehajtása, általános törvényességi felügyeletének ellátása, továbbá a gazdasági befolyásolás különböző eszközökkel való végrehajtása. Olaszországban a *parlamentari ellenőrzés első sorban nem közvetlenül az állami vállalatok, hanem az Állami Részesedések Minisztériuma felé érvényesül*, ennek megfelelően a minisztérium évente köteles a parlamentnek átfogóan beszámolni az állami szektor tevékenységéről. Az *operatív beavatkozás* az Állami Részesedések Minisztériuma részéről az állami vállalatok ügyeibe általában *lényeges korlátok alá esik*, pl. a pénzügyintézetek vonatkozásában az operatív utasítás joga teljesen ki van zárva. Általában a miniszter csak a vállalat által követendő gazdaságpolitikai célt jogosult meghatározni, azt azonban nem, hogy a célt a vállalat milyen módon éri el.⁶² Az olasz irodalomban általános elfogadást nyert, hogy *csak törvényi felhatalmazás alapján, törvényi előfeltételek mellett lehet egy állami holding-, illetve kereskedelmi társaságnak utasítást adni*, sőt ilyen esetekben is elhangzott az az irodalmi vélemény, hogy mivel a törvény az állami vállalatok számára általában előírja a gazdaságosság követelményét, a vállalatok a nyereségük ellen ható utasítást jogkövetkezmény nélkül visszautasíthatják.⁶³ Ugyanakkor természetesen a

⁶¹ L. Dicke: i. m. 81—83. old.

⁶² L. Treves: i. m. 146—149. old.

⁶³ L. Posner—Woolf: i. m. 52—54. old.

vezető tisztviselők kinevezésétől kezdve a legkülönbözőbb tanácskozási jogokig meglehetősen sok nem jogi, hanem *pszichológiai eszköz* áll az olasz állami gazdaságirányítás rendelkezésére, az anyagi befolyásoláson túl is az operatív beavatkozás megkerülésére, a vállalati magatartás tág értelemben való befolyásolására.

Az utóbbi évek tendenciája az *állami gazdaságirányítás erősödése valamennyi állami vállalati típus irányában*, kivéve a leglényegesebb holdingtársaságokat, ahol éppen *ellentétes folyamat megy végbe*: a holdingtársaságok egyre növekvő autonómiája a kormánytól, amely törekvést egyébként a parlament is támogatja. A holdingtársaságok egyre erőteljesebben szállnak szembe a számunkra kedvezőtlen állami tervelőírásokkal, a parlament pedig azon a címen, hogy a vállalati döntési jogok különböző adminisztratív megkötései hátránysak a gazdasági mozgékonyaság szempontjából, igyekszik a kormányzati beavatkozást csökkenteni a holdingtársaságok felé. Emögött Olaszországban is bizonyos mértékben a kormány és a parlament közötti hatalmi rivalizálódás húzódik meg, továbbá a holdingtársaságok vezetőinek azon törekvése, hogy a parlament segítségével erősítsék önállóságukat.⁶⁴

Az olasz állami vállalatok szerepe, különösen pedig a holdingtársaságoké olyan erős, hogy messzemenően *nincsenek azonos versenyhelyzetben a magánvállalatokkal*, a holdingtársaságok vonatkozásában pedig kifejezetten a magánvállalatok elnyomásáról beszél az olasz irodalom. Az olasz állam a holdingtársaságok révén számos helyen kerül burkolt monopóliumhelyzetbe, ugyanakkor azonban a pragmatista olasz irodalom a *versenykorlátozásokat az állammal szemben nem veszi komolyan* és gyakorlatilag az állam részére ezek alól széleskörű felmentéseket ad.⁶⁵

A részletes elemzés is azt igazolja tehát, hogy a francia és az olasz állami vállalatok között számos azonos vonást lehet megállapítani. A legnagyobb különbség abban mutatkozik, hogy Franciaországban sokkal erősebb az állami vállalatok közigazgatási kötöttsége, mint Olaszországban, ahol főleg a holdingtársaságok szinte teljes körű gazdasági autonómiára tettek szert. A versenyhelyzet és általában a konszernjog vonatkozásában azonban az olasz és a francia jog gyakorlatilag azonos állásponton van. Olaszországban továbbá a kereskedelmi jogi formák nagymérvű felhasználására kerül sor mint Franciaországban.

3. A német nyelvterületű burzsoá országok állami vállalatokkal kapcsolatos jogi elméletei

3.1. Láttuk már, hogy míg Ausztriában az állami szektor igen erős, addig az NSZK-ban Franciaországhoz és Olaszországhoz viszonyítva az állami vállalatok szerepe jóval kisebb, Svájcban pedig az állami szektor rendkívül szűk,

⁶⁴ L. Treves: i. m. 145–146. old.

⁶⁵ L. Ennek bírálatát Dicke: i. m. 86–88. old.

gyakorlatilag a hagyományos közüzemek körére korlátozódik. Annak, hogy e három ország állami vállalatainak jogát együtt tárgyaljuk, alapvető oka az, hogy a német nyelvű burzsoá országok jogának képviselői közelítik meg a legjobban *elméletileg* az állami vállalatok jogi kérdéseit, ők dolgozták ki az állami vállalatok *relative egységes jogi elméletét*.

Az állami vállalatok vonatkozásában is ezekben az országokban a kiindulópont Otto Mayernek és iskolájának az az álláspontja volt, amely az állami vállalatok közigazgatásban jelentkező formáit nem önállósította, az öffentliche Anstalt-ok egyik, különösebb jelentőséggel itt nem bíró válfajaként fogta fel; az állami kereskedelmi társaságok formájában, tehát civiljogi formában jelentkező vállalkozásait pedig egyértelműen a fiskus körébe sorolta, s mint ilyet kizárta a közigazgatási jog köréből. Otto Mayernek és iskolájának az állami vállalatok kérdésében elfoglalt álláspontja igen jelentős hatást gyakorolt egyben a századfordulón kialakult speciális vállalati ágazati közgazdaságtannak az ún. Betriebswirtschaftslehre-nek kezdeti elméletére, mivel az 1910-es évek vállalatgazdaságtana (Passow, Reisch, Krasny) általában az Otto Mayeri elveket vitte át a közgazdaságra.⁶⁶

Ugyanakkor viszont az első világháborút közvetlen megelőzően, illetőleg az első világháború után a vállalatgazdaságtan német elméletében jelentős új elemek tapasztalhatók. Már Liefmann felvetette 1912-ben, hogy az állami vállalat *nem alapulhat kizárólag nyereségérdekeltségen*, hanem e vállalatok működésénél egyéb gazdasági és politikai hatásokat is figyelembe kell venni, másrészt, hogy a valóságos állami vállalatot mind a pusztán közjogi intézettől, mind a magánvállalatoktól valahogy el kell határolni.⁶⁷ A húszas évektől kezdve tehát az alapvető elhatárolási ismérvet az állami vállalat és a magánvállalatok között abban találták meg, hogy a magánvállalatokkal szemben az állami vállalatoktól nem követelik meg az ezidőben az általános vállalatelméletben még uralkodó kritériumot, nevezetesen a maximális nyereségre való törekvést, hanem csupán a gazdasági célt, a pénzügyi önállóságot és rentabilitást, amely a nem vállalatszerűen gazdálkodó közigazgatási intézetek irányában elhatárolási alapot jelent.⁶⁸ Összefoglalja ezt a fejlődést Lohmann híres, állami vállalati szervezeti formákat is felölelő könyve a harmincas évek elején,⁶⁹ amely az állami vállalat első átfogó feldolgozásának tekinthető a nyugati burzsoá német közgazdasági irodalomban, és amely könyv még az 1960-as években is erős hatással van a vállalatgazdasági, sőt a tágabb értelemben vett közgazdasági és jogi irodalomra is.⁷⁰

⁶⁶ L. pl. Krasny: Kommerzialisierung. Österreichische Rundschau. 1914. 288. old.

⁶⁷ L. Liefmann: Die Unternehmungsformen. Stuttgart. 1912.

⁶⁸ L. pl. Nicklisch: Wirtschaftliche Betriebslehre. Stuttgart 1922, Grimm: Die Wirtschaftlichkeit kommunaler Betriebe. 1925.

⁶⁹ L. Lohmann: Die Morphologie der Organisationsformen der öffentlichen Unternehmung. München – Leipzig. 1931 – 1932.

⁷⁰ L. pl. Schnittler: Öffentliche Betriebe. Essen 1956., Betriebe, öffentliche Haus-

Lohmann szerint az állami vállalat alapvető jellemzője a *speciális gazdaságpolitikai feladat* végrehajtása, illetőleg az, hogy e célból kialakított szervezet. Ahhoz, hogy egy közigazgatási intézet vállalatként elismerhető legyen, fel kell oldani bizonyos mértékig a hagyományos közigazgatási mechanizmustól való kötöttségét, növelni kell vezetőinek autonómiáját, közelíteni kell tehát a szervezet önállóságát a magánvállalatok gazdasági függetlenségéhez. Az állami vállalat önállóságának határa az a mérték, amely még biztosítja az állami közérdek elérését, illetőleg az állami közérdek elérését biztosító közigazgatási befolyást. Ennek az önállóságnak, illetve közigazgatási befolyásnak az egységét a különböző állami gazdasági célokhoz képest az állami vállalat szervezeti formái differenciáltan valósítják meg, ugyanakkor azonban valamennyi állami vállalat minimális jellemzőjének legalább az öfenntartásnak kell lennie. Lohmann tehát túllép Mayer közjogi intézetre szűkítő felfogásán, és hat alakzatot tart elismerhetőnek az állami vállalatok fajaiként. Nevezetesen:

- a) valamely államigazgatási szerv keretében működő, nem önálló üzemet,
- b) kommunális, az államigazgatástól relatíve önálló vállalatot,
- c) autonóm államigazgatási testületként működő állami vállalatot,
- d) kereskedelmi jogi formában működő állami vállalatot,
- e) vegyes, azaz magántőkével vegyülő, ugyancsak civiljogi formában jelentkező állami vállalatot,
- f) az állam által kihasznált vállalati kapcsolatot, tehát egy olyan magántulajdonon alapuló kartellt vagy konszernt, amelyre az állam valamilyen jogi formában döntő befolyást tud gyakorolni.⁷¹

A jelenlegi német nyelvű burzsoá vállalatgazdasági irodalom sem jutott nagyon tovább az állami vállalat tanának kialakításában Lohmannál. Bár elszórta tapasztalható különböző próbálkozások, az egyébként igen terjedelmes és több irányzatra bomló vállalatgazdasági irodalom,⁷² a kapitalista társadalomban szinte természetszerű központi témájára, a *magánvállalatra* koncentrált, és egyelőre nem szán nagyobb erőket az eredetileg pusztán szélső területként jelentkező állami vállalatra.⁷³

3.2. 1945 után mind az NSZK-ban, mind Ausztriában, mind Svájcban az állami vállalatok jogi elméletének három nagy iránya alakult ki. Az állami vállalatok speciális elméletének egyik iránya, amely csak az állami vállalatok államigazgatási formáit sorolja a közigazgatásba, azokat valamifajta speciális, rendhagyó közigazgatási jogi alakzatként fogja fel, az állami vállalatok kereskedelmi társasági formáit pedig a kereskedelmi jog önálló részének tekinti. E felfogás tehát *vagy nem kívánja az állami vállalatok egységes jogi elméletét kialakítani,*

halte und Staat. Berlin 1964. Molitor: Öffentliche Wirtschaft und Privatisierung. Berlin. 1960.

⁷¹ L. Lohmann: i. m. 81. és köv. old.

⁷² L. pl. a 70. lábjegyzetben említett munkákat.

⁷³ L. Wenger: Die öffentliche Unternehmung. Wien—New York. 118—120. old.

vagy kizárólag államigazgatási jogi alapon kívánja azt létrehozni. A második irányzat a Forsthoﬀ-féle Leistungsverwaltung azon altípusához kapcsolódik, amely elismer a közigazgatási jogon belül polgári jogi formációkat is ennek megfelelően az állami vállalatok jogát, megjelenésük közjogi vagy magánjogi jellegétől függetlenül, egységesen az államigazgatási jogba kívánja sorolni. Végül a harmadik irányzat alapvetően a kereskedelmi joghoz igazított egységes állami vállalati jogot akar, tehát az állami vállalat közigazgatási jogi formáit is be kívánja építeni a civiljog működési elveibe.

3. 3. Mielőtt az állami vállalatok jogi elméletére vonatkozó különböző felfogások áttekintésére rátérnénk, válaszunk kell az állami vállalatok német nyelvterületen jelentkező egyes konkrét jogi formáit.

Az NSzK, Ausztria és Svájc állami vállalatait az irodalom a legkülönbözőbb szempontokból osztályozza. Püttner az *alapítás módja szerint* különböztet, a szövetség (Bund), a tartomány (Land), a községek (Gemeindék), az ún. közösségi vállalatok (Gemeinschaftsunternehmen-ek, amelyeket a Bund, a Land vagy a Gemeindék egymással közösen hoznak létre), továbbá a nemzetközi vállalatok között.⁷⁴ Wenger e formák arányáról is tájékoztat: Ausztriában a Bundhoz tartozik az állami vállalatok 75 %-a, az NSzK-ban pedig 53 %-a, a Landokhoz tartozik Ausztriában az állami vállalatok 8 %-a, NSzK-ban pedig 14 %-a, a községekhez tartozik Ausztriában az állami vállalatok 19 %-a, az NSzK-ban pedig 33 %-a, Svájcra konkrét adat nincsen, de ott az államigazgatás kevésbé központosított, mint a másik két országban, ezért az állami vállalatok zöme a kantonoknál jelentkezik, és a szövetségi állami vállalatok száma meglehetősen alacsony.⁷⁵ Ezekhez az arányokhoz azt jegyezzük meg, hogy Ausztriában az állami vállalatok kezdettől fogva erősen központosítva jelentkeztek, az NSzK-ban viszont ez nem mindig volt így; az 50-es években nagy vita bontakozott ki a szövetségi kormányzat és egyes tagállamok között az állami vállalatok hovatartozását illetően. Az 1961. évi Rechtsvermögensgesetz az állami vállalatok tulajdoni kérdéseit *alapvetően a Bund javára döntötte el*, de kompromisszumként bizonyos kvázi részvényesi jogokat a Bund e vállalatoknál is a Landoknak átadott. Ez okozza azt, hogy a Landok vállalatainak száma az NSzK-ban igen alacsony, ugyanakkor zömmel így jöttek létre az előbb említett Gemeinschaftsunternehmenek, amelyekben tehát a Bund és a Landok közösen részesednek.⁷⁶

Püttner az *állami vállalatok célja szerint* különböztet a) nyereségekre törekvő, b) *monopóljellegű (közlekedés, Versorgungsbetriebe)*, c) az államigazgatás támogatását szolgáló (pl. posta), d) az állami gazdasági ösztönzést szolgáló (pl. az állami vásárokat vagy gazdasági kiállításokat rendező vállalat), e) vég-

⁷⁴ L. Püttner: Die öffentlichen Unternehmen. Bad—Homburg. 1969. 71—83. old.

⁷⁵ L. Wenger: Die öffentliche Unternehmung. 11. old.

⁷⁶ L. Emmerich: Das Wirtschaftsrecht der öffentlichen Unternehmen. Berlin—Zürich 1969. 33—35. old.

szükséghelyzetekben való gondoskodást, illetve szükség esetén munkalehetőséget biztosító, f) a szociálpolitikát szolgáló, végül g) a politikai beavatkozást, illetve presztizst szolgáló állami vállalatok között.⁷⁷ Egy másfajta gazdasági szempontú osztályozás a szövetségi konszernnek, közvetlen szövetségi állami vállalatok, tartományi szintű állami ipari érdekeltségek, szövetségi vagy tartományi közüzemek, végül állami bankszervezetek között különböztek.⁷⁸ Már a jogi forma szerinti osztályozás felé vezet az a szervezeti csoportosítás, mely szerint vannak szervezetiileg és jogilag egyaránt nem önálló rezsivállalatok, másodszor szervezetiileg önálló, de jogilag nem független, úgynevezett önálló rezsivállalatok (mint a posta és a vasút), végül szervezetiileg és jogilag egyaránt önálló vállalatok; ide főleg a kereskedelmi társaságok és a pénzüzetek tartoznak.⁷⁹

3. 4. A jogi formák szempontjából mindenekelőtt *államigazgatási és civiljogi formák* között lehet különböztetni. Az államigazgatási jogi formák *közjogi jogi személyiséggel rendelkező és ilyenek nélküli alakzatokra oszlanak*.

A közjogi jogi személyiség nélküli alakzatok első formája az úgynevezett *Regiebetrieb*. Ezek főleg községek önállótan igazgatási üzeime, amelyeket a jelenlegi magyar költségvetési üzemekhez lehetne a legjobban hasonlítani. A Regiebetriebekek közvetlen részét képezik az államigazgatási szervezetnek, közhivatalnokok az anyaközület képviselőtében vezetik, saját vagyonuk nincsen. A második csoport az államigazgatási jogilag önállótan vállalatoknak ugyancsak a Gemeindék szintjén jelentkezik, ezek az ún. *Eigenbetriebekek*, a községek *köszolgáltatói vállalatai*, főleg a helyi közlekedés, vízügy, energiaszolgáltatások stb. területén. E vállalatoknak már nagyobb az autonómiájuk, bár egyértelműen ezek is a községi közigazgatás részei. 1938-ban adták ki Németországban az első egységes szabályozást e vállalatok működésének feltételeire, azóta viszont számtalan jogszabály jelent meg működésükre, igazgatásukra nézve. A községek különböző *Eigenbetrieb*-eiket sajátos *társulási formákban össze is foghatják*, eszközátcsoportosítási joguk van a különböző vállalatok között, továbbá nyereség kiegyenlítési lehetőségük is, tehát a nyereségebb vállalatoktól közérdekből a veszteségesekhez nyereséget csoportosíthatnak át.

A közjogi jogi személyiséggel nem rendelkező állami vállalatok harmadik alfaját nem minden szerző különbözteti meg, akiknél pedig megjelenik ez a forma, azoknál is a legkülönbözőbb nevet viseli. Ezeket a vállalatokat úgy lehetne talán a legjobban meghatározni, hogy szövetségi, illetve tartományi szinten jelentkeznek, jogi személyiség nélküliek, de ugyanakkor az államigazgatási szervezeten belül meglehetősen nagy autonómiával rendelkező államigazgatási vállalatok; ezeket elkülönített vagyon jellemzi, aminek következ-

⁷⁷ L. Püttner: i. m. 86—97. old.

⁷⁸ L. Klein: Die Teilnahme des Staates am wirtschaftlichen Wettbewerb. Stuttgart (Berlin) Köln, Mainz. 1968. 31—34. old.

⁷⁹ L. Klein: i. m. 45—49. old.

tében az irodalom egy része *államigazgatási Sondervermögennek, alapítványnak* nevezi. Ilyen pl. a szövetségi vasút és a posta az NSzK-ban, amelyre nézve a közlekedési miniszter közvetlen vezetési joggal rendelkezik és a gazdasági forgalomban kifelé polgári jogi jogalanyként is közvetlenül a szövetségi kormányzat jelentkezik.

Az állami vállalatok államigazgatási formái másik részének van közjogi jogi személyisége, amelyhez *esetleg polgári jogi személyiség is járul*, bár ez nem feltétlenül szükségszerű. Jogképességük konkrét határát általában az alapító speciális törvények határozzák meg. Ezek leggyakrabban a közjogi jogi személyiséggel rendelkező alakzatok öffentliche Anstalten, tehát intézeti formában jelennek meg, de kivételesen előfordul Körperschaft, tehát testületi formában jelentkező állami vállalat is. Különösen a különböző pénzüzetek tartoznak ebbe a csoportba.

A polgári jogi formák általában *kereskedelmi társaság formájában* jelentkeznek, de pl. Ausztriában és Svájcban előfordul az is, hogy kivételesen *magánjogi egyesület vagy alapítvány* formájában jelentkezik egy állami vállalat.⁸⁰ A kereskedelmi társaságok egy része tisztán állami, tehát ún. *Einmanngesellschaft*, de a többség ún. gemischtwirtschaftliches Unternehmen, azaz állami-magán vegyes társaság, amely további vállalatok alapításával, illetőleg további társulásokkal *még speciálisabb tulajdoni kapcsolatokat tud létrehozni*. A kereskedelmi társaságok leggyakoribb formája mindhárom országban a részvénytársaság, az Aktiengesellschaft (A. G.), ugyanakkor azonban betéti és kereskedelmi társasági forma is előfordul. Éppen a legújabb fejlődés során előtérbe kerül a részvénytársasági formához relatíve felzárkozva az ún. GmbH, azaz a korlátolt felelősségű társasági forma (Gesellschaft mit beschränkter Haftung), mégpedig azért, mert tőkebevétel, illetve ellenőrzés szempontjából rugalmasabb (nem kötelező pl. az éves eredmény közzététele), ezáltal a társaság vezetőségének lehetőségei tágabbak, mint a részvénytársaságnál. A német-osztrák irodalom általában egyetért azzal, hogy egy vegyes kereskedelmi társaság csak akkor minősül állami vállalatnak, ha az állam olyan értékű részt vállal a társaságban, hogy *döntő befolyást* tud a társaság vezetésére gyakorolni. Hogy ez a mérték mekkora, ebben az irodalom megoszlik, mindenesetre nincsen olyan szigorú felfogás, mint pl. Franciaországban, ahol mint láttuk, 51 %-os többség esetén minősítik csak állami vállalatnak az ilyen vegyes kereskedelmi társaságot.⁸¹

A jogi formák arányait értékelő Wenger kimutatja, hogy Ausztriában az állami vállalatok *kétharmada* kereskedelmi társasági formában jelentkezik; a

⁸⁰ L. Plöchl: Vereine als öffentliche Unternehmen. Wien/New York. 1972.

⁸¹ L. Emmerich: i. m. 57–60. old., Eckstein az általában elégségesnek tekintett 20–40 % helyett 51–95 %-os részesedést kíván meg: Die wirtschaftliche Betätigung der öffentlichen Hand in Bergbau und in der Elektrizitätswirtschaft der BRD. Stuttgart, 1966. 9–11. old.

kereskedelmi társaságok közül a részvénytársaság kétharmad, a kft. egyötöd részt képvisel. Az NSZK-ban *hasonló* a helyzet: az összes állami vállalatok közül 40% részvénytársaság, 15% korlátolt felelősségű társaság. *Svájcban viszont dominálnak a közjogi formák*, mutatva Svájc állami szektorának általános visszamaradását. A közjogi formákon belül mind a három országban a közjogi jogi személyiség nélküli vagy esetleg ilyen jogi személyiséggel rendelkező Anstalt vezet, bár az Eigenbetriebeek olyan formai változatosságot mutatnak, hogy azt szinte lehetetlen követni és osztályozni.⁸²

3. 5. Látható, hogy a *jogi formák igen nagy változatosságot mutatnak*. Ennek *történeti okai* az alapvetők, ugyancsak azonban nemcsak történeti okokra lehet itt hivatkozni. Egyes szerzők, mint pl. a német Raiser arra mutat rá, hogy épp a sokféleségben rejlik az állami vállalatok jelentősége, hiszen éppen differenciáltságukban, *konkrét célra orientálhatóságukban* van az igazi lényeg.⁸³ Mégis az utóbbi időben az irodalom egyre jobban arra tendál, hogy a *sokféleség csökkentésével közelítsen az állami vállalatok valamilyen egységesebb jogi formájára fel*.⁸⁴ Ez az elméleti törekvés a gyakorlati tényekből táplálkozik, amelyek lényege mint lap. az osztrák Fröhler írja, hogy a fejlődés iránya átmenet „*von der bürokratischen Administration zu einen unternehmerorientierten flexiblen Konzerndenken* vagy ahogy R. Schmidt írja: „Assimilation der Unternehmenform”.⁸⁵

Tulajdonképpen az a helyzet, hogy ott, ahol az állami vállalat nem különül el élesen az államigazgatási szervezettől, azaz az állami vállalatok államigazgatási formáinál, ott a *közigazgatási beavatkozási, irányítási lehetőségek közvetlenebbek, kényelmesebbek*, hiszen belső igazgatási jogviszonyok kiépítése híján lényegében *diszkrecionális jogkörök* kínálóznak a közigazgatás számára a vállalat vezetése vonatkozásában. A gazdasági élet azonban egyre jobban arra felé nyom, hogy a közigazgatás által alapított vállalatok egyenértékűen operálhassanak a piacon a magánvállalatokkal, azaz *vezetésük rugalmassága* vonatkozásában ne kerüljenek a magánvállalatokhoz képest hátrányba. Mindez kialakítja viszont azt a követelményt, hogy az állami vállalatok függetlenül attól, hogy közjogi vagy magánjogi jellegűek, a *gazdasági forgalomban kizárólag magánjogi formában vegyenek részt*. Burger monográfiájában kitűnően szemlélteti, hogy a vagyoni jogi kapcsolatok terén az állami vállalatok cáfolva a hagyományos Otto Mayer-i elveket szinte teljesen a polgári jog szabályai szerint dolgoznak és a közigazgatási specialitások külső kapcsolatokra való átha-

⁸² L. Wenger: i. m. 11—13. old.

⁸³ L. Raiser: Public Enterprise in Germany. (az 1970-es kötetben) 154. old.

⁸⁴ L. pl. Hettlage: Verfassungsfragen Öffentlicher Unternehmen. Festschrift für W. Schmidt—Rimpler. Karlsruhe 1957. 301—302. old.

⁸⁵ L. Fröhler: Zur Lage des Wirtschaftsrechts in Österreich — ein Landesbericht. Begriff und Prinzipien des Wirtschaftsrech. 52. old., R. Schmidt: Öffentliche Unternehmen als Instrumente planender Verwaltung—rechtsvergleichende und europarechtliche Aspekte. Planung. III. 298. old.

tása egyre csökken.⁸⁶ Ez viszont úgy hat vissza az állami vállalatok alapítására, hogy az *alapító közigazgatás kénytelen a számára kényelmesebb államigazgatási jogi formákat az állami gazdasági tevékenység számára elasztikusabb, a gazdasági élet követelményeihez jobban idomuló társasági jogi formákra kicserélni*, mint Mádl írja: az állam egyre inkább a magánjog intézményeibe emigrál.⁸⁷ A magánjogi forma használata azonban természetesen azzal jár, hogy az *állami vállalat elkülönül az alapító államigazgatási szervektől*, leválik az államigazgatási mechanizmus döntési eljárási struktúrájából, autonómmá válik, önállósága, a vezetői cselekvési szabadságát illetően a magánvállalathoz közeledik. Természetesen az önállósulás lehetőségének abszolút határát képezi — mint Wenger rámutat — minden állami vállalat fogalmi ismérve: a közérdekű rendeltetés, illetve ennek biztosítása érdekében a megfelelő állami szerv befolyása a vállalat működésére.⁸⁸ Forsthoff még jobban aláhúzza a kereskedelmi társaságok *verwaltungsrechtliche Besonderheit-jeit*, többek közt azt, hogy ha a kereskedelmi társaság működése ellenkezik a közérdekű rendeltetéssel, az állami felügyelet azonnal beavatkozik. Pl. közvetlenül is megváltoztathatja a vállalat blankettaszerződéseinek tartalmát, az árszabálysértést közvetlenül orvosolhatja stb.⁸⁹ — bár olyan jelek is észlelhetők, hogy az ilyen *közvetlen beavatkozások száma* egyre jobban csökken, és maga a beavatkozás lehetősége is egyre jobban kérdésessé válik.

Az állami vállalatok jogi formái vonatkozásában tehát egy meglehetősen *erős tartalmi kiegyenlítődés* megy végbe, az egyes jogi formák *egymáshoz meglehetősen közelednek*, s ez különösen a közigazgatási jogi személyek és a kereskedelmi társaságok egymásközi viszonyára jellemző. Wenger szerint az állami vállalatnak *kettős funkciója* van: egyrészt hogy *gazdasági vállalkozás*, vállalat legyen, másrészt hogy *közcélok*nak feleljen meg, *közérdekből működjék*. Ezt a Doppelfunkciót *mindegyik állami vállalati formának egyaránt teljesítenie kell, függetlenül alapítása formájától*. Ezért Wenger nem is annyira az absztrakt jogi formák alapján elemzi az állami vállalatokat, hanem olyan meghatározott tartalmi ismérvek alapján, amelyek szerinte valamennyi vállalat típusnál meglehetősen hasonló eredményt hoznak ki.⁹⁰

De az állami vállalati formák egymáshoz való relatív közeledésére számíthatan más szerző is utal. Mindenekelőtt a jogi személyiséggel nem rendelkező *Eigenbetriebe*knel is egyre erősödnek a vállalati kereskedelmi működés jegyei — ezt még Forsthoff is észlelte.⁹¹ Ausztriában pl. a rentabilitás követelménye

⁸⁶ L. Burger: Über die Rechtsstellung öffentlicher Unternehmung in Privatrechtsverkehr. Tübingen 1966. 51—121. old.

⁸⁷ L. Mádl.: Az Európai Gazdasági Közösség Joga Bp. 1974. 330. old.

⁸⁸ L. Wenger: i. m. 117. old.

⁸⁹ Ld. Forsthoff: Lehrbuch der Verwaltungsrecht. 1. kötet. Általános rész. München/Berlin 1961. 458. old.

⁹⁰ L. Wenger: i. m. 258—259. old.

⁹¹ L. Forsthoff: Lehrbuch. 455—456. old.

egyre erőteljesebben megnyilvánul a posta, illetve a vasút vonatkozásában is.⁹² A közjogi jogi személyként működő pénzüzetek és a kizárólagos állami részvétellel működő kereskedelmi társaságok irányítása közötti különbségek a tételes jogban szinte teljesen elenyészők, itt a jogi forma jelentős különbségének szinte egyáltalán nincs tartalmi jelentősége: az Einmanngesellschaftokkal szemben a kereskedelmi jogi forma ellenére teljesen egyértelműen érvényesül az állami irányítás, ugyanakkor viszont az Anstalt formában működő pénzüzetek gazdasági önállósága is jelentős.⁹³ A vegyes magán-állami társaságok száma főleg az NSZK-ban jelentős; ez a már említett 50-es években lezajlott részleges reprivatizálódás, illetve az ún. Volksaktien rendszerének maradványa. Ma már azonban a vegyes állami-magán kereskedelmi társaságok kérdésében általános vita bontakozott ki az NSZK-ban; érdekes módon mind a jobboldal, mind a baloldal meglehetősen kritizálja ezeket a társaságokat. A jobboldal elsődleges kifogása e forma ellen az, hogy az ilyen társaságokban az állami elem elnyomja a társaságokban résztvevő magántőkét, a baloldal számára viszont a vegyes társaságok az állami szektor magántőkének való kiárusítási eszközöként jelentkeznek. Ezt tükrözve a gyakorlatban is megállapítható, hogy különösen a Gemeindék szintjén a gemischtwirtschaftliches Unternehmen-ek *visszaszorítására* kerül sor, ami azonban nem úgy megy végbe, hogy visszatérnek az államigazgatási formák alkalmazására, hanem úgy, hogy az állam megveszi a magánosok részvényeit és ezáltal az Einmanngesellschaft-i forma kerül előtérbe.⁹⁴ Ugyanakkor azonban az állami irányítás és ellenőrzés egyértelműen e magán-állami vegyes kereskedelmi társaságoknál is megnyilvánul, és mértéke is megközelíti az Einmanngesellschaftokét, illetőleg a közjogi személyi formában jelentkező pénzüzetekét.

A fejlődési tendencia tehát:

- a) általában eltolódás a kereskedelmi társasági formák felé,
- b) a közjogi formákon belül is a belső szervezet és működés vonatkozásában hasonulás a kereskedelmi jogi módszerekhez,
- c) a kereskedelmi társaságok vonatkozásában az állami irányítás rendszerébe való tartozás egyértelmű érvényesítése,
- d) az állami irányítás egységes rendszerének általános szinkronba hozatala a gazdasági forgalomban való aktív részvételhez szükséges vállalati önállósággal.

Általában megállapítható, hogy mind Ausztriában, mind az NSZK-ban az állami vállalatok autonómiája a Regie- és egyes Eigenbetriebeket leszámítva, meglehetősen *magas szinten* áll. Nem ez a helyzet Svájcban, ahol a vállalati önállóság az állami vállalatok vonatkozásában egyáltalán nem bontakozott ki;

⁹² L. W. Weber—Ruppe: Probleme eine Wirtschaftsplanung. Das österreichische Beispiel. Planung III. 242—243. old.

⁹³ L. Wenger: i. m. 291—292. old.

⁹⁴ L. A. folyamatot Emmerich: 38—39, 57—60. old.

ennek azonban az alapoka az, hogy Svájcban a kantonok szintjén jelentkező közüzemek dominálnak.⁹⁵

3. 6. Nem beszéltünk még arról az egyre erősödő állami vállalati *konzernképződési folyamatról*, amely mind Ausztriában, mind pedig az NSZK-ban egyértelműen megnyilvánul. Ausztriában több iparágban, különösen ott, ahol az állami vállalatok Einmanngesellschaftok formájában jelentkeznek ún. *Eigentümerholdingok* jönnek létre, amelyek vezetői igen nagy autonómiával rendelkeznek. De még az államigazgatási formában jelentkező osztrák állami vállalatoknál is megfigyelhető egy ilyen konzernképződési tendencia — pl. az osztrák elektromos áramszolgáltató vállalatoknál, amelyek részben Eigenbetriebeek, részben pedig Anstaltok, közös koordinációs tanács kialakítására került sor a 60-as évek végén.⁹⁶ Hasonló folyamat az NSZK-ban is végbemegy, ugyanakkor az ún. *Bundeskonsernek* szép számmal tartalmaznak állami vállalatokon túl részben tisztán magánvállalatokat, részben vegyes állami-magán társaságokat. Jelenleg hat ilyen Bundeskonsern működik, amelyek összesen 143 vállalatot fognak össze az NSZK-ban. (Pl. a VEBA-hoz a villamosenergia és a bányászat területén 56 vállalat, a VIAG-hoz a hőerőmű, alumínium- és műtrágyaiparban 28 vállalat tartozik.) A Bundeskonsernek általában részvénytársaságok, amelyeknek *tagvállalatai igen nagy önállósággal rendelkeznek*, csak pénzügyi jellegű koncentráció történik a nagyvállalati központ javára. Az NSzK, ill. Ausztria vonatkozásában a különbség a konzernképződés vonatkozásában az, hogy a konzern Ausztriában *kizárólag állami tulajdonban* levő vállalatokat foglalhat magába, míg az NSZK-ban a Bundeskonsernek a *magánvállalatokkal való összefogás eszközei* is, éppúgy mint az olasz holdingtársaságok. Az NSZK-ban egyébként az állami vállalatok konzernizálása tekintetében vita bontakozott ki, amely nem annyira jogi, inkább politikai téren jelentkezik. Az állami vállalatok további konzernizálása mellett főleg a CDU/CSU foglal állást, mert ezek keretében remél újabb reprivatizálódást, mivel az a kérdés már eldöntésre került, hogy a konserneken kívül a reprivatizálás nem kívánatos. Ezzel szemben a szociáldemokrata párt általában további konsernek alapítását nem látja szükségesnek.⁹⁷

3. 7. Áttérve az állami vállalat fogalmi meghatározására, ennek alapvető nehézsége mindenekelőtt a *vállalat* jogi fogalmának bizonytalanságából adódik. Különböző jogágazatok különböző értelmezést tulajdonítanak a jogban egyébként is, mint már említettük, háttérbe szorított vállalatfogalomnak.⁹⁸ Általában elfogadásra kerül a német irodalomban, hogy az üzem, a gazdasági egység a vállalat minősítéshez kevés, a vállalat valamifajta magasabb egység, ezért

⁹⁵ L. Klein: i. m. 68—69. old.

⁹⁶ L. Ausztriára nézve Weber—Ruppe: i. m. 242, Fröhler: i. m. 51—52. old.

⁹⁷ L. Püttner: Probleme der öffentlichen Wirtschaft. Wirtschaftsrecht 1972. 1. 118—119., R. Schmidt: i. m. 294—296. old.

⁹⁸ L. Schaub: Arbeitsrecht-Handbuch. München 1972. 52—54. old.

bizonyos fokú jogi önállóság is szükséges a vállalat elismerhetőségéhez.⁹⁹ Ugyanakkor azonban e jogi önállóság nem állhat feltétlenül a jogi személyiségben, mert mint láttuk, nem jogi személy szervezetek szép számmal szerepelnek Ausztriában, Németországban és Svájcban egyaránt állami vállalatként.¹⁰⁰ A dolgot elméletileg tovább bonyolítja a konszernképződés, nevezetesen, hogy mikor lehet egy szerződésekkel összefonódó laza konglomerátumot egységes vállalatnak tekinteni. Ez a kérdés azonban azzal a problémával együtt, hogy mennyiben lehet egy vállalat jogtárgy és nemcsak jogalany,¹⁰¹ már inkább a verseny, illetve kartelljog, mint az állami vállalatok problémája Nyugaton.¹⁰² Az állami vállalat fogalmi meghatározásánál a német nyelvű burzsoá irodalom általában abból indul ki, hogy mind a vállalatra vonatkozó általános közgazdasági definíciók, mind pedig a különböző jogágazatok által képzett önkényes vállalati jogi definíciók *alkalmatlanok* az állami vállalat jogi ismérveinek meghatározására. Ennek megfelelően az *állami vállalat jogi fogalmát önállóan komplexen és interdiszciplinárisan kell kialakítani*. Az önálló kialakítás kísérletének konkrét iránya pedig elsősorban attól függ, hogy az illető szerző az állami vállalatokat mennyiben fogja fel „közigazgatásiasan” vagy „magánjogiasan”, illetve amennyiben közigazgatási jelenséggént fogja fel, mennyire ismer el a közigazgatásban magánjogi formákat.

Az első irányzat az állami vállalatokat a gazdasági igazgatási jogba helyezi el, úgy azonban, hogy a gyakorlati tényeknek megfelelően elismeri a polgári jogi formák létét. E polgári jogi formákat az államigazgatás sajátos eszközeként fogja fel, tehát elismer az államigazgatási jogon belül valamifajta Verwaltungsprivatrechtet.

Forsthoff is ezen az alapon közelíti meg az állami vállalatok jogi problémáit. Forsthoff a közjogi jogi személyek körében négy csoportot ismer: az első a Körperschaftok, a második az Anstaltok, a harmadik a rechtsfähige Stiftungen csoportja. Végül az „egyéb” formák körébe sorolja az állami vállalatokat (Sonstige Rechtsformen, insbesondere die öffentliche Unternehmung). A negyedik csoport szerinte sajátosan közigazgatási jogi karakterű: a Leistungsverwaltung sajátos alakzatairól van szó, amelyek az állami vállalatoknak nemcsak az államigazgatási, hanem a polgári jogi, nyereségre törekvő alakzatait is magukba foglalják.¹⁰³ Forsthoff azonban még azokat a tisztán magánjellegű polgári jogi formákat is ebbe a csoportba sorolja, ahol állami tulajdon egyáltalán nincsen, de a magános (egyesület vagy részvénytársaság) tevékenysége bizo-

⁹⁹ L. E. Stein: Die Wirtschaftsaufsicht. Stuttgart 1966. 31–35. old.

¹⁰⁰ L. Zacher: Wirtschaftsförderung in der BRD. Wirtschaftrecht 1972. 2. 224–225. old.

¹⁰¹ L. F. Brecher: Das Unternehmen als Rechtsgegenstand. Bonn 1953.

¹⁰² L. Rinck: Wirtschaftsrecht. Köln—Berlin—Bonn—München, 1969. 208–215. old.

¹⁰³ L. Forsthoff: Lehrbuch. 448–460. old.

nyos mértékben közérdekű és ezáltal az államigazgatás e szervezetekkel szemben speciális jogokat gyakorol.¹⁰⁴ Szerinte a német közigazgatási jog a Daseinvorsorge célkitűzéseit háromfajta uton teljesítheti, részben a tisztán magántulajdonú vállalatok *fokozott állami felügyeletével*, feltéve, hogy a magánvállalat közérdekű célokat teljesít, részben *közigazgatási vállalatok létrehozásával*, részben pedig *vegyes állami-magán kereskedelmi társaságokkal* — ugyanakkor azonban mindhárom alakzatnál véleménye szerint az államigazgatási befolyásolást differenciáltan, de lényegében hasonló súllyal feltétlenül biztosítani kell.

Az állami vállalat ismérve szerinte, hogy a munkamegosztáson alapul, különleges, tartós és gazdasági szolgáltatási egység, s mint ilyen (Mayeren túllépve) különbözik az intézettől. Forsthoff elismeri, hogy az állami vállalatok vezetésének munkamódszerében és tartalmában jelentősen el kell térnie a „normál” közigazgatástól, növelni kell az állami vállalatok közjogi formáinál is a kereskedelmi módszereket, sőt helyesnek ismeri el az állami vállalatok körében a kereskedelmi társasági forma növekedését is. Ugyanakkor azonban egyértelműen leszögezi, hogy mindez nem jelentheti a kereskedelmi társaságok vonatkozásában sem a *közigazgatási jogi jelleg megszűnését, a tiszta polgári jogba való menekülést*.¹⁰⁵

3. 8. Az első, Forsthoff nyomán haladó Leistungsverwaltungba beépítő irányzat legjelentősebb képviselője az osztrák K. Wenger, akiknek Die öffentliche Unternehmung című 1969-ben megjelent hatalmas terjedelmű monográfiája az állami vállalatok jogának eddig *legteljesebb összefoglalása*. Wenger egyértelműen a Leistungsverwaltung keretében kívánja az állami vállalatok egységes jogi tanítását kialakítani, túllépve az esetleges különböző megjelenési formákon. Wenger szerint *az állami vállalat joga jelentőségénél és kiterjedtségénél fogva a többi jogterületből kiemelkedő speciális jogi szférává vált*, amelynek egységes tárgyát kell kialakítani a jogelmélet erre irányuló funkcionális módszereivel. Ennek az egységes tárgynak a kialakítása viszont szerinte egy újraorientált, rugalmas, strukturálisan átalakított államigazgatási jog tágan értelmezett kereteiben érhető el a legjobban.¹⁰⁶ Egyértelműen utal a téma feldolgozásánál Wenger a jogon belüli, illetve kívüli komplexitás szükségességére, arra, hogy a közgazdaságtudománynak, a szociológiának, a politikatudománynak a módszereit is hasznosítani kívánja, sőt attól függetlenül, hogy az állami vállalatok egységes jogát az államigazgatási jogba helyezi el, fel kívánja használni a kereskedelmi jogtól, a pénzügyi jogon át, egészen a munkajogig valamennyi jogág erre vonatkozó eredményeit. Más szóval, bár az állami vállalatok joga a Leistungsverwaltung része lesz, bizonyos mértékben a többi jogágon is *keresztül fekszik*, ami szükségképpen adódik az egyéb jogágak közigazgatásban való felhasználásának elismeréséből.

¹⁰⁴ L. Forsthoff: i. m. 451. old.

¹⁰⁵ L. Forsthoff: i. m. 453—458. old.

¹⁰⁶ L. Wenger: i. m. 152, 154, 253—255. old.

Történeti és összehasonlító jogi áttekintés után Wenger az állami vállalatok ismérveit *kétoldalról* kívánja megközelíteni, nevezetesen egyfelől a *gazdasági működés*, másfelől az *államigazgatási függőség* vonatkozásából, mert szerinte az állami vállalat elnevezésében is benne levő *kétarcúság* konkrét vizsgálata tud csak egyértelmű választ adni az állami vállalatok rendkívül bonyolult jogi kérdéseire.¹⁰⁷ A gazdasági, tehát vállalati oldal és az államigazgatási-vállalatirányítási oldal szerinte egymással összekötött, *egymást kiegészítő*, nem állhatnak egymással ellentmondásban, mint Otto Mayer és iskolája hitte, sőt *olyan mértékben szerves egységet alkotnak, hogy egymás nélkül el sem képzelhetők*.¹⁰⁸ Ezt a kétarcúságot vizsgálja meg Wenger részleteiben öt jellegzetes vállalatfajta alapján. Ezek: a posta, a vasút, a községi közüzemek, a pénzüintézetek végül a kereskedelmi társasági formában jelentkező állami vállalatok.

Az állami vállalatok fogalmának első oldala, hogy az állami vállalat *gazdasági vállalkozás*, hogy *teljes értékű vállalatként kell működnie*. E vállalati oldalt Wenger öt ismérv alapján szemléli, nevezetesen: a) *önállóság*, b) *kereskedelmileg szervezett egység*, c) *állandóság*, d) *gazdaságilag értékelhető szolgáltatások nyújtása*, végül e) *e szolgáltatások nyilvánossága*, bárki által történő igénybevételének lehetősége.¹⁰⁹

Wenger véleménye szerint az önállóság az állami vállalat elengedhetetlen ismérve: ez azonban *semmiképpen sem jelenthet teljes önállóságot*, hanem egy bizonyos mértékű, változó, de szükségképpen fennálló önálló, utasítástól mentes gazdasági döntési lehetőséget, az ilyen szabad döntések meghatározott körét feltételezi a vállalati vezetés számára. *Jogilag azonban a vállalati önállóságot nem lehet sem a polgári jogi jogképességhez, sem pedig a közjogi jogi személyiséghez kötni*. T. i. ha a vállalat belső és külső jogviszonyait szétválasztjuk, akkor meg lehet állapítani, hogy előfordulnak olyan esetek, hogy a *vállalat jogi személy, mégis tényleges cselekvési lehetősége közérdekből rendkívül korlátozott; vannak azonban fordított példák is, amikor a vállalat még közjogi jogi személyiséggel sem rendelkezik, ugyanakkor a gazdasági életben meglehetősen nagy önállósággal jár el*.¹¹⁰ Ebből Wenger azt a következtetést vonja le, hogy a pusztán szervezeti-jogi helyzetből, ill. a jogi személyiségből nem lehet megalapozottan következtetni a vállalat funkcionális önállóságára; ezt *csak a konkrét jogok és kötelezettségek szintjén lehet megállapítani*.

Az általa szem előtt tartott öt vállalati típus vizsgálatánál megállapítja, hogy a pénzüintézeteknek és a kereskedelmi társaságoknak a legnagyobb az önállóságuk — e két vállalatípus önállósága, függetlenül attól, hogy az egyik közjogi, a másik magánjogi formában jelentkezik, gyakorlatilag azonos. Ugyanakkor azonban e legnagyobb önállóságú formáknál, így a civiljogi formákban

¹⁰⁷ L. Wenger: i. m. 255—257. old.

¹⁰⁸ L. Wenger: i. m. 257—259. old.

¹⁰⁹ L. Wenger: i. m. 259—263. old.

¹¹⁰ L. Wenger: i. m. 266. old.

jelentkező kereskedelmi társaságoknál is, számos esetben jelentkezik az *általános társasági jog és az államigazgatási kötelezettség kollíziója*, más szóval a kereskedelmi társaságok önállósága sem korlátlan. Számtalan különleges ún. Sondergesetz létezik, amely az általános társasági jog eszközei útján egyébként is nyitva álló beavatkozási lehetőségen túl többletbeavatkozási lehetőségeket ad az állami gazdaságirányítás számára e kereskedelmi társaságok üzletpolitikájainak meghatározására. A posta, illetve a vasút vonatkozásában megállapítja, hogy ezek az üzletpolitika, illetőleg a pénzügyi finanszírozás terén megszemenő korlátozások alá esnek, de ez inkább e két vállalat *közüzemi jellegének* szól. Ugyanakkor viszont a Gemeindék vállalatánál is törekvések tapasztalhatók a *kereskedelemben szokásos függetlenség* kialakítására, főleg ott, ahol nem közvetlenül közüzemi jellegű vállalatokról van szó. A vizsgálat eredményeképpen megállapítja, hogy a gyakorlatban a szervezeti-jogi függőség vonatkozásában a nem jogképes és jogképes formák *általános közeledésével* állunk szemben, másrészt hogy a *vállalat vezetése számára bizonyos fokú önállóság biztosítása a vállalat feltétlen ismerve*, így a tiszta Regiebetriebeket ki is zárja az állami vállalatok köréből. Azt is megállapítja, hogy a vállalati önállóság terén egy általános jellegű növekedési folyamat tapasztalható az NSZK-ban, ill. Ausztriában, amely bizonyos mértékben, főleg a rentabilitás biztosítása vonatkozásában még a közüzemek tekintetében is fennáll.¹¹¹ Végső fokon azonban Wenger *nem tud abszolút ismérvet adni az állami vállalatnál feltétlenül* szükséges önállóság minimumára.

A második ismerv az, hogy a vállalat kaufmannisch organisierte Wirtschaftseinheit legyen, tehát *kereskedelmileg legyen megszervezve*, mert a gazdasági cél szükségképpen befolyásolja az egység működési-szervezeti formáját is. Wenger szerint ahhoz, hogy a vállalati minőség megállapítható legyen, kevés e szervezet jogi személyisége vagy az, hogy a szervezet vagyonát önállóan igazgatja. Szerinte az állami vállalatnak ahhoz, hogy vállalatként elismerhető legyen, *állandó jelleggel részt kell vennie gazdasági forgalomban*,¹ ahhoz viszont személyi és tárgyi feltételek szükségesek, többek között pl. a *gazdasági számvitel*, a különböző gazdasági nyilvántartásoknak megfelelő működés stb.

A „kereskedelmileg szervezett egység” minősítés megállapítása relatíve könnyű ott, ahol az állami vállalatot be kell jegyezni a *cégjegyzékbe*, tehát a kereskedelmi társaságoknál, de a közigazgatási jogi személyiséggel rendelkező pénzügyintézeteknél is. Ugyanakkor azonban a kereskedelmi nyilvántartásba való bejegyzés csak védelmet állít fel arra nézve, hogy valamely vállalat valóban kereskedelmileg van megszervezve és elvileg *ez az ismerv megállapítható olyan szervezeteknél is, amelyek a cégjegyzékbe ily módon bevezetésre nem kerültek*. Pl. a posta, illetve a vasút sem Ausztriában, sem az NSZK-ban nem kerül bejegyzésre a cégjegyzékbe, ugyanakkor pl. a német vasúttörvény kifejezetten megköve-

¹¹¹ L. Wenger: i. m. 292—295. old.

teli a kettős könyvvitel szerinti működést. Ugyanez a fejlődés az Eigenbetriebe-k jelentős részénél is, tehát a községek vállalatainál is egyértelműen megfigyelhető. Véleménye szerint teljesen *közömbös* tehát, hogy a kereskedelmileg szervezett működés a kereskedelmi jog szabályaiból, az adójogból, a költségvetési jogból vagy a közigazgatási jogból származik-e, az effektív léte az, ami feltétlenül szükséges.¹¹²

Nem kell sokat beszélni a vállalati minőség harmadik ismérévéről, az *állandóságról*, a *tartósságról*, amelynek különösen akkor van önálló jelentősége, ha valamely szervezeti egység nem jogi személy. Annál érdekesebb a negyedik elvi ismérv, amely *gazdaságilag értékelhető szolgáltatást* követel meg az állami vállalattól. Ez egyben azt is jelenti, hogy a modern közgazdasági elméletnek, megfelelően Wenger már *nem követeli meg az állami vállalattól a nyereségmaximálást*, azt azonban igen, hogy szolgáltatásai *vagyoniilag értékelhető* legyenek, továbbá, hogy *ellenérték fejében* nyújtsák azokat.¹¹³ Az ellenérték szolgáltatásánál *nem kell az értéknek és ellenértéknek feltétlenül teljesen arányosnak lennie*, az ellenérték tehát eltérhet a piaci ártól, hiszen az állami vállalatnak jelentős *gazdasági befolyásoló funkciói* is vannak. Az ellenértékűség elvének továbbá *nem kell feltétlenül minden egyes szolgáltatásra kiterjednie; a lényeg az, hogy a vállalat általában ellenérték fejében nyújtson szolgáltatásokat. Közömbös továbbá a szolgáltatás, illetve ellenszolgáltatás közjogi vagy magánjogi formája*, tehát az, hogy szerződés alapján vagy más módon történik, esetleg nem is pénzben, hanem természetben. Itt tehát Wenger *nyitva hagyta az utat a vállalat közigazgatási jogi jogviszonyai előtt is*. Speciális típusú ellenszolgáltatások mind a postánál, mind a vasútnál, mind a községek közszolgáltatási vállalatainál megfigyelhetők; mindezeknél a vállalat típusoknál elvileg *a vállalat veszteséges is lehet*. Ugyanakkor azonban a rentabilitás elve ezeknél is egyre jobban érvényesül, és a szolgáltatások ellenszolgáltatások fejében való nyújtása általános szabály. Az állami gazdasági befolyásolás eszközeként való funkcionálása az állami vállalatnak tehát nem engedi meg a nyereségmaximálásra, adott esetben akár a nyereségre való törekvést sem, ugyanakkor azonban nem fosztja meg az állami vállalatot a korszerűen felfogott vállalati jellegétől.

Az előzőekkel függ össze az ötödik ismérv is, nevezetesen hogy az *állami vállalat nyilvánosan vegyen részt a gazdasági forgalomban*, elvileg mindenkivel gazdasági kapcsolatokat teremthessen. Közüzemeknél előfordulhat az üzemeltetési, szolgáltatási szerződéskötési kényszer is; mindenesetre ez a követelmény azt is jelenti, hogy az *állami vállalat a nyilvánosság felé nyitott legyen, általában részt vegyen a gazdasági versenyben és reá az általános versenyszabályok*, mint pl. a diszkrimináció tilalma, még szigorúbban érvényesüljenek, mint a magánvállalatoknál¹¹⁴ A nyilvánosság felé való nyitottság mind a postánál, mind a

¹¹² L. Wenger: i. m. 311–312. old.

¹¹³ L. Wenger: i. m. 323–328. old.

¹¹⁴ L. Wenger: i. m. 350–351. old.

vasútnál, mind a községi közüzemeknél, mind a pénzintézeteknél számos specialitással jár, amelyeket Wenger részletesen elemez.¹¹⁵ A kereskedelmi társaságok vonatkozásában az az érdekesség, hogy e társaságok nyereségszerzésre beállítottak és természetszerű az, hogy amennyiben a közérdek ezt nem korlátozza, akkor a nyereségesebb munkát végzik el, a számukra gazdaságosabb ajánlatot fogadják el. Mindez azonban nem érinti azt, hogy a kereskedelmi társaságok is az egész nyilvánosságnak kínálják fel szolgáltatásaikat. Wenger szerint a vállalati jellegnek ez az ötödik ismérve, nevezetesen, hogy a vállalat szolgáltatásait az egész nyilvánosság számára ajánlja fel, az *állami vállalatoknál magasabb szinten mutatkozik meg, mint a magánvállalatoknál*.¹¹⁶

Összefoglalva az öt kritériumot, amelyek kidolgozása során Wenger bőven merített Raisch munkáiból,¹¹⁷ megállapítja, hogy mind az öt kritérium a vállalati jelleg szükséges minimuma vonatkozásában, mind az öt általa tárgyalt vállalat-típusnál egyaránt fennáll, úgyhogy *ezek az állami vállalatok vállalatok a szó funkcionális értelmében is*. Mindezek mellett éppen a most tárgyalandó másik oldalból, az államigazgatási oldalból kifolyóan e vállalati oldal is *speciális tartalmi vonatkozásokkal gazdagodik az állami vállalatoknál, ezek nem egészen azonosak a magánvállalatokéval*, ami tehát a Doppelfunktion szerves egységet biztosító hatásánál fogva magától értetődőnek tekintendő.¹¹⁸

Az állami vállalat második oldala Wenger szerint, hogy a *közigazgatás eszköze*, azon tipikus megjelenési formák egyike, amelyben az állami Leistungsverwaltung feladatát teljesíti. E körbe hat ismérv tartozik:

- a vállalat alapítására és irányítására vonatkozó államigazgatási hatáskörök fennállása,
- a vállalat működésének közérdekűsége,
- beilleszkedés a közjogi költségvetési és vagyonjogba,
- az anyaközület befolyásolását biztosító jogok, elsősorban a felügyeleti, utasítási és személyzeti jogok,
- a speciális, magánvállalatokhoz képest többletet tartalmazó pénzügyi kontroll,
- a parlamenti általános politikai kontroll.

Rátérve az egyes konkrét ismérvekre, a vállalat létrehozására és irányítására vonatkozó államigazgatási hatáskör gyakorlatilag mind az öt vállalat-típusnál fennáll, pusztán a kereskedelmi társaságoknál vannak bizonyos jogszabályi hézagok. Az irányításnak továbbá itt *be kell ékelődnie a társasági szabályok által biztosított lehetőségek közé*, még akkor is, ha vannak speciális többlétszabályok. Ennek következtében a *kereskedelmi társaságok állami irányítása*

¹¹⁵ L. Wenger: i. m. 351–365. old.

¹¹⁶ L. Wenger: i. m. 368. old.

¹¹⁷ L. Raisch: Gesetzliche Voraussetzungen, dogmatische Grundlagen und Sinnwandlung des Handelsrechts. Karlsruhe 1965.

¹¹⁸ L. Wenger: i. m. 369–372. old.

Wenger szerint az átlagosnál nehezebb.¹¹⁹ Sokkal lényegesebb kérdés az *állami vállalat működésének közérdekű jellege* — a közérdek, mutat rá Wenger, *jóval több*, mint pusztán fiskális, államigazgatási vagy általában állami érdek. Az állami vállalatokat alapító jogszabályoknak, vállalati alapítóleveleknek vagy alapszabályoknak kell a közérdeket konkretizálniuk — ez általában meg is történik, de Wenger szerint még elég sok ezen a téren a frázispufogatás, a teljesen általános közérdekre való hivatkozás. A közérdekű jelleg természetesen a kereskedelmi társaságoknál is fennáll, de itt részben közjogi, részben civiljogi normák konkretizálják és biztosítják a közérdek megvalósítását, mutatva a közjog és a magánjog „Durchdringungját”.¹²⁰

Ami közjogi költségvetési és a vagyonyjogba való beilleszkedést illeti, az állami vállalatok eszközei jelentős részben formálisan is részét képezik az államigazgatás vagyónának; pl. a posta, a vasút, illetve az államigazgatási formában jelentkező községi közüzemek közvetlenül valamifajta speciális alvagyont képeznek. Ez azonban nem áll sem a pénzügyi intézetekre, sem pedig a kereskedelmi társaságokra, amelyeknél viszont különböző speciális költségvetési és pénzügyi rendelkezések funkcionálisan biztosítják ez alakzatok állami vagyonyhoz való *tényleges tartozását*, bár ez a jogi formák szintjén, pl. a kereskedelmi társaságok vonatkozásában a társasági jog miatt nem jelentkezik.¹²¹ Tehát megint nem a jogi forma, hanem a gazdasági lényeg, ami számít, és ebből a szempontból Wenger szerint mind az öt általa vizsgált vállalat típusnál ez az ismérv is megállapítható.

Különösen érdekes lehet számunkra az állami gazdaságirányításnak az állami vállalat működésével kapcsolatos konkrét felügyeleti beavatkozási jogainak kérdése, vagy ahogy e jogokat Wenger átfogóan nevezi: *eigentümerähnliche Herrschaftsrechte*. Érdekes módon Wenger a közvetett befolyásolás olyan eszközeiről, mint a szubvenció vagy a dotáció szinte egyáltalán nem beszél,¹²² ami azt mutatja, hogy szemben Franciaországgal, illetve Olaszországgal az NSZK-ban és Ausztriában (Svájcra nem is beszélve) az állami vállalatok ilyen típusú gazdasági „megfogása” *relatív csekélyebb* szerepet játszik, illetve a magánvállalatok szubvencionálásához képest *különösebb sajátosságokat nem mutat*. Így pl. az osztrák állami vállalatok *beruházásainál* nincsenek olyan előzetes adminisztratív előírások, mint Franciaországban vagy Olaszországban; azt az osztrák vállalatok elsősorban saját erőből hajtják végre, bár 1959 óta létezik egy közös beruházási alap az állami beruházások befolyásolására. Az osztrák állami vállalatok jogi szabadsága az *árképzés* területén is messzemenően meghaladja a francia vállalatokét, az állam főleg utólagos államigazgatási

¹¹⁹ L. Wenger: i. m. 382—400. old.

¹²⁰ L. Wenger: i. m. 406—414. old.

¹²¹ L. Berke: Die staatliche Kapitalbeteiligung an AG-en, mit besonderer Berücksichtigung haushaltrechtlicher Bestimmungen. Hamburg 1966. 110—135.

¹²² L. Wenger: i. m. 435, 467—471. old.

ellenőrzéssel, ill. a társasági jogok felhasználásával igyekeznek megfogni a vállalatok árpolitikáját. Az adózás szempontjából az állami vállalatok az NSZK-ban és Ausztriában az általános vállalati elvek szerint adóznak, és csupán a vasút, posta és egyéb közművek terén találkozhatunk kedvezményekkel az állami vállalatok vonatkozásában.¹²³ Ez nem teljesen így van Svájcban, ahol az állami vállalatok adózási privilégiumai meglehetősen széles körűek.

A legfontosabb állami irányítási eszköz ezekben az országokban az *állami vállalat vezetőinek kinevezése*, illetve a vezető testületek tagjai közé történő államigazgatási delegálás — mint Wenger írja, az állami vállalatok önigazgatásának korában ez különleges jellegű befolyásolási jogosítvány, amely pótolni képes az egyéb eszközök hiányát is. A jogi személyiséggel nem rendelkező államigazgatási formáknál az állami vállalatok vezetői valamennyi országban köztisztviselők; persze a vezetés struktúrájában a vállalatok jellege szerint meglehetősen nagy különbségek tapasztalhatók. Így pl. az osztrák és az NSZK-államvasútnak vezetősége van, amelynek tagjait a köztársasági elnök hozzájárulásával a kormány nevezi ki. A különböző községi vállalatoknál a kinevezésre általános szabályok vannak mind Ausztriában, mind Svájcban, mind az NSZK-ban és a helyi választások eredményeire, a pártarányokra is figyelemmel kell lenni az állami vállalatok vezetőinek kinevezésekor. A pénzintézetek és a kereskedelmi társaságok vonatkozásában szinte mind a három országban (egyébként Svájcban legkevésbé) *a direkt kinevezési jogok megszűntek* — inkább általános személyi és szakmai feltételeket írnak kötelezően elő, másrészt a kinevezéshez kormány, illetve miniszteri hozzájárulást követelnek meg. Általában tendencia, hogy a közigazgatás jogainak érvényesítésére nem annyira a kereskedelmi társaságok Vorstandjaiba, hanem az Aufsichtsratjaiba épül be, és *a felügyelő bizottságon keresztül érvényesíti részben a vezetőség ellenőrzését, részben pedig a vállalat központi állami gazdaságpolitikai célkitűzések érdekében történő befolyásolását*.¹²⁴ Még a kereskedelmi társaság formájában működő állami vállalatoknál is megjelentek a speciális felügyelő bizottságok — ilyen szerv működik egyébként a nem jogi személy német, illetve osztrák vasútnál. Emellett az állami felügyeletnek, a vállalati ügyekről való informálódásnak számos speciális jogszabály építette ki az intézményeit, amelyek általában szigorúbbak a magánvállalatokénál.¹²⁵

Kapitalista országokban is igen kényes kérdés, hogy a felügyeletet gyakorló államigazgatási szervnek mely esetekben van az állami vállalattal szemben *konkrét utasítási joga*, a vállalat mindennapos üzleti ügyeibe való *operatív beavatkozási lehetősége*. Általában szabályként azt mondhatjuk, hogy az ilyen *utasítási jog általános jelleggel korlátozott*. Még a jogi személyiséggel nem rendel-

¹²³ L. Nagy Istvánné: Ausztria adórendszere: 56. old., illetve az NSZK adórendszere és az 1974. évi adóreform előkészítése. 32. old.

¹²⁴ L. Wenger: i. m. 455—465. old.

¹²⁵ L. Wenger: i. m. 446—454. old.

kező, az államigazgatási szervezetbe beépített formáknál sem megengedett általában — így pl. a vasút, a posta és a közszégi közüzemek esetében, bár kivételes esetekben nézve ez a lehetőség fennáll. (A legtágabb utasítási lehetőség egyébként Svájcban van.) Az államigazgatási jogi személyiséggel rendelkező *penzintézeteknél általában nincs semmilyen utasítási jog sem*, a kereskedelmi társaságoknál pedig az effajta utasítási jogot a *társasági jog általában kifejezetten kizárja*. Svájcban speciális jogszabályok lehetővé teszik a kereskedelmi társaságok formájában működő állami vállalatok felügyelő bizottságában ülő köztisztviselők utasítását, ilyen jogszabály azonban az NSZK-ban és Ausztriában nincs. Így a közhivatalnoki jog engedelmisségi kötelezettsége, illetve a társasági jog között kollízió alakul ki. A gyakorlat általában *kivételes esetekben* elismeri a kereskedelmi társaság formájában működő állami vállalatok vezetőségében, illetőleg felügyelő bizottságában tagként működő közhivatalnokok *munkáltatói utasításának lehetőségét* az anyaközület részéről, mégpedig a kereskedelmi társaságokban végzett tevékenységükre nézve is, ugyanakkor azonban ezt az irodalomban számosan *törvénytörőnek* minősítik.¹²⁶

Az ötödik ismerv, a különleges pénzügyi, adó-, illetve könyvviteli kontroll egyértelműen fennáll valamennyi vizsgált formánál. Ezt *alávetéssel* kiterjesztik a vegyes állami-magán kereskedelmi társaságokra is mind közszégi, mind központi szinten, — ha a magánfél nem a különleges ellenőrzést fogadja el önként, akkor az állami szerv nem társulhat vele. E speciális pénzügyi ellenőrzési forma csak Svájcban nem épült még ki, itt azonban a relatíve kisebb állami szektor miatt ez nem is okozhat különösebb problémákat.¹²⁷

Végül Wenger kimondja azt a tételt, hogy egy jogállamban minden állami tevékenységnek parlamenti kontroll alá kell esnie, és mivel ő az állami vállalatok valamennyi formáját államigazgatásként fogja fel, szükségképpen *az állami vállalatokra vonatkozóan is meg kell nyilvánulnia valamilyen formában a parlamenti ellenőrzésnek*. A parlamenti ellenőrzés alapvetően *politikai jellegű*, részlegesen pedig *törvényességi kontrollban* nyilvánul meg — a közszégi állami vállalatoknál ezt az önkormányzati testület kontrollja helyettesíti. Általában megállapítható, hogy valamennyi formánál, különösen azonban a kereskedelmi társaságoknál, illetve a pénzintézeteknél a *parlamenti ellenőrzés közvetve érvényesül*, tehát az anyaközület (az államigazgatás) ellenőrzésén keresztül. Azoknál az állami vállalati formáknál, amelyeknek vagyona az előzőeknek megfelelően közvetlenül a közigazgatás vagyonának része, a *költségvetés* tárgyalása során kerülnek az állami vállalatok parlamenti ellenőrzés alá, a jogi személy pénzintézetek alapvetően a felügyeleti miniszter miniszteri felelősségén keresztül. Parlamenti kontroll Ausztriában és az NSZK-ban egyáltalán nincs

¹²⁶ L. Wenger: i. m. 335—445. old.

¹²⁷ L. Wenger: i. m. 471—485. old.

a kereskedelmi társaságoknál; itt a parlament csak az államigazgatásnak e vállalatokkal kapcsolatos tevékenységét tudja vizsgálni.¹²⁸

Wenger végeredménye tehát a második oldal vizsgálata során is az, hogy mind a hat ismérv különböző mértékben és módon, valamennyi általa vizsgált állami vállalati típusra megállapítható, azaz az állami vállalat Doppelfunkciónjának vizsgálata a második oldalról is eredménnyel járt.

Wenger befejező megállapításaiban ismét visszatér az állami vállalatok államigazgatási és polgári jogi formáinak kérdésére. Az általános közeledés és kiegyenlítődés miatt szerinte a polgári jogi vagy a közigazgatási jogi forma megválasztásának nincsen túl nagy jelentősége, a vállalat gyakorlati céljának megfelelően lehet ebben a kérdésben pusztán *praktikus és célszerűségi alapokon* dönteni. Ha ugyanis a polgári jogi formákat is egyértelműen az államigazgatás eszközeként fogjuk fel, úgy törvényességi szempontból ez a kérdés nem okozhat különösebb problémákat. Ugyancsak *pusztán célszerűségi alapokon lehet* szerinte az állami vállalat jogi személyisége kérdésében állást foglalni. Szerinte az állami vállalatoknál is érvényesülnie kell, mégpedig sajátos módon a modern államigazgatás alapvető irányának, a decentralizációnak. Ugyanakkor azonban az állami vállalat működésének legkülönbözőbb területein *különböző arányokban vegyül a szabadság és a kötöttség*, abszolút önállósága az állami vállalatnak nincs, és nem is lehet soha, mert a közérdek egyértelmű megvalósítása alapvető jelentőségű a jogállamiság szempontjából.¹²⁹ Az a tény, hogy az államigazgatás hagyományos fogalmi apparátusát nehéz alkalmazni az állami vállalatok vonatkozásában, nem jelentheti mesterkelt azonosításukat másfajta állami gazdasági befolyásolási formákkal, mint pl. a szubvencióval. A könyv végén igyekszik Wenger kidolgozni az állami vállalatok ún. *jogi ideáltípusát*, tehát a kazuisztikán túllépő olyan eszményi alapítási, irányítási, vezetési és vállalatmegszüntetési szabályokat, amelyek szerinte valamennyi államigazgatási jogi és polgári jogi formára egyaránt érvényesíthetők, továbbá amelyek a Wenger által alapvetőnek tekintett kettős követelménynek, a vállalatszerű működésnek és az államigazgatási kontrollnak egyaránt megfelelnek.¹³⁰

3.9. Az osztrák Wenger megoldásához relative hasonló úton jár újabb művében a német Püttner is; ő is a *Leistungsverwaltung* illetőleg, a *Verwaltungsprivatrecht* alapján kívánja megoldani az állami vállalatok jogi problémáit. A következőkben röviden Püttner gondolatmenetét tekintjük át.

Püttner szerint az állami vállalatok az állam által üzemelt vállalatok. Formálisan a magánvállalatoktól a *tulajdonos személye* különbözteti meg azokat, de ez a pusztán alanyinak vélt különbség *messzemenő eltéréseket* okoz a vállalati cél, a vállalati üzletpolitika stb. terén is. Az egyéb állami intézményektől megkülönbözteti az állami vállalatot a különböző mértékben fennálló,

¹²⁸ L. Wenger: i. m. 488–504. old.

¹²⁹ L. Wenger: i. m. 514–567. old.

¹³⁰ L. Wenger: i. m. 572–637. old.

de általában egyre növekvő szervezeti önállóság, a gazdálkodási munkamódszer, továbbá az ugyancsak egyre erősödő nyereségre törekvés (amely ugyan elvileg korlátozott, de azért állandóan növekszik és relatíve az állami vállalat valamennyi jogi formájánál lassan megállapítható). A lényeg az államigazgatástól történő relatív önállósulás, amely szerinte sem feltétlenül a jogi személyiség kérdése, hanem a pénzügyi függőség, illetőleg függetlenség mértéke, a kockázatvállalási lehetőség az, amely a gyakorlatban elsődlegesen számít.

Minderre figyelemmel Püttner szerint az állami vállalat nélkülözhetetlen fő elemei, hogy a) termelő, elosztó vagy szolgáltató tevékenységet fejtsen ki, *materiális szükségleteket elégítsen ki* valamely gazdasági ágazatban, b) gazdasági munkamódszer szerint működjék, számlavezetése az általános kereskedelmi szokásoknak megfelelően, a vállalat a gazdasági forgalomban részt vegyen, c) *tényleges vagy jogi különállóság jellemezze a nem gazdálkodó jellegű állami közigazgatástól*, végül d) *az állami tulajdon kizárólagos vagy döntő szerepe*. Nem lényeges viszont a jogi, illetve szervezeti forma (bár Püttner éppen a jóléti egységektől való elkülönítés érdekében az Anstalt forma visszaszorítását látja szükségesnek). Nem lényeges továbbá a gazdasági partnerekkel fennálló kapcsolat közjogi vagy civiljogi jellege, bár itt megfigyelhető, hogy Püttnerre meglehetősen hatnak még az Otto Mayer-i hagyományok, és ennek megfelelően a szerződés szerepét az állami vállalatok vonatkozásában is relatíve visszaszorítja. Lényegtelen az is, hogy a vállalat nyereséges vagy veszteséges, rendelkezik-e különleges közjogi privilégiumokkal, illetőleg fennáll-e valamifajta különleges közérdekű cél, — ez utóbbi kellék vonatkozásában némileg eltér Wenger előbb ismertetett álláspontjától.¹³¹

Meghatározása során rámutat arra, hogy nyilván az állami vállalatok vonatkozásában számtalan *határeset* lehetséges, így pl. a szociális és kulturális intézetek, de egyes bankok is vegyes alakzatok, mert nemcsak vállalatszerű működést folytatnak, hanem gazdaságirányító tevékenységet is végeznek. Szerinte a Wenger által vizsgált posta és vasút is határeset, mivel államigazgatási kötöttségük túl szoros.¹³² Véleménye szerint rendkívül nehéz eldönteni, hogy mikor van siker vagy balsiker egy állami vállalatnál. Itt a nyereség nem feltétlen jelenti a vállalat sikerét, hanem inkább a hosszú távú rentabilitás, a gazdasági ösztönzés célkitűzéseinek teljesítése jelenti az eredményességet. Püttner szerint is lehetséges, hogy a közigazgatás válasszon polgári jogi és államigazgatási jogi formák között az állami vállalat szervezetének kialakításánál, — ez fejlődés korábbi nézetéhez képest, mert még 1967-ben is tagadta a polgári jogi formák igénybevételének létjogosultságát. De a törvényi, alkotmányi kötöttségeknek, amelyek mindenfajta államigazgatási tevékenységre jellemzők, Püttner véleménye szerint *egyértelműen ki kell terjednie a polgári*

¹³¹ L. Püttner: i. m. 42—61. old.

¹³² L. Püttner: i. m. 61—71. old.

*jogi formákban jelentkező állami vállalatokra is, speciális korlátokat emelve ezek működése elé.*¹³³

Püttner a továbbiakban abból indul ki, hogy az *állami vállalatok nem képeznek egységet*, ezért a versenyjogot sértő blokkot sem. Az *állami vállalatok közötti terszerű együttműködés éppen ezért csak relatíve kismértékű lehet*, mert a versenyjog szabályait az állami szektorra nézve is érvényesíteni kell. Az állami vállalatok vagyonának ennek ellenére minden esetben valamilyen módon az államigazgatás közigazgatási jogi jellegű vagyonába kell tartoznia, a közjogi vagyon kezelésére vonatkozó szabályokat valamilyen formában valamennyi vállalat típusnál érvényesíteni kell — számos speciális előírás védi meg az állami vállalatok vagyonát a rendeltetésellenes felhasználástól. Püttner bírálja viszont azokat, akik az állami vagyon egysége címen az állam feltétlen felelőségének hívei bármifajta állami vállalati tartozásaként, mert szerinte ez a kereskedelmi társaság formájában jelentkező állami vállalatnál megvalósíthatatlan, de ugyanakkor az államigazgatási jogi személyiséggel rendelkező vállalatoknál is célszerűtlen. Általában megállapítható, hogy Püttner az üzleti forgalom követelményeinek megfelelően a jogi személy állami vállalatoknál a *korlátolt felelősséget* helyezi előtérbe.¹³⁴

Igen érdekes Püttnernek az a fejtegetése, hogy az *állami vállalat nem alkotmányjogi kategória*, hanem valamilyen mértékben és módon az államigazgatás részét képezi. Ezt egyszerűbb felismerni az államigazgatási jogi formáknál, ahol a szolgálati hierarchia és a közhivatali rendszer érvényesül. Ugyanakkor azonban speciális külön előírások az államigazgatáshoz való tartozást a kereskedelmi társaságoknál is biztosítják, mégpedig a magánvállalatokhoz képest jóval erősebb gazdasági, pénzügyi kontrollt megvalósítva felettük. A kereskedelmi társaságok formájában működő állami vállalatok formálisan nem részei az államigazgatásnak, de részben a társasági jogi szabályok igénybevételeivel, részben speciális külön jogszabályok útján biztosítani lehet az államigazgatási befolyásolást, a közérdek megvalósítását.¹³⁵ Érdekes módon felveti azt a kérdést, hogy *lehet-e az állami vállalatnak jogvédelmet adni az anyaközülettel szemben*, — amely gondolat Otto Mayernél még fogalmi képtelenség lett volna. Válasza általában az, hogy a főszabályként *nem*, mert a belső államigazgatási eljárás, a hatósági alárendeltség szabályainak kell ebben a vonatkozásban is érvényesülni, — tehát nem híve Rupp belső államigazgatási jogviszony elméletének. Ugyanakkor azonban a jogi személy, különösen pedig a kereskedelmi társasági formájában jelentkező állami vállalatok vonatkozásában már *el tud képzelni speciális garanciákat az állami vállalati vagyoni önállóság védelmében*.¹³⁶

¹³³ L. Püttner: i. m. 141—210. old.

¹³⁴ L. Püttner: i. m. 247—250, 276—279, 262—264. old.

¹³⁵ L. Püttner: i. m. 298—324. old.

¹³⁶ L. Püttner: i. m. 316—318. old.

Látható, hogy Püttner már jóval kevésbé a Leistungsverwaltung önálló jogi dogmatikája kialakításának híve, mint Wenger, ugyanakkor azonban, ha fenntartásokkal is, elismeri a polgári jogi formák felhasználásának lehetőségét a közigazgatásban. Érdekes és ez látszólag önellentmondó, hogy ugyanakkor az állami vállalatok vonatkozásában a *versenyjog érvényesülésének* Wengernél jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít.

3.10. Számos olyan államigazgatási jogi szerző akad a német, ill. osztrák, valamint svájci irodalomban, aki az államigazgatási jogtudomány azon iránya alapján közelíti meg az állami vállalatok problémáját, amely *nem ismeri el a polgári jogi formák létjogosultságát a közigazgatásban és ennek megfelelően, az állami vállalatok egységes jogát pusztán a közigazgatási jog szabályai alapján kívánja kialakítani*, Ennek az irányzatnak Brandt személyében régi történeti gyökerei vannak,¹³⁷ az újabb irodalomban Oettle, Zietz, Hettlage (korábbi álláspontja szerint Püttner is) vetette fel azt, hogy a polgári jogi forma ösztönzi az állami vállalatokat az anyaközületől való önállósulásra, menekülést jelent a közjogi törvényi kötöttséggel szemben, kibújást a közérdek szolgálata alól a nyereségérdekeltség érdekében, ez viszont veszélyezteti a közjogi célokat. Szerintük is helytelen az állami vállalatok jogi formáinak túlzott felparcellázása, a számos áttekinthetetlen jogi alakzat, ugyanakkor viszont véleményük szerint *egységes közigazgatási jogi forma* kialakítása szükséges az állami vállalatok számára, az ún. öffentliche Gesellschaft személyében. Ez a kereskedelmi jogból átvenne bizonyos részvényjogi elemeket, ugyanakkor azonban ezeket államigazgatási köntösbe helyezné, és ezáltal növelné a nyereségérdekeltségi beállítás terhére a közjogi Dienstpflichtet.¹³⁸ Ez az irányzat főleg elszórt cikkekben jelentkezik és messzemenően nem produkál olyan jellegű monográfiákat, mint Wenger könyve, illetve Püttner módosított álláspontja.

3.11. Eddig az államigazgatási oldalról történő állami vállalati megközelítéssel foglalkoztunk. A másik oldalról való megközelítés legjelentősebb munkája Emmerich ugyancsak 1969-ben megjelent hatalmas terjedelmű monográfiája, amely az *állami vállalatokat elsősorban a civiljog, különösen pedig a versenyjogban való megközelítés szempontjából ragadta meg*. Emmerich ugyancsak a vállalat jogi fogalmából indul ki és itt Rausch azon definícióját veszi alapul, hogy a vállalat tagjaitól önállósult, gazdaságilag értékelhető szolgáltatásokat nyújtó tartós gazdasági egység, ugyanakkor viszont sem a nyereségcélzat, sem

¹³⁷ L. Brandt: Die wirtschaftliche Betätigung der öffentlichen Hand, Jena. 1929.

¹³⁸ L. Oettle: Die ökonomische Bedeutung der Rechtsform öffentlicher Betriebe. Archiv für öffentliche und freigemeinwirtschaftliche Unternehmen. 1967/1968. 193—226. old., Zietz: Kommunales Wirtschaftsrecht und Wirtschaftspolitik. in: Handbuch der kommunalen Wissenschaft und Praxis. III. kötet. 1959. 611, 646—648. old., Püttner: Kommunale Energieversorgung. Schriftenreihe des Vereins für Kommunalwissenschaften. 19. kötet 1967. 105—110. old. Hettlage: Verfassungsfragen öffentlicher Unternehmen. 279—302. old.

pedig a rizikóvállalás nem feltétlen ismérv.¹³⁹ Emmerich szerint a nyereségmótvium ma már számos magánvállalatnál nem játszik szerepet, hanem inkább a biztonság, a hatalom és a presztizs. Éppen ezért értelmetlen az állami vállalatoknál e kérdéssel foglalkozni. Az állami vállalat döntő módon tulajdonosa személyében különbözik a magánvállalatoktól, abban, hogy az állam teljesen vagy döntő mértékben az állami vállalat tulajdonosa. Emmerich szerint vegyesvállalatoknál 25–30% általában az az arány, amely az államnak döntő befolyást biztosít, de pl. Eckstein már 50–95%-os részesedést kívánt meg az állami vállalati minősítéshez, más szóval, ahol az állam kisrészvényes, szerinte a vállalat nem minősül állami vállalatnak.¹⁴⁰ Viszont, ha az állam kizárólagosan vagy döntő mértékben tulajdonos egy vállalatnál, akkor ez a vállalat nyilvánvalóan jóval közelebb áll az államhoz, mint az állam által befolyásolt magánvállalatok. Az állami vállalatoknál voltaképpen maga az állam a vállalkozó, éppen ezért Emmerich szerint amilyen mértékben szükséges az állami vállalat elhatárolása a privát szférától, legalább olyan lényeges az állami vállalat elhatárolása az állami közigazgatástól is, más szóval az *állam-állami vállalat viszonyt alapvetően mint tulajdonosi, nem pedig mint közigazgatási jogi viszonyt kell fel-fogni.*¹⁴¹

Ha viszont az állam vállalkozó szerepben lép fel a gazdaságban, akkor messzemenően ügyelni kell arra, hogy az állam vállalkozásai, az állami vállalatok *ne zavarják meg a piac rendjét.* Alá kell tehát vetni az államot is a versenyszabályoknak, sőt mivel az állami vállalat szükségképp, léténél fogva helyzeti előnyökkel rendelkezik, az állam vállalkozásaira nézve még szigorúbb versenyjogi szabályokra van szükség. Ő éppen ellentétben Püttnerrel és Wengerrel azt állítja, hogy a *polgári jogi formában jelentkező közigazgatás nem jogi, hanem csak szociológiai értelemben véve közigazgatás.* Éppen ezért nem lehet elismerni mindenképp a polgári jogi formában megjelenő állami vállalatoknál a közigazgatáshoz való tartozást, de még azok a közjogi formák tartoznak az államigazgatáshoz, amelyek jogi személyek, mert ez vállalati jellegükkel ellentétes lenne. Szerinte az *államigazgatás alkotmányi, illetve törvényi kötöttségeit nem lehet egyetlen egy állami vállalatra sem alkalmazni.* Ez azonban nem jelenthet önkényt, mert valóságos védelmet az állami vállalatokkal szemben nem az államigazgatással szemben biztosított alkotmányos, ill. törvényi védelem jelent, hanem az, hogy *az állami vállalatokra függetlenül esetleges jogi formájuktól, a versenyjogot következetesen és szigorúan alkalmazzuk.*¹⁴²

Az állami vállalat egységes jogi fogalmát Emmerich szerint akkor kapjuk meg, ha a *gazdálkodó államot, illetve vállalatait teljes egészében integráljuk a civil-*

¹³⁹ L. Emmerich: Das Wirtschaftsrecht der öffentlichen Unternehmen. 49–56. old.

¹⁴⁰ L. Emmerich: i. m. 57–60. old.

¹⁴¹ L. Emmerich: i. m. 92–99. old.

¹⁴² L. Emmerich: i. m. 121–147. old.

jogba, illetve a versenyjogba. A jogi személyiség nélküli esetleges csekély jelentőségű közigazgatási üzemeket meg lehet hagyni az államigazgatási jogban, érvényesíteni lehet rájuk az állami jogszabályokat, ugyanakkor azonban ezek *nem is állami vállalatok*, hanem pusztán közigazgatási ház üzemek, amelyek ennek megfelelően a gazdasági forgalomban általában nem is léphetnek fel. Más szóval nem lehet a Daseinvorsorge állami vállalatait sem az általános, sőt az államra hatalmánál fogva még szigorúbbá tett versenyjogból kivenni.¹⁴³ Élesen kifogásolja azt az elméleti állásfoglalást és ennek megfelelően eléggé elterjedt gyakorlatot, hogy az állami vállalatok a kereskedelmi jogban mindenfajta speciális jogszabálynál fogva előjogokat, engedményeket élveznek, hogy az állami vállalatokra vonatkozóan a kereskedelmi jog alól kivételeket tesznek, mert ez a kereskedelmi jog átfogó módosulására, végső fokon pedig teljes felbomlására vezethetne. Az állami vállalatok közérdekűsége (az öffentlicher Zweck) nem sorolhatja be az állami vállalatokat a közigazgatásba; szerinte az egyébként is megfoghatatlan közérdekűség csak közvetve jelentkezhet az állami vállalatnál. Ezért Emmerich kimondja a jelszót: „Kein Vorrang für Verwaltungsrecht vor Priwatrecht” az állami vállalatok körében.¹⁴⁴ Az állami vállalat a közérdeket a versenyszabályok alapján érvényesítse, az anyaközület vállalattal szemben az általános civiljogi normák határán belül érvényesítse befolyását, nem pedig különböző közjogi privilégiumok alapján.

Ezt követően részletes vizsgálat alá veszi a hatályos német társasági jogot és megállapítja, hogy a részvénytársaságok, illetve a kft-k vezetősége, illetve felügyelőbizottsága vonatkozásában igényelt és számos jogszabályban biztosított államigazgatási beleszólási, intézkedési, vezetési, sőt utasítási jogok a kereskedelmi törvény rendelkezéseibe ütköznek. Nem lehet szerinte elfogadni azt a tételt, hogy az állami vállalatok vezetőségében, illetve felügyelő bizottságában részt vevő köztisztviselőknek a vállalati működéssel kapcsolatban a közszolgálati munkáltatói jog alapján *korlátlanul* utasításokat adhat az anyaközület. Véleménye szerint a vállalat vezetésével összefüggésben utasítást nem lehet adni, mert a *kereskedelmi jog megelőzi a közszolgálati jogot*, más szóval a társasági jog és az államigazgatási jog kollízióját ez esetben egyértelműen a kereskedelmi jog javára kell feloldani. Szerinte az állami vállalat anyaközület által való vezetését a *konzernjog szabályai* szerint kielégítően meg lehet oldani, tehát nem lehet a társasági jog áttörésével mindenféle speciális közjogi privilégiumot adni. Az állam a vállalkozó, az állami vállalat pedig az államnak mint konzernnek része. A konzernjog pedig a központnak leányvállalatával szemben *elsősorban pénzügyi úton számtalan irányítási lehetőséget ad*. Az állam mindenekelőtt az alapításkor meghatározhatja a vállalat tárgyát (ez elvileg bármi lehet): a vállalat tárgyának meghatározásával, és a vállalati tevékenységi kör teljesí-

¹⁴³ L. Emmerich: i. m. 154—160. old.

¹⁴⁴ L. Emmerich: i. m. 161. old.

tésének a konszernközpont által történő megkövetelésével messzemenő mód van a közérdek érvényesítésére; e vonatkozásban a kereskedelmi jog számtalan ellenőrzési, beavatkozási és pénzügyi irányítási eszközt is ad. Más szóval a közérdek biztosítását, az anyaközület vezetési jogát nem kell az államigazgatási út érvényesítésével megoldani, hanem teljes egészében a részvény-, verseny- és kartellszabályokra kell támaszkodni.

Az állam gazdasági tevékenységénél azonban az államigazgatási behatások lehető legnagyobb mértékű kizárásán túl gondoskodni kell az állam hatalmi jellegéből és gazdasági súlyából adódó különleges előnyök kiegyensúlyozásáról, más szóval *többletszabályokat kell kidolgozni az állam valóban egyenrangú részvételére a gazdasági versenyben*. Többek között pl. arra, hogy az állam mint anyaközület, különböző állami vállalatait ne fogja össze a konszernszabályok megsértésével, ne hozhasson létre ezúton tiltott gazdasági erőfölényt, gazdasági erőfölényével ne élhessen vissza stb. A versenyjog feladata ugyanis az, hogy megvédje a magánost az állammal szemben.¹⁴⁵ Emmerich szerint az a tény, hogy az állam hozza meg a versenyszabályokat, semmiképpen sem jelentheti azt, hogy az állam saját magát kivegye ezek alól, hiszen a versenyszabályok nem állami, hanem általános társadalmi érdeket védenek.

Emmerich kísérlete az állami vállalat jogi kérdéseinek megoldására tehát a civiljog oldaláról, a kereskedelmi jog oldaláról történik és mint ilyen bizonyos mértékben gazdasági jogi kísérletet is jelent, mint ahogy azt Emmerich könyve címében kifejezetten jelzi is. Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell, hogy bár Emmerich az állami vállalat versenyjogban való részvételével kapcsolatban számos érdekes megoldást dolgoz ki és könyvének jogászi színvonala igen magas, mégis a talán túl nyers államigazgatási jogi megközelítésekhez viszonyítva *általában konzervatívabbnak* tekinthető, mert a hagyományos fiscusra vezeti vissza valamennyi állami vállalat működését. Merev versenyjogi, konszernjogi szabályok érvényesítésével Emmerich *korlátozni kívánja az állami gazdaságirányítás lehetőségeit*, teljes mértékben integrálja az állami vállalatokat a magánvállalatok közé és magánvállalatokkal azonos szabályok közé kívánja azokat sorolni. Ennek megfelelően tehát Emmerich álláspontjának érvényesítése éppen hogy nem segítené, hanem gátolná az állami gazdaságirányítás kibontakozását a német nyelvterületű burzsoá országokban. Hozzá kell ehhez tenni azt is, hogy bár kereskedelmi jogi oldalról többen osztják Emmerich álláspontját, mégis az uralkodó álláspontot inkább a Wenger-Püttner féle irány, mint Emmerich véleménye fejezi ki.

¹⁴⁵ L. Emmerich: i. m. 217–252. old.

II.

SÓLYOM LÁSZLÓ

AZ ÁLLAMI VÁLLALATOK JOGÁLLÁSA
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

1. Az állami vállalat világjelenség. A szocialista országokon kívül is jelentős szerepet játszik a fejlett tőkés országokban és a fejlődő országokban egyaránt. Az állami vállalat általános jelenség volta azonban nem jelent egységességet. Alapításuk motívuma, jogi formáik, tényleges gazdasági szerepük országonként más és más. És ráadásul az állami vállalatok helyzete a kapitalista világban nem megállapodott: az állami vállalat nagy kategóriáján belül más-más tendenciák bontakoznak ki, egyes országokban az állami (pl. USA), másokban a vállalati jelleg (pl. Anglia) kerül időszakosan előtérbe. Eggyel nagyobb léptékben is: az állami vállalat állami volta hol öntudatos politikai megvilágítást kap, hol pedig — mint látni fogjuk — privát fikciók mögé kell rejteni. Az állami vállalatok tarka képe a felszín változatossága, amelyet a politikai szelek fújása hamar átformál. Elég pl. egy kormányváltozás (pl. munkáspárti helyett konzervatív Angliában) az államosított alapvető iparok magánkézre adásához. Másrészt a célkitűzésükben, nevükben és funkciójukban nagyon hasonló állami fejlesztési társaságok a nagyon is eltérő intenzitású és arányú parlamenti ellenőrzés és kormányzati beleszólás miatt mégsem állíthatók valóban párhuzamba, pl. Olaszországban és Angliában.¹ Az állami vállalat jogi helyzetét nem lehet tehát csakis jogilag megközelíteni. Az állami vállalat politikailag nagyon érzékeny téma, tényleges gazdasági jelentőségén messze túlmenően az. Ugyanis mondhatnánk, hogy az állami vállalat a jéghegy csúcsa, amelyet mindenki lát. Az állami beavatkozás modernebb és hatékonyabb eszközei behálózhatják az egész gazdaságot — a „köz” számára mégis az állami vállalatok, az „államosítás” jelenti a „szabad vállalkozáson” alapuló gazdaságtól való eltávolodást, illetve távolságot. Akármilyen korszerűtlen is ez a szembeállítás, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen (kedvelt amerikai kifejezést használva) a mai kapitalizmus folklórjának fontos része. Ezen a szinten az az állami vállalat ilyen szerepe nagyon is megalapozott. Az államosítás (vagy állami alapítás) valóban drasztikusan primitív, direkt beavatkozás, csak a két szélsőséges alternatívát ismeri: vagy magán-, vagy állami tulajdont. Továbbá állami tulajdonba vétel a kapitalizmus kezdetéig visszanyúlóan szocialista program volt, és a köztudatban mindmáig a „szocializmussal” hozzák összefüggésbe — annak ellenére, hogy a kapitalista államosításnak nincs köze az időközben valóban létrejött szocialista gazdasághoz.

¹ Daintith: Government shareholdings and government directors in the United Kingdom. *Perspectivas del Derecho Público en la segunda mitad del siglo XX*. Tomo V. Madrid, 1969. 320., 329. old.

Az állami vállalat túlméretezett politikai jelentősége így valójában anakrosztikus, mert — és ezzel marad a liberális fogalomkörben — a tulajdonosságnak juttat döntő szerepet. Nem tudatosítja, hogy az állami tulajdon önmagában nem „szocialista”, hogy az állami tulajdon abban a negativitásban válik szocialistává, hogy kizárja az alapvető termelési eszközökön a magántulajdont. Látni fogjuk, hogy az állami tulajdonból adódó jogi problémák, ha az állami tulajdont önmagában és pozitívan nézzük, lényegében ugyanazok a kapitalista és a szocialista állami tulajdon esetében: ti. az igazgatási és a polgári jogi oldal viszonya, azaz az egyes vállalatok relatív önállóságának kérdése. Ami jogilag is különbséget jelent, az a kapitalista állami tulajdon nem kizárólagos voltából adódik: ti. az állami vállalat beleillesztéséből az elvileg magángazdasági rendbe. (Itt gyakorlatilag az egyenlő versenypozíció biztosításáról van szó.) Látni fogjuk, hogy az állami vállalatok kapitalista országokban sosem egy elvont szocialista elmélet megtestesítőjeként alakultak, hanem gazdasági szükségszerűségből. Ez a szükségszerűség pontosabban a kormányra nehezedő nyomás és történelmileg egyre növekvő felelősség az adott ország gazdasági problémáinak megoldásáért. A klasszikus államosítások mentőakciók voltak vagy iparilag, vagy szociálisan (munkaalalom) fontos, de gazdaságtalan vállalatok fenntartására. Ez a szociális funkció legtisztábban a közlekedés, lakásügy és közszolgáltatások területén jelentkezik. Emellett persze lehetséges az államosítás tisztán kül- vagy belpolitikai okokból (külföldi vagyon államosítása, a Renault Művek állami tulajdonba vétele mint „büntetés” a náciikkal való együttműködésért, vagy az USA-ban az első szövetségi bank felállítása mint a föderáció hatalmának erősítése az államokkal szemben — nem is szólva a katonai érdekű és háború idején való államosításokról). De mindezek az adott tőkés rendszer erősítését célozzák — és a helyi viszonyoktól függ, hogy a pillanatnyi politikai klíma megengedi-e vagy éppen indikálja a „szocialista” magyarázatot.²

Az állam tevékenysége a gazdaságban ma már messze túlnőtt a saját vállalat keretein, és a beavatkozásnak nem az állami vállalat az adekvát eszköze. Az állam a gazdaságpolitikáját átfogóbban érvényesíti olyan indirekt eszközök felhasználásával, mint a versenyszabályozás, az adóztatás, az árak és bérek ellenőrzése, a vállalatok alapításának engedélyezése, a külkereskedelem kontrollja és mint igen fontos eszköz, a magánvállalatok pénzügyi támogatása.³ A pénzügyi részvétel gyakran a managementben való részvételhez vezet. Így nehéz megállapítani, hogy az intenzív állami tevékenység (és állami felelősség, pl. az állami pénzek felhasználásáért) mikor fordul át „tulajdonba”.

² A német államosítást az első, az angolt a második világháború után „szocialista” ideológia övezte, de a valóban megállapodott és sikeres szociáldemokrata rendszer Svédországban nem használja az állami vállalat eszközt.

³ Ld. Friedmann: Public and private enterprise in mixed economies: some comparative observations. In: Public and private enterprise in mixed economies, ed. Friedmann, New York, 1974, 359., 369. kk. old. (továbbiakban: Mixed).

A magántulajdon sokszor csak tatkikai okokból fenntartott látszat.⁴ De az állami vállalat alsó határai folyékonyságának van intézményes formája is, a vegyes tulajdonú állami-magánvállalat, amelyben az állam tulajdonossága 1–99% között mozoghat.

A mondottakból beszámolóink számára két következtetés adódik: először is tisztázni kell, hogy mit értünk az állami vállalat fogalma alatt, másodsor nem korlátozódhatunk az állami vállalat jogállásának pusztá leírására. Az USA-beli állami vállalat társadalmi környezetének leírásánál különösen arra kell választ keresni, hogy miért lett az USA az állami vállalat kérdésében az elutasító álláspont iskolapéldája. Jogi oldalról pedig egyrészt a common law sajátosságaiból következő vonásokat kell kiemelni (elsősorban az igazgatási jog itteni fejletlenségének következményeit), másrészt pedig a szövetségi struktúrából adódó sajátosságokat. Az egyesült államokbeli specialitások érzékeltetésére gyakran fogunk angliai összehasonlító példához fordulni.

1.1. Az állami vállalat tény, de nem jogi kategória, s mint ilyennek sem általános elmélete, sem általános jogi szabályozása nincs Amerikában.⁵ A terminológia ennek megfelelően ingadozó: legáltalánosabban használt fogalmak *public enterprise és a public corporation*. Az „állami”-t szorosabban is körülírja a state vagy government(al) enterprise — ebben az esetben kizárva a helyi önkormányzatok tulajdonában levő vállalatokat, amelyek igen fontosak lehetnek (közművek), s amelyek felé az állami vállalatok határai szintén folyékonyak.⁶ Az általános fogalmak közül viszont a public corporation nem fedi a nem társasági formában szervezett vállalatot. Amerikában a szorosabban vett állami vállalatra nagyon elterjedt — de Angliában is ismeretes a public authority megnevezés is, ezenkívül használják a public benefit corporation, special public body megjelölést is, és működnek állami vállalatok commission, board, project név alatt is.

A továbbiakban a legszilárdabb terminológiát követve a public enterprise 3 elméleti típusát használjuk mi is:

a) a *departmental (government) enterprise* — egy „minisztérium” fél-autonóm, közvetlen adminisztratív irányítása alatt költségvetési rendszerben

⁴ „A nagy hadiüzemek valóban állami cégek (public firms) és államosítani kell ezeket” agítál Galbraith a New York Times Magazine-ban (1969. nov. 16.) és ezt teszi meg az ő evolutív szocializmusa egyik sarkkövének. (A másik a gyenge piaci pozíciójú vállalatok államosítása.) Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „ez a változás inkább formai, mint lényegi”. L. még Galbraith: *Economics and Public Purpose*, New York, 1975. 273. old. A brit hadiipar is de facto államosított. Ld. Friedmann: *Mixed* 378. old.

⁵ Ennek követelését I. Abel: *The Public Corporation in the United States*. In: Friedmann és Garner (szerk.): *Government Enterprise. A Comparative Study*. London, 1970. 192. old., vmint Gerwig: *Public Authorities in the United States*. = *Law and Contemporary Problems*. 1961. 617. old.

⁶ Angliában az államvasutak funkcióját megosztották a New National Freight Corporationnel, amely a helyi hatóságok ellenőrzése alatt kísérte meg integrálni egy-egy körzet vasúti és közúti szállítását. L. Drake, *The public corporation as an organ of government policy*. In: Friedmann and Garner ed: *Government Enterprise. A comparative study*. London, 1970. 26–27. old. (továbbiakban: Government).

működő, jogi személyiséggel nem rendelkező gazdálkodó szerve — amelynek gyakorlati önállósága azonban nagyon messzemenő lehet.

b) A *public corporation*, szűkebb értelemben (*proper*) — külön aktussal alapított gazdálkodó szerv önálló jogi személyiséggel felruházva.

A *public corporation proper* jellemzői Friedmann szerint: 1) minden *public corporation*t külön statútummal vagy ritkábban charter-rel alapítanak, 2) a *public corporation* független *corporation*, önálló jogi személyiséggel, 3) igazgatását a kormány által kinevezett testület látja el és nem az érdekeltek képviselői, 4) alkalmazottai nem közalkalmazottak, 5) alapvetően úgy orientáltak, hogy éves kiadásukat évi bevételeikből fedezzék, nyereségüket általában saját fejlesztésükre kell fordítaniuk, számvitelüket a kereskedelmi vállalatokéhoz hasonlóan ellenőrzik, 6) a *public corporation* az illetékes minisztériumon keresztül a kormánynak felel, alá van vetve a miniszter általános természetű utasításainak. A miniszteren át a vállalat a törvényhozásnak is felelőséggel tartozik, 7) mindennapi ügyleteikben a magántársaságok tulajdonságaival rendelkeznek. Nem élvezik a kormányzat mentességét és kiváltságait, teljes jogi felelőséggel tartoznak. Egészében véve a *public corporation*ok kettős természetűek, kereskedelmi és belső vezetési vonatkozásban a kereskedelmi társaságokhoz állnak közel és lényegében magánjogi státusuk van. De amennyiben a parlament vagy kormány részére az azok által kitűzött közérdekű célt valósítják meg, állami szervnek minősülnek (*public authority*), s mint ilyenek a statútumukban meghatározott és a gyakorlatban kialakult keretek között kormányzati ellenőrzés alá esnek.⁷

c) Állami ellenőrzés alatt álló *kereskedelmi társasági* formában szervezett vállalat — általában a részvények vannak állami tulajdonban.

A három típus közül a legfontosabb a *public corporation proper*, amely a mi állami vállalatról alkotott képzeinknek is a legjobban megfelel. Ugyanekkor ez veti fel a legtöbb problémát is. A *departmental organisation* jogi helyzete ugyanis elvileg nem különbözik a többi adminisztratív szervétől, a kereskedelmi társaság egyértelmű magánjogi jogállása sem változik meg az állam részvételével. A *public corporation* viszont, mint mondtuk, kétarcú. Roosevelt koncepciója az USA egyik klasszikus állami vállalatának kialakítására klasszszikusan tükrözi ezt: a *public corporation* a kormányzat hatalmával van felruházva, de birtokolja egy magánvállalat rugalmasságát és kezdeményező készségét is.⁸

2. Az állami vállalat mai helyzetéhez az USA-ban a legjobb a történeti úton közeledni. Így a mai bonyolult szövet egyes szálait világosabban meg

⁷ Friedmann: *A Theory of Public Industrial Enterprise*, in Hanson: (ed) *Public Enterprise*, 1955. 20. kk. old.

⁸ Idézi Friedmann: *Governmental (Public) Enterprise*. *International Encyclopedia of Comparative Law* XIII. 13. 22. pont. (Továbbiakban: Enc., idézve a pontok száma szerint.)

tudjuk különböztetni és ezek a szálak magyarázatot is kapnak. Természetesen a központi tárgyalást nem a corporation római jogi előképeivel kell kezdenünk, mint egyes jó szándékú amerikai szerzők teszik. De nem elég a második világháború befejezésétől indulni (jóllehet általános nemzetközi vélemény szerint ekkor jött el az állami vállalatok ideje), sem az első világháborút követő gazdasági válságoktól (amelyek megkövetelték az állam határozott mentőakcióit, és így az állami vállalatok alapításának, illetve az államosításnak egyik klasszikus okaként szerepelnek). Igaz, hogy ezt megelőzően a laissez faire korszak zárja el a kilátást, de éppen az amerikai fejlődés szabálytalansága, eltérései az európai úttól, a liberálkapitalista mítosz késői életereje tehet kíváncsivá, hogy az indulás mennyire felelt meg az európai modellnek. A kérdés különösen jogosult a public enterprise vonatkozásában, ha felidézünk az állami vállalat másikat, ma elsősorban a fejlődő országokban ható „klasszikus” okát: a magántőke hiánya vagy kockázatképtelensége miatt az állam kénytelen vállalni a gazdasági fejlődés alapját képező nagyberuházásokat. Nem volt-e Amerika maga is „fejlődő ország” a 19. század első kétharmadában? A magángazdaságnak egy bizonyos fejlettséget kell elérnie, hogy lehessen mit „hagyni”, s az USA-ban nyomon követhető, hogy az ezt megelőző protekcionista gazdaságpolitika hogyan vándorol az önállóan talpra álló keleti és déli államok gazdaságából nyugatra és északra — ahol a fiatal államok fenntartása és megszilárdítása önmagában is sokkal erősebb állami aktivitást igényel, mint a már leülepedett társadalmakban. A gazdaságtörténészek gazdagon dokumentálják az állami támogatás iránti *igényt* az amerikai kapitalizmus kiépítéséhez, nemcsak abban a vonatkozásban, hogy állami eszközökkel építsék mag a vasutakat, csatornákat „amelyek túlnyúlnak a magára hagyott magánipar lehetőségein” (New York állam Whig Party felhívása a törvényhozáshoz 1838-ban), hanem hogy az állam a magánvállalatokba való betársulással fokozza ezek erejét a más állambeli vállalatokkal folytatott versenyben. (1844-ben Pennsylvániában több mint 150 vegyes vállalat működött.)⁹ Az alkotmány szándékosan¹⁰ nem foglalt állást az állami beavatkozás kérdésében. A bíróságok, amelyekre ez a feladat hárult, a 19. század első felében határozottan kiálltak amellett, hogy az állam public corporation révén részt vehet a gazdasági életben. Az alapvető McCulloch v. Maryland (1819) precedenst megerősítette a *Brisce v. Bank of Kentucky* (1837) és még egy 1853-as pennsylvániai esetben is kifejti a Chief Justice, hogy „súlyos tévedés azt hinni, hogy az állam kötelezettségei megállnak a kormányzat fenntartásához szükséges intézmények biztosításánál, mint amilyen az igazságszolgáltatás megszervezése, a béke biztosítása és az ország védelme a külső

⁹ Egyéb adatokkal és forrásokkal együtt ld. Shonfield: *Modern Capitalism. The Changing Balance of Public and Private Power.* New York, London, 1965. 302. kk. old.

¹⁰ 1787-ben nem veszik be a Philadelphia Convention-be a szövetségi kormányzat jogát szövetségi korporációk alapítására, de később elutasítják az ezt kifejezetten tagadó javaslatot is. L. Abel: 181. old.

ellenséggel szemben . . . a bel- és külkereskedelem támogatása, bátorítása és ösztönzése éppen olyan nyilvánvaló és általánosan elismert kötelessége a szuverénnek, mint az előbbiek.”¹¹

Tény azonban, hogy a 60-as években hirtelen fordul a kocka és Amerikában „kitör” a liberálkapitalizmus eszméje, amellyel azonban a valóságban már előrehaladott koncentráció áll szemben. Mégis a polgárháború utáni felledülésben és tőkebőségben az állami támogatás szükségtelenné vált, és az eddig csupán politikai ideaként szereplő „szabad vállalkozás” megvalósíthatónak látszott. Ami a public enterpriset illeti, pl. az „infrastruktúra”, elsősorban a vasút, egy időre jövedelmező vállalkozásnak bizonyult. De az állam visszahúzódnak (mielőtt a politikai oldalra térnénk) még egy igen prózai gyakorlati oka is volt, amely a távolabbi múltba nyúlik. A korábbi alapítások közül ugyanis túl sok állami, illetve vegyes vállalat bizonyult sikertelenné. Ez a jelenség, amely már az 1830-as években látszott, a polgárháború utánra tartóhatatlan helyzetet teremtett. Sok nagyberuházásban az államot kisebb politikai egységek jelentették, városok és megyék versengve építettek utat, vasutat, s a kellő tőkeerőt állami kezességgel, kötvényekkel és más hitelbiztosítókkal pótolták. Az állam nem mindig tudta teljesíteni kötelezettségeit hitelezőivel szemben, de a rosszul működő vállalatot egyébként is az adófizetők pénze pocsékolásának tartották. Ugyanakkor az állam nem tudott szabadulni ezekből a társaságokból: a Legfelsőbb Bíróság szigorúan alkalmazta az alkotmány „contract clause”-ját, amelynek eredményeképpen az állam a korporációk alapításával visszavonhatatlan kötelezettséget vállalt.¹² Mindezek következtében nemcsak, hogy visszaesett az állami részvétel, de a tagállamok kb. fele alkotmányos tilalmat állított fel arra, hogy az állam vagy valamely politikai egysége másokkal közösen tulajdonosa legyen egy társaságnak, vagy abban kötelezettséget vállaljon.

A sikertelenségbe belejátszott az amerikai demokráciának egy, az állam aktuális gazdasági szerepéhez nem illő ideája is. A managerek éppen úgy alá voltak vetve a politikai rotációnak, mint a közigazgatás – ezt tartották az ellenőrzés egyetlen lehetőségének. A szakmailag magasan képzett és ebben az értelemben független, másrészt nem a napi politikát (politikust), de az apparátus hosszabb távú célkitűzéseit szolgáló (így is független) public officer vagy civil servant figurája az Egyesült Államokban minden kormányzati hatalom ellenére sem állt sosem azon a fokon, mint pl. Franciaországban. A hivatalnokok alacsony társadalmi és anyagi presztízse távol tartotta és tartja az üzletben is tehetséges erőket a közszolgálattól.¹³ A demokrácia eszméit felhasználva lépett

¹¹ Sharpless case (1853) id. Shonfield, 304. old.

¹² A contract-clause szerint egy állam sem hozhat olyan törvényt, amely a fennálló szerződési kötelezettségeket sértené. A bíróság a korporációk alapító charterjét contract-nak minősítette.

¹³ Abel 193, Shonfield 305. old.

működésbe az állami vállalat második fékezője is az 1830-as években, Jackson elnöksége alatt. A Jacksoni demokrácia ugyanis, mint a pozitív kormányzat vége és a valóban szabad vállalkozás kezdete él a köztudatban. Láttuk azonban, hogy az egyes államok szintjén a bíróságok fenntartják a public corporatiókat, szövetségi szinten pedig állami vállalatok jönnek létre ekkor is az egészség- és művelődésügy, valamint a public welfare területén. Jackson idején nem az állam gazdasági beavatkozásának megszüntetéséről volt szó, hanem (a maguk gazdaságában szélsőségesen gyámkodó) tagállamok törekvéséről a szövetségi hatalom (tulajdonképp preventív) korlátozására — beleértve Washington gazdasági hatalmát is.¹⁴ Végeredményben az USA-ban nemcsak a túlzott kormányzati hatalommal és az annak védelmében működő állami vállalatokkal szembeni törvényhozói gyanakvás, hanem a szövetségi és állami versengés is bonyolítja az állami vállalatok helyzetét.

A korai korporációk hanyatlása azonban nem jelentette az állami vállalatok eltűnését. Az alkotmányos tilalmak csak a vegyes vállalkozásokra vonatkoztak, bár az alkotmányos tilalom az államok általános hozzáállását fejezte ki (a nyugati államokban az állami beavatkozás ugyanabban az időben alkotmányos megerősítést nyert). Maga a korporatív forma éppen a public spending tilalmának megkerülésére is alkalmas volt.¹⁵ A föderáció is kilépett a karitatív vállalkozások keretéből az olyan „fejlődő országokban”, mint Alaszka vagy Panama.¹⁶

Mégis, a késői liberálkapitalizmus jegyében, a továbbfejlődés szempontjából döntő változás történt. Ugyanabban az időben, amikor a kontinentális Európában a közszolgáltatásokra rendszeressé válik az öffentliche Anstalt, vagy az établissement public administratif alkalmazása, és Angliában államosítják a távközlést, felállítják London Port Authorityt, az Egyesült Államok a „közszolgáltató” magánvállalatokat ruházza fel rendkívüli privilégiumokkal.¹⁷ Ezzel nemcsak egyszerűen az állami vállalatok „természetes” területét vesztette el az USA és szilárdította meg a free enterprise mítoszát, de a valóságban is asszisztált a magántársaságok óriási hatalmának kialakulásához, amely megintcsak visszahatott az állami vállalatok fejlődésére.¹⁸

Az első világháború „hadigazdasága” mindenütt a szabad vállalkozás korlátozásával, állami ellenőrzéssel, államosítással járt. Az USA-ban is egy sor szövetségi korporációt alakítanak — ott, ahol a magánvállalkozás nem volt érdekelt vagy kívánatos¹⁹ — és időlegesen államosítják a vasutakat és távköz-

¹⁴ Ezt szimbolizálja az US Bank megszüntetése 1832-ben. 1914-ig nem is volt központi bankrendszer az USA-ban.

¹⁵ Részletesen Gerwig 595., 600. old.

¹⁶ Panama Railroad Co, 1904.; Alaska Northern Railway Co, 1915.

¹⁷ Ilyen privilégium pl. az eminent domain joga: a működésükhöz szükséges terület kisajátíttatására feltétlen joguk van. Ld. Shonfield 306. old.

¹⁸ Hanson: Nationalisation. A Book of Readings. London, 1963. 11. old.

¹⁹ US. Emergency Fleet Corporation, US Grain Co., Sugar Equalisation Board, War Finance Co., Russian Bureau Inc.

lést. Mindezek igen különböző és ad hoc megoldással jöttek létre, nem is szánták hosszabb életűeknek őket, mint a háború. Eltűnésük után is fennmaradt azonban a precedens: az Egyesült Államok gazdasági beavatkozása szükséghelyzetekben és éppen korporatív eszközzel. Az egyetlen tartós szükséghelyzetet segíteni hivatott Federal Intermediate Credit Banks fennmaradt a háború után is — de ez nem jellemző, mert nem ipari terület és mert a mezőgazdaság azóta is szorosan függ és összefügg a kormányzattal. Háború utáni alapítás az Inland Waterways Corporation, amelyet úgy is értékelnek, mint az USA gazdasági tevékenysége addigi hagyományos területének túllépését.²⁰ Az IWC azonban kereskedelmi jövedelmezősége mellett is hadi célokra: a víziutak állandó karbantartására is szolgált és a Secretary of War igen szoros felügyelete alatt állott.²¹

a) (Kitérő) Az állami vállalatok alapításának az 1929-cel kezdődő nagy gazdasági válság adott újabb lendületet világszerte. Ez az alapvető tény persze a valóságban országonként igen eltérően, gazdasági és politikai erők egyedi összjátéka eredményeképpen realizálódott. Itt csak a caveat-ra van terünk, hogy a gazdasági romlás nem vezetett automatikusan public corporations alapításához. Németországban pl. az állam háború utáni mentőakciói — a csőd szélén álló vállalatok részvényeinek megvásárolása — már 1923-ban két nagy állami holdingtársaság (VIAG, VEBA) alapításához vezetett; viszont maga az egész gazdaságot átfogó (és a náci alatt tetőző) Wirtschaftslenkung nem formális államosításra, hanem a magánvállalatok hadseregszerű szervezésére (Verbände, majd Reichsgruppen) épült. Olaszországban az állami támogatásra számító bankok hosszú időre pótolták az állam közvetlen akcióit, mígnem maguk kerültek csődbe és ez vezetett a ma klasszikus példaként emlegetett állami holdingtársaság, az IRI megszervezéséhez 1933-ban (jóllehet az olasz kormány több mint 4 évig mindent megtett, hogy szabaduljon a nem kívánt gyermektől). Franciaországban még az első világháborút követő stabilizációval kezdődött a egyes vállalatok nagyarányú használata fejlesztési célokra, és a legnagyobb államosítás a békeszerződéssel Németországból Franciaországhoz került nagyvállalatok állami kézbe vétele volt. Újabb nacionalizálást csak a népfront kormány hozott 1936-ban. A kontinentális Európára kétségtelenül áll az a tétel, hogy az államosítás valódi korszaka a második világháború után kezdődött.

Amerikában ez nem ilyen egyértelmű. Itt egyrészt szembetűnik, hogy a public corporation fellendülése az 1930-as gazdasági válsághoz kapcsolódik.

²⁰ Ti. nem pénzügyi vagy haditevékenység. A föderáció mindaddig csakis az összefüggő államterületen kívül (Panamában és Alaszkában) vette át a szállítást. Ezért pl. Abel a szövetségi kormányzat magatartás-változásának nyilvánvaló jelét látja az IWC alapításában. (184. old.)

²¹ Pinney: Government Commercial Corporations. U. of Cincinnati Law R. 1937. 481. old.

Másrészt a második világháborút nem követi az állami vállalatok alapításának újabb hulláma. Ellenkezőleg, az irodalom már a háború alatt a public corporation hanyatlásáról beszél. Közelebről azonban látható, hogy az állami vállalatok részben igen hamar leoldódnak a válság-szituációról és széles körű elterjedésük pillanatnyi technikai előnyöknek is köszönhető²², valamint hogy a „hanyatlás” inkább a korporáció eszközére igaz, mint az állam beavatkozására. Az itteni tényleges helyzet megértéséhez az angol public enterprise története nyújthat segítséget, amelynek gazdaságpolitikai és politikai sorsa ugyan európai, de amely, a common law révén részben hasonló problémákkal találkozott. A common law közössége nem a korporáció technikai megoldására vonatkozik. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a *vállalati autonómia* problémája a *common law* következtében éleződött ki annyira mindkét országban. Nem mintha a kontinensen az állami vállalatok nem bonyolítanák a „gazdasági jog” problémáját. De miután eldőlt, hogy mi tartozik az igazgatási jogba, az igazgatási jog kidolgozott garanciális rendszere (az igazgatási szervek jogkörének pontos behatárolása és a speciális igazgatási jogvédelem) bármikor működésbe hozható. Ezzel szemben a common law egységének doktrínája egyrészt kiterjeszti az állami vállalatra a kormányzati mentességeket (ezzel a vállalat beilleszkedését zavarja a gazdasági környezetbe), másrészt nem ad igazgatási jogi szabályokat és biztosítékokat a kormányzat, illetve minisztérium diszkrecionális jogkörének határait illetően. A common law-ban nincs igazgatási bíráskodás, s az egyetlen jogvédelem, ha rendes bíróságok előtti, az immunitás miatt bizonytalan.²³ Az igazgatás kontrollja így egyedül a törvényhozásra hárul²⁴, s ez a körülmény a public corporation helyzetét megnehezíti. Az állami vállalat autonómiájának formális szűkítéséhez nagyban hozzájárult a kongresszus, illetve parlament állandó gyanakodása az úgyis „túl széles” kormányzati hatalmat a gazdaságba közvetlenül továbbvezető vállalatokkal szemben.

Lássuk tehát az angol példát! Az irodalom előszeretettel bizonyítja, hogy az angliai államosításoknak kevés közülük van a szocialista ideológiához, hogy itt is a nemzetgazdaság számára fontos iparok fenntartásáról, illetve fejlesztéséről volt szó, amelyre a magántőke nem volt képes, vagy pedig monopóliumokat vettek ki magánkézből. A konzervatív kormányok éppúgy államosítottak, mint a munkáspártiak.²⁵ Másrészt elterjedt nézet az is, hogy a korporatív forma választása az állami beavatkozásra merő véletlen, a mellette szóló érveket

²² Pritchett: The Government Corporation Control Act of 1945. The Am. Pol. Sci. Rev. 1946. 496. old.

²³ Részletesen Enc. 39.

²⁴ Ennek a helyzetnek nehézségeihez ld. Daintith: Some Characteristics of Economic Law in the United Kingdom. In Rinck (ed) Begriff und Prinzipien des Wirtschaftsrecht Frankfurt/M-Berlin, 1971.

²⁵ Hanson: Nationalisation, bevezetés, Daintith: Government shareholdings . . . 323. kk. old.

az irodalom utólag szállította.²⁶ De, ha a konkrét államosítások többsége gyakorlati problémák megoldása is volt, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az államosítás a századvég óta különböző szocialista pártprogram volt Angliában és hogy a public corporation eszméje mindvégig vitatéma volt, valamint hogy végül is a politikai irodalomban nyert igazolást. Nem követhetjük most ezt az utat²⁷, csupán a végeredményt jegyezzük fel, hogy ti. a hangsúlyozottan autonóm public corporation, amely a szoros pénzügyi és méginkább a politikai kontrolltól mentes, az államosításnak, illetve az állami gazdálkodásnak mind a két párt és a szakszervezetek számára is elfogadható programja lett, miután a koncepció munkásrészvételre és ellenőrzésre vonatkozó részeit elejtették. A public corporation kompromisszum mivolta a népszerű jelszavak szintjén a közintézmény jelleg és az üzleti hatékonyság szerencsés összeegyeztetését jelentette. Politikai szinten végülis ugyanerről volt szó: a parlamenti demokrácia, azaz az ezzel járó miniszteri felelősség és bürokratikus mechanizmus, illetőleg a sikeres üzleti tevékenység viszonyáról. A hangsúly mindkét esetben az üzleti oldalra került.²⁸ Az autonómia alapja végső soron az a mindenkinek valószínű tétel volt, hogy sikeres üzletvitel nem tűri az adminisztratív kötöttségeket. A korporáció melletti különböző politikai programok mind erre épülnek — anélkül, hogy közmeggyőződés igazságát valaha is megvizsgálták volna. A nehézségek okának pedig mindig csak az adminisztratív korlátokat hitték és a problémákat átszervezéssel, centralizációval — decentralizációval próbálták megoldani.²⁹ Az állami ipar gazdasági analízise csak a 70-es években kezdődött. Az utonómia-eszmét a két háború közötti angol vállalatok igazolták, az 1945 utánihoz viszonyítva igen kis volumenű állami ipar sikeres volt.³⁰ A háború után azonban a munkáspárti kormány nagyarányú államosításai és a háborús tapasztalatokkal praktikussá vált tervezés szükségességének elismerése már lehetetlenné tették az addigi semleges ideát.

b) (USA) Az USA válasza a gazdasági válságra köztudottan a New Deal gazdaságpolitikája volt. A New Deal nem egyszerűen az állami beavatkozás programját jelentette a régi típusú kapitalizmussal szemben, hanem a beavatkozás különböző ideológiáinak és eszközeinek versenyét is. Roosevelttel mindvégig az adott helyzethez mérten váltogatta a két alapvető policy-t, a magán-

²⁶ Már az első világháború idején is. L. Thurston: *Government Proprietary Corporations in the English-Speaking Countries*, Cambridge, 1937. 6. old. Chester: *Management in the Nationalised Industries*, in Hanson 65., 83. old., Weintraub: *Government corporations and State Law*. New York, 1939. 15–16. old. Gerwig 6–13.

²⁷ Hanson: II. és III. fejezet, uó. *Parliament and Public Ownership* II. fejezet.

²⁸ Friedmann (*Government* 307. old.) angol és francia példák alapján általában is kifejti, hogy a korporáció használatának fő oka a bürokráciával szembeni bizalmatlanság és az állami vállalatnak az üzleti világba való beengedésével szembeni ellenállás volt.

²⁹ Pryke: *Public Enterprise in Practice*. New York, 1971. 3. old.

³⁰ Hanson: *Parliament* . . . 27. kk. old. — A BBC és néhány más public corporation sikere már a 20-as évek végén döntő érv volt a korporáció felhasználása mellett. (L. Chester 83. o.)

gazdaság döntően bírói felügyeletét, illetve a korporatív alapon megszervezett együttműködést az állam és a magánvállalatok között. A korporatív eszme a gazdasági élet egyes szektorait kormányzó (tehát a szabadversenyt kizáró) autonóm testületek létrehozásában valósult volna meg, amelyekben a közhatalom és a magántőke együttműködik. Ténylegesen az ennek jegyében felállított National Recovery Administration (termelési kvótákat, árakat megszabó jogkörrel), jóval többre lett volna hivatott — de az együttműködésen alapuló szervezett termelést a magántőke talpraállása után rögtön megbuktatta.³¹ Az állam „sikerés” beavatkozása a hagyományos pénzügyi területekre korlátozódott. Itt felhasználta mind az independent regulatory agency³², mind a public corporation eszközét. A Securities and Exchange Commission (federal agency) és a Reconstruction Finance Corporation (public corporation) azelőtt példátlan szoros és teljes állami ellenőrzést valósítottak meg az értékpapírforgalom (különösen az állami érdekeltségek) és a beruházások között. Ugyancsak a 30-as évek elején nagy számban jöttek létre a tönkrement vállalatok megmentésére hivatott állami bankok.³³

• Azok a lehetőségek azonban, amelyeket az állami részvétel és ellenőrzés intézményei kínáltak, nem valósultak meg. Egyedül a mezőgazdaságban sikerült létrehozni irányított és kézbe tartott termelést.³⁴ Ezzel szemben magában a bankstruktúrában sem következett be lényeges változás: megvédték és fenntartották a független, kis tőkével rendelkező helyi bankokat, amelyek a liberális gazdaság szimbólumai voltak. Az ipar pedig szinte teljesen magánbirodalom maradt. Másrészt — és ez megint csak jelképe lehet a New Deal befejezetlenségének, annak, hogy nem jött létre valódi tervezés — az állami beavatkozás egyes szektorai koordináció nélkül, függetlenül működtek. Rooseveltnél a szövetségi hivatalnokok száma meg többszöröződött, az új (és régi) szervek új és új hatásköröket kaptak (vagy szereztek) — csak éppen ez az új bürokrácia nem állt össze olyan rendszerre, amely az állami gazdaságirányítást megtervezhette és végrehajthatta volna. Paradox módon az új gazdasági modell megvalósítására hivatott hivatali apparátus alakult a legyőzendő piaci mechanizmus mintájára: független szervek sokasága jött létre, amelyek azonnal kegyetlen versenybe kezdtek a nagyobb hatalomért és pénzügyi alapokért.³⁵ A gazdaságot az állammal összekapcsoló federal agency-k így képtelenek voltak a pozitív

³¹ Az NRA-t 1933-ban állították fel, 1935-ben a Legfelsőbb Bíróság alkotmányellenesnek minősítette.

³² A regulatory agency-k szerepére ld.: Buxbaum: *Economic Law in the United States*. In: Rineck 24. jegyzetben idézett mű. 13. old.

³³ És ezzel kapcsolatban, és később a banküzletről leválva, a biztosítási public corporation. Ezek listáját l. Abel 184. k. old.

³⁴ A krízis itt is a túltermelésben jelentkezett. Az Agricultural Adjustment Administration teljes ellenőrzés alatt tartotta az egyes termelők hozamát és az árakat.

³⁵ Az eredmény Shonfield kifejezésével élve: government by bargaining. (L. 13. fejezet).

kormányzat eszközeként működni, s depolitizálódva a privát érdekek összecsapásában bírói szerepre szorultak.³⁶

Mindezt azért volt szükséges elmondani, hogy a public enterprise amerikai sorsát és a hozzá kapcsolódó ideológiát jobban megértsük. Lehetséges, hogy – mint többen állítják – a public corporation formáját a törvényhozás „véletlenül” választotta, de kétségtelen, hogy egyrészt az állami korporáció máig élő „autonóm” elmélete, másrészt az egyre szorosabbá váló tényleges ellenőrzés nagyon beleillik a fenti képbe. Az autonómia ilyen jellemző és elvi védelmezése azt jelenti, hogy a public corporationnak a hagyományos üzlettel való hasonlóságát tartják elsődlegesnek. Első látásra meggyőző az az érv, hogy a hagyományos üzleti környezetbe így lehet jól beilleszkedni. Csakhogy az autonómia egyoldalú kiemelése eltakarja azt a tényt, hogy a public corporationt valamilyen *közcél* (public purpose) szolgálatára hozzák létre, s hogy éppen emiatt nem lehet automatikusan a magán-korporáció jegyeit számon kérni rajta. Ugyanakkor „hagyományos” üzletről sem lehet beszélni már a 19. századi értelemben. A privát korporáció felépítése a profit biztosítását szolgálja – a független board, korlátolt felelősség, a security-k átruházhatósága stb. önmagában nem előny a kormány számára.³⁷ A public purpose megvalósítása ezzel szemben lényeges és ebből a szempontból véletlen, hogy korporatív vagy kormány-ügynökségi formát választanak-e – amint ezt egy háború utáni bírósági ítélet is kimondta.³⁸ Az, hogy a public corporation-k csakis a „minisztériális” pénzügyi kötöttségektől függetlenül képesek működni, olyan előfeltetés volt, amelyet a gyakorlat nem bizonyított be.³⁹ Az autonómia elsősorban nem gyakorlati követelményekre adott válasz volt, hanem ideológiai elvárásokra. Eltekintve olyan szélsőséges politikai megnyilvánulásoktól, hogy az állami vállalatok az Amerikai Egyesült Államokat „Szovjet-orosz Egyesült Államokká” alakítják⁴⁰, a public corporation semlegessége és éppen az állami oldal elhallgatása nagyon is megfelelt annak az „mélységes bizalmatlanságnak” a kormánnyal szemben⁴¹, amely a New Dealt lefékezte. A public corporation függetlenségi törekvése továbbá közös jegye volt minden állami szervnek.

³⁶ Shonfield: 318. old. Az irányító agencyk kiszolgáltatottságára az irányított iparágak ld. Buxbaum 13. kk. old., Mintz-Kohen: America, Inc. Who owns and operates the United States. New York, 1972, 7. fejezet.

³⁷ Seidman: The Theory of the Autonomous Government Corporation — An Appraisal. Publ. Adm. Rev. 1952. 92. old.

³⁸ Cherry Cotton Mills v. U. S. (327 US 536) „The fact that the Congress chose to call it a corporation does not alter its characteristics so as to make it something other than what it actually is, an agency selected by the government to accomplish purely governmental purposes”.

³⁹ A 40-es években a public korporációk igazgatói arra hivatkoznak, hogy a kilátásba helyezett pénzügyi fegyelemnek a vállalatok képtelenek megfelelni. Ezzel lazítanak is a tervezeten. Persze a vállalatok a tényleges kötöttségek bevezetése után is továbbműködtek. Pritchett, 498. old.

⁴⁰ Szenator Shall a kongresszusban, 1935. III. 20. 79. Congr. Rec. 4049. pont.

⁴¹ L. Seidman: 90. old. Ha nem lehetett a szolgáltatást magánvállalattal megoldani, arra kell törekedni, hogy az állami vállalat legalább úgy nézzen ki, mint a magán.

Nagyon valószínű, hogy a public corporations nagy része (a kisebbek és helyi érdekűek) az autonómia efemer előnyeit kihasználva, illetve kihasználni akarva jött létre,⁴² anélkül, hogy valamilyen tervbe vagy „public” koncepcióba illeszkedett volna, — az autonóm és zavarosban halászó alapításokkal saját maguk pénzügyi nehézségeit megalapozva.⁴³ Politikai vitákra természetesen a nagyméretű és valóban koncepciózus szövetségi public corporations — és elsősorban a klasszikus példa, a Tennessee-Valley Authority — adtak alkalmat⁴⁴, de az adminisztráció egyre szorosabb ellenőrzését végül is nem ezek, hanem az ad hoc, helyi érdekű alapítások sokasága hívta ki. A TVA, amely a völgyzárógáták rendszerével egy egész régió gazdasági fellendítését tűzte ki céljául, alapvetően öntözés és olcsó villamosenergia biztosításával, sikeresen működik mindmáig és az irodalomban az USA-beli public corporation, sőt általában a fejlesztési célú állami vállalat iskolapéldájáaként szerepel. De ne felejtjük el, hogy a TVA kivétel: de facto azért, mert a mintájára tervezett további völgyvállalatok létrehozását politikai ellenállás megghiúsította, s így a szövetségi gazdasági tevékenység lényegében megmaradt a bankügy területén. (Ipari tevékenységet csak a Federal Prison Industries, Inc. 1934 folytatott, s szövetségi termelő vállalatok csak a második világháború idején létesültek nagyobb számban, de nem is éltek túl a háborút).⁴⁵ De jure pedig a TVA-t nem vetették alá a többi federal public corporatiot korlátozó szoros kormányzati ellenőrzésnek.

Ezt az ellenőrzést — mint mondtuk — a korporatív forma túlzott használata idézte fel, amelyet mind a törvényhozás, mind az adminisztráció nagy gyanakvással szemlélt. A hatalom kiterjesztése több lépcsőben és a public corporation elkeseredett védekezése ellenében⁴⁶ történt. Ez aztán azzal járt, hogy az amúgy is minden egységesség nélkül szervezett public corporation ellenőrzése szintén esetleges és változó lett. A Bureau of the Budget 1936 — 1945-ig 24 bank és 3 más korporáció kivételével minden government corporation felett szerzett valamilyen fokú hatáskört, amelyeknek tarkaságát azután maga panaszkolta fel és törekedett az egységesítésre. Ugyanez történt az utólagos pénzügyi ellenőrzés terén is: a General Accounting Office apró lépésekkel kiterjesztette hatáskörét az állami vállalatokra, természetesen nem egységesen; egyesek fölött a settlement and adjustment jogával, mások számláján commercial type audit-ot

⁴² Pritchett 496. old.

⁴³ A fenntartásuk érdekében kibocsátott kötvényeknek nem volt széles piaca stb. Nehemkis: *The Public Authority. — Some Legal and Practical Aspects.* Yale Law Review. 1937. 30. old.

⁴⁴ A többi fontos New Deal intézményhez hasonlóan, a TVA-t is megkísérelték alkotmányellenesnek nyilváníttatni, de a próba (*Ashwander v. TVA* 1936) ellenkezőjére ütött ki: a Legfelsőbb Bíróság az USA gazdasági tevékenységének alkotmányosságát erősítette meg.

⁴⁵ Abel: 186. old.

⁴⁶ Pritchett 498. old.

gyakorolt, ismét más vállalatok fölött semmilyen.⁴⁷ Úgy is mondhatnánk, hogy a háború végéig megteremtették a szükséges félreérétéseket⁴⁸ és zavart, úgy hogy a standardisation of governmental administrative methods hívei döntő győzelmet arathattak a Government Corporations Control Act meghozatalával. Az így megteremtett ellenőrzés és függőség (amelyet később konkrétan bemutatunk) az amerikai állami vállalatok történetében az irodalom szerint fordulópontot jelentett. Nézőponttól függően vagy az addigi bizalmatlanság eloszlátóját látják benne, amely új lendületet adott az állami korporációk fejlődésének,⁴⁹ vagy pedig „az autonóm public corporationnal folytatott amerikai kísérlet végét”.⁵⁰ Bármilyen jelentős is azonban ez a törvény — elsősorban az autonómia ideológiája számára az. Mint mondtuk, az ellenőrzés a korporációk szaporodásával párhuzamosan növekedett, „a public corporation szemünk előtt tűnik el, miközben számos public coporation-t alapítanak”.⁵¹ A pénzügyi szabadságot már 1936-tól lényegesen szűkítették⁵², 1940-re a TVA kivételével pedig minden government corporation a civil service law alá került.⁵³ 1939-ben a TVA és az FDIC kivételével az összes korábban független vállalatot a regular departments, illetőleg agencies kereteibe szorítják.⁵⁴ A korporatív forma előnyei közül — amelyeket a korabeli public corporation managerek rendszerint felsorolnak⁵⁵ — így szinte csak a jogi személyiség marad, amelynek szükséges mértéke viszont (éppen úgy, mint a közzszolgálati státusz lazítása) a departmental agencyknek is megadható. (Pl. a Federal Housing Administration szerződéskötési és perképessége.) A government corporations control act a public corporations pénzügyi státusát egyébként is reaktívvá tette: a Director of the Budget ajánlhatja a vállalatok governmental agency-ként való „kezelését”, amely, ha a kongresszus jóváhagyja, valójában a normális agency-k színvonalára viszi át a vállalatok pénzügeit. Miközben 1948-ban Truman elnök a public corporationt a hagyományos autonóm jelszó jegyében teszi politikailag végleg szalonképessé⁵⁶, egy kongresszusi bizottság leszögezi, hogy üzleti vállalkozások-

⁴⁷ Pritchett, 498, 504. old.

⁴⁸ A Joint Committee on Reduction Non-essential Federal Expenditures 1941—1944-ig tartó vizsgálata alapján az alapítás és a szervezet eltéréseit és a pénzügyi operációk átfogó ellenőrzésének hiányát jelöli meg fő okként arra, hogy átfogó public ellenőrzést kell haladéktalanul létesíteni a kongresszus, a költségvetés, a Pénzügyminisztérium és a General Accounting Office folyamatos ellenőrzésével összefüggésben. Senate Doc. 227., 78. Congress. 30. old.

⁴⁹ Goldberg—Seidmann: The Government Corporation, Elements of a Model Charter. Washington, Chicago, San Francisco, 1953. 2. old. és Seidmann 94. old.

⁵⁰ L. Pritchett 509. old.

⁵¹ Pritchett: The Paradox of the Government Corporation. Publ. Adm. Rev. 1941. 389. old.

⁵² Weintraub 16. old.

⁵³ 1938. jún. 12-i 7916 sz. executive order, majd a Ramspeck Act of 1940.

⁵⁴ Pritchett 496. old.

⁵⁵ Weintraub: 16. k. old. Lilienthal és Marquis: The Conduct of Business Enterprise by Federal Government. Harvard Law Review, 1941. 557. old.

⁵⁶ 1948. Budget Message. H. Doc. 19. 80th Congr.

nak nem adható semmilyen speciális szervezeti státus csupán azért, mert üzleti jellegűek és nem más egyéb kormányzati tevékenységet valósítanak meg.⁵⁷

Az USA gazdasága a háború után az európaítól némileg eltérő utat járt. Az állami vállalatok és a gazdaságirányítás itt nem éri el az európaival összehasonlítható mértéket és nyíltságot. A public corporations autonómiája körüli irodalmi csatározások (miután 1948-ban a törvényhozás véglegesen megszilárdítja a pénzügyi ellenőrzést) ellobbannak. A gyakorlatban nincsenek lényeges új alapítások: a meglévő korporációk szoros ellenőrzés alatt működnek, az autonómia előnyei pedig az irodalomban vegetálnak.

A 60-as és 70-es években az állami vállalatok új összefüggésben maradnak a szak- és közvélemény szereplői. A fejlett kapitalista államokban és a fejlődő országokban a figyelem a public corporation és az állam közötti viszonytól a public corporationnak a gazdasági élet egészében elfoglalt helyzete felé fordult. Ez egyben annak is jele, hogy az állami vállalat polgárjogot nyert, mint a széles körű állami gazdasági funkciók *egyik* eszköze. A gyakorlatban nagyjából nyugvópontra jutott az állami vállalatok tipikus tevékenységi köre is: az alapvető ipargáák (nyersanyag és energiatermelés, pl. vaskohászat is — az erre épülő feldolgozó ipar magánkézben marad), közszolgáltatások (beleértve a közlekedést), másrészt komplex regionális fejlesztési vállalkozások. Az első terület főleg Nyugat-Európára, a második inkább a harmadik világra jellemző.⁵⁸ Az állami vállalat általános elismerése a jelenkori kapitalizmus „mixed economy”-ként való leírásába illeszkedik, amely a — többé nem kivételes — állami és a magánszektor együttélését jelenti egy erősen szabályozott piaci mechanizmusban.⁵⁹

Jellemző azonban, hogy ahogy az állami vállalat az állami beavatkozás ortodox eszköze, a pozíciójára vonatkozó jogi problémák is megmaradnak a régimódi liberális keretben: az állami vállalat — ha egyszer ezt a beavatkozási formát választották — és a magángazdaság együttélésének fő kérdése az egyenlő versenypozíció jogi biztosítása. Az állami vállalat „államisága” — s ezzel együtt a pénzügyi és management autonómia — eszerint olyan belső probléma, amely kifelé, az egész gazdaságot tekintve, nem teheti az állami vállalatot „egyenlőbbé”, mint a többi. Ebben a távlatban pl. az államosításnak erős versenytásra a vegyes állami-magán vállalat, amely egyértelmű magánjogi pozíciójával a „külső” egyenlőség kérdését megoldja.⁶⁰ A részvénytársasági forma másrészt könnyű lehetőséget nyújt arra, hogy ha a vállalkozás a kellő-

⁵⁷ (Hoover) Comm. on the Organisation of the Executive Branch of the Government. Washington D. C. 1949.

⁵⁸ Enc. 84—85. pont.

⁵⁹ Részletesen ld. Mixed 369. kk. old.

⁶⁰ De nem a belső problémákat, különösen a parlamenti és miniszteri ellenőrzést és a government director határozatlan pozícióját a vezetésben. Daintith szerint a vegyes vállalatok választása az államiak helyett politikailag indikált a 60-as évek végén. Government Shareholding 324. k. és 348. old.

képpen megerősödött, ismét magánkézbe kerüljön. De a vegyes vállalat is csak egyik — és végül is hagyományos — alternatívája az állami vállalat alapításának. Számos egyéb lehetőség is van arra, hogy a „külső” privát szféra megzavarása nélkül vegyen kézbe az állam egy vállalatot.⁶¹ A magánvállalatok állami pénzügyi támogatásáról van szó, amely a de facto hatalmon túl nyilvános pénzügyi kötelezettvállalásokon keresztül a maganement-ben való részvételi és kinevezési jogkörig terjedhet. Ez az utóbbi gyakori amerikai jelenség, ahol a magán-fikciót a végletekig feszítve fenntartják.⁶² (Így pl. az ugyanabba a fejlesztési üzletbe belebukott Rolls-Royce Companyt Anglia államosította, — az amerikai Lockheed-nek a kongresszus 250 milliós kölcsönt szavazott meg. De a Treasurynek kellett megakadályozni, hogy a Comptroller-general ellenőrizze a Lockheed könyveit.⁶³ Míg azonban az összes jelentős új állami vállalkozás az USA-ban így, bújtatva valósult meg, teljes komfortban a neoklasszikus liberális mítoszzal, a gazdasági és gazdaságpolitikai irodalom különböző szintjein, de meglehetősen általánosan, a public enterprise olyan alternatívaként szerepel, amely az USA egyik alapvető társadalmi problémájává vált (magán) korporatív hatalom egyik ellenszere lehet.⁶⁴

Az Egyesült Államok új gazdasági vállalkozásai tehát nem illenek bele az eddig tárgyalt public corporations, sem a miniszteriális szervek, sem a kereskedelmi társasági formában alapított állami vállalatok közé.

Az egyetlen kivétel talán a Post Office, amely a minisztériumi státusból került át a public corporations közé. A Post Office-t, amely 1789 és 1830 között üzleti vállalkozásként működött, majd fokozatosan átalakult önálló minisztériummá, 1970-ben újból gazdaságilag önfenntartó állami vállalattá szervezték át, mivel a szolgáltatások romlását és a posta deficitjét az évszázados politikai befolyásolás és függés következményeinek vélték. Az új Post Office státusa⁶⁵ általában a public corporationéhoz volt hasonló (beleértve a „jogi személyiséget”, a pénzügyi ellenőrzés módját és az alkalmazottak közszolgálati jogállását). Állami jellege azonban különösen kifejeződik abban, hogy jogilag kötelező rules and regulations-t bocsáthat ki. Az önállóságból mindedig a párt-

⁶¹ Most nem szólnak tehát a reguláció lehetőségeiről, amelyek pedig megint csak felvetik az egyenlőséget.

⁶² Hiába indult meg az USA-ban is a 60-as évek közepén rövid távú központi beavatkozás, a versenyző kormánystruktúra gátolja a szervezést. Jellemző, hogy a kormány a tervezést, mint „lényegénél fogva magánvállalkozási technikát” igazolja. Ld. Shonfield 333—357. old.

⁶³ Mixed 376. old.

⁶⁴ Ez a kérdés kívül esik tárgyunkon. Azt azonban jelezniük kell, hogy a Mixed economy új amerikai megközelítése innen történik. A nagy korporáció kvázi-közhatalma szükségképpen kihívja a „valódi” állami hatalom ellensúlyként való kiterjesztését és erősítését és persze magának az államnak lehető elkülönítését a korporáció befolyásától, amely tehát az államosításnak és az állami szektornak valóban értelmet adna. Ld. Galbraith Economics 5. fej. Friedmann: Law in a changing society, (Penguin, 2. kiad.) 1972. 9. fejj. uő.: The State and the rule of law in a mixed economy, London, 1971.

⁶⁵ 39 USC §. 201. (1970) a Post Office hivatalosan „independent establishment of the US.”

befolyás formális kizárása van meg; az átállás a költségek bevételből való fedezésére 1984-ig fog megvalósulni — miközben a postai díjak megváltoztatása egy önálló elnöki bizottság előtt lefolytatott public hearing-hez van kötve.

A Communications Satellite Corporation (Comsat) alapítását — a kongresszus által⁶⁶ — nyílt viták előzték meg a köz- vagy magántulajdonról. Az állami tulajdon mellett döntő érv volt a Comsat domináló helyzete a nemzetközi műholdas távközlési konzorciumban, ahol a többi partner kormány vagy állami postaszolgálat volt, — de emellett szólt a kormány (ti. a NASA) szerepe a technológia kifejlesztésében, valamint egy szükségszerű magán-monopólium elkerülése. Másrészt a műholdak kereskedelmi célú felhasználását magántársaságok kezdeményezték és készek voltak finanszírozni. A kongresszus végül is részvénytársaságot alapított a távközlési cégek részesedését 50%-ra korlátozva, úgy hogy a többi részvény a „közé”, tehát nincs szó kifejezett állami részvételtől. A Comsat továbbá a statútumába lefektetett „közérdek iránti kötelezettségekkel” és az ezeket biztosító elnöki és kormányzati agencyknek (NASA, Federal Communications Commission) adott jogkörökkel tér el a vegyes vállalatoktól „a kormány eszköze” irányában, ahogy az alapító act a Comsat-ot nevezi.⁶⁷ Ezek a külföldi kormányokkal való kapcsolat elnöki felügyeletén kívül elsősorban technikai-fejlesztési kérdésekre, valamint antitrust problémákra vonatkoznak.

Az új alapítások közül a köztudatban az Amtrak — azaz a National Railroad Passenger Corporation — a legismertebb. Ez a District of Columbia Business Corporation Act szerint bejegyzett kereskedelmi társaság a kongresszus kísérlete a teljesen leromlott és elhanyagolt vasúti személyszállítás feltámasztására⁶⁸. Az Amtrak tehát nem public corporation, pénzügyi bázisa direkt szövetségi hozzájárulásból (és a kölcsöneiért viselt állami kezességből), valamint magánberuházásból áll. Az Amtrak szerződési ajánlatot tesz minden vasúttársaságnak, hogy átvállalja személyszállítási kötelezettségét; ezek a vállalatok végső soron az Amtrak részvényeseivé válnak.⁶⁹ Az Amtrak gyakorlati monopóliummá válását adminisztratív intézkedések segítik, privilégiumot élvez új vonalak nyitása és a tarifák megállapítása területén is. De nem a segély és kivételezés adja az Amtrak állami jellegét, hanem hogy ezekhez igazgatási részvétel is járul. Az Amtrak-ot az USA elnöke és a szenátus által kinevezett tagok alapították, a 15 igazgatósági tag közül 8 ugyancsak elnöki kinevezéssel és szenátusi jóváhagyással válik azzá, egyikük pedig a mindenkori Secretary of Transportation. Az Amtrak egyelőre még nem nyereséges — és

⁶⁶ 76 Stat 419. (1962).

⁶⁷ A Comsat törvényhozási vitájára és az antitrust biztosítékok gyakorlatilag nem kielégítő voltára ld. Miller—Ferrara, *Mixed* 310. kk. old.

⁶⁸ Rail Passenger Service Act 1970. 84. Stat 1327.

⁶⁹ Egy sereg pénzügyi és igazgatási kötöttség, amely egyébként egy vasútvonal bezárásával járna, így elesik, az Amtrak és a vele szerződött társaságok útvonalain más társaság nem működhet és ha nem fogadja el a szerződést, köteles a forgalmat 1975-ig fenntartani.

a vasúti közlekedés támogatásához fűződő közérdek belátható időn belül nem is teszi reálissá a gazdaságosságot. Ha viszont itt nem kereskedelmi megfontolások, hanem társadalmi cost-benefit mérlegelés a döntő, a teljes és nyílt állami tulajdon inkább összhangban állna a vállalat természetével.⁷⁰

3. *Az állami vállalat jogállását* nem könnyű megállapítani, hiszen mint mondtuk, szövetségi szinten nincs átfogó jogi szabályozásuk. Mivel alapításuk mindig speciális törvényhozási aktussal történik, az olyan állami szintű jogszabályok, mint pl. a Public Authorities Law New Yorkban, nem többek az egyes alapító Charterek pusztá kompilációjánál. Az alapító aktusokon kívüli szabályozás jellege már a történelmi alkotmányos tilalmaktól kezdve korlátozó. A szövetségi szabályozás két nagy területe a személyzeti és pénzügyi kérdéseket vonta szoros állami ellenőrzés alá és a pénzügyi kontroll vonatkozásában tartalmaz a New York-i törvény is általános rendelkezéseket. Mielőtt azonban ezekre a kérdésekre térnénk, foglalkozni kell a public corporations polgári jogi szempontból leglényegesebb vonásaival, elsősorban jogi személyiségük tartalmával, szerződéseik határaival, és a másik oldalon szerződési és különösen deliktualis felelősségükkel, azaz az állami immunitás kifejezésével vállalatára. Ezen kívül érintenünk kell a belső gazdálkodás szabadságát is.

a) Hogy a public corporation *jogi személy*, az az alapító charterben foglalt meghatalmazásokból következtethető ki, — a legal personality nem gyakorlati common law terminus. Mivel nincs általános jogszabály, mindegyik public corporation csakis azokkal a jogokkal rendelkezik, amelyeket statútumában kifejezetten megkapott. Gyakorlatilag a legfontosabb — és az amerikai irodalom ezt említi ki, mint a jogi személyiség megfelelőjét⁷¹ —, hogy a public corporation *perelhető* és maga is indíthat pert. Ezzel kerül ki a vállalat a „korona védőpajzsa” vagyis az állami szerveket megillető immunitás alól, amely a common law-ban és különösen az Egyesült Államokban paradox módon széles körben érvényesül ma is.

A *saját vagyon* kérdése itt is kezelési és használati jogosítványok alapján nyer megoldást. A public corporation vagyona az Egyesült Államok tulajdona. Ennek következtében a vállalattal szemben elkövetett vagyoni bűncselekmények egy tekintet alá esnek az USA tulajdona elleni lopással, rongálással stb.; továbbá a vállalat vagyona a helyi és állami adók szempontjából is szövetségi tulajdonnak minősül (amiből jelentős érdekelletétek támadnak). Ezenkívül az állami vállalat ingatlanszerzése is azok alá a szabályok alá esik, amelyek a szövetségnek az egyes államokban való ingatlantulajdonát rendezik. Szövetségi tulajdonnal az alkotmány szerint csak a kongresszus rendelkezhet. A szövetségi public corporationt viszont a kongresszus alapítja és azzal a szokásos rendelkezéssel teszi életképesé, hogy a vállalat törvényes úton mindenfajta

⁷⁰ Mixed 379.

⁷¹ Seidmann: The Theory 1., 93. old., Abel 198. old.

vagyont és érdekeltséget „megszerezhet,” birtokolhat, használhat és kezelhet, eladhat, bérbeadhat és másképpen is rendelkezhet vele — azok között a határok között, amelyek a korporáció céljának megvalósításához szükségesek vagy célszerűek. A public corporation vagyonának önállóságát mutatja az is, hogy — noha a szövetségi kormány az állami tulajdon ön-biztosítója — a vállalatoknak általános felhatalmazásuk van vagyontbiztosítási szerződés kötésére.⁷² Hasonló kivételes jogosítványa a public corporationnak, hogy elfogadhat ajándékot.⁷³

A public corporation vagyona, amelynek „szerzésére” így joga van, három forrásból táplálkozik. Alapvető a szövetségi pénz: az induló vagyonon felül az USA vállalatai tipikusan évi költségvetési hozzájárulásból élnek. Ez az autonómia hívei számára nemcsak a kongresszus (és a magánipar) bizalmatlanságának jele, de hatékony eszköze is az állami vállalat „lerántásának” a departmental agency szintjére. Mások viszont éppen itt mutatnak ki alapvető különbséget a public corporation „üzleti rugalmassága” javára.⁷⁴ A public corporation kölcsönt is vehet — de csak a Treasury-től, így szüntette meg a különböző kormánysszervek versenyét a beruházási piacon. A háború előtti gyakorlatot, hogy a vállalatok maguk bocsátottak ki kormány-garantált kötvényeket, 1948-ban, az állami vállalat Truman-féle újjászervezésével alapjában megszüntették.⁷⁵ Az a néhány vállalat, amely statútuma szerint mégis jogosult erre, szoros pénzügyi engedélyzési rendszerben teheti. Végül a public corporation szabadon használhatja fel nyereségét.

A vagyon feletti rendelkezés tekintetében a public corporation mentes a public funds-ra vonatkozó tilalmaktól és eljárási kötöttségektől. Az adminisztratív kiadásokat ugyan a kongresszus évenként meghatározza, de egyéb kiadásait a vállalat a kongresszus által jóváhagyott költségvetés keretében szabadon eszközölheti. Ez újabb csatatér az autonómia kérdésében — de tény az, hogy a public corporation itt is középütt áll a magánkorporáció és a departmental agency között: költségvetése ugyanis „business-type”: a részletes agency-butget-hez képest inkább informatív jellegű. Ugyanígy van az utólagos ellenőrzésnél is: nem kell minden egyes tétel legalitását igazolni — mondják az Act pártolói.⁷⁶ De facto azonban a hatóságok messze túlmennek a törvény keretein.⁷⁷ Másrészt igaz, hogy a költségvetési finanszírozás elúrhodása

⁷² Comptroller General 928.

⁷³ Ezt elvben az USA is megteheti, de az állandó gyakorlat szerint, ha az ajándék fenn- vagy megtartása kiadással jár, az elfogadáshoz kongresszusi jóváhagyás szükséges, ld. Goldberg—Seidmann 18. old.

⁷⁴ A departmental organisationnak év végén vissza kell térítenie a fel nem használt pénzt a Treasuryhöz, úgyszintén a nyereségét is. Ezzel szemben a public corporation évi támogatása az alapötke része lesz és átvihető a következő évre is. Goldberg—Seidmann 7. old., Enc. 41.

⁷⁵ Goldberg—Seidmann 20. kk. old.

⁷⁶ Goldberg—Seidmann 5. old.

⁷⁷ Abel 194. old.

az USA-ban az egyéb lehetőségekkel szemben (permanent assets tulajdonba adása, részvénykibocsátás) a közvetlen politikai alkudozások csataterére kényszerítette a vállalatokat,⁷⁸ amelytől a korporatív formával mindig is szabadulni akartak.

b) A public enterprise a statútuma által meghatározott tevékenységi körben elvileg szabadon köthet *szerződéseket*, ezeket a law of contract kormányozza és ennek megfelelő a szerződési felelősség is.

A statútumban meghatározott cél vagy tevékenység azért fontos, mert a common law-ban minden korporáció jogképességét behatárolják az ultra vires-szabályok. Ezt azonban ellensúlyozza a vállalat „hatalmának” igen általános megfogalmazása: mindent megtehet, ami véleménye szerint elősegíti kötelezettsége teljesítését. A vállalat állami voltából az USA-ban csak néhány jelentéktelen konkrét korlátozás folyik (pl. a kongresszus tagja nem juthat előnyhöz a szerződésből⁷⁹). Az sem érinti a vállalat szerződéseit (a partner vonatkozásában), ha a szerződés kötésére a miniszter utasította a vállalatot.⁸⁰ Az érem másik oldaláról, ti. a teljesítés adminisztratív betiltásáról bírósági gyakorlat híján⁸¹ nem tudható, hogy vis majornak minősül-e. Az angol gyakorlatban a légitársaságok elérték, hogy miniszteri utasításra felbontott szerződéseikért a miniszter feleljen.⁸² Az amerikai gyakorlatban viszont nem ritkák az olyan perek, amelyek célja az állami vállalat által kibocsátott kötvények „erejének” (a mögötte álló állami garanciának) kipróbálása volt. Ezek a baráti jogviták mintegy a public corporationnak az üzleti életbe való bevételeit jelentették.⁸³ A common law-ban egyébként nem lehet különböztetni az állami vállalatok magánjogi és igazgatási szerződési között, és nincs meg így az igazgatási szerződések esetében pl. a francia jogban kiépített igazgatási jogvédelem sem. A public corporations szerződési vagy a közönséges szerződési jog uralma alatt állnak, ennek minden felelősségi következményével, vagy pedig act of state-nek minősülnek és kívül esnek a polgári jogi felelősség birodalmán. A gyakorlatban tipikusan a szerződési jog érvényesül.

⁷⁸ A kongresszusi albizottság minden szorgalma ellenére sem tudja üzleti alapon megítélni a tervezett költségvetést. A hűzások valójában az egyes képviselők konkrét nyomásától függenek. Id. Lilenthal—Marquis 571, Pritchett 501., Government 320. old. Az „üzlet” legnagyobb kárára azonban az van, hogy a döntést kívülállók hozzák, akiket nem a vállalati érdek vezet, hanem pártszempontok, és a kormányzati pénzért való verseny pillanatnyi állása, l. Abel 194. old.

⁷⁹ Ti. mint magánember, ezt a szabályt azonban több könnyítés oldja. L. Goldberg—Seidmann: 22. old.

⁸⁰ Ez döntő az autonómia szempontjából. A vonatkozó iskolapélda Angliából származik, ahol a minister of aviation utasította az állami légitársaságokat hazai gyártmányú gépek vásárlására. Ebből szerencsétlenségek és műszaki problémák miatt komoly károk keletkeztek. A miniszter az őt „nemzeti érdek” alapján (ti. a brit repülőgépipar támogatása) megillető jogával élt. A vállalatok kiharcolták a kormánytól a károk megtérítését. L. Pryke 462. kk. old.

⁸¹ Enc. 40.

⁸² Enc. 40, Pryke 464. old.

⁸³ Gerwig 605. old.

c) Sokkal égetőbb a felelősség problémája a szerződésen kívül okozott károk területén. A public corporationra mint incorporated public authority-re is kiterjed a kormány mentessége a felelősség alól. Tudvalevő, hogy a „king can do no wrong” elvének érvényesülési területét Angliában 1947 óta⁸⁴ fokozatosan szűkítik. A public corporation területén a bíróságok a vállalat konkrét cselekményének „kormányzati” vagy „kereskedelmi” jellege szerinti különböztetéssel kísérleteznek, az utóbbiért kimondják a public corporation felelősségét in torts.⁸⁵ — A jogi közvélemény a történelem iróniáját látja abban, hogy a feudális immunitások éppen az USA-ban élnek legtovább a legnagyobb mértékben. Azonban a kép államonként igen változó és főleg a helyi szervek mentességéről van szó. Szövetségi szinten már az 1887-es Tucker Act engedélyezte az US perelését szerződési jogban és az 1946-os Tort Claims Act perelhetővé tette az államot meghatározott tort-okért. Mindemellett a public corporatiók statútuma rendszerint tartalmazza a „to sue and be sued in corporate name” felhatalmazást, amely tehát — mivel a korporációt a kongresszus alapította — általában hatálytalanítja a szuverén immunitását. Megjegyezendő azonban, hogy ez a klauzula a perindítás eljárási akadályait hárítja csak el és nem hat ki arra, hogy a kongresszus a vállalat felelősségét tetszés szerint limitálhatja.⁸⁶ A perelhetőségi klauzula nem jelenti továbbá azt, hogy a bíróságok nem korlátozzák a public corporation felelősségét, végső soron olyan okok alapján, amelyek ezek „köz” jellegéből adódnak. Olyan jogorvosítások (remedies) pl., amelyek a „rendes” departmental agency ellen nem adhatók meg, public corporation ellen sem érvényesíthetők.⁸⁷ Adam szerint a vállalat olyan tevékenységére, amely a standard adminisztratív agencies tevékenységével analóg, a bíróságok alkalmazzák a szuverén immunitás tételét.⁸⁸ Más elemzés szerint a mentesség kritériuma nem a „governmental” jellegű tevékenység — szembeállítva a „proprietary”-val —, hanem egyszerűen a public policy. Az olyan vagyoni kárért, amely elsődlegesen annak a programnak vagy alapvető kormányzati funkciónak következménye, amelyre a public corporationt létesítették, a vállalat a perelhetőség ellenére sem tehető felelőssé.⁸⁹

Az állami szektoron belül pernek nincs helye, sem public corporatiók egymás között, sem public corporation és más igazgatási szerv között. A bíróság egy public corporatiók között indított perben kimondta, hogy mindkettő a szövetségi kormányzat alkotórésze, s így hiányzik a felek közötti érdekeltetés, amely a perhez szükséges. Ennek ellenére a Comptroller General konkrét esetben

⁸⁴ Crown Proceedings Act of 1947.

⁸⁵ Az esetek szemléljét I. Enc. 42.

⁸⁶ Goldberg—Seidmann 36. old.

⁸⁷ TVA v. Lacy, 116. F. Supp. 15. (1953).

⁸⁸ Adam 199. old.

⁸⁹ Pl. a TVA esetében a vízjárás kontrollja és hajózhatóság. A perek sorozatában nem kellett kártérítést fizetnie az ezzel a tevékenységével okozott károkért. Lynn v. US 110. F. 2d 586, Grant v. TVA 49 F. Supp. 564., Atchley v. TVA 69. F. Supp. 952.

hozzájárult, hogy egy vétkeesen kárt okozó állami vállalat a másik állami vállalat kárát megtérítse.⁹⁰

A mondottakból azonban nem lehet arra következtetni, hogy a bíróságok tendenciózusan felelősség-korlátozók. Ellenkezőleg, a legfontosabb esetben, ha ti. a Charter *nem* tartalmazza a perelhetőségi felhatalmazást, a Legfelsőbb Bíróság kimondta, hogy a kongresszus általános gyakorlata alapján, amely a klauzúlát a charter-ba beleveszi, a perelhetőséget ekkor is meg kell engedni.⁹¹ Ez a tendencia felismerhető az egyes államok szintjén is, ahol pedig az immunitás tana erősebben érvényesült. New York államban az 50-es évektől kezdve a korábban általában mentes public corporationok perelhetővé váltak. (Különösen fontos Port of New York Authority mentességének megszűnése 1951-től.) A Petty v. Tennessee—Missouri Bridge Commission ügyben, 1959-ben a bíróság az alapító egyezményben szereplő sue and be sued klauzúlát annak ellenére is érvényesítette, hogy mindkét alapító államban még érvényesül a szuverén immunitás.⁹²

4. *Irányítás és ellenőrzés.* Mint láttuk, a public corporation polgári jogi jogállása éppen úgy van kialakítva, hogy „elrejtse” vagy „hatálytalanítsa” a public corporation állami oldalát. Valóban, a korporatív forma lényege éppen a gazdálkodó szerv leválasztása volt az államról, nevezetesen annak privilégiumairól és az ellenőrzésről. Ez a formális önállóság azonban csak a polgári jogi világra érvényes.⁹³ Kérdéses viszont, hogy van-e és mi a következménye ennek az adminisztratív oldalon. Az autonómia körüli csatározások *erre* vonatkoznak: a management önállóságára a minisztériumtól, a miniszter politikai motivációjú beavatkozásának kizárására. De nemcsak a miniszterről van szó, hanem ez a viszony a törvényhozással egy féltékenységi háromszöggé bővül. Az irodalomban közhely, hogy az USA-beli igen szoros személyzeti és pénzügyi ellenőrzés oka a kongresszus gyanakodása volt a korporáció önállóságát hangoztató vállalatokkal szemben, de egyben az adminisztráció jogkörét is korlátozni akarta.⁹⁴

Az autonómia az USA-beli public corporationra vonatkozó irodalom fő témája, nagyon fontos Angliában is, továbbá mindenképpen politikai kérdés. „Autonómia” Amerikában elsősorban azt jelenti, hogy az állami vállalat alkalmazkodik és beleilleszkedik az üzleti életre vonatkozó liberális szabadság-

⁹⁰ 26. Comp. 235.; más esetben azonban nem engedte meg a kártérítést, ld. Goldberg—Seidmann 37.

⁹¹ Keifer and Keifer v. Reconstruction Finance Corp. and Regional Agricultural Credit Corp. 306. US. 381. Korábbi ellenkező döntéssel együtt ld. Goldberg—Seidmann 34. old.

⁹² 359. US 275, Abel 199.

⁹³ A két szektor együttélésének alább tárgyalt problémái is mind jogi, vagy de facto állami privilégiumokból adódnak, amelyeknek az irányítási autonómiához semmi közük.

⁹⁴ L. pl. Hanson: Parliament, 180. 221. angol és USA példákból igen általános következtetéseket levonva.

mítoszba; Angliában viszont fordítva, a demokrácia parlamenti érvényesüléséről van szó: ha egyszer a vállalat public, mennyire teheti felelőssé az elégedetlen honpolgár képviselőjén keresztül? A vállalat szempontjából pedig mindkettő egyszerű üzleti kérdésként jelentkezik: mennyiben korlátozza őt az adminisztratív függőség abban, hogy az uralkodó magánüzlettel, annak törvényei szerint sikeresen kereskedjen.⁹⁵

Az autonómia azonban abban a belső vonatkozásában is politikai kérdés, hogy tényleges érvényesülése és mértéke nem az egyébként is hiányos jogi megfogalmazáson múlik: itt a hatalomgyakorlás hagyományainak és a mindenkori politikai klímának meghatározó szerepe van. A vállalat tényleges függése a jogi csatornákon kívül nem formális eszközökkel realizálódik. A minisztérium vagy a kormány megfelelő szakosított ügynöksége és a public corporation (vezetősége) közötti informális kapcsolatok döntik el végső soron az állami beleszólás mértékét. Jellemző, hogy Angliában, ahol az állami vállalat fejlődési iránya a miniszteriális szervezettől az önálló korporáció felé mutat, az irodalom panaszkodik, hogy lehetetlen megtudni mennyire lépi túl a miniszter jogilag korlátozott beleszólási lehetőségeit a zárt ajtók mögötti konzultációk során és kritizálja a fehérasztal mellőli miniszteri irányítást.⁹⁶ Ugyanígy jellemző, hogy Amerikában, ahol a public corporation a departmental organisation felé halad, az irodalom világosan kivehető „kormánypárti” szárnya az informális együttműködésnek csinált reklámot, igaz, hogy fordított előjellel, de mindenképpen az autonómia ellen: az autonómiára törekvő public corporation kizárja magát a policy-making-ből, amelyet pedig az informális együttműködés során befolyásolhatna.⁹⁷

Mit értenek autonómián követelői? Általában egy meghatározatlan business flexibility (beleértve a kockázati döntések) lehetőségét, konkrétan azt, hogy a felettes igazgatási szerv (minisztérium) ne avatkozzon bele mindennapos üzletvitelükbe, hanem csak az üzletpolitikát határozza meg,⁹⁸ és egész konkrétan, az USA-ban, pénzügyi függetlenséget az évenkénti kongresszusi hozzájárulástól, a szoros pénzügyi ellenőrzéstől, valamint önállóságot személyzeti ügyekben (nem közszolgálati státust).

⁹⁵ Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy a public corporation amerikai irodalma a „kormánypárti” és „autonómia párti” szerzők 20 éves csatározásának köszönhető, s a common law-ban szokatlan ideologikus jellege van, sőt az autonómia-követelés a public corporation igazgatóinak hangja, — egy meglehetősen anakronisztikus óhaj a magánsektor szabályozottságát tekintve. Az állami vállalat működésének egyetlen (angol) gazdasági elemzése hasznosnak találta az adminisztratív megkötöttségeket, l. Pryke 456. old.

⁹⁶ Government 303, 326 és 335. old.

⁹⁷ Seidmann: 89, 94. old.

⁹⁸ Lilienthal, a TVA igazgatója pl. kongresszusi hatáskörnek tartja a döntést abban, hogy építsen-e a TVA új völgyzárógátat, vagy milyen fajta kölcsönrel finanszírozza azt. Ez alatt a szint alatt teljes önállóságot követel. Szükségesnek tartja, hogy az igazgató kinevezése és a pénzügyi támogatás ne függjön politikai megfontolástól. L. Lilienthal—Marquis 560. old.

A pénzügyi és személyzeti kör az, ahol az USA-ban a 30-as évek végétől kezdve konkrét jogi korlátok épültek ki. Ezekkel a vállalatot kézben is lehet tartani. Amerikai módra valamiféle általánosabb szabályozás a kongresszus vagy az illetékes department jogaira nézve nem létezik.

a) A *törvényhozás* alapvető előzetes kontrollját az képviseli, hogy az US public corporationt csakis a kongresszus külön aktusa alapíthatja. A hangsúly az USA-ban nem a természetes engedélyezési követelményen van⁹⁹, hanem a törvényhozás kizárólagosságán. Sem a kormány rendelete nem hozhat létre új vállalatot, sem a meglévő vállalat nem alakíthat leányvállalatokat.¹⁰⁰ Az államok többségében is ez a tipikus szabályozás, de vannak kivételek. A tényleges hatalmat azonban elsősorban a public corporation költségvetésének jóváhagyásán és benne az évenkénti juttatásokkal tartja kezében a kongresszus. Az illetékes department vezetőjén keresztül felelősség az USA-ban nem játszik látható szerepet. Éppígy nem tudható, hogy a kongresszus beszámoltatja-e az egyes vállalatokat; annak van csak nyoma, hogy a vállalatok ellenálltak és nem akartak reportot adni a kongresszusi bizottságnak, mondván, hogy így belemossák őket a bürokráciába.¹⁰¹

Fel kell jegyezni, hogy Angliában a parlamenti ellenőrzésnek ez a formája viszont látványosan működik, — ha nem is hatékonyan. Az autonómia hívei itt is azzal érvelnek, hogy a beavatkozás (még ellenőrzés formájában is) káros a korporáció üzleti tevékenységére — szerintük ez csak addig megengedhető, amíg közérdeket érint. Ez viszont Angliában már nem a vállalat, hanem a miniszter felelőségének területe (és egyben korlátja: a miniszter meghatározhatja a policyt, de nem avatkozhat a napi „commercial” jellegű tevékenységbe). A miniszter ugyanakkor igyekszik a felelősséget visszahárítani a vállalatra. Híres példája ennek a beszámolás megtagadása arról, miért adott el a British Petroleum 1940-ben Japánnak olajat — amely valóban general policyt érintő kérdés volt. A hatásköri viták és információhiány végül is arra vezették a parlamentet, hogy közvetlenül tájékozódjon. Így állította fel 1955-ben a Select Committee on Nationalized Industries-t. Ennek vizsgálatai több bevált reformot indítottak el.¹⁰²

Az USA-ban is javasolták, hogy a kongresszus külön szakértői testületeken keresztül tájékozódjon a public korporációkról. Ez ugyanis legalább részben fékezne azt a politikai erőjátékot¹⁰³, amely pl. az évi támogatás mértékét a megfelelő kongresszusi albizottságban eldönti.

⁹⁹ Ez mindenütt kell, I. Enc. 66.

¹⁰⁰ Angliában pl. a parliament alapította statury corporation-on kívül számos chartered public corporation működik — ezeknek a korona adja a működési engedélyt, néhány típusmegkötöttséggel. L. ezekre Daintith, Mixed 216. old., Amerikára Abel 194. old.

¹⁰¹ Gerwig: 610—611. old.

¹⁰² Hanson Parliament 208. k., Daintith: Government Shareholding 335. kk. old., Enc. 71.

¹⁰³ Lilienthal—Marquis 572.

A *minisztériumi irányítás* sem nyert általános jogi megfogalmazást a vitában. A pénzügyi ellenőrzésen kívül az irodalom sem nevez idevágó konkrét problémát — pedig az autonómia kérdése éppen itt dől el. Igaz viszont, hogy a közszolgálati törvényen és a pénzügyi ellenőrzésen keresztül az irodalom szerint totális beavatkozás valósul meg: az auditor éppen a general policy kérdéseibe is beleszól.¹⁰⁴

Mind a francia, mind az angol jogban van a miniszternek szabályozott beavatkozási jogköre. Franciaországban az állami vállalat „fontos döntéseinek” legtöbbszörét jóvá kell hagyatni az ágazati és a pénzügyminiszterrel, a technikai operációkat pedig ugyanezek egy-egy vétőjoggal rendelkező képviselője ellenőrzi.¹⁰⁵ Említettük már, hogy a brit miniszter pedig „nemzeti érdekből adhat utasítást, ezenkívül külön engedélyezi a tőkeigényes átszervezést, fejlesztést, valamint a vállalat kölcsönfelvételeit és részvény kibocsátását.”¹⁰⁶ Az irodalom azonban egyetért abban, hogy az elhatárolás nem gyakorlati: a miniszter tényleges beleszólási hatalma korlátlan.¹⁰⁷

Mind a common law, mind pedig az amerikai politikai hagyomány megköveteli, hogy szóljunk a public corporation *bírói ellenőrzéséről* is. A bíróság érvénytelennek mondhatja ki a public corporation akcióit, mind a statútumban elnyert hatalma túllépése miatt, mind pedig az azzal való visszaélés miatt. Ez az utóbbi analóg az igazgatási jogi joggal való visszaélés koncepciójával.¹⁰⁸

b) Rátérve a public corporation adminisztratív ellenőrzésének az USA-ban konkrétan szabályozott területeire, a kevésbé fontos *személyzeti státus* kérdésével kezdjük. Az 1940-es Ramspeck Act¹⁰⁹ felhatalmazta az elnököt, hogy a szövetségi vállalat alkalmazottaira kiterjessze a közszolgálatra vonatkozó jogszabályok alkalmazását, és az elnökök széles körben éltek ezzel a diszkrecionális jogukkal.¹¹⁰ (A leglényegesebb kivétel a TVA maradt, amelynek statútuma kimondta, hogy az alkalmazás és előremenetel kérdésében nem alkalmazható politikai kritérium.) Az autonómia-párti irodalom a közszolgálati státusz formalisztikus szabályait, nehézségét, hierarchiáját és fegyelmi kötelezettségeit összeegyeztethetetlennek tartja a public corporation üzleti feladataival. Valóban, ha a korporatív státus célja az államtól való leválás, az érv találó. Gyakorlatilag azonban ma már a közszolgálatban is van kollektív szerződés, sztrájk

¹⁰⁴ Government 331. old.

¹⁰⁵ Enc. 68.

¹⁰⁶ Erre, valamint a beruházási tervezés új technikájának miniszteri rákényszerítéséről az iparra és ennek hasznáról Pryke 456.

¹⁰⁷ A policy és üzleti döntések összefolyására ld. Hanson: Parliament 208., kk. és Government 228. old. De garanciális okokból a miniszteri diszkréció fékentartására és gazdaságilag káros politikai döntések ellen — a vállalati szabadság jogi minimuma mellett áll Daintith: Mixed 284. old.

¹⁰⁸ Enc. 70, angol példákkal.

¹⁰⁹ 54 Stat 1211, 5 USCA §. 631/a.

¹¹⁰ Az egyes államokban a public corporationok minden rendszer nélkül tartoznak közszolgálatba, illetve maradnak azon kívül. Abel 193.

stb. Valószínűleg igaza van Friedmann-nak, hogy a civil service státus elsősorban a vezetőállásúak számára döntő kérdés — ti. anyagi kérdés, jöllehet a minisztériumok is felismerték, hogy fontos public corporation élére csak a magánkorporációval összemérhető fizetéssel lehet alkalmas embert kapni.¹¹¹ A vezetőség kinevezéséről általában az alapító aktus rendelkezik. A kinevezési jogkör az adminisztráció felső szintjén az elnök, kormány és a department vezetője között oszlik meg.

A *pénzügyi függés* jogforrása a Government Corporations Control Act, 1945¹¹². Ez az az aktus, amely a public corporation költségvetését és pénzügyi ellenőrzését közelíti a departmental agency-éhoz, illetve a másik oldalról az üzleti önállósággal nehezen összeegyeztethető korlátok közé szorítja és így az autonómia hívei szerint a korporáció minden előnyét elveszi.¹¹³

Az ellenőrzés szigorúságát a finanszírozási mód szülte, ti. a kongresszus jóváhagyásával apránként juttatott pénz. A Government Corporations Control Act „törvényhozási története” (amely Amerikában mintegy a „motívumokat” helyettesíti), mutatja, hogy ehhez eredetileg még szigorúbb ellenőrzést szántak. Csak az állami vállalatok kétségbeesett védekezése eredményezte a „business type budget” és a „commercial audit” kompromisszumát.¹¹⁴ Csakhogy mindkét terminus értelmezése az adminisztráció kezében van, amely a törvény meghozatala előtt is mindent megtett, hogy hatáskörét kiterjessze az állami vállalatokra és ezt a tendenciát 1945 után is folytatta. Az üzleti típus előnye a költségvetés és ellenőrzés esetében is a részletesség elkerülése lett volna¹¹⁵. A Bureau of Budget azonban részletes költségvetést kér¹¹⁶ és az ellenőrzés terén a Comptroller General és a General Accounting Office nemcsak nem tartja magát a „responsible private enterprise-re alkalmazott számvizsgálati módszerrel összehasonlítható” ellenőrzéshez (amelyet az Act előír), hanem a kongresszus és a bíróság sem tudták rákényszeríteni erre. Valójában hagyományá tették, hogy a számlákat nem egyszerűen verifikálják, hanem jóváhagyják és a kiadásokat, valamint kötelezettségvállalásokat abból a szempontból vizsgálják felül, hogy azok összhangban vannak-e a megfelelő statútummal, ti. ahogy azt a Comptroller-General értelmezi.¹¹⁷

Nem csoda — és ez megint csak jellemző az USA-ra, hogy a legfontosabb szövetségi public corporation, a TVA, tízévi harccal elérte, hogy mentesüljön a pénzügyi ellenőrzés e módja alól, éppúgy, mint ahogy személyzeti téren is kívül maradt a közszolgálaton.

¹¹¹ Enc. 64., Abel 193. old.

¹¹² 58. Stat 597. 31. USCA § 841—871.

¹¹³ Pritchett 509, Abel 194. old.

¹¹⁴ Részletesen Pritchett.

¹¹⁵ Goldberg—Seidmann 4. k. old.

¹¹⁶ Pritchett 499. old.

¹¹⁷ Abel 195. old. Enc. 72. Mivel a számvizsgálók Abel szerint azt tekintik küldetésüknek, hogy értelmezzék a törvényt és alkotmányt, az utólagos érvénytelenítés veszélye fenyegeti az állami vállalat üzleti tevékenységét.

c) Tekintettel arra az alapvető szerepre, amelyet az *adóztatás* az USA „gazdaságirányításában” játszik, érintenünk kell a public corporation adójogi helyzetét. Első pillantásra természetesnek látszik, hogy az állami vállalat mentes az adóktól, hiszen az állam nem adóztatja önmagát. Ez azonban csak a departmental organisations esetében nyilvánvaló. Ha a public corporation más vonatkozásban törekedik businesslike jogállásra, akkor az adózást is vállalnia kell. Ezt persze elsősorban a magánvállalatok hangoztatják, amelyek az adómentességben az egyenlő versenypozíció súlyos sérelmét látják. Ott pedig, ahol az állami vállalat gyakorlatilag monopolhelyzetben van, az adóztatás gazdaságosság próbája is lehet.¹¹⁸ A nemzetközi tendencia az, hogy a ténylegesen üzleti alapon működő, vagyis haszonra dolgozó állami vállalatokat adófizetésre kötelezzik.¹¹⁹

Az USA-ban nem vitatott, hogy a szövetség megadóztathatja a szövetség, az államok pedig az állami public corporations vagyont, operációit és jövedelmét. Ennek a hatalomnak a gyakorlását azonban az USA-ban a fenti általános szempontok mellett két speciális körülmény bonyolítja. Az egyik a public corporation jogállásának közelítése a departmental organisationshoz, a másik pedig az egyes államok vállalatainak szövetségi adóztatása, illetve a szövetségi vállalat alávetése az állami adóknak. Az immunitás köre a kormányzatközi adómentesség elméletének változó szerencsáját követte. Azt azonban korán tisztázták, hogy az immunitás — ha egyáltalán fennáll — csak magára a public corporationra vonatkozik és nem az alkalmazottakra és szerződő partnerekre, akik szintén megpróbálták „a korona védőpajzsa” alá kerülni.¹²⁰ Az elvi kérdésben — a tagállam vállalatának szövetségi adóztatása — a governmental, illetve proprietary functions gyakorlatilag nem elég éles és történetileg (az állam gazdasági funkcióit tekintve) túlhaladott megkülönböztetését alkalmazzák. A mentesség csak az állam olyan tevékenységére vonatkozik, amely „kizárólagosan és különösen” kormányzati jellegű és nem olyan, amelyet gyakran vagy végül magánvállalat is végez.¹²¹ (A konkrét esetben a Legfelsőbb Bíróság kimondta, hogy New York állam ásványvíz-palackozó vállalata, a Saratoga Spring Authority, nem mentes a szövetségi adók alól.) A bírói gyakorlat szerint az államok public korporációi általában fizetik a szövetségi adókat.¹²² Fordítva viszont — a szövetségi vállalat állami adói vonatkozásában — az ellenkező gyakorlat honosodott meg: a föderáció vállalata nem adózik az egyes államoknak. Ez a fenti teszt alkalmazásából adódik: az US Government ugyanis elvileg korlátozott és delegált hatalommal rendelkezik és ezért minden tevékenysége

¹¹⁸ Enc. 44., Mixed 371. old.

¹¹⁹ Enc. 44.

¹²⁰ Helvering v. Gerhardt 304 US 405. (1938), és Graves v. New York 306. US 466 (1939), valamint Abel 197. old.

¹²¹ New York v. US. 326. US 572 (1946).

¹²² Abel 198.

„kormányzati”.¹²³ A kongresszus az alapító statutumban természetesen biztosíthatja a szövetségi vállalat adó-immunitását az államokkal szemben. Ezt az elvi privilégiumot azonban az államok féltékenysége¹²⁴ és az egyenlő pozíciót követelő magántőke a látszat fenntartásával visszaveheti. A TVA pl. adómentes, de bevételének 5%-át fizeti in lieu of tax azoknak az államoknak és megyéknek, amelyekben működik.¹²⁵

5. A mixed economy-ből, tehát az állami vállalatnak az elvileg magán-gazdasági környezetben való szemléletéből, egyetlen fontos jogi probléma adódik: az egyenlő versenypozíciók biztosítása. Kérdés, hogy ez a követelés maga is nem elavult-e, különös tekintettel arra a bizonyos public purpose-ra, amely az állami vállalatok fő oka és amely éppen úgy át kell, hogy törtje a liberális egyenlőséget, mint ahogy a szociális törvényhozás tette annakidején. Másrészt láthattuk, hogy a public corporations egy tekintélyes részének nincs is versenytársa, ezek a deficités szolgáltatások valóban nem „élvezik” monopóliumukat, hanem az üzleti világon kívüli állami jóléti szolgáltatást látnak el. Figyelni kell azonban arra, hogy az ilyen pozíció nem zárja ki önműködően az indirekt versenyt.¹²⁶

Ott, ahol állami vállalat (közvetlenül vagy közvetve) valóban versenyben áll magánvállalattal, az állami vállalat nem kaphat privilégiumot. Ez Friedmann alapvető következtetése egy sor vegyesgazdaságú ország összehasonlító vizsgálatából.¹²⁷ Az egyenlő versenypozíciók biztosítását szolgáló legalapvetőbb jogi megoldásokkal az USA-ban már részletesen foglalkoztunk az állami vállalat jogállása kapcsán. Így itt csak utalunk a polgári jogi jogállást biztosító szabályokra, a felelősség megvalósulására, az igazgatási utasításra kötött ügyletek olyan rendezésére, amely az „államiságot” kívül tartja a polgári jog szféráján. Azt is láttuk, hogy az adómentesség a valóban üzleti alapon dolgozó állami vállalatra általában nem vonatkozik. Az ilyen alapvető szabályokon túl azonban az egyenlő pozíciók problémája jogpolitikai kérdés és megoldása általában nem jogi csatornákon keresztül történik. Tagadhatatlan viszont, hogy az informális módszerek végül is csakis a kormányzat, illetőleg az állami vállalat készségességétől függően vezetnek tényleges egyenlőségre. Az irodalom szerint ezen a téren kidolgozott jogi standardokra lenne szükség, annál is inkább, mert a jelenlegi helyzetben a common law bíróságok alkalmatlanok az egyenlő verseny kikényszerítésére.¹²⁸

¹²³ Abel 198.

¹²⁴ Az államok ellenséges magatartásának oka a szövetségi vállalatokkal szemben az adómentesség és a saját törvényhozás alóli kivétel volt. L. Weintraub, Introduction.

¹²⁵ Section 13, TVA Act, Abel 198.

¹²⁶ L. Daintith, Mixed 205.

¹²⁷ Friedmann, Mixed 390.

¹²⁸ Vö. Friedmann, Mixed 388, 390. kk. Daintith, Mixed 286. k.

III.

Sárközy Tamás

Összefoglalás: a burzsoá elmélet fejlődésének fő tendenciái

A burzsoá állami vállalatok angolszász, illetve kontinentális típusainak áttekintése után *rendkívül nehéz* a burzsoá állami vállalatok elméletéről összefoglalót mondani. A formák olyan sokféleségével, a tradíciók és a történeti fejlődés olyan méretű eltéréseivel, az eltérő jogok, eltérő gazdasági és politikai helyzetek olyan mérvével állunk szemben, hogy mint láttuk: a burzsoá szerzők is gyakran elutasítanak valamifajta az állami vállalatok jogállására vonatkozó átfogó elemzést. Mégis a tanulmányok befejezésekként igyekszünk *bizonyos általános tendenciákat összefoglalni* azzal, hogy tudjuk, hogy az olvasó szinte mindegyik következőben elhangzó tendenciával kapcsolatban fel tud majd hozni az általa olvasott anyagból néhány nem is jelentéktelen ellenpéldát. A szocialista vállalatirányítási és vállalati jog fejlesztése szempontjából levonható tanulságokra továbbá egy következő tanulmányban térünk ki. Megjegyzendő végül, hogy a burzsoá állami vállalatok jogából levont következtetéseknél mindig figyelembe kell venni, hogy ezek a vállalatok a kapitalista vállalatstruktúrájának csak szelvényét képezik, a fősúly természetesen a magánvállalatokon van.

A burzsoá állami vállalatokkal kapcsolatban megállapítható főbb tendenciák véleményünk szerint a következők:

a) *A burzsoá állami vállalat kezd egyre jobban valószínűségi vállalatként kiforrni*, természetesen a kapitalista vállalatfogalom szelvidebb, a nyereségmaximálást már meg nem követelő felfogásának megfelelően. Kezdenek kiválni az állami vállalatok közül egyrészt a pusztán belső államigazgatási jellegű üzemek, a közgazgatás-dologi szükségleteiről belülről gondoskodó tiszta Regiebetriebe, Aziende, stb. Másrészt megkezdődik a hivatalos, gazdasági befolyásolást szolgáló departmental organisationok, établissement public-ok, Behördék, agencyk, enti di coordinamento *önállósulása* a valódi vállalatoktól, kifejezésre juttatva azt, hogy az állami vállalat ugyan éppúgy a gazdasági befolyásolást szolgálja, mint pl. egy kormányhivatal szubvencionáló tevékenysége, ugyanakkor azonban a burzsoá állam befolyásoló tevékenységén belül az *állami vállalatok relatíve önálló helyet töltenek be*.

b) Az állami vállalatoknál általános követelményként kezd kiforrni a gazdasági szükségletek kielégítése érdekében folyó rentabilitásra törekvő tevékenység. Ebből következik, hogy az előzőeknek megfelelően az *állami vállalat hagyományos profilja általános jelleggel átalakul*, elválik a tradicionális közigazgatási háztartási üzem, illetve kommunális közszolgálati üzem profiltól; elterjed az ipar, a kereskedelem, a pénzügyek szinte valamennyi területén. Az állami

vállalatok profilja tehát rendkívül változatos lesz és előtérbe kerül közöttük a gazdasági befolyásolást a nyereségre törekvéssel összekötő vállalati típus.

c) Általános tendencia, hogy a vállalatnak minősülő szervezetek között bizonyos mértékű *relatív kiegyenlítődés, kétoldali közeledés, átcsapás megy végbe*, ami egyaránt jellemző a közigazgatási jogi és kereskedelmi jogi formák egymás-közötti viszonyára, továbbá a jogi személy – nem jogi személy alakzatokra is. Kezd érvényesülni a gyakorlatban és ennek megfelelően lassan tükröződni az elméletben, hogy az *állami vállalatok számára sem a tisztán közigazgatási jogi forma, sem a tisztán kereskedelmi társasági forma nem megfelelő*, még akkor sem, ha figyelembe vesszük az előbb említett átcsapás jelenségeit. A hagyományos államigazgatási formák domináló szerepét csak azokban az országokban lehet fenntartani, ahol az állami vállalat relatíve jelentéktelen, mint pl. Svájcban. A *kereskedelmi-társasági forma elvileg alkalmasabbnak látszik* az állami vállalatok számára, jobban képes az állami vállalat gazdasági jellegét kifejezni, — ennek felel meg elsősorban Európában a közigazgatási jogi formák terhére a kereskedelmi társasági formák relatív elterjedése. De mivel a kereskedelmi társasági forma a magánvállalatok igényeire szabott, az állami vállalat gazdasági befolyásoló feladatai, illetve szorosabb állami irányítási rendszere érvényesítésére a kereskedelmi társasági szabályok általában csak *jelentős módosítással* lehetnek alkalmazsák. E módosítások viszont a kereskedelmi társasági, illetve versenystruktúrában okoznak ellentmondásokat. Éppen ezért megjelentek és egyre erősödnek a kapitalista világban az olyan formák, amelyek nem közigazgatási jogiak, és nem is kereskedelmi jogiak, *hanem valami harmadik újab és egyben gazdasági jogiasan keresztülfekvő alakzatot képeznek*. Pl. a public corporation sem business law company, sem departmental enterprise, a francia nemzeti vállalat sem établissement public, sem kereskedelmi társaság. Úgy látszik, hogy a jövő jelentős mértékben az ilyen vegyes alakzatoké.

d) Minden kiegyenlítődés, közeledés és átcsapás ellenére a burzsoá állami vállalatok körében *nem lehet számítani a jogi formák teljes egyöntetűségének kialakítására*; a jogi formák változatosága bizonyos mértékig elősegíti azt, hogy a burzsoá állam az állami vállalatot gazdaságpolitikája érdekében rugalmasan felhasználja. Emellett a burzsoá állami vállalatok körében kialakultak olyan *jellegzetes vállalattípusok*, amelyek sajátos jellemvonásaikat a vállalat felépítése, a külső kapcsolatok kiépítése stb. vonatkozásában a jogi szabályozásban is megőrzik. Így igen lényeges a *versenyvállalatok és a monopolvállalatok szétválasztása*, amely nemcsak a kifejezetten erre építő Franciaországban, de más kapitalista országokban is megfigyelhető. A képlet pedig az, hogy *nagyobb vállalati önállóságot kell kialakítani a versenyszektorban és szorosabb irányítást a monopol-szektorban*. Emellett önálló jogi sajátosságokat mutatnak a *közszolgáltató vállalatok*, amelyek nemcsak a monopolizált, hanem a versenyszektorban is jelentkezhetnek. Ugyancsak sajátos jellemvonásokat mutatnak a *községek, a helyi önkormányzatok vállalatai*, éppen a regionális érdekek szolgálata érdekében.

E jellegzetes vállalat típusok a jogi szabályozásban is az állami vállalatok kialakulásában levő egységes jogának speciális alfajai.

e) Szinte valamennyi tárgyalta országban az adott helyen döntő szerepet játszó jogi vállalat típus vonatkozásában megállapítható a *vállalati önállóság növekedése*, legalábbis a jogi szabályozás szintjén, de rendszerint ténylegesen is. A jogszabályok általában abból indulnak ki, hogy az államnak az állami szektor *egésztét* kell megfognia, az állami szektornak mint egésznek kell gazdasági befolyásoló hatást kifejtenie, a *vállalati stratégiai döntések kialakítása*, a vállalat policyja fontos az állam számára, nem pedig a vállalat konkrét napi üzleti ügyei, amelyekben a vállalat részére biztosítani kell az üzleti életben való hatékony részvételhez szükséges *rugalmasságot*, a saját döntések gyors meghozatali lehetőségét. Így van ez az angol public corporationok, az olasz holdingtársaságok, az NSZK — osztrák részvénytársaságok, illetőleg kft-k vonatkozásában, de megfigyelhető a szorosabb állami irányítást megvalósító országokban is, pl. a francia versenyvállalatoknál, sőt bizonyos mértékben az állítólag autonómiájukat elvesztett amerikai állami vállalatknál is. Ahogy az állami vállalat megszűnik az államigazgatás kiegészítő, alárendelt, szolgáltató, termelő, elosztó háztartási üzeme lenni, úgy növekszik a vállalat gazdasági önállósága, ami nélkül vállalat-szerű gazdasági működés nem képzelhető el. Természetszerűen a vállalati önállóság nem lehet korlátlan, mint ahogy ma Nyugaton a magánvállalatok sem lehetnek teljesen mentesek az állami irányítástól, az állami gazdaságirányítás egyre jobban a magánvállalatokra is kiterjed. Ugyanakkor azonban az állami vállalatok és a magánvállalatok minden irányítási kiegyenlítődése ellenére az *állami vállalatok önállóságát a magánvállalatokénál jobban korlátozza az állami alapítás ténye, az állami tulajdon, az, hogy az állam gazdasági befolyásoló célt kíván e vállalatokkal megvalósítani, és ezért az állami vállalatok autonómiáját az átlagosnál jobban korlátozza*. Mindezek ellenére a korábbi állapothoz képest az állami vállalati önállóság *tendenciaszerű növekedése* világosan megállapítható.

f) Szinte valamennyi tárgyalta országban — részben a termelőerők fejlődése következtében, részben a magánszektorban végbemenő erőteljes koncentrációnak megfelelően (Agnelli: „a nagyság a fennmaradás ára”) — az állami vállalatok körében is végbemegy egy meglehetősen *erőteljes konszernképződési folyamat, erőteljes nagyvállalatképződés*. Ez vonatkozik részben a tisztán állami tulajdoni szervezetek konszernképződésére (pl. osztrák holdingalapítások vagy az angol — amerikai public corporationok leányvállalati láncolatai), részben olyan egyes állami-magántársaságokra, ahol a vállalatirányítás központi szerve állami, de a konszern tagjai között nemcsak tisztán állami vállalatok, de állami részesedéssel rendelkező magánvállalatok is vannak (olasz holdingok, NSZK Bundeskonszernjei). Ez utóbbi csoportnál relatíve megdőlt az a szabály, hogy állami vállalatoknak csak olyan vegyesvállalatok minősíthetők, ahol az állam részvénytöbbségben van, illetőleg részvényesi jogokon keresztül döntő befolyást tud gyakorolni a vállalat vezetésére. A konkrét arány országonként, vállalat-

típusonként, illetve ágazatonként változik, mert ezekhez a konszernekhez szép számmal tartoznak olyan vállalatok is, amelyekben az állam kisebbségi részvényt nyes. Ugyanakkor azonban ez a konszern egészének állami jellegét nem érinti, mert az állam döntő befolyását itt a konszern központja biztosítja.

g) Tendenciaként kezd kialakulni az *állami vállalatok irányításának egységes rendszere*, amely egyfelől valamennyi jogi formában működő állami vállalatra relatíve egységesen kiterjed, másrésztől *egyre szervezettebben beilleszkedik az állam politikai struktúrájába*. Kialakul ennek megfelelően a burzsoá államokban szokásos hatalmi ágak megosztása elvének megfelelően az *állami vállalat és a törvényhozás speciális kapcsolatrendszere*, az állami vállalatok kormányzati irányítása keretében egyre jobban szaporodnak az *állami vállalatok irányítására létrehozott speciális államigazgatási szervek*, minisztériumok és más főhatóságok pl. Olaszországban az Állami Részesedések Minisztériuma, Franciaországban az állami vállalatok speciális adóellenőrzését végző szerv stb.

h) Az állami vállalatok közigazgatási irányításánál a hagyományos egyedi államigazgatási aktusokban, illetőleg belső utasításokban jelentkező irányítási módszer helyett *egyre jobban előtérbe kerülnek a finomabb, általános normákban jelentkező pénzügyi, illetve személyzeti és egyéb közvetettnek is mondható eszközök*. A vállalatok konkrét utasítása és a vállalatok gazdálkodásába való operatív beavatkozás a versenyző, jelentősebb gazdasági egységet képező, a közigazgatási szervezetből kivált vállalatoknál általában kivételre szorul; ehelyett a vállalat vagyoni helyzetének alakulását, beruházási és árpolitikáját igyekszik a központi gazdaságirányítás részben normatívákkal, részben gazdasági befolyásolás útján meghatározni. Rendkívül nagy jelentőséget kap a burzsoá állami vállalatok irányításában a *vállalati vezetés valamilyen módon történő befolyásolása*. E körben részben kinevezési jogok gyakorlásáról van szó, részben viszont — és ez jelentősebb — *az államigazgatásnak a vállalatok vezetésébe való beépüléséről, azaz arról, hogy a vállalatok vezetőségében, felügyelő bizottságában részt vesznek és többségben is vannak az állami gazdaságirányító szervek képviselői*. Az állami vállalatok vezetése ezáltal jelentős mértékben *funkcionális jelleget kap*, ami azzal jár, hogy az *ágazati-szakmai minisztériumok relatíve háttérbe szorulnak*, illetve meg kell osztaniuk az állami vállalatok feletti felügyeletüket más gazdasági főhatóságokkal. Továbbá az állami vállalatok funkcionális irányítása alapvetően a *vállalatok vezetésén belül* jelentkezik, tehát a különböző állami gazdaságirányító szervek adott vállalattal kapcsolatos koordinatív tevékenysége általában *nem külső* minisztériumok közötti koordinálás lesz, hanem magán a vállalaton belül jelentkezik, ami csökkentheti e koordinálás lassúságát, bürokratikuságát. Emellett tendencia van arra is, hogy az állami vállalatok vezetőségében, felügyelő bizottságában résztvevő köztisztviselők *bizonyos mértékben függetlenednek* — a jogi szabályozás útján is — főhatóságuktól, tehát igény van arra, hogy ne egyszerűen munkáltató szervük megbízottjaként szerepeljenek az állami vállalatoknál, hanem egy jóval bonyolultabb transzmissziós funkciót teljesítsenek.

i) A burzsoá állami vállalatok vezetése tehát általában *kollektív*. Ez sok esetben a kereskedelmi társasági forma alkalmazásából szükségképp adódik. Ugyanakkor a kollektív vezetés tényezője a már említett államigazgatási főhatósági beépülésen túl az, hogy a jogi szabályozások rendszerint biztosítják a vállalat jelentősebb gazdasági partnerei szerinti *érdekszövetségek*, (pl. a fogyasztók képviselője) delegálását a vállalat vezetésébe, továbbá az állam a magánvállalatokhoz képest jóval nagyobb súlyt helyez a Mitbestimmung, a Partizipation állami vállalatoknál való fokozott megvalósítására, tehát arra, hogy a vállalat dolgozói részéről, meghatározott módon kiválasztott személyek, illetve a szakszervezet részt vegyenek az állami vállalatok vezetésében. E két utóbbi tényezőnek, a burzsoá érdekszövetségek részvételének, illetve a dolgozók bevonásának alapvetően a kapitalista társadalmi rendszerrel összefüggő okai vannak: az első esetben a magántőke befolyásának biztosítása az állami vállalatnál, a második esetben apologetikus jelleggel annak a bizonyítására való törekvés, hogy az állam az állami vállalatoknál ad a dolgozó véleményére, hogy magánvállalatoknál a Mitbestimmung, a Partizipation megvalósítása nem az államon múlik, mert lám az állam saját vállalatainál mindent megtesz ennek érdekében. Persze ehhez hozzá kell tenni, hogy a dolgozók bevonása a vállalat vezetésébe jelentős mértékben formális, döntő befolyást a vállalat üzletpolitikájának kialakítására már kisebbségi helyzetüknél fogva sem tudnak gyakorolni.

TUDOMÁNYOS PÁLYAFUTÁS — TUDOMÁNYOS HATÉKONYSÁG

VARGA KÁROLY

1. A probléma

Tanulmányunkban a tudományos pályafutások típusaival és tényezőivel foglalkozunk. Ez elsősorban tudományszociológiai téma, de egyéb diszciplínák is érdekelték benne. A szociálpszichológia nagyon is közelről, mint látni fogjuk. De a közgazdaságtudománynak is számolnia kell ezzel, a kutatások hatékonyságát és ezen keresztül a tudománynak a műszaki fejlesztésben és a gazdaságnövekedésben betöltött szerepét érintő problémával. A gazdaságnövekedés fő tényezője a fejlett ipari országokban a műszaki fejlődés. A kutatás és fejlesztés azonban nemcsak a szorosan vett műszaki haladás tényezője, hanem ma már kutatási feladatként nyerne megfogalmazást a termelékenység fokozásával kapcsolatos szervezeti, jogi, személyzeti, a hatékony vállalkozói magatartást és manageri viselkedést, az üzleti politikát és a munkaerő kreativitását érintő problémák is. A tétel, „a tudomány közvetlenül termelőerővé válik”, egyre több és gazdagabb vonatkozásban lesz igaz.

Ezért merül fel viszont egyre sürgetőbben a feladat: elemezzük tudományosan magának a tudománynak hatékonysági tényezőit is. Az alacsony hatásfokkal működő kutatás olyan luxus, amit a népgazdaság egésze fizet meg, továbbgyűrűző, alig belátható mértékű veszteségekkel. A kutatás pedig nem kis mértékben éppen akkor és attól alacsonyabb hatásfokú, ha a tudományos „tőkejavak,” melyekkel versenyképes és nyereséges tudományos ismereteket lehetne előállítani, olyanok kezelésében vannak, akik ezeket nem tudják megfelelő fokon működtetni. A modern kutatás intézményi keretek között folyik, és eredményessége — területektől és témáktól függően ugyan, de átlagosan nagy és növekvő mértékben — igényeket támaszt az anyagi és szervezeti erőforrások iránt. Legalább középtávú témaszerződés, megfelelő erősségű és felkészültségű személyzet, az elgondolásokat keresztül hajtani tudó hatalom és tekintély nélkül mit sem ér a tudományos témának való belső elkötelezettség, a tárgykör világszínvonalú ismerete, a szakma módszertanának fejlődésével való lépéstartás és a provinciális mezőnyből kitörő gondolatok.

A tudás és a tudományos alkotóerő hatástalan marad a kutatási feltételeket biztosító szociális hatalom nélkül, ez utóbbi viszont jóval a lehetőségek alatt marad, ha nem társul a tudományosság értékeivel, a szorgalommal és a tehetőséggel, az alapossággal és korszerűséggel, az univerzalizmussal és a tudomány

forradalmi szellemével. A tudományos alkotóerő és a tudomány talaján termelődött szociális hatalom disszociálódása mindenképpen a tudományos hatékonyság ellen dolgozik, és népgazdasági és osztársadalmi károk, áldozatok, mulasztások (Kornai, 1972) forrása.

A tudományos karrierek problémája tehát nemcsak azok ügye, akiket konkrétan érint, hanem a „korszerű kutatás — erőforrások — szociális hatalom (pozíció, befolyás)” hatáslánc értelmében (ahogy ezt az összefüggést az imént felvillantottuk) magáé a társadalomé.

De vajon tudjuk-e irányítani azokat a mechanizmusokat, amelyek a tudományos pozícióknak a hiteles tudományos alkotóerő szerinti elosztását biztosítják? Egyáltalán mennyit tudunk az itt működő spontán hatóerőkről? Nos, alighanem jóval kevesebbet, mint amennyit a dolog népgazdasági fontossága megkövetelne.

A tudományos pályafutások társadalmi jelentőségű problematikájában az alábbiakban néhány elemi kérdés tisztázását kíséreljük meg. Mi a gyors és a lassú, a normális és a patológikus tudományos karrier, és milyen tudománytani, szociológiai és szociálpszichológiai tényezők és tényezőegyüttesek adhatnak magyarázatot egyik vagy másik karrier-típus előfordulásáért? A tudományos pályafutással kapcsolatos definíciók kérdésében messzemenően Nowakowskának, a kiváló lengyel tudományozológusnak munkásságára támaszkodunk (1973, 1974); a magyarázat tekintetében pedig az ő elméleti modelljét saját empirikus eredményeinkkel szembesítjük.

A tudományos karrier nehezen megfogható problematikájában Nowakowska termékeny absztrakciója, a *tudományos esemény* fogalma teremtett rendet. Tudományos eseményen olyasmit érthetünk, mint egy tudományos probléma megoldása, egy tanulmány vagy könyv közreadása, egy fokozat megszerzése, egy pozíció elnyerése. Ezeknek az eseményeknek az osztályát Nowakowska három alosztályra bontja. Ezek közül az első a szorosabb értelemben vett tudományos eseményeket tartalmazza, tehát a tudományos problémamegoldás típusába tartozókat. Ezek az események a tudománynak nyújtott kontribúció jelentőségével jellemezhetők, és egyben a tudós igazi tudományos tekintélyének növekedését tükrözik. A második alosztályba a tudományos pozíciók elnyerésének eseményeit sorolja. (A harmadikba, mellyel itt nem foglalkozunk, a tudományos közösség formális vagy informális elismerését közvetítő események tartoznak.)

Egy adott tudós pályafutását mármint Nowakowska úgy értelmezi, mint annak a három függvénynek összjátékát, melyek a tudományos események e három osztályában időben létrejött változásokat írják le. A gyors, ill. lassú tudományos karrier a tudományos események időfüggvénye gyorsabb, illetve lassúbb növekedéseként fogható fel, míg a normális, ill. patológikus karrier úgy értelmezhető, mint a hiteles tudományos tekintély időfüggvénye és a pozíciókban kifejeződő szociális hatalom időfüggvénye növekedése közötti összhang, illetve

feszültség esetei. Ha a szociális hatalom időfüggvénye gyorsabban növekszik, mint a hiteles tudományos tekintélyé, érdemen felüli karrierről (ÉFK) beszélünk, ha lassabban, érdemen aluli karrierről (ÉAK).

Ennyit a definíciókról. Ami a magyarázatokat (vagy az előfordulási gyakoriságok előrebecslését) illeti, mindketten egy szociálpszichológiai elméletből indultunk ki. Nowakowska is és e sorok írója is (több éven keresztül egymás munkájáról mit sem tudva, majd egy KGST együttműködési programban találkozva) a *teljesítménymotivációnak a tudományos hatékonyságra gyakorolt hatását* vizsgálta.

A jelen tanulmány először azzal a kérdéskörrel foglalkozik, hogy a tudásban működő motiváció milyen formában és milyen mértékig lehet tényezője a gyors vagy lassú, normális vagy patológikus tudományos karriereknek. Itt ki fogunk térni a teljesítménymotiváció és a hatalmi motiváció Nowakowskánál „vagylagos”, a mi szemléletünkben „konfiguratív” tényezőpárjának a két közelítésben eltérő predikcióira. Majd elhagyjuk a szociálpszichológiai modellt és olyan szociológiai magyarázat után nézünk, amely véleményünk szerint választ tud adni az egyéni motiváció oldaláról kényszerűen nyitva hagyott kérdésekre is.

Ehhez azonban látnunk kell a teljesítménymotivációs elméletnek és a konfigurációs közelítésmódnak a témába vágó néhány eredményét.

2. „Konfigurációs” elemzés a teljesítménymotivációs kutatásokban és saját projektünkben

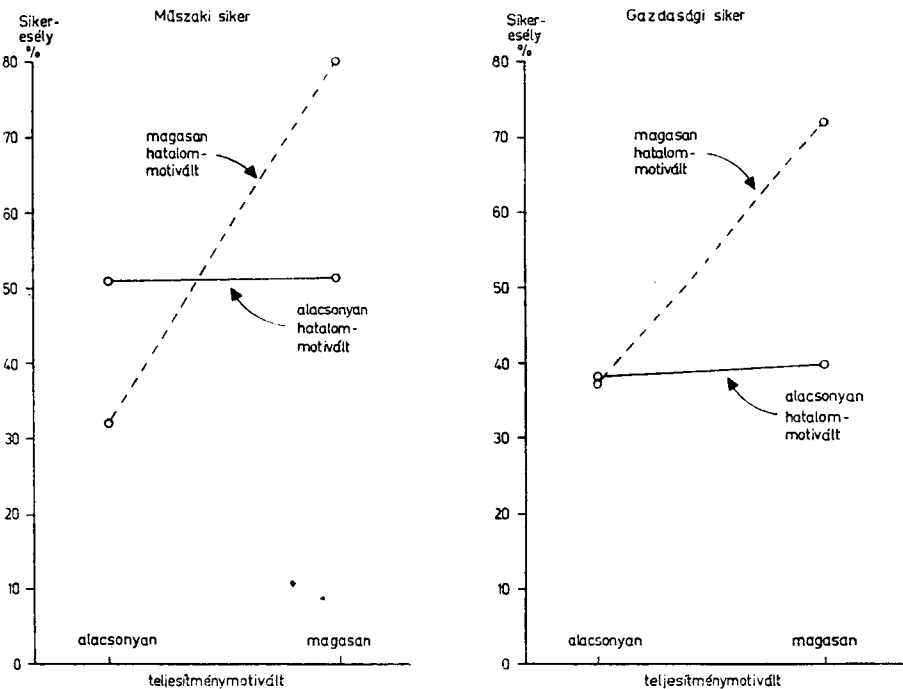
A teljesítménymotiváció (TM) témakörében először Groesbeck (1958) és Samelson (1958) végzett konfigurációs elemzést.¹ Mindkét szerző a vizsgált motívum-konfigurációba az affiliatív (barátkozási) szükségletet (AM) vette be a teljesítményszükséglet mellé. Nem sokkal később Meyer, Walker és Litwin (1961) vizsgálta három motívum, a teljesítmény-, a barátkozási és a hatalmi (HM) sajátos együtteseit manegerek és specialisták kritériumcsoportjaiban.

¹ A „konfigurációs osztályozás” módszertanát Meehl (1950), Horst (1954) és McQuitty (1957) dolgozta ki. A „Meehl paradoxon” kimondja, hogy „egy teszt két elemi tétele, ha együtt vesszük őket, tökéletesen korrelálhat egy kritériummal, még akkor is, ha külön-külön egyáltalán nem korrelálnak vele”. Ennek McQuitty-féle általánosítása pedig a „tökéletes függetlenség” Neyman (1950) féle meghatározásával összhangban úgy szól, hogy „az előrebecslők és a kritériumok között sok olyan összefüggés állhat fenn, amelyek nem nyilvánulnak meg akkor, ha az elemzéseket az egyes elemi tételekkel (itemekkel) való kapcsolatokra korlátozzuk, még ha minden egyes itemet minden egyes kritériummal kapcsolatban tanulmányozunk is”. (12. old.)

A „Meehl paradoxonban” kifejezett „jelenlevő, de meg nem nyilvánuló” viszonyok elvét az alábbiakban abban az igénytelenebb és ezért még biztosabban érvényesülő formájában alkalmazzuk, hogy ott, ahol már az egyes itemek (tesztek) is rendelkeztek bizonyos (bár talán nem elég markáns) hatással a kritérium változókra, ott a tesztek, illetve az általuk mért személyiségjegyek konfigurációjának megemelkedett előrebecslő erejét várhatjuk.

Weiner és Rubin (1969) kutatási-fejlesztési vállalkozók motívum-együtteseit, szintén a teljesítmény, a hatalom és a barátkozás vonatkozásában, a vállalati eredményességre gyakorolt hatásukban vizsgálta.

Azt találta, hogy e kritérium vonatkozásában a legjobb előrebecslő a magas teljesítmény-, közepes hatalmi és alacsony barátkozási szükséglet konfigurációja. Roberts (1969) a vállalkozói eredményességgel a magas teljesítmény-szükséglet és a közepesen erős hatalmi szükséglet konfigurációját, a kudarcra az alacsony teljesítményszükséglet és a magas vagy alacsony hatalmi szükséglet konfigurációját találta kapcsolódni. Röviden felidézve legfontosabb saját eredményeinket a TM és a HM konfigurációjával kapcsolatban,² rámutatunk arra, hogy míg az alacsonyan hatalom-motivált csoportban mindegy volt a kutatási-fejlesztési hatékonyság szempontjából, hogy valaki magasan vagy alacsonyan teljesítménymotivált-e, addig a magas HM csoportban a magas TM siker esélye 84% volt, az alacsony TM-é pedig csak 33%. (Gazdasági siker vonatkozásában majdnem ilyen éles, hasonló értelmű eredményt kaptunk.) (Lásd: 1. ábra.)

² Az említett konfiguráción kívül egyéb konfigurációk hatását is vizsgáltuk a K + F hatékonyságra. Így pl. a TM és a „neuroticizmus” (feszültség szint) konfigurációját, ahol azt kaptuk, hogy a mind a TM, mind a neuroticizmus tekintetében magasak a legsikeresebbek. Továbbá megvizsgáltuk a különböző projektív tesztekkel felvett TM adatok konfigurációjának összefüggését a K + F projekt-sikerekkel. Azt találtuk, hogy a French Test of Insighttal (French, 1958) kiváltott teljesítmény képzet varianciája azoknak a személyeknek a mintájában különösen jó prediktora a K + F sikernek, akik akár a Rees féle „álcázott kérdések tesztjén” (1967), akár egy mondatkiegészítési teszten (Morrison,

Nem részletezzük e markáns eredmény értelmezése irányában tett erőfeszítéseinket, hiszen ezeket másutt leírtuk (Varga, 1974, 1975). A fentebb idézett szerzők, különösen Weiner és Rubin, valamint Roberts eredményei hasonló irányba mutatnak. Csak megemlítjük, hogy újabban felmerült bennünk a gyanú, hogy a magas TM—magas HM konfigurációjában szereplő hatalmi motiváció nem egészen azonos azzal, amelyik az alacsony TM—magas HM konfigurációs típusban szerepel. Mi ugyan egységesen a Veroff-féle hatalmi motívumot mértük (Veroff, 1958), de kevésbé megbízhatóan, mint a McClelland-féle teljesítményszükségletet. A kisebb pontosságú mérés alapján előfordulhatott az, hogy a heterogénebb kategóriában a TM-mel való keresztezés szétválasztotta és polarizálta a tisztán Veroffi HM képzeteket (amelyek az Adleri hagyományban meghatározott Minderwertigkeitsgefühl kompenzációjával kapcsolatosak) és azokat, amelyeket a Robert White-féle kompetencia-motívum konstuktuma alapján Uleman (1972) definiált mint az egészséges „befolyásigény” képzeteit. Még nem ellenőrzött hipotézisünk szerint az alacsony TM csoportban a Veroff-HM, a magas TM csoportban pedig az Uleman-HM („befolyásigény”) a konfiguráció másik eleme.

3. Nowakowska „tudományos pályafutás” modellje szembesítve saját eredményeinkkel

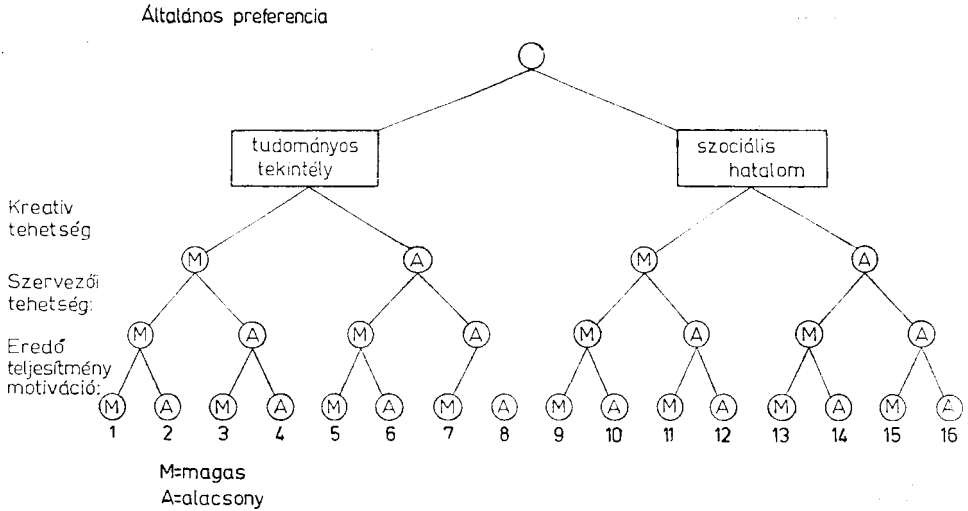
a) A modell és a belőle levezetett pálya-típusok (karriertaxonómia)

Nowakowska vizsgálódásainak talán legérdekesebb eredménye annak a paradoxonnak formális matematikai leírása, hogy az eredő teljesítménymotivációban (resultant nAch) alacsony tudósok (tehát akiknél a „sikerkeresési szükséglet” alacsonyabb, mint a „kudarckerülési”), rugalmatlan módon fognak viselkedni a feladatok nehézségével kapcsolatban: ha a közülük tehetségesebbek a nehéz feladatokat választják, a kevésbé tehetségesek még ennél is nehezebbeket, s ha a kevésbé tehetségesek a könnyűeket, a tehetségesek még ennél is könnyebbeket.

Mi azonban nem ezzel az egyetlen motívum függvényében vizsgált kimenetellel kívánunk foglalkozni, hanem motívumok konfigurációjának hatásával.

1964) már magas pontszámokat nyertek. Végül megvizsgáltuk a projektív TM és két nemprojektív skála (Mitchell, 1961) értékei konfigurációjának hatását az említett kritériumra, amit szintén kibővítettünk a kutatási projekt kezdeményezésével és a külföldi és hazai publikációk számával. Azt találtuk, hogy a $K + F$ projekt-sikerrel csak a projektív úton nyert (nem tudatos) TM adat áll kapcsolatban, a projektek kezdeményezésével csak a kérdőívvel nyert (az önminősítésben megjelenő), a publikációk számával pedig egy olyan együttes, amelyben a projektív tesztek TM értékei magasak, az önminősítésben adott TM értékek viszont alacsonyak. — Ez arra mutat, hogy a $K + F$ projekt-siker szempontjából prediktív erejű mutatók közül határozottan ki kell zárunk azokat, amelyek a vizsgálói személyek véleményét tükrözik saját teljesítménymotivációjukról, és hogy a naív kérdőíves technikák számára hozzáférhetetlen ez a siker szempontjából előrebecslő értékű személyiség-diszpozíció.

Ilyennel ugyan első látásra nem találkozunk Nowakowska említett tanulmányaiban, de kissé behatóbb vizsgálatra mégis észreveszünk valami egészen hasonlókat. Nowakowska a tudományos karriernek tényezői közül négygyel foglalkozik modelljében. (Lásd: 2. ábra.)

Ezek:

1. A tudományos tekintélyre vagy a szociális hatalomra irányuló általános preferencia
2. a magas vagy alacsony kreatív tehetség
3. a magas vagy alacsony szervezési tehetség
4. a magas vagy alacsony eredő teljesítménymotiváció.

Ezek közül a két középső a tehetséggel kapcsolatos, az első és a negyedik viszont egyaránt a motivációval. S mivel az „általános preferencia” egyik választási lehetősége a „szociális hatalom,” gyaníthatjuk, hogy itt a HM-ről van szó, éppúgy, mint a mi empirikus vizsgálódásainkban. Mivel továbbá Nowakowska a hiteles tudományos tekintélyt szigorúan a tudományos teljesítményhez köti, kézenfekvő, hogy az erre irányuló választás nem lehet más, mint a tudósban működő hiteles teljesítménymotiváció. A teljesítménymotiváció tehát, a mi szempontunk szerint a modell két változójában is jelen van, tehát a modellből képzett taxonómia két emeletén is, a legfelsőn és a legalsón.

b) *A taxonómiában elrejtett konfiguráció*

Ámde ily módon még konfigurációt is kaphatunk a TM és a HM között, amely — némi hozzáigazítással — párhuzamba hozható saját, empirikus adatokat tükröző ábránkkal.

Így a mi ábránkon látható *magas TM—alacsony HM* konfigurációnak egyértelműen megfelelnek Nowakowska első nyolc karrier-típusa közül a páratlan számúak; hiszen ezeknél a szociális hatalom ambíciója hiányzik, TM-jük viszont két szempont alapján is magasnak tekinthető: amennyiben a tudományos teljesítményre épülő tudományos tekintélyt igénylik és amennyiben az eredő TM-ben is magasak.

Az *alacsony TM—alacsony HM* konfigurációnak ugyanezen első nyolc típus páros számai feleltethetők meg, akiknél a hatalmi törekvés hiánya alacsony eredő TM-mel találkozik. Itt azonban problémát okoz az, hogy ezek mégis csak a tudományos teljesítmény útján akarnak tekintélyt szerezni, tehát nem vitatható el tőlük a TM bizonyos foka. Ezek tehát, a mi felfogásunk szerint ellentmondásos típusok: a Nowakowska modell első dimenziójában teljesítménymotiváltak, a negyedikben nem-teljesítménymotiváltak. Saját sémánkba csak úgy tudjuk besorolni őket, ha eltekintünk az egyik — az első — dimenzióban történt minősítésüktől.

A másik két konfigurációs típus, melyekben a magas HM magas, illetve alacsony TM-mel párosul, a mi ábránkon a függőlegest közelítő meredek vonal két végpontján, Nowakowska taxonómiájában pedig a 9-től 16-ig terjedő típusokban nyer ábrázolást. A páratlan számú típusok a *magas TM—magas HM* konfigurációt, a párosak az *alacsony TM—magas HM* konfigurációt képviselik.

c) *Saját empirikus adataink eltérése a modell előrebecsléseitől*

Érdekes, hogy Nowakowska taxonómiájának első nyolc típusával, a tudományos teljesítményt és tekintélyt ambicionálókkal foglalkozott behatóbban, mivel modellje alapján ezekre tudott adni több és jelentősebb előrebecslést, s a második nyolcra, a szociális hatalomra törekvőknek jóval kevesebb figyelmet szentelt.

Míg az első nyolc egyes típusainak karrieresélyeit megvizsgálja a két pótlólag felvett dimenzió, a kreatív tehetség és a szervezési tehetség interakciójának függvényében is, addig a második nyolcból csak kettővel, a 9-essel és a 10-essel foglalkozik (akiknél tehát mindkét lehetőség egyaránt magas, különbség csak abban van köztük, hogy a magas HM-hez járul vagy nem járul bennük magas TM is).

Ez az egyenlőtlenül elosztott figyelem annál is meglepőbb, mivel a mi empirikus adataink szerint a tudományos hatékonyság összes varianciájából sokkal többet magyaráznak ezek a lista második szakaszában, a magas HM térfelén található típusok (lásd a nagyon alacsony hatékonyság-értékektől a nagyon magasokig nyúló, meredek vonalat az 1. ábrán), mint azok, amelyekben a magas vagy alacsony TM alacsony HM-mel kombinálódik (lásd a majdnem vízszintes és a „langyos” zónában elhelyezkedő vonalat).

S Nowakowska predikcióiban az első nyolc típus sikervarianciájának nagyobb részét nem a két tehetség dimenzióval való interakció magyarázza,

hanem a TM varianciája. Ezzel szemben a mi adataink arról tanúskodnak, hogy a TM varianciája mit sem ér a hatékonyság előrebecslésében az alacsony HM-mel jellemzett típusokban. Ez világos ellentmondás a két modell predikciói között. Hasonló ellentmondás az is, hogy a magas HM-mel jellemzett térfélnek annál a két típusánál, amelyet Nowakowska futólag megvizsgált, modelljéből nem voltak predikálhatók jelentős különbségek. Sőt inkább egy alapvető *hasonlóság*: mindkettő esetében gyorsabban növekszik a szociális hatalom időfüggvénye, mint a hiteles tudományos tekintélyé, így mindkettő a Nowakowska által „érdemen felüli karriernek” (ÉFK) nevezett és patológikusnak minősített pályát követi. A magas TM-mel konfiguráló típus töretlenül és egyértelműen, az alacsony TM-mel konfiguráló pedig nehezebben előrebecsülhetően, amennyiben vagy szélsőséges hatalmi karriert csinál, vagy semmilyen. Mi viszont, mint láttuk, éppen e két típus között kaptuk a legnagyobb *különbséget*. Mivel vizsgálatunk nem volt reprezentatív, némely empirikus adatunk úgy is felfogható, mint a Nowakowska általános érvényű modelljében periférikusan helyet kapó részleges esetek illusztrációi. Tehát pl. nem zárhatjuk ki azt a feltételezést, hogy a mi egészen hatástalan és sikertelen *alacsony TM – magas HM* alanyaink a Nowakowska-féle 10. típusból az „elkallódott” elemeknek felelnek meg, akiket a modell logikája nem tud elkülöníteni az ugyanezen típusba tartozó, de hatalmi karriert befutott egyedekből. Azt viszont már nehezebben állíthatnánk, hogy az igazán hatékony és sikeres *magas TM – magas HM* alanyaink patológikus karrierűek lennének, hiszen hatékonyságukat nem beosztásukkal, hanem éppen kutató projektjeik sikerességével, továbbá hazai és külföldi szabadalmaik és publikációik számával mértük.

4. A modell fogalmainak tartalmi bővítése és a konfigurációs szempont érvényesítése

Saját empirikus adataink és Nowakowska modell-predikciói ellentmondásainak feloldására mi a következő javaslatot terjesztjük elő. Véleményünk szerint a modellben ki kellene bővíteni mind a TM, mind szociális hatalom ambíciójának definícióját, és kifejezetté kellene tenni a kettő közötti lehetséges konfigurációkat.

a) A TM mint a karrier-patológia kizárója

Ami a TM konstruktumát illeti, ebből Nowakowska modellje csak azt a mozzanatot veszi tekintetbe, hogy az eredő TM-ben magas személy a közepesen kockázatos feladatokat vállalja. A mi vizsgálatot irányító hipotéziseink a TM konstruktumban levő olyan további implikációkkal is számoltak, mint a magas TM személy *belső oksági tulajdonítása (internal causality attribution)*, ami *megnövekedett munkaszeretetet, felelősségtudatot és a sikernek való intenzívebb örülni tudást* (s ezáltal pozitív irányban működő ön-megerősítési rendszert) valószínű-

sít. Ha ezek és a konfiguráció kifejezett lehetősége is adva lett volna a modellben, akkor a szociális hatalomra törő, ámde egyidejűleg teljesítményszükséglettel is jellemezhető személyek nem kerülhettek volna a patológikus karrierek osztályába, tekintettel arra, hogy a teljesítménymotivált személy csak a teljesítmény alapján megérdemelt elismerésnek tud örülni, s csak ilyennek van számára jelentősége. Ez a finomítás — hangsúlyozzuk — egyaránt megköveteli a TM fogalom több elemének módosítását és a hatalmi szükséglettel való konfiguráció lehetőségének elismerését. Bármelyikük egyedül, a másik nélkül, hatástalan maradna. De ugyanígy szükséges a HM fogalmának kibővítése is.

b) *A szociális hatalom mint a teljesítmény-ambíciók realitásának feltétele*

A magas TM — magas HM konfigurációba nem megfelelő az a szűken fogalmazott konstruktum, amit Nowakowska definíciója nyújt (egyébként a szociális hatalom közkeletű definícióival összhangban). Az így értett szociális hatalom: „annak lehetősége, hogy közvetlen és döntő befolyással legyünk mások sorsára”. Ennek ambíciója, ha eluralkodik vagy akár elébe is kerül a tudományos teljesítmény szükségletének, valóban tényezője lehet a patológikus karrierek, s ezzel nehéz volna konfigurációba hozni az implikációinak teljességében aktivizált TM-et. Jól konfigurálhat viszont ez utóbbival a hatalom-fogalom olyan kibővítése, ahol a „mások sorsa” mellé bevesszük a „*saját magunk tudományos sorsa*” mozzanatot. Ezt indokolja az a bevezetőben említett körülmény, hogy a tudomány mai feltételei között nem lehet eredményesen kutatni bizonyos hatalom, szabadkéz nélkül, a kutatások kereteit megszabó döntések befolyásolásának lehetősége nélkül. Egyébként ezt a fajta, a tudományos eredményesség szempontjából alapvetően funkcionális hatalom-fogalmat Nowakowska maga is jól ismeri és más vonatkozásban jól fel is használja. Ez a tudományon belüli javak elosztása feletti ellenőrzés lehetősége, e javak pedig, az ő felsorolásában „... az olyan kézzelfoghatóktól, mint a kutatási pénzalapok, kongresszus és konferencia utak költsége, tanulmányok elfogadása publikációra, tudományos ülésekre való meghívás előadói vagy pusztán résztvevői minőségben, az olyan kevésbé megfoghatókig terjednek, mint a kutatási eredményeknek, sőt maguknak a kutatási témáknak tudományosként való elfogadása”. (Nowakowska, 1975. 2. old.)

c) *A konfiguratív közelítés fölénye a vagylagossal szemben*

Úgy gondoljuk, hogy ha Nowakowska modellje a jelzett értelemben módosítást nyerne, akkor taxonómiájának első nyolc típusában, ahol hiányzik az a szociális hatalomra való törekvés, amely (ennek szintén módosított értelme szerint) szigorúan funkcionális a korszerű tudomány eredményes műveléséhez, nem adhatna olyan markáns, nagy amplitúdójú predikciókat a sikerességre a TM meglétének vagy hiányának függvényében, mint most. Ekkor ti. világosabban előrajzolódna az eszközök és erőforrások ellenőrzéséről való lemondás-

ban implikált, a tudományos eredményesség játékerét eleve leszűkítő korlátok. Ekkor központi jelentőséget nyerne az a körülmény, hogy az 1-től 8-ig terjedő típusok saját akaratukból mindnyájan egységesen távolmaradnak a tudományon belüli javak elosztásának ellenőrzésétől, az ebbe való beleszólástól, ami ledolgozhatatlan hátrányt jelent számukra a tudományos eredményesség terén is. És másodlagos fontosságúvá zsugorodnék az a körülmény, hogy ezen az alapálláson belül teljesítménymotiváltak-e vagy sem.

Az itt megfigyelhető interakció ugyanis analóg azzal a French (1958b) által megfigyelt szabályszerűséggel, hogy a TM nem mindenkinek egyformán emeli meg problémamegoldó teljesítményét, hanem csak az amúgy is intelligensebbekét teszi még jobbá. Az alacsonyabb képességűek teljesítményén alig változtat. Vagy még közelebbről McClelland és Winter (1969) ama megfigyelésével, hogy a „kakinadai kísérlet” egyedüli nyertesei a bizonyos hatalommal és szabadkézrel rendelkező üzletemberek. A kifejlesztett teljesítménymotiváció csak ezekben emeli az üzleti hatékonyságot, a *hatalommal nem rendelkezők eredményességi szintjét érintetlenül hagyja*. S Alschuler et al. kísérletei, amelyek az akadémiai sikeresség tekintetében hasonló tanulságokat hoztak felszínre (1970).

Ha a szociális hatalom és a tudományos tekintély ambíciója nem lenne többé *vagylagos* a modellben, hanem explicit lehetőség nyílna ezek konfigurációjára, akkor a 9. típusban leírt, s most patalogikusnak minősített (mert jóllehet TM-mel felszerelt, de a tudományos teljesítmény ambíciójától a vagylagosság kényszere miatt mégis megfosztott) karrier azoknak az úttját jelentené, akik élni akarnak és tudnak a szociális hatalomban adott, a tudományos eredményességhez nélkülözhetetlen, eszközök feletti kontrollal. A formális modellt itt empirikus eredményekhez igazíthatnánk hozzá, hiszen ennek a konfigurációnak tudományos hatékonysága több vonatkozásban bizonyítást nyert. Ugyancsak fel kellene menteni ezt a típust a patalogikus jelentésű „érdemen felüli karrier” címkézés alól. A hiteles teljesítménymotiváció implikációi között megtalálhatjuk a patalogikus karrier kizárását is, ami Nowakowska modelljében csak azért nem érvényesülhetett, mert itt a TM fogalmá rendkívül szűk szerepben jelent meg.

Az ÉFK predikcióját egyedül az *alacsony TM — magas HM* konfigurációra tarthatjuk fenn. Tehát arra a típusra, amelyben Nowakowska eredeti feltételezései is egyenlőképpen két kimenetelt valószínűsítenek: normális de alacsony vagy magas de patalogikus karriert. Itt a konfigurációs szempont érvényesítése nem módosítja az eredeti vagylagos felosztás előrebecsléseit. Ezekben nincs TM, de van HM. A tudós, akiben nincs tudományos teljesítményre irányuló szükséglet, nem nagy valószínűséggel ér el tudományos teljesítményeket, ha viszont van benne hatalmi szükséglet, a hatalmat (a tudományos érdem nélküli tudományos pozíciót) vagy eléri, vagy nem. Nowakowska vagylagos predikciója itt megfel-lebbezhetetlen.

5. *Szociológiai teorémák a magas TM –magas HM-nek, vagy az alacsony TM – magas HM-nek kedvező feltételekről*

Nyitva marad a kérdés, hogy az „érdemen felüli karriernek” saját belső diszpozíciójuk alapján potenciális alanyai milyen további, specifikáló feltételek mellett kötnek ki a normális, de alacsony, és milyenek mellett a magas, de patológikus karriernél.

a) *A pszichológiai közelítés elégtelensége*

E kérdés megválaszolásánál mindenképp azt kell tudatosítanunk, hogy ide nem lesz elegendő a személyek belső diszpozíciójából eredő előrebecslés. Jóllehet Nowakowska koncepciójának egyes mozzanataiból olyan következtetések volnának kézenfekvők, hogy „ki mit kíván és ambicionál, azt nyeri el” (tehát a hatalmat ambicionáló hatalmat, a tudományos teljesítményt ambicionáló hiteles tudományos tekintélyt), ez az álláspont a fenti módosítások után már nem tartható. A magas TM tudós ugyanis eszerint már nem engedheti át a tudományos javak elosztása feletti ellenőrzést a magas HM személynek, mert ezzel saját tudományos teljesítményét veszélyeztetné. Éppen ebben rejlik a konfigurációs közelítésmód realizmusa és árnyaltsága, egyszóval fölénye a vagylagos közelítéssel szemben: a tudományos teljesítményhez is kell ennek ambicionálása mellett az ennek érdekében vállalt törekvés a szociális hatalom bizonyos szintjére. A korszerű tudomány realitását e konfigurációs közelítés nélkül nem tudnánk adekvát módon értelmezni. A realitás az, hogy a tudományon belüli hatalmi pozíciókért éppúgy küzd a magas TM tudós, mint a magas HM, legfeljebb más-más végső indítékból.

Ha viszont ez így van, akkor a kérdés a mi terminológiánkban így hangzik: hol és mikor sikerül az *alacsony TM –magas HM* személynek a *magas TM – magas HM* személlyel szemben előnyt kiharcolnia; a pozicionális befolyásra irányuló törekvés (tehát a kitágított értelmű HM) hol és mikor a magas TM-mel, hol és mikor az alacsony TM-mel párosulva éri el célját?

b) *A tudományos közösségek tipológiája*

Nyilván minden tudományos közösségben, az egyes diszciplínák nemzeti és intézményi személyi alapjaiban, találunk normális és patológikus tudományos karriereket. Az előbbi kérdés további pontosítása tehát az, hogy ezeket milyen arányban találjuk az egyes tudományos közösségeken belül és miért.

Saját empirikus adataink olyan tudományos közösséget tükröztek, ahol az *alacsony TM –magas HM* személyek sikertelenek maradtak, míg a *magas TM –magas HM* személyek hatékonyak és sikeresek lettek. Ebben a (műszaki kutatói) közösségben tehát nem lehetett túl magas a patológikus karrier aránya.

Nem egy tudományos közösségben viszont nyílt titok, hogy meglehetősen magas ez az arány. Az arányok meghatározása empirikus feladat. A jelen modell-szintű elemzés csak egy logikai összefüggésre mutathat rá: ahány százalék az ÉFK (vagyis a tudományos teljesítmény arányos fedezete nélküli magas karrier) ugyanannyi százalék az ÉAK is (vagyis a tudományos teljesítményt arányosan nem követő pozicionális elismerés esete). Ez a definíciókból következik. Ebből viszont az következik, hogy az ÉFK százalékos arányának már kis növekedése is patológizálhatja a tudományos közösséget: gyorsan — két oldalról is — fogy benne a normális karrier aránya. Ha a karrier 30 %-a ÉFK, akkor a karriereknek már csak kevesebb, mint a fele lehet normális.

c) *A karrier-patológia bővített újratermelődésének szociálpszichológiai teorémája*

Az is kézenfekvő, részben logikai, részben pszichológiai alapról, hogy az ÉFK-szindróma önmaga bővített újratermelődésre tendál. A szociálpszichológiai teorémát ehhez Homans (1961) „váltakozó presztízs” koncepciójából adaptálhatjuk. Ennek lényege az, hogy az intézményes alapon magasabb presztízt élvező személy fenyegetést érez azon személyek részéről, akik ilyen alapon alacsonyabb, más alapon azonban egyenlően magas vagy éppen magasabb presztízzsel rendelkeznek. A definíciókból következik, hogy eszerint az ÉFK személyek nem viseltetnek túl nagy rokonszenvvel az ÉAK személyek iránt. Ezek helyett olyan munkatársakat, törzset, helyettest, utódot kell választaniók, akik szintén az ÉFK potenciális alanyai, és pedig minél kevésbé fenyegetik a pozícióban levő személy tudományos presztízsét, annál inkább.

Ez a szociálpszichológiai magyarázat azonban éppoly kevésbé adhat választ a patológikus karrier arányának miértjeire, mint az a korábban elvetett, hogy „aki szociális hatalomra törekszik, azt kapja, aki tudományos teljesítményre, az tudományos autoritást nyer”. Ezt is hasonló alapról kell elvetnünk: miért nem akadályozza meg az illető tudományos közösség, a benne működő normális karrierű személyek, hogy az ÉFK-szindróma bővítetten újratermelődjék?

d) *A tudományos közösség érettsége és a tudomány-társadalom viszony fejlettsége*

A végső választ a tudományos diszciplína és közösség fejlettségi szintjében, a tudománynak az őt működtető társadalomhoz való viszonyában, a tudományos életet kormányzó értékekben és normákban, valamint a tudomány szervezési és intézményi viszonyaiban kell keresnünk.

Ezekről csak röviden néhány gondolatot. Egy-egy tudományos diszciplína fejletlenebb nemzeti közösségében hiányoznak azok a hiteles tudományos tekintélyek, akik „láthatatlan kollégiumot” alkotva öröködhethének azon, hogy meg-

felelő tudományos teljesítmény nélkül ne legyen *elképzelhető* magas tudományos pozíció. Ez a tudomány univerzalisztikus érték- és normarendszerének hathatós támogatását jelentené, amelyről külön szólnunk.

Amíg a megrendelő társadalom és a „szolgáltató” tudomány cserekapcsolata struktúrálatlan, nem kipróbált, nem „bejártott”, amíg tehát (és ahol) a tudomány teljesítményei esetében a megrendelő és fogyasztó nem képes hathatósan elkülöníteni „az ocsút a tiszta búzától”, addig (és ott) a társadalmi ellenőrzés sem tehet túl sokat az ÉFK-szindróma fékentartására. A fogyasztónak ez a megbízható minőségellenőrző képessége pedig elsősorban attól függ, hogy ő maga valódi vagy csak álfogyasztója-e a tudomány eredményeinek. (Jánossy, 1969)

Az effektív gazdálkodás szférájához termékeikkel és szolgáltatásaikkal közelebb álló tudományos diszciplínák közösségei előnyösebb helyzetben vannak a többiekénél, itt ugyanis a rentabilitás érzékenyebben és megbízhatóbban visszajelez, mint ott, ahol a pozícióban levők manipulálhatják a saját és mások tudományos teljesítményének minősítését. Talán ez lehetett egyik oka annak, hogy az általunk vizsgált tudományos közösségben, ahol a hatékonyság vagy ennek hiánya pénzben, sőt valutában ad érzékeny visszajelzést, adataink nem utaltak jelentősebb karrier-patológiára.

e) *Az univerzalizmus és a személytelenség mechanizmusa*

Ami mármost közelebről a tudományos életet irányító értékeket illeti, itt — mint említettük — az univerzalizmus, és az ezt biztosító „személytelenség elve” tűnik a legfontosabbnak. Az univerzalizmuskövetelménye az, hogy a tudományos adaléknak önmagában kell megállnia, függetlenül attól, hogy kitől származik. Ennek az elvnek a megvalósítása nem csak a fejletlen tudományos közösségekben nehéz, de a *kis* tudományos közösségekben is. „... a modern tudomány nem életképes a tudományos erőfeszítéseikben egymással kölcsönhatásban álló személyek számának egy bizonyos küszöbértéke alatt” — írja Solla Price (1970). A személytelenség elve megvalósíthatóságának határzónájában levő országok közül Solla Price Lengyelországot, Izraelt, Magyarországot, Belgiumot, Dániát és Ausztriát említi. Az ezeknél nagyobb tudományos közösségű országokhoz sorolja, tehát a „személytelenség mechanizmusa” érvényesülése szempontjából előnyösebb helyzetben levőnek a Szovjetuniót, az NDK-t, és Csehszlovákiát. Saját empirikus adatainkhoz visszanyúlva, önként adódik az észrevétel, hogy az a tudományos közösség, melynek százegynéhány tagját megvizsgáltuk motívum-konfigurációjuk és tudományos hatékonyságuk szempontjából, az ipari kutatások egyik olyan diszciplínáját műveli, amelyben Magyarország valóban nagyhatalom. A teljesítményelvnek az adatokban tükröződő érvényesülése tehát itt is kapcsolatba hozható a tudományos közösség nagyságával és fejlettségével.

f) *A szocialista országok tudományos közösségei a karrierpatológia ellen*

Solla Price a kritikus zónában levő országok között két szocialistát említ, Lengyelországot és Magyarországot. Ez felidézi a kérdést: vajon a szocialista társadalmak tudományos közösségeire milyen sajátos szabályszerűségek vonatkozhatnak a vizsgált karrier-patológia tekintetében. A kritikus zónához tartozás természetszerűleg élenkebben veti fel ezt a problémát, s talán nem egészen véletlen, hogy e patológia lehetősége lengyel és magyar tudományszociológusokban tudatosodik először.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a szocializmus teljesítményelvű ideológiája és társadalmi berendezkedése a leghatározottabban ellene van a tudományos érdemmel, teljesítménnyel és tekintéllyel nem, vagy csak nagyjából arányos tudományos pozíciók rendszerének. Azt is tudatosítanunk kell, hogy a tudományos élet állami és társadalmi ellenőrzése a nem-szocialista országokénál tágabb lehetőségeket biztosít a karrier-patológia megakadályozására, megelőzésére és gyógyítására. E spontán folyamatok tudatos tudománypolitikai ellenőrzésére viszont elengedhetetlenül szüksége is van a szocialista tudományos közösségnek, mivel itt a tárgyalt patológiának már enyhébb foka is súlyos károkat okozhat. Ez közvetlenül adódik a szocialista országok tudományos közösségei centralizált szervezéséből.

Jonathán R. Cole és Stephen Cole (1973) mutat rá arra, hogy mit jelent a tudósok karrier-esélyei szempontjából az, ha a számukra kutatási lehetőséget biztosító intézmények (éspedig nem akármilyen, hanem magas tudományos presztízzsel rendelkező intézmények) között maguk is válogathatnak. „Úgy tűnik, hogy a tudományos közösségben a sokak feletti hatalom a kevesek kezében van. De egy fontos megszorítással. Az amerikai tudományban a hatalom egyik szervezeti jellegzetessége viszonylagos szétszóródottsága. Jóllehet a hatalom viszonylag kevés tudós kezében összpontosul, ezek nem tömörülnek egy központi irodába. Más szóval egy egész sor hatalmi központ van a különféle egyetemeken, folyóiratoknál, tudományos társaságoknál, állami és magán alapítványoknál. Eltérően a néhány európai országban található helyzettől, ténylegesen nem létezik egyetlen olyan szervezet sem, amelyik meg tudná határozni a tudósok és munkájának sorsát. Ha az egyik egyetemi fakultás nem ajánl fel a tudósoknak hivatali szolgálatot, ez nem szükségképpen veszélyezteti esélyeit arra, hogy állást kapjon egy rangban egyenlő másik egyetemen.” (82. o.)

A cél, hogy a hiteles tudományos autoritás ne kerüljön alárendelt viszonyba az ÉFK alanyaival szemben, és hogy a valódi szakértők munkalehetőségeit megszóba döntéseket ne „kvázi-szakértők” hozzák. A kisebb szocialista országok centralizált tudományszervezésének azért kell tudatosan, lelkiismeretesen, nagy szakértelemmel és aktívan foglalkozni ezzel a problémával, mivel nem, vagy csak kevésbé számíthat a decentralizált, sok fókuszú tudományos közösségekben spontánul ható önkorrekciós folyamatokra, pl. az EAK alanyainak az egyenlő rangú intézmények közötti áramlására.

6. Összefoglalás.

Tanulmányunkban megvizsgáltuk a tudományos hatékonyság szempontjából döntő fontosságú probléma, a tudományos pályafutások alakulása néhány összetevőjét. Úgy találtuk, hogy a motivációra alapozó szociálpszichológiai elmélet nem adhat végső választ arra, hogy egy tudományos közösségben ténylegesen miért disszociálódik a hiteles tudományos tekintély és a tudományban termelődő szociális hatalom (lásd 4. b. és c pontokat). A szociális hatalom ambíciója és a tudományos teljesítményre való törekvés a modern tudomány feltételei mellett nem lehet vagylagos. Az előbbire szüksége van az utóbbinak is. A szociálpszichológiai közelítésben nyitva hagyott kérdést szociológiai teóriákkal válaszolhatjuk meg. Egy tudományág nemzeti közösségének fejletlensége, a tudomány és a társadalom kölcsönviszonyának strukturálatlansága, a tudomány termékeinek „kvázi-fogyasztása” és a személytelenség mechanizmusa működésének akadályoztatása (aminek veszélye a kis tudományos közösségekben akut) azok a makroszintű tényezők, amelyek előidézhetik és fenn tarthatják a vizsgált karrier-patológiát. Az érdemen felüli és érdemen aluli tudományos pályafutások összeegyeztethetetlenek a szocialista társadalomban érvényes teljesítményelvvel. Ezért, és a tudományos hatékonyságot gyengítő hatásuk miatt átgondolt és következetes tudománypolitikával kell fellépni ellenük.

BIBLIOGRÁFIA

- Alschuler, A. S., Tabor, D., McIntyre, J.: *Teaching Achievement Motivation*. Middletown, Conn.: Education Ventures 1970.
- Cole J. R. and Cole S.: *Social Stratification in Science*. Chicago: The University of Chicago Press 1973.
- French, E. G. „Development of a measure of complex motivation” In: Atkinson, J. W. (ed) — *Motives in Action, Fantasy, and Society*. Princeton N. J.: Van Nostrand 1958 (a).
- French, E. G. „The interaction of achievement motivation and ability in problem-solving success” — *Journal of Abnormal and Social Psychology* 1958, Vol. 57, No. 3, 306—309 (b)
- Groesbeck, B. L. „Towards description of personality in terms of configuration of motives” In: J. W. Atkinson (ed) — *op. cit.*
- Homans, G. C.: *Social Behaviour: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt 1961.
- Horst, P. „Pattern analysis and configural scoring” *Journal of Clinical Psychology*, 1954, Vol. 10. No. 1, 1—11. Idézi: McQuitty: *op. cit.*
- Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. *Közgazdasági Szemle* 1969. 7—8. sz.
- Kornai János: *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*. Akadémiai Kiadó, 1972.
- McClelland, D. C. and Winter, D. G.: *Motivating Economic Achievement*. New York: The Free Press 1969.
- McQuitty, L. L. „Isolating predictor patterns associated with major criterion pattern” *Educational and Psychological Measurement* 1957, Vol. 17, No. 1, 3—42.
- Meyer, H. H., Walker, W. B., Litwin, G. H.: „Motive patterns and risk preferences associated with entrepreneurship” *Journal of Abnormal and Social Psychology* 1961, Vol. 63, No. 3, 570—574.
- Meehl, P. E. „Configural scoring” *Journal of Consulting Psychology*, 1950. Vol. 14, 165—171. Idézi McQuitty *op. cit.*

- Mitchell, J. V. Jr. „An analysis of the factorial dimensions of the achievement motivation construct” *Journal of Educational Psychology* 1961. Vol. 52, No. 4, 177—187.
- Morrison, D. E. „Achievement motivation of farm operators: A measurement study” *Rural Sociology* 1964, Vol. 29, 367—387.
- Neyman, J. *First course of probability and statistics*. New York: Holt, 1950. Idézi: McQuitty: *op. cit.*
- Nowakowska, M.: „Model kariery naukowej” *Zagadnienia Naukoznawstwa* 4 (36), 1973.
- Nowakowska, M.: „Measurable aspects of the concept of scientific careers” In: H. Strasser (ed) *Proc. of the Graz Conference on Determinants and Controls of a Scientific Discipline*. 1974.
- Nowakowska, M.: „Monopolization and alienation in science: A formal approach” *Lengyel Tudományos Akadémia, Praxeológiai Intézet*, 1975.
- Rees, M.: „Achievement motivation and content preferences” *Journalism Quarterly* 1967, No. 4. 688—692.
- Roberts, S. B.: „Entrepreneurship and technology” In: Gruber, V. H. and Marquis, D. S. (eds) *Factors in the transfer of technology*. Cambridge, Mass: The M. I. T. Press, 1969.
- Samelson, F. „The relation of achievement and affiliation motives to conforming behaviour in two conditions of conflict with a majority” In: Atkinson (ed) *op. cit.*
- de Solla Price, D. J.: „The nature of the scientific community” *International Social Science Journal*, 1970. Vol. 22, No. 1.
- Uleman, J. S. „The need for influence: Development and validation of a measure, and comparison with the need for power. *Genetic Psychology Monographs*, 1972. Vol. 85, 157—214.
- Varga Károly: *Teljesítménymotiváció és a kutatói-fejlesztői munka hatékonysága*. Akadémiai Kiadó 1974.
- Varga, K. „Achievement, Power and effectiveness of research and development” *Human Relations* 1975, Vol. 28, No. 6, 571—590.
- Veroff, J. „Development and validation of a projective measure of power motivation” In: Atkinson (ed) *op. cit.*
- Wainer, H. A., Rubin, I. M. „Motivation of research and development entrepreneurs: determinants of company success” *Journal of Applied Psychology*, 1969. Vol. 53, No. 3, 178—184.

TÁRSADALMI TULAJDON ÉS SZERZŐDÉSI RENDSZER

VÉKÁS LAJOS

„Jelenlegi viszonyaink között egy, a fejlődést optimálisan előmozdító ellentmondás keletkezett: az összekapcsoló társadalmi tulajdon és az elválasztó árutermelés ellentmondása.”

1. Bevezetés
2. Társadalmi tulajdon és áruviszonyok
3. Gazdaságirányítás és szerződés.
4. A népgazdaság szerződéseinek rendszeri elkülönülése
5. A szerződési rendszer integrálódása
6. Összefoglalás

1. *Bevezetés.* Az európai szocialista országok első polgári törvénykönyveinek szerződési jogai szerkezetükben, dogmatikai felépítésükben nem térnek el túlságosan a kontinentális burzsoá jogok hagyományaitól: kiindulópontjuk a szerződés általános kötelező erejének elvei,¹ és a strukturális pillérek szerepét a tradicionális szerződéstípusok² játsszák, jobbára diszpozitív szabályaikkal. A burzsoá magánjogi kódexek és az első szocialista polgári törvénykönyvek szerződési rendszereinek ez a szerkezeti hasonlósága szembeűnő. Kisebb eltéréseket csak a szabályozott szerződéstípusok körét tekintve találhatunk, de többségükben ezek a különbségek sem az ellentétes társadalmi rendszerből, a teljesen más tulajdoni berendezkedésből fakadnak. Ezt az is mutatja, hogy ilyen differenciákat éppúgy láthatunk az egyes burzsoá törvénykönyvek között, mint a szocialista kódexek összevetésekor.

A jelzett szerkezeti hasonlóságok — természetesen — merőben formai jellegűek, mint ahogy felületi a burzsoá és szocialista szerződési jogok szabályainak nem kevés tartalmi rokonsága, egyezése is. Joggal hangsúlyozza *Knapp* a szocialista és burzsoá szerződési jogok összehasonlíthatóságának problémáit megvilágító tanulmányában, hogy a szocialista jogok és a kapitalista jogok sokban rokon ruhát viselő szerződésai eltérő gazdasági célokat hordoznak, még a magánszemélyek közötti kapcsolatokban is.³ Ugyanezt emeli ki *György* Ernő is: „A visszterhes szerződések jogának a népi demokráciában végbemenő . . . változásánál különös élességgel domborodik ki a jogintézmények társadalmi funk-

¹ L. pl.: 1922-es szovjetorosz Ptk. 130. p.; 1951-es bolgár kötelmi jogi törvény 9. p.; 1959-es magyar Ptk. 198. §, 200. §.

² L. pl.: 1922-es szovjetorosz Ptk. 180. skk. pontok; 1951-es bolgár kötelmi jogi törvény 183. skk. pontok; 1959-es magyar Ptk. 365. skk. §§.

³ L.: *Knapp*, Viktor: Verträge im Tschechoslowakischen Recht. Ein Beitrag zur Rechtsvergleichung zwischen Ländern mit verschiedener Gesellschaftsordnung. *RabelsZ* 27 (1961/62) 495. skk. o.

ciója. . . . A látszólag — formai jelentkezésükben — azonosnak mutatkozó jogintézmények jellegében, tartalmában végbement mélyreható változások domborítják ki élesen a különböző szerződés-típusok szoros kapcsolatát a mindenkori társadalmi-gazdasági adottságokkal; . . . a régi forma új tartalommal telítődik.”⁴

Ennek ellenére magyarázatot kíván a burzsoá és szocialista szerződési jogokban tapasztalható formai, rendszerezésbeli rokonság. Milyen okok játszanak szerepet ebben, milyen tényezők indokolják ezt a felületi egyezést? A releváns körülményeket több rétegben kereshetjük.

A hasonlóságok okainak legmélyén az *áruviszonyok létezését*, felületén pedig kétségkívül a *hagyományokat* kell először említenünk. Az áruviszonyok fennmaradásával — mint végső meghatározó okkal — alább részletesebben foglalkozunk; ezért itt csak a többi tényezőre térünk ki.

A *tradíciók ereje* — a hatalmas forradalmi megrázkódtatások és korszakos változások ellenére — jelentős volt az első szocialista kódexek, az 1922-es szovjet-orosz polgári törvénykönyv és az azt átvevő szovjet köztársasági törvénykönyvek⁵ létrejötténél éppúgy, mint a II. Világháború után megalakult népi demokráciák korai polgári jogi törvényhozásánál. A hagyományok mellett viszont az egyes országokban részben eltérő okok is munkáltak.

Az 1923-ban életbe léptetett *szovjet törvények* a hadikommunizmus szükségviszonyait követő új gazdasági politika, a NEP körülményei között jöttek létre; olyan gazdasági feltételek között tehát, amikor a *szocialista tervgazdálkodás rendje még csak éppen kialakulóban volt*,⁶ s emellett a *kisárutermelő parasztgazdaságokkal* folytatott kereskedelemben a piaci viszonyok, az *árukapcsolatok kerültek előtérbe*. Márpedig ezek a tényezők *objektív alapot* is szolgáltatottak a burzsoá kódexek szerződési jogi hagyományainak továbbéléséhez. S ezekhez a tényezőkhöz egy *szubjektív körülmény is* járult: a húszas évek végének uralkodó szovjet jogelméleti felfogása, amely a legpregnansabb *Pasukanisz* munkáiban jutott kifejezésre. Pasukanisz ebben az időben a jog létét az áruviszonyok fennmaradásával kapcsolta össze, az áruviszonyokat pedig — az elfogadott közgazdaságtudományi nézetet követve — a megdöntött burzsoá rendből visszamaradt tényezőkkel hozta összefüggésbe. Így jutott arra a következtetésre, hogy a jog egészében burzsoá természetű, és — az áruviszonyok sorsát osztva — rövi-

⁴ György Ernő: A szerződések jogi szabályozásának átalakulása a népi demokráciában. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958) 5. o., tartalmi kibontásban a magánszemélyek és a szocialista szervezetek szerződéseire nézve: 153. skk. o., az állampolgárok egymásközi ügyletei tekintetében: 189. skk. o., A hagyományos dogmatikával, terminológiával való birkózásról: uo. 107. o., 133. skk. o.

⁵ Az 1922-es szovjet-orosz Polgári törvénykönyv szövegét, továbbá az azzal szinte szó szerint azonos ukrán, belorusz, üzbég, grúz, azerbajdzsán, tadzsik, örmény és türkmén kódexek szövegét l.: Grazdanszkoje zakonodatjelsztvo SzSzSzR i szojuznüh reszpublik, szerk.: Novicky, I. B. (Moszkva, 1957) 178. skk. o.

⁶ Más összefüggésben ugyanúgy *Eörsi Gyula*: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1968) 124. o.

desen elhal, átadja a helyét a szocialista gazdálkodás viszonyait rendező, alapvetően más természetű szabályoknak.⁷ Ilyen általános jogelméleti koncepció tükrében szemlélve a legkevésbé sem lehetett kirívó, hogy az új szovjet köztársaságok polgári törvénykönyveiben a szerződési jog rendszere ugyanúgy megállt a szerződés általános kötelező erejének elvénél és a hagyományosan nevesített szerződéstípusok forgalomkönnyítő szerepénél, mint a kontinens burzsoá magánjogi kódexei.⁸

A *népi demokratikus országok korai kodifikációinak* (az 1950-es csehszlovák Polgári törvénykönyv és az 1951-es bolgár kötelmi jogi törvény meghozatalának) idején a kisárutermelő magángazdaságok még szintén jelentős szerepet játszottak, a népgazdaság szerződéses viszonyai pedig még annyira változékony állapotban voltak, hogy tartósabb jogi rendezésekre nem volt mód.⁹

A kisárutermelő parasztgazdaságok megléte jelentőséggel bírt a magyar Ptk. (1959) megalkotásakor is. Nem utolsósorban ezzel magyarázható, hogy — mint utólag többen is megállapítják¹⁰ — a kódex szerződési joga *alapvetően a magánszemélyek forgalmi viszonyaira tekintettel* épült fel, elsősorban a kisárutermelő magántulajdon, illetve a személyi tulajdon talaján létrejövő vagyoni kapcsolatokat tartotta szem előtt. A magyar törvénykönyv mégis nagy előrelépést tett a szocialista gazdálkodó szervezetek közötti szerződéses kapcsolatokra — a direkt, tervlebontásos gazdaságirányítás rendszerében — irányadó általános szabályok (XXXV. fejezet, *tervszerződések*) kialakításával, amelyet alapos tudományos előkészítés segített.¹¹ E megoldás jelentősége azért mutat túl a direkt gazdaságirányítás időszakán, mert ily módon sikerült elejét venni egy olyan fejlődésnek, amelynek során a szocialista szervezetek szerződésai alapvetően más úton, a magánszemélyek ügyleteitől teljesen elkülönítve nyernek szabályozást, függetlenül az eltérések indoklásától. Ez biztosította, hogy a népgazdaság szerződéseinek szabályai körében kialakított új, korszerűbb meg-

⁷ L.: *Pasukanisz*, E. B.: *La théorie générale du droit et le marxisme* (Paris, 1970), különösen 90. skk. o. (német kiadás: *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus*, Wien—Berlin, 1929, 34. sk. o.); *Világhy Miklós—Eörsi Gyula: Magyar polgári jog I. k.* (Tankönyvkiadó, Bp., 1962) 19. o.; *Szabó Imre: A jogelmélet alapjai* (Akadémiai Kiadó, Bp., 1971) 65. o.

⁸ L.: 1922-es szovjetorosz Ptk. 130. pont, illetve 180. skk. pontok.

⁹ Vö.: *Eörsi*: *uo.*

¹⁰ Általános jelleggel így: *Csanádi György: A szerződési rendszer továbbfejlődésének problémái. In: Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1967) 26. o.; *Eörsi*: i. m. 129. sk. o.; *Harmathy Attila: A szerződéses rendszer típusproblémáiról. In: Jelentés a szerződések rendszerének vizsgálatáról.* (MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Bp., sokszorosított 1970) 95. o.; a polgári jogi társaság szabályairól: *Világhy Miklós: Az egyesülésről.* *Jogtud. Közöny XXII* (1967) 512. o. stb. — A szerződési jogok a szocialista hatalom kiépítése utáni megkettőződéséhez vö.: *Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog* (Akadémiai Kiadó, Bp., 1975) 453. skk. o.; a magyar kódex szerződési jogának összefoglaló bemutatását l.: *Kemenes Béla: A szerződések szabályozásának elvi kérdései a Polgári Törvénykönyvben.* *Acta Juridica et Politica Universitatis Szegedinensis VIII* (1961) F. I.

¹¹ Mindenekelőtt: *Eörsi Gyula: A tervszerződések.* (Akadémiai Kiadó, Bp., 1957) 672 p. (A hagyományos szerződési jog tartalmi átalakulásáról: 55. skk. o.).

oldások egy részét az egész polgári jogi szerződési rendszerre kiterjesszék, vagy legalábbis nem akadályozta egyes modern elvek átsugárzását a magánszemélyek szerződéseinek szabályaiba. A relatív, kódexen belüli elkülönítés és az áthatások így biztosított lehetősége ezen kívül nagyban megkönnyítette a szerződési jog két területének — a szocialista szervezetek, illetve a magánszemélyek szerződéseire vonatkozó szabályoknak — egymáshoz való közeledését a gazdaságirányítás indirekt módszereinek előtérbe kerülése után. Ezzel együtt, másfél évtized „történelmi” távlatából ítélve, megállapítható, hogy a magyar Ptk. szerződési joga azokat az átmeneti gazdasági-társadalmi viszonyokat tükrözi vissza, amelyek az 1950-es és 60-as évek fordulóján, a kisárutermelő parasztgazdaságok szocialista átszervezésének időszakában jellemezték Magyarországot. A tervszerződésekről szóló fejezet is éppen csak a legminimálisabb kapcsolatot teremtette meg a népgazdaság kódexen kívül szabályozott szerződéseivel. Ez jórészt a gazdaságirányítás akkor uralkodó direkt, tervlebontható rendszerével függött össze: a típuskényszer, a kogencia, az államigazgatási jogi jellegű előírások döntő szerepe mind-mind tartalmi válaszfalat húzott a formálisan beépített tervszerződési fejezet és a Ptk. szerződési jogának többi rendelkezése közé. Joggal írja Eörsi a mechanizmusváltás idején: „Külön test a ptk-ban a tervszerződési fejezet. A típuskényszer folytán a szocialista szervezetek egy sor szerződésfajtából ki voltak zárva, ezenkívül egy sor más jogintézményt (engedmény, halasztás, beszámítás stb.) nem vehettek igénybe.”¹² *Ma úgy látjuk, hogy a szocialista szervezetek szerződési szabályainak a kódexbe történő beépítését sokkal inkább az utólagos fejlemények, a gazdaságirányítás megváltozott rendjének következményei igazolták, mint a Ptk. megalkotásakor uralkodó viszonyok.* Erre a kérdésre még visszatérünk.

A hatvanas években megalkotott szocialista polgári törvénykönyvek mögött — főleg a Szovjetunióban — már más gazdasági-társadalmi viszonyokat találhatunk. Emellett jelentősebb kodifikációs tapasztalatokra lehetett támaszkodni, különösen a szocialista szervezetek egymásközi szerződéses kapcsolatainak jogi szabályozása terén. Az ekkor készült törvények közül a szovjet Alapok (1961) és az arra épülő szövetségi köztársasági törvénykönyvek, továbbá a lengyel Ptk. (1964) mind a szocialista szektor, mind a magánszemélyek szerződéses viszonyainak fő kérdéseit rendezi. Csehszlovákiában viszont külön Polgári törvénykönyv (1964) szabályozza az állampolgárok szerződéseit és önálló gazdasági kódex (1964) a népgazdaság szerződéses kapcsolatait, az ún. gazdasági köteleket. A gazdasági jogias elkülönítést alkalmazza az NDK jogalkotása is: az 1976. január 1-én hatályba lépett Polgári törvénykönyv az állampolgároknak a szocialista gazdálkodó szervezetekkel (Betriebe) és egymással létesített szerződéses viszonyait vonja szabályozása körébe — figyelemreméltó rendszertani és tartalmi újításokkal.

¹² Eörsi: 6. l.j.-ben i. m. 129. o.

Az egységes polgári jog koncepciójára épülő *szovjet és lengyel jogalkotás* a szerződések rendszere terén elsősorban a *népgazdasági szerződések általános szabályainak szervesebb beépítésével*, az e jogterület gazdasági jelentőségével jobban arányban álló szabályozási súlypontépítéssel lépett előre. Noha mind a lengyel Ptk., mind a hatvanas évek szovjet polgári jogi kódexei a tervutasításos gazdaságirányítás rendszerében fogantak, és ezért a magánszemélyek, illetve a szocialista szervezetek szerződéses viszonyainak szabályai közé a magyar megoldáshoz hasonló gátakat állítottak a szigorú tervlebontásból eredő adminisztratív elemek, a két szféra szerződési jogának *rendszeres harmonizálása* ezekben a törvényekben jobban sikerült, mint a magyar törvénykönyvben. Ez elsősorban a *szerződések általános szabályainak* eltérő felépítésével függ össze.

A magyar kódex általános szerződési szabályai között a szocialista szervezetek kapcsolatainak sajátosságait szinte egyáltalán nem juttatták kifejezésre: az ajánlati kötöttség, a szerződéskötés, a teljesítés, a szerződésszegés szabályai egyaránt az állampolgárok ügyleteit tartották szem előtt,¹³ s a népgazdaság körében bonyolódó szerződéses viszonyok legtöbb kérdésének normatív rendezése alacsonyabb szintű jogszabályokkal történt. A szocialista szervezetek szerződéses kapcsolatainak — a tervutasításos gazdaságirányításból folyó — sajátosságai közül a magyar Ptk. a szerződések általános szabályainál csak a hitelezési tilalmat¹⁴ mondta ki. Ugyanezt a szemléleti alapállást mutatják azok a rendelkezések is (pl. a részleges érvénytelenség szabályai,¹⁵ a szavatossági jogok és határidők),¹⁶ amelyeknél a főszabály inkább az állampolgárok egyszerűbb viszonyait veszi tekintetbe s a — kódexen belüli vagy külön jogszabályban adott — kivételek vonatkoznak a szocialista szervezetek szerződéseire. Nem magyarázható másként az sem, hogy a szerződő felek együttműködéséről csak a teljesítéssel kapcsolatban rendelkezik a törvény (Ptk. 277. § (2) bek.); a szerződéskötés során és a teljesítésig terjedő fázisban tanúsítandó együttműködésről történő hallgatást nem indokolja a szerződések alárendelt, szolgálati szerepe a tervlebontásos gazdaságirányítás rendjében, mint ahogy nem teszi feleslegessé e kötelezettség kimondását az együttműködés alapelvi szintű (Ptk. 4. § (2) bek.) normatív rögzítése sem. Itt megint az állampolgárok egyszerűbb jogviszonyai lebehettek a jogalkotó szeme előtt. A Ptk. szerződési szabályainak ez az egy-

¹³ Vö.: *uo.* — A szerződések általános szabályainak korszerűtlenségét még a Ptk. előtt kritizálja *Eörsi*: 11. l.j.-ben i. m. 58. o.

¹⁴ L.: a Ptk. eredeti szövegében a 200. § (3) bekezdését, amelyet 1968. január 1. napjával hatályon kívül helyezett az 1967. évi 39. tvr. 27. §-a.

¹⁵ L. részletesen: *Weiss Emilia*: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1969) 523. skk. o.; *vö.*: *Eörsi*: 6. l.j.-ben i. m. 129. sk. o.

¹⁶ Vö.: *Harmathy Attila* — *Lontai Endre*: Vita a minőségvédelem polgári jogi kérdéseiről. *Állam- és Jogtudomány XI* (1968) 474. skk. o.; *Zoltán Ödön*: A szavatossági jogok új szabályozásáról. *Jogtud. Közöny XXV.* (1970) 69. skk. o.; A szavatossági jogok érvényesítésének új szabályozásáról. *Jogtud. Közöny XXV.* (1970) 341. skk. o.; *Kemenes Béla*: A fogyasztó érdekvédelmének egyes polgári jogi kérdései hibás teljesítés esetén. *Jogtud. Közöny XXIX.* (1974) 614. skk. o.

oldalúan állampolgári modellezése kétségekívül közrejátszott abban, hogy a szocialista szervezetek szerződési jogvitáiban a törvénykönyv még annyiban sem élt, amennyiben azt a direkt tervutasítás viszonyai megengedték volna. Ebből fakadt azután, hogy a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetése után, és főleg az igazságszolgáltatási szervezet egységesítését követően a népgazdasági szerződéses jogvitákban szinte újra „be kellett vezetni” a Ptk. szerződési szabályait.¹⁷ Legalább két tényezőt kell tehát figyelembe vennünk, ha azokat az okokat keressük, amelyek a gazdaságirányítás direkt rendjében a népgazdaság és az állampolgárok szerződési szabályainak nagyfokú rendszeri elkülönüléséhez vezettek, a tervszerűdések keskeny pallója ellenére. Nemcsak a szocialista szervezetek szerződéses kapcsolatai távolodtak el — elsősorban a gazdaságirányítás direkt módszerei következtében — az állampolgárok szerződéseitől, bár kétségekívül ez volt a meghatározó mozzanat a differenciálódásban. Ehhez járult, ezt erősítette azonban az is, hogy a Ptk. a szerződések általános szabályai-ban szinte „lemondott” a népgazdasági szféra szerződéseinek jogi rendezéséről.

A magyar Ptk. megoldásával ellentétben az 1964-es orosz és lengyel törvénykönyv a szerződések általános szabályai között is „gondol” a szocialista szervezetek kapcsolataira. Természetes ugyanakkor, hogy a rendszeri egység — az e törvények keletkezésekor uralkodó direkt gazdaságirányításnak megfelelő — tartalmi különbségeket juttatta elsősorban kifejezésre: a tervhez kötöttséget, a szerződéskötési kötelezettséget, a szerződéskötési jogviták speciális szabályait, vagy a szerződésszegésért fennálló felelősség korlátozhatatlanságát.¹⁸ Különösen a lengyel Ptk. túlmegy azonban a tervlebontásos rendszerből folyó sajátosságok tükröztetésén; rendelkezik az általános szerződési feltételek, illetve a szerződésminták és üzletszabályzatok jogi jellegéről, az előszerződésekről, kiterjeszti a szocialista szervezetek együttműködési kötelezettségét a szerződés megkötésére is, a teljesítés szabályaiban is honorálja a népgazdasági szerződések különleges vonásait stb.¹⁹

¹⁷ Elsősorban a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumának érdeme, hogy a gazdasági jogvitákban „feléledtek” a Polgári Törvénykönyv általános szerződési rendelkezései. Például a GKT 82/1973. sz. állásfoglalás kimondja: „A bíróság a szocialista szervezetek egymás közötti szerződéseit a Ptk. 241. §-ának feltételei mellett abban az esetben is módosíthatja, ha szerződéskötési kötelezettség nem áll fenn és a felek sem vetették magukat alá a bírósági eljárásnak.” Nem mehetünk el viszont szó nélkül az ellentétes tendenciák mellett sem. A GKT 3/1973. sz. állásfoglalás szerint például „szerződési vita esetén a diszpozitív jogszabályok, illetőleg a szerződési alapfeltételek diszpozitív rendelkezései a gazdasági perben eljáró bíróságot nem kötik.” Ez az álláspont nemcsak a gazdasági jogviták valaminő különleges jogi helyzetét deklarálja, hanem elvtelen, elfogadhatatlan, a diszpozitív jogszabályok általánosan elismert jellegével (vö.: a Ptk. miniszteri indoklásával, 1963-as kiadás 219. sk. o.) is ellentétben álló elképzelést juttat kifejezésre.

¹⁸ L.: az OSZFSZK 1964. évi Polgári Törvénykönyvének 159—160. §§, 165—166. §§, az 1964. évi lengyel Ptk. 397—404. cikkei.

¹⁹ L.: a lengyel Ptk. 384—385., 389—390., 396., 456. és 489. cikkei. Előre mutató a lengyel kódex az egyes szerződéstípusok szabályainak rendszerezésénél is: beépíti a szállítási szerződést (XIII. cím), külön szabályozza az építési vállalkozást (XVI. cím) és általában is jobban figyelembe veszi a szocialista gazdálkodó szervezetek szerződéseinek sajátos szempontjait.

Ennyi bevezetés talán elegendő *a probléma exponálásához*: a szocialista polgári jog máig keresi a gazdálkodó szervezetek közötti szerződéses kapcsolatok optimális jogi rendjének, rendszerének útjait—módjait. Az első kodifikációk során még túlságosan erősek voltak a kontinentális burzsoá törvények dogmatikai és rendszerezési hagyományai; s ezek annál könnyebben érvényesülhettek, mivel még fontos szerepet játszottak a kisárutermelő magántulajdon viszonyai, a szocialista szervezetek kapcsolatai pedig még nem értek meg az állandóbb jellegű jogi szabályozásra. A későbbi törvénykönyvek már jelentősen előreléptek a probléma megoldásában, anélkül azonban, hogy a kísérletezés stádiumát sikerült volna meghaladniuk.

Ma már világosan látjuk, hogy a szocialista szervezetek szerződéses kapcsolatainak jellege, jelentősége — és ezért a jogi szabályozás módja is — *igen szoros összefüggésben van a gazdaságirányítás érvényesülő rendjével*. Az eddigi kodifikációknál ez a kapcsolat objektíve hatott ugyan, de még nem tudatosult eléggé ahhoz, hogy az optimális kodifikációs megoldást segítse. Ezt mutatja az is, hogy a gazdaságirányítás tervlebontásra épülő rendszerében megalkotott kódexek *többféle megoldást* alkalmaztak a szocialista szervezetek szerződési szabályainak elhelyezésére. Az *elvi határvonal a polgári jog egységéből* kiinduló, a hangsúlyt az állampolgárok és a szocialista szervezetek szerződéseinek közös vonásaira tevő törvénykönyvek és a teljes elkülönítést, a *gazdasági jogi* megoldást elfogadó kódexek között húzódik:

a) A *teljes, elvi különválasztás* álláspontjára helyezkedett a *csehszlovák* jogalkotás és az *NDK* törvényhozása.

b) Az *elvi egységéből* indul ki a *magyar* ptk., az *OSZFSZK* és *Lengyelország* polgári törvénykönyve. Ezen belül:

ba) A *magyar ptk.* közbülső — a szerződés általános kategóriája és az egyes szerződéstípusok közötti — absztrakciós szintet képezett a tervszerződés intézményében a szocialista szervezetek állandóbb és általánosabb jellegű szerződési szabályainak kódexen belüli elhelyezésére. Ez a megoldás e szabályok belső elkülönítését, egyfajta *differenciált integrálását* jelentette.

bb) Az *OSZFSZK* kódexe és főleg a *lengyel* törvénykönyv formailag, *rendszerintézetlenül tökéletesen integrál*: a szerződések általános szabályai között tematikailag bontva helyezi el a népgazdaság szerződéseinek az állampolgárok ügyleteitől eltérő általános szabályait is. Ez a rendszertani integráció azonban a gazdaságirányítás direkt rendjében *nagy részben tartalmi differenciálódást* takar.

E kodifikációs megoldások részletesebb értékelésére még visszatérünk. Előbb azonban a *gazdasági háttér elméleti alapjainak* feltárása látszik szükségesnek. Két problémakörrel foglalkozunk: a *szocialista árviszonyok* főbb kérdéseivel, valamint a *gazdaságirányítás és a szerződési rendszer* összefüggésével.

2. *Társadalmi tulajdon és áruviszony.* Az áruviszonyok és a szerződések történeti összefüggése és szoros kapcsolata Marx óta elméletileg is evidens.²⁰ A szocialista jogtudományban is több ízben rámutattak erre a korrelációra, s emellett megkísérelték az adott gazdasági-társadalmi viszonyok konkrét közegébe helyezni és a jogfejlődés egyéb tényezőivel is árnyalni az áruviszonyok és a szerződések elvont egymásrautaltságát. Joggal vetődik fel a kérdés: miként alakul ez az összefüggés a szocializmus viszonyai között? A termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele után is az áruviszonyok léte indikálja a szerződések szerepét? Milyen szoros ez a kapcsolat, mennyiben meghatározó a szerződések különböző csoportjainál? E kérdések megválaszolásához egy mélyebb összefüggés megvilágítása szükséges: a társadalmi tulajdon és az áruviszonyok közötti kapcsolattal kell foglalkoznunk.

Társadalmi tulajdon és áruviszony — kétségtelenül ellentmondásos fogalom-pár; talán a legnagyobb antagonizmus, amit a marxista társadalomtudományoknak Marx óta fel kellett oldaniuk. Joggal írja a szocializmus politikai gazdaságtanának történetéről írott legújabb reprezentatív szovjet monográfia bevezetője: „Talán semmi nem okozott a szovjet közgazdászoknak annyi nehézséget s olykor komoly elkeseredést is, mint az áru—pénz viszonyok problémája. A közgazdasági elmélet egyetlen más kérdésében sem állítottak fel ellentmondásosabb, egymást gyakran kölcsönösen kizáró koncepciókat, amelyek hol hatalmukba kerítették a közgazdászok felfogását, hol pedig a közgazdászok elvetették ezeket, mint olyanokat, amelyek komoly figyelmet nem érdemelnek. Függetlenül azonban attól, hogy elismerték avagy elutasították az árutermelés egyik vagy másik kategóriáját és törvényét, ezek utat törtek maguknak a reális életben és végső soron szükségképpen a tudományos kutatás tárgyává váltak. Túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy az árutermelés kategóriáinak és törvényei szocializmusbeli, sajátos működési mechanizmusának kidolgozási fokától és mélységétől függött a szocializmus politikai gazdaságtanának tudományos színvonalja. Nem szükséges arról szólni, hogy méreteit tekintve a szovjet közgazdasági irodalomban az áru—pénz viszonyok elemzése és megvilágítása az első helyet foglalta el.”²¹ Tanulmányunk mottójául is ezért választottuk *Eörsi* megállapítását: „Jelenlegi viszonyaink között egy, a fejlődést optimálisan előmozdító ellentmondás keletkezett: az összekapcsoló társadalmi tulajdon és az elválasztó árutermelés ellentmondása.”²²

²⁰ L.: Marx, Karl: A tőke I. MEM 23. k. (Bp. 1967) 86. o., *vö. : uő. : A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. MEM. 46/1. k. (Bp. 1972) 147. o.*

²¹ L.: A szocializmus politikai gazdaságtanának története (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1975.) 14. o.; hasonló értékelés: *Osztrovitjanov K. V. : Áru- és pénzviszonyok a kommunizmus építésének időszakában.* (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1963) 7. o. *vö. : Valovoj, D. V. — Lapsina, G. J. : Szocializmus és áruviszonyok* (Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974) 174. o.

²² L.: *Eörsi Gyula: A magyar civilizáltika 30 éve. Gazdaság- és Jogtudomány IX.* (1975)

Már *mintegy másfél évtizede uralkodó* — ha nem is kizárólagos — álláspont a szocialista közgazdaságtudományban, hogy az áru — pénz viszonyok a termelőeszközök társadalmi tulajdonbavétele után, a szocializmus építése során is fennmaradnak, és léteznek a szocialista gazdaság minden szektorában.²³ Hogy ez az elméleti felfogás csak a szocializmus gyakorlati építésének ötödik évtizedében válhatott többé-kevésbé hegemón nézetté, az több körülményre vezethető vissza.

a) Az okok közül kétségtelenül azt kell először említenünk, hogy a marxista társadalomtudománynak nemcsak Marx és Engels nélkül, hanem egyenesen *Marx és Engels ellenére* kellett megbirkóznia társadalmi tulajdon és áruviszony sokáig feloldhatatlannak tűnő antagonizmusával. Marx és Engels ugyanis abból indultak ki, hogy a szocializmusban megvalósul a társadalmi munka közvetlen elosztása, és ezért *kizárták az árutermelés létezését és az érték-törvény érvényesülését* a termelőeszközök társadalmi tulajdonára épülő gazdasági rendszerben.²⁴ Megállapításaik reális értékeléséhez azonban legalább két körülményt nem szabad figyelmen kívül hagyni. Az egyik az, hogy Marx és Engels a szocialista forradalom világméretű győzelmére épülve gondolták el az új társadalmi formációt, és ezért teljesen más gazdasági-társadalmi körülményeket képzeltek el elméletük megalkotásakor, mint amilyen feltételek között a szocialista rendszer ténylegesen létrejött. A másik — nem kevésbé fontos — mozzanat, hogy Marxot és Engelst szigorúan tudományos módszerük mindig visszatartotta attól, hogy valamiféle részletekbe menő prognózist adjanak a szocialista társadalom leendő gazdasági berendezkedéséről. „Az egyik legfontosabb különbség, amely Marxot és Engelst az utópista szocialistáktól elválasztotta, éppen az, hogy ők, ellentétben az utópista szocialistákkal, a jövő szocialista társadalmát rendkívül tartózkodóan, óvatosan vázolták fel” — írja *Brus*, majd így folytatja *a ma is divatos marxizálás tanulságos kritikáját*: „A jövő szocialista gazdaság működésének elveivel kapcsolatban Marx és Engels által tett néhány kijelentés iránymutatása csak nagyon általános jellegű. Ezeket Marx és Engels kétféle körülmény között fogalmazták meg. Először is mellékesen, a kapitalizmus törvényszerűségeinek elemzésekor, leggyakrabban a kapitalista termelési mód tör-

²³ *Vö.*: A 21. lj.-ben idézett munkák mellett: *Vilmos József*: *Áruviszonyok a szocialista gazdaságban* (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1963) 138 p.; *Brus*, Włodzimierz: *A szocialista gazdaság működésének általános problémái* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1966) 246 p., különösen 111. skk. o.; *Földes Károly*: *A szocialista tulajdon és az árutermelés* (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1968) 424 p., különösen 124. skk. o. — Megjegyzendő, hogy még 1960-ban is könyvek jelentek meg a Szovjetunióban (*Malisev*, I.: *A munka társadalmi nyilvántartása és az ár a szocializmusban*; *Szobolj*, V.: *Népgazdasági mérlegtanulmányok*), amelyek az áru- és pénzviszonyokat összegeyzetethetetlennek tartották a szocializmussal; kritikájukat *l.*: *Osztrovityanov*: i. m.

²⁴ *Marx* leggyakrabban idézett kijelentései az áruviszonyok szocializmusbeli megszűnéséről „*A gothai program kritikájá*”-ban (Marx — Engels: *Válogatott művek* II., Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1963, 13. sk. o.), *Engels* hasonló jellegű fejtegetései az *Anti-Dühringben* (MEM 20. k., Bp. 1963, 274. sk. o., 279. o.) találhatók. *vö.*: *Brus*: i. m. 24. skk. o., *Osztrovityanov*: i. m. 29. o.; *Vilmos*: i. m. 18. sk. o.; *Földes*: i. m. 127. skk. o.; hasonlóan, de más hangsúlyokkal: *Valovoj* — *Lapsina*: i. m. 193. skk. o.

ténelmileg átmeneti jellegének kidomborítása alkalmával. Különösen vonatkozik ez a tőkében itt-ott elszórt észrevételekre, amelyek a kapitalizmus vizsgálatán belül ugyanazt a szerepet tölthették be, mint az ember anatómiájára való utalások a majom anatómiájának vizsgálatakor. Másodsor, az ideológiai harc gyakorlati szükségességével kapcsolatban, különösen a hibás programtézisek elemzésének időszakában.”²⁵ Mégsem csodálkozhatunk azon, hogy Marx és Engels megállapításai az áruviszonyok megszűnéséről, hosszú időn át az áruviszonyokra vonatkozó szocialista elmélet kiindulópontját képezték; elvet, amely alól a gyakorlat kényszere kivételeket csikart ugyan ki, de az elv azért elv maradt. Nemcsak a klasszikusok tekintélye magyarázza ezt, hanem elsősorban az a körülmény, hogy Marx éppen a tőkés áruterelés tudományos analízise alapján mutatta meg a társadalmi alakulat önmagát túlélt voltát, s jutott el a szocialista átalakulás elkerülhetetlenségének bizonyításáig.²⁶

Lenin a forradalom után — a konkrét viszonyok elemzése alapján — mégis hamar felismerte az áru — pénz viszonyok „fenntartásának” szükségességét.²⁷ Erre utal például az a tény, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított a pénzforgalom reformjának. Világosan látta *Lenin* a hadikommunizmus árunélküliségének kényszerű voltát és e kivételes szükségszerűség speciális okait is, noha „megengedhetőnek tartott egy olyan gondolatot, hogy ez a különös helyzet több is lehet, mint egy epizód. A forradalom vívmányainak megvédése érdekében az összes erők mozgósításához vezető intézkedések olyan jellegűek lehetnek, amitől visszatérni nem lehet, tehát az, ami a gazdasági előfeltételek megfontolt elemzése mellett lehetetlennek látszott — közvetlen ugrás a termelés és a javak elosztásának „szigorúan kommunisztikus” szervezetébe —, valósággá válhat. Természetesen ilyen felfogás mellett az áru — pénz viszonyt szükséges rossznak tekintették, amitől az első adódó alkalommal meg kell szabadulni.

²⁵ L.: *Brus*: i. m. 23. sk. o. Hasonló állásponton: *Osztrovityanov*: i. m. 25. skk. o., *Földes*: i. m. 127. skk. o.

²⁶ Vö.: *Világhy* Miklós: *Áruviszony és polgári jog. Állam- és Jogtudomány XI.* (1968) 445. sk. o. — Kevésbé érthetők viszont azok a „tudományos” kísérletek, amelyek a klasszikusokkal kívánják igazolni vagy legalizálni az áruterelés létezését. Az ilyen szovjet kísérletekhez L.: *Földes*: i. m. 127. o., *Valovoj—Lapsina*: i. m. 194. sk. o.; a magyar filozófiai irodalomban *Ágh* Attila szerint Marx a szocializmus egész időszakára nézve kötelezőnek tartja az árucserét: Szocializmus és elidegenedés. *Magyar Filozófiai Szemle* 11. (1967) 478. o. ezt a felfogást bírálja *Friss* István: Szocializmus és áruterelés. *Magyar Filozófiai Szemle* 12 (1968) 4. sz. — Idézzük ismét *Brust*: „Hosszú időn keresztül próbáltuk a marxista közgazdasági eszméket az aktuális politikai szükségszerűségekre »ráhúzni«, akár a szövegek specifikus interpretációjának segítségével, akár úgy, hogy a tudomány történetéből és a könyvespolcokról vagy a könyvtári katalógusokból töröltük azokat a neveket és műveket, amelyeket »lejáratosnak« ítélték meg. Végeredményben a marxista politikai gazdaságtan, különösen a szocializmus gazdaságtana *Chamisso* novellájának klasszikus hőisére, Peter Schlemihlre — az árnyék nélküli emberre — emlékeztet: történelem nélküli tudomány volt” . . . i. m. 21. o.

²⁷ *Lenin*nek az áruviszonyok fennmaradásával kapcsolatos nagyszámú, de eltérő konkrét körülmények között tett megállapítását részletesen elemzi: *Valovoj—Lapsina*: i. m. 198. skk. o.; A szocializmus politikai gazdaságtanának története (id. kiadás) 140. skk. o. vö. még: *Brus*: i. m. 33. skk. o., *Földes*: i. m. 135. skk. o.

A hadikommunizmus ilyen lehetőségnek tűnt, amit ki szerettek volna használni.”²⁸ Ezt mutatja Lenin sokat idézett értékelése a NEP bevezetésekor: „Arra számítottunk — vagy talán helyesebben: feltételeztük elégséges számítás nélkül —, hogy a proletárállam közvetlen parancsszavával meg tudjuk majd szervezni kisparaszti országunkban az állami termelést és az állami termékelosztást kommunista elvek alapján. Az élet megmutatta, hogy tévedtünk.”²⁹ *Lenin* később is az *átmeneti gazdaság körülményeivel* magyarázta az áruterelés fennmaradásának szükségességét, s „forrását a szocializmus külső tényezőiben látta, a kisparaszti gazdaságok létezésében és különösen az iparosítás alacsony szintjében”.³⁰

Leninhez hasonlóan az *átmeneti gazdaság* viszonyaiban kereste az árviszonyok fennmaradásának okait a szovjet közgazdaságtudományban uralkodó álláspont egészen a harmincas évek közepéig. A tudósok többsége azt a meggyőződést vallotta, hogy a felépült szocializmus társadalmában megszűnik a valódi áruterelés és elhalnak az érték kategóriák, a tevékenységek cseréjének áruformáját a naturális forma váltja fel. Később, a harmincas évek második felétől „az úgynevezett *számveteli-elosztási koncepció* vált uralkodóvá, amely az áru- és érték kategóriák létét azzal magyarázta, hogy a társadalom munkáját számba kell venni, és el kell osztani a népgazdaság ágazatai és az újratermelési szférák között. Az áruterelésnek és az értéktörvénynek az elismerése ekkor lényegében formális volt.”³¹

A felfogások részletekbeni változásainak³² ismertetése nélkül is megállapíthatjuk, hogy a közgazdaságtudomány lényegében egészen a hatvanas évekig újabb és újabb kísérleteket tett az árviszonyok elhalásáról szóló elvi tételnek a gyakorlat tényeivel és igényeivel történő összeegyeztetésére. Az utolsó átfogó elmélet *Sztálin* nevéhez fűződik, aki az *állami szektoron belül* továbbra sem ismert el valódi árviszonyokat, *csupán áruformájú* kapcsolatokat, a gazdaság egyéb területein meglevő áru — pénz viszonyokat pedig — más részlet-okok mellett — *elsősorban a szövetkezetek, a kolhoztulajdon, a kolhozparasztság létevel* magyarázta.³³ Az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján azután egyre erősödött, majd

²⁸ L.: *Brus*: i. m. 33. sk. o.

²⁹ *Lenin*, V. I.: Művei 33 k. (Szikra, Bp., 1953) 40. o.

³⁰ L.: *Brus*: i. m. 35. sk. o.; részben eltérő értékelést ad Lenin felfogásáról *Osztrovi-tyanov*: i. m. 29. skk. o.; *Liszickin* szerint Lenin a felépült szocializmusban is elismerte az árviszonyokat. l.: Terv és piac (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967) 62. skk. o.

³¹ L.: *Valovoj—Lapsina*: i. m. 174. sk. o., *vö.*: uo. 177. skk. o., továbbá *Földes*: i. m. 151. skk. o.; A szocializmus politikai gazdaságtanának története (id. kiadás) 149. skk. o.

³² uo.

³³ L.: *Sztálin*, J. V.: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. (Szikra, Bp., 1953), különösen 18. o. — Megjegyezzük, hogy az árviszonyokat a kolhozparasztság létezésével magyarázó álláspont már korábban is felmerült, de *Sztálin* tette azt hegemon felfogássá. l. *ehhez*: *Földes*: i. m. 167. o., *vö. még*: *Valovoj—Lapsina*: i. m. 213. o., 226. skk. o.; A szocializmus politikai gazdaságtanának története (id. kiadás) 168. sk. o. A sajátos történelmi körülmények több mint paradox vonása, hogy éppen abban a korokban, amikor a szocializmusbeli árviszonyok létezésének magyarázataként a többszektörőség, a társadalmi tulajdon két formájának egymásmellettiége vált uralkodóvá, a kol-

uralkodóvá is vált az a nézet, hogy az *áruviszonyok fennmaradása a szocialista gazdasági-társadalmi rend szükségszerű velejárója*.³⁴

b) Ha az elméleti áttörést nehezítő *okokat* keressük, a már említett szubjektív tényezőkön kívül még legalább *három körülményre* kell felhívni a figyelmet. Az *egyik* fontos tény az *átmeneti gazdasági viszonyok* elhúzódása mind a Szovjetunióban, mind az európai népi demokráciákban, ami nehezítette a valóban provizórikus tényezők és a tartós gazdasági elemek szétválasztását, s ezzel bonyolította az elméleti tisztánlátás feltételeit. A *másik* körülményt a *hosszabb háborús és helyreállítási periódusokban* látjuk, amelyek a maguk rendkívüli körülményeivel szükségmegoldásokat szültek, egyebek mellett tartósan a — szó szoros értelmében — perifériára, azaz a feketepiacra szorították az áru—pénz viszonyokat (hadikommunizmus, Nagy Honvédő Háború). A *harmadik* tényezőt az utóbbi évtized gazdasági fejleményei s az ezt megelőző elméleti fejlődés segíti felismerni: a *gazdaságirányítás direkt*, szigorúan a kötelező, lebontott tervfeladatokra építő rendjére gondolunk, amelyben az áru—pénz kapcsolatok objektíve is csak mellékes szerepet játszottak. Erre a mozzanatra a következő pontban, a gazdaságirányítás és a szerződések összefüggéseinek vizsgálatánál még visszatérünk.

c) A „nemlétező” áruviszonyok makacsul meg-megújuló rohamainak megmagyarázása, megideologizálása évtizedeken át lényegében vakvágányon kötötte le a szocialista közgazdaságtudomány erejét.³⁵ Ez azzal járt, hogy hosszú ideig teljesen kidolgozatlanul maradtak a *szocializmusbeli áruviszonyok sajátos jellegzetességei*, s ma sem beszélhetünk letisztult eredményekről ezen a területen. Márpedig a jogtudomány — többek között éppen a szocialista szerződéselmélet megalapozásához — nem nélkülözheti a közgazdaságtan ilyen irányú segítségét. Különösen az *állami szektoron belüli szerződéses kapcsolatok valódi sajátosságainak feltáráshoz elengedhetetlen az e körben létrejövő áruviszonyok specifikumainak tudományos feltárása és alapos elemzése*.

Odáig — többé-kevésbé — egyetértés van már a közgazdaságtudományban, hogy az áru—pénz viszonyok léte az állami szektorban sem az értéktörvény vagy valamely más tényező kívülről jövő hatása, mégkevésbé egyszerű visszatükröződése.³⁶ Kevésbé egyöntetű a közgazdászok felfogása az állami tulajdonon belüli áruviszonyok okairól,³⁷ különösen e viszonyok tulajdonhoz-kötöttsé-

hozok termékforgalmában az áruszerződések alkalmazása teljesen háttérbe szorult, s a mezőgazdasági termékbeadási kötelezettség dominált. *vö.*: A szovjet polgári jog (szerk.: D. M. Genkin Bp. 1952) I. k. 301. sk. o.

³⁴ L.: a 21. és 23. lj.-ben i. m.; az ellenkező nézeteket valló műveket I.: 23. lj.

³⁵ A közgazdaságtudománynak a szocializmusbeli áruviszonyokról szóló fentebb vázolt fejlődésmenete a jogtudományban is visszatükröződött. *Ügy: Világhy Miklós: A magyar civiljogtudomány 25 éve. Jogtudományi Közöny XXV. (1970) 259. o.; Sárközy Tamás: Indirekt gazdaságirányítás, vállalati áruterelés és a tulajdonjog (Akadémiai Kiadó, Bp., 1973) 57. sk. o.*

³⁶ L.: *Brus*: i. m. 112. o.

³⁷ A szocialista áruterelés okairól szóló eltérő felfogásokat l.: *Osztrovitjanov*: i. m.

géről (az alanyok elkülönültségének tulajdonosi jellegéről)³⁸ és az értéktörvény érvényesüléséről.³⁹

Az okokra vonatkozó eltérő — részben csak terminológiájukban különböző — nézetekből is leszűrhetők azonban bizonyos általános következtetések. A termelőerők és a termelés-szervezettség adott fejlettségi szintje mellett a munka a társadalmi tulajdon talaján is csak fejlett munkamegosztás feltételei között, gazdaságilag elkülönült szervezetekben végezhető. Ezért a munka társadalmi jellegű munka, de nem szükségszerűen, nem feltétlenül, nem minden esetben társadalmilag szükséges munka is egyben. Míg a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló népgazdasági tervezés — az alapvető termelési és felhasználási arányok meghatározásával — biztosítani képes az elkülönült szervezetek munkájának közvetlenül társadalmi jellegét, addig a legfejlettebb tervezési rendszerben sem garantálható tartósan és minden esetben az elkülönült, külön érdekeket is hordozó termelő szervezetek munkájának — a munka gazdaságosságának, a termékek minőségének, választékának stb. — társadalmilag szükséges volta. Lényegében ezek a *legfőbb okai* az állami szektoron belüli áruviszonyoknak, illetve felhasználásuk szükségességének.

Az *állami tulajdonon belüli áruviszonyok sajátosságainak* elemzésénél — a jogtudomány számára történő hasznosíthatóság szempontjából — a közgazdaságtudományi munkák egyik nagy hibája a *túlzott általánosság*. Nem is azokra az önmagukban egyenesen semmitmondó megállapításokra gondolunk, mint például: „a szocialista árutermelés — különleges árutermelés”, vagy: „a szocialista áru- és pénzviszonyok rendszere lényegében különbözik valamennyi korábbi társadalmi alakulat áru- és pénzviszonyaitól”, avagy: „a szocializmusban az áru- és pénzkategóriák szocialista termelési viszonyokat fejeznek ki” stb.,⁴⁰ mert ezek politikai vitairatokban használható jelszavak, de így, magukban nemcsak a jogtudomány, hanem a közgazdaságtan sem meríthet belőlük. A jogtudomány azokat a tételeket is csak kevéssé tudja felhasználni a szocialista

45. skk. o., 53. skk. o.; *Vilmos*: i. m. 22. skk. o. (az állami szektoron belül: 37. skk. o.); *Szabó Kálmán*: A szocialista termelés alapvonásai (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1964) 324. o., 328. sk. o.; *Földes*: i. m. 170. skk. o.; *Valovoj—Lapsina*: i. m. 225. skk. o.; *vö.*: *Brus*: i. m. 95. sk. o., 111. sk. o.

³⁸ *Vilmos* szerint az állami vállalatok nem tulajdonosok az állammal szemben, de „viszonylagos önállósággal” rendelkeznek és „bizonyos tekintetben elkülönült tulajdonosokhoz hasonlóan” lépnek fel egymással szemben. (i. m. 49. skk. o.); a jogtudományban hasonló felfogást vall *Világhy Miklós*: Az állam és vállalata. Jogtudományi Közöny XXII (1967) 577. o. A szerzők többsége az állami szektoron belüli tulajdonosi elkülönüléssel szemben foglalt állást az ötvenes és hatvanas évek fordulóján a Közgazdasági Szemlelben lezajlott vitában (*vö.*: *Földes*: i. m. 178. skk. o.), s ma is inkább az az általánosabb nézet (*vö. Nemes László*: Néhány gondolat a termelési viszonyokról folyó vitához. Közgazdasági Szemle XXII (1975) 1190. skk. o. — A jogtudományban *Sárközy* azon a nézeten van, hogy „az áruviszony . . . a szocializmusban is szükségképp és kizárólag materiális tulajdonosok közötti viszony”. (i. m. 61. o.)

³⁹ *L.*: *Osztrovityanov*: i. m. 91. skk. o.; *Vilmos*: i. m. 86. skk. o., 115. skk. o.; és főleg *Brus*: i. m. 4. fejezet: 111—157. o.; továbbá: *Földes*: i. m. VI—VIII. fejezetek: 192—364. o.; *vö. még*: *Valovoj—Lapsina*: i. m. 221. skk. o.; 297. skk. o.

⁴⁰ *L.*: pl. *Osztrovityanov*: i. m. 71. o.

szervezetek szerződéses kapcsolatainak politikai gazdaságtani értékeléséhez, amelyek kizárólag a tőkés magántulajdonon alapuló árutermeléstől határolják el az állami tulajdonra épülő áruviszonyokat; e tételek a közgazdaságtudomány számára alapvetően fontosak, a többi társadalomtudományban — így a jogtudományban — is nélkülözhetetlenek, de a konkrét alkalmazáshoz mégis túl elvontak. Emellett ezek az összehasonlítások nem ritkán azt is szem előtt tévesztik, hogy a klasszikus kapitalizmus áru — pénz viszonyai — mindenekelőtt maga az értéktörvény hatásai — már a mai monopolkapitalista gazdaságban is gyakran jelentősen átalakult formában jelentkeznek — a monopóliumok, az állami beavatkozás különböző formái stb. következtében.⁴¹

A szocialista áruviszonyok sajátosságait illetően Szabó Kálmán kiindulópontját tartjuk helyesnek: „Az áru, a pénz, az érték tartalmának módosulásán . . . sohasem szabad pusztán azt érteni, hogy most e kategóriák nem a profit-szerzést, hanem a szocialista társadalom érdekeit szolgálják. . . . A tartalmi módosuláson azt értjük, hogy a szocializmus specifikus viszonyainak hatására azoknak a nem specifikus relációknak a jellege változott meg, amelyeket az árukategória kifejez.”⁴² A konkrét specifikumok megállapításánál azonban már Szabó Kálmánnál sem különülnek el az áruviszonyoknak a termelőeszközök társadalmi tulajdonából eredő általános szocialista vonásai azoktól, amelyek a direkt tervutasításos gazdaságirányítás rendszeréből fakadtak. Erre vall — például — a következő megállapítás: „A kifejtett munkát . . . a társadalom a tervezéssel előre elismeri, noha az elismerés tényleges megtörténtéhez kiegészítő, a tervszerű irányításnak alárendelt, de mégsem lényegtelen konstrukciókra is szükség van (például szállítási szerződések rendszere, a felhasználó igazolásán alapuló hitelfolyósítás stb).”⁴³

Semmiképp sem gondoljuk, hogy a szocialista áruviszonyoknak a közgazdaságtudomány által feltárt sajátosságait közvetlenül alkalmazhatjuk a szocialista szervezetek szerződéseinek elemzéséhez; még kevésbé hisszük, hogy a jogi kategóriák — akár a szerződés — elemei közvetlenül ráépíthetők a politikai gazdaságtan kategóriáira.⁴⁴ Mégis, úgy véljük, hogy a szocialista áruviszonyoknak a közgazdaságtanban kidolgozott különös vonásai hozzásegítenek a szocialista szervezetek közötti szerződéses kapcsolatok különleges tulajdonságainak objektívebb

⁴¹ L.: Brus: i. m. 116. skk. o.; vö.: Földes: i. m. 184. o.

⁴² L.: Szabó Kálmán: i. m. 324. o.

⁴³ uo. 330. sk. o. A szocialista áruviszonyok konstans sajátosságai a direkt gazdaságirányításból származó specifikumokkal vegyülnek — nézetünk szerint — Eörsi egyik korábbi munkájában (A szocialista polgári jog alapproblémái. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965) is, ami némileg az áruviszonyok szocializmusbeli általános jelentőségének és főleg a polgári jogra gyakorolt hatásának alábecsüléséhez vezet. Véleményük szerint — az indirekt gazdaságirányítás kibontakozásának átmeneti jegyei miatt is — eltúlozza viszont az áruviszonyoknak a polgári jog alapintézményeiben játszott szerepét *Világhy*: 26. lj.-ben i. m.

⁴⁴ A polgári jog tárgyának és fogalmának meghatározásával kapcsolatban Eörsi veti el a direkt politikai gazdaságtani alapozás lehetőségét: előző jegyzetben i. m., különösen 62. skk. o.; vö.: Sárközy: i. m. 10. o.

kimunkálásához; sokkal inkább, mintha a különös jegyeket a jogszabályi esetlegességek torzító tükrén keresztül kíséreljük megmutatni.

Ha — egyelőre — eltekintünk a gazdaságirányítás direkt és indirekt rendszeréből folyó külön specifikumoktól (ezekre a 3. pontban térünk ki), akkor a szocialista áruviszonyok sajátosságai közül a következőket tarthatjuk a szerződéses jogi kapcsolatok szempontjából is figyelemreméltónak:

ca) Mindenekelőtt azt, hogy az állami gazdálkodó szervezetek közötti áru—pénz kapcsolatok legfeljebb csak *kisegítő szerepet* játszanak az eleven és holt munka társadalmi elosztásában, *a termelés szerkezetének a szükségletek szerkezetével történő egyeztetésében.*⁴⁵

cb) A szocialista áru—pénz viszonyok jellegbeli módosulásának másik fontos jegye, hogy „megszűnik a használati érték és az érték, ezáltal az áru és a pénz ellentmondásának antagonisztikus jellege, eltűnik az áru- és a pénzfetiszizmus. Ez alapján véve *a használati érték elsőségét jelzi az értékkel szemben, továbbá az árutermék elsőségét a pénzzel szemben.*”⁴⁶

cc) A termelőeszközök társadalmi tulajdonából folyó lehetőségek alapján mód van a társadalmi termelés arányainak és az árarányoknak az állam által történő tervszerű alakítására, adott esetben az értékarányok tudatos, tartósabb jellegű eltérítésére. Bizonyos társadalmi preferenciák (például kultúrpolitikai vagy jövedelemelosztási szempontok) a fogyasztási javak esetében is hosszú távon indokolttá teszik *az értéktörvény működésének korlátozását*; még inkább ez a helyzet a *beruházások területén.*⁴⁷

A szocialista áruviszonyoknak ezekkel a sajátosságaival függ össze a *szereződő felek együttműködésének* nagyobb lehetősége: „... nem kell tehát külső jogi eszközökkel ... az együttműködést bevinni az áruviszonyokba, mert az önmagában benne van, és a jog lényegében (minden aktív visszahatás mellett) csak ezt a jelenséget tükrözi.”⁴⁸ A használati érték hangsúlyosabbá válása tükröződik a *szükségletkielégítés* polgári jogi elvében, illetve ennek az elvnek a szerződés teljesítése körében történő konkretizált alkalmazásában, *a reális teljesítésre* törekvés követelményében. *Eörsi* igen világosan mutatja meg: az áruviszonyok szocialista jellegének azt az állandó elemét, hogy a „társadalmi szükségletek és a szerződések között nem a profitérdek közvetít”, a direkt gazdaságirányítás rendszerében érvényesülő szigorú tervkötelezettség elszakította a szükségletkielégítéstől, és — a fizetőképes kereslettől rendszeresen elmaradó kapacitás szülte kényszerhelyzetben — önálló alapelvi rangra emelte.⁴⁹ Megállapításai

⁴⁵ Vö.: *Brus*: i. m. 112. o.

⁴⁶ Vö.: *Szabó Kálmán*: i. m. 331. sk. o.

⁴⁷ Vö.: *Brus*: i. m. 120. o., 138. o., 155. skk. o., 167. o., 233. o.

⁴⁸ L.: *Sárközy*: i. m. 60. o.; vö.: *Vékás Lajos*: A szerződő felek együttműködésének elvi alapjai a szerződéses termeltetés jogviszonyaiban. Jogtudományi Közöny XII. (1967) 599. skk. o.

⁴⁹ L.: *Eörsi Gyula*: A reális teljesítés elve a gazdaságirányítás új rendszerében. Jogtudományi Közöny XXIII (1968) 341. skk. o.; *ud.*: 6. lj.-ben i. m. 232. skk. o.

— amelyekkel egyetértünk — nem érintik azt a tételünket, hogy a szocialista áruviszonyok „használati értékre-orientáltsága” — mint a gazdaságirányítás adott rendjétől alapvetően független, állandó tulajdonság — a szocialista gazdálkodó szervezetek szerződéses kapcsolataiban — mindenekelőtt a teljesítés szabályaiban — is tükröződik. Ezt bizonyítja az új irányítási rendszerben fogant, a megrendelő elállási jogát tágító „kivételek”⁵⁰ látszólagossága is: az elállási jog ugyanis nem a szükségletkielégítés követelménye alól tesz kivételt, hanem a direkt irányítás merev — esetenként a szükségletektől is elszakadó — tervfegyelmének megszüntetéséből vonja le a szükséges konzekvenciákat — éppen a szükségletkielégítés maradéktalanabb érvényesülése érdekében.

Az *együttműködés* követelménye és a *szükségletkielégítésnek* alárendelt reális teljesítés jogi garanciái csupán példák az áruviszonyok szocialista sajátosságainak kivetítődésére a jog szférájában. Részletekbe itt azért nem megyünk, mert — amint többször is utaltunk rá — az áruviszonyok hatásának főbb jellegzetességeit erősen motiválják az érvényesülő gazdaságirányítás módszerei és eszközei, sőt maguknak az áru — pénz viszonyoknak a felhasználása, érvényesülése is a gazdaságirányítás választott rendjétől függ.⁵¹ Ezért előbb a *gazdaságirányítás* és a *szerződések* fontosabb összefüggéseit vizsgáljuk meg, és ebben a kontextusban világítjuk meg részletesebben a szocialista áruviszonyok és a szerződések kapcsolatának főbb vonásait is.

3. *Gazdaságirányítás és szerződés.* Már az eddigiekben is többször kitértünk arra, hogy a szocialista gazdasági-társadalmi viszonyokban *objektíve feltételezett*, az e viszonyokból szükségszerűen következő *áru-pénzkapcsolatok tényleges érvényesülésének* konkrét köre és jelentősége, és — ennek megfelelően — *az áruszerződések elterjedtsége és szerepe* a szocialista gazdálkodás rendjében — korszakonként, illetve országonként — *különböző lehet.*⁵¹ A történelmi tapasztalatok már régóta alátámasztják ezt a felismerést; az európai szocialista országokban az elmúlt egy-másfél évtizedben lezajlott gazdaságirányítási modell-váltások pedig hozzásegítenek e jelenség mélyebb összefüggéseinek feltárához is.

a) A tapasztalatok elemzése mindenekelőtt az tmutatja, hogy az áru — pénz viszonyok szocializmusbeli érvényrejutására jelentős mértékben hat az elsajátítás társadalmiasításának formája, azaz *a társadalmi tulajdon formája.* Már szoltunk arról, hogy a szocialista gazdasági-társadalmi rendben *a termelőeszközök tulajdona és a munka közötti elkülönültség csak viszonylagos*, s arról is, hogy az elkülönültség relatív jellege a termelőeszközök társadalmi tulajdonba-

⁵⁰ L.: 10/1966 (II. 14.) Korm. sz. r. 23. §. (Különösen a 2/1970. (II. 3.) Korm. sz. r. 1. §-ában adott szövegezésben); 44/1967/XI. 5. Korm. sz. r. 35. §. (1) bek.; 32/1967. (IX. 23.) Korm. sz. r. 33. §. (3) bek.; vö.: lengyel Ptk. 553. cikk, továbbá — erősen korlátozott formában — csehszlovák gazdasági törvénykönyv 170. §.

⁵¹ Részben tapasztalati, részben intuitív alapon — a lényegyet tekintve — már egy 1971-ben írt tanulmányunkban is hasonló álláspontra helyezkedtünk. (I.: Vékás Lajos: *Gazdaságirányítás és szerződéstípusok.* ELTE Jogi Kari Acta XIV (1972) 149. skk. o.). Véggkövetkeztetéseink elméleti alátámasztása azonban ma már fogyatékosnak tűnik, jobbitásra szorul.

vételének eredménye. A szocializmus nemzetközi fejlődésének eddigi története azt bizonyítja, hogy a szocialista termelési módnak ezen általános jegyén belül *a társadalmi tulajdon és a termelő csoportok (tulajdon és munka) egyesítésének különböző módjai, formái alakulnak ki.*⁵² *Az áruviszonyok hatóköre és az áruszerződések felhasználása szempontjából ezek az eltérések igen lényegesek.*

Ha a *hadikommunizmus* kényszerhelyzetben született, kivételes, átmeneti gazdálkodási rendjétől eltekintünk, az európai szocialista országok eddigi történetének tapasztalatai a társadalmi tulajdon és a termelő csoportok egyesítésének két alapvető variánsát engedik megkülönböztetni.

Az egyik variáns a *jugoszláv megoldás*,⁵³ amelyben a társadalmi elsajátítás és a munka kizárólagos közvetítője a *csoporttulajdon*. Ebben a rendszerben állami tulajdonjogról, az osztálytársadalmi mozzanat közvetlen tulajdonjogi kifejezéséről nem beszélhetünk. Noha a jugoszláv elméletben a vállalatok, a gazdálkodó szervezetek esetében sem ismernek el tulajdonjogot, csak ún. „dologi jogi jellegű használati jogot”, mert az állami gazdaságirányító tevékenység, „az áruviszonyokra nehezedő közjogi elemek szerintük kizárják az árutulajdonjogi szerkezet elismerhetőségét, . . . (a valóságban) a jugoszláv vállalat dologi használati joga tulajdonképpen árutulajdonjog” — írja összegezõleg *Sárközy*.⁵⁴ Helyesen állapítja meg *Sárándi* is, hogy a jugoszláv elméleti felfogás, az ún. alanytalan társadalmi tulajdonjog elmélete — a lényegét tekintve — nem más, mint a „tulajdon tulajdonjogi megjelenítésének tagadása”.⁵⁵ Ezért mondhatjuk, hogy valójában a jugoszláv megoldás „az egész népgazdaságban (és nemcsak a szövetkezeti szektorban) tulajdon és csoport maradéktalan azonosítását” jelenti.⁵⁶ A szocialista termelési mód gazdálkodási rendszerének ebben a formájában tehát a gazdálkodó szervezetek munkamegosztása *tulajdonosi jellegű gazdasági elkülönültséggel* párosul: a termelőeszközök csoporttulajdonban vannak, a termelő kollektívák tulajdonosokként viszonyulnak egymáshoz. Az ily módon elkülönülő gazdálkodó szervezetek összekapcsolódása pedig *áru—pénz viszonyok segítségével* megy végbe, s ez az *áruszerződések széles körű felhasználásához*, nagy jelentőségéhez vezet. A gazdasági elkülönültség tulajdonosi jellege természetesen szüli az áruviszonyokat, és ezért a társadalmi tulajdonjog jugoszláv formája a polgári jogi szerződéseket igen fontos szerephez juttatja.

⁵² Vö.: *Eörsi* Gyula: Állami tulajdon — állami vállalat. ELTE Jogi Kari Acta XII. (1970) 42. skk. o.

⁵³ A társadalmi tulajdon jugoszláv felfogásához l.: *Gamsz*, A.: Osznovü sztvornog prava (A tulajdon alapjai. Belgrád, 1968) 94. skk. o.; *uő.*: Tulajdonjog a társadalmi tulajdon keretében. Archiv za pravne i drustvene nauke, 1962. évi 3—4. sz.; *Finzgar*, A.: A társadalmi tulajdonban levő javak alapvető vagyoni jogi problémája. Archiv za pravne i drustvene nauke. 1965. évi 1—2. sz. — Igen jó magyar nyelvű összegezések: *Sajó* András: Az állami szocialista tulajdon és az állami vállalat. In: Polgári Jogi Tanulmányok I. (ELTE Sokszorosító, Bp. 1970) 364. sk. o.; *Sárközy*: i. m. 126. skk. o.

⁵⁴ L.: *Sárközy*: i. m. 129. o., 127. o.

⁵⁵ L.: *Sárándi* Imre: A társadalmi tulajdon változásai. ELTE Jogi Kari Acta XII (1970) 14. skk. o.

⁵⁶ L.: *Eörsi*: 52. lj.-ben i. h.

A többi európai szocialista ország — közöttük Magyarország is — eddig egy másik variánst alkalmazott a társadalmi tulajdon és a termelő csoportok összekapcsolására. Ez a megoldási forma a csoporttulajdoni elkülönültségre csak a szövetkezetek (kolhozok) esetében épít, az állami gazdálkodó szervezetek — mindenekelőtt az állami vállalatok — tulajdonosi önállóságát nem ismeri el, hanem az állami tulajdon egységes és oszthatatlan voltából indul ki.⁵⁷ Az állami gazdálkodó szervezetek gazdasági elkülönültségének valóságos, konkrét mértéke ilyen körülmények között alapvetően a gazdaságirányítás formájától függ. Ezért aztán csak a gazdaságirányítás érvényesülő rendje dönti el azt is, hogy az áru — pénz viszonyok ténylegesen milyen szerephez jutnak a szocialista népgazdaságban, különösen az állami tulajdonon belül bonyolódó forgalomban. Ezért mondhatjuk azt, hogy az ilyen gazdasági rendben a szerződések jellege és szerepe is elsősorban a gazdaságirányítás adott rendszerétől függ.

Az elmondottak azt mutatják, hogy az áruviszonyoknak, illetve a szerződéseknek a gazdaságirányítással való összefüggése, szoros kapcsolata elsősorban az egységes állami tulajdon keretében elkülönülő vállalatok relációiban egyértelmű. Meggyőzőnek tűnnek számunkra ugyanakkor *Sárközy* azon fejtegetései, amelyek magának a tulajdon társadalmisításának formáját, a társadalmi tulajdonjog formáját is a gazdaságirányítás rendszerével kívánják korrelációba hozni.⁵⁸ Utalnunk kell arra is, hogy a gazdaságirányításnak az áru — pénz viszonyok érvényrejuttatásában és a szerződések jelentőségbeli, funkcióbeli változásaiban fontos szerepe lehet a csoporttulajdonjog széles körű elismerése esetén is: Jugoszláviában „az 1965. évben végrehajtott gazdasági reform volt az, amely valóban realizálta . . . a vállalatok számára a társadalmi öngazgatás elvében benne rejlő, de korábban meglehetősen formálisan érvényesülő lehetőségeket”.⁵⁹

b) A szocializmus építésének első évtizedeiben a közgazdaságtudomány evidensként kezelte, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdonára épülő gazdaságirányítás csak egyféle lehet: többé-kevésbé részletezett tervutasításokra épülő, direkt irányítás. Az európai szocialista országok gazdaságépítési gyakorlata azonban arra a felismerésre vezetett, hogy az objektív gazdasági-termelési viszonyoknak vannak olyan felszíni mozzanatai, amelyeket nem determinál a termelőeszközök tulajdoni formája, és így a termelőeszközök társadalmi tulajdonára alapított gazdasági rendben is változhatnak, sőt — elsősorban éppen a termelési viszonyoknak a termelőerők fejlődését követő alakulása folytán — szükségszerűen változnak is.

Ezek a mozzanatok a gazdasági alap és a társadalmi felépítmény érintkezési pontjain találhatóak, és ezért a gazdasági struktúra elsődlegessége mellett

⁵⁷ A tételes jogszabályokban egyértelműen ez a felfogás tükröződik, de az elméleti nézetek a gazdasági reformok óta meglehetősen divergálnak. L.: összefoglaló jelleggel: *Sárközy*: i. m. 207. skk. o.

⁵⁸ L.: *Sárközy*: i. m. II. rész, különösen 155. skk. o., illetve, 235. skk. o.

⁵⁹ uo. 128. o.

politikai, jogi és más felépítményi elemek is jelentős hatást gyakorolnak rájuk. A tényleges gazdasági folyamatok kereteit adó, a gazdasági tevékenység szervezeti és lebonyolítási formáit jelentő ezeket a gazdasági és jogi elemeket a magyar közgazdasági irodalom a *gazdálkodási forma* vagy a *gazdasági mechanizmus* kategóriájában foglalja össze.⁶⁰ A gazdálkodási forma egyik legfontosabb alkotó eleme a *gazdaságirányítás*, amelyben szintén a gazdasági mozzanatok a meghatározó jellegűek, de a felépítményi — elsősorban éppen a jogi — intézmények szerepe is igen fontos.

Úgy gondoljuk, hogy a gazdálkodási formának, illetve a gazdaságirányításnak ez a vegyes alap-felépítményi jellege magyarázza meg azt a jelentős szerepet, amelyet e kategóriák intézményrendszerei a jogintézmények — így egyebek mellett a szerződés — funkciójának behatárolásában játszanak. Ezért tűnik számunkra rendkívül fontosnak, hogy *gazdaság és jog összefüggéseinek vizsgálatánál kellő szerep jusson a gazdálkodási forma transzmissziós intézményeinek*.⁶¹ Ezért nem tartjuk kielégítőnek az árviszonyok és a szerződés elemeinek egyszerű, mechanikus egymásravetítését sem. Az ilyen vizsgálódás túlságosan elvont, a szerződés konkrét gazdasági funkciójáról semmit sem mond; konkrétabb eredményekre csak a gazdálkodási forma és a szerződés összefüggéseinek vizsgálata vezethet.

c) A termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló eltérő tervgazdálkodási formákat (*mechanizmus-modelleket*) a közgazdaságtudomány elsősorban a *gazdasági döntések szintjeinek elhatárolása alapján osztályozza*. Brus szerint — sematikus felfogásban — a szocialista rendszerben az összes gazdasági döntéseket három csoportba lehet osztani: „az első — az alapvető makroökonómiai döntések, amelyeket jellegüknél fogva rendszerint központi szinten kell meghozni; a második — az adott jövedelmi viszonyok mellett az egyéni fogyasztás struktúráját érintő döntések, amelyeknek rendszerint (a kivételes időszakról eltekintve) decentralizáltaknak kell lenniük, és a piac közvetítésével kell realizálódniuk; a harmadik — az egyéb olyan döntések, amelyeket általában nagyon nehéz minősíteni, bár ezeket sokszor »időszerű gazdasági döntéseknek« nevezük (az egyes ágazatok és vállalatok termelési szerkezetét és volumenét érintő,

⁶⁰ A gazdálkodási forma kategóriájának tartalmi részleteiről nincs egységes felfogás a közgazdasági irodalomban, de a lényeges kontúrok kialakultnak tekinthetők. *l. Hegedűs András: A tervgazdálkodás konkrét rendszeréről. Közgazdasági Szemle VII. (1960) 1242. sk. o.; Szabó Kálmán: i. m. 23. sk. o., 75. skk. o. vö.: Lakos Sándor: A közgazdaságtudomány néhány elvi kérdéséhez. Társadalmi Szemle XIX. (1964) 2. sz., 64. o.; Erdei Ferenc: A társadalom vezetésének korszerű tudományos megalapozása a szocializmusban. Valóság VII. (1965) 4. sz. 24. o.*

⁶¹ Igen sikerültnek tartjuk ebből a szempontból is *Sárközy* monográfiáját, amely abból indul ki, hogy „a jog nem közvetlenül, hanem a gazdálkodási formán keresztül (a gazdálkodási formákban) szabályozza a tulajdonviszonyokat, kapcsolódik a materiális tulajdonhoz”, és tévesnek tekinti a tulajdonjognak a termelési viszonyokkal való közvetlen kapcsolatáról alkotott tételt. *l. : i. m. 78. sk. o.* Ebből a felfogásból következik Sárközynek az a — már említett — tézise is, hogy „a szocialista tulajdonjogi formák (így az alapvető tulajdonjogi formaként funkcionáló állami tulajdonjog) fejlődését alapvetően a tervgazdálkodási mechanizmus determinálja”. *i. m. 143. o.*

a beruházások méreteire és összetételére, az értékesítési irányokra és beszerzési forrásokra, kisebb beruházásokra, a bérezés konkrét formáira vonatkozó döntések stb.). A különböző modellek által nyújtott megoldások tulajdonképpen csupán a döntések utolsó csoportjára vonatkoznak: a szocialista gazdaság működésének modelljei, amennyiben valóban meg kell felelniük a rendszer alapelveinek, egymástól csak a döntések harmadik csoportjának centralizált vagy decentralizált voltában különböznek.⁶² Brus ezen elvek alapján elsősorban a *centralizált* és *decentralizált* (más helyen: közvetlen és közvetett) gazdálkodási modelleket különbözteti meg egymástól, míg az utóbbi modell alvariánsaiként a *szabályozott piaci* és a *szabad piaci* mechanizmust említi.⁶³ Sárközy „a nagy termelőszervezetek, valamint a középirányító szervek domináló szerepére épülő és a tervmutatókat korlátozottan felhasználó *decentralizált* mechanizmust” az indirekt modell harmadik alfajaként emeli ki.⁶⁴ A kategorizálásbeli eltérések⁶⁵ az azonosságok és különbségek más-más hangsúlyozásán alapulnak, amelyet a vizsgálódás konkrét szempontjai indokoltta tehetnek. Véleményünk szerint a *szervezetek szerepének vizsgálatához* a direkt-indirekt modellek közötti megkülönböztetés túl elvont, és az indirekt modellen belüli altípusok lényegi eltéréseket mosnak össze. Ezért *négy mechanizmus-modell* egyenrangú megkülönböztetését látjuk célszerűnek: *direkt, tervleontásos; decentralizált; tervszerű piaci-szabályozási; szabad piaci*. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy ezek: modellek, amelyeknek elemei a gazdaságirányítás gyakorlatában *vegyülnek egymással*, s csak arról lehet szó, hogy egy adott ország adott időszakban alkalmazott gazdaságirányításában egyik vagy másik modell jellegzetességei dominálnak.⁶⁶ Nem szabad megfeledkeznünk az egyes modelleken belüli változásokról sem, vagyis arról, hogy a modellek e problémakörben is csupán *indokolt sémák, szűkszerű leegyszerűsítések*.⁶⁷

d) Tekintve, hogy Magyarországon eddig alapvetően a direkt, tervutasításos és a tervszerű, szabályozott piaci mechanizmus jutott szerephez, a következőkben e két irányítási modellben vizsgáljuk az áru—pénz viszonyok és a szerveződések funkcióját, jelentőségét.

da) A *tervutasításos* gazdaságirányítási modellben a vállalatok döntéseinek kialakulásánál az *árukapcsolatok nem töltenek be aktív szerepet*, s funkciójuk a

⁶² L.: Brus: i. m. 80. sk. o., vö.: uo. 95. sk. o.

⁶³ A centralizált modell részletes jellemzését l.: Brus: i. m. 83. skk. o., a decentralizáltét: uo. 168. skk. o.

⁶⁴ L.: Sárközy: i. m. 151. sk. o.

⁶⁵ A gazdasági mechanizmus-modellek eltérő kategorizálását a jogirodalomban l.: Harmathy Attila: A gazdaságirányítási rendszer reformja és a szállítási szerződések szabályozása a szocialista országokban. Állam- és Jogtudomány XII (1969) 24. sk. o.; Világhy Miklós: A gazdasági jog kérdései egy kelet-nyugati kerekasztal-értekezlet napirendjén. Gazdaság- és Jogtudomány IV. (1970) 392. skk. o.; Eörsi: 52. l.-ben i. m. 42. skk. o.

⁶⁶ A gazdasági mechanizmus-modellek elemeinek vegyülését hangsúlyozza: Brus: i. m. 101. skk. o., 223. skk. o.; Sárközy: i. m. 146. skk. o.

⁶⁷ A tervleontásos direkt modell változásait, alszakaszait hangsúlyozza Sárközy: i. m. 149. o.

kötelező tervfeladatok realizálásában is lényegében formai. A direkt gazdaság-irányítás tehát az áru és pénzforma funkcióját a népgazdaság keretein belül alapvetően passzív szerepre korlátozza.⁶⁸ Ez — többek között — abban is megnyilvánul, hogy „a pénzben kifejezett értéknagyságok nem szolgálnak alapul a gazdasági döntésekhez, hanem csupán — az adott célok és termelési módszerek figyelembevételével — a ráfordítások és az eredmények összemérésére használják őket”;⁶⁹ látszik továbbá abban is, hogy „az állami szektoron belül az egyensúlyt nem a pénzben kifejezett érték kategóriák révén érik el, hanem közvetlenül, naturálisan elosztott készletek segítségével”.⁷⁰ Nem jelenti ez természetesen azt, hogy az áru—pénz forma alkalmazásának nem volna jelentősége a direkt, tervlebontásos gazdaságirányítás rendszerében. Önmagában a ráfordítások és eredmények nyilvántartása is igen fontos, de emellett az áru—pénz forma rendkívül lényeges a központi döntések megvalósításának ellenőrzésében, és emellett bizonyos gazdasági ösztönző szerepet is játszik. A tervutasításos rendszerben az állami vállalatok egészében véve mégis igen csekély önállósággal rendelkeznek. Önálló érdekeket alig honoráló gazdasági elkülönültségük lényegében csak a munkamegosztás által feltétlenül megkívánt mértékre korlátozódik. Mindez *a jogi megoldásban is tükröződik*: az állami vállalatok jogalanyiségének elméleti igazolása és alátámasztása hosszú ideig nem kis nehézségekkel járt,⁷¹ az önálló jogalanyiságnak elsősorban kötelezettségi oldala⁷² és relatív természete⁷³ kapott hangsúlyt. Az egységes állami tulajdon elkülönített részeivel gazdálkodó szervezetek *gazdasági önállóságának* a tervlebontás rendszerében megfigyelhető *mesterséges és korlátozott volta* természetesen megmutatkozik az állami vállalatok kapcsolataiban is: az összekapcsolódás mozzanata is kívülről jövő, mesterséges indítású, amelyben az állam tulajdonosi és közhatalmi igazgatásának elemei vegyülnek. A vállalatok közötti *termékforgalom valódi szervezője* — a tervmutatók részletességétől függő mértékben — a lebontott, jogilag kötelező terv, amely alanyi, tárgyi és tartalmi szempontból egyaránt behatárolja a gazdálkodó egységek kapcsolatait. Direkt eszközök (elsősorban a lebontott terv) és nem áru—pénz viszonyok biztosítják (illetve hivatottak biztosítani) az eleven és holt munka elosztását, továbbá a termelés szerkezete és a szükségletek szerkezete közötti összhangot.⁷⁴ Így e viszonyokban az áru—pénz jelleg formai és passzív, s a szerződések szerepe alárendelt. *Ilyen értelemben helyes az a megállapítás, hogy az állami szervek szerződésai „áruviszonyok formáját jelentik — árujelleg nélkül”.*⁷⁵

⁶⁸ Vö.: Brus: i. m. 103. o.

⁶⁹ Uo. 158. o.

⁷⁰ Uo. 100. o.

⁷¹ L.: Venediktov kettős kollektiva-elméletének előzményeiről Világhy Miklós—Eörsi Gyula: Magyar polgári jog I. (Tankönyvkiadó, Budapest, 1965) 132. sk. o.

⁷² Vö.: uo. 305. o.; l.: magyar Ptk. 171. §. (2) bek.

⁷³ Vö.: uo. 134. sk. o.; részletes elméleti kifejtésben: Eörsi 43. l.j.-ben i. m. 189. sk. o.

⁷⁴ Vö.: Brus: i. m. 112. o.

⁷⁵ L.⁴ Eörsi: 11. l.j.-ben i. m. 44. o. Másként uő.: 10. l.j.-ben i. m. 312. o. E probléma közgazdasági háttéréről írja Földes Károly: „Előfordulhatnak olyan időszakok, amikor a

db) A *tervszerű, szabályozott piaci mechanizmusban* az áru—pénz viszonyok az állami tulajdon területén is *aktív szerephez jutnak*, a gazdaságirányítás felszínre hozza, kiterjeszti és felerősíti az áruviszonyok hatókörét. Az áru—pénzkapcsolatokat, a piaci mechanizmust (tervszerű, szabályozott keretek között) felhasználják a vállalatok döntéseinek befolyásolására is, mindenekelött egymásközi viszonyaikban.⁷⁶ Ennek alapvető feltétele az állami vállalatok gazdasági önállóságának és az ezt kifejező jogalanyiságnak az erősödése, érdemivé, tartalmivá válása.⁷⁷ A lebontott tervfeladatok megszüntetésével eltűnik az állami vállalatok közötti termékforgalom diktált jellege, s ezzel kivétellé válik (noha a kereslet—kínálat egyensúlyzavarai miatt nem szűnik meg teljesen) a szerződéskötési kötelezettség. Az összekapcsolódás síkján is kifejezésre jut tehát a gazdálkodó szervek önállósága: akaratukat — és így szerződéskötéseiket is — jobbára nem direkt eszközök, hanem közvetett gazdasági szabályozók befolyásolják. Ehhez járul a kapcsolatok értékegyensúlyának biztosítására törekvés is. Mindezek azt eredményezik, hogy *nő* az állami szektoron belül kötött *szerződések kapcsolata az áru—pénzviszonyokkal*. Az áruviszonyok és a szerződések szorosabb kapcsolata mutatkozik meg abban, hogy az áruviszonyok a korábbinál szélesebb körben (termelőeszközkereskedelem, műszaki fejlesztés, gyártmányfejlesztés stb.) és — nem utolsósorban a szerződési szabadság jogi formában is biztosított lehetőségei folytán — nagyobb realitással és hatékonysággal érvényesülnek.⁷⁸

Helyesen mutat rá ugyanakkor *Eörsi*, hogy a népgazdaság szerződesei a tervszerű piac viszonyai között mind áruszerződések, mind valamilyen kapcsolatban vannak az áruviszonyokkal, de „mégis vannak szerződések, ahol nem megy végbe a klasszikus áru—pénz csere, (illetve ahol) a felek nincsenek az áruviszonyok két ellentétes pólusán, (illetve) nincs vagy csak másodlagosan, kis mértékben van közöttük az áruviszonyra jellemző érdekellentét”.⁷⁹ Ezt azért igen fontos hangsúlyozni, mert éppen a szabályozott piaci mechanizmus gyakorlati tapasztalatai erősítették azt a tudományos értékű felismerést, hogy a szerződések jogi rendjét éppúgy nem lehet pusztán az áruviszonyokból megmagyarázni, mint ahogy nem lehet az áruviszonyokkal fennálló alapvető összefüggés figyelmen kívül hagyásával sem.

A szerződések népgazdasági jelentőségének fokozódását elsősorban *a termelés és a szükségletek összehangolásában betöltött aktív szerepük* mutatja, de nem elhanyagolható az a funkció sem, amelyet közvetlenül a *tervszerűség meg-*

gazdálkodási módszerek nem teszik lehetővé ennek a szükségszerűségnek (mármint az áruviszony-kategóriák funkcionálásának, V. L.) az érvényre jutását.” i. m. 176. o.

⁷⁶ *Vö.*: *Brus*: i. m. 159. skk. o.

⁷⁷ Az állami vállalatok jogalanyiságának új felfogásához *l.*: *Sárándi Imre*: Az új gazdasági mechanizmus és a jog. *Jogtud. Közöny XXIII.* (1968) 72. o.; *Eörsi*: 6. lj.-ben i. m. 199. skk. o.

⁷⁸ *l.*: *Eörsi*: 6. lj.-ben i. m. 224. skk. o.

⁷⁹ *uo.* 229. o.

valósulásában játszanak. A direkt irányítás szerződésai — a vállalatok lebontott tervfeladatainak polgári jogias keretei — a tervszerűség biztosításában éppúgy nem töltenek be aktív szerepet, mint magában a vállalatok közötti termékgazdaság vagy kooperáció megszervezésében: funkciójuk önállóan, legfeljebb jelzik a tervszerűség fogyatékosait vagy torzulásait.⁸⁰ Ezzel szemben a szabályozott piaci viszonyok között a vállalatok tervei nem utolsósorban a szerződésekre épülnek: a szerződéskötések „rendelésállománya” a vállalati tervek készítés egyik legfontosabb alakító tényezője, információs bázisa; s így a szerződések realitása a vállalati tervteljesítés egyik garanciális előfeltétele. A vállalati terv és a szerződések kapcsolata fordított tehát a direkt, illetve a szabályozott piaci mechanizmusban: míg az előbbiben a lebontott tervfeladatokról épülő vállalati tervek határozzák meg és határolják be a szerződéskötéseket, addig az utóbbiban a — népgazdasági tervcélkitűzésekkel, szabályozókkal és más központi eszközökkel orientált, a piaci mechanizmuson keresztül, illetve közvetlenül befolyásolt — vállalati szerződéskötések a tervek készítés lényeges komponensei. Ily módon a szerződések a szabályozott piaci mechanizmusban közvetve — a vállalati tervek realizálásán keresztül — *aktívan segíthetik a népgazdasági terv megvalósulását is*. Ez azt is jelenti, hogy a tervszerű, szabályozott piaci mechanizmusban nincsenek a terv megvalósítását jobban, illetve kevésbé szolgáló szerződéstípusok. A népgazdaság szerződésai — elvben — egyformán szolgálhatják a tervszerűséget, ilyen szempontból nem állítható fel rangsor közöttük. Ezért csak történeti értékű lehet egy olyan megkülönböztetés, amely „tervvégrehajtó” és „piaci” szerződések között disztingvál;⁸¹ történeti — egyrészt a direkt irányítási rendszer szerződéseinek osztályozásaként, másrészt a direkt, illetve szabályozott piaci mechanizmus szerződéseinek megkülönböztetéseként. A tervszerű piaci mechanizmusban ugyanis a népgazdaság valamennyi szerződése egyformán „tervvégrehajtó” és „piaci” is.

Ez a gondolat már átvezet következő témánkhoz: *hogyan befolyásolja az áru — pénz viszonyok eltérő szerepe, a gazdaságirányítás különböző módja a népgazdaság szerződéses kapcsolatainak rendszerét, milyen szisztematizálási viszonyt alakít ki a szocialista szervezetek és az állampolgárok szerződésai között?*

4. *A népgazdaság szerződéseinek rendszeri elkülönülése.* Már e fejezet bevezetésében, a probléma exponálásakor anticipáltuk álláspontunkat: a szocialista szervezetek egymásközti szerződéses kapcsolatainak jellege, jelentősége és — ezért — a jogi szabályozás módja is szoros objektív kapcsolatban van a gazdaságirányítás érvényesülő rendjével. Az áruviszonyok szocializmusbeli érvény-

⁸⁰ A direkt irányítás tervezési és szerződési rendszere közötti összefüggésről l. *Eörsi*: 11. l.j.-ben i. m. 115. skk. o., 251. skk. o.; *György Ernő*: i. m. 92. skk. o. A szabályozott piaci mechanizmus tervezési rendjéről l.: *Kálmán György*: A népgazdaság központi irányításának jogi eszközei. In: *Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1967), különösen 108. skk. o.

⁸¹ E megkülönböztetést l.: *Csanádi György*: A szerződések szabályozása a magyar jogban. *Gazdaság- és Jogtudomány IV.* (1970) 454. sk. o. a 3. l.j.-tel.

rejtetésének és hatásainak, továbbá a gazdaságirányítás ebben játszott szerepének részletesebb analízise — úgy véljük — megalapozta, bizonyította — többkevesebb tapasztalati tényen nyugvó — bevezető tételünket. Ezek az elemzések módot adnak arra is, hogy a *szocialista szervezetek szerződéseinek optimális rendszeri elhelyezését szintén a gazdaságirányítási modellekkel hozzuk összefüggésbe.*

a) A *direkt irányítás* rendjében az állami gazdálkodó szervek szerződéseit a kötelező tervfeladatok végrehajtásában betöltött funkció, a lebontott tervhez rendeltség, az árujelleg elhalványodása, formaivá válása jellemzi. Ezek az alapvető tulajdonságok, illetve ezek felszíni tünetei, jogi vetületei (mint a szerződéskötési kötelezettség és más államigazgatási jogi előírások, a típuskényszer, a kogencia) az állami szektor szerződéseit előbb elkülönítik a többi szerződésektől, majd elkülönítve egyesítik őket. *Eörsi* szerint három fejlődési fokot lehet megkülönböztetni ebben a folyamatban.⁸² Az első stádiumban a tervvégrehajtó szerződések formailag még a polgári jog hagyományos — szolgáltatási fajták szerint tagozódó — szerződéstípusaiba illeszkednek (a szállítási szerződés az adásvételbe, az építési a vállalkozásba stb.), bár az új elemek mind kevésbé férnek a tradicionális keretek közé. A második fázisban az egyre szaporodó és egyre eltérőbb jegyek új minőséget érlelnek: a szállítási, építési, tervezési stb. szerződések önállósodnak az „anyatípustól” és független szerződéstípusokként nyerne elismerést. A fejlődés harmadik szakaszában a kiválásra vezető körülmények — mindenekelőtt a meghatározó jelentőségű tervvégrehajtó szerep — folytán, épp e körülmények közösségében, új szinten integrálódnak az állami vállalatok legfontosabb szerződesei: kialakul a *tervszerződések* csoportja. Természetesen, ez a folyamat leegyszerűsített, absztrakt sémája, amely csupán a lényegyet adja vissza, de nem tükrözi a részleteket,⁸³ még kevésbé adja vissza az egyes szocialista országok eltérő kodifikációs megoldásainak különböző hangsúlyait, amelyekre még visszatérünk. Az ily módon elkülönült szerződések legalapvetőbb differencia specifikája a tervhez való sajátos viszony, a közvetlen tervmegvalósító szerep, ami legpregnánsabban a kapcsolódó tervfeladatokat közvetítő szerződéseknél (szállítási, építési, tervezési stb.) jut kifejezésre: „a tervszerződések sajátos vonásai a legélesebben, a legtisztábban ott nyilvánulnak meg, ahol a két fél terve konnex, egybevágó”.⁸⁴

Az állami vállalatok szerződéseinek *rendszeri elkülönülése* a direkt gazdaságirányítási modellben a *funkcionális, tartalmi eltérések természetes és egyenes következménye*. A rendszerbeni szeparálódás első — tegyük hozzá: nem szükség-szerű, nem feltétlenül a tervhez való sajátos viszonyból, hanem részben a kidolgozatlan dogmatikából fakadó és többé-kevésbé átmeneti — jele a *tradicionális szerződéstípzálás határainak összemosása*. A lényeg, a jelenség gyökere kétsége-

⁸² L.: *Eörsi*: 11. l.j.-ben i. m. 78. sk. o.

⁸³ L.: uo. 79. skk. o.

⁸⁴ L.: uo. 95. o. — A tervszerződések „nemegészen passzív” szerepéhez l.: *Eörsi*: 10. l.j.-ben i. m. 311. o.

lenül abban keresendő, hogy a direkt irányítási rendszerben az állami szektor szerződéseiben a polgári jogi elem helyett az államigazgatási jogi elem, a tervvégrehajtó jelleg dominál, következésképpen a szisztematizálás absztrakciós szintjének megválasztásánál is az utóbbi tulajdonságok lépnek előtérbe és a polgári jog hagyományos választóvonalára, a szolgáltatás jellege — legalábbis — másodlagossá válik. Szemléltető példája ennek a jelenségnek a szállítási szerződésekről szóló 1951-es magyar szabályozás,⁸⁵ amely — függetlenül a szolgáltatás jellegétől — szállítási szerződésnek minősített minden olyan megállapodást, amelyet tervfeladatok megvalósítása érdekében akár áruszállításra, akár „más gazdasági érdekű szolgáltatásra” későbbi teljesítési határidővel kötöttek, ha legalább az egyik szerződő fél állami szerv vagy állami vállalat. Az államigazgatási jogi mozzanatnak a polgári jogival szembeni elsőbbsége, a tervvégrehajtó jelleg típusrontó hatása egyértelmű; még akkor is, ha a rendeletben a kivételek köre igen széles (ingatlanra vonatkozó megállapodás, termelési szerződés, bérlet, haszonbérlet, kölcsön, kölcsönkölcsön, biztosítás, vasúti fuvarozás, megbízás, bizomány stb.). Ebben a megoldásban kétségtelenül szerepe volt a gazdasági jogi felfogásnak,⁸⁶ nem kevésbé az új dogmatika kialakulatlanságának; a döntő ok, az objektív alap mégis az állami szektor szerződéseinek funkcionális, tartalmi különállásában található. Bizonyíték erre az 1955-ös új szabályozás,⁸⁷ amely ugyan a tervhez kötött határidős termékszállításra szűkítette le a szállítási szerződés fogalmi körét, de a rendelet mögöttes joga maradt a szocialista szervezetek egymásközti vállalkozási, építési, tervezési, szállítmányozási és bizonyos fuvarozási szerződéseinek is. Ezen a helyzeten még a Ptk. hatálybalépése sem változtatott, noha a kódexben megszülettek a tervmegvalósító szerződések magasabb szinten absztrahált, típusfeletti közös szabályai, de változatlanul (egészen az 1961-es beruházási kódexig) a szállítási szerződési rendelet maradt a szocialista szervezetek sajátos vállalkozási típusú szerződéseinek (építési, tervezési) mögöttes területe.

Az állami vállalatok egymásközti szerződéseinek közvetlen tervvégrehajtó szerepe, e funkció domináns jellege ütközik ki az elkülönülés, a rendszeri elválás direkt mechanizmusbeli másik formájában: *a szerződéstípusok szektorális elhatároltságában*⁸⁸ is. A tervlebonthatós gazdaságirányítás magyar jogszabályai szerint a tervteljesítést közvetlenül szolgáló szállítási szerződés alanyai — logikusan — csak tervkötelezett szocialista szervezetek lehetnek, mezőgazdasági termelőszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok ilyen szerződést sem

⁸⁵ 206/1951 (XII. 8.) M. T. sz. r. Értékeléséhez l.: *Csanádi György*: 10. l.j.-ben i. m. 11. skk. o.

⁸⁶ *Vö.*: *Eörsi*: 11. l.j.-ben i. m. 81. sk. o.

⁸⁷ 50/1955 (VIII. 19.) M. T. sz. r.

⁸⁸ A kérdéshez l.: *Sárándi*: i. m. 74. o.; *uő.*: Les formes juridiques du trafic de produits entre les organisations socialistes. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Iuridica* XI (1969) 120. o., részletesebben: *Vékás Lajos*: 51. l.j.-ben i. m. 169. skk. o.

megrendelői, sem szállítói minőségben nem köthettek.⁸⁹ Az állami vállalatok és más állami gazdálkodó szervek szigorú tervhez kötöttsége — megintcsak logikusan — útját állta ugyanakkor annak, hogy ezek a szervek tervfeladataik megvalósításához, tervfeladatukba foglalt kölcsönös kötelezettségeik meghatározásához a tervszerződéseken kívüli szerződéstípust vegyenek igénybe,⁹⁰ s a jogszabály kifejezetten is kizárta őket abból a lehetőségből, hogy termelőként termelési vagy terményértékesítési szerződést kössenek.⁹¹ A polgári jogi szempontok háttérbe kerülését mutatja mindez: a szerződéstípus megválasztásánál nem a megvalósítandó gazdasági cél, illetve az azt kifejezésre juttató szolgáltatás jellege a döntő, hanem a szerződést kötő partnerek szektorális helyzete, közelebből az irányítás eltérő jellege, azaz az államigazgatási jogi elem. A direkt irányítás rendjében az állam gazdaságirányító tevékenységében igen erőteljesen érvényesülnek a tulajdonosi elemek,⁹² s ez az állami gazdálkodó szervezetek önállóságának csökkenésével jár. Ennek legfontosabb és legszembetűnőbb jegye a *tervlebontás*, amely viszont *válaszalat hűz az állami vállalatok és a szervezetek szerződésai közé*: az előbbiek tervfeladataikhoz csak tervszerződéseket vehetnek igénybe, az utóbbiak — eltérő tervezési rendjük⁹³ miatt — viszont ezekből a szerződésekből ki vannak rekesztve.

b) Kérdés ezek után, hogy *milyen kodifikációs megoldás felel meg leginkább a direkt gazdaságirányítási modell népgazdasági szerződéseinek*? A kérdésre adandó válasz alapvetően attól függ, hogy a törvényhozó mennyire kívánja kifejezésre juttatni e szerződések funkcionális, tartalmi és rendszeri eltéréseit, illetve mennyiben találja meg a módját a többi szerződésekkel megmaradó közös jegyek kodifikációs tükröztetésére. Befolyásolhatják persze a megoldást más körülmények, másodlagos mozzanatok is. *Eörsi* szerint a tervezés konkrét formája és — főleg — az ún. minisztériumi szerződések alkalmazása az elkülönítés

⁸⁹ 50/1955 (VIII. 19.) M. T. sz. r. 1. §. (1) bek. (nem logikus az ipari szervezetek szállítási szerződéskötési lehetőségének biztosítása). Megjegyzendő, hogy az 1951-es szabályozás — nyilvánvalóan az elvi alapok tisztázatlansága miatt — a szállítási szerződés alanyi körének behatárolásánál beérte annyival, hogy az egyik szerződő félnek állami szervnek kellett lennie.

⁹⁰ L. pl.: 50/1955. (VIII. 19.) M. T. sz. r. 1. §. (3) bek.

⁹¹ L.: 24/1960. (V. 10.) Korm. sz. r. 2. §.(2) bek.

⁹² Az állam tulajdonosi és közhatalmi irányításának elválasztásához l.: *Világhy Miklós*: A népgazdaság ágazati irányításának lényege és eszközei. Állam- és Igazgatás XXI (1971) 346. sk. o.; *uő.*: Gazdasági reform és polgári jog. ELTE Jogi Kari Acta X. (1968) 47. o.; *Eörsi Gyula*: A magyar gazdasági mechanizmus jogi aspektusai. Gazdaság- és Jogtudomány IV. (1970) 435. sk. o. A tulajdonosi és közhatalmi irányítás szétválaszthatóságának erősen relatív voltát hangsúlyozza — saját koncepciója szempontjából feltétlenül logikusan — *Sárközy*: i. m. 247. skk. o.; *vő.*: *Eörsi*: 6. l.j.-ben i. m. 38. skk. o.

⁹³ A szervezetek tulajdonosi jellegével nem számoló tényleges szövetkezeti tervezési rendszer gyakorlati torzulásaitól most eltekintünk. l. ehhez: *Sárándi Imre*: A termelőszövetkezeti demokrácia vagyoni jogi alapjai. Állam és Igazgatás XVI. (1966) 245. skk. o.; *uő.*: A gazdaságirányítás új módszere és a termelőszövetkezetek szerződéses kapcsolatai. Jogtud. Közöny XXI. (1966) 354. sk. o.; *Vékás Lajos*: A mezőgazdasági termékek szerződéses felvásárlása fejlődésének néhány alapvető elméleti tanulása. ELTE Jogi Kari Acta X. (1968) 328. skk. o.

irányába hat, és az egységes elhelyezést nehezíti az is, ha a tervszerződések jogszabályanyagának kiépülésekor már létezik polgári törvénykönyv⁹⁴

Elvben többféle megoldás elképzelhető, s — amint a probléma felvetésekor már utaltunk rá — majd mindegyik kodifikációs variáns gyakorlatilag is megvalósult egyik vagy másik európai szocialista országban. A *gazdasági jogias* teljes elkülönítés (NDK), az *önálló gazdasági kódex* (Csehszlovákia) a szocialista szektor szerződéseinek eltéréseit abszolutizálja, alapvető kodifikációs rendező elvvé teszi, és — a szabályok kodifikációs többszörözésének tagadhatatlan hátrányait is vállalva — teljesen figyelmen kívül hagyja az állampolgárok szerződéseivel fennálló rokonságot. Elhelyezhetők a tervszerződések alapvető külön szabályai *a szerződések általános rendelkezései között*, éspedig vagy *önálló fejezetben* (lengyel Ptk.-tervezet),⁹⁵ vagy *a problémák tematikáját követve*, az egész általános részre kisugározva (részben a lengyel Ptk.).⁹⁶ A magyar Polgári törvénykönyv egy negyedik megoldást választott: *az egyes szerződéstípusok között* kaptak külön fejezetet a tervszerződések főbb általános normái. Egyetértünk Eörsivel abban, hogy ez a megoldás helyezi a legnagyobb hangsúlyt a szerződések polgári jogi jellegű közös vonásaira: „Ahol a polgári jogi kapcsolatokat tekintik döntőnek és az államigazgatási jogi elemek behatását a jogi megoldásokra csupán hatást gyakorló tényezőnek, ott a tervszerződések elhelyezése a kötelmi jog különös része felé tolódik el.”⁹⁷

A népgazdaság *direkt mechanizmusbeli* szerződéseinek valóságos specifikumait mai szemmel, „történeti távlatból” értékelve úgy látjuk, hogy azok ténylegesen *az elkülönítés mozzanatait* erősítették. A teljes, *gazdasági jogias* szétválasztás — nézetünk szerint — mégis *eltúlozza* a differenciákat és teljesen elhanyagolja a közös vonásokat. Ez pedig a direkt gazdasági modellben is feleslegesen megkettőzött jogszabályanyagot eredményez, de még nagyobb fogyatékosága, hogy a tervlebonthatós irányítási rendszer átalakítása utáni időkre is, a népgazdasági szerződések árujellegének erősödése és a szerződési rendszer összetartó, polgári jogi, homogén elemeinek döntővé válása ellenére is megnehezíti az egységes kodifikálást. A differenciálódás objektív tényezői önmagukban is rendkívül erősen hatnak; mesterséges felerősítésük (különálló bírói szervezettel, önálló kódexszel vagy mindkét módon) azzal jár, hogy a direkt irányításból eredő specifikumok túléljék szülőjüket és az elkülönülés mozzanatait erősítik akkor is, amikor objektíve már a közös jegyek dominálnak. Ma, amikor a gazdaságirányításnak a szocialista szervezetek szerződéseire gyakorolt hatását világosan látjuk, a par excellence egyfajta irányítási mechanizmus, a tervlebonthatós modell sajátosságait abszolutizáló kodifikációs megoldást nem tarthatjuk a legmegfelelőbbnek.

⁹⁴ L.: *Eörsi*: 11. lj.-ben i. m. 90. o.

⁹⁵ Így *Eörsi*: uo. 89. o.

⁹⁶ Ez volt *Vasziljev* javaslata is a bolgár Ptk. előkészületei soráq. l.: *Eörsi*: uo.

⁹⁷ uo.

Nézetünk szerint, az utólagos értékelés *a magyar Ptk. megoldását sem igazolja minden szempontból*. Miként e fejezet elején is kiemeltük, nagy érdeme a Ptk-nak, hogy a tervszerződések különös részi elhelyezésével sikerült elkerülnie a polgári jogi szerződéses rendszer teljes kettészakadását. Az objektív különbségek így is jelentősek voltak, a különálló döntőbizottsági szervezet, mint komoly szociológiai tényező szintén az elkülönülési tendenciát erősítette. Így a kódex tudatos egységre törekvése nélkül a tervszerű, szabályozott piaci mechanizmus bevezetése után még nehezebben lehetett volna kifejezésre juttatni a népgazdaság szerződéseiben felerősödött áruviszony-jellegzetességek által indikált közös polgári jogi vonásokat. Ez azonban csak a kódex koncepciójának utólagos verifikálása. Véleményünk szerint létrejött idején, a tervlebontásos gazdaságirányításban a Ptk. rendszere *nem fejezte ki adekvát módon a socialista állami szektor szerződési rendjének valóságos sajátosságait*. A tervszerződések fogalmában kifejezett absztrakció valóban „a szolgáltatások jogi jellegzetességei”⁹⁸ alapján differenciál ugyan, mégsem a szerződéstípusok különösének szintjén helyezkedik el, hanem magasabban, az általánoshoz közelebb. Ez a logikai hiba azt a szociológiai tényről tükrözi, hogy a Ptk. XXXV. fejezete a valóságban, tényleges szerepét tekintve mégis egy sajátos „második általános rész” funkcióját töltötte be, az állami szervek tervmegvalósító szerződéseinek „általános része” volt — a különös részbe helyezve. A „valódi” általános rész, a szerződések általános kérdéseit rendező XVII—XXVIII. fejezetek szabályai ugyanis — amint e fejezet bevezetőjében már szóltunk róla — nem éltek a direkt mechanizmus népgazdasági szerződéseinél: egy részüket nem is lehetett alkalmazni a szigorú tervfegyelem korlátai között, másik részüket nem „igényelték” a vállalatok államigazgatási jogi előírásokkal rendezett, adminisztratív kötöttségekkel körülfont tervvégrehajtó szerződéseit, sőt a jogalkotó sem szabta, nem is szánta őket a direkt módon irányított népgazdasági kapcsolatokra. Hiába helyezte tehát a tervszerződéseket a törvényalkotó „szemérmessége” az egyes szerződéstípusok közé, az objektív kötődés hiánya a gyakorlatban megmutatkozott: a direkt irányítás rendszerében, a tervlebontásos mechanizmusban a különös részi elkülönítés is csupán a polgári jogi szerződési jog és a népgazdasági szerződések közötti vékony köldökzsinór volt, „típusfeletti” absztrakcióként.

Az elmondottakból kitűnik, hogy — álláspontunk szerint — *a tervlebontásos irányításban az állami szervek közös szerződési szabályainak legmegfelelőbb elhelyezését a szerződések általános rendelkezései közé történő beépítés biztosítja*; mégpedig — lehetőség szerint — nem önálló fejezetben elkülönítve, hanem úgy, hogy e kapcsolatok nem mechanizmushoz kötött, hosszabb távú általános jegyei áthassanak a többi szerződésre is. Ez a kodifikációs megoldás az eltéréseken kívül a leginkább képes kifejezésre juttatni a valamennyi szerződésben

⁹⁸ Uo. 90. o.

meglevő közös vonásokat a direkt irányításban, s emellett (illetve éppen ezzel) a legegyszerűbben biztosítja a mechanizmusváltás szerződési jogi közegének megteremtését is. Elismerjük, hogy a Ptk. megalkotásakor még nemigen volt elegendő tapasztalat egy ilyen megoldáshoz. Nem voltak még meg a szocialista szektor szerződéseinek szilárdabb dogmatikai alapjai, kétségtelenül zavart a gazdasági jog élő kísértete is; legfőképpen hiányzott azonban — nézetünk szerint — az a felismerés, hogy a direkt, tervlebontható gazdaságirányítás és az azt visszatükröző jogi sajátosságok nem a társadalmi tulajdon talaján létező egyetlen elképzelhető gazdaságirányítás és szerződési rendszer tulajdonságai, távolról sem a termelőeszközök társadalmi tulajdonbavételének elkerülhetetlen és tartós következményei, hanem egy meglehetősen rövid, átmeneti periódus gazdasági modelljének és szerződési rendszerének specifikumai. Úgy véljük, az 1964-es lengyel Ptk. jobban „ráérezte” erre; talán a lengyel kódex megoldása több is volt ráérzésnél, hiszen az új lengyel közgazdaságtan elméleti felfogása az ötvenes-hatvanas évek fordulóján már éreztette hatását,⁹⁹ sőt ekkor már más szocialista országokban is megkezdődtek a mechanizmus-viták.

5. *A szerződési rendszer integrálódása.* A direkt, tervlebontható gazdaságirányítási rendszer megszüntetése — a gyakorlati tapasztalatok és a tudományos elemzések egyaránt mutatják — *kiüresíti a tervszerződések kategóriáját.*¹⁰⁰ A szabályozott, tervszerű piaci mechanizmusban hiányzik a tervszerződések fogalmi absztrakciójához vezető legfontosabb körülmény: az államigazgatási jogi kötelező erővel lebontott vállalati terv, s — ezen kívül — általában is elhalványulnak az állami gazdálkodó szervek szerződéseinek elkülönítő — gazdasági és jogi — specifikumai, és erősödnek az áruviszony-jellegből valamint az egységes elvekre épülő gazdaságirányításból fakadó közös jegyek. Amennyire természetes, hogy a direkt gazdaságirányítás tervlebontható-adminisztratív rendszerében létezik, objektív feltételekkel rendelkezik az állami vállalatok szerződéseinek közös sajátosságait kifejező kategória lehetősége (akár használatos a tervszerződés fogalma, akár nem, mint egyes szocialista országokban), annyira természetes e kategória megszűnése a szabályozott piaci mechanizmus körülményei között.¹⁰¹

a) Kevésbé szoktuk hangsúlyozni, hogy a direkt irányítási rendszer megváltozásával nemcsak a tervszerződések elkülönítő absztrakciója válik meghaladottá, hanem az e kategóriában összefogott szerződéstípusok is lényeges átala-

⁹⁹ Brus 1960-ban írta általunk is sokat idézett könyvét.

¹⁰⁰ L. (főként a pozitív megoldást illetően eltérő hangsúlyokkal): *Eörsi*: 6. lj.-ben i. m. 134. skk. o.; *Világhy*: 26. lj.-ben i. m. 461. skk. o.; *uő.*: Gazdasági reform és polgári jog, 92. lj.-ben id. kiadás 57. skk. o.; *Nizsalovszky* Endre: Az állami vállalatok forgalmi viszonyainak új alakulásához. Állam- és Jogtudomány XI. (1968) 531. o.; *Csanádi*: 10. lj.-ben i. m. 14. skk. o.

¹⁰¹ A tervszerződés kategóriájának gyakorlati kiüresedését szemléletesen mutatja a magyar Ptk. XXXV. fejezete, amelynek rendelkezéseit a gazdaságirányítás reformja során többségükben hatályon kívül kellett helyezni, s a formailag — eredeti vagy módosított alakban — hatályban maradt szabályok sem élnek a praxisban.

kuláson mennek keresztül.¹⁰² Az egykori tervszerződéseknek a szabályozott piaci mechanizmusban változatlan elnevezéssel alkalmazásra kerülő típusai mögött lényegesen *átalakult gazdasági funkciót* találhatunk. A gazdasági szerep transzformációja tulajdonképpen nagyobb, mint amit a jogi szabályozás változásai önmagukban mutatnak, noha maga a normatív rendezés formai megjelenítése is igen fontos változásokat tükröz. Elegendő — példaként — a szerződéskötési és igényérvényesítési kötelezettség visszaszorulására, a megrendelő elállási jogára utalni a szállítási, illetve vállalkozási szerződésnél.¹⁰³ A szerződések új gazdasági funkciójának illusztrálásaként pedig hivatkozhatunk a szerződések és a terv — fentebb már érintett — megváltozott viszonyára, alapjaiban módosult összefüggésére.

Alapvetően a vállalati tervek és a szerződések megváltozott kapcsolatával függ össze, hogy a szabályozott piaci mechanizmusban jelentősen bővül *a vállalatok gazdasági relációiban felhasznált szerződéstípusok köre*.¹⁰⁴ Ebben a gazdasági modellben már nem elegendő a direkt irányításban tervfeladatok kényszerpályáitól szolgált néhány szerződéstípus, mivel a gazdálkodó szervezeteknek túlnyomórészt maguknak kell gondoskodniuk a szükséges termelőeszközök, nyersanyagok beszerzéséről és önállóan kell biztosítaniuk termékeik értékesítését is. Emellett a vállalati szintű tervfeladatok megszüntetésével elhárulnak a gazdálkodó szervek közötti vagyoni célzatú együttműködés, társulás, kooperáció akadályai is.¹⁰⁵ Mindezeknek a megváltozott gazdasági feltételeknek és igényeknek természetes következménye a termékforgalmi és kooperációs csatornák nagyjából teljes felszabadítása, s — ennek realizálásához — a szerződési *típuskényszer jórészt teljes megszüntetése*.¹⁰⁶ Az ily módon felszabadított szerződéstípusok közül

¹⁰² L. mindenekelött: *Harmathy*: 10. l.j.-ben i. m., vö. továbbá: a 100. l.j.-ben i. m.-k és *Vékás*: 51. l.j.-ben i. m. 165. skk. o.

¹⁰³ A mechanizmusváltás szerződési jogi hatásait talán a vállalatok vállalkozási szerződéseiről szóló 44/1967 (XI. 5.) Korm. sz. r. juttatja a legplasztikusabban kifejezésre. vö.: *Harmathy Attila*: A vállalkozási szerződések új szabályozásáról. Magyar Jog XV. (1968) 3. skk. o.

¹⁰⁴ L. részletesebben: *Csanádi*: 10. l.j.-ben i. m. 17. skk. o.; *Vékás*: 51. l.j.-ben i. m. 159. skk. o. A szerződéstípusok alkalmazott skálájának színesedése figyelhető meg az NDK-ban is, ahol az indirekt gazdaságirányítás decentralizált formája és nem a szabályozott piaci mechanizmus érvényesül, a szerződési rendszerre pedig a gazdasági jogias elkülönítés jellemző. vö.: *Éörsi*: 10. l.j.-ben i. m. 315. o.

¹⁰⁵ *Vö.*: *Csanádi*: uo. 23. sk. o.; *Világhy* Miklós: A társulási formák a mai magyar jogban. Jogtud. Közöny XXIII. (1968) 351. sk. o.; *Sárközy* Tamás: A szocialista szervezetek társulási. Állam- és Jogtudomány XIII. (1970) 308. skk. o.; *Harmathy* Attila: Az együttműködési szerződésekről. Állam- és Jogtudomány XIII. (1970) 689. skk. o.

¹⁰⁶ A mezőgazdasági termékekre nézve az 1020/1967 (VII. 11.) Korm. sz. hat. III. p., az ipari termékekre nézve a 25/1967. (VIII. 20.) Korm. sz. r. 1. §. (2) bek. vö.: *Éörsi*: 6. l.j.-ben i. m. 219. skk. o.; *Világhy*: Gazdasági reform és polgári jog, 92. l.j.-ben id. kiadás, 59. skk. o.; *Sáránai*: Les formes juridiques . . . , 88. l.j.-ben id. kiadás, 119. skk. o.; *Görgey* Mihály: A szállítási szerződés szabályai módosításának egyes termékforgalmi összefüggései. Döntőbíráskodás IX. (1968) 128. o.; *Kálmán* György: A szerződési rendszer az új gazdasági mechanizmusban. Magyar Jog XV. (1968) 217. skk. o. — A külkereskedelmi vállalatok belföldi kapcsolataiban előírt részleges típuskényszert (32/1967. (IX. 23.) Korm. sz. r. 1. §. Indokaihoz l.: *Szász* Iván: A külkereskedelem belföldi szerződéses kapcsolatai. In: Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből (80. l.j.-ben id. kiadás) 247. o., 256. o.: a gyakorlat

a szállítási szerződés a szabályozott piaci mechanizmusban is megőrzi vezető szerepét,¹⁰⁷ de jelentős szerephez jut a bizományi ügylet, az adásvétel és alfajai, a megbízás,¹⁰⁸ a vállalkozás és alfajai, továbbá a társaság a maga alvariánsaival stb. Jellegzetesen az indirekt irányítás szülöttei az előszerződések¹⁰⁹ is.

Szükségszerű folyománya a direkt irányítási rendszer átalakításának, a kötelező vállalati tervfeladatok megszüntetésének a szektorális határok felszámolása a népgazdaság szerződési rendszerében. Mind az ipari, mind a mezőgazdasági termékek forgalmában nyitottá válnak a szerződéstípusok: mezőgazdasági termelészövetkezetek szállítóként és megrendelőként egyaránt alanyai lehetnek a szállítási szerződésnek,¹¹⁰ az állami vállalatok pedig mezőgazdasági termékértékesítési szerződést szállítóként is köthetnek,¹¹¹ ha a gazdasági célnak, a szolgáltatás jellegének ezek a szerződéstípusok felelnek meg leginkább. (Nem utolsósorban ennek a kifejezetten direkt irányításbeli mesterséges típushatárnak a megszüntetése veti fel azt a kérdést, hogy van-e lényegbeli különbség, önálló szerződéstípust igénylő specifikum az ipari, illetve mezőgazdasági termékforgalom alapvető szerződésai, a szállítási, illetve mezőgazdasági termékértékesítési szerződés között.¹¹²)

A gazdaságirányítás *szabályozott piaci modelljében* a népgazdaság szerződéseinek legfontosabb rendszertani változását abban jelölhetjük tehát meg, hogy — a direkt irányításhoz képest — *visszaáll a szerződéstípusok tradicionális logikai rendje*. Az államigazgatási jogi szempontok háttérbe szorulása, a polgári jogi elemek előtérbe kerülése azt eredményezi, hogy *a polgári jog szerződési rendszerének hagyományos kontinentális pillérei a népgazdaság vagyoni kapcsolataiban is jelentőséghez jutnak, a termelész eszközök társadalmi tulajdona alapján létrejövő áru—pénz viszonyokban is szerepet kapnak*. A tervszerződések „típusfeletti” kategóriájának kiüresedése, a szerződéstípusok alkalmazott palettájának színesedése és a típusok szektorális hatásainak lebontása egyaránt ezt a tendenciát jelzi.

b) Az indirekt gazdaságirányítási modellben felerősödnek ugyanakkor *ellentétes hatások* is. Elsősorban a mai burzsoá jogokban megfigyelhető jelenség-

lazította az ún. „saját számlás” (szállítási) szerződések lehetővé tételével stb. A külkereskedelmi vállalatok belföldi ügyleteinél alkalmazott szerződéstípusok arányait l.: *Jelentés a külkereskedelmi és a belföldi vállalatok közötti szerződéses kapcsolatok vizsgálatáról* (MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Bp. 1975) 26. skk. o.

¹⁰⁷ Magyarországon a szabályozott piaci mechanizmus első két évében is szállítási szerződések közvetítették a nem egyedi gyártású termékek forgalmának mintegy 85—90 %-át a belkereskedelemben, a kohó- és gépiparban és a könnyűiparban.

¹⁰⁸ vö.: *Sárközy Tamás: A beruházási szerződéses rendszer elvi kérdéseiről. Gazdaság- és Jogtudomány VI. (1972) 337. skk. o.*

¹⁰⁹ *Vö.: Veress Bulcsú: A gazdaságirányítás új rendszere és az előszerződések. Jogtud. Közlöny XXIV. (1969) 33. skk. o.*

¹¹⁰ 55/1967 (XII. 17.) Korm. sz. r. 1. §.

¹¹¹ 54/1967. (XII. 17.) Korm. sz. r. 2. §. (1) bek. a.) pont.

¹¹² A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés típusának önállósága mellett és ellen felhozható érveket jól összegezi: *Harmathy: 10. lj.-ben i. m. 58. skk. o.; vö.: Eörsi: 6. lj.-ben i. m. 142. skk. o.*

gek, az „önszabályozó szerződések” és a szabványosított szerződések szocialista körülmények közötti alkalmazására gondolunk.

Eörsi mutat rá, hogy a termelőerőknek lényegében azonos szintje hasonló jogi megoldásokra vezet a két társadalmi rendszer jogában. Ennek az a magyarázata, hogy bár „a termelőerők a jogra jobbára a termelési viszonyokon keresztül hatnak, és az itt fennálló ellentét többnyire visszavonja a termelőerők indikálta hasonlóságokat, azonban mégsem mindig vonja vissza teljesen. A kettő hatásának szétválasztása pedig mindig mesterséges és nehéz.”¹¹³ A termelőerők hasonló színvonalának konvergáló hatására a jog világában éppen az „önszabályozó” és a szabványszerződések megjelenése szolgálhat az egyik szemléletes például: „A termelőerők fejlődése a standardizált feltételek tömegére vezetett, ez pedig standardizált szerződések tömegét hívta létre mindkét rendszerben.”¹¹⁴

A termelőeszközök társadalmi tulajdonára épülő szocialista népgazdaságban elsősorban az áruviszonyokra is építő indirekt, tervszerű piaci mechanizmusban kerül sor „önszabályozó”, bonyolult egyedi szerződésekre, amikor — mint bemutattuk — a szocialista gazdálkodó szervezetek közötti megállapodások a gazdasági kapcsolatok tényleges közvetítői, nem pedig pusztán jogi formái. Amint a mai burzsoá jogfejlődés is számos szemléletes példával bizonyítja: a termelőerők fejlődése, bonyolultabbá válása mind gyakrabban teremt olyan helyzeteket, amelyekben a szerződéses kapcsolatra lépő gazdálkodó szervek megállapodása — tartalmi összetettsége folytán — nem illeszkedik a tipizált szerződésfajták rendszerébe. Ezért a felek a korszerűtlennek mutakozó szerződéstípusok vegyítése vagy erőszakolt alkalmazása helyett maguk „szabályozzák” kapcsolatuk részleteit is. Az ilyen komplikált, sajátos szakértelmet igénylő gazdasági viszonyoknál a szocialista polgári jog sem képes az optimális segítséget nyújtani, a termelőerők fejlődése e közben a szocialista jogban is túlmutat a szerződéstípusok hagyományos rendszerén.

Lehetőségében ugyancsak nem kizárt szocialista viszonyok között a szabványszerződések (blanketták, szerződésminták stb.) visszaélésszerű használata sem. Előfordultak ilyen helyzetek már a direkt irányítási rendszerben, elsősorban az ipar és a mezőgazdaság kapcsolataiban, méghozzá azzal a tehertétellel, hogy a termelési és terményértékesítési szerződéses feltételektől a felek általában még egyező akarattal sem térhettek el.¹¹⁵ A szabályozott piaci mechanizmus feltételeinek — nézetünk szerint — a valódi szerződésminták jobban megfelel-

¹¹³ L.: *Eörsi*: 10. lj.-ben i. m. 377. sk. o. A burzsoá és szocialista jogok közötti hasonlóságok másik két fő okát *Eörsi* a szocialista állam átmeneti jellegében és az osztályharc konvergáló hatásában látja. l.: uo. vö.: *Mádl* Ferenc: Az összehasonlító nemzetközi magánjog elmélete. Egy kísérlet magyarázatokkal. Állam- és Jogtudomány XV. (1972) 497. skk. o.

¹¹⁴ L.: *Eörsi*: uo. 380. o., vö.: uo. 317. o.

¹¹⁵ E helyzet kritikáját l.: *Sárándi* Imre: A felvásárlás jogi szabályozásának elvi kérdései. Jogtud. Közöny XXI. (1966) 45. skk. o. A Ptk-nak az 1967. évi 39. tvr.-rel módosított szövege (116. §. [1] bek.) a szerződési feltételektől történő eltérést általában lehetővé teszi.

nek, mint a jogszabályszerű, de hibrid, erősen vitatható jogforrási értékű alapfeltételek rendszere.¹¹⁶ Ez viszont egyrészt ugyanúgy vagy hasonlóan a szerződéstípusok szerepének csökkenéséhez vezet, mint a mai burzsoá jogokban megfigyelhetjük, másrészt elvben lehetőséget ad a gazdasági fölény, a monopolhelyzet visszaélészerű kihasználására. Míg azonban az „önszabályozó” szerződések esetében a szocialista jog ugyanúgy viszonylag közvetlenül konfrontálódik a termelőerők fejlettségéből, bonyolultságából adódó szituációkkal, mint a burzsoá jog, addig a szabványszerződéseknel a termelőerők hatása a termelési viszonyok „szűrőjén” át érzékelik a felépítményi elemekhez, s ezért a szocialista jog lehetőségei sokkal nagyobbak a standardizált szerződésekkel való visszaélések megakadályozására, mint a burzsoá jogoké. Ebben mutatkozik meg a termelőeszközök társadalmi tulajdonának szerepe és annak jelentősége, hogy a szocialista gazdálkodó szervek közötti áruviszonyok a tulajdon társadalmiasított formájára épülnek. Hangsúlyoznunk kell mégis, hogy a szocialista gazdasági-termelési viszonyok — amint a gazdasági élet tapasztalatai is mutatják — csak a lehetőséget teremtik meg a blankettákkal, üzleti feltételekkel, szerződés-mintákkal való visszaélések meggátlására, de nem automatikusan állják útját azoknak. A mi viszonyaink között is szükség van tehát a szabványszerződések ellenőrzésére, jogi eszközökkel történő mederben tartására.

Ennek részletezése azonban már messze vinne kitűzött témánktól. Az elmondottakkal is elsősorban azokra a fejleményekre kívántunk példákat hozni, amelyek a gazdasági élet egyes területein szocialista viszonyok között is túlmutatnak a hagyományos szerződési rendszer, elsősorban a tradicionális szerződéstípusok keretein. A termelőerők és a termelési viszonyok fejlődése a szocialista jogot is alkalmazkodásra „aktív adaptációra”¹¹⁷ készíti. A népgazdaság szerződési rendszerének értékelésénél ezeket a megújításra kényszerítő körülményeket is figyelembe kell venni.

Egészében mégis azt állapíthatjuk meg, hogy *a szerződéstípusoknak a szocialista jogban is megmarad* lényegében a *jelentőségük*, mint amit a mai kontinentális burzsoá jogokban játszott szerepük értékelésénél konstatáltunk: rendszerező elemek, elsősorban a kodifikáció építőkövei és — nem túl merev felfogásban — a jogalkalmazás hasznos segítői is, emellett didaktikai funkciójuk sem elhanyagolható. A szocialista átalakulás nem gyorsította meg tehát azt a folyamatot, amelynek döntő jelentőségű nyitányát a szerződés általános kötelező erejének elismerése jelentette, s amelynek során a szerződéstípusok funkciója átalakult, szerepük egészében véve csökkent. A gazdaságirányítás direkt rendjében ugyan — mint láttuk — jelentőségük a népgazdaság legfontosabb

¹¹⁶ Vö.: Sárközy Tamás: Szállítási alapfeltételek illetve a szerződések szabályozásának jogforrási rendszere. In: Jelentés a szerződések rendszerének vizsgálatáról (10. l.j.-ben id. kiadás) 423. skk. o.

¹¹⁷ Az „aktív adaptáció” jelenségének részletes kifejtését l.: *Eörsi*: 10. l.j.-ben i. m. 391. skk. o.

szektorában, az állami vállalatok közötti kapcsolatokban nagymértékben visszaszorul, ez azonban természetes és átmeneti következménye — mondhatni: tünete — csupán a szerződés általános térvesztésének a direkt gazdasági modellben, amelyben az államigazgatási jogi vonások általában háttérbe szorítják a polgári jogi jegyeket. A tervszerű piaci viszonyok között — amint megkíséreltük bemutatni — a szerződéstípusok logikai rendje a népgazdasági kapcsolatokban is helyreáll, és funkciójuk is hasonló, mint a szerződések egyéb sféráiban.

c) Az indirekt, szabályozott piaci gazdasági mechanizmusban — az elmondottak ezt kívánják bizonyítani — a szocialista szervezetek szerződéseit a *tartalmi, funkcionális megújulás* mellett általában is a *szerződési rendszerbe integrálódás* tendenciája jellemzi. Ilyen körülmények között — álláspontunk szerint — a népgazdaság és az állampolgárok szerződéseinek *optimális kodifikációs elhelyezésénél* a kiindulópont az *egységes szabályozás* kell hogy legyen. Míg a direkt irányítás rendszerében — amint bemutattuk — a variációs lehetőségek csak az elkülönítés módjában, formájában és mértékében különböztek egymástól, de maga a — legalább viszonylagos — szeparáció az állami szervek kapcsolatainak gazdasági és jogi sajátosságaiból szükségszerűen következett, addig a tervszerű piaci mechanizmusban a szerződési rendszer egysége dominál, s csupán ennek kodifikációs tükrözésére adódhatnak — részletmegoldásaikban eltérő — változatok.

Az integrált kodifikáció közgazdasági alapjául az a tény szolgál, hogy a szabályozott piaci mechanizmusban a gazdaságirányítás a szocialista szektorban — az állami vállalatok egymásközi kapcsolataiban is — alapvetően épít az áru—pénz viszonyokra. Társadalmi tulajdon és áruviszonyok összefüggéseit elemezve igyekeztünk rámutatni azokra a sajátosságokra, amelyek ezeket az áruviszonyokat jellemzik, egészében mégis azt állapíthatjuk meg, hogy az állampolgárok és a szocialista szervezetek szerződéseinek közgazdasági szerkezetében az egység, a közös elemek dominálnak, és az eltérések a kivételek.

Ugyanezt a képet mutatja a jogi szabályozás síkja is: a polgári jogi módszerek felerősödnek, az államigazgatási jogi vonások visszaszorulnak a népgazdasági szerződések sférájában is. Az egységesezés igen fontos jele, hogy a szerződéstípusok — mint láttuk — elszakadnak a tulajdoni formáktól, nem kötődnek egyik vagy másik szektorhoz, s általában is visszanyerik a kodifikációs rendszerezésben játszott szerepüket. *Mindezek a vonások a polgári jogi szerződési rendszer alapvető egységét húzzák alá az indirekt, tervszerű piaci gazdasági mechanizmusban.*¹¹⁸

A kodifikációnak természetesen az állampolgárok és a szocialista szervezetek szerződéseinek *különbségeit is* kifejezésre kell juttatnia. E különbségek többtől többre erednek, s így jellegük és jogi megítélésük is eltérő. A differenciák

¹¹⁸ A szerződési jog kodifikációjának egységes kiindulópontját javasolja *Eörsi*: 6. l.j.-ben i. m. 136. skk. o.; *Harmathy*: 10. l.j.-ben i. m. 109. skk. o., vö. még: *Világhy*: 26. l.j.-ben i. m. 461. skk. o.

többsége — ha eltekintünk a merőben esetleges vagy egyenesen indokolatlan jogi szabályozásbeli sajátos jegyeiktől¹¹⁹ — polgári jogi jellegű,¹²⁰ és ezért csak az egységen belüli jogi kifejezés indokolt, számos esetben nem is a kódexben, hanem alacsonyabb szintű jogforrásokban. Ezek a különbségek jórészt abból fakadnak, hogy a népgazdasági szektorban kötött szerződések tömegtermelés során, nagy szériában gyártott, igen gyakran szabványosított termékekre vonatkoznak, illetve tárgyuk nagyüzemi egyedi gyártás eredménye. A törvénykönyv szintjén elsősorban e szerződések közös elveit látszik célszerűnek kiemelni, továbbá az egyéb tartósabb specifikumokat (szerződési blanketták, üzleti feltételek, előszerződések főbb szabályai, a szerződésszegésekre vonatkozó fontosabb eltérések stb.). A népgazdaság szerződéseinél eltérések fakadnak ezenkívül abból is, hogy — amint a gazdasági modellek felvázolásánál általában is megállapítottuk — a tervszerű piaci mechanizmusban is fennmaradtak a direkt irányítási rendre jellemző vonások. Így például Magyarországon az 1968-ban bevezetett reform után is — nem elhanyagolható körben — szerződéskötési kötelezettség maradt meg, a kogens szabályozás is jelentősebb, mint az állampolgárok szerződési körében stb.¹²¹ A tervszerű piaci mechanizmus szerződési rendjének alapvető egysége azt indokolja, hogy az említett kategóriákba sorolható sajátosságokat *nem elkülönítetten* (például a szerződések általános szabályai között vagy akár az egyes szerződéstípusok körében elhelyezett külön fejezetben¹²²), *hanem egyrészt az általános szerződési szabályok közötti tematikus beépítéssel*,¹²³ *másrészt az egyes szerződéstípusok szabályainak átalakításával célszerű megoldani*. E kérdések részletezése túlmutatna tanulmányunk keretein, így csak néhány általános elvet kívánunk leszögezni. Mindenekelőtt szükségesnek látszik szinte valamennyi szerződéstípus „állampolgár-profilírozottságát” felülvizsgálni. Még a magánszemélyek ősidőktől fogva leggyakoribb, legtipikusabb ügyletét, az adásvételt is a jelenleginél alkalmasabbá kell tenni arra, hogy a szocialista szervezetek közötti termékforgalom egyik — kétségkívül kiegészítő — jogi csatornája legyen.

A Ptk. megbízási szabályai — amint az irodalomban többen is rámutattak¹²⁴ — szinte egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy a gazdálkodó szervek közötti ügyviteli kötelek általános rendelkezései lehessenek a tervszerű piaci

¹¹⁹ Vö.: *Eörsi*: uo. 139. sk. o.

¹²⁰ *Ugy Eörsi*: uo. 224. o.

¹²¹ L.: a termékforgalomról szóló 25/1967 (VIII. 20.) [Korm. sz. r. 2—8. §§, illetve a 33/1975 (XI. 29.) M. T. sz. r. 2—9. §§, különösen a 3. §-t.

¹²² A kódexen belüli elkülönítés, az ún. gazdasági szerződés létrehozása mellett felhozható érvek legrendszeresebb kifejtését l.: *Görgy Mihály*: Szocialista gazdálkodásunk szerződési rendszerének alakulása. *Jogtud. Közöny XXIII* (1968) 434. skk. o. Az ellenérvek részletes kifejtését l.: *Eörsi*: uo. 136. skk. o.; *Vékás Lajos*: A szocialista gazdasági szervezetek szerződési szabályainak rendszertani elhelyezéséről (A „gazdasági szerződések” problémájához). *ELTE Jogi Kari Acta XVII*. (1975)

¹²³ Bővebben l.: *Eörsi*: uo. 140. skk. o.; *Vékás*: uo.

¹²⁴ L.: *Szell András*: A szerződéses gyakorlat új vonásai a beruházásoknál. *Döntőbíráskodás*. XI. (1970) 176. o.; *Sárközy*: 108. l.j.-ben i. m. 338. o.

mechanizmusban. Márpedig 1968 után a szocialista szervek között is jelentős szerephez jutottak a piaci megbízások, elsősorban a beruházások körében.¹²⁵ Más szerződésfajtáknál (vállalkozás, bizomány és különösen: társaság) egyenesen a népgazdasági szektorban kötött ügyletek jelentősége a túlnyomó, így ezek szabályozásánál a népgazdasági modell dominál, s a szükséges eltéréseket az állampolgárok közötti szerződésekre szabott kivételekkel lehet kifejezésre juttatni.¹²⁶

6. *Összefoglalás.* A társadalmi tulajdon és a szerződési rendszer összefüggéseit taglaló elemzésünk azt mutatja, hogy a szerződések léte és szerepe a szocializmus viszonyai között is alapvetően az *áruterelés fennmaradásával* függ össze. Mivel a termelőeszközök társadalmi tulajdonára épülő szocialista gazdasági-társadalmi formáció átmeneti jellegű és a termelőerők olyan fejlettsége mellett jön létre, amely szinten az áruterelés fennmaradása és az értéktörvény felhasználása — természetesen a társadalmi tulajdon által lehetővé tett tervszerű keretek között — objektív szükségszerűség, a polgári jogi szerződések a népgazdaság kapcsolataiban is szerepet kapnak. Funkciójuk aktív volta, jelentőségük mértéke az állami tulajdon keretein belül éppen attól függ, hogy a *gazdaságirányítás rendje* mennyire épít az áru—pénz viszonyokra, mennyiben ad aktív szerepet az árukapcsolatoknak a vállalatok mikroökonómiai viszonyai-ban. Ezért van számottevő eltérés a szerződéseknek a direkt, tervlebontásos illetve az indirekt, tervszerű piaci mechanizmusban mutatkozó jelentőségében.

a) Ez a különbség komoly hatással van a népgazdaság szerződéseinek a szerződési rendszerbe történő beilleszthetőségére is.

A *tervlebontásos gazdaságirányítás* rendjében, amelyben az áru—pénz viszonyok szerepe — és ezért a szerződések jelentősége is — alárendelt, lényegében passzív a népgazdasági szektorban, az e körben létrejövő szerződések mind gazdasági funkciójukban, mind jogi jellegzetességeikben annyira eltérnek az állampolgárok szerződéseitől, hogy *rendszerint is az elkülönülés* dominál. Ezt a szeparációt az egyes szocialista kódexek különböző mértékben hangsúlyozzák, eltérő formában juttatják kifejezésre.

Az *indirekt, tervszerű piaci* mechanizmusban az áru—pénz viszonyokat aktív módon használják fel a szocialista gazdálkodó szervek kapcsolataiban, s így a szerződések funkciója is, jogi jellege is átalakul; a népgazdaság és az állampolgárok szerződéseinél a közös jegyek kerülnek túlsúlyba, a differenciák az egységen belül mutatkoznak csak — mindez a *rendszeri integráció* tendenciáit erősíti.

b) Az elmondottak megalapozzák azt a következtetést, hogy az *egyes szocialista országok kodifikációinak szerződési rendszere* — jelentős mértékben függvén az adott országokban alkalmazott gazdaságirányítási formától —

¹²⁵ L.: *Csanádi György*: Polgári jog (Tankönyvkiadó, Bp. 1969) 345. sk. o.; *Sárközy*: uo. 333. skk. o. — A megbízási szerződés népgazdasági szerepének alakulásához a tervlebontásos mechanizmusban l.: *Csanádi György*: A megbízási jogviszony (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1959) 157. skk. o.

¹²⁶ L.: *Eörsi*: uo. 145. o.; *Harmathy*: 10. lj.-ben i. m. 1. sk. o.

objektív okok miatt is eltérő lehet. Ehhez járulnak még egyéb tényezők (tradíciók, kodifikációs hagyományok stb. . .), amelyek szintén az egyes törvénykönyvek szerződési rendszereinek viszonylagos divergálódását eredményezik, a népgazdaság szerződéseinek elhelyezését illetően. Egy idő után maga a konkrét kodifikációs megoldás is jelentős, objektivizálódott körülménnyé válik, méghozzá a merevítés, a meglévő rendszer fenntartásának irányában hatva: a csehszlovák gazdasági jogias elkülönülés mellett például a tervszerű piaci mechanizmus alkalmazása esetén is nehezebb volna a szerződési rendszer egységének helyreállítása, mint például a magyar Ptk. tervszerződéses megoldásánál; nálunk is visszatér a tervszerűdések emléke a gazdasági szerződésekre vonatkozó fel fogásban.

A társadalmi tulajdonra alapozott szerződési rendszer tehát eltérő variánsokra épülhet, s elvontan szemlélve egyik sem jobb, alkalmasabb szisztéma a másiknál. *Az optimális megoldást — nézetünk szerint — a gazdálkodási forma, a gazdaságirányítás rendszere alapján lehet megközelíteni.*

c) Az áru — pénz viszonyok felhasználásával függ össze az is, hogy milyen szerepet játszik a szocialista polgári jogban a kontinens szerződési jogainak tradicionális építkezési rendezelve, *a szerződéstipizálás.*

Az európai szocialista országokban a hosszabb-rövidebb ideig érvényesülő *direkt, tervlebontásos* gazdaságirányítás, amely a gazdálkodó szervek kapcsolataiban nem épít az áru — pénz viszonyok felhasználására, államigazgatási jogi elemekben — mindenekelőtt a népgazdasági szerződések tervvégrehajtó jellegében — oldja fel a hagyományos szerződéstipizálási szempontokat. Nem utolsósorban emiatt válnak el rendszertanilag is a szocialista szervezetek szerződésai az állampolgárok tradicionális csatornába terelt, szerződéstípusok szerint tagolt ügyleteitől. Ebben az irányítási mechanizmusban úgy tűnik, mintha a társadalmi tulajdonra épülő szerződéses jellegű kapcsolatok végérvényesen kinőnének a megszokott, alapvetően a szolgáltatás gazdasági funkciójára, fizikai természetére képzett szerződéstipizálási rendszerből, és e helyett vagy e mellett egy magasabb absztrakciós szinten (tervszerződés, gazdasági szerződés) alkotnának többé-kevésbé elkülönült egységet.

A gazdasági jogias kodifikációs megoldás — álláspontunk szerint — abszolútizálja ezt a ténylegesen meglévő, de mindenképpen relatív jellegű és — főleg — átmeneti, jórészt csak a gazdaságirányítás tervlebontásos rendjéből, nem pedig a termelőeszközök társadalmi tulajdonából eredő differenciálódást. A csehszlovák törvényhozás ezt a megoldást odáig fejleszti, hogy nemcsak az állampolgárok és a szocialista szervezetek szerződéseinek szétválasztásához bontja meg a szerződéstipizálás elveit, és épít fel egy-egy önálló szerződési rendszert a Polgári Törvénykönyvben és a Gazdasági Törvénykönyvben, hanem az állampolgárok szerződéseinél is nagyrészt feloldja a szerződéstipizálás tradicionális elveit: az adásvételnél a szerződő felek jellege alapján képez önálló „típusokat”, külön rendezve az ún. bolti árusítást és az állampolgárok egymásközti

vételeit;¹²⁷ a vállalkozási jellegű szerződéseknél pedig az ügylet tárgya szerint duplázza meg a szabályok egy részét, elkülönítve az új dolog előállítására és a dolgok javítására, átalakítására irányuló „típusokat.”¹²⁸ A tárgy szerinti osztályozás általában is háttérbe szorul az alanyok alapján történő elkülönüléshez képest: a csehszlovák Ptk.-ban — a gazdasági jogi szemlélet félreismerhetetlen hatásaként¹²⁹ — az a döntő csoportosítási ismérv, hogy szocialista szervezet-e a főszolgáltatás kötelezettje.¹³⁰ Ennek a megoldásnak — egyebek mellett — az a következménye, hogy az állampolgárok közötti egyes szerződéstípusokra (vállalkozás, bizomány stb.) egyáltalán nincs rendelkezés.

A *tervszerű piaci* mechanizmusban, amely a népgazdasági szektorban is felhasználja az áru—pénz viszonyokat, és jelentős tartalmi funkciót szán a polgári jogi szerződéseknek, a törvényhozás egy *magasabb szinten* (a szerződések népgazdasági szerepét szolgáló tartalmi újításokat felhasználva) képes újra építeni a szerződéstipizálás hagyományos elveire, s képes ezek alapján megvalósítani a polgári jogi szerződési rendszer alapvető kodifikációs egységét. A magyar kódex küszöbönálló reformja gyakorlati próbaköve lehet ennek az elvi lehetőségnek.

¹²⁷ L.: 1964-es csehszlovák Ptk. 239. skk. §§, illetve 399. skk. §§.

¹²⁸ L.: 1963-es csehszlovák Ptk. 257. skk. §§, illetve 263. skk. §§.

¹²⁹ Újgy: *Eörsi*: 10. lj.-ben i. m. 204. o., 371. o.

¹³⁰ L.: csehszlovák Ptk. 222. skk. §§.

A BÍROI JOGTUDAT ÉRTÉKELŐ ELEMEINEK VÁLTOZÁSA

SAJÓ ANDRÁS — SZÉKELYI MÁRIA

(Emberi és gépi ítéletkiszabás emberölési ügyekben)*

1. A bírói jogtudat meghatározottsága.
2. A vizsgálat célkitűzései és módszerei.
 - 2.1. A vizsgálat tárgya: bírói gyakorlat emberölési ügyekben.
 - 2.2. Az introspektív módszerek kizárása.
 - 2.3. Regresszió- és faktoranalízis.
 - 2.4. A feldolgozás.
 - 2.4.1. A vizsgálandó sokaság kijelölése.
 - 2.4.2. Mintavétel.
 - 2.4.3. Az ítéletfeldolgozás módszere.
3. A számítógépes feldolgozás eredményei.
 - 3.1. Az 1947. és 1967. évi emberölési ügyek faktorainak összehasonlítása.
 - 3.2. A figyelembe vett faktorok hatása az ítélezésre.
 - 3.2.1. Változások a változóknban.
 - 3.2.2. Szerkezetváltozás a faktorokban.
 - 3.2.3. Változások regressziós együtthatók struktúrájában.
4. Az ítéletek elemzése.
 - 4.1. A bíróságok ítéletkiszabása.
 - 4.2. Gépileg előállított ítéletek.
5. Az ítéletkiszabás differenciálásának segítése a bíró és a gép együttműködésével.

1. A bírói jogtudat meghatározottsága

A marxista jogtudomány már régóta bebizonyította, hogy a bírói munka általában a jogalkalmazás nem valamilyen pusztán logikai szillogizmusok alkalmazásában álló tevékenység, de nem is teljességgel meghatározatlan, csupán a benső intuíciót követő szabad jogkeresés vagy jogtalálás, hanem társadalmilag meghatározott jelenség. E társadalmi meghatározottság azonban nem egyszerű okozatiságot jelent, hanem igen összetett, többszörös áttétellel érvényesülő determinációs mezőt. A bírói tevékenységet a szocialista jogrendszerben mindezekelőtt a törvények és más jogszabályok határozzák meg és ezekben közvetítődik a társadalom elvárása, a társadalmi-történelmi szituációnak az osztály akaratára szerinti értékelése. Emellett azonban konkrét esetekben nem elhanyagolható szerepet kapnak a jogszabályok meghatározta keretek között, — amelyek adott esetben meglehetősen tágak lehetnek — a bíró személyiségében összefoglalt, egyéni társadalmi-történelmi tapasztalatok, valamint a jogalkalmazás

*E kutatás az MTA „A társadalmi tudat fejlődése a felszabadulás óta” c. tárcaszintű kutatás keretében folyó jogtudat-vizsgálatok része. — Az ügyiratok feldolgozásában dr. Körmendi Mária működött közre, a gépi futtatást Füstös László irányította. Különböző problémákban segítségünkre volt még dr. Bárdos Péter és Léderer Pál.

szituatív jellegében a szervezetiség által közvetített társadalmi elemek.¹ A jogalkalmazás, és ezen belül a bírói jogalkalmazás ilyen összetett meghatározottsága folytán nyilvánvaló, hogy lehetetlen a jogtudat változásait pusztán a törvényszövegek változásában kifejezni, hiszen ezek csak a legáltalánosabb tendenciákat tükrözik; — olykor szükségszerűen torzítják. Amikor tehát az MTA a társadalmi tudatnak a felszabadulás óta bekövetkezett változását kutatási feladatul jelölte meg, s ezen belül az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete a jogtudat e periódusban bekövetkezett változásait vizsgálati feladatoként tűzte ki maga elé, nyilvánvaló volt, hogy a jogászok körében egyébként jól ismert jogszabályi változások mellett — amelyekben a társadalmi jogtudat változásai, bizonyos legáltalánosabb szinten kétségtől nyomon kísérhetők —, a jogalkalmazók jogtudatát is tanulmányozni kell. A jogalkalmazói jogtudat vizsgálatának fontosságát aláhúzza az a tény, hogy a jogalkalmazói jogtudat — mint arra Szabó Imre rámutatott — a társadalmi jogtudat szerkezetében sajátos s rendkívül fontos közvetítő szerepet játszik, mivel „a jogalkalmazónál a jogalkalmazás során az általános jogtudat, s benne az osztályakarát közeledik az egyedi aktus meghozatalára irányuló pszichológiai akarathoz”.²

2. A vizsgálat célkitűzései és módszerei

2.1. *A vizsgálat tárgya: bírói gyakorlat emberölési ügyekben*

A jelen vizsgálat a fentieknek megfelelően mindenekelőtt a bírói jogtudatnak a jogszabályok által meghatározott, de azokban ki nem fejeződő változásait, elsősorban *értékelő* elemeinek változásait igyekezett megragadni. Ennek eszközéül nyilvánvalóan az ítéleteket megalapozó *bírói motívumok* elemzése kínálkozott, és ennek a jogtudományban kimunkált eszközei kétségtől alkalmasak is arra, hogy bizonyos képet adjunk arról, hogy egy-egy adott periódusban milyen főbb szempontok alapján ítéleznek a bírók, mennyire veszik figyelembe, illetve milyen jelentőséget, súlyt tulajdonítanak a jogszabályokban megfogalmazott rendelkezéseknek.^{2a} Feltételezhető azonban, hogy az ítéletek indo-

¹ L.: KULCSÁR Kálmán: A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában. = Társadalom, politika, jog. Bp. 1974; Edward GREEN: Judicial Attitudes in Sentencing. London, 1961. — A bírói tevékenységre részletesen I. NAGY Lajos: Ítélet a büntetőperben. Bp. 1974.

^{2a} SZABÓ Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971. 240.

² Hogy a hagyományosan hivatkozott tényezők, különösen amelyek az elkövető személyiségére vonatkoznak, mennyire az általánosságban mozognak, azt mutatja, hogy a SzU Legfelsőbb Bírósága 1969. június 30-i teljes ülési határozata szerint „elégtelen az egyszerű utalás arra, hogy a büntetést a vádlott személyiségének megfelelően szabták ki”. (NAGY, i. m. 339.) — A tényleges döntésmeghatározók elemzésével a jogtudomány is adós maradt. „A kutatás azonban — egyes részletkérdések kidolgozásától eltekintve — adós mind magának a speciális affektív folyamat lefolytatásának bemutatásával, mind a külső tényezőknek a feltárásával, részletesebb elemzésével, végül pedig hatásuk kiküszöbölésének további lehetőségeivel. (NAGY, i. m. 346.) — A jelen tanulmány e hiányosságokat igyekszik pótolni.

kolásában szereplő szempontok nem szükségképpen azonosak a döntést ténylegesen meghatározó szempontokkal.^{2a} Ezért olyan módszerre volt szükségünk, amely lehetővé teszi annak kimutatását, hogy az ítélet indokolásában szereplő motívumok mennyiben *ténylegesen* magyarázó tényezői az ítéletnek, ami eldönthetővé teszi, hogy valóban a törvényekben meghatározott, illetve az indokolásban és a tényállásban szereplő szempontok alapján ítélnék-e a bírók, avagy emellett kimutathatóan érvényesül a bírói szubjektivizmus. Az ítéletet ténylegesen meghatározó tényezők nem szükségképpen azonosak a programatikusan meghirdetett ítélkezési értékszempontokkal, melyek éppen meghirdetettséjük tekintélye folytán könnyen átkerülhetnek az ítéletek indokolásába is, ahol frázisként lebegnek. Olyan módszerre volt tehát szükség, amelynek segítségével eldönthetjük, hogy ha valamely szempontot az indoklásban rögzítve a bíróság az ítélet alapjául nevez meg, akkor valóban ezek a szempontok érvényesülnek-e az ítélet kiszabásában. E ténylegesen érvényesülő szempontok vagy meghatározó tényezők feltárásával kaphatjuk csak meg a jogalkalmazók jogtudatának valódi képét, és csak így lehet nyomon követni a jogtudat értékelő elemeinek változását.

Természetes, hogy valamennyi tényállásra, valamennyi jogszabályra vonatkozóan e feladatot elvégezni lehetetlen. Ezért egyetlen elbírálandó életbeli tényállástípusból indultunk ki, s e vizsgálat eredményeit foglalja össze a jelen tanulmány. A kiválasztott életbeli tényállástípusnak olyannak kellett lennie, hogy viszonylag kevésbé érintsék a felszabadulás óta eltelt időszak közismert társadalmi változásai, és az ezeket rendszerint többé-kevésbé követő — az ítéletek szempontjából elsődleges meghatározóként ismert — jogszabályváltozások. Amennyiben ugyanis olyan jogszabályokra épülő gyakorlatot dolgoztunk volna fel, amely szabályok a felszabadulás óta eltelt időszakban esetleg többször is lényegesen változtak, aligha tudtuk volna eldönteni, hogy az ítélkezésben bekövetkezett változások mennyiben magyarázhatók a társadalmi-történelmi helyzet jogszabályilag közvetített osztályértékelésével, és mennyiben vezethetők vissza a bíró személyisége vagy szervezeti ember mivolta által közvetített szituáció-értékelésre. Csakis a jogszabály változások által alig érintett kérdés kapcsán van lehetőségünk arra, hogy kimutassuk a szervezeti meghatározottság és a személyiségvonások ítélkezésbefolyásoló hatását.

Hogy a fenti követelményeknek eleget tehesünk, a vizsgálat tárgyául az *emberölési* ügyekben követett bírósági gyakorlat változásait vettük figyelembe — ideértve az emberölési kísérleteket is. Választásunk azon alapult, hogy egy olyan általános, minden civilizált társadalomban elvileg védett érték, mint az emberélet, jogi megítélésében kevés változás képzelhető el. Az idetartozó cselekmények a közfelfogásban egyfajta egységben jelennek meg, amely természetes szemléleti egység nem használható ugyan teljességgel a jogi megközelítés elemzésére, a konkrét tényállások megítélésére, különösen, mert a kísérlet, mint jogi konstrukció, időnként nehezen illeszthető össze a természetes felfogás eredményre irányultságával, s amellett a jogi konstrukció szándék-orientált-

sága, illetve ennek változásai is problémát okozhatnak (így pl. a korábban befejezett súlyos testi sértésnek minősülő tényállást ma gyakran emberölési kísérletként bírálják el), mégis az élet, testi épség elleni támadásokban tárgyilag adott az idetartozó jelenségeknek az a homogenitása, mely lehetővé teszi, hogy ezeket az ügyeket a Btk. különböző szakaszaiba tartozástól függetlenül egységesen kezeljük.

Mivel az emberölés megítélésében általában — és az általunk vizsgált időszakban különösen — lényeges változás jogszabályi szinten nem következett be, a társadalmi fejlődést tükröző hatások elsősorban az ítéletkiszabásban, pontosabban az ítéletkiszabást meghatározó enyhítő és súlyosbító körülmények figyelembevételében érvényesültek, így az ítéleteket elemezve képet kaphatunk arról, hogy miként változtak össztársadalmilag meghatározó módon az értékek, amelyek a bírói jogtudatot és ezen keresztül a döntést meghatározták. Az emberölési ítélekezésnek a vizsgálat tárgyául választásával kiszűrhetőek lettek az ítéletek alakulásában ható nem szituatív tényezők. Így különösen: 1. a jogszabály, illetve annak változása; és 2. az elbírált életbeli tényállás mint társadalmi jelenség belső alakulása. Mivel az emberölés, mint bűncselekmény, belső struktúrája viszonylag kevésbé követi nyomon az össztársadalmi változásokat, illetve az életbeli cselekménystruktúrában bekövetkezett változásokat, e viszonylag kisszámú változást (pl. a rablógyilkos bandák eltűnését) éppúgy jól elkülöníthetjük, mint a tételes jogból eredő viszonylag kevés számú változást. Mivel ily módon az ítéletet befolyásoló két „külső” tényező hatását ellenőrzésünk alá vontuk, megállapíthatóvá vált a magában a bírói értékelő tudatban bekövetkezett változás.

Ha a bírói tudat független lenne a társadalmi változásoktól, vagy a társadalmi determináció csakis a jogszabályok közvetítésében hatna a tudatra, úgy, az ítéletkiszabás is teljesen egyöntetűvé válna, hacsak — amint azt a pszichologizmus képviselői vélik³ — a bírói szubjektivizmus nem tenné kiszámíthatatlan változékonyságúvá az ítélekezést. Hipotézisünk szerint tehát, mivel az emberölés tételesjogi megítélése, valamint az elbírálás alapját képező életbeli tényállás belső struktúrája kevésbé változott, az ítélekezés alakulásában jelentkező szabályosságban a jogtudat értékszempontjainak determináló hatása fejeződik ki. A büntetéskiszabási gyakorlat változásaiban az össztársadalmi fejlődés társadalmi tudati visszatükröződése érvényesül, abban a formában, ahogyan az igazságszolgáltatási szervezet ezeket az össztársadalmi változásokat a bírák felé közvetíti.

³ Jerome FRANK: *Law and the Modern Mind*. London, 1949.

2.2. *Introspektív módszerek kizárása.*

Korábban megfogalmazott követelményünk szerint a vizsgálat során azt kell bizonyítanunk, hogy az ítékezésben felhozott minősítő szempontok mennyiben felelnek meg az ítéletet ténylegesen meghatározó szempontoknak. Erre vonatkozóan a legideálisabb megoldás az lenne, ha valamilyen módon információkat szerezhetnénk arról, hogy ténylegesen mi játszódik le a bírák tudatában.⁴ Ezt azonban sem vizsgálatunk történeti jellege, sem maga a vizsgálati jelenség nem teszi lehetővé. Egyébként is az ilyen introspektív megközelítések meglehetősen kétes eredményt adnának. Nem valószínű ugyanis, hogy például egy, az ítéletmeghozatal után a bírakkal folytatott és az adott ügyre vonatkozó interjú, amely egyébként nyilvánvalóan a bírói etikába ütközik, jelentős mértékben más értékszpontokat tárhatna föl, mint az ítéletben megfogalmazottak, hiszen azok a tényezők, amelyek az ítékezés során tudat alatt hatottak a bíróra, továbbra sem válnak tudatossá. Egyébként a meghozott ítélethez való természetes ragaszkodás is teljesen értelmetlennek teszi az ilyenfajta interjúkat. Ugyancsak vitatható megbízhatóságú eredményeket adnak azok a kísérletek is, amelyek a bírakat különféle attitűd-tesztekkel vizsgálják,⁵ és az attitűdökben kifejeződő beállítottságot az ítéletekben észlelt értékrenddel hasonlítják össze.

2.3. *Regresszió- és faktoranalízis*

E szubjektivizmusnak teret hagyó módszerekkel szemben inkább az ítéletekben kifejezett szempontok figyelembevételére törekedtünk, feltételezve, hogy amennyiben ezekből a szempontokból valóban elő lehet matematikailag

⁴ Ilyen kísérletnek tekinthetjük azt az amerikai vizsgálatot, melynek során az esküdtszékek tanácskozási szobájában 1954-ben lehallgató készülékeket szereltek föl. A törvényhozás az ilyenfajta módszereket betiltotta. Lásd: H. ZEISEL, H. KALVEN, B. BUCKHOLZ: *Delay in the Court*. Boston, 1959. A S. Zawadcki vezette lengyel ülnök-vizsgálatban (1964) a bírói döntést megelőző tanácskozást a jelen levő bírósági titkár a bírák tudta nélkül — az anonimitást tiszteletben tartva — megfigyelte és feldolgozta. Lásd: Adam PODGÓRECKI: *Law and society*. London, 1974.

⁵ Stuart S. NAGEL: *Off the Bench Judicial Attitudes* = Glendon SHUBERT: (ed.) *Judicial Decision-Making. The Free Press of Glencoe*. 1963. Nagel felsőbírósági bírák által visszaküldött attitűd-kérdőíveket dolgozott fel, összehasonlítva az eredményeket a bírák tényleges ítékezésével (a kérdőív Eysenek liberalizmus-tesztjén alapult). Más amerikai kutatók, pl.: H. Spaeth, G. Shubert közvetlen az ítéletek statisztikai elemzéséből következtettek a bírák beállítottságára, és ennek alapján dolgoztak ki előrejelzéseket a későbbi ügyekben való állásfoglalásra. Ezek a módszerek messzemenően az amerikai igazságszolgáltatás sajátosságaira épülnek, az ilyenfajta elemzést ugyanis az teszi lehetővé, hogy az egyes bírák állásfoglalását személy szerint tartják nyilván, valamint a felsőbíróságok hatásköre folytán e bíróságok tagjai gyakran bírálnak el politikai vagy társadalompolitikai kérdéseket, és itt a politikai stb. attitűdök közvetlenül érvényesülnek. — E módszerekkel a szocialista jogirodalom is foglalkozik. Vö.: KULCSÁR Kálmán: *Matematikai módszerek a jogtudományban*. AJ, 1962. 4. 576; GRIGORJEV O. N.: *Matematyicseszkie metodi v konkretnüh szocialno-pravovüh isszledovanyijah*. — Pravo i szociologia. ed. AN. SzSzsZR. Insztitut Goszudarsztva i Prava. Moszkva. 1973.

állítani azt az ítéletet, amely az adott ügyben megszületett, úgy joggal állítható, hogy ténylegesen ezek voltak az adott ügyben szerepet játszó tényezők. Ily módon tehát megismerhető, illetve kiszűrhető az ítélkezést meghatározó bírói értékstruktúra. E feladat megoldására a regresszióanalízis a legalkalmasabb.⁶ Mivel azonban a későbbi magyarázó tényezők és a kiszabott ítéletek időtartama közötti összefüggésről a regresszióanalízis elvégzése előtt nem lehettünk információink (pontosabban nem tudtuk, hogy a független és a függő változók közti kapcsolat milyen függvénnyel írható le), így többlépcsős faktoranalitikus eljárással dolgoztunk, feltételezve a kérdéses függvény linearitását. E *linearitás-hipotézis* alapjául az emberi és így a bírói döntés azon sajátosága szolgál, hogy az emberi agy lényegében képtelen 4 változónál többet egyidejűleg figyelembe venni – vagyis út- vagy többdimenziós térben mozogni –, és ebben az esetben is szükségképpen csak lineáris összefüggésre lehet tekintettel. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a döntésre ennél jóval több tényező hathat és a bírói döntés sok szempontból intuitívnak tűnik, amely intuitív döntés valószínűleg egyáltalán nem közelíthető determinisztikus függvénnyel. (Sem lineárisal, sem másfajtaival.) Amennyiben a vizsgálat során számított ítéletek jelentősen eltérnek a tényleges ítéletektől és az eltérés nem vezethető vissza más hibákra (pl. egyes változók figyelmen kívül hagyására), úgy az ítéletet létrehozó bírói döntés valóban intuitív jellegű, ami egyúttal azt jelentené, hogy a jogszabályok és az igazságszolgáltatási szervezet társadalmi és szervezeti meghatározottságából eredő minden intuitivitással ellentétes, linearitásra és a valószínűségi determináltság érvényesítésére vonatkozó erőfeszítése hiábavaló, vagy a jogászok nyelvén szólva a bírói döntés minden jogszabálynak fittyet hányó módon szubjektív.

A „linearitás-hipotézis folytán lehetővé vált faktoranalitikus elemzés” a nem matematikus olvasó számára valószínűleg egyfajta szent borzalmat vagy ellenérzést kelt. Éppen ezért szükségesnek látszik ehelyütt – ha csak röviden is – vázolni a faktoranalízis alap gondolatát. Ez abban áll, hogy amennyiben valamilyen jelenséget sok más tényező befolyásol, akkor ezeket a befolyásoló tényezőket, változókat a faktoranalízis néhány hipotetikus változóba sűríti.⁷ Természetesen nincs lehetőségünk arra, hogy az eljárás matematikai összefüggéseire akár csak utaljunk is, elég ehelyütt annyi, hogy a faktoranalízis az egyes változók közötti áttekinthetetlen korrelációt áttekinthető faktorokban foglalja össze. Vizsgálatunkban eredetileg 38, később 36, illetve egy rövidebb modellben 14 változóval írtuk le az ügyeket – változó alatt értve jelen esetben az emberölési ügy szempontjából relevánsként szóba jöhető tényeket, például a cselekmény motívuma, eredménye stb. Ez, ha az egyes változók közti korrelációkat vesszük figyelembe, teljesen áttekinthetetlen. Ezzel szemben a faktorok száma lényegesen kisebb: a mi esetünkben a 36 változót 12–14 faktorról tudtuk ki-

⁶ EZEKIEL-FOX: Korreláció és regresszió analízis. Bp. 1970.

⁷ Walter JAHN – Hans VAHLE: A faktoranalízis és alkalmazása. 1974.; HARMAN H. H.: Modern factor analysis. Chicago, 1962.

fejezni. A faktorokala pján az ún. többszörös regresszió segítségével előállíthatjuk az egyes ügyekben várható (becsült) ítéleteket. Az eljárás során az egyes ügyekben szereplő változókat a faktorok segítségével nyert értékkel helyettesítjük.

A faktoranalízisnek mint az ítéletek elemzésének és előrejelzésének eszközt Fred Kort egy 1963-as tanulmányából ismertük meg.⁸

A módszert már az 50-es évek végén alkalmazták politikai döntéselemzési eszközként. Fred Kort különféle bírósági ügyeket dolgozott fel abból a szempontból, hogy valamilyen semmitésre alapot adó ok szerepel-e az adott ügyben vagy sem, és ilyen módon jó eredménnyel tudta előrebecsülni a másodfokú bíróság hatályon kívül helyező ítéletét. Gyakorlatilag hasonló módszert alkalmaztunk mi is, bár bonyolultabb problémára, ami más számítógépes programot igényelt.⁹ Kort ugyanis csak dichotom, vagyis olyan változókat vett figyelembe, amelyeknek megléte, illetve hiánya került feldolgozásra, továbbá csak azt vizsgálta, hogy sor került-e az ügyben semmitésre vagy sem, tehát végeredményben a döntést is dichotom jelleggel határozta meg, míg a mi eljárásunkban a dichotom változók mellett olyan skálákat is alkalmaztunk, amelyeken különféle tényezők rangsora fejeződött ki; vizsgálatunk abban is továbblépést jelent, hogy nem csupán a másodfokú bíróság döntésének irányát számítottuk ki, hanem megkíséreltük meghatározni a várható büntetési nemet és a büntetés súlyát (szabadságvesztés esetén annak tartama és a büntetésvégrehajtási fokozatok). Az alábbiakban a szabadságvesztés tartamára vonatkozó gépi előrejelzésekkel foglalkozunk.

2.4. A feldolgozás

2.4.1. A vizsgálandó sokaság kijelölése

Feldolgozásra kerültek 1947-es és 1967-es emberölési ügyek. Emberölésinek minősültek mindazok az ügyek, ahol legalább egy bíróság — vagy az első vagy a másodfokú, vagy 1947-ben a Kúria mint végső harmadik fok, emberölésnek vagy emberölés kísérletének minősítette a cselekményt. A mintavételhez használt lajstromkönyvben szereplő ügyek száma eltérést mutat a bűnügyi statisztikákban emberölés, illetve emberölési kísérletek között nyilvánított ügyvolumentól, mert a lajstromkönyvekben azok az ügyek is emberölésként szerepelnek, ahol csak a vádiratban fordult elő emberölési minősítés. Mindazonáltal

⁸ Fred KORT: Content Analysis of Judicial Opinions and Rules of Law. — SHUBERT (ed) Judicial ... i. m. 133—197.

⁹ A felhasznált programok Facto (Dixon, 1964) és BMDO 2r, 1969 (Ucla apr. 9. 1964.) — Az analízishez szükséges számítógépes elemzés egyúttal lehetővé tette azt, hogy sor kerüljön a számítógépek alkalmazási körének bővítésére. Az eljárás újszerűsége abban áll, hogy olyan ügyekben kísérli meg a gépi döntéshozatalt, ahol a tényállás a bírói intuíció számára nagy mérlegelési lehetőséget hagy. Már itt hangsúlyoznunk kell, hogy a számítógép semmiképp sem helyettesítheti a bírót, csak segítheti ott, ahol a bíró már megállapította a figyelembe veendő tényeket. — A bírói döntés gépi modellezésére más megközelítést ad BARDOS Péter és mtsai, ld. Jogtudományi Közöny, 1974—75.

a lajstromkönyv alapján figyelembe vett sokaság jól közelíti a bűnügyi statisztikából ismertet. Így 1967-ben a lajstromkönyv 531 adatot tartalmaz, míg a bűnügyi statisztika szerint 1965-ben 680, 1966-ban 586, 1967-ben 481 emberölést elkövető személyt tartottak nyilván, ideértve az erős felindulásban elkövetett és csak kísérleti szakban maradt emberölést is. Az 1967. évi lajstromkönyvben szereplő ügyek száma szükségképpen nem egyezhet az adott évben elkövetett ügyek elkövetőinek számával, mert a lajstromkönyv adataiban a korábbi évekből visszamaradt egyes ügyek elkövetői, illetve az ügyintézés dinamikusságától függően a következő évre át nem kerültek szerepelnek.¹⁰ Mivel az igazságszolgáltatási statisztika szerint a jogerősen elítéltek száma 1938-tól sohasem haladta meg a különféle emberölési alakzatokban együttesen az évi 600-at,¹¹ így az általunk alkalmazott 150 személyre kiterjedő éves minta legalább 25%-os, ami már elegendő alapul szolgál megbízható következtetések levonásához.

2.4.2. *Mintavétel*

Már az előző pontban utaltunk arra, hogy nem teljes körű felmérést végeztünk. 1947-ből 144, 1967-ből pedig 159 ügy került a mintába. Az ügyeket az adott évben elbírált ügyek közül választottuk ki. A mintavétel során nem annyira reprezentatív mintát kívántunk nyerni, mint inkább olyan sokaságokat, amelyek egyes bírói tanácsokra, illetve bíróságokra vonatkozóan értelmezhető nagyságúak, ami egy esetleges későbbi feldolgozási fázisban lehetővé teszi, hogy az ítékezésnek az egyes bírósági tanácsok közti, sőt azon belüli összefüggéseit is vizsgálhassuk. Éppen ezért a minta nem követi a bűnözés területi eloszlását, az emberölés struktúrája szempontjából azonban reprezentatívnak tekinthető, és a felvétel egyes bíróságokkal kapcsolatban teljes körű. A fenti megszorítások ellenére az elemszám és a mintavétel módja következtében a mintából nyert adatok 3–8%-os relatív hibahatárral valamennyi változóra értelmezhetőek, amiből következik, hogy az említett határok között az egész vizsgált időszak emberölési ítéletkiszabására, illetve emberölési bűnözési struktúrájára valamennyi figyelembe vett változóval kapcsolatban információval szolgálhatunk.¹²

¹⁰ VIGH, GÖNCÖL, KISS, SZABÓ: Erőszakos bűncselekmények és elkövetői. Bp. 1973. III/2. tábla, 49. old.

¹¹ HORVÁTH Tibor: Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme. Bp. 1960. 125.

¹² A relatív hibahatár számítása az alábbi képlet alapján történt:

$$d = \pm \lambda \sqrt{\frac{N-n}{N-1}} = \sqrt{\frac{P(1-P)}{n}}$$

ahol N = az alapsokaság elemszáma, n = a minta elemszáma, $P(1-P) \equiv \sigma_p$ maximális belső szórás; λ megbízhatósági szinttől és eloszlástól függő konstans: normális eloszlást feltételezve, 95%-os megbízhatósági szintet garantálva, ennek értéke ≈ 2 .

Alapegységnek tekintettük az egyes elítélt személyeket, vagyis ha egy ügyben több személyt bíráltak el, akkor az adott ügyet mi a személyek számának megfelelően több ügynek tekintettük. Elkerülhetetlenül torzításra vezetett, ha az adott ügyben halmazat forgott fenn; mivel a halmazatban szereplő más bűncselekményről a gép információt nem kapott, ezért szükségképpen alacsonyabb büntetést számított ki az ilyen esetben.

A minta összetétele végeredményben a következőképpen alakult:

1947: a feldolgozott 144 elítélt közül 79-et a Kúria ítél el, ez az összes kúriai emberölési ítéletek 52%-a. A mintavétel véletlenszerűen történt. A Pest Megyei Törvényszékről ugyanezen időszakból 22, a Fővárosi Ítélt Táblától 43 jogerőre emelkedett ügy került a mintába, abból a megfontolásból, hogy a Kúriához az eljárási szabályok szerint nem kerülhetett föl valamennyi bennünket érdeklő ügy, lévén ez csak rendkívüli — bár a 152 eset tükrében gyakran használt perorvoslati fórum. 1967-ben csak a Legfelsőbb Bíróság anyagát vizsgáltuk, ami a hatásköri szabályok folytán azzal a következménnyel járt, hogy a Btk. 253. § (3) bek., valamint a Btk. 254. § szerint minősülő emberölési alakzatok nem kerültek be a mintába. Az ítélkezési gyakorlat elemzésénél itt is arra törekedtünk, hogy abba mindenekelőtt teljes számban bekerülhessen két olyan elsőbírósági anyag, amely később önállóan is vizsgálható lesz. Míg Pest megyére és Budapestre gyakorlatilag teljes körű felvétel történt, az ország más megyei bíróságaitól beérkezett ügyekből — ezeknek száma a lajstromkönyv szerint 421 — csak 79 darab került feldolgozásra, vagyis az országos minta csak 18%-os, míg a budapesti és a Pest megyei anyag túlréprezentáltságával az 1967-ben előfordult ügyek 30%-a, összesen 159 ügy került feldolgozásra.

2.4.3. Az ítéletfeldolgozás módszere

A faktoranalízis elvégzéséhez — mint láttuk — szükség van a vizsgált célmennyiséget (ítéletet) meghatározó változók számszerűsített értékére, azaz a jelen feladatban az adott bűnügyben szereplő és az ítéletre hatást gyakorló tényezőkre. Ezeket az adatokat a feldolgozás során az emberölési akták tartalomelemzésével kaptuk meg, ennek során a lehetséges változók előfordulását kellett megállapítani és kódolni. A feldolgozás alapjául az elsőfokú ítélet indoklásában megjelölt körülmények szolgáltak. Azért esett az elsőfokú ítélet indoklására a választás, mert a másodfokú döntésében — különösen a Kúria esetében — gyakran megállapíthatatlan, hogy az életbeli tényállás mely elemeit vették figyelembe. Meglehetősen gyakran előfordul ugyanis, hogy a felsőbbbíróság anélkül, hogy a tényeket vagy a minősítést megváltoztatná, az egységesítés szándékától vagy más jogpolitikai szempontoktól vezetettve, az elsőfoktól eltérő súlyt tulajdonít a tényeknek, ami azonban nem mindig nyer indoklásbeli megfogalmazást, vagy épp fordítva, a kifejezett változtatást nem követi —különbéle okokból — az ítélet megváltoztatása. A feldolgozás kiterjedt

azokra az enyhítő és súlyosbító körülményekre, amelyeket a bírói gyakorlat, illetve az elmélet általában ilyenekként ismer el,¹³ továbbá néhány olyan körülményre is, amelyek az elkövetőt, illetve a sértettet ún. kemény adatokkal jellemzik, és amelyekről a leginkább feltehető, hogy a bíró szubjektív megítélésében — a jogirodalomban és a jogszolgáltatásban elfogadott minősítő körülmények között ismeretlen — tényezőként hatnak. Figyelembe vettük a vádindítványt és a védelem által felhozott körülményeket is, s végül a feldolgozás kiterjedt az eljárási folyamat egyes jellemzőire is, abból a feltevésből kiindulva, hogy az ítéletet ugyan a bíró, illetve a társbírák]együtt hozzák, de döntésükben jelentős szerepe van az igazságszolgáltatás érvényesítésében közrejátszó más szervek előzetes döntéseinek is. Az 1. sz. mellékletben bemutatjuk azt a feldolgozási lapot, amelyből kitűnik, hogy tulajdonképpen milyen szempontokat vettünk figyelembe, s hogy az egyes változókon belül milyen hierarchiakat alkalmaztunk. A későbbiekben e hierarchiák alkalmazásának nagy része igazolódott, bár kétségtelen, hogy a skálafokok ilyen merev sorrendje és köztük adott intervallumok feltételezése elméletileg nem minden esetben jogosult. Gyakorlatilag azonban a szociológiai vizsgálatokban meghonosodott, és eredményesnek bizonyult, hogy nem igazoltan intervallum-szintű változókat intervallum-skálával mérjenek.¹⁴ Amikor skálánk tévesnek mutatkozott, ezt a gép teljesen egyértelműen jelezte, így pl. a szülés utáni gyermekölés kapcsán. Az 1967. évi gyakorlat feldolgozásában ezért bizonyos változókat nem egyenlő távközű intervallum-skálára vittünk.

A feldolgozás során figyelembe vett különféle tényezők közül vizsgálati célkitűzésünknek megfelelően az ítélet elemeit függő, a feltehetően ezt meghatározó tényezőket független változónak tekintettük. Így függő változók az ítélet leíró elemek, mint például a szabadságvesztés tartama, míg független változóként szerepeltek az ügyben előforduló összes egyéb tényezők, feltéve, hogy ezek a szereplő tényezők elégséges átlag körüli szórást mutattak a különböző ítéletekben.¹⁵ A nem szóródó tényezőket figyelmen kívül hagytuk és így végül is 36 olyan változót találtunk — vagy legalábbis vettünk figyelembe —, amelyek az ítéletek kiszabása szempontjából, vagy egyáltalán a cselekmény struktúrájának alakulásában jelentősek. Ez a 36 változós modell nemcsak az alanyt, tárgyat, az alanyi és a tárgyi oldalt öleli föl, hanem emellett bizonyos, az eljárás sajátosságaiból eredő körülményeket is. Ez — mint mondtuk — azért szükséges, mert az ítélkezés nem korlátozható magára az ítélkezési helyzetre, hanem közrehatnak abban a tárgyalást előkészítő, megelőző más büntetőeljárás cselekmények is.

¹³ L. HORVÁTH Tibor i. m.; a Büntető törvénykönyv kommentárja I—II. Bp. 1968. szerk. Halász Sándor.

¹⁴ Az ítélkezési skálákra l. HAAG, Karl: Messung wertrationaler Komponenten der, strafrichterlichen Entscheidung mittels sozialwissenschaftlicher Skalierungsverfahren. — Die Funktionen des Rechts in der modernen Gesellschaft. Bielefeld. 1970.

¹⁵ A függő változó feldolgozása során problémát jelentett a minőségi határok mennyiségi kifejezése. A halálbüntetést és az életfogytiglant előbb 90 évnyi — majd a regresz-

A 36 változós nagy modell mellett egy 14 változós ún. rövid modellt is készítettünk, amely azonban csak az alanyi oldalra vonatkozó szempontokat tartalmazta, illetve csak olyan tényezőket, amelyeket kifejezetten elismer a bírói gyakorlat minősítő körülményként. Mind a két modell segítségével előállítottuk az ítéleteket, amivel azt kívántuk megállapítani, hogy melyik modell magyarázza jobban a tényleges ítélkezést. Amennyiben mind a két modell statisztikailag szignifikáns magyarázatot ad, de a rövidebb modell torzít erősebben, abból az a következtetés adódik, hogy a valóságban nem kizárólag az elismert büntetékiszabási szempontok hatnak közre az ítélet kiszabásában. (Ahol külön utalást nem teszünk, a feldolgozás mindig a nagy modell alapján számított adatokra vonatkozik.)

3. A számítógépes feldolgozás eredményei

3.1. Az 1947. és 1967. évi emberölési ügyek faktorainak összehasonlítása.

Mivel a faktorok alkalmas sűrítő kifejezései annak, hogy milyen tényezők és egymással milyen összefüggésben szerepelnek az emberölési ügyekben, illetve, hogy milyen hatást gyakorolnak magára az ítélkezésre, a különféle évekre számolt faktorok összehasonlításával kimutathatjuk, hogy e tényezők miként alakultak a társadalmi fejlődés menetében. Az alábbi táblázat az 1947., illetve 1967. évi emberölési ügyekben szereplő változókból képzett faktorokról ad információt oly módon, hogy az egyes faktorokban legnagyobb súllyal szereplő (legnagyobb korrelációt mutató) változókat közli. A faktorok sorrendje a faktoroknak az adott jelenség magyarázatában játszott fontosságát követi, az első helyen a legfontosabb faktor áll. A faktorok értelmezésénél tudnunk kell, hogy meglehetősen kockázatos dolog a faktorokat a bennük szereplő legerősebb változóról elnevezni. A faktor ugyanis — meghatározása értelmében — éppenséggel több információt sűrít magába, mint az elnevezés.

Az egyes faktorokat elemezve megállapíthatjuk, hogy azok alapvetően két típusba sorolhatók. Az elsőbe a minden bűncselekménynél szükségképpen jelenlevő elemek tartoznak, például a szándék vagy az eredmény, illetve ezek hiánya (1947. évi 3. faktor, 6. faktor; 1967. évi 1. faktor, 7. faktor stb.). A második csoportba az olyan faktorba sűrített változó-együttesek tartoznak, melyek

szíós közelítés javítására 30 évnyi szabadságvesztésnek kódoltuk. A gép egyébként igen jó érzékkel általában csak az ilyen esetekben számított a szabadságvesztés felső határán túlménő büntetési időt. Bizonyos torzítással járt az is, hogy a szabadságvesztés időtartamát kerekítettük. Másfél év például 2 évként szerepel. A számítógép viszont két tizedes pontossággal számolta ki az ítéleteket. Miután a regressziós egyenes értelmezési tartományát nem korlátoztuk a pozitív valós számokra, negatív becslési értékek is előfordulnak. Ezeket felmentő ítéletnek tekintettük; mivel azonban a megmagyarázott hányad E^2 gépi számításakor ezek az értékek eredeti alakjukban szerepeltek, mint alulbecslések szükségképpen rontották a megmagyarázott hányadot. — A megmagyarázott hányad itt és a továbbiakban definíció szerint: $E^2 = \frac{\sum(Y_{Ri} - \bar{Y})^2}{\sum(Y_i - \bar{Y})^2}$ Az Y_{Ri} = az i -edik eset regressziós becslése.

Y_i = az i -edik esetben ténylegesen kiszabott ítélet.

A faktorokat alkotó legfontosabb változók

1947.			1967.		
Faktor sorsz.	Legfontosabb változók		Faktor sorsz.	Legfontosabb változók	
	megnevezése	korrelációja a faktorról		megnevezése	korrelációja a faktorról
1.	Munkához való visz.	-0,78	1.	Szándék	0,73
	Területi gyakoriság	-0,70		Fondorlat	-0,69
	Sértett eü. állapota	-0,63		Eszköz	-0,59
	Sértett kora	-0,63			
2.	Vádolt eü. állapota	-0,71	2.	Munkához való viszony	0,85
	Rokonság a sértettel	0,60		Foglalkozás	0,84
	Nem	-0,56			
3.	Szándék	-0,74	3.	Nem	0,79
	Véletlen	0,73		Alkohol	0,61
				Eredmény	-0,59
4.	Nyerességvágó	0,79	4.	Elkövető eü. állapota	0,58
	Ügyész indítvány			Előzetes letartóztatás	0,91
	halálra	0,76		Eljárás időtartama	0,89
	Több élet	0,65			
	Életmód	0,61			
5.	Bosszú	0,62	5.	Sértett kora	0,78
				Nyerességvágó	0,72
6.	Eredmény	-0,84	6.	Több tettes	0,84
				Kezdeményezés	0,83
7.	Alkohol	-0,82	7.	Elkövető kora	0,79
				Fiatalkorú	0,53
8.	Iskolázottság	0,84	8.	Menekülés	-0,75
	Kulturális szint	0,71		Beismerés	0,74
	Beismerés	0,56			
9.	Előzetes letart.	0,75	9.	Bosszú	0,82
	Eljárás ideje	0,64			
	Előélet	0,50			
10.	Védő tevékenysége	0,76	10.	Véletlen	0,92
11.	Alaptalan motívum	0,81	11.	Területi gyakoriság	0,63
				Fellebbezés alanya	0,63
				Kulturális színvonal	0,80
12.	Jövedelem	0,84	12.	Iskolázottság	0,70
				Részvétel	0,66
			13.	Elkövető gyermekeinek száma	0,64

jellegzetes életbeli tényállást képeznek. Ilyen például az 1947. évi 2. és 4. faktor. A 2. faktorban a szülés utáni gyermekölés fejeződik ki, míg a 4. a nyereségvágóból elkövetett emberölés legtipikusabb vonásait mutatja. Ez utóbbiakat a köznyelvben rablógyilkosságként emlegetik: itt az előzetes életmód a cselekmény elkövetésére vezető feltétel, az ügyészi indítvány a halálra pedig lényegében szükségszerű jogi következménye a tényállásnak. Hasonlóképpen jellegzetes életbeli tényállás elemei tükröződnek az 1947. évi 1. faktorban is, amely egy másfajta rablógyilkosság típusát fejez ki, a védtelen öregek elleni támadást, itt a kriminális életvitel egy másik jellemzője, a munkához való negatív viszony szerepel kriminogén okként. Az egész faktorstruktúra jól tükrözi a háború után még nem teljességgel rendezett közbiztonságot. (Ne feledjük el, hogy az 1947-es ítéletek 1945–46-ban elkövetett ügyekre vonatkoznak.)

Az 1967. évi anyagban ugyancsak előfordult a típus-bűncselekmény faktor, így az 1947. évi 4-es faktorhoz hasonló az 1967. évi 5. faktor, melyben a sértett kora és a nyereségvágy változók együttes előfordulása az idősebbek elleni rablótámadások tipikus tényállására utal. Új cselekménytípusra utal a 3. faktor, melyben az alkohol, az eredmény, az elkövető egészségi állapota és az elkövető neme együttesen szerepel. E tényállástípus egyes elemei már 1947-ben is szoros korrelációt mutattak, de a bírói gyakorlat ekkor még nem teremtett szoros egységet ezek között. 1967-ben azonban a Legfelsőbb Bíróságnak az alkoholos elkövetés egységes értékelésére vonatkozó irányelvének hatására az idetartozó cselekmények a bírói jogtudatban már egységként szerepelnek. Az eszköz úgy kerül ebbe az összefüggésbe, hogy a bíróság számára a cselekmény súlyának meghatározásában orientálóként szolgál, míg az elkövető neme jelen esetben egyszerűen arra utal, hogy az alkoholos elkövetés jellegzetesen a férfibűnözés sajátossága. Az 1967. évi 11. faktorban az igazságszolgáltatási szervek, közelebről az ügyészség jogpolitikai irányelv-érvényesítő törekvése fejeződik ki: az ügyészi fellépés határozottsága, a súlyosbításért való fellebbezés szorosan összefüggött a bűncselekmény területi sajátosságaival. Ha 1947-ben még távolról sem alakultak ki a jogpolitika tudatos érvényesítésének eszközei, mégis hasonló tendencia meglétére utal a 4. faktor. Az itt szereplő ügyészi indítvány összefügg a korabeli általános közbiztonság-szilárdító törekvésekkel.

3.2. A figyelembe vett faktorok hatása az ítélkezésre

Az egyes faktorok összefüggése az ítélettel

1947.

Faktor sorsz.	Korreláció		„Belépési sorrend”	Re	„Belépési sorrend,,	Re
	I. fokú	II. fokú				
	ítélettel		I. fokú ítélet		II. fokú ítélet	
1.	0,03	0,07	7	0,26	6	0,43
2.	-0,21	-0,20	3	-1,45	3	-1,21
3.	0,44	0,41	2	2,98	2	2,55
4.	-0,63	-0,65	1	-4,34	1	-4,00
5.	-0,13	-0,17	4	-0,91	4	-1,66
6.	+0,03	0,03	10	0,21	9	0,16
7.	-0,07	-	8	-0,26	11	0,05
8.	-0,03	-	11	-0,19	a faktort nem vette be a modell	
9.	0,04	0,08	6	-0,30	5	0,49
10.	0,05	0,04	5	0,32	8	0,21
11.	0,03	-0,02	9	0,22	10	-0,11
12.	-	-0,06	12	-0,03	17	-0,35

Re = regressziós együttható

„Belépési sorrend” = a regressziós analízis során az egyes faktorok figyelembevételének sorrendje

Az egyes faktorok összefüggése az ítélettel
1967.

Faktor sorsz.	Korreláció		„Belépési sorrend”	Re	„Belépési sorrend”	Re
	I. fokú	II. fokú				
	Ítélettel		I. fokú ítélet		II. fokú ítélet	
1.	0,61	0,63	1	2,55	1	2,59
2.	0,22	0,26	2	0,93	2	1,05
3.	—	—	12	0,09	a faktort nem vette be a modell	
4.	0,17	0,10	4	0,70	8	0,43
5.	-0,12	-0,12	7	-0,50	6	-0,52
6.	-0,08	-0,09	9	-0,35	9	-0,39
7.	—	—	11	0,13	a faktort nem vette be a modell	
8.	-0,14	-0,13	5	-0,60	5	-0,53
9.	—	—	a faktort nem vette be a modell		11	0,02
10.	0,12	0,07	6	0,50	10	0,31
11.	0,09	0,13	8	0,40	4	0,55
12.	-0,20	-0,18	3	-0,83	3	0,73
13.	0,08	0,10	10	-0,33	7	0,43

A fenti táblázatok azt mutatják, hogy az egyes faktorok milyen erősen korrelálnak az I., illetve II. fokú ítéletekkel, vagyis milyen mértékben függnek össze egyenként a büntetékiszabással. Helytelen lenne e korrelációkat úgy felfogni, mintha azok azt fejeznék ki, hogy az egyes faktorok a jelzett számértékben (mely 0 és 1 közé eshet) határoznák meg az ítéletet. A korreláció nem a determinációt, hanem az együtt-előfordulás szorosságát mutatja. Hogy emögött mennyiben áll az ítélező pszichéjét determináló hatás, azt csak logikai alapon ismerhetjük fel, és éppen ezért következtetéseink csak valószínűségi jellegűek. Az egyes faktorokat abban a sorrendben közöljük, amilyen jelentőségük a faktoranalízisben kialakult. (Lásd: 3.1. pont.) Látható, hogy ez a sorrend nem azonos az ún. bevonási sorrenddel, vagyis azzal a sorrenddel, amelyben a számítógép a regressziós együtthatók előállításánál az egyes faktorokat magyarázó erejük csökkenő sorrendjében felhasználta. Ebből az következik, hogy a faktoranalitikus sorrend egy olyan, az életbeli tényállás egészét átfogó sokdimenziós tér összefüggéseinek is jellemzője, amely nem az ítéletkiszabás irányába „áll be”. Ez közelebbről azt jelenti, hogy a bírói ítélezésnek a valóságot az értékelő folyamatban átstrukturáló funkciója van, hiszen az egyes faktorokat más súllyal veszi figyelembe az ítélet kiszabásában, mint amilyen tényleges súlyuk a közvetlen életviszonyokban van. Ugyanakkor a jogtudat változását mutatja az a tény, hogy az 1967. évi modell sokkal jobban közelíti az életbeli struktúrát: a faktoranalitikus sorrend és a regresszió bevonása során lényegesen jobban egyezik 1967-ben, mint 1947-ben.

Az egyes faktoroknak az ítéletre gyakorolt hatása kifejeződik a regressziós együttható nagyságában is. Az elsőnek bevont faktor magyarázó ereje

(E²) még megfelel a faktor és az ítélet korrelációjának, a 2. faktor belépésével azonban ennek korrelációja már nem adódik hozzá teljes egészében az előzőhöz, mivel az egyes faktorokban bizonyos fokig szerepel már a többi faktor információ tartalma, tekintettel az e faktorok, illetve az azokat fölépítő változók kölcsönös összefüggésére, többszörös korrelációjára. A faktorok tehát nem additívak, hanem interferálnak. A jobb áttekinthetőség érdekében éppen ezért az egyes faktoroknak az ítélet kialakításában játszott szerepét nem a megmagyarázott hányaddal, hanem a regressziós együtthatóval jelöltük, ami — mint standardizált érték — megmutatja ugyan a faktor hatásának nagyságát, de egyúttal — ellentétben a korrelációs együtthatóval — az egyes faktorok egymásra hatását is kifejezi. A táblázat áttekintése után látható, hogy egyazon évben az I. és II. fokú ítéletekre vonatkozó regressziós együtthatók csekély mértékben eltérnek, egyes faktoroknak nagyobb, másoknak kisebb jelentőséget tulajdonítanak másod-, mint elsőfokon. A változások azonban többnyire véletlenszerűek. Annál kevésbé véletlen az a különbség, ami a faktoroknak a két vizsgált időszakban az ítéletre gyakorolt hatásában látható a regressziós együtthatók eltérő struktúrájában (3.2.3. pont). Ennek megértéséhez azonban előbb a faktorok mögött álló változók értékelésében közvetlenül beálló eltéréseket kell felírni (3.2.1.), majd a változóknak az egyes faktorokon belüli átsztrukturalódásából az ítélet kiszabására származó következményeket kell áttekintünk. (3.2.2.)

3.2.1. *Változások a változóknakban*

Az 1947. és 1967. évi emberölés bírói megítélésében már a figyelembe vett változók szintjén is kimutatható bizonyos szemléleti változás. Ez a változás — mely az egyes faktorokban domináló változó eltéréséből tűnik ki — nemcsak abból ered, hogy egyes 1947-ben még jelentős súlyú tényezők 1967-ben már alig hatnak közre az ítélezésben (mint az eredmény vagy az előélet), illetve hogy 1967-ben több korábban nem szereplő változó is szóhoz jut, (különösen az elkövető munkához való viszonya), hanem mindenekelőtt abból, hogy az egyes változók között új kapcsolatrendszerek alakulnak ki.

A változóbeli eltérések egy része — például az előítélet jelentőségének csökkenése — az emberölések belső struktúrájának változására vezethető vissza. Láttuk már az ügýtípus-faktorokkal kapcsolatban (3.1.), hogy a kriminális életvitellel közvetlenül összefüggő rablógyilkosságok jelentősége csökkent. Ugyancsak a bűnözés szerkezetében bekövetkezett változással függ össze, hogy míg 1947-ben a több élet ellen irányuló támadás szerepelt a változók között, 1967-ben ez már alig kap szerepet. Hasonló okokra vezethető vissza az a tény, hogy 1967-ben az életvitel összetevői közül a munkához való viszony az, amit hangsúlyozottan vesznek figyelembe, míg az elkövető előélete már nem rendelkezik különösebb magyarázó erővel. Míg 1947-ben ugyanis az emberölési kísérletek, illetve emberölések jelentős részénél a vagyoni motívum játszott szere-

pet, s e motívumból embert ölni rendszerint olyan személyek szoktak, akik már korábban más bűncselekményeket is elkövettek, addig az 1967. évi emberöléseknél elsősorban az emocionalitás dominál, s ezek az indulati bűncselekmények természetesen nem feltételezik az előzetes bűnöző életvitelt.

Az emberölési bűncselekmények életbeli változásai megfelelő hatást gyakoroltak a bírói jogtudatra. Ilyen, a bírói jogtudat sajátos értékrendjének átalakulásából eredő változás számlájára írható az, hogy míg a munkához való viszony a kriminális életvitel alkotóelemeként jön figyelembe, vagyis a tényállást kriminológiailag megalapozó, s nem pedig az ítéletkiszabást közvetlenül befolyásoló tényező, addig 1967-ben a munkához való viszony lényegében már önállóan szerepel, s nem mint a bűnözésre vezető életvitel eleme, hanem mint az ítéletkiszabás közvetlen tényezője, a büntetés egyéniesítés legfontosabb szempontja. Míg tehát 1947-ben az életvitelbeli sajátosságok csak akkor jöttek figyelembe, ha a cselekménnyel okozati kapcsolatban állottak, addig 1967-ben már önállóan hatnak, függetlenül attól, hogy a cselekmény elkövetésében milyen szerepük volt. 1967-ben ugyanis az ítéletkiszabásban a bűncselekményt megelőzően tanúsított általános emberi magatartás, a társadalomba való beilleszkedettség foka ténylegesen nagyobb szerepet kapott, mint korábban, az ítélezésben hangsúlyozottabban érvényesül az egyén társadalmi értékelése. Igaz, ez az értékelés nem mindig fejeződik ki az ítéletben kiszabott büntetésben, mégis ez a fajta beállítottság az értékrendszer átstrukturálásának jele a társadalmiság irányában.

Ugyancsak a bírói jogtudat szerkezetváltozására utal a szubjektív motívumok messzemenő figyelembevételé, így a szándék és ennek olyan alakzatai, mint a kegyetlenség, a fondorlat, különösen erősen befolyásolják az ítéletet. Az 1947-ben még jelentős szerepet játszó eredmény és alkoholos befolyásoltság szinte egyáltalán nem játszik közre az ítélet kiszabásánál. Látszólag ellentmond a fentieknek, és a tárgyi szemlélet irányába mutat az a tény, hogy ha csekélyebb súllyal is, figyelembe veszik az eszközt. Ez azonban csak az alkoholos befolyásoltság alatt elkövetett cselekmények esetén mutatható ki.

3.2.2. *Szerkezetváltozás a faktorokban*

Figyelemre méltóak azok a változások is, amelyek az egyes változók összekapcsolódási módjában fejeződnek ki. Így 1947-ben az előélet elsősorban az előzetes letartóztatással együtt szerepel, mint annak előfeltétele. Az iskolázottság és a kulturális szint a beismerési taktika meghatározója. Az 1947. évi 4. faktorban a nyereségvágy egy adott ügypélda motívuma. Az 1967-es faktorstruktúrában a változók összekapcsolódása viszont arra utal, hogy a bíróság az ítéletkiszabásban az elkövető társadalmi viszonyait messzemenően értékeli (2. faktor, 6. faktor) és nemcsak egy-egy adott cselekménytípus motívumaira van tekintettel.

A faktorstruktúrában is jól kimutatható az 1967. évi ítéletkiszabás azon — már jelzett — sajátossága, melyet a büntetőjogpolitika tudatos alkalmazására való törekvésben jelöltünk meg. Ez magyarázza, hogy például az alkohol és a bosszú az 1967-es ítéletkezésben az azokhoz fűzött jogpolitikai hozzáállással együtt szerepelnek. Ezért alakult ki az a paradox helyzet, hogy a faktoranalízisben 3. faktorként jelentkező tényezőegyüttes — az „alkoholos elkövetés” — az ítéletkiszabásra nem gyakorol hatást. Míg az I. fokú ítéletben a regressziós modell még bevette a 3. faktort az utolsó lépésben — mint aminek még önálló magyarázó ereje van, a Legfelsőbb Bíróság ítéleteinek magyarázatában már nem kerül sor erre, vagyis a Legfelsőbb Bíróság tanácsai az ítéletkiszabásban figyelmen kívül hagyták, hogy az elkövető alkoholos befolyásoltság alatt állott.

3.2.3. Változások a regressziós együtthatók struktúrájában

Az eddig jelzett tendenciák érvényesülnek akkor is, ha a regressziós együtthatók nagysága alapján vetjük össze az ítéletkiszabást meghatározó tényezőket. Itt válik a legvilágosabbá a két időszak közötti különbség. 1947-ben a 4. és a 3. faktor jelentősége szembeötlő, de nem elhanyagolható a 2. és az 5. faktor szerepe sem. Az 1967-es gyakorlatot az első faktor dominálja, mellettük a 12. és 4. faktor is figyelemre méltó szerepet játszik. Tartalmilag különösen fontos, hogy 1967-ben az első faktor rendkívül nagy magyarázó erejű, vagyis a szándék büntetés-kiszabási hatása döntő.

4. Az ítéletek elemzése

4.1. A bíróságok ítéletkiszabása

Amikor a két időszakban alkalmazott büntetési tételeket hasonlítjuk össze, mindenekelőtt egy megszorító megjegyzést kell tennünk, azt ti., hogy az 1947-es feldolgozott anyagban olyan esetek is szerepelnek, amelyek 1967-ben nem kerülhettek a mintába, miután csak a Legfelsőbb Bírósághoz eljutó ügyekkel foglalkoztunk. Így az 1947-es ügyek természetesen kisebb súlyúak, és a mai felfogás szerint nem is mindegyik minősül emberölésnek. Ezt némileg ellensúlyozza, hogy a bírói gyakorlat változása folytán korábban testi sértésnek minősülő esetek emberölési kísérletként minősülnek. Így nagy fenntartással kell kezelnünk azt az adatot, hogy 1947-ben — mint a táblázatból kitűnik — a kiszabott ítéletek átlagosan enyhébbek, mint 1967-ben voltak.

Jelen esetben a szórásértékek nem szükségképpen az ítéletkezés kilengéseit mutatják, hanem inkább arról van szó, hogy az 1947-es szabályok szerint, a mai jogi felfogásban, már eltérő minőségű életbeli esetek szélesebb köre került az emberölés közös fogalma alá. A büntetési átlag kismérvű emelkedése ugyancsak alátámasztja ezt az elgondolást. Ami az I. és II. fokú tételek közti

Év	Ítélet	Átlag (években)	Szórás (években)
1947	I. fok	4,57	6,85
	II. fok	3,93	6,14
1967	I. fok	5,35	4,19
	II. fok	5,03	4,13

átlagos különbséget illeti, ezek nem szignifikánsak, bár kétségtelen érvényesül egy olyan tendencia, hogy II. fokon enyhítsék a büntetést, és egységesebben bírálják el az ügyeket. A változtatások ellenére azonban az adatokból kitűnően az I. és II. fokú ítéletkezés között bizonyos alapvető szemléleti azonosság van: 1947-ben az I. és II. fokú ítéletek között a korreláció 0,944, 1967-ben 0,952. E korrelációs együtthatók alapján az a következtetés adódhat, hogy az I. fokú ítéletek alapján igen jól lehet becsülni a II. fokú ítéletkiszabást. Mindenesetre túlzás lenne azt állítani, hogy a felsőbbíróságok tevékenységét az I. fok munkája olyan mértékben határozná meg, amint az a korrelációs együtthatók alapján látszik. 1967-ben például az általunk vizsgált ügyek 36%-ában került sor a kiszabott ítéletek II. fokú megváltoztatására. A változtatások 2/3-a enyhítésben állott. Ezenkívül gyakori a büntetés megváltoztatása nélküli indoklásbeli módosítás is (elvi éllel).

A felsőbbíróságok egységesítő és egyben differenciáló tevékenységére utal mindkét időszakban az a tény, hogy az I. fokú ítéletkiszabás alapjául szolgáló tényállási elemek alapján jobban sikerült a II. fokú, mint az I. fokú ítéletek gépi becslése.

4.2. Gépileg előállított ítéletek

Ezzel el is érkeztünk vizsgálatunk tulajdonképpeni próbakövéhez, a 2. pontban megfogalmazott követelmény teljesítéséhez: az egyes ítéleteknek a gép által képezett faktorok segítségével való előállításához. A 2.3. pontban mondottaknak megfelelően az egyes ügyeket a faktorértékek regressziós becslésével írtuk le, és ezekből a becslésekből a megfelelő regressziós együtthatóval rendre végrehajtott szorzás segítségével állítottuk elő az ítéleteket. Az egyes szorzatokat, továbbá az ítéletek átlagértékét – mint konstanst – összegezve kaptuk meg az egyes ítéletek gépileg becsült értékét években két tizedes pontossággal. (A 2. számú mellékletekben közöljük az 1967. évre vonatkozó becsléseket.)

Az eredeti és becsült ítéletek összefüggését vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a becsült ítéleteket előállító regresszióval az eredeti ítéletekre nézve a megmagyarázott hányad (E^2) 1947-ben az I. fokú ítéleteknél 0,8138, II. fokon 0,8253, míg 1967-ben I. fokon 0,6254, II. fokon 0,7567. E magas magyarázó hányadok alapján mindenekelőtt kijelenthetjük, hogy alapvetően teljesült a 2.3. pontban kifejtett linearitás hipotézis.

A kapott megmagyarázott hányad nagyobb II. fokon, mint I. fokon, noha a II. fokú bíróságot egyáltalán nem köti az I. fok tényállás megállapítása és gyakran meg is változtatja a minősítést. Például akár az eredeti tények alapján is előre megfontoltságot állapít meg ott, ahol az I. fok azt elmulasztotta, vagy fordítva stb. E látszólagos paradoxon magyarázata feltehetően abban rejlik, hogy az I. fokú ítéletekben az egyes ítéletkiszabási tényezők megállapítása után ezeket a büntetés terjedelmének meghatározásában a II. fokon kevésbé következetesen veszik figyelembe. Mivel elemzésünk statisztikai jellegű, eldönthetetlen, hogy arról van-e szó, hogy e következetlenség az egyes bírósági tanácsok szintjén jelentkezik-e, — vagyis a megállapított szándékfokozathoz esetenként más-más súlyú szabadságvesztési tartamokat rendelnek — avagy az egyes bírák (tanácsok) ítéltetése következetes ugyan, de e különböző tanácsok következetessége egymás között ellentétessé válik, amikor a hasonló körülményeket egymástól eltérő súllyal értékelik.

Vessük most össze a rövid (14) és a hosszú (36) változós modellt. 1947-ben az I. fokú ítéleteket a csak a joggyakorlat által elismert minősítő elemeket figyelembe vevő modellben csak 58%-os, a II. fokúakra 57%-os magyarázatot kaptunk. Még gyengébbek az eredmények 1967-re. Ha összevetjük ezt a nagy modell alapján kapott — már említett — magyarázattal, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy igaz az a korábbi feltevésünk (2.4.3. pont), hogy az ítéletkiszabásban nemcsak a büntető törvénykönyv és a doktrína által elismert, az elkövető és a tett társadalomra veszélyességével összefüggő tényezők játszanak szerepet, hiszen a csak ezekre épített rövid modell alapján a valóságostól szignifikánsan eltérő ítéletbecsléseket kapunk. A tényleges ítéltetési gyakorlat közelebb áll az eljárás egészét figyelembe vevő nagy modellhez. A rövid modelleket összehasonlítva ugyanakkor szembeötlő, hogy az 1967. évre vonatkozó alacsonyabb magyarázó erőből következőleg az ítéletkiszabásban a korábbiakhoz képest jelentősen csökken a tett társadalomra veszélyességének súlya.¹⁶

Az egyes ügyeket a 36 változós modell segítségével szemügyre véve kitűnik, hogy a gépileg becsült ítéletek még közelebb állnak a valóságoshoz, mint ahogy azt a statisztikai mutató sejtene engedi. Mindenekelőtt figyelembe kell venni, hogy a gép által számított ítélet értéke elvben bármilyen racionális szám lehetett, míg a bírói gyakorlat ítéletkiszabásában lényegében fél vagy legfeljebb negyed éves törtértékek vannak, és ráadásul a feldolgozás során mi ezt egész évekre kerekítettük. (Lásd a kódolásra 2.4.3.) E hiba kiküszöbölése esetén 1947-ben mintegy 1,5%-kal, 1967-ben 4%-kal jobb a magyarázat.

Mivel a számítás módszere a regressziós becslés volt, a gép által becsült értékek átlagának meg kellett egyeznie a tényleges ítélet átlaggal, azzal a meg-

¹⁶ A rövid modell számítása 1967-re is az 1947-re érvényes skálák segítségével történt, így az adatok közvetlenül összehasonlíthatók. A módosított skála valószínűleg csökkentené az eltérést.

szorító feltétellel, hogy a becslt és a tényleges ítéletek közti eltérések minimálisak legyenek. Mivel ezek szerint a tényleges ítéletek gépi alul- és fölülbecslései- nek ki kell egyenlíteniük egymást, minden olyan eltérést, mely a tényleges íté- letnek nem a tényállásszerűen figyelembe vett változókból való becsléséből származott (pl. 30 év kódolása a halálbüntetésnél, halmazatok, bírói szub- jektivizmus) a gép csak ellenkező irányú hibával tudott kompenzálni, vagyis a saját, a bíró helyes döntéséhez igazodó becslésének elrontása segítségével. En- nek megfelelően az összes többi esetben a hibás esetet kompenzáló módon alul- vagy fölülbecslést kellett kapnunk. Amikor tehát a 129. esetben a halálbü- ntetésre 30 évet kódoltunk, a gép pedig az ügy változói alapján 15,2 évet szá- mított (jelezve ezzel a minőségi határ átlépését), 14,8 évnyi alulbecslés kelet- kezett, amit a gép elvileg az összes többi ítélet 0,1 évnyi átlagos fölülbecs- lésével tudott csak „ledolgozni”. Ha a 30 év helyett akárcsak 20-at kódoltunk volna, a megmagyarázatlan hányad kb. 38%-kal csökken.

Az eltérések egy további része az egyes változók számszerűsítésénél, a skálaértékek meghatározásában elkövetett hibákra vezethető vissza. Ez is közrehat abban, hogy a becslt értékek az eredeti ítéletek körüli 10–20%-os eltéréshatárok között mozognak. A becslések ingadozását erősíti az is, hogy az ítélő ember a géppel ellentétben a változókat folytonosként képes kezelni (lásd 2.4.3.-ban mondottakat). De ugyanez az emberi képesség egyúttal az inga- dozás egy olyan okozója is, amelyet a bírói szubjektivizmusból eredő hibának kell tartanunk, hibának abban az értelemben, hogy az adott ügyben az ítélő bíróság nem a többiekkel azonos mércét használ. Kimutatható meglehetősen sok esetben ilyenfajta következetlenség, amelyet a gép természetesen nem tud követni és ami látszólag a gépi előrebecslés hibájának tűnik, valójában azonban aligha a gép hibája. E megállapítás talán túlzottnak tűnik, de hadd utaljunk itt néhány meggyőző konkrét összefüggésre. Egyebek között az 1947-es ítélkezési gyakorlatban, a rendőrség megalakulásának és megszilárdításának éveiben, még igen enyhén ítélték meg a rendőrök által elkövetett emberöléseket, amelyek általában a jogosulatlan fegyverhasználatból adódtak. A rendőrség presztízsé- nek megszilárdítása érdekében több esetben igen enyhe ítélettel sújtották a rendőröket, vagy akár föl is mentették őket, ha tettük összefüggésbe volt hozható a sértettnek a rendőri minőséggel szembeni tiszteletlenségével. Ezek- ben az ügyekben az egyenlő mércét alkalmazó gép — nem lévén tisztában a korabeli politikai szempontokkal — súlyos büntetéseket szabott ki a rendőrökre. Egyébként nincs elvi akadálya annak, hogy a szükséges jogpolitikai differen- ciálást beépítsük a gépi döntési modellbe, jelen esetben elegendő lett volna külön változóként kezelnünk az elkövető rendőri mivoltát.

Bizonyos elkerülhetetlen hibaforrás volt az, hogy nem ismertük pontosan a bírói gyakorlatban alkalmazott hierarchiákat. Így például a szülés utáni gyermekölési ügyeket nem tekintettük az 1947-es gyakorlatban eléggé enyhítő körülménynek és ugyanígy jártunk a fiatalkorú, illetve a fiatalkor határán levő

elkövetőkkel. A numerikus értékek változtatása után 1967-ben ez a hiba már nem jelentkezett. (Lásd I. sz. melléklet.)

Az I. fokon kapott gépi becslések többnyire megjósolták azt a változtatást, amelyet a II. fokú bíróság ténylegesen meg is valósított, bár az I. fokra adott gépi becslés értékét a II. fokú módosítás után sem érte el az ítélet. A gép által I. fokon alábecsült ügyek 40%-ában sor került az ítélet tényleges leszállítására. Úgy tűnik, hogy a felsőbb bíróság — érthető szervezeti okokból — bizonyos fokig kötve érzi magát az I. fokú ítéletekben megállapított szabadságvesztési időtartamhoz. Ez a kötöttség viszont olyan bírói-szubjektív tényező, amelyet modellünkben nem vehettünk figyelembe, és ami becslésünk pontosságát rontja (de ez megintcsak nem a gépi becslés hibája!). Ha összevetjük a gépi és emberi ítéletkiszabást, kétségkívül az ember mellett szól az, hogy az egyes minősítő körülményeket folytonos változóként veheti figyelembe. Erre a gép képtelen. Ugyanakkor a jogbiztonság és a jog nevelő szerepének elősegítése, valamint a szocialista törvényességhez elengedhetetlen igazságszolgáltatási egységesség azt követeli, hogy olyan a minősítésben rögzített nyilvános és indoklási kötelezettség alá eső minőségi határokat alkalmazzanak, mint amilyenek pl. az egyes szándékbeli fokozatok, amelyeknek ítéletbe rögzítése és figyelembevétel a törvény szerint kötelező. Ezeket a minőségi határokat a gép, ha csak mennyiségi határként is, képes alkalmazni, méghozzá az embernél következetesebben, és az emberrel ellentétben valamennyi változót egyszerre és kölcsönös összefüggésében. Az ítélő bíró erre már csak intuitíve képes. Az intuitív döntés lehet ugyan jobb, mint a számítógépes, mivel finomabb, de nagy a kockázata: könnyen az egyenlő mérce rovására mehet, amint ez az 1967-es ítéletkiszabási gyakorlat egyes eseteiből is kitűnik. Az 1967-es előrejelzések rosszabbul közelítik a ténylegest, mint az 1947-esek, aminek az az oka, hogy kevésbé mechanikus, nehezebben követhető szemléletet igyekszik alkalmazni a bíróság: a faktorstruktúrából kitűnt, hogy az 1967-es bírói tanácsok az ítélet kiszabásában az elkövető egész munkavégzésben feltárolt személyiségét igyeksenek figyelembe venni. Ez — ha sikeres — olyan finomságú eredményt ad, amilyenre a gép csak igen körültekintő „számszerűsítés” esetén képes. Mint jeleztük, ez közrehat a becslés hibájában. Ugyanakkor jelentkeznek az intuitív döntés kockázatai is, amit a személynek a munkához való hozzáállását figyelembe venni igyekvő gép jelzett is, amikor a bíróságok az általános gyakorlattól eltérően az átlagosnál kevésbé vették figyelembe a munkához való viszonyt. Jellemző ebből a szempontból az 56. eset: a vádlott (szakmunkás) és felesége (a sértett) házassága megromlott, a sértett többször megverte férjét. Az egyik veszekedés után a feleség közölte, hogy elköltözik, dulakodni kezdtek és annak során a vádlott megfojtotta feleségét, majd öngyilkosságot kísérelt meg, végül följelentette magát. Az I. fokú bíróság 13 évre ítélte, míg a gép csak 7,31-re; II. fokon 10 évre szállították le a büntetést, amiben az I. fokú ítélethez való kötődés jelzett tényezője is közrejátszik. A gép viszonylag enyhe büntetése többek közt a mun-

kához való viszony messzemenő figyelembevételén alapult (pusztán emiatt kb. 0,7 évnyi a csökkentés).

Mindez nem jelenti azt, hogy a gépi megközelítés korlátairól megfeledkezve az ember „hibájának”, az egyenlő mércétől eltérésnek minősítenénk a gépileg számítottól jelentősen eltérő ítéletet. A gépi értékelés empirikus, azon alapul, hogy az összes betáplált ítéleteket figyelembe veszi. Így a fenti esetben, amikor a 2. faktornak, a munkához való viszonyoknak komoly büntetésmérséklő hatást tulajdonít, ezt arra alapítja, hogy a belé táplált esetekben a munkához jól viszonyuló személyek, ha nem lumpen elemek, általában enyhébb büntetésben részesülnek. Ez azonban csak részben származik az ítélet-kiszabási egyéniesítés azon értékeleméből, mely szerint a becsületesen dolgozó embernek rövidebb szabadságvesztés is elegendő. Részben ugyanis arról van szó, hogy az ilyen emberek által elkövetett cselekmények súlya általában csekélyebb, és ezért az ő ügyeikben enyhébb a büntetés. Ebből bizonyos „előítélet” keletkezhet a gépben, amit azonban lényegében ellensúlyoz a faktoranalízis azon matematikai sajátága, hogy (2. faktor) „a munkához való viszony” esetén sem a foglalkozás hatásáról van szó, hanem valamennyi változót mindenkor figyelembe vesszük.¹⁷

5. Az ítéletkiszabás differenciálásának segítése a bíró és a gép együttműködésével

Az eddigiekből megállapítható, hogy a bírói gyakorlat értékszemlélete 1947-hez képest differenciálódott, az ítéletkiszabásban az egyéniesítés váltja föl a korábbi mechanikusabb — és ezért jobban becsülhető — ítélkezést. Ugyanakkor a gyakorlat, illetve a bírói jogtudat ilyen alakulása problematikus lehet az egyenlő elbírálás szempontjából, mivel a nagyszámú intuitív elem folytán kevésbé képes az egyenlőséget érvényesíteni.

A gépi döntésbecslési módszer azonban képes az egyenlőség e szorongatottságának véget vetni; s ezzel az ítélethozatalnak a tudományos elemzésen túlmenő segédeszközzé válhat.¹⁸ A gépi becslés alkalmazása azt jelentené, hogy továbbra is az ember, a bíró állapítaná meg a tényállást, esetleg a laikus elem további bevonásával. Ugyancsak az ember feladata megállapítani az ítéletkiszabás szempontjából releváns egyes tényezőket (változókat) is külön-külön.

¹⁷ Lásd előbb az interferenciáról mondottakat is. Ha az elemzéshez csak a munkához való viszony és a foglalkozás állna rendelkezésre (és az ezzel többé-kevésbé korreláló — az életvitelből eredő — utólagos megbánás, vagy kegyetlenség hiány nem, és varianciaanalízist végeznénk, úgy az a látszat keletkezne, mintha az ítélet a munkához való viszonytól és a foglalkozási hierarchiától függne, holott valójában rendkívül erős magyarázó hatást kölcsönöz az, hogy magas valószínűséggel „idézük elő” a ténylegesen enyhítő körülményeket. Ettől függetlenül önmagukban is van közvetlen ítéletkiszabást befolyásoló hatásuk.

¹⁸ Hayakawa már 1962-ben egy olyan nem túl távoli jövőről írt, amelyben „mi jogászok a bírói magatartás előrejelzésében elektromos gépet használunk, és a bíróságok is ilyet fognak használni saját döntéshozatalukban. Legal Science and Judicial Behaviour. Kobe

Az egyes változókon belüli intervallumokat, a számításhoz szükséges regressziós együtthatókat, valamint a konstans értéket (azt az átlagos ítéletsúlyt, amelyet a generális prevenció érdekében az adott tipikus bűncselekményhez kiszabni szükséges) a törvényhozás, illetve bizonyos határok közt a jogpolitika szabná meg. Annak sincs akadálya, hogy a jelen kísérlethez hasonlóan empirikus modellekkel dolgozzunk, vagyis a meglévő gyakorlatot gépileg elemezve rögzítsük a paramétereiket, amelyek szükség szerint akár a törvényhozás akaratának megfelelően központilag, akár az egyes konkrét ügyek hatására apránként, könnyen változtathatók. Ugyancsak lehetőség van arra, hogy a bíróság az adott minősítéshez tartozó numerikus határok közt kifejezze az intuitíve megállapított, de erősen határok közé szorított konkrét súlyosságot. Az adatok alapján gépileg számított szabadságvesztési időtartam (vagy más büntetési nemben megadott ítélet) az egyenlőség szellemében orientálhatná a bíróságot. Ez az orientáció azt jelentené, hogy például a bíróságnak indokolnia kell, ha el akar térni a gép által becsült ítélettől.

Az eljárásnak több előnye van:

- országosan egységessé válna az ítéletkiszabás, ami biztosítaná a törvényesség továbbfejlesztését, az egyenlő elbírálással járó arisztotélészi igazságosság teljes érvényesülését;
- lehetővé tenné, hogy az igazságszolgáltatás rendkívül gyorsan alkalmazkodjék a társadalmi változásokhoz (a központi számítógépben végrehajtott egyszerű együttható-változtatás segítségével);
- hosszú távon csökkenhet az igazságszolgáltatás terhelése, egyszerűsödnek a fórum-problémák, gyorsul az ügyek intézése és kellően nagy volumenű alkalmazás esetén csökkennek az igazságszolgáltatás költségei.

University Law Review (Int. ed.) vol. 1. (2), 1962. 22—23. — NAGY Lajos i. m. 78. Viszont az utolsó évek gépi kísérleteinek eredményét összegezve úgy vélte, hogy „a matematikai logikai gondolkodásnak, illetve egyes kibernetikai módszereknek a perjogi gyakorlat területén való közvetlen alkalmazásával kapcsolatosan jogtudományi kutatások eredményei . . . az ítéleti döntések végleges meghozatalával kapcsolatban . . . nézetünk szerint a gyakorlatban közvetlenül nem hasznosítható”.

1. számú melléklet

*Feldolgozási szempontok**

1. A másodfokú (perújítás után) ítélet ideje (kelte)
— az elkövetés időpontja (hónapokban mérve).		
2. Az előzetes letartóztatás ideje (hónapokban) = a másodfokú ítélet kelte — az előzetes letartóztatás első napja.		
3. A sértett: (az elkövetőhöz viszonyítva)
jegyes, házastárs, szerető
lemező, felmenő, testvér
egyéb rokon, közeli ismerős
egyik sem		1967-ben két dichotom változóval kifejezve
4. a sértett 60 évesnél idősebb
nem		
5. A sértett beteg, szellemi fogyatékos, homoszexuális
nem		
6. A sértett kiskorú gyermekeinek száma	1967-ben nem szerepel	
7. A tett eredménye:	1967	
több halál	(1)	
egy halál	(3)	
munkaképtelenség		
maradandó egészségkárosodás	(5)	
20 napon túli gy. t.	(6)	
8—20 nap közötti gy. t.	(8)	
8 napon belüli gy. t.	(9)	
nincs sérülés	(9)	
8. Az elkövető szándéka:	1967	1967-ben szerepeltek to-
vábbi lehetséges értékek is:
előre megfontolt	(14)	veszekedési helyzet (4)
szándékos (egyszeri, alkalmi)	(7)	szülés után (2)
hirtelen felindulás	(5)	jogos védelem (0)
felindulás menthető okból	(2)	védelemszerű (3)
jogos védelem túllépése	(1)	(sértett agresszív)
gondatlanság	—	
9. Az elkövető kiskorú gyermekeinek száma		
10. Az elkövető neme		
11. Az elkövető kora		1967-ben fiatalkorú külön,
dichotom
12. Az elkövető egészségi állapota:		
beszámíthatatlan	(0)	
korlátozottan beszámítható	(7)	
idegileg labilis, kimerült, alkoholistá	(8)	
testi fogyatékos	(8)	
beteg (szülés után)	(4)	
egészséges	(9)	
13. Az elkövető iskolai végzettsége:		
nem járt iskolába		
legfeljebb 4 osztály		
5—7 osztály		
8 osztály		
be nem fejezett középiskola		
érettségi		
be nem fejezett főiskola, egyetem		
főiskola, egyetem		
14. Az elkövető kulturális szintje:		
különösen primitív		
átlagos		
különösen intelligens		

*A feldolgozási szempontokat az 1947. évi anyaghoz használt hierarchiában közöljük. A változók számozása a skálákon követte az itteni sorrendet. A zárójelben szereplő értékek az 1967. évi módosításra vonatkoznak. Ha 1967-ben más változókat alkalmaztunk, ezt jobboldalt jelezzük.

15. Az elkövető előélete: 1967: csak dichotom meg-
büntetlen oszlás
rehabilitált
kriminológiailag visszaeső
visszaeső
16. Az elkövető foglalkozása:
diplomás állami hivatalnok
értelmiségi
alkalmazott
ipari szakmunkás
ipari betanított, segédmunkás
mezőgazdasági fizikai
alkalmi munkás
lumpen elem
egyéb, nyugdíjas, háztartásbeli, tanuló stb.
17. Az elkövető munkához való viszonya:
munkakerülő
átlagos
átlagon felüli
18. Az elkövető életmódja:
erkölcstelen
nem
19. Az elkövető elkövetés utáni magatartása:
menekülés 1967: dichotomizálva
önfeljelentés önfeljelentés volt-e
segítségnyújtás beismerés volt-e
öngyilkossági kísérlet
egyéb
20. Az elkövető és a hatóság:
beismerés a letartóztatáskor
beismerés a nyomozásban
beismerés a tárgyalás alatt
végig tagadásban marad
21. Az elkövető védője:
nincs
kirendelt
választott
22. Az elkövetéstől a letartóztatásig vagy a tárgyalás első napjáig eltelt idő hónapokban
23. Az elkövetés módja:
különös kegyetlenséggel
átlagos módon
24. több életet veszélyeztetve
nem
25. fondorlattal, orozva
nem
26. Az elkövetés célja:
bosszú
nem
27. A véletlen szerepe az eredményben
közrejátszott
nem
28. Elkövetés alkoholos állapotban
igen
nem
29. Az elkövetés eszköze:
robbanószer —
lőfegyver (0)
méreg, gáz, (0)
hideg fegyver (4)
bot, téglá (5)
ütés, fojtás, villamos alá lökés (2)
közlekedési eszköz (dömpér) (6)
alkalmatlan eszköz (8)

30. Az elkövető jövedelme (önkód)
31. Több tettesnél;
az elkövető a kezdeményező
nem ő volt a kezdeményező
32. Az adott területen: gyakori az ilyen bűn
átlagos
ritka
33. Fellebbezés:
ügyész
ügyész és védő (vádlott)
védő (vádlott)
34. Az eljárás sajátosságai:
nem adják vissza elsőfokra
visszaadják
- *35. Van perújítás
nincs perújítás
törvényességi óvás
36. Elsőfokon kiszabott főbüntetés:
halál
szabadságvesztés
elmeógyógyintézeti kezelés
feltételes szabadságvesztés
egyéb büntetés, de nem szabadságvesztés
felmentés büntetethetőséget kizáró ok miatt
felmentés bizonyítékok hiányában
felmentés bűncselekmény hiányában
37. A szabadságvesztés tartama:
1 év vagy kevesebb = 1 év
majd évenként kódolva
30 évig. Halálbüntetés = 30 év
38. A szabadságvesztés neve:
szigorított börtön
börtön
szigorított büntetésvégrehajtási munkahely
büntetésvégrehajtási munkahely
39. Ügyészi indítvány halálbüntetésre
nincs
40. A másodfokú ítéletben kiszabott főbüntetés neve
41. A szabadságvesztés tartama
42. A szabadságvesztés neve
43. Perújítás utáni ítéletben kiszabott főbüntetés neve
44. A szabadságvesztés tartama
45. A szabadságvesztés neve

*Váltózóként nem szerepel.

2. számú melléklet

1967-es ítéletek és gépi becsülésük

Konstans 5 3459	Elsőfokú ítélet 159 eset		Másodfokú ítélet 159 eset	
	Eredeti érték	Becsült érték (évben)	Eredeti érték	Becsült érték (évben)
1 eset	1,00	2,13	1,00	1,96
2 eset	5,00	2,68	5,00	2,50
3 eset	5,00	5,33	7,00	5,18
4 eset	13,00	13,92	13,00	12,17
5 eset	10,00	7,32	12,00	6,74
6 eset	7,00	6,60	5,00	5,19
7 eset	4,00	5,32	5,00	5,40
8 eset	3,00	8,72	3,00	3,12
9 eset	2,00	2,91	1,00	2,08
10 eset	12,00	6,25	9,00	5,01
11 eset	8,00	8,66	3,00	7,04
12 eset	2,00	3,82	2,00	3,58
13 eset	7,00	11,23	10,00	10,75
14 eset	4,00	4,50	4,00	5,24
15 eset	6,00	2,63	5,00	2,72
16 eset	2,00	4,68	2,00	4,30
17 eset	11,00	11,04	11,00	10,73
18 eset	5,00	5,82	1,00	4,70
19 eset	10,00	6,93	10,00	7,18
20 eset	3,00	3,86	3,00	3,39
21 eset	1,00	3,30	1,00	2,98
22 eset	6,00	9,90	6,00	9,65
23 eset	3,00	3,43	1,00	3,49
24 eset	3,00	6,03	3,00	5,42
25 eset	11,00	11,15	9,00	10,86
26 eset	halmazat!	14,00	14,00	7,39
27 eset	6,00	8,70	6,00	8,87
28 eset	3,00	3,28	2,00	2,87
29 eset	3,00	3,31	2,00	3,11
30 eset	2,00	3,10	1,00	2,86
31 eset	3,00	5,07	2,00	4,66
32 eset	4,00	2,64	4,00	2,71
33 eset	7,00	4,02	2,00	3,15
34 eset	7,00	4,96	7,00	5,35
35 eset	2,00	2,39	2,00	1,39
36 eset	5,00	5,92	5,00	5,79
37 eset	3,00	3,77	3,00	3,08
38 eset	5,00	8,20	4,00	8,50
39 eset	8,00	8,77	6,00	60,8
40 eset	15,00	12,18	15,00	12,02
41 eset	10,00	13,26	10,00	13,02
42 eset	3,00	3,34	2,00	2,88
43 eset	13,00	14,97	12,00	15,24
44 eset	4,00	3,18	4,00	2,66
45 eset	3,00	4,76	4,00	4,53
46 eset	4,00	3,82	4,00	3,38
47 eset	1,00	2,46	1,00	2,43
48 eset	3,00	2,78	2,00	1,65
49 eset	3,00	2,32	4,00	2,44
50 eset	12,00	10,09	11,00	9,17
51 eset	3,00	4,18	3,00	3,36

Konstans 5.3459	Elsőfokú ítélet 159 eset		Másodfokú ítélet 159 eset	
	Eredeti érték	Becsült érték (évben)	Eredeti érték	Becsült érték (évben)
52 eset	3,00	9,36	5,00	9,42
53 eset	7,00	5,04	2,90	4,59
54 eset	2,00	3,93+	2,00	3,81
55 eset	4,00	1,56-	4,00	1,69
56 eset	13,00	7,31-	10,00	6,84
57 eset	7,00	10,28+	7,00	10,28
58 eset	4,00	3,91-	3,00	3,16
59 eset	lyukasztási 3,00	hiba -1,14-	2,00	-1,32
60 eset	3,00	8,79	2,00	3,78
61 eset	9,00	8,00	9,00	7,30
62 eset	8,00	6,75	8,00	6,28
63 eset	10,00	8,68	10,00	8,29
64 eset	3,00	2,93	2,00	2,17
65 eset	7,00	3,81	7,00	3,48
66 eset	6,00	9,46	3,00	8,19
67 eset	3,00	5,05	8,00	4,56
68 eset	3,00	3,13	3,00	2,90
69 eset	7,00	4,82	5,00	4,67
70 eset	5,00	2,69	4,00	2,59
71 eset	lyukasztási 12,00	hiba 7,07	12,00	6,30
72 eset	4,00	4,62	4,00	3,91
73 eset	4,00	4,48	4,00	3,68
74 eset	4,00	4,65	1,00	3,89
75 eset	3,00	2,89	2,00	2,47
76 eset	2,00	4,62	1,00	4,17
77 eset	3,00	4,38	2,00	4,01
78 eset	2,00	2,43	2,00	2,24
79 eset	12,00	9,80	12,00	9,49
80 eset	4,00	6,27	4,00	6,04
81 eset	elkövető 15 1,00	éves 4,77	8,00	4,89
82 eset	1,00	2,21	1,00	1,99
83 eset	2,00	2,97	2,00	2,58
84 eset	2,00	4,88	3,00	5,14
85 eset	9,00	11,61	9,00	11,69
86 eset	14,0	9,26	14,00	9,08
87 eset	5,00	1,01	5,00	1,64
88 eset	5,00	6,95	5,00	6,86
89 eset	4,00	3,64	5,00	3,42
90 eset	3,00	3,76	2,00	3,05
91 eset	6,00	3,56	5,00	3,68
92 eset	kódutasítás 12,00	8,67	12,00	8,90
93 eset	9,00	6,18	9,00	6,66
94 eset	3,00	3,80	5,00	3,84
95 eset	3,00	4,47	3,00	3,86
96 eset	7,00	4,96	7,00	4,69
97 eset	2,00	4,15	2,00	3,80
98 eset	2,00	2,97	2,00	2,72
99 eset	7,00	4,59	3,00	3,80
100 eset	15,00	11,78	14,00	11,97
101 eset	2,00	2,14	2,00	2,06
102 eset	2,00	4,17	2,00	3,36
103 eset	kényszer 6,00	gyógykezelés 5,15	0,00	3,05
104 eset	1,00	3,49	1,00	2,94
105 eset	1,00	3,09	1,00	3,06
106 eset	6,00	4,51	8,00	5,16

Konstans 5, 3459	Elsőfokú ítélet 159 eset		Másodfokú ítélet 159 eset	
	Eredeti érték	Becsült érték (évben)	Eredeti érték	Becsült érték (évben)
107 eset	2,00	2,16	2,00	1,70
108 eset	0,00	4,12	2,00	4,33
109 eset	8,00	8,19	8,00	8,32
110 eset	2,00	2,93	3,00	291
111 eset	0,00	-0,08	0,00	1,01
112 eset	6,00	5,47	6,00	5,13
113 eset	1,00	1,95	1,00	0,70
114 eset	3,00	2,77	5,00	2,95
115 eset	4,00	3,60	4,00	3,40
116 eset	4,00	3,93	4,00	4,05
117 eset	8,00	9,91	8,00	8,67
118 eset	10,00	7,16	10,00	6,81
119 eset	2,00	6,46	2,00	6,38
120 eset	0,00	2,53	0,00	2,93
121 eset	2,00	4,26	2,00	4,10
122 eset	2,00	3,80	2,00	3,01
123 eset	5,00	10,92	5,00	11,09
124 eset	10,00	11,70	10,00	11,96
125 eset	8,00	10,74	8,00	10,89
126 eset	3,00	3,49	3,00	3,22
127 eset	15,00	12,28	15,00	11,83
128 eset	3,00	4,04	3,00	3,45
129 eset	30,00	15,19	30,00	14,50
130 eset	8,00	10,93	8,00	9,95
131 eset	9,00	5,85	9,00	5,33
132 eset	5,00	(nincs kódolva) 4,84	13,00	4,58
133 eset	6,00	4,42	6,00	4,15
134 eset	6,00	2,58	5,00	2,38
135 eset	7,00	9,11	7,00	8,76
136 eset	5,00	7,21	6,00	6,82
137 eset	10,00	hiba 3,72	10,00	3,35
138 eset	1,00	2,48	1,00	2,49
139 eset	3,00	1,43	1,00	1,05
140 eset	3,00	3,40	3,00	2,21
141 eset	3,00	3,31	3,00	2,77
142 eset	2,00	3,73	2,00	3,06
143 eset	3,00	4,56	3,00	4,48
144 eset	10,00	9,67	10,00	9,35
145 eset	3,00	2,98	5,00	3,00
146 eset	10,00	8,45	5,00	7,88
147 eset	1,00	2,40	1,00	2,19
148 eset	3,00	2,11	3,00	1,87
149 eset	10,00	8,45	10,00	7,95
150 eset	2,00	2,78	1,00	2,35
151 eset	2,00	3,68	3,00	2,60
152 eset	1,00	4,21	1,00	4,09
153 eset	4,00	3,64	5,00	3,43
154 eset	3,00	2,30	3,00	2,21
155 eset	2,00	2,59	2,00	2,55
156 eset	8,00	4,93	6,00	4,33
157 eset	6,00	2,04	6,00	1,43
158 eset	4,00	2,98	4,00	2,86
159 eset	1,00	3,82	1,00	3,33

A LAKÓHELYI KÖZÉLET SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁI AZ ÚJ LAKÓTELEPEKEN

BÉLLEY LÁSZLÓ — KULCSÁR LÁSZLÓ

A lakótelep-jellegű lakásépítéseknek az 1960-as évekből kezdődő gyorsuló ütemű elterjedése *olyan újszerű jelenségkomplezzummal* gazdagította városaink képét, amelynek társadalmi „befogadása” természetesen nem ment — és nem megy — zökkenőmentesen végbe. A befogadásnak ezek a zökkenői nemcsak a lakótelepek tervezésének, műszaki-gazdasági kivitelezésének, infrastrukturális ellátásának stb. meglehetősen közismert problémáiban jelentkeztek, hanem a lakótelepre kerülő népesség életformájában, közéleti-politikai tevékenységében mutatkozó sajátos — vagy olykor csak sajátosnak *tűnő* — vonások megítélésében is. Nemcsak a tervező, kivitelező, szolgáltató, irányító stb. szervezeteknek kellett felkészülniük egy újszerű feladat gyakorlati megoldására, hanem a társadalmi tudatnak, a közvéleménynek is mintegy meg kellett „emésztenie” valami szokatlant — kezdve azon, hogy az emberek tekintetének hozzá kellett szoknia a lakótelepek pusztá *látványához*.

Míg a lakótelepek gyakorlati kivitelezése (építészeti megoldása stb.) — a még mindig meglévő és gyakran újratermelődő hiányosságok ellenére — kétségtelenül javuló tendenciát mutat, addig a lakótelepeken kialakuló életviszonyok megítélése még mindig meglehetősen „megemésztetlen” fázisában tart, s a különböző „rendű és rangú” véleményekben még sok az *előítéleten* alapuló elem. Ez a fáziskésés elsősorban lakótelepeink rövid múltjára vezethető vissza, de nem kis szerepet játszik benne a hazai szociológiai — mindenekelőtt a városzociológiai és a politikai szociológiai — kutatások viszonylagos fejletlensége. A lakótelepen eddig végzett szociológiai vizsgálatok — köztük az igényesebb és színvonalasabb kutatások is — többnyire még nem jutottak túl a tényfeltáró, jelenségeirő szakaszon, s koncepcióik mögött gyakran ugyanolyan előítéletek húzódnak meg, mint amelyek a közvélemény eleve kritikátlanabb fórumait jellemzik. A társas kapcsolataitól megfosztott, izolált „lakótelepi ember” fantomszerű képének kialakulásában a szociológia is felelős; s erre a képre aztán már viszonylag könnyű volt „ráakasztani” olyan pejoratív jelzőket, mint a lakótelepen élők passzivitása, közömbössége, „bűnös” visszahúzódása a közélettől stb. — amelyek már *politikai* elítélést is tartalmaztak.

Jelen tanulmányunkban a lakótelepek közéleti viszonyáról kialakult

negatív sztereotípiák meghaladására tettünk kísérletet — a témában szerzett empirikus tapasztalataink alapján.¹

Kutatási eredményeink ismertetése előtt azonban szükségét érezzük egy rövid történeti jellegű fejtegetésnek, hogy alapfogalmaink némi tartalmi körülhatárolást kapjanak.

I. Közélet és lakóhelyi közösség

A közélet paradoxona abban van, hogy az emberek minden reális közössége egyéni életek újratermelési folyamataiból áll elő, s attól függően, hogy ezeknek az egyéni életeknek az újratermelése milyen formákat ölt, a közélet tartalma és funkciója — a magánélethez való viszonya — történelmileg változik.²

A prekapitalista társadalmakban, ahol az élet újratermelése még közvetlen közösségi formákhoz van kötve, magánélet és közélet szorosan összefonódik, a közélet mintegy szerves részét képezi az életmódnak. A közös tulajdonlás vagy birtoklás bázisán ezek a közösségek *életviszonyaik egészét* is maguk szabályozzák (a gazdálkodás mellett a hadviselést, a jogot, a nevelést stb.), s ebben a szabályozásban a közösség minden (felnőtt) tagja többé-kevésbé részt vesz. A munkamegosztás kezdetleges foka, a közösségek önellátó jellege és viszonylag alacsony lélekszáma, munkahely és lakóhely lényegében vett egysége nemcsak szükségessé teszi ezt a „széles körű részvételt,” hanem egyúttal annak lehetőségét is biztosítja, hogy a szabályok betartását a közösség minden tagja ellenőrizhesse. Közélet és magánélet ezért itt állandóan áthatja egymást; a közéleti tevékenység nem merül ki a közösség „hivatalos” fórumain (törzsi, nemzetiségi gyűlés, népgyűlés, falugyűlés stb.) való részvételben (tanácskozásban és szavazásban), hanem a közösség tagjainak szinte minden együttlétében (közös cselekvés, beszélgetés) megjelenik.

E prekapitalista társadalmak közösségei — a konkrét történelmi viszonyok gazdag variációi ellenére — *egy par excellence közélet általánosítható bázisát* képezik: ez a bázis pedig a közös funkcióknak a közösség tagjai által való ellátása. Bár a közéletben már itt sem vesz *mindenki* részt (az egyenlőtlenségi viszonyok erősödésével fokozatosan szűkül a közéletben ténylegesen résztvevők köre), s bár a közös funkciók kisebb-nagyobb része már itt is „felsőbb fórumok” (lényegében a kialakuló államszervezet) kezébe kerül, e közösségek tényleges funkcionálásáig — vagyis a helyi (falusi, városi) önkormányzatok fennállásáig — a közélet reális tartalommal bír.

¹ A Szociológiai Kutató Intézet szervezésében 1972—73-ban vizsgálatot végeztünk két budapesti lakótelepen, a kelenföldin és az újpalotain. A vizsgálat részletes eredményei, valamint a kutatás módszere megtalálható Bélley—Kulcsár: A közéleti-politikai viszonyok elemei az új lakótelepeken c. kiadványban. (Szociológiai Kutató Intézet Kiadványa, Bp. 1975.)

² Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. 1970. 150. o.

A közélet kiüresedése a kapitalista viszonyok kialakulásával, polgári társadalom és politikai állam antinómiájának megjelenésével következik be. Ismeretes, hogy a polgári társadalom magánemberre és állampolgárra kettéhasadt egyének közéletét a fiatal Marx mint fikciót leplezi le, mint „látszatot vagy pillanatnyi kivételt a lényeghez és a szabályhoz képest”.³ A tőkés termelési-társadalmi viszonyok *felbomlasztják* a közélet bázisait képező közösségeket: egyrészt az egyének szükségleteinek kielégítését az árucserre személytelen közvetítésére bízva, másrészt a „maradék” közös funkciókat (szociális, igazgatási stb.) az államszervezet útján kiragadva a kezükből, a közösségeket „automatizált” egyének halmazává változtatják, akik között csak *magán-céljaik* követése hoz létre kölcsönös egymásra-vonatkozást. Az egyének élettevékenysége így szükségképpen a magánélet formáját ölti, amelynek centrumába munkahelytől különvált lakóhely (háztartás, család) kerül, s a közügyek intézése hivatalnokok megélhetési forrásává válva közvetlenül szintén csak magáncélokra rendelődik alá. Míg a korábbi, prekapitalista közösségek még tagjaik élettevékenységének többé-kevésbé *egészét* átfogják, addig a polgári társadalom „atomi- zált” egyénei már csak egy-egy körülhatárolt tevékenységre, egy-egy funkcióra szerveződnek közösséggé (munka, fogyasztás, szórakozás stb), s még az így létrejött közösségeket is szüntelenül belülről bomlasztja a magánérdekek széttagolt rendszere. A funkcionális közösség-formáknak ebbe a rendszerébe csak a magánérdekek azonosságára épülő *politikai* szervezkedés tudja bevinni a közéleti elemet, de már csak a *politika* alárendelt mozzanataként. Mivel a *politikai közösség* nem a mindennapi életviszonyok közösségén alapul, *nem* szervesen összetartozó társadalmi csoportokra épül, a politikai élet közéleti tartalma az általa ténylegesen képviselt érdekekben rejlő „közösségre” szűkül.

Polgári társadalom és politikai állam, magán- és közélet ellentmondásának megszüntetését a marxizmus klasszikusai az ősi (törzsi, nemzeti) társadalmak demokratizmusát magasabb szinten reprodukáló szocialista-kommunista fejlődéstől várták,⁴ melyben ismét maguk a közösségek veszik kezükbe a közügyek intézését, s amelyben így a társadalomtól különvált állam fokozatosan feleslegessé válik. Ezt a feltételezést a párizsi kommün, majd a korai szovjet tanácsrendszer történelmi tapasztalatai látszólag igazolták — de a későbbi szocialista fejlődés sajátos történelmi körülményei az államszervezet megerősítését kívánták meg. A területi alapra helyezett választási rendszer kialakításával egyidejűleg a különböző szintű államhatalmi és államigazgatási szervek

³ Marx: A zsidókérdéshez. MEM I. 357. o.

⁴ Már a fiatal Marx lényegében egy posztulált antik demokratizmus-modell álláspontjáról kritizálja a hegeli államjogot, később, a „Politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai”-ban szó szerint is megfogalmazza a görög viszonyok magasabb fokú reprodukációjának követelményét. Engels: „A család, a magántulajdon és az állam eredeté”-ben lényegében ugyanezt a követelményt eleventi föl, csak már inkább Morgan nemzeti társadalom-rajzára támaszkodva. Lásd pl.: Szentpéteri István: A közvetlen demokrácia fejlődési irányai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965.

között alá-, fölérendeltségi kapcsolatok jöttek létre; s ezzel gyakorlatilag a közügyeknek olyan jellegű centralizált intézése, „államosítása” valósult meg, amely a helyi szervek szerepét lényegében a központi döntések *végrehajtására* korlátozta.⁵ Az árutermelési viszonyok fennmaradása és kiszélesedése, munkahely és lakóhely tovább létező különbsége, a közös funkcióknak állami szervek által való ellátása stb. mind ez ideig a szocialista országokban sem tette lehetővé olyan közösségek kialakulását,⁶ amelyeknek bázisán megoldódhatott volna magánéletnek a közélettel való ellentmondása. Így a közélet a szocialista társadalomban is elsősorban politikai jellegű tevékenység keretében jelenik meg.

Ami már most a par excellence *lakóhelyi közösséget* illeti, világos, hogy a közösség-formák általános felbomlása ezt a szférát sem hagyta érintetlenül. Sőt: a prekapitalista társadalmakkal szemben, ahol a lakóhelyi közösség a meghatározó jelentőségű közösségtípus volt, a modern árutermelési viszonyok a háztartásoknak a keresőtevékenység általi izolálásával nemcsak egyszerűen felbomlasztották a lakóhelyi közösségeket, hanem az „újonnan” uralkodóvá váló közösségformáknak (munkahelyi, politikai stb.) rendelték alá őket⁷ — s így formálisan fennmaradó funkcióikat részben kiüresítették, részben átalakították. Ezt a tényt nyomatékosan kívánjuk hangsúlyozni, mert a lakóhelyi közösségek „újjaélesztését” szorgalmazó városszociológiai és urbanisztikai koncepciók általában arra az illúzióra épülnek, *mintha a lakóhelyi közösségek funkcióit letűnt történelmi tartalmakkal lehetne helyreállítani.*

Az ipari nagyvárosok múlt századbeli kialakulása és fejlődése — többé-kevésbé összhangban a kapitalizmus általános társadalomkritikai elméleteivel — a városi életforma igen *negatív* megítélését hozta magával.

A városokra úgy tekintettek, mint a kapitalizmus ellentmondásainak, szociális problémáinak megtestesítőjére, gyűjtőhelyére. Különösen a marxi társadalomelméletben kapcsolódott konzekvensen össze a nagyvárosok „elítélése” a kapitalizmus általános kritikájával — de a legkülönbözőbb elméletek és a legkülönbözőbb indíttatású gondolkodók is többnyire egyetértettek a nagyvárosi fejlődés „kritikus” megközelítésében, negatív társadalmi hatásainak a felismerésében. E felismerések lényege többé-kevésbé abban summázódott, hogy a nagyvárosok társadalmi élete felbomlik, az emberek kiszakadnak korábbi közösségi kapcsolataikból, viszonyaik elszemélytelenednek; a város mintegy atomokra hullik szét. Ezt az álláspontot Max Weber foglalta össze igen plasztikusan, amikor a nagyvárost az „egyének formátlan homokkupaca”-ként jellemezte.

Míg a nagyvárosi fejlődésnek ezek a viszonylag „korai” kritikái többnyire *szerves és koherens részei voltak egy általános társadalomelméletnek*, s így a városi

⁵ Takács Imre: A helyi képviseleti és igazgatási szervek kialakulása. Bp. 1973.

⁶ Tókei Ferenc: Egyén és közösség. A szocializmus dialektikájához c. kötetben. Kossuth, 1974.

⁷ Tókei Ferenc: I. m., valamint Max Weber: A nem legitim uralom. Az Állam, politika, tudomány c. kötetben. KJK Bp. 1970.

közösségek felbomlását a „kauzális” szerepet játszó társadalmi folyamatokkal összhangban, illetve azok figyelembevételével vizsgálták — mint pl. a marxi elmélet, amelyben a nagyvárosi fejlődés lényegében a tőke koncentrációs folyamatának eredménye, vagy Max Weber, akinél a városi élet felbomlásához a bürokrácia-elmélet adja a magyarázatot; addig a XX. sz.-ban kialakuló városzociológia fokozatosan egyre „szűkebb” szempontok alapján közelített a városi élet jelenségeihez, egyre jobban eltekintett a szélesebb összefüggések vizsgálatától. Bár ez a „beszűkülés” kétségtelenül együttjárt sok pozitív ismeret feltárásával — s átmenetileg kétségkívül minden szakszociológia kialakulásának elkerülhetetlen kísérőjelensége — valószínűleg mégis ez játszotta a főszerepet a városszociológia hosszú ideig tartó válságában.⁸

A korábbi „nagy elméletekkel” szemben — s így azokat részben cáfolva — az empirikus városszociológia ugyan kimutatta, hogy a nagyvárosok korántsem tekinthetők egyszerűen az egyének véletlenszerű halmazának, hanem meghatározott társadalmi szerkezettel bírnak; hogy a személyes, „face to face” kapcsolatok a nagyvárosokban sem szűnnek meg, hanem csak átalakulnak stb. — de lényegében ekkor vált uralkodóvá (jórészt az ún. humán ökológia hatására) a városszociológiának az a máig is tartó fő irányzata, amely a *városi-lakóhelyi közösségek szerveződését, formálódását elsősorban a természeti-tárgyi környezetre, a térbeli feltételekre vezeti vissza*. Ezt a „redukciót” szinte szükségszerűen egészítette ki az a módszer, amely a különböző lakóhelyi közösségeket *nem* a társadalmilag domináns közösségformákkal való összefüggésében értelmezte, hanem amely a különböző típusú lakóhelyi közösségeket mintegy „lokálisan rögzítve” és elszigetelve, *egymással szembeállította*. Ez a módszer aztán szabad teret adott a nosztalgikus illúzióknak: a városi közösségeket a titkon visszasírt, idillizált falusi közösségeken „mérték le” — s szűkebb témákhoz közeledve —, a modern lakótelepeket az ismét csak idillizált hagyományos városrészek „nevében” ítélték el.

A városszociológiának ez a „sterilizált” koncepciója egy visszájára fordított logikával öltött testet a modern városépítészet urbanisztikus törekvéseiben. Az új városrészek, lakótelepek tervezői és építészei többé-kevésbé osztoztak abban a szociológiai illúzióban, hogy városi-lakóhelyi közösségeket *lehet teremteni* — illetve ezeket a közösségeket helyre lehet állítani — a lakóépületek „helyes” építészeti konstrukciójával, a város vagy a lakótelep „megfelelő” övezeteinek kialakításával stb. — tehát pusztán vagy elsősorban a tárgyi-környezeti feltételek elrendezésével. E törekvések újabb és újabb ösztönzést meríthettek az olyan szociológiai kutatásokból, amelyek pl. azt vizsgálták, hogy „milyen jelentősége van a házkapuk elhelyezésének a baráti kapcsolatok hálózatának alakulása szempontjából”.

⁸ Lásd pl. Szelényi Iván bevezető tanulmányát a Városszociológia c. kötetben. Bp. KJK. 1973.

Természetesen nem kívánjuk lebecsülni azokat a kísérleteket, amelyek az építészeti térformálásnak az emberi kapcsolatok alakulására gyakorolt hatásait vizsgálják. Ezeknek megvan a maguk jelentősége, és esetenként a közösségformálódás nem lényegtelen feltételeit jelenthetik. De ezek a kísérletek még a legjobb esetekben sem jutottak el annak felismeréséig, hogy a térformálás és a lakóterület „organikus” körzetesítése csak akkor tölthet be valódi közösségformáló funkciót, ha „előzőleg” a lakóhelyi közösségek valódi közösségi funkciókhoz jutnak, ha „előzőleg” megteremtődtek a politikai, szervezeti, intézményi feltételei annak, hogy a lakók saját „közügyeik” intézésében részt vegyenek. Ezek a feltételek pedig elsősorban a lakótelepi közösségek és e közösségek életviszonyait meghatározó és befolyásoló államhatalmi, államigazgatási, gazdasági stb. szervezetek közötti *funkciómegosztáson* múlnak.

Ami itt gyakran feledésbe merül, az a *városi önkormányzatok* — gazdasági alapjukkal együtt való — felbomlásának történelmi folyamata, amely a városok nemzetgazdasági „függésének” megteremtésével többé-kevésbé párhuzamosan az állami főhatalomnak és közigazgatásnak rendelte alá a helyi önkormányzatokat — ezeket fokozatosan el is sorvasztva. Míg a középkori város — a rendszerint a városhoz tartozó mezőgazdasági területtel együtt — még lényegében önellátó jellegű volt, s benne munkahely és lakóhely alapvető egysége még olyan organikus társadalmi életet tett lehetővé, amely részben kis területi egységek (háztartások, utcák) szerves kapcsolatán, részben az azonos foglalkozásúak egész életvitelét szabályozó céh-szervezeteken, s a városlakóknak erre a rendszerre épülő helyi önkormányzatán alapult, addig a modern városi fejlődés munkahely és lakóhely szétválasztásával, a háztartásoknak a kereseti viszonyok által történő elszigetelésével, az állami közigazgatás kiterjesztésével lényegében szétrombolta a városlakók területi organizmusát, s egy olyan mesterséges közigazgatási és választóközveti beosztással helyettesítette, amelyben a helyi igények kielégítése és a helyi funkciók ellátása egy centralizált államhatalmi és államigazgatási szervezet közvetítésével történik, s amelyben az egy területen lakók közötti kapcsolatok többnyire ki is merülnek az egy helyben lakás pusztá tényében.

Közös funkciók, együttes részvételt és megoldást igénylő helyi közügyek *nélkül* a lakóhelyi közösség gyakorlatilag nem is létezik, illetve olyan véletlenszerűen alakuló, kisebb szomszédsági, baráti stb. közösségek formájában, amelyek csak egy-egy alkalmi, futólagos közös akció erejéig tágulnak nagyobb közösségekké. A modern nagyvárosok bérházaiban, többszintes lakótömbjeiben aligha akad olyan lakó, aki meg tudja mondani, hogy az ő „lakóhelyi közössége” tulajdonképpen meddig is terjed — különösen a saját lakóházán túl.

Közös funkciók hiányában még az egy épületben lakók „közössége” is egy köszönésből, apróbb kölcsönös szívességekből stb. álló „ismeretségi viszonyra” szűkül — a lakóterületen levő üzletek, intézmények stb. *pusztán* „közös” *használatának* pedig szintén nincs meg az az integrációs ereje, amely

önmagában biztosítaná az egy helyen lakók közösségbe szerveződését. A városzociológia eddigi közösségformáló kísérletei — amelyek elsősorban a „szomszédsági egység” koncepciójában fejeződtek ki⁹ — döntően azért bizonyultak terméketlennek, mert a közösségi kapcsolatok alakulását elválasztották a közügyekben való részvételtől, a politikai élettől.

Ha mármost a lakóhelyi közösségeket a közös funkciók, illetve ezeket a közös funkciókat ellátó szervezetek alapvető feltételt képező oldaláról vesszük szemügyre, akkor világos, hogy különösen egy városon belül, de még városok között sem lehet lényeges eltérés a különböző lakóhelyi közösségek között. Területi egyenlőtlenségek, az ellátottsági szint differenciái stb. természetesen jelentős eltéréseket és sajátos problémákat okozhatnak, de a *közösségformálódás szempontjából* ezek elenyésző fontossággal bírnak.

A városon belüli lakóhelyi közösségek közötti különbségek különösen jelentéktelenné zsugorodnak a szocialista országokban, ahol a közösségi funkciók megszervezésének és ellátásának *erősen központosított jellege* eleve kizárja a nagyobb eltérések lehetőségét.¹⁰ Ezért *kevés jogosultsága van a lakótelepek és a hagyományos városrészek lakóhelyi közösségei szembeállításának*. Már csak azért is, mert a lakótelepek egy bizonyos idő után szükségszerűen „beintegrálódnak” a városba, s újszerűségüket elvesztve lényegében „hagyományos” városrészekké válnak.

II. A lakóhelyi közösség szerkezete a két lakótelepen

Azáltal, hogy az élet újratermelésének feltételei az embereket lakóhelyüktől független, vagy ahhoz csak „véletlenszerűen” kapcsolódó közösségekhez kötik, a lakóhelyi közösség egyetlen funkcióképes eleme a család marad, míg a lakóterületi személyes kapcsolatok formálisan ugyan fennmaradnak, de tartalmukban kiüresedve már nem a lakóhely dimenziója mentén rendeződnek, hanem a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely alapján kialakuló rétegek és csoportok szerint. A lakóhelyi közösségnek ez a specifikusan társadalmi rétegződése egyúttal azt is jelenti, hogy a lakóterületi „közös” érdekek sajátos *csoport- és rétegérdekek közvetítésével, illetve azok formájában* jelennek meg; pontosabban: a heterogén érdekviszonyok *eleve* csak egy ilyen *képviselési* jellegű mechanizmus közbeiktatásával teszik lehetővé az ún. helyi igények kifejeződését. Mivel a *különböző* egyéni érdekek mechanikus sokasága elvileg képviselhetetlen, olyan *szintetizáló* mechanizmusokra, olyan közösségformáló fórumokra

⁹ A szomszédsági egység gondolatát először G. A. Perry fejtette ki, aki azt képzelte, hogy ha a lakosságot meghatározott területi egységenként ellátják ún. alapvető fontosságú intézményekkel — üzletekkel, kommunális létesítményekkel stb., s amelyek közül az iskolának tulajdonított kiemelkedő jelentőséget —, akkor ezeknek az intézményeknek a közös használata megteremti a közösségeket. C. A. Perry: *The neighborhood unit*. New York, 1929.

¹⁰ Madarász Tibor: *Városigazgatás és urbanizáció*. KJK Bp. 1971.

van szükség, amelyekben az egyéni érdekek konfrontálódásából magasabb szintű — valamilyen közösséget képviselő — érdekek jönnek létre. A munkahelynek a lakóhelytől való elkülönülése már eleve lecsökkenti ezt az integrálódási lehetőséget — a lakóhely elsődleges funkciójává az individuális — családi keretekben történő *fogyasztást* téve.

De a lakóhelyi közösségek kialakulásának lehetőségét tovább szűkíti a közös funkciók *államigazgatási szervezetek* által való szinte kizárólagos ellátása, s ennek pandanjaként az állampolgárok „alulról” szervezett társulásainak, egyesüléseinek erős korlátozottsága.

A lakóhelyi közösségnek ez a történelmileg kialakult — és társadalmi életfeltételek által meghatározott — alapszerkezete *általánosan jellemző* nemcsak a városi, hanem kisebb-nagyobb megszorításokkal — a falusi lakóhelyekre is: mintegy „levezethető” a társadalmi viszonyok rendszeréből. Problémánk így leszűkíthető arra a kérdésre: vajon ezen az alapszerkezeten *belül* mutatkoznak-e olyan *lakótelepi sajátosságok*, amelyek jelentősebben érintik a közösségszerveződés folyamatát a hagyományos városnegyedekhez képest. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához a lakóhelyi közösség elemi formáit, illetve a lakóterületi személyes kapcsolatok változatait vesszük szemügyre — most már elsősorban empirikus kutatási eredményeinkre támaszkodva.

1. A család

A lakótelepen élő családok életmódjának jellemzésére — részben az idevágó szociológiai munkák nyomán — elterjedt az „otthonülő életforma” kifejezés. Ez a megjelölés arra utalt, hogy a lakótelepi családok az új lakás megszerzésének és berendezésének anyagi terhei, az átlagosnál nagyobb gyerekszám stb. miatt előnyben részesítik az „otthonülést”: egyrészt lemondanak bizonyos családi funkciók intézményes ellátásáról (patyolat, vendéglői étkezés stb.), másrészt szabad idejüket a pénzkidást igénylő szórakozási lehetőségek igénybevétele *helyett* inkább otthon töltik. Sőt: a családok e többé-kevésbé kényszerű körülményeket „internalizálják”, követendő értékke nyilvánítják, s tudatosan egy befelé forduló, otthonra-családra orientált életvitelt folytatnak. E gondolatmenet logikusan vezet el a „lakótelepi emberek” olyan negatív tulajdonságokkal való felruházásához, mint „zárkózottság”, „közömbösség”, „passzivitás” stb.

A *tünetek regisztrálásában* ezek a vélemények többé-kevésbé a valódi helyzetet tükrözik — ezt saját vizsgálati tapasztalataink is megerősítették. Tény, hogy a lakótelepi lakások rezsije magasabb (míg pl. egy átlagos fővárosi háztartás kiadásaiiban a lakásköltségek 13%-ot tettek ki 1973-ban, addig az átlagos újjalotai háztartás ugyanebben az évben a családi költségvetés közel 25%-át fordította erre a célra, s ez az arány még a magas jövedelem-színvonalú Kelenföldön is majdnem elérte a 20%-ot); tény, hogy az új lakás berendezése

fokozott anyagi terheket ró a családokra és módosítja a fogyasztás szerkezetét; tény, hogy a lakótelepeken magasabb a kisgyermekes családok részaránya — s tény, hogy mindezek következtében a lakótelepi családok jelentős részének élettevékenysége *rövidebb-hosszabb ideig* a lakásra koncentrálódik. Ezt adataink a korábbi vizsgálatokhoz hasonló arányban jelzik:

I sz. tábla

Az „otthonülők” és az „eljárók” aránya a két lakótelepen, nemek szerint, %-ban

	Újpalota		Kelenföld	
	férfiak	nők	férfiak	nők
Otthonülő	60	81	67	70
Eljáró	40	19	33	30
Összesen:	100 (n = 100)	100 (n = 157)	100 (n = 127)	100 (n = 108)

Ebből a „tényből” levont következtetés — miszerint az „otthonülés” egy tudatos elzárkózás eredménye és a közösségi kapcsolatok kialakításának gátja lenne — viszont már nyugodtan megkérdőjelezhető; illetve csak annyiban fogadható el, amennyiben egy általános tendenciáról, és nem valami par excellence lakótelepi sajátosságról van szó. Ezt a feltevést egyrészt már a megkérdezett „otthonülők” válaszai is közvetlenül cáfolták, akik többségükben igen erős szórakozási, kulturálódási igényeket jelezve, utaltak arra, hogy az otthonülést sokkal inkább kényszernek, mint valamiféle választott életformának tekintik. Másrészt cáfolta a feltevést az „otthonülés” réteg-, ill. jövedelemspecifikus jellege, valamint családi életciklushoz való kötöttsége. Az új lakás megszerzése és megfelelő berendezése az alacsony és közepes jövedelmű családok számára csak egy rövidebb-hosszabb ideig tartó *megetakarító* életvitel mellett lehetséges — a kiskorú gyermekek — részben jövedelmi helyzetétől függetlenül — szintén a lakáshoz kötik a szülőket. Ezek a tényezők pedig a lakáshoz és a családok életciklusához, és *nem a lakótelephez* kapcsolódnak.

Az „otthonülő” életforma elsősorban a lakótelepek sajátos társadalmi összetételének a következménye; mivel a lakótelepeken sok a viszonylag fiatal, kisgyermekes család, és mivel azok az ún. „feltörekvő” középső rétegek (szakmunkások, alkalmazottak, értelmiségiek) vannak túlsúlyban, amelyek tagjai csak egy megtakarító életvitel mellett tudják lakáskulturális beruházásaikat megvalósítani, ezért a *lakótelepeken koncentráltabban, nagyobb arányban található az egyébként város-, sőt országszerte jellemző életforma.*

2. Személyes kapcsolatok

A családi-háztartási funkciók akár intézményesülnek, akár nem, ellátásuk nem kívánja meg a lakóhelyi közösség tagjainak a közreműködését. Egy mai család — kivételes helyzetektől eltekintve — normálisan funkcionálhat anélkül is, hogy akár a legközelebbi szomszédjait ismerje. Ezen a helyzeten mit sem változtat a lakóház építészeti konstrukciója — legfeljebb jobban vagy kevésbé izolálja az egymás társaságát nem feltétlenül igénylő lakókat. A hagyományos városrészek ún. körfolyosós bérházai inkább csak a nyugdíjasok és idősebb háziasszonyok „pletykálkodási” szintjén tekinthetők előnyösebb megoldásnak, mint a lakótelepek belsőleg szeparáltabb lakóépületei. Többnyire mindkét típusból hiányoznak a közösségi rendeltetésű helyiségek — az építészeti nyelven kifejezve a közös tevékenységek és funkciók hiányát. A lakóépületek közötti terület, illetve maga a lakóhely körzete sem bővelkedik rendszerint a közösségi célzatú épületekben és fórumokban — s ez megint csak nem lakótelepi sajátosság. Amit a lakótelepek „ellen” ebben a tekintetben fel szoktak hozni; — hogy a monoton hatású épületek, az ingerszegény városkép stb. nem kedvez az ún. anonim társulások létrejöttének — az egyrészt csak a belváros bizonyos területeivel (ún. vonzáskörzeteivel) összehasonlítva említhető; másrészt az ilyen jellegű „társulások” a közösségi érintkezésnek olyannyira alacsony szintű formái, hogy gyakorlati jelentőségük minimális.

A lakótelepek legnagyobb problémájaként hangoztatott infrastrukturális hiányosságok, — az üzletek, kommunális létesítmények stb. különösen a lakótelepek „indulásakor”, ún. „belakási időszakában” mutatkozó elégtelenségei — pedig a *közösségszerveződés szempontjából éppen ellentétes hatást gyakorolnak*: a mindennapi életviszonyokban okozott zavarokkal jobban „összehozzák” az embereket; olyan közös akciókat, „fellépéseket” váltanak ki, amelyek éppen a lakótelepi életkeretek „normális” kialakításáig tartanak. A vizsgálatunkban szereplő két lakótelep közül Újpalotán éppen azért mutatkozott a „közélet” mozgalmasabbnak, az emberek azért bizonyultak aktívabbaknak, mert az ún. járulékos létesítmények és szolgáltatások elmaradása a mindennapi életvitel elemi feltételeit veszélyeztette, míg Kelenföld megállapodottabb viszonyai, többé-kevésbé „normális” ellátottsága már nem is igényelték az emberek nagy többségének aktív közreműködését. Amíg az életviszonyokat érintő problémák „hatósági” megoldása késett, addig az emberek maguktól aktivizálódtak, amikor viszont a dolgok „normális” mederbe terelődtek és stabilizálódtak, akkor már a közfunkciókat ellátó szervezetek tevékenysége mintegy feleslegessé tette a lakosság spontán kezdeményezéseit és közös akcióit.

A két lakótelep összehasonlításából többé-kevésbé egyértelműen kiderül, hogy ahol hiányzik a közös problémák megoldásában való részvétel (s ahol így mintegy hiányoznak maguk a közös problémák), *ott a személyes kapcsolatoknak alig van közösségformáló jelentőségük, a kapcsolatoknak gyakorlatilag nincs*

funkciójuk, illetve pusztán a társas érintkezés bizonyos elemi szükségleteiből fakadnak. Míg ahol a lakosság legalább egy bizonyos mértékben résztvesz a helyi problémák megoldásában, ott a személyes kapcsolatok közösségformáló jelentőségre tesznek szert — illetve a kapcsolatoknak ez a funkciója legalábbis meg jelenik.

III. A szervezeti tevékenység és a közélet elemei a lakótelepeken

A közéletnek mint szociológiai jelenségnek vizsgálata¹¹ jelenlegi viszonyaink között úgy véljük, alapvetően az állami, társadalmi, politikai szervezetek és társadalmi környezetük között fennálló viszonyok vizsgálatát, annak egységként való kezelését, felfogását jelenti. A mai (fejlett polgári és szocialista) társadalmakban a politikai-közéleti tevékenység döntően szervezeti keretek közé került,¹² s ez a tény már önmagában is elégségesnek tűnik a politikaszociológiai kutatások legfontosabb irányvonalainak megjelölésére. Sok esetben azonban nem fordítottak elég figyelmet erre a körülményre. Éppen ezért, de más okok miatt is, az empirikus vizsgálatok túlnyomó része csak formális elemekkel kapcsolta be a szervezet-szempontú megközelítést a kutatási stratégiába, legtöbb esetben leszűkítve annak vizsgálatát a tagsági viszonyokra, a formális részvétel, a vélemény nyilvánítás, felszólalás kérdéskörére.¹³ A polgári politikai szociológiában, a „participation” kategóriát központba állító megközelítésmód alapján végzett vizsgálatok éppúgy felszínre hozták ezeket a hiányosságokat, mint a hazai vagy néhány más szocialista országban végzett empirikus kutatás, akár egy társadalmi réteg, akár egy üzemi, lakóhelyi „közösség” „közéletének” jellemzőiről volt szó.

¹¹ A közéleti viszonyok, mivel jórészt egyben szervezeti jelleggel is bírnak, megközelíthetők a jogi, a normatív elemzés eszközeivel is. Ezzel a megközelítéssel nem élünk a vizsgálat során: a közéleti-jogi intézmények funkcionálását egy sajátos helyi közegben a szociológia eszközeivel próbáltuk megragadni. E viszonyok jogi (jogelméleti, államigazgatásjogi, történeti) szabályozásának elemzése számos könyv, tanulmány témája volt az elmúlt években. Ezek közül mi magunk is sok hasznos információt, gondolatot merítettünk többek között az alábbi forrásokból: *Szentpéteri István*: A közvetlen demokrácia fejlődési irányjai. Akadémiai K. 1965; *Takács Imre*: A helyi képviselői és igazgatási szervek kialakulása Bp. 1973; *Szabó Imre*: Az emberi jogok. Bp. 1968; *Madarász Tibor*: Városigazgatás és urbanizáció. KJK. 1971. *Kiss György*: A lakóbizottságok helyi szerepe és feladatai. Állam és Igazgatás 1973/9; *Fonyó Gyula*: községi igazgatás. KJK Bp. 1970; *Kovács István*: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Akadémiai K. 1972. *Szabó Imre*: A jogelmélet alapjai. Akadémiai K. 1971. *Szentpéteri István*: Demokrácia és szakszerűség. Állam és Igazgatás 1972/2—3.

¹² E történetileg kialakult jelenség nagy hatással van a közéleti-politikai viszonyok fejlődésére, formálódására. Vö. pl. Molnár László: A „politikai magatartás” rendszer-szemléletű elemzéséhez. Szociológia 1972/4. Kulcsár Kálmán: A változó társadalom és a szervezet változása. Társadalmi Szemle 1973/2. Pozsgay Imre: Eszme — szervezet — mozgalom. Társadalmi Szemle 1972/11.

¹³ A részvétel, a közéleti aktivitás néhány elemét, mi is vizsgálat alá vettük a lakótelepeken. E kérdéskör formális megközelítésének részletes kritikáját adja pl. Kulcsár Kálmán: A politikai aktivitás társadalmi tényezői: In: Társadalom, politika, jog. Gondolat, 1974. Bihari Mihály: A politikai magatartás megítélésének kérdéséhez. Társadalmi Szemle 1974/8—9.

Az új lakótelepek közéleti viszonyainak vizsgálatát szükségképpen annak szervezeti kereteivel kell tehát kezdenünk — annál is inkább, mert a lakók spontán kapcsolataiból jórészt hiányoznak a közösségi funkciók. Hangsúlyozva a szervezeti tevékenység fontosságát, mégis annak bizonyos kritikáját szeretnénk nyújtani, ami természetesen nem jelenti a lakótelepi szervezetek negligálását a közéleti viszonyokból, hanem jelenlegi tevékenységük és orientációjuk értékelésével hozzájárulhat pozíciójuk erősödéséhez, hatékonyságuk növeléséhez.

1. A szervezeti modell és működése

A lakóterületi közélet a lakótelepek esetében is csak több szervezet együttes tevékenységén alapulhat. Vizsgálatunk során a legtöbb információt a *tanácsi szervezet* és az ehhez közvetlenül kapcsolódó *lakóbizottságok* működéséről kaptunk, így a továbbiakban jórészt ezekkel foglalkozunk. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy figyelmünk koncentrációja erre a területre bizonyos mértékű szűkítést jelent a lakótelepi közéleti viszonyok vizsgálatában. Úgy véljük azonban, hogy amellet, hogy a tanács tevékenysége alapvető a lakóterületi közéleti viszonyok alakulásában, a lakótelepi közélet jó néhány vonatkozásában tapasztalt hiányosságok is a legtöbb esetben a tanácsi szervezet és a lakóbizottságok működésére vezethetők vissza, vagy kapcsolatba hozhatók azzal. Vizsgálati szempontjainkat indokolttá teszi továbbá az a tény is, miszerint az államhatalmi-államigazgatási szervezet jelenlegi viszonyaink között „par excellence” lakóterületi elv alapján működő szervezet, amellyel a működési területen élő állampolgárok mindegyike (kisebb-nagyobb intenzitással) a mindennapi élet során is közvetlen kapcsolatban áll.

Köztudomású, hogy nincs a fővárosban egyetlen olyan kerület sem, amely jelenleg csak új lakótelepet foglalna magában. Így a kerületi tanácsoknak, amelyek működési területén új lakótelep van, több esetben jelentős gondot okoz az új típusú és a régi lakóterület együttes igazgatása, fejlesztése, közéletének formálása. Korábbi vizsgálatok rámutattak arra, hogy a kerületi államhatalmi és igazgatási egység reális érdekek hordozója,¹⁴ esetünkben azonban továbbmenve azt is joggal állíthatjuk, hogy sajátos és relatíve különálló érdekek tapadnak mindkét vizsgált lakótelepi kerületben a régi és az új területen lakó népességhez is. Az érdekek elkerülhetetlen konfrontációjának egyik nagyon fontos színtere éppen a tanácsi szervezet.¹⁵ Elsősorban azok a döntések, tervek indukálhatnak komoly feszültségeket, amelyek a lakóterületek kommunális,

¹⁴ Kolosi Tamás—Szabó Béla: Kerületi döntés és munkamegosztás. Szociológia 1973/3.

¹⁵ A tanács és a VB ülések jegyzőkönyveiben számos utalást találhatunk erre vonatkozóan. Újpalotán pl. egy 1974-es VB-ülésen a tanácselnöki beszámoló külön is foglalkozott ezekkel az érdekkonfliktusokkal.

infrastrukturális beruházásaira, egyszóval a fejlesztésre vonatkoznak. A feszültségek, amelyek a lakosság egyes csoportjai között a fejlesztéshez fűződő érdekek által kondicionáltak, végigkísérik a lakótelepi építkezést.

A lakótelepek mint egységes beruházást érintő fejlesztési elképzelések, célok, döntések a Fővárosi Tanács hatáskörébe tartoznak. Ezeket a kerületi tanács többnyire csak közvetett úton tudja befolyásolni. Az adott vonatkozásban ez azt jelenti, hogy a felmerülő problémák (lassú kivitelezés, tervmódosítás stb.) a szokottnál is lényegesen hosszabb szervezeti „utat” járnak be (Fővárosi Tanács — beruházó — kivitelező stb.) a lakosságtól a lakosságig. Ez viszont bizonytalanságot kelthet, feszültségeket okozhat a lakók és a kerületi tanács (tag) között.

Érdekkülönbség, s ebből fakadóan közéleti, politikai feszültségek azonban nemcsak a régi és az új lakóterületen élők, hanem az utóbbiak között is jelentkezhetnek. A feszültségek feloldása olyan differenciált lakóterületi politikai tevékenységet feltételez a szervezetek részéről, amely lehetőségeket biztosít „megjelenítésükre”, többek között oly módon, hogy tevékenységébe formálisan is „kooptálja” azokat. Az elmúlt években mindkét lakótelepen több kísérlet, kezdeményezés történt, amelyek kétségtelenül előrelépést jelentettek, s pozitívan befolyásolták a lakótelepi közélet formálódását, nem utolsósorban éppen azért, mert a differenciáltabb, módszereiben sokrétűbb és egyben hatékonyabb lakóterületi politikai munka irányába mutattak.

A lakótelepi szervezeti tevékenység a közélet vonatkozásában is szükségképpen sajátos módszerek alkalmazását követeli meg, mégpedig egyszerűen azért, mert az *új lakótelep sok szempontból sajátos társadalmi környezetet jelent a szervezet számára*. Ennek felismerése és az ehhez igazodó tevékenység jelenti a tanácsi szervezet számára azt a garanciát, amely biztosíthatja az egységes államigazgatási szervezet modell által sugallt, s módszereiben és megközelítésmódjában is egységes szervezeti cselekvésben potenciálisan meglevő veszélyek elkerülését. Ebből következik, hogy a lakóhelyi közélet kialakulása és fejlődése szempontjából talán a leglényegesebb az a folyamat, amelyben a *melevő szervezeti keretek a konkrét társadalmi környezetnek és céloknak megfelelő sajátos tartalommal telítődnek*. Ezzel párhuzamosan azonban egy másik folyamatnak is végebe kell mennie, amely bizonyos *közéleti-közösségi funkcióknak fokozott mértékű „társadalmisítását” jelentené*, vagyis a lakóhelyi közösség egyedül vagy a tanácsi szervezettel közösen, de mindenképpen egyenlőbb partnerként gyakorolná a helyi közéleti viszonyok egy-egy elemének szervezési és ellenőrzési jogát, amellet hogy ilyen viszonyokat alkothatna is. Másképpen igen nehezen képzelhető el a reális közösséggé való szerveződés és a közéleti tapasztalatok megszervezése, állandósulása, szokásossá válása az új lakótelepeken.

A vizsgálat során több esetben találtuk szembe magunkat olyan tényekkel, elgondolásokkal (a jegyzőkönyvek és más dokumentumok elemzésekor), amelyek megerősítették bennünk azt a feltételezést, hogy a lakótelepi közéleti

viszonyok alakulásának egyik kulcsa a *szervezeti tevékenység jellemző orientációjában* található.

Két típus felvázolására, összehasonlítására teszünk kísérletet, a lakótelepekről szerzett információk alapján.

A szervezeti cselekvés tartalmi orientációjának első típusát „végrehajtásra orientált” típusnak nevezhetjük, amelyet többé vagy kevésbé, de mindenképpen bizonyos mértékig jellemzőnek tartunk mindkét lakótelep viszonyaira.

A végrehajtásra orientáltság a szervezeti cselekvésnek olyan sajátossága, amely a szervezet és társadalmi környezete között levő bonyolult összefüggéseket tevékenységében oly módon egyszerűsíti, hogy egyrészt a szervezet viszonylagos különállását hangsúlyozza, másrészt pedig a konfliktusmentességet preferálva a társadalmi környezet olyan változásait ismeri el és építi be közvetlenül tevékenységébe, amelyeket kezdeményezett, vagy más módon jelentős részt vállalt benne.

Korábbi kutatások ennek az orientációnak több alkotóelemére, sajátosságára hívták fel a figyelmet,¹⁶ ami azt bizonyítja, hogy e sajátosság korántsem csak a lakótelepek területén működő szervezetek tevékenységében fedezhető fel. A javaslatok többségében azonban szintúgy felfedezhetőek ennek az orientációnak nyomai, amennyiben már kevésbé lépnek túl tudatosan ezeken a korlátokon.

Így pl. a szervezeti tevékenység formalizálásának elemeivel harcolva többen úgyszintén formális változtatásokban látják a problémák megoldását. A szervezeti döntésmechanizmust vizsgálva rámutattak annak egyoldalúságára, s a megoldást többek között az alternatív előterjesztések, az alternatívák szerepének növelésében látták.¹⁷ A végrehajtásra orientált tevékenységgel azonban jól megfér az alternatív döntéselemek jelenléte, különösen olyan formális módon, ahogyan ezt eddig szorgalmazták. *Az alternatív előterjesztések bármekkora számban fordulnak elő a szervezeti döntéshozatalban, s bár kedvező orientáció esetén lényeges demokratizáló funkciót tölthetnek be, az alapvető kérdésekre mégsem adhatnak kielégítő választ.*

A közéleti viszonyok szempontjából a végrehajtásra orientált szervezeti tevékenység egyik legjellemzőbb megnyilvánulása a *formális elemek hangsúlyozása*. Kifejeződik ez többek között abban, hogy a közéleti aktivitás mértékének és intenzitásának jellemzését olyan „jól mérhető” tényezők segítségével mérik, mint a megjelenés és felszólalás bizonyos alkalmakkor. A megjelenések és felszólalások száma természetesen nem elhanyagolható, de alapvető értékelési kritériumként nem alkalmazható.¹⁸ A részvétel külsődleges formái alapján

¹⁶ Vö. pl. Laky Teréz: A lakosság véleménye a városfejlesztési döntésekről. Felmérés egy alföldi városban. Szociológia 1974/3.

¹⁷ Vö.: Kolosi Tamás—Szabó Béla hiv. mű, valamint az „Alternatívák szerepe a tanácsi döntésekben” c. összefoglalója. Állam és Igazgatás 1973/9.

¹⁸ Lásd pl. Bihari Mihály: A politikai magatartás megítélésének kérdéséhez. Hiv. mű Bélléy László—Kulcsár László: Közélet az új lakótelepeken. Társadalmi Szemle, 1974/1. Néhány eset arra is mutat, hogy a tanácsi szervezet a lakótelepen még tagjaival szemben is érvényesíti ezt a szemléletet. Újpalotán pl. a tanácstagok munkájának értéke-

történő minősítés, amely társadalmi jellemzőit, annak belsővé válásának folyamatát figyelmen kívül hagyja, vezethet el az olyan megnyilvánulásokhoz, amelyek pl. a lakótelepi „közéleti aktivitást” egyszerű százalékos arányban mérik és kifejezhetőnek tartják.

Ennek az orientáltságnak formalizmus-preferáltságából további jellegzetességek is fakadnak. Így például a szervezeteknek az a törekvése, hogy a lehetőségekhez képest konfliktusoktól, feszültségektől mentes, nyugodt „közéletet” biztosítson. A problémamentességnek, mint értéknek elfogadása, mindkét lakótelepen megtalálható. Kelenföldön ez lényegében könnyebben elérhető a szervezet számára, mivel az ottani megállapodottabb viszonyok erre kedvező lehetőséget biztosítottak. Újpalota esetében erről már korántsem beszélhetünk. A beköltözések és a belakás időszakában ugyanis szükségszerűen több feszültség, probléma adódik, ami megmozgatja az embereket, hiszen mindennapi életük legfontosabb mozzanataival áll közvetlen kapcsolatban. Tulajdonképpen a közéleti viszonyokat irányító-alakító szervezeteknek ezt a nagyobb aktivitási hajlandóságot kellene megragadniuk, s a későbbiekben is fenntartaniuk. Ehelyett azonban Újpalotán is azt tapasztaltuk, hogy bizonyos mértékig éppen az a cél, hogy lecsillapítsák ezt a mozgékonyt, s a nyugodtabb, a korábban megszokott aktivitási pályákra irányítsák. Ez a nyugodt és megszokott meder azonban a formális elemek előtérbe kerülését eredményezi.

„A nyugodt közélet” kialakulását elősegítő szervezeti orientáció további sajátossága, hogy gyakran hivatkozik a közélet „*megtervezhetőségének*” *lehetőségére*. Hangsúlyozva a szervezet felelősségét és hozzáértését, „tehermentesíteni” akarja a lakosságot attól a feladattól, hogy tevékenyen részt vegyen lakókörnyezetének alakításában, közösségi és közéleti viszonyainak formálásában.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a legutóbbi időben komoly előrelépés történt ezen a területen. A XV. ker. Tanács határozatban deklarálta a „nyílt várospolitika” elvét, s hangsúlyozottan kiemelte a lakosság tájékoztatását és részvételének fontosságát a tanácsi tevékenységben.

E koncepció elfogadása óta (1974) viszonylag rövid idő telt el, s így annak megvalósulását még nem értékelhetjük. Mindenesetre úgy tűnik, hogy ez a határozat jó néhány ponton lehetőséget nyújt a szervezeti cselekvés reorientálására is. Helyesen figyelmeztet a koncepció többek között arra is, hogy *helytelen az a törekvés, amely a lakosság tájékoztatását, részvételét csupán az adott terület fejlesztési kérdéseiben véli indokoltnak.*

A végrehajtásra orientáltság kapcsolatban van a bizonyos fókig elterjedt szemlélettel is, amely a lakótelepeket „*alvóvárosoknak*” minősíti. Ha végiggondoljuk e nézet alapján levonható következtetéseket, rögtön látni

lését annak alapján végezték el, hogy hány tanácsülésen jelent meg a tanácsstag, ill. hányan jelentek meg beszámolóin. Vö.: A XV. ker. Tanács 1970. február 26. ülésének jegyzőkönyve. (A tanácstagi munka hatékonyságának tapasztalatai.)

fogjuk, hogy elfogadása impliciten tulajdonképpen azt rejti magában, hogy a lakótelepi szervezetek tevékenységében az igazgatási funkciók ellátására kell csak koncentrálni, hiszen a közélet és közösségi élet formálására egy alvóvárosban nincs lehetőség, illetőleg nincs is rá szükség. Ebben az értelemben csak olyan konfliktusok keletkezhetnek és csak olyanokra kell odafigyelni, amelyek igazgatási tevékenységgel, hatósági jogkörben megoldhatók. Ez a nézet továbbá igen alkalmas arra, hogy a lakosság passzivitását, közömbösségét szinte „vis maior” szintű okra vezesse vissza, amely ellen alig lehet tenni valamit.

A legutóbbi időkben a lakótelepi közösségi élet és közélet egyik fontos szerveződési csomópontjaivá kétségkívül a megreformált lakóbizottságok válhatnak. Azzal, hogy megszabadultak sok hatósági jellegű feladat ellátásától, tevékenységük alapvető irányultsága sokkal közelebb került a közösségi és közéleti viszonyokhoz. Az 1973-as reform többek között azt a célt szolgálta, hogy a lakóbizottságok *öntevékeny társadalmi érdekképviselői szervé váljanak*. Bár működésükről még nagyon kevés megalapozott következtetést lehet levonni, a szervezeti oreintáció keretében mégis foglalkoznunk kell vele, mivel az új szabályozás és az azt követő szervezeti ajánlások, értelmezések sajátos példáját nyújtják a sok tekintetben megrögződött hibás szemlélet továbbélésének a már megváltozott viszonyok között.

Nyilvánvaló, hogy a lakóbizottságok működésére vonatkozó szabályzat (Budapest Fővárosi Tanács 1973. évi 3. sz. rendelet) leglényegesebb és egyben legnehezebben meghatározható része éppen az öntevékenységre és az érdekképviselőre vonatkozik. A lakóbizottságoknak a lakóterületen elfoglalt pozíciójában itt történt a leglényegesebb változás, s ennek alapján nyílik mód arra, hogy egy kedvező szervezeti orientáció esetén ezek a szervezetek a közélet és közösségi élet alakulásában valóban fontos szerepet játsszanak. Annál inkább figyelemre méltó tehát, hogy maga a jogszabály és az egyik első hivatalosnak tekinthető értelmezése¹⁹ ezekben a vonatkozásokban mennyire magán viseli a végrehajtásra orientált szemlélet vonásait. A rendelet 4. §-a az érdekképviselő fogalomkörében rendkívül kevés közéleti vonatkozást említ, ezek közül is a lakóközösség ellátási ügyei állnak az első helyen, s ide sorolja a lakóház állagvédelmét, a környezetvédelmet, a jogi felvilágosítást is.

A közéleti aktivitás fejlesztése feladat alatt a választások szervezésében való *közreműködést* és a politikai felvilágosító munkát tartalmazza a jogszabály. De további példákat is lehet sorolni. Egy helyütt van szó a feladatoknál kezdeményezésről, mégpedig olyan formában, hogy „esetenként kezdeményezik a társadalmi munkát”. Sokkal nagyobb arányban szerepelnek a „*közreműködik*”, „*tájékoztat*”, „*mozgósít*”, „*felvilágosít*” kifejezések. Kétségtelen mideznek nagyon fontos feladatok. Mégis úgy tűnik, hogy sajátos szemléletet is tükröznek,

¹⁹ A Budapesti lakóbizottságok zsebkönyve. Bp. 1974.

amelynek lényege az, hogy a lehetőségekhez képest kevés közösségi funkciót látnak el ezek a szervek, holott ezen a szinten komoly lehetőség nyílna a különböző közösségi tapasztalatok felhasználására és egy meghatározott keretek között mozgó, de mégiscsak öntevékeny közéleti funkcióellátás és érdekképviselet kibontakozására. *Ennek a rendeletben annál is inkább tükröződnie kellene, mert maga a reform is többek között azért volt szükséges, mert a tanácsi szervek tevékenysége túlzottan a szervezeti jellegű feladatok felé terelte a lakóbizottságok működését, amelyben korábban is rendkívül sok formális elem és ennek alapján jelentkező passzivitás volt tapasztalható.*²⁰

A végrehajtásra orientált tevékenység vázolt sajátosságai alapján úgy véljük, nyilvánvaló, hogy lényegében a legfontosabb hiányossága abban rejlik, hogy nem teszi lehetővé kellő mértékben a különböző közéleti és közösségi tapasztalatok, a sajátos érdekek kifejeződését, konfrontálódását, a szervezeti tevékenységben való megjelenését. Ezzel közvetlenül is gátolja a közösségek kialakulását a lakótelepen, viszont hozzájárul a „passzivitás” kialakulásához. Másfelől viszont sajátos érdekek hordozója és kifejezője, amelyeket sok esetben közérdekként deklarál, illetőleg fenntartja azt a jogot, hogy meghatározza az adott terület vonatkozásában releváns közérdeket.

A fent jelzett hiányosságok kiküszöbölésének módját, s egyben a lakótelepi közélet szerveződésének, gyorsabb fejlődésének kulcsát a szervezeti tevékenység reorientációjában látjuk.

Itt újból hangsúlyozni szeretnénk, hogy ez nemcsak „nevelési” feladatot jelent, hanem elsősorban a szervezetek belső tevékenységének, kapcsolatainak, egyes területeinek újraszabályozását, összhangban azzal a céllal, amit a tanácsok vonatkozásában az 1971. évi I. tv. (tanácstörvény) úgy határoz meg, hogy „szélesedjék a nép állandó, tevékeny közreműködése a tanácsi feladatok meghatározásában, végrehajtásában és ellenőrzésében; fokozódjék a tanácsok felelőssége, önállósága . . .”

A hatékonyabb és fejlődőképesebb orientációtípust a *konfliktusra orientált* típusnak nevezhetjük. A konfliktus szót itt nem a köznapi értelemben kell érteni; jelen esetben az *egyes társadalmi csoportok eltérő és sajátos érdekei alapján szerveződött közéleti és közösségi tapasztalatok folyamatos konfrontációját, eltűnését és megújulását foglalja magában*. A szervezeti tevékenységnek ez az orientációja, s ennek alapján szervezett információs és döntési rendszere biztosítja a társadalmi környezet változásainak megismerését és a változásokhoz való rugalmas alkalmazkodást — így egyben a változások hatékony befolyásolását, formálását is. *A konfliktusra való orientáltság gátolja a formális elemek túlzott elbőrlését*, igen nagy aktivitást követel a társadalmi részvétel kérdésében, de ehhez lehetőségeket is biztosít, a közéleti aktivitást pedig *tartalmi* jegyek alapján

²⁰ Vö.: Dr. Kiss György: A lakóbizottságok helye, szerepe és feladatai. Állam és Igazgatás 1973/9.

ítéli meg. Legfontosabb jellemzője azonban mégis az, hogy *hatékonyan ösztönözheti a közéleti tapasztalatok belsővé, szokássá válásának lassú és igen bonyolult folyamatát*, többek között úgy is, hogy *ésszerű és a közösségi, közéleti viszonyoknak megfelelő funkciómegosztást alkalmaz*, figyelembe véve a munkahelyi és a lakóhelyi közélet összefonódásának és viszonylagos megosztottságának jellemzőit is. A szervezeti cselekvés ilyen irányú reorientációjának elsősorban Újpalotán tapasztalhattuk bizonyos jeleit, elsősorban ami a kezdeményezés elismertetését jelenti, de a jelenlegi viszonyok arra mutatnak, hogy a reorientációnak ez a folyamata ma még meglehetősen lassú és bizonytalan folyamatként jelentkezik, ami nem kis mértékben tudható be annak, hogy *a végrehajtásra való orientáció egyes jellemzői sokszor újratermelődnek és konzerválódnak a lakótelep szervezeti viszonyaiban*.

A szervezett közélet modelljének módosított vázlata három helyen tartalmaz változásokat a korábbihoz képest. A kerületi lakóbizottsági vezetőség helyzetében több ok miatt is szükségesnek láttuk eltérni a jelenlegi helyzettől. A lakóbizottságok érdekképviselési és öntevékeny jellegének úgy véljük jobban megfelel a tanáccsal mint testülettel való szoros kapcsolat, hiszen *nem elsősorban igazgatási tevékenység ellátására hozták létre*. A lakótelepeken a jelenlegi gyakorlat azt is mutatja, hogy a lakóbizottságok koordinálását és irányítását az alsó szinteken jórészt a tanácstagok látják el. A VB-től való függés megszüntetése már csak azért is indokolt, mert gyakorlati tevékenységük során sokszor éppen a VB szakigazgatási szervével állnak szemben, ez pedig megnehezítené az érdekek érvényesítését, a kezdeményezést. Szükségesnek látszik továbbá választóközrizenként egy, a lakóbizottságokat „középszinten” összefogó szerv működése, amely nemcsak koordinálja az alá tartozó lakóbizottságok működését is — (ami jelenleg egyáltalán nincs, vagy esetlegesen létezik) —, hanem a tanácstag megfelelő partner-szervének is bizonyulhat. Úgy véljük, ezekkel a változásokkal jobban kidomborítható a lakóbizottságok fontos közösségi viszonyokat formáló és közéleti szerepköre, nagyobb lehetőség nyílna a kezdeményezések és az érdekképviselések alkalmazására. Mint ahogyan a lakóbizottságok tevékenységét sem lehet elkülönítve szemlélni a tanácsi szervezet tevékenységétől, úgy általánosságban is nagy jelentőséget kapna a közélet szerveződésein, a közéleti tevékenységben az a törekvés, hogy az adott lakótelepi körzetekben működő — a közélet szempontjából jelentős szerepet vállaló — szervezetek *egységes területi beosztásban* működjenek, mégpedig olyan területi beosztás alapján, amely biztosítja az adott körzet bizonyos szintű funkcionális elkülönültségét is.

2. A szervezett közélet személyi bázisa

Az előzőek során már utaltunk arra, hogy a lakótelepi közélet alakulása szempontjából alapvető fontosságú a szervezeti tevékenység hatékonysága, s ez pedig nagymértékben összefügg a szervezett aktívahálózat működésével. Ennek különösen akkor van jelentősége, ha szem előtt tartjuk azt, hogy a szervezet hatékony működése nagymértékben függ attól, hogy milyen érintkezési formákat alakít ki és használ, s hogyan reagál a társadalmi környezetében bekövetkezett változásokra.

A végrehajtásra orientált szervezeti tevékenység a lakóterületen dolgozó aktívának a szervezethez való viszonyát, s abban elfoglalt helyzetét is tulajdonképpen egyoldalúan fogja fel — „meghosszabított kezeit” látja benne, s munkájukban egyrészt a konkrét feladatok végrehajtását, a célok megvalósítását szolgáló szervező, mozgósító tevékenységet szorgalmazza, másrészt pedig a hálózatot a kétirányú információ-áramlás egyik legfontosabb, ha nem kizárólagos csatornájaként értékeli. A konfliktusra orientált szervezeti cselekvés szerint a szervezet aktívái, tagjai amellet, hogy ebben az esetben is ellátnak ellenőrző, szervező, irányító funkciókat, elsősorban a társadalmi környezet érdekkonfliktusainak a szervezetbe való bevitelét garantálják²¹ és segítik annak tudatosulását, megjelenését a lakóközösségben éppúgy, mint a szervezetben, továbbá közreműködnek azok szabályozásában és megoldásában. Az előbbi esetben az aktívahálózat többször indokolatlanul (már ugyanis a szervezeti normák alapján indokolatlanul, szociológiailag nagyon is indokoltan) szembe kerülhet a szervezet apparátusával, különösen azokban az esetekben, amikor az mintegy felettes szervként létezik számukra, a jogi szabályozással tulajdonképpen ellentétben. Mind a XV., mind pedig a XI. kerület tanácstagjai szóvá tették pl. hogy a VB „idézet” őket, s nem vagy nem kielégítően válaszol interpellációikra, közvetve hozzájárulva ezzel a tanácstag és a választók közötti kapcsolat megromlásához, formálissá válásához. A konfliktusra orientált szervezeti cselekvés szintén nem zárja ki az ellentéteket, a nézetkülönbségeket, de nem is tekinti a választott testület tagjait egyszerűen társadalmi aktivistáknak, inkább megfelelő lehetőségekkel rendelkező partnerként kezeli őket.

Mindentől függetlenül azonban, bármilyen orientációt juttat kifejezésre tevékenysége során a szervezet, a lakótelepi közéleti viszonyok szerveződésében, alakulásában az aktívahálózat szerepe és jelentősége igen nagy.

²¹ Ebben az értelemben a tanácstagok pl. egyáltalán nem tekinthetők laikusoknak. A laikus elemet, amelyet sokszor a szakértői elemmel szoktak szembeállítani, itt inkább a szervezeti apparátus képviselheti, hiszen a társadalmi környezet változásai, a különböző feszültségek, érdekkonfliktusok megjelenítése, reprezentálása egy szervezetben elsősorban az aktívahálózat tevékenységén keresztül valósul meg. Elgondolkoztató továbbá az is, hogy szociológiai szempontból mennyire jogosult egyáltalán a laikus és az ún. szakértői elem mechanikus elkülönítése, merev szembeállítása, amely felfogás pl. a közigazgatási szervezetekben meglehetősen eluralkodott. Valószínű pedig, hogy ez a formálisnak tűnő problémamegközelítés az államigazgatási és társadalmi szervezetek esetében a legkevésbé tartható.

Az aktívahálózat összetételét vizsgálva nem az a döntő kérdés, bár az is fontos, hogy a lakosság által választott aktívák társadalmi összetétele mennyire követi a lakótelep társadalmi összetételét, vagyis jelenlétüknek megfelelően vannak-e reprezentálva az egyes társadalmi rétegek, csoportok, hanem az, hogy az összetételt milyen szervezeti elvárások, normák és más körülmények alakítják döntő mértékben. Joggal feltételezhető ugyanis, hogy az összetétel nem véletlenül alakult úgy, ahogyan alakult, hanem abban bizonyos törvényszerűségek figyelhetők meg.

Részletesebb vizsgálat alá a következőkben három közéleti pozíciót veszünk: a tanácstag, a lakóbizottsági felelős (LBF) és a lakóbizottsági elnök (LBE). Ezzel a három pozícióval azonban tulajdonképpen átfogjuk a lakótelepi pártalap-szervezetek tagsága legaktívabbnak minősíthető részét is. A három közéleti pozíció egy igen lényeges kérdésben különbözik egymástól, ami összetételük egy-egy sajátosságát is nagymértékben befolyásolja. Ez pedig az, hogy milyen erősségű és részletességű normatív előírások kötődnek az egyes pozíciókhoz. Ebből a szempontból kétségtől a tanácstag esetében beszélhetünk részletesebb előírásokról, amelyeket főként a választójogi törvény és a tanácstörvényt tartalmaz, de nem elhanyagolhatók az egyes választások során megfogalmazott pártajánlások, előírások sem. A másik két pozíció esetében formálisan csak igen elvont, általános előírások vannak érvényben (pl. „feddhetelen állampolgár”²²). Ezek ellenére azonban úgy tűnik, hogy itt is működnek bizonyos elvárások, amelyeket szükségszerűen a párt és a tanácsai szervezet képvisel. Egy ilyen elvárás lehet pl. a politikai meggyőződés, hovatartozás, megbízhatóság, amely pl. kifejezésre juthat a párttagsági viszonyban is. A párttagok arányát vizsgálva az egyes pozíciókban azonban kitűnik, hogy ez az elvárás valószínűleg nem egyforma erősséggel hat az egyes pozíciók betöltésekor.

2. sz. tábla

A párttagok aránya az egyes közéleti pozíciókban a két lakótelepen %-ban

	Tanácstag	Lakóbiz. felelős	Lakóbiz. elnök
Újpalota	61	48	42
Kelenföld	48	55	32

A szervezett közéleti pozíciók hierarchiáján lefelé haladva a politikai megbízhatóság, a párttagság mint követelmény²³, egyre kevésbé van közvetlenül, formálisan is jelen. Ezek az adatok is mutatják, hogy az LBF pozíciója az igazi kulcs-

²² Budapest Fővárosi Tanácsának 3/1973. sz. rendelete a lakóbizottságok szervezéséről, választásáról és működéséről. 8. §. (1) bek.

²³ Ez persze nem normatív követelmény, jogi szempontból nem, de szociológiai szempontból értékelhető.

pozíció a lakóbizottság helyi szervezetében. Erre utal egyébként az a körülmény is, hogy ezeket az embereket nem közvetlenül a lakók választják, hanem a szervezetek ajánlásai alapján a lakóbizottságok elnökei²⁴.

A két lakótelepen a tanácsstagok, lakóbizottsági felelősök és elnökök foglalkozás, ill. társadalmi rétegbe való tartozás szerinti összetételét vizsgálva, a következőket tapasztalhattuk (az 1973-as választások utáni helyzet):

3. sz. tábla

Az újpalotai és a kelenföldi tanácsstagok, lakóbizottsági felelősök és elnökök foglalkozás szerinti összetétele %-ban

	Újpalota			Kelenföld		
	Tanácsstag	LBF	LBE	tanácsstag	LBF	LBE
Munkás	33	29	31	24	10	18
Vezető és értelm.	17	6	12	43	25	18
Alkalmazott	50	45	42	14	25	23
Nyugdíjas, háztartásbeli	0	20	15	19	40	41
Összesen:	100	100	100	100	100	100

Az adatok a két lakótelep eltérő társadalmi struktúrájának jellegzetességeit tükrözik. Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy míg Kelenföldön a vezetők és értelmiségiek adják a tanácsstagok csaknem felét, addig Újpalotán ilyen nagyságrendben nem a munkások, hanem az alkalmazottak, a túlnyomórészt adminisztratív munkát végző emberek szerepelnek.

Az LBF pozíció összetétele már egészen más sajátosságokat követ. Mindkét lakótelepen csökkent e pozícióban a munkások részaránya, de csökkent a vezetők és értelmiségieké is.

Az alkalmazotti réteg további nagyarányú részesedése Újpalotán jelzi azt, hogy a szervezet kikre támaszkodik, kiket tud aktivizálni egy ilyen, a jelenlegi struktúrában fontosnak mondható funkcióba. Jellemző továbbá az is, hogy mindkét lakótelepen, de különösen Kelenföldön az LBF-k nagy számban kerülnek ki a nyugdíjasok közül.

Az alsóbb szintű közéleti pozíciók betöltésekor a szervezetek Kelenföldön egyébként is nagymértékben támaszkodnak a nyugdíjasokra (Újpalotára ez nem jellemző), s feltehetően ez lehet az egyik tápláló ereje annak a sokat hangoztatott nézetnek, hogy a lakótelepeken igazában véve, csak a nyugdíjasok aktivizálhatók.

Ha a közéleti pozíciók hierarchiájában eggyel lejjebb szállunk, a lakóbizottsági elnökök összetételét figyelve, a már említett sajátosságok továbbra is jellemzőek maradnak.

²⁴ Az 1973-as lakóbizottsági rendelet 21. § (2) és (3) bek.

A szervezett aktívahálózat jelentős hányada Újpalotán minden pozícióban az alkalmazottak köré koncentrálódik, s kisebb arányban ugyan, de más rétegnél határozottabban vannak jelen a munkások is.

Ezzel szemben Kelenföldön a tanácstag és a másik két pozíció az összetétel szempontjából élesen kettéválik, s amíg a *tanácsstagok körében* (a legrepresentatívabb választott közéleti pozíció) a *vezető és értelmiségiek még saját részükhöz képest* is túlrepresentáltak, addig, a lakóbizottsági szervezetekben olyan nagymértékű alulrepresentáltsággal találkozhatunk, ami úgy véljük, hogy nem lehet a véletlen műve. Ugyanakkor *jelentős mértékben megugrik a nyugdíjasok részvételi aránya*, ami a kelenföldi szervezeti tevékenység sajátos helyzetének egyik jellemző mutatójává válik.

A szervezett aktívahálózat értékelésénél találkozhattunk olyan nézetekkel is, amelyek a formális közéleti pozíciókat elfoglaló embereket *azonosították a lakótelepi aktív népelességgel.*

Vizsgálatunk egyik hipotézise az volt, hogy a szervezett aktívahálózaton kívül, vagy bizonyos kapcsolatban azzal, *mindkét lakótelepen létezik egy nem formálisan működő aktív csoport* is²⁵, amely a lakótelepi személyes kapcsolatok és kommunikáció alapján szerveződik, s amely összetételében is jelentősen eltér a szervezeti aktív csoporttól, már csak azért is, mert ebben a körben kevésbé érvényesülnek, kevésbé jöhetnek számításba a kétségtelenül ható szervezeti elvárások, követelmények. A nem szervezett aktív csoporthoz az ún. „hóladba” mintavételi útján jutottunk el;²⁶ azaz megkértük az embereket, hogy nevezzenek meg olyan embert lakótelepi környezetükben, akit közügyekben mozgóknak, aktívnak és tájékozottnak tartanak.

Adataink bizonyították egy ilyen csoport létezését, amely ha nem is minden esetben független a szervezeti aktívák csoportjától, mégis azoktól relatíve elkülönülve tevékenykedik.

A két típusú aktívahálózat kapcsolatának erősségét az alábbi tábla szemlélteti, lényegében azt mutatva, hogy a lakosság által aktívként megjelölt csoport milyen szervezeti viszonyokkal jellemezhető.

4. sz. tábla

*Az aktívként jellemzett csoport és a lakóterületi szervezeti tagság
%-ban*

	Nem tag	Tag	Tag tiszttséggel	Összesen
Újpalota (N = 44)	48	27	25	100
Kelenföld (N = 38)	53	10	37	100

²⁵ Számos külföldi szociológiai vizsgálat mellett magyar kutatások eredményei is valószínűsítették ezt a hipotézist. Lásd. pl. Angelusz Róbert—Váradi László: Kisvárosi közélet, 1970. In: Az információtól a közéletig. Kossuth, 1973.

²⁶ Módszertani leírását lásd: Leo A. Goodman: Snowball sampling. Annals of Mathematical Statistics 1962/3. 148—171.

Mindkét lakótelepen a csoport egyik fele kötődik valamilyen lakótelepi szervezethez, s Kelenföld esetében ezek többsége valamilyen tisztséggel, funkcióval is rendelkezik, míg a csoport másik fele formálisan kívül áll minden lakóterületi szervezeten. Jellemző viszont, hogy *a lakosság által megjelölt aktív csoport mindkét lakótelepen erősebben kötődik a munkahelyi szervezetekhez; mind-össze egynegyed részük nem tagja egyetlen egy munkahelyi szervezetnek sem.*

Különösen fontos számunkra a nem szervezett aktív csoport foglalkozás szerinti összetételének vizsgálata.

Megtudhatjuk egyrészt azt, hogy a lakótelepeken milyen szociális összetétel nyújt kedvező alapot a közösségi tevékenység többé-kevésbé spontán kialakulására, másrészt mód nyílik arra is, hogy nyomon kövessük, milyen irányokban módosítják ezek a viszonyok a szervezett aktívák körére jellemzőnek mutatkozott társadalmi összetételt.

5. sz. tábla

A lakosság által kiválasztott aktív csoport foglalkozás szerinti összetétele %-ban

	Újpalota	Eltérés a lakóhelyi összetételtől	Kelenföld	Eltérés a lakóhelyi összetételtől
Munkás	36	-11	18	-15
Vezetők és értelm.	28	+14	46	+19
Alkalmazottak	10	-11	18	-6
Nyugdíjas, háztartás-beli	26	+8	18	+2
Összesen:	100	0	100	0

Úgy tűnik, hogy míg Újpalotán egymás mellett létezik egy munkás és egy szellemi dolgozókból álló aktív csoport, addig Kelenföldön ezt a „mozgatóerőt” lényegében a szellemi dolgozók jelentik. Látható másfelől az is, hogy a nyugdíjasok aktivitása jórészt csak a szervezeti tevékenység formális minősítéséből ered, maguk a lakosok ezt kevésbé érzékelik.

A későbbiekben még visszatérünk a nem szervezett aktív csoportba tartozó emberek lakótelepi helyzetének sajátosságaira. Annyit azonban már most is meg kell jegyeznünk, s erre érdemes figyelni: ez a csoport a lakótelepi közösségi viszonyok formálódásának folyamatában is aktív szerepet játszhat, fontos funkciót tölthet be, s ezt a lakótelepi szervezetek nem hagyhatják figyelmen kívül, csak annak a veszélynek egyidejű vállalásával, hogy saját tevékenységük hatékonyságát csökkentik.

IV. Részvétel és aktivitás

A közéleti aktivitás jelenségét vizsgáló szociológiai kutatások központi kategóriája a részvétel fogalom alá sűrítendő tevékenységek, magatartások voltak. Ez érthető is, hiszen a közéleti aktivitás lényegében a közéletben való részvétel jelenségét foglalja magában. Az empirikus kutatások tapasztalatai azonban megmutatták, hogy az aktivitás és maga a részvétel fogalma is meglehetősen bonyolult és bizonytalan fogalom. Ahogyan problémát jelent az aktivitás esetében a fogalom leszűkítése és az aktivitás – passzivitás ellentétpár felállítása, valamint az az előítélet, mely az aktivitást elve pozitív, a passzivitást eleve negatív értelemben tárgyalja,²⁷ ugyanúgy hamis következtetések levonásához vezethet a részvétel fogalmának differenciálatlan használata, vagy azonosítása a felszínen jelentkező formális jegyekkel. Korábban nagyrészt figyelmen kívül hagyták azt a tényt, miszerint a szervezeti tevékenység orientációja és a társadalmi környezethez való viszonya a részvétel kereteit, lehetőségeit és konkrét formáit is meghatározza, más szóval az előbbiek ismeretében viszonylag pontosan következtetni lehet a részvétel tartalmára és formáira éppúgy, mint annak értékelésére, egyes elemeinek elterjedésére. A szervezeti tevékenység végrehajtásra orientált típusa a részvétel felszínes és formális elemeinek előtérbe helyezésével és erőltetésével juthat el például arra a pontra, hogy ideális helyzetként, célkitűzésként a mindenki részvételének jelen viszonyok között irreális követelményét fogalmazza meg. Mindkét lakótelepen találkoztunk ilyen törekvésekkel, amelyek pl. abban fejeződtek ki, hogy minden választó vegyen részt a jelölógyűléseken, más fórumokon stb.²⁸ Ez a felfogás azonban éppen azért tarthatatlan, mert a közügyekben való részvételt, a közéleti aktivitást meglehetősen leszűkítve értelmezi. A közéletben való részvétel ugyanis nem jelenthet mást, mint az adott lakótelep közéleti viszonyainak alakításában való részvételt, amelynek csak egyik vonatkozása a szervezeti tevékenység elemeivel való formális kapcsolat.

A közéleti viszonyok alakításában, formálásában való részvétel lehetősége azonban nem egyforma mértékben adott a lakótelepeken élők számára. A lehetőségek egyrészt különböznek aszerint, hogy milyen mértékben léteznek a lakótelepen reális közösségek, hiszen a demokratikus és hatékony közéleti viszonyokban a szervezeti tevékenység nem közéleti emberekre, hanem közéletet élő közösségekre támaszkodik. A lakótelepi viszonyok konkrét elemzése kimutatta,

²⁷ Erről részletesebben lásd: Bihari Mihály hiv. mű.

²⁸ Ezek az elgondolások sok esetben az antik polisz politikai viszonyait, „közéletét” tekintik mércének. Nem felejthetjük el azonban, hogy a közvetlen és teljes részvétel még azok között a körülmények között sem volt mindig problémamentes. Már Arisztotelész is rámutatott e problémákra, amikor Solon törvényeit elemezve így írt: „Látván pedig, hogy a városban gyakori a viszály, s a polgárok közül egyesek közömbösségből szeretik a dolgokat hagyni úgy, ahogyan maguktól mennek, külön törvényt hozott ezek ellen, hogy — aki a városban támadt belviszály esetén nem áll fegyverével egyik fél mellé sem, polgárjogaitól megfosztassék és a közösségből kizárassék.” Az athéni állam. Bp. 1954. 31. p.

hogyan a részvétel lehetősége társadalmi rétegenként is eltérő mértékben áll rendelkezésre. A kedvezőbb pozícióval rendelkező csoportok, akik a lakótelepi állami és társadalmi szervezetek tevékenységével szorosabb kapcsolatot tartanak, a közéleti viszonyok más vonatkozásában is előnyösebb helyzetet foglalnak el, ugyanakkor viszont a kedvezőtlenebb pozíció más területeken is hátrányosabb helyzettel jár együtt.

A lehetőségek egyenlőtlenségét és a kedvezőbb pozícióban levő csoportok azonosítását oly módon kíséreltük megközelíteni, hogy a lakók értékelése alapján behatároltuk és elkülönítettük az ún. lakótelepi nem szervezett „aktív” csoportot. E csoport összetételének egyik sajátossága éppen az, hogy fele részben olyan emberekből áll, akik valamelyik lakótelepi szervezet tagságához tartoznak (legtöbb esetben a lakóbizottságok tagjairól és tisztségviselőiről van szó), másrészt viszont olyan emberekből tevődik össze, akik kívülállnak a lakótelepi formális szervezeti viszonyokon. Mindezekből világosan kitűnik, hogy az aktív népeiséget nem lehet azonosítani a szervezetek tagságával. A lakótelepen működő állami és társadalmi szervezetek nem hagyhatják figyelmen kívül azt, hogy saját tagságukon kívül létezik egy olyan, a szervezeti tevékenységhez mindenféleképpen kevésbé kötődő csoport, amely a közéleti viszonyok alakulásának folyamatában aktív és jelentős szerepet játszhat, különösen abban az esetben, ha a szervezeti tevékenység előzőekben vázolt reorientációjának folyamata ehhez kedvező adottságokat biztosít.

A lakótelepek közéleti viszonyainak elemzésekor a szervezeti tevékenységből és annak jellemző orientációs mintáiból indultunk ki. A következőkben a közéleti aktivitásnak is két olyan mozzanatát körvonalazzuk, amelyek szorosan összefüggenek az orientációval, illetőleg a szervezeti orientáció általunk jellemzett sajátosságaival. Egyrészt megvizsgáljuk azt, hogy a két lakótelepen mi jellemzi a szervezeti tevékenység elemeihez való kapcsolódást a lakosság és az aktív csoport vonatkozásában, s itt külön foglalkozunk a szervezetre való „rászorultság” kérdésével, másrészt kitérünk arra, hogy a részvételi lehetőségek milyen mértékben erősítik, illetőleg gátolják a lakótelepen élők aktivitási hajlandóságát.

A szervezet és a lakosság közötti kapcsolat²⁹, amely sok esetben a szervezetnek a területen dolgozó képviselőjével való kapcsolatot jelenti, nem csupán a közéleti aktivitás egy elemének jelzőjeként fogható fel, illetve nem minden esetben így értékelhető, hiszen a kapcsolatok formálódásában közrejátszik az is, hogy maguk a lakók mindennapi problémáik szorító gyűrűjében mennyire vannak rászorulva a szervezetre, annak szolgáltatásaira, illetve mennyire érzik

²⁹ A szervezeti tevékenységgel való kapcsolatot vizsgálatunk során a lakosság oldaláról közelítettük meg. Más irányú megközelítést alkalmazott pl. Laky Teréz, a VIII. ker.-re vonatkozó kutatásban. Vö.: Laky Teréz: A tanácstagok kapcsolatai. Bp. 1971. Államigazgatás a valóságban. ELTE.

ezt a rászorultságot. Bizonyos jelek, mint pl. az, hogy a választási jelölőgyűléseken rendkívül gyakran kerülnek szóba a mindennapos problémák, hiányosságok, arra mutatnak, hogy a szervezeti kapcsolatok jelentős része ilyen indíttatású. Különös erősséggel jelentkezhet ez a tényező a lakótelepeken a beköltözések időszakában, amikor fokozottan és koncentráltan jelentkeznek a lakás és a lakókörnyezet hiányosságai. Mindezek ellenére adataink azt mutatták, hogy mindkét lakótelepen a lakóknak mintegy egyötöde vette csak fel a kapcsolatot valamilyen szervezettel a lakótelepet érintő kérdésben, míg az aktív csoportok tagjainak mintegy kétharmada rendelkezett ilyen kapcsolatokkal.

A szervezeti tevékenységgel való kapcsolat, mint a közéleti aktivitás egyik lehetséges tényezőjének alakulása azonban nemcsak a lakosságnak a szervezetek felé irányuló orientációjában fejeződik ki (melynek természetesen sokféle indító okai lehetségesek, s mindamellett ez a jelenség inkább a lakóterületi közösségek szerveződésének folyamatára és ezen keresztül csak közvetetten utal a közéleti aktivitásra), hanem abban is, hogy a szervezet mennyire igyekszik konkrét eszközökkel is tevékenységi körébe vonni a lakókat.

Ha az orientációban meglehetősen egyenlőtlenségeket figyelhettünk meg, úgy még inkább aránytalan elosztást mutat a szervezettől kiinduló kapcsolatfelvétel. A szervezetek megbízásai is többé-kevésbé ugyanazt a kört érintik, amely egyébként is fokozottabban orientálódik a szervezeti tevékenységgel való kapcsolatfelvétel felé. A vizsgálat adatai szerint a lakóknak csak mintegy egytizede, míg az aktív csoportnak több mint hattizede kapott a lakótelepi szervezetektől valamilyen megbízást.

A szervezeti tevékenységgel való kapcsolat indikátorait egy mutatószámban összevonva³⁰ adataink jól érzékeltetik azt, hogy mindkét lakótelepen e típusú kapcsolat is csak a lakosság igen szűk körére jellemző.

6. sz. tábla

A lakótelepi szervezeti tevékenységgel való kapcsolat alakulása

A kapcsolat intenzitása	Újpalota		Kelenföld	
	lakosság	aktív csoport	lakosság	aktív csoport
Magas	5	45	4	59
Közepes	15	29	18	21
Alacsony	80	26	78	20
Összesen:	100 (N = 268)	100 (N = 44)	100 (N = 244)	100 (N = 38)

³⁰ Ezt az összevont mutatót olyan kérdésekre adott válaszok alapján képeztük, amelyek a szervezeti tevékenységgel való kapcsolat meglétére, gyakoriságára, rendszerességére utaltak, továbbá mérték az egyes közéleti fórumokon (jelölőgyűlés, lakóbizottsági ülés) való részvételt és az ott kifejtett tevékenységet (kezdeményezések, javaslatok, észrevételek, megbízások, teljesítések stb.). A mutató képzését, módszertani leírását l.: Béllay L. – Kulcsár L.: A közéleti-politikai viszonyok elemei az új lakótelepeken. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai Bp. 1975.

Mindenképpen az aktivitási és a részvételi lehetőségek aránytalanságának egyenlőtlen elosztásának jelzői ezek az adatok, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a szervezet felé történő orientáció által kiváltott konkrét tevékenység nem kizárólag közéleti motívumokon alapul. Fennállhat tehát a veszélye annak (különösen a végrehajtásra orientált szervezeti tevékenység elemeinek túlsúlyba kerülése esetén), hogy kialakul a funkcióhalmazó „aktívák” szűk csoportja, továbbá nehezen alakítható ki a lakosság szélesebb körére való támaszkodás, ami gátolja a közéleti tapasztalatok megszerzésének kialakulását, elterjedését, egyszóval ezek a körülmények sajátos módon újratermelik a már meglévő egyenlőtlenségeket.

A közéleti aktivitás azonban nem csak ezt az egy típusú kapcsolatot, s az abban való részvételt jelenti (sőt azt sem feltétlenül minden esetben); létezik a közösségi viszonyok fejlettségétől függően bizonyos szintű olyan aktivitási szféra, amely az eddiginél sokkal szélesebb körben jellemző a lakótelepi népesség lakóterületi tevékenységére. Korántsem akarjuk ezzel azt állítani, hogy a lakótelepeken nem tapasztalható közömbösség, érdektelenség, a közéleti tevékenységtől való elfordulás. Látnunk kell azonban, hogy a közéleti aktivitás, a közügyekben való részvétel bázisát csak az adott környezetben létező közösségi tapasztalatok jelenthetik.

E tapasztalatok kialakulása, elterjedése, valamint szokássá válása bonyolult társadalmi és politikai folyamatok függvénye, amelyek hasonlóképpen összetett közvetítő tényezők sorozatán keresztül töltik be meghatározó szerepüket a lakótelepi közösségek formálódásának folyamatában. Bár úgy tűnik, hogy a lakótelepeken hosszabb távon kedvezőbb irányú változásokról beszélhetünk, legalábbis több vonatkozásban adott e változás lehetősége, a jelenlegi helyzet egy meglehetősen kialakulatlan közösségi élet jellemvonásait mutatja.

Az aktivitásnak azt a szféráját, amelyre vizsgálatunk a továbbiakban irányul, *potenciális aktivitásnak* nevezzük, mivel a közösségi tapasztalatok egyes tudati elemeit követjük nyomon. Tulajdonképpen itt arra törekszünk, hogy feltérképezzük azokat a jellemző beállítottságokat, véleményeket, amelyekből következtethetünk a közösségi tapasztalatok kialakultságának szint-

7. sz. tábla

A potenciális aktivitás intenzitásának megoszlása

	Újpalota		Kelenföld	
	lakosság	aktív csoport	lakosság	aktív csoport
Magas	37	85	37	84
Közepes	52	11	50	16
Alacsony	11	4	13	0
Összesen:	100 (N = 268)	100 (N = 44)	100 (N = 247)	100 (N = 39)

jére, s így közvetve információkat nyerhetünk a közéleti aktivitás lehetőségeire is. Ezért csupán potenciális aktivitásról vagy aktivitási hajlandóságról beszélünk, figyelembe véve természetesen azt, hogy ez az aktivitási hajlandóság, ami lényegében a közösségi viszonyok alakításában, formálódásában való részvételre vonatkozik, nem egyszer s mindenkorra kialakult és mozdulatlan állapot, hanem sajátos fokozatokkal és fejlődési törvényszerűségekkel rendelkezik.

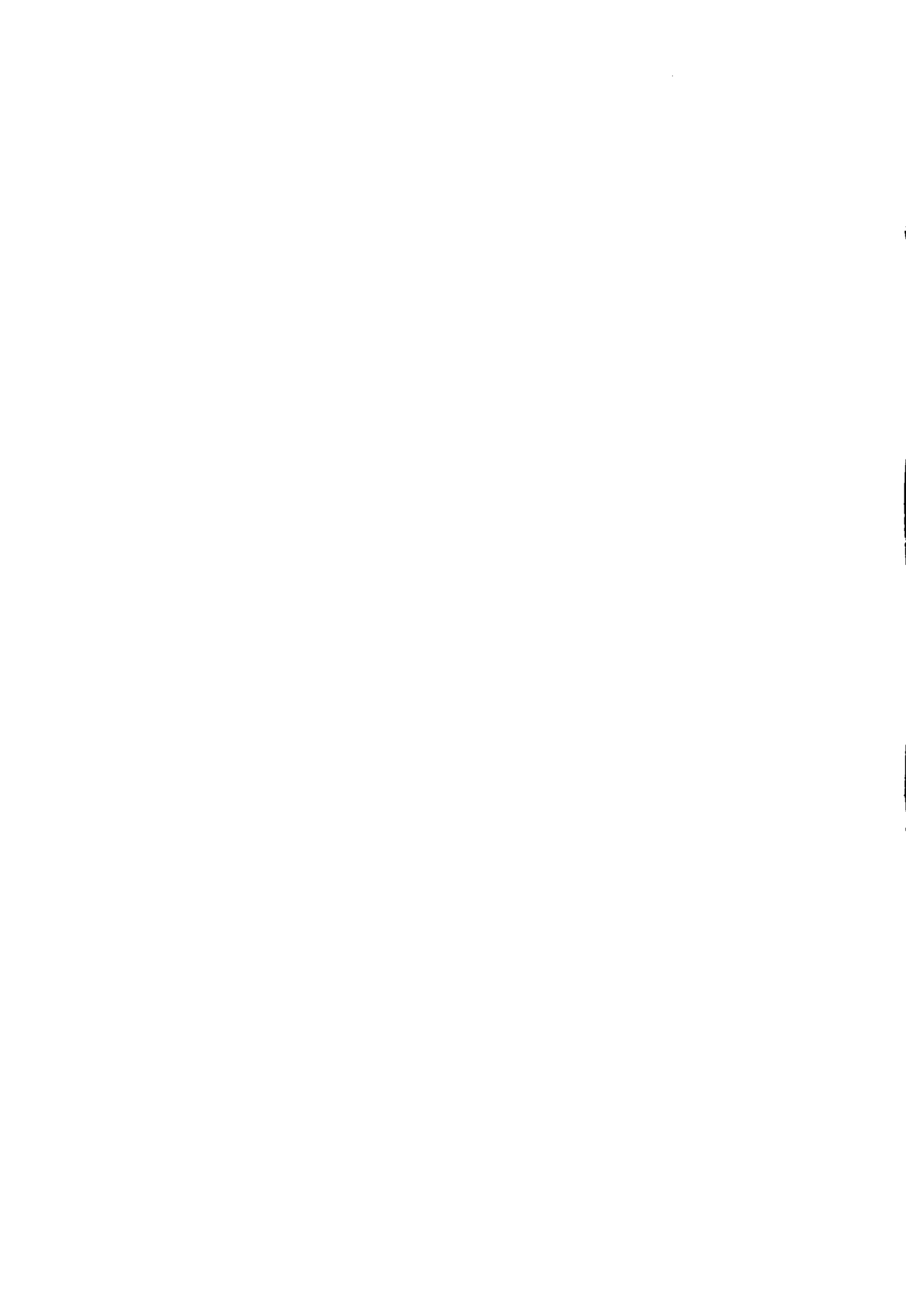
A potenciális aktivitás³¹ intenzitásának megoszlását tekintve megfigyelhetjük, hogy mindkét lakótelepen a lakosság többsége meglehetősen magas aktivitási hajlandósággal jellemezhető.

Figyelembe véve azonban azt, hogy a valóságban realizálódó aktivitás ennél lényegesen kisebb lehet (még egy optimális esetben is), összességében azt mondhatjuk, hogy a törekvés és a megelőző feltételek a közösségi tapasztalatok megszerzésére a lakótelepi népesség csak kisebbik hányadában van határozottan jelen. Ez a kör még így is jóval nagyobb annál, amelyet sokszor deklarálnak.

Az aktív csoport potenciális aktivitásának megoszlása természetesen egészen más jellemzőket mutat, s ez ott válik érdekessé, amikor azt tapasztalhatjuk, hogy jellegében azonos a szervezeti tevékenységgel való kapcsolat intenzitásának görbéjével. A lakosság esetében azonban e két görbe ellentétes tendenciákat tükröz és határozottan metszi egymást. Lényegében ez egybevág előző feltevéseinkkel, ugyanis azt mutatja, hogy a szervezeti tevékenység orientációja, valamint az általa nyújtott lehetőségek sok esetben nem elérhetők a lakótelepi népesség nagy része számára, s nem segíti elő a közösségi és közéleti tapasztalatok megszerzését, elterjedését. Ebből azonban nem kívánt feszültségek és konfliktusok származhatnak, amelyek feloldásának érdekében a lakótelepekre jellemző közösségi és közéleti viszonyoknak lényeges változáson kell keresztülmenniük.

³¹ A potenciális aktivitás intenzitását mérő mutatót a lakótelepi ügyek iránti érdeklődés, a közös problémák tudatosulása, érzékelése, e problémákról való közös kommunikációs hajlandóság és a közös problémák megoldásában való részvétel igényének együttes értékelése útján alakítottuk ki. Részletesebben e mutató képzését, módszerét lásd Bélléy László – Kulcsár László: A közéleti-politikai viszonyok elemei az új lakótelepeken. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványa, Bp. 1975.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. IV. 2. — Terjedelem: 28,7. (A/5) ív
76.3026 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

A IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának három éves tevékenysége (1973—1975)	1
<i>Kulcsár Kálmán</i> : A társadalmi tervezés és a jogi szabályozás	19
<i>Peschka Vilmos</i> : Gazdasági-társadalmi viszonyok és jogszabály	35
<i>Czizmadia Andor</i> : A polgári államépítés Deák Ferenc politikai nézeteiben	83
A „Világ gazdaság fejlődési tendenciái, különös tekintettel a magyar gazdaságpolitika és tervezés szempontjaira” című tárcaszintű főirány helyzetéről	123
<i>Sárközy Tamás—Sólyom László</i> : Az állami vállalat a fejlett tőkés államokban	135
<i>Varga Károly</i> : Tudományos pályafutás — tudományos hatékonyság	215
<i>Vékás Lajos</i> : Társadalmi tulajdon és szerződés rendszer	231
<i>Sajó András—Székelyi Mária</i> : A bírói jogtudat értékelő elemeinek változása	269
<i>Bélley László—Kulcsár László</i> : A lakóhelyi közélet szociológiai problémái az új lakótelepeken	299

Megjelent: 1976. XI. 18.

Index: 26.264

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG - ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

X. kötet 3–4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

EÖRSI GYULA

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei, a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatóját, az Osztály előadó ülésén bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40, Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1361 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszköz-
lendő.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1051 Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

SZÁSZY ISTVÁN
1899—1976

NIZSALOVSKY ENDRE

A jogtudományi irodalom fórumain hivatott tollak mérték és mérik fel, mit szolgáltatott életében és szolgálat tovább immár lezárt életművével — és mit vesztett a tudomány alkotómunkája intenzív folytatása közben talán éppen egy nagy synthesis megteremtése előtt bekövetkezett eltávozásával.

Magam nem valamely szervezet, tudományág, munkaközösség vagy egyéb kollektíva képviselőjeként, hanem csupán mint 50 éven át volt, váratlanul magára maradt pályatárs és szerető barát kívánok róla szólni.

Alig másfél éve egy díszes fehér asztalnál ő szólt rólam nem takarékoskodva a szép színes szavakkal. Azóta a technikai forradalom fekete oldala szólt bele a kapcsolatunkba. A külső körülményekkel is reá emlékeztetve — Pierre Curie tragikus halálának 70. évfordulóján — elragadta tőlünk Szászy Istvánt.

A pályatársi kapcsolat közöttünk éppen egy fél évszázaddal ezelőtt akkor kezdődött, amikor az Igazságügyminisztériumba belépett. Engem már ott talált felejthetetlen Atyja oldalán, akinek már akkor olyan sokat köszönhettem.

Kapcsolatunk kollegialitásból barátsággá melegedését az jelezte, hogy a magántanári képesítés céljából megírt könyvének kéziratát, amelyet az államok közti utódlás elmélete címmel látott el, véleményt kérve átadta nekem. Ez igazán barátsággá azzal érlelte kapcsolatunkat, hogy én a kritikus megjegyzések, észlelések tapintatos elhallgatásának — hasonló esetekben sajnos nagyon gyakori — eszközét teljesen mellőztem, ő pedig az így közölt megjegyzéseimet nemcsak sértődöttség nélkül fogadta, de jórészt követte is.

Hogy ebben a műben a későbbi jeles tudós már teljes fegyverzetében jelent meg, azt egy alig néhány hetes epizóddal dokumentálhatom. Egy nagy reményekre jogosító kandidátusjelölt dolgozatának hivatalos bírálata során az előadottak kiegészítése érdekében egy nem jelentéktelen kérdésben ennek a műnek a közelebbi tanulmányozását ajánlottam.

Nem sokkal a magántanári habilitációját követte életpályájának az a fényes parabolikus ívelése az arab világ, az egyiptomi Vegyesbíróság felé, amellyel — akkor úgy véltem — pályatársi viszonyunk végleg megszakad. Hogy az ő tudósi pályája is tovább lendült a magasba, azt egy összefoglaló jellegű, imponáló francia nyelvű opus bizonyította.

Szinte azt mondhatnám: meglepetésemre mindez pályatársi kapcsolatunk újból szorosabbá válása felé vezetett. Az egyetemi tanári pályát többre becsülte az előtte megnyílt egyéb lehetőségeknél, mert több szabadságot adott — még abban a korban is — az önálló véleményalkotásra és az igazi meggyőződés vallására, mint egyéb életpályák.

A közös életpályán az egyetemünk is közössé csak a felszabadulás után vált. A felszabadulás ültette mellém tagként az Akadémia keretében is.

Ezután teljesedett ki igazán az utódlási elmélet nagy ígéréteinek mindezek nem csekély várakozását messze meghaladó méretű és értékű valóra-váltása, még pedig — miért hallgassuk el? — nem a legkönnyebb életkörülmények között. A kötelmi jog általános tanainak két kötetét illetékes akadémiai tényező emelte egy időszak jogtudományi termékeinek élére. De voltaképpen az 1938-ban megjelent, már említett egyiptomi műhöz csatlakoznak azután sorozatosan az angol nyelven is megjelenő hézagpótló sorozatos munkák, élükön a népi demokráciák nemzetközi magánjogával (1962). Ezt szinte hihetetlenül gyors tempóban követik a nemzetközi polgári eljárásjog, munkajog hatalmas kötetei. A kéziratban már szintén befejezett nemzetközi büntetőjog megjelenése sem várthat sokáig magára.

A büntetőjog területére lépés csak azt lephette meg, aki nem tudta, hogy a kiadási jogot már 40 évvel korábban megírta.

Az angol nyelven is a világhoz szóló hatalmas kötetek szerzőjétől még valami nem lephet meg mást, csak azt, aki nem ismerte eléggé. Az, hogy senkivel szemben sohasem érezte a fölényét, sőt megbecsülésének mindig igyekezett nagyon sok tanújelét adni.

Hátralevő életem ama napjaiból, amelyeken még munkának nevezhető tevékenységet fogok kifejtteni, egy sem fog eltelni anélkül, hogy fél évszázadon át a szeretet szálaival sohasem megzavartan hozzám kapcsolt munkatársamra ne gondolnék. Ott él a dolgozóasztalom mellett a könyvek sorozatában, amelyek nemcsak mindennapi munkaeszközeim, de bizonyosnak tartom, senki sem teszi jól, ha tárgyukhoz nyúl anélkül, hogy könyvein keresztül Szász Istvántól útbaigazítást, tanácsot kérne.

Törvények, egyezmények, konferenciák eredményei, egyesületi javaslatok, folyóirati cikkek, könyvek áradatai alkotják a piramisok millió kövéhez hasonló építő anyagát ezeknek a monumentális köteteknek. De mellettük megállva nem lehet Lucifer szavát sem elnémítani: „Nem érzed-e a lanyha szellemet. . . Vékonyka porréteg marad, hol elszáll. . . Pár évezred gúlaidat elássa, Homoktorlaszba temeti neved!

Korunk jellegzetességéeként az egész világot elöntő nyomtatott papíráradat a sivatagi por évezredes lerakódásának szerepét talán már egy évtized alatt képes betölteni.

Mit ér a fogadkozás, hogy drága barátunk eredményeit — amíg élünk — becsülni fogjuk? Mit ér ez az időmérlegen különösen tőlem?

Szászy István életművénél — különleges jellegénél fogva — másról, sokkal többről van szó. A nagy magyar jogtudósok közül nem soknak jutott osztályrészül az a symbolikus újjászületés, hogy legjelentősebb műüket egy szerény utód szerzőségük érintése nélkül korszerűsítette, a jogalkotás és jogtudomány új eredményeivel kiegészítve tárta a következő nemzedék elé. Konek, Zlinszky, Grossschmid és Magyary Géza részesültek ebben az elbánásban. Szászy István életműve jellegénél fogva ilyen elbánást igényel. A művek ismeretében nehéz elképzelni egyhamar valakit, aki a témakörök hatalmas anyagát képes lenne úgy a magáévé tenni, hogy jogosan teremtené egészen saját művet.

Az öröndetesen népes ifjú tudósgenerációban kell megkeresnünk azt a majdani korszerűsítőt, aki a megfelelő képességgel, a feladat nemessége felismerésével, de egyszersmind az ehhez nélkülözhetetlen önzetlenséggel is rendelkezik.

Lehet, hogy az újjászületés e folyamatára csak egy évtized múlva lesz szükség, de a felkészülés rá több évet igényel.

Erre az újjászületésre pedig nem Szászy Istvánnak, de a jogtudománynak lesz annak idején szüksége. Mert ő élete utolsó percéig és elévülhetetlenül mondhatta volna Ovidius-szal: „Vivam parsque mei multa superstes erit.” „Élni fogok, mert sok marad belőlem, ami nem mulandó”.

SZAKÉRTŐI VÉLEMÉNYEK A IX OSZTÁLY TERÜLETÉN MŰKÖDŐ AKADÉMIAI KUTATÓHELYEK 1972—1975. ÉVEKRE VONATKOZÓ KUTATÁSI BESZÁMOLÓIRÓL

A MTA IX. Osztálya 1976. februárjában megvizsgálta az Osztály tudományterületére eső akadémiai, valamint egyetemi kutatóhelyek kutatási beszámolóit az 1972—1975. évekre vonatkozóan. E kutatási beszámolók megvitatása szakértői vélemények alapján történt. A szakértőknek elsősorban a következő, a MTA Főtitkára által megfogalmazott kérdésekre kellett választ adniok:

1. A tudományok hazai és nemzetközi fejlődését tekintve kellő színvonalon folyik-e a kutatóhely tudományos tevékenysége?

2. A kutatóhely tudományos tevékenységének irányai megfelelnek-e a kutatóhely rendeltetészerű feladatkörének, profiljának?

3. Mennyiben követte a kutatóhely tudományos tevékenysége a kutatóhelyi középtávú tervet, s ha eltért attól, indokolt-e az eltérés? továbbá: hogyan teljesítette a kutatóhely a főirányok és más kiemelt témák körében kitűzött feladatokat, miként értékeli az e téren elért eredményeket?

4. Milyen hatékonysággal használta fel a kutatóhely a rendelkezésre álló kapacitást (gazdasági, tárgyi, személyi feltételek) a társadalmi szükségletek kielégítése, a tudományág fejlesztése, a kutatóhely foglalkoztatottsága és teljesítménye szempontjából?

5. Melyek a kutatóhely kiemelésre érdemes kutatási eredményei akár azok tudományos jelentősége, akár a gyakorlati felhasználhatóság, illetve alkalmazásba vétel szempontjából?

6. Milyen fogyatékoság, vagy hiba ismerhető fel a kutatóhely tudományos tevékenységében?

Az Osztály a szakértői véleményeket úgy ítélte meg, hogy azok érdemesek arra, hogy széles szakmai körök számára hozzáférhetőkké váljanak. Ezért elhatározta, hogy az akadémiai intézetek (kutatócsoportok) kutatótevékenységéről készített szakértői véleményeket az Osztály folyóiratában közzéteszi.

BOGNÁR JÓZSEF

Szakértői vélemény a Közgazdaságtudományi Intézet 1972—1975. évi beszámolójáról

A szakértői vélemény kialakítása és megformálása során különleges figyelmet fordítottam az alábbi tényezőkre:

a) A december 10-i osztályülés azon határozataira, amelyek a véleményezés során elsősorban tárgyalandó kérdések körét meghatározták. Az osztályülés ezen határozatait az osztályelnök hozzám intézett levelében (100.199/75/o.) meg is ismételte.

b) Arra a körülményre, hogy a két beszámolási időszak fordulóján a magyar népgazdaság helyzetében olyan változások következtek be, amelyek a közgazdasági kutatás súlypontjait is érintik.

c) A beszámoló jelentés elkészítésének időpontjában a Közgazdaságtudományi Intézetnek új igazgatója van, akinek a kutatás súlypontjait és módszereit az előttünk álló fejlődési időszak szükségleteinek és követelményeinek megfelelően kell kialakítania. Friss István akadémikusnak, az Intézet volt igazgatójának nagy érdeme, hogy olyan kutatói műhelyt alkotott, amely a folyamatosság szempontjainak szem előtt tartása mellett ezen — az élet és a kutatás törvényeivel összhangban álló — változásokra is képes.

d) A szakértői vélemény kialakítása és megformálása során az osztályülés által *közvetve* meghatározott szerkesztési elveket követtem; azaz elsősorban a feltett kérdésekre válaszoltam. A válasz során azonban — a dolog természeténél fogva — olyan problémákra is kitértem, amelyek a kérdőpontok között nem szerepelnek. A rendelkezésemre álló anyagok áttanulmányozása és a helyzet ismeretében ugyanis e problémákat fontosnak, vagy éppen nagyon lényegesnek ítélem.

1. A kutatómunka színvonalát — a hazai és nemzetközi követelmények figyelembevételével — mind tematikai, mind módszertani szempontból *magasnak és korszerűnek* tartom.

Hazai szempontból az Intézet kutatásai hatékonyan mozdítják elő
a) a szocialista közgazdaságtudomány elméleti, gyakorlati és módszertani fejlődését,

b) a gazdaságpolitikai döntések tudományos megalapozottságát.

Értékkitéletem kialakítása során a kutatási „végtermékek” valamennyi szokásos fajtáját és formáját (tudományos publikációk, szerződéses munkák, előterjesztések, illetve a döntést hozó szervek számára készített háttéranyagok) figyelembe vettem.

A kutatási központi (intézmények) jellemző *színvonalát* természetesen eltérő értékű művek fémjelzik. A kiemelkedők közül e helyen különösen a gazdaságirányítás új módszereit kialakító, a gazdasági egyensúly kérdéseivel foglalkozó, valamint a kapitalizmus egyes új jelenségeit elemző művekre szeretnék utalni. Az átlag alatt maradó kutatásokra a „Hiányosságokról” című fejezetben térek vissza. E helyen csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy a kiemelkedő tudományos teljesítmények nemcsak az Intézet és a magyar közgazdaságtudomány jóhírét öregbítik, hanem példát is jelentenek és iskolák kialakulásának alapjaivá is válhatnak. Nem is szólva arról, hogy az átlagot is ezek emelik magasabbra.

Szeretném — végül — hangsúlyozni, hogy a nemzetközi közgazdasági világban (mind a szocialistában, mind a tőkésben) a Közgazdaságtudományi Intézet munkáját magasra értékeli.

A magas színvonal fenntartása és fejlesztése érdekében nagy gondot kell a jövőben fordítani a második nemzedékváltás (70—50—30 évesek) kérdéseire, mert érzésem szerint ellenkező esetben 5—10 éven belül színvonalcsökkenés következhet be.

2. A kutatóhely tudományos tevékenységének irányai összhangban vannak profiljával és rendeltetésével. Az Intézetben nem folyik olyan kutatás, amelyet az profiljának megfelelően (közzétéve az 1973-as akadémiai almanachban) nem folytathatna. Problémát inkább az jelent, hogy folytat-e az Intézet kutatótevékenységet minden olyan kérdéskörben, amelyet hasonló kapacitással és feladatokkal rendelkező kutatóhelynek vizsgálnia kellene?

Ilyen kérdésfelvetés esetén a válasz már nem ennyire egyértelmű.

a) Jelentős tudományos érdeme az Intézet vezetésének, hogy négy-öt évvel ezelőtt a gazdaságpolitikai-kutatások jelentőségét felismerte és munkája középpontjába állította. A gazdaságpolitikában fedezte fel ugyanis az Intézet vezetése azon elméleti és gyakorlati ismeretek összefüggéseket, kölcsönös függőségeket, kapcsolati rendszereket, hatásmechanizmusokat és alternatívák nukleuszát, amely körül a népgazdasági terv — mint a társadalmi cselekvés összefogott, optimumra törekvő rendszere — felépíthető.

Másfelől azonban a gazdaságpolitikai kutatás választott időrendszere és ebből fakadó törekvései körül mintegy kétesztendei bizonytalanság keletkezett. A továbbiakban a kutatás tudományos értéküket tekintve igen jó tanulmányokat eredményezett, amelyek azonban „időrendszerükönél fogva” gazdaságtörténeti karaktert kaptak.

A szakértő véleménye szerint a gazdaságpolitika tudományos megalapozását inkább a *prognózisszerű* anyagok szolgálják, mint a gazdaságtörténeti elemzések.

b) Az ipargazdaságtani kérdések más akadémiai intézet kutatási profiljában szerepelnek. E tudományos munkamegosztást *adottnak* véve sem tapasztaltam azonban a múltban aktív törekvést arra, hogy a két intézmény kutatási programjait koordinálják. A gazdaságpolitika tudományos megalapozásának számos olyan összetevője van, amelyek az iparfejlődés és a gazdasági fejlődés igen szoros összhangját feltételezik. Feltehető, hogy a szoros együttműködés amelynek semmiféle szubjektív akadályja nincsen — jót tenne mindkét kutatóintézménynek.

c) Hiányzik az intézet kutatási programjából az a hatalmas problémakör, amely a gazdaság (a társadalom) és a természeti környezet új kapcsolatával függ össze. Ez egyrészt nem konjunkturális téma — noha kutatásának van bizonyos divatja —, másrészt a közgazdasági cél- és eszközrendszerét lényegesen érinti. (A gazdaságon kívüli értékek problémája és viszonya a gazdasághoz, a racionális gazdálkodás feltételrendszere, miután a levegő és a víz költségtenyezővé vált, a beruházások és a különböző iparágak egymáshoz viszonyított gazdaságossága, az ipari üzemek optimális méretei, a települési rendszer kérdései a természeti környezet új felfogásával kapcsolatban stb.)

A hazai közgazdaságtudomány egyelőre *passzív* ezekben a kérdésekben, ami — több okból — célszerűtlen és megengedhetetlen.

Tekintettel az említett témában rejlő problémák *fundamentális jellegére* az Intézetnek meg kell találnia a módot arra, hogy e problémakör adaptálását

és a kutatási eredmények magyar viszonyokra történő szellemi alkalmazását megoldja.

3. A kutatóhely tudományos tevékenysége általában követte a közép-távú tervet (lásd az 1973-as fehér könyvet). A kutatóhelyek konkrét tevékenysége során azonban nemcsak tervszerűsége, hanem *vállalkozókedvre és mozgékonyúságra* is szükség van. A külső világban végbemenő fundamentális változások ugyanis feltétlenül befolyásolják a kutatás *preferenciarendszerét*, hiszen egyrészt új problémák merülnek fel, másrészt az egyes közgazdasági tényezők súlya és jelentősége is változik (pozitív vagy negatív értelemben).

Az első kérdés megválaszolása során utaltam arra, hogy az Intézetnek programjába kellett volna vennie a gazdaság és a természeti környezet új viszonyával összefüggő kérdéseket, de ezt nem tette meg. Jó példa gyanánt kívánom viszont megemlíteni, hogy a *világgazdasági korszakváltással* összefüggő kérdések „menetközben” helyet kaptak a kutatásban. (Természetesen a korszakváltás azon aspektusai, amelyek a magyar gazdaság megváltozott helyzetével függenek össze. Lásd a beszámoló 69., 87., 94., 113., 153. lapján ismertett témákat stb.)

Ha a kutatási tervtől való eltérés a tudományban és a gyakorlatban jelentkező új körülményekkel és szükségletekkel összhangban történik; úgy a kutatási profil kibővítése nemcsak dicséretes vállalkozás, hanem a vezetés szelekciós képességének egyik lényeges bizonyítéka.

A főirány kutatásával kapcsolatban elért eredményekre már korábban történt utalás. A tanulmány — a témaválasztásból adódó korlátai ellenére — nemcsak igen értékes, hanem hasznos is, bár nem minden tanulmány tükrözi egyformán azokat az alternatívákat és döntéseket, amelyeket a vezetésnek egy új megoldásokat lehetővé tevő korszakban — ha nem akar mulasztást elkövetni — figyelembe kell vennie.

Az Intézet által újabban beterjesztett koncepcióval, amely a kutatást új alapokra helyezi, egyetértek.

E koncepciót a Közgazdaságtudományi Bizottság már megvitatta; ezért részletes ismertetését nem tartom szükségesnek.

4. A következő kérdés a rendelkezésre álló kapacitások felhasználásának *hatékonyására* vonatkozik. A hatékonyság az elért tudományos teljesítmények (eredmények) és a rendelkezésre álló erőforrások (szellemi és anyagi) közötti viszonyt jelenti. Az elért tudományos teljesítményeket viszont mind a társadalmi szükségletek, mind a tudományág belső fejlődése, mind a kutatóintézmény „foglalkoztatottsága” szempontjából értékelni kell. E három tényező (indikátor) külön elbírálása azért indokolt, mert az azokból deriválódó követelmények *időben és lehetőségekben* nem fedik egymást; ezért rangsorolásukra szükség van. (A szükségleteknél kisebb kapacitások felhasználása esetén preferenciákat kell megállapítani.)

A szakértő véleménye szerint viszonylag legjobban a *tudományág szükség-*

letei kerültek kielégítésre. Az így elért eredmények nem mindig estek egybe a társadalmi szükségletekkel, illetve a fundamentális társadalmi szükségletek egy része nem került kielégítésre, végül a kutatóhely, *mint egységes tudományos műhely jó* hatásfokkal működött.

E megállapítások jobb megérthetősége végett vegyük szemügyre azon *veszteségforrásokat*, amelyek a beszámolóból világosan megállapíthatók:

a) Számottevő idővesztés (2 esztendő) okozott a főirány körüli bizonytalanság. (Ebben a vonatkozásban nem vizsgáljuk azt, hogy az idővesztésért esetleg a felügyeleti szerveket is felelősség terheli.)

A 2 esztendő múltán rendelkezésre állt egy igen magas színvonalú tanulmány, amely azonban nem tekinthető a főirányban meghatározott célok megtestesülésének.

b) Az új alapon meghatározott főirány koordinációjában fennálló bizonytalanság egyrészt más intézményekkel való együttműködés kapcsán, másrészt az Intézeten belül. (186. l.)

c) Számottevő idővesztés okoztak olyan problémák, mint „a gazdasági növekedés kérdésében a csoport kutatási iránya körüli bizonytalankodás”, valamint „a gazdasági mechanizmus esetében a ténylegesen működő magyarországi mechanizmus jelentősebb továbbfejlesztésére fékezően ható bizonytalanság” (7. lap).

Az utóbbi esetben nyomatékosan szeretnék utalni arra, hogy helytelen a tudományos kutatás súlypontjait — amelyek egyrészt a társadalom hosszabbtávú szükségleteiből, másrészt a tudományos kutatás autonóm törvényeiből adódnak — annyira hozzáigazítani a ciklikus természetű politikai változásokhoz. A gazdaságirányítás kérdései a szocialista társadalomban, ha nem is mindig azonos előjellel, de mindig fel fognak merülni, mert azok megoldása nélkül nincs előrehaladás. Ha valaki e kérdések megoldása nélkül, vagy azok ellenére kívánna haladni, az úgy is kénytelen lesz — rosszabb feltételek között — visszatérni a helyes elgondolásokhoz. Ezt a kutatásnak mindig szem előtt kell tartania, különben még „kifutási ideje” sem lesz.

d) A kutatási tevékenység oly módon történő megszervezése, hogy intézeti kutatók távozása (6–7. lap), vagy külföldi munkavállalása (7. l.) esetén egyes témák kutatása teljesen megszűnik. Azt hiszem nem szorul bizonyításra, hogy ennek nem kellene így lennie.

Nyilvánvaló, hogy a team-rendszer alkalmazásának is vannak korlátai. Ennek tudatában is szeretnénk azonban utalni arra, hogy az ilyen jellegű veszteségektől mindenestre megóv.

e) Az a tudományos légkör (ez nemcsak az Intézet problémája), amelyben „a kutatók nagy többsége csak kész beszámolót kíván kollégáival megvitatni” (183. l.).

E tekintetben — a szakértő véleménye szerint — felelősség terheli azon felügyeleti szerveket, amelyek még egyetlen esetben sem léptek fel komolyan

a megfelelő tudományos morál kialakítása végett. Másfelől persze az is nyilvánvaló, hogy a kutatók egy része túlbecsüli az egyéni úton elérhető eredményeket, midőn a plágiumtól való félelme folytán lemond a közös kutatásban rejlő előnyök kiaknázásáról.

f) Az Intézet „egyéb kutatásai” (106—175. l.) címszó alatt szereplő kutatók egy részének teljes sikertelensége, amit — sajnos — csak 3—4 év múltán érzékelnek.

Feltehető, hogy megfelelő témaválasztás és erőteljesebb középszintű ellenőrzés esetén e veszteségforrás is csökkenthető lenne.

g) Végül társadalmi szempontból veszteségként kell elkönyvelni az olyan eseteket, midőn a rendelkezésre álló kutatási eredmények már lehetővé tennék a gyakorlat megjavítását, de a döntést hozó személyek, vagy szervek nem ismerik a szóbanforgó lehetőségeket.

A helyzet megjavítását az tenné lehetővé, ha a kutatók és a gyakorlati szakemberek több határozottsággal, szélesebbkörű konzultációk és esetleg az adaptáció tudományos és gyakorlati problémáinak sokoldalú megvizsgálásával keresnék az *érintkezési pontokat*. Erre szükség lenne a Közgazdaságtudományi Intézet, de az Országos Tervhivatal esetében is.

Összefoglalóan értékelve tehát a kutatás *hatékonyságával* összefüggő kérdéseket arra konkludálunk, hogy

a) Vannak *elkerülhetetlen* veszteségek, amelyek a tudományos kutatás *kockázati eleméből* fakadnak. Ilyennek ítéljük a főirány körüli vitát, egyes kutatók sikertelenségét, valamint a tudományos eredmények alkalmazása során jelentkező idő és energiaveszteséget.

Lényeges kérdés azonban az elkerülhetetlen veszteségek *nagyságrendje és minősége*, ami már az időtényezőt is magában foglalja.

Elismerve — a tudományos kutatás kockázati tényezője alapján — e veszteségek szükségszerű voltát, a szakértő utal arra, hogy nagyságrendileg és minőségileg e veszteségek nagyobbak az elkerülhetetlennél.

A főirány körül kibontakozott véleménykülönbség és vita — például — igen sok pozitív elemet tartalmazott, hiszen előmozdította egy újszerű feladat jobb megközelítését, de az ezzel kapcsolatos időveszteség viszonylag nagy, hiszen a koncepció tökéletesítése nem igényelt ennyi időt.

Érthető, ha a felvett fiatal munkatársak egy részéről kiderül, hogy képességeik nem elsősorban tudományos munkára predestinálják őket. E tapasztalat megérleléséhez szükséges idő mennyisége azonban nem független a téma kijelölésétől (a *kijelölés* szó a *témaválasztás* helyett arra utal, hogy a fiatal kutatót le kell beszélni arról, hogy túlságosan nagy témát válasszon), valamint az osztályvezetők irányító és ellenőrző tevékenységétől. Lehet, hogy egyes esetekben nem fiatal kutatókról van szó, akkor viszont miként lehetséges, hogy 3—4 év alatt derül ki, hogy valaki nem képes valamilyen téma kidolgozására?

A tudományos eredmények gyakorlati alkalmazása során feltétlenül keletkezhetnek veszteségek, de ezek nagyságrendje és minősége nem független attól, hogy mennyi erőfeszítést tesznek a tudományos kutatók az elmélet és gyakorlat közötti *érintkezési pontok* megtalálása érdekében.

b) Vannak azonban *elkerülhető veszteségek* is: ilyennek ítélem a beszámolóban szereplő (186. l.) „koordinációs bizonytalanságot”, a témák „megszűnését” a kutatók távozása esetén (6—7. l.), valamint a tanulmányok késői időpontban történő megvitatását (183. l.).

Ilyennek tekintem — amint erre a későbbiekben utalás történik — a tudományos bürokrácia felülről kiinduló elburjánzását is, ami túlterheli az *intézetek vezetését*, amelynek így kevesebb ideje marad a kutatás *tényleges irányításával* összefüggő kérdések elemzésére és megoldására.

5. A külön kiemelésre is érdemes kutatási eredmények közül *tudományos vonatkozásban* elsősorban Kornai János, Kornai—Martos és Erdős Péter műveit kell megemlítenem. Kornai János nemzetközileg is elismert kutatásai a gazdasági egyensúly és a szabályozási rendszerek (vegetatív szabályozás) körül koncentrálnak. Törekvései elsősorban arra irányulnak, hogy a különböző feltételrendszerekben működő gazdaságok számára a legkedvezőbb alternatívák kiválasztása a döntés rövid és hosszútávú konzekvenciáinak egyidejű figyelembevételével valósulhasson meg.

A tudományos eredmény és a gyakorlati használhatóság szempontjából egyaránt kiemelendők a gazdasági mechanizmus rendszerének továbbfejlesztésére irányuló kutatások (Nagy Tamás irányításával), amelyek bizonyos lelassulásuk ellenére (7. l.) árpolitikai és pénzügypolitikai kérdésekben ezen években is lényeges haladást értek el. Utalni kell ezenkívül a nemzetközi kereskedelem strukturális előrejelzése című, módszertani szempontból lényeges kutatási munkára, amelynek felhasználása során természetesen számos, a modellben nem szereplő tényezőt kell figyelembe venni. (Erre egyébként a jelentés is utal, 88—89. l.)

6. A *fogyatékoságok* kérdéséről lényegében a 4. pont megválaszolása során részletesen szóltam. E helyen inkább a fogyatékoságok csökkentésére irányuló *követelményrendszerre* szeretnék utalni (bár az osztályülés határozata, valamint a főtitkárhelyettes által adott szempontok túlzott mértékben választják el egymástól a múlt értékelését és a jövő feladatait).

a) Törekednie kell az intézetnek a más tudományos intézményekkel való kapcsolatok és koordinációs lehetőségek aktivizálására. Ilyen értelemben az intézet vezetésének *kezdeményeznie* kell, mert a koordináció szükségessége nem elsősorban a többi kutatóintézmény szempontjából merül fel.

b) Javítani kell az intézet belső szervezettségét a „kapacitások” jobb kihasználása végett.

(A 4. pontban részletesen kifejtésre került, hogy mit kell ezen követelményen érteni.)

c) Kezdeményezni kell a gyakorlattal való kapcsolatok megerősítését, akár olyan közös munkák és konzultációk formájában is, amelyek a legjobb kapcsolódási pontok megkeresésére irányulnak. Ez nehéz, de nem lehetetlen feladat az interdiszciplinaritás korszakában, midőn az eltérő nyelvet beszélő és különböző fogalmi körökkel dolgozó tudományágak között is teremthető kapcsolat. Ebben az esetben mindkét oldalon túlnyomóan közgazdászok ülnek.

d) A felső szerveknek csökkenteniük kell a tudományos bürokrácia azon formáit, amelyek a felső szervek közötti aktív koordináció és kooperáció hiányából adódnak.

Az intézeteket természetesen számos felügyeleti szerv számoltathatja be, de miért nem lehet ennek valamilyen racionális fajtáját megtalálni?

Napjainkban — például — terveket és tervbeszámolókat az alábbi szervek vitatnak meg: Közgazdaságtudományi Bizottság, IX. Osztály, Főtitkárság, Elnökség, esetleg a Társadalomtudományi Tanács; kiemelt témák esetében pedig a KB egyes Bizottságai vagy Munkaközösségei.

Nem lehetne-e pl. a négy akadémiai beszámolóból egyet csinálni, ha a jelentést egy olyan Témafelügyeleti Bizottság tárgyalná, amely az itt felsorolt szervek delegált képviselőiből tevődne össze?

Az ülések és viták ilyen „átfésülését” tekintené a szakértő — többek között — a felső szervek munkája közötti aktív koordinációnak és kooperációnak.

A felső szervek közötti együttműködés és a bürokratikus terhelés csökkentésére irányuló állandó kezdeményezés hiánya esetén nem lehet a tudományos kutatók és az intézeti vezetők túlterhelését csökkenteni. Közismert azonban, hogy a túlterhelés szükségszerűen az alkotó képességek kifáradására; azaz alacsonyabb határfokú vagy rutinmunkára vezet.

A MTA Közgazdaságtudományi Intézete ma már fennállásának harmadik évtizedében jár. E több, mint 20 esztendő alatt az Intézet — amelynek munkájához később más kutatóintézetek és a Közgazdaságtudományi Egyetem is felzárkóztak — igen nagy munkát végzett

a marxista közgazdaságtudomány fejlesztésében,

a világ közgazdaságtudományában jelentkező új kutatási módszerek adaptálásában és a hazai szükségletekre történő alkalmazásában,

előmozdította annak a gazdaságpolitikai disciplinának a fejlődését, amelynek létrejöttét a dogmatizmus gátolta,

hozzájárult az új kutatásszervezési módszerek meghonosodásához.

E munka során olyan szellemi-tudományos központtá vált, amely kiváló kutatók és oktatók fejlődését biztosította.

Az elmúlt évtizedek tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a hazai közgazdaságtudományt egyrészt ezen *műhelyek*, másrészt a *nagy kollektív vállalkozások* (gazdasági mechanizmus, új külgazdasági stratégia kialakítása, a távlati tervezés stb.) fejlesztették.

A kollektív vállalkozások előnye abban rejlik, hogy azok megvalósításában elméleti és gyakorlati szakemberek, valamint a politikai struktúrák képviselői is közreműködnek. A nagy vállalkozások befejeződése után azonban a kutatás hatása a gyakorlatra nem képes állandósulni, nem folyamatos.

A mai nehéz közgazdasági helyzetben jelentős tartalékok szabadíthatók fel abban az esetben, ha e hatást és kölcsönhatást sikerül folyamatossá tenni.

A Közgazdaságtudományi Intézetnek nagy szerepe és felelőssége van e cél elérésében.

A feladat rendkívül nehéz; hiszen a világgazdasági folyamatok felgyorsulása parancsolóan írja elő a hazai gazdasági cselekvés felgyorsítását is.

Felgyorsított cselekvés felgyorsított kutatást kívánna, de a kutatás belső mozgástörvényei és alkotás folyamatai korlátokat szabnak e követelmény érvényesülésének. Ezért nagy jelentősége lesz minden olyan új, vagy megújított módszernek, amelynek révén a tudomány gyorsabban képes válaszolni a külvilág impulzusaira. Ennek érdekében a kutatást szervezni kell; de ez nem szervezés a szervezésért, hanem a rendelkezésre álló szellemi erők koncentrálása a legfontosabb feladatok megvalósításáért. A tudomány hatásának felgyorsítását jelenti az is, ha *prognózisokat* ad, cselekvési alternatívákat dolgoz ki és résztvesz azok megvalósításában.

A szakértő őszintén hiszi és reméli, hogy a magyar közgazdaságtudomány és annak a nagy családján belül az MTA Közgazdaságtudományi Intézete képes lesz hozzájárni azokhoz a nagyon bonyolult feladatokhoz, amelyeket a felgyorsult és átalakult gazdaság és politika állít elénk.

BEREND T. IVÁN

Észrevételek a MTA Közgazdaságtudományi Intézetének 1972—1975. évi beszámolójáról

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete a jelentésből is kitűnően, igen eredményes, magas tudományos szinten folytatott, s nemzetközileg is nagy értékű tudományos-kutatási periódust zárt az 1972—75 közötti négy éves tervperiódussal.

Az Intézet jelentékeny tudományos kapacitását jól osztotta be a kiemelt, s ezzel valamely gyakorlati közgazdasági feladathoz közvetlenül is kapcsolódó, valamint az „egyéb”, s ezek sorában részben alapkutatási témák között. A kutatásokat általában a tudományos tervnek megfelelően végezték, attól voltak ugyan eltérések is, de ezek a munka jellegéből adódóan részben elkerülhetetlenek. Kiemelhető, hogy társadalomtudományi kutatóhelyek között figyelemre méltóan nagyfokú tervszerűségről, számos, a tervidőszakban megkezdett és be is fejezett témáról nyerhetünk képet, vagyis a kutatások szem-

pontjából nagyon is rövidnek ítélni négy éves periódusban viszonylag kevés volt a „csúszás”, halasztás. Az Intézet egészére a szerteágazó, nagy volumenű, eredményes munka volt a jellemző.

Kiemelhető, hogy a folytatott kutatások igen nagy hányada kapcsolódott kiemelt kutatási főirányhoz, illetve témához, ezeken belül is nagy számmal a gazdaságpolitika és külgazdaság rendkívül aktuális problémaköréhez. Ebből a szempontból külön említést érdemel „A gazdaságpolitika alapkérdései, az 1957—60-as időszak gazdaságpolitikájának átfogó vizsgálata” c., Friss István akadémikus vezette csoportos kutatás. Miután itt kiemelt témáról és érdekes új kezdeményezésről volt szó, érdemes lenne e beszámolóban külön figyelmet fordítani a kutatás eredményeire. Ettől azonban mégis eltekinthetünk, hiszen e munkát felkért opponenseként véleményemet részletesen is kifejtettem már. Ennek során jeleztem, hogy rendkívül fontosnak tartom gazdaságpolitikánk tanulságainak feltárására és ezzel jelen és jövő gazdaságpolitikájának tudományosabb megalapozására a csoport által végzett gazdaságtörténeti vizsgálatokat. Nyilvánvaló, hogy megfelelő történeti aspektus nélkül a kutatás címében jelzett feladat valóban nem oldható meg. Azt is szükséges talán megismételnem, hogy a választott rövid időszak (1957—60) annak ellenére, hogy a jelentől viszonylag távolabb esik és látszólag nagyon esetleges négy év gazdaságpolitikai problémáit ragadja meg, mégis komoly hozzájárulás lehet a jelen gazdaságpolitikájának megértéséhez, hiszen rendkívül fontos, egy egész történelmi szakasz születési pillanatát ragadja meg. Az pedig régi igazság, hogy egy-egy korszak valódi természetrajzát legjobban a születés pillanatában lehet megérteni. Ugyanakkor opponensi jelentésemben azt is részletesen kifejtettem, hogy kizártnak tartom a téma egyoldalú gazdaságtörténeti megközelítését, anélkül, hogy a gazdaságpolitikánk tanulságainak, tennivalóinak aspektusából ne kerüljön sor olyan vizsgálatokra, melyek például a gazdaságpolitikai döntések mechanizmusát, intézményrendszerét tárnák fel, melyek az elméleti felismerési szint és a gyakorlati gazdaságpolitikában való realizálás ellentmondásait vizsgálnák, melyek beható tanulmányozásnak vetnék alá a gazdasági mechanizmus és a gazdaságpolitika összefüggését stb. Éppen ezért, bármennyire is értékes kutatások folytak az említett munkacsoport keretében, a megközelítés módja kétségkívül egyoldalúnak tekinthető. Ezt támasztja alá két módszertani gyengeség is. Az első: a rövid korszakra vonatkozó kutatási „mélyfúrás” bármennyire is fontos pillanatot ragad meg, mégsem tudja maradéktalanul pótolni a hosszú történelmi korszak nagyívű elemzését, ami akár a gazdaságpolitika tisztán történeti elemzése esetén is nélkülözhetetlen, hiszen számos olyan folyamatra világíthat rá, amit rövid periódusra irányuló kutatás semmiképpen sem mutathat fel. Ezt a módszerbeli lehetőséget azonban a témaválasztás önmagában kizárta. Nem így áll a helyzet a másikkal, az összehasonlító vizsgálati módszerrel, amely rövid periódusra vonatkozó kutatás esetén is alkalmazható lett volna. A kutatások konkrét gyakorlata azonban

az összehasonlító igényt kikapcsolta, s csupán egy-egy tanulmányban villant fel néhány összehasonlító utalást. Enélkül pedig nemcsak a konkrét események valóságos mozgató rugóinak felismerése szenved csorbát, hanem az általános következtetések levonása is bizonytalanabbá válik. Mindezek ellenére a megkezdett kutatómunkát fontosnak, folytatásra feltétlenül érdemesnek ítélem.

Figyelmet érdemel, hogy az előbb jelzett sajátos gazdaságpolitikai vizsgálatok mellett milyen sokirányú munka folyt gazdaságpolitikai kérdéskörökben, azokon is belül a felhalmozási-, foglalkoztatási-, életszínvonal- és árpolitika, valamint az agrárpolitika területén és a külgazdasági politika, illetve KGST téma keretében.

Ezek a kutatások — több esetben a beszámolón túl a publikációkban is kifejezésre jutó eredmények ismeretében is állíthatom — rendkívül aktuálisak, több esetben igen magas színvonalúak voltak és jól kapcsolódtak a gyakorlati közgazdasági munkákhoz. Kiemelem, hogy az Intézet munkatársai kutatásaikat nem kis számban éppen központi gazdaságvezetési intézményeink, az MSZMP különböző bizottságai és nem utolsósorban az Országos Tervhivatal munkájához kapcsolódva végezték. Az elméleti és gyakorlati munka összekapcsolására tehát komoly figyelmet fordított az Intézet vezetése, illetve munkatársai.

Ugyancsak kiemelhetőnek tartom, hogy néhány esetben korszerű csoportos kutatási tevékenységet szerveztek, amikor egy-egy vezető munkatárs irányításával több kutató részvételével együttes munkával vizsgálták a kijelölt témát. Ez néha azonban csak önálló munkák egyetlen közös keretbe illesztése formájában realizálódott, de így is a társadalomtudományi kooperáció fontos módszertani eredményeinek, vagy kísérleteinek tekinthetők.

Igen fontos eredménynek tekintem a Kovács János vezette témacsoport kutatásait a foglalkoztatáspolitikai témájában.

Eredményeiben még kevésbé mérhető, de nagyon pozitív, hogy az agrárpolitika kérdéseit sok irányból, több kutató is vizsgálja. Önmagukban a témák mind érdekesek és fontosak, kár, hogy ez esetben még a formai összekapcsolás lehetőségei sem alakultak ki.

Nagy jelentőségű volt és fontos gyakorlati következményekkel is járt a Hoch Róbert vezette életszínvonalpolitikai kutatás, illetve az e témakörbe vágó más vizsgálatok, beleértve a személyi jövedelmek és jövedelemelosztás kérdéseit is.

Volumenét tekintve viszonylag kevesebb történt az „egyéb” kutatások területén. Az ebbe a csoportba sorolt kutatások irányát, vagy határozottabb jellegét is nehéz meghatározni, hiszen *túlzottan is sokfelé ágazó* munkálatokról volt szó, s inkább olyan benyomást szűrhet le a külső szemlélő, hogy a munkatársak egyéni érdeklődése szerinti véletlen eredménye volt a kutatások ezen csoportja. Ez azonban egyáltalán nem zárja ki, hogy rendkívül fontos és jelentős munkák születtek ebben a csoportban is. Érdekes módszertani kísérlet volt

például Rimler Juditnak a gazdasági fejlődés matematikai-statisztikai módszerekkel végzett vizsgálata. Bár újszerűbb eredményeket ez nem hozott — ez esetben sem csak a beszámoló, hanem korábbi, felkért opponensi ismereteim alapján mondhatom — kvantitatív eszközökkel támasztott alá, s egészített ki eddigi ismereteket. Nagyon üdvözölhető Gelei Anna „Az andesi integráció növekedésméleti elemzése” c. munkája, mely hazánkban elhanyagolt, de nagyon fontos témát tárgyal.

Az Intézetben végzett kutatások sorában kiemelkedik a Kornai János vezette témacsoport által megindított munkálat „A piac és más szabályozási mechanizmusok néhány elméleti és gyakorlati problémája”, valamint a Nagy Tamás vezette munkacsoportnak a gazdasági mechanizmusok összehasonlító vizsgálatára vonatkozó munkája. Kár, hogy az utóbbi munkálat lendülete különböző, a jelentésben felsorolt okokból megtört.

E két utóbbi témacsoport egyébként közvetlenül kapcsolódik a kiemelt témák gondolatköréhez is.

Sajnálatos, hogy milyen kevés helyet kaptak az olyan jellegű elméleti-elmélettörténeti kutatások, mint Erdős Péteré a keynesizmusról vagy az inflációra vonatkozó — különböző megközelítésű — vizsgálatok. Ezek egyébként rendkívül fontos és jellegzetesen intézeti profilba vágó eredményekre vezettek.

Az Intézet által, húsz éves jubileuma alkalmából 1974 decemberében szervezett tudományos ülésszak egyébként az összes témákból jól reprezentálta az elmúlt évek tudományos kutatási eredményeit és közgazdaságtudományi közéletünk eseményévé válhatott.

Úgy vélem, mindezek nem csak az Intézet, de hazai közgazdaságtudományunk kiemelkedő útkereső lépéseit és érett tudományos eredményeit reprezentálják.

Mindezek ellenére indokoltnak tűnik annak megállapítása, hogy eddig, vagyis a most lezárt tervperiódusban sem sikerült elérni az intézeti erőik olyan *koncentrálását*, ami nem egyéni teljesítmények egymásmellettiségében biztosítja egy-egy *nagyobb témakör* kutatását. A kapacitások kihasználása sem lehetett ezért teljes. *Túl sok, túl szétaprózott munka* folyt az Intézetben, s a legtöbb esetben az egyes kutatók munkája — különálló témát is reprezentál. Ez alól csak egy-egy vállalkozás képezett kivételt, s ahhoz is többnyire fiatal munkatársak alkottak kutatócsoportot egy-egy tapasztalt kutató körül, nagyobb erőkoncentráció azonban úgyszólván csak a Friss akadémikus vezette kutatás volt, az is „végtermék” integrációs jelleggel.

Másik kritikai észrevételem arra vonatkozik, hogy a nagyon fontos gazdaságpolitikai és mechanizmus kutatások mellett *szegényesek az elméleti jellegű vizsgálatra fordított erők*. (Nem az egyes kutatók színvonala, hanem az e témakörben dolgozók létszáma és arányai tekintetében.) Az Intézetnek ugyanis az elméleti „alapkutatások” egyik bázisaként ezekre a témákra is nagyobb erőket kellene fordítani.

Úgy tűnik, hogy a gazdaságpolitikai és mechanizmus kutatások szorosabb tervezése, az Intézeten belüli kooperáció, közös vállalkozások hatékonyabb kialakítása nem csak javítja e munkák eredményességét, de egyben erőket is felszabadíthat.

Javasolni kell ugyanakkor a témák további szelekcióját, az egyéni érdeklődés alapján történő témaválasztás jobb, talán erélyesebb „mederbe terelését” (ami nem lenne azonos az ilyen témaválasztások kiküszöbölésével, de kevesebb nagyobb témakörhöz kapcsolhatná a munkatársakat).

Természetesen az ilyen átalakítás nem lehet radikális és egyik tervperiódusról a másikra végrehajtható. Az Intézet tervszerűsége — mint bevezetőmben is említettem — megítélésem szerint igen sokat fejlődött az elmúlt négy évben is, s a következő tervperiódus nyilván újabb előrehaladás lehetőségét biztosítja a jelzett célok elérésében.

SZITA JÁNOS

Szakértői vélemény az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének 1972—1975. évi beszámolójáról

I. Mielőtt az Intézet tevékenységének érdemi kérdéseivel foglalkoznék és részletekbe bocsátkoznék, fel kívánom hívni a figyelmet két olyan lényeges körülményre, amelyet az Intézet tevékenységének megítélésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni.

1. Az egyik azzal függ össze, hogy a Világgazdasági Kutató Intézet 1973 szeptemberében alakult. Ennek ellenére is megítélhető az 1972-től 1975-ig terjedő beszámolási időszakra vonatkozó tevékenység, de csak oly módon, ha figyelembe vesszük azt a szervezeti fejlődést, amely ezekben az években végbement.

A mai Intézet elődje az Afro-Ázsiai Kutató Központ volt. 1972 és 1973-as évekre vonatkozóan lényegében e Központ tevékenységét lehet vizsgálni és csak 1973 végétől a Világgazdasági Kutató Intézetét. Mivel e beszámoltatás célja mindenek előtt nem annyira a régebbi múlt, mint inkább a legújabb fejlődés és a jelenlegi helyzet értékelése, ezért véleményemben az 1972—1973-as időszakra részleteiben nem térek ki. Szeretném azonban aláhúzni, hogy az Afro-Ázsiai Kutató Központ tevékenységi köre már az említett két évben is szélesebb volt, mint amit akkori elnevezése takart. Szélesebb volt egyrészt abban az értelemben, hogy a fejlődő országok problémáival általánosságban is foglalkozott, a konkrét vizsgálatok nem csak az afrikai és ázsiai országokra terjedtek ki, hanem hasonló színvonalú kutató munka folyt a latin-amerikai országok vonatkozásában; ezen túlmenően pedig a központ foglalkozott a

fejlődő országokkal összefüggő általános kérdésekkel. Másrészt szélesebb volt a Központ tevékenységi köre annál, amit az elnevezés takart abban az értelemben is — előre látva az átfogó világgazdasági problémák feldolgozásának szükségességét —, hogy már ebben az időszakban is megkezdődött a fejlődő országok problematikáján túlmenő világgazdasági kutatómunka. A kutatómunka alatt nemcsak önálló tanulmányok készítését értem, hanem például annak a széles körű dokumentációs és tájékoztatási rendszer alapjainak lefektetését, amely később igen fontos szerepet töltött be a megalakuló Világgazdasági Kutató Intézet tevékenységének megalapozásában. Ezért az Afro-Ázsiai Kutató Központnak az 1972–1973. évi tevékenysége egyrészt hasznosnak és jelentősnek ítéelhető a fejlődő országok problematikájának feldolgozása szempontjából — ide értve Magyarországnak a fejlődő országokkal való kapcsolatait is —, másrészt felölelt bizonyos olyan tevékenységeket is, amelyek elősegítették a megalakuló Világgazdasági Kutató Intézet munkájának megalapozását.

1969-ben megalakult a Világgazdasági Tanács, amelynek elnöke, az akkori Afro-Ázsiai Kutató Központ, majd később a Világgazdasági Kutató Intézet igazgatója lett. A Tanács megalakításának célja egyrészt az volt, hogy összehangolja a különböző kutatóhelyeken folyó világgazdasági kutatásokat, másrészt e tevékenységével hathatósan segítse a gazdasági vezetést az időszerű világgazdasági problémák és összefüggések feltárásával. A Tanács kettős alárendeltséggel működik: beszámolási kötelezettséggel tartozik mind a Tudományos Akadémiának, mind a Kormány Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságának. Ehelyütt nem kívánok a Tanács tevékenységének részletes értékelésébe bocsátkozni, mert ez nem képezi e szakértői vélemény feladatát. Arra az összefüggésre azonban mégis rá kell mutatnom, hogy a Tanács a szóban forgó beszámolási időszak alatt figyelemre méltó segítséget nyújtott vezető állami szervek részére. Bár a Tanács tevékenysége nem tévesztendő össze a Világgazdasági Kutató Intézet munkájával, de a kettő nem is választható teljesen szét. A Tanács bizonyos szempontból szintén úgy tekinthető, mint a később megalakuló Világgazdasági Kutató Intézet előfutára és egyes vonatkozásokban a jelenlegi tevékenység előkészítője. Így például a Világgazdasági Tanács keretében (amely külön jelentős költségvetéssel rendelkezik) kerültek megoldásra olyan problémák, amelyek az Afro-Ázsiai Kutató Központnak feladatát egyáltalán nem képezték, illetve amelyekkel a Világgazdasági Kutató Intézet megalakulásakor még nem tudott megbirkózni, így különösen a szocialista országok gazdaságának elemzésével összefüggő kérdések. A Világgazdasági Tanács fennmaradt a Világgazdasági Kutató Intézet megalakítása után is, mindenek előtt azzal a céllal, hogy továbbra is koordinálja a különböző kutatóhelyeken folyó munkát. A VKI fejlődése során a szereposztás a Világgazdasági Tanács és a VKI között azonban több vonatkozásban változott. A változást egyrészt az jellemezte, hogy bizonyos olyan kutatásokat, amelyeket korábban a Világgazdasági Tanács szervezett, külön e célra megalakított teamek útján,

az utóbbi időben az Intézet egyre inkább saját erejéből is meg tudott oldani és a Világgazdasági Tanács kezdeti tevékenységének egy része áttolódott intézeti munkává. Ez különösen azokon a területeken volt hasznos, ahol a kutató munkának állandó jellegű tevékenységgé kellett fejlődnie és ez az Intézet keretében jobban volt megoldható, mint a Világgazdasági Tanács rendszerében (amely általában esetenként alakult teamek révén szervezte a kutatást). A másik változás, amelyet a szereposztásban az Intézet létrehozása eredményezett abban állt, hogy a világgazdasági kutató munkával kapcsolatos bizonyos teendőket, amelyeket korábban a Világgazdasági Tanács szervezett, az Intézet egyre jobban magára tudott vállalni, így mindenek előtt a tudományos eredmények magyar és idegen nyelven történő publikációjával kapcsolatos tevékenységet. Emellett az Intézet egyre nagyobb szerepet tudott vállalni a Világgazdasági Tanács tevékenységének szervezéséből. A Világgazdasági Tudományos Tanács léte volt tehát a másik előfutára a VKI működésének. Ezzel magyarázható tehát, hogy amikor 1973 őszén a Világgazdasági Kutató Intézet megalakult, annak tevékenysége nem 0-pontról indult, hanem olyan előzmények alapján, amelyek nagy mértékben elősegítették az Intézet későbbi eredményes fejlődését.

2. A másik különleges körülmény, amelyet a VKI tevékenységének megítélésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni az, hogy a világgazdaságban az utóbbi években olyan nagyszabású és gyorsütemű változások következtek be — és ezek kezdete véletlenül éppen egybeesett az Intézet megalakulásával —, amelyek horderejét nehéz néhány jelzővel jellemezni. E változások természetesen már hosszabb idő óta érlelődtek, de az elmúlt két év során rendkívüli mértékben felgyorsultak és méreteikben, hatásaikban messze meghaladták a legtöbb korábbi időszak világgazdasági változásait. Az energiaválság kibontakozása a tőkés világban, rendkívül nagy áreltolódások a világpiacon és a cserearányok gyökeres megváltozása a világ legtöbb országa számára, a tőkés világban az infláció felgyorsulása, a tőkés gazdaság széleskörű válságának kibontakozása, a világ sok részén az élelmezési problémák kieleződése, a környezetvédelmi problémák előretörése — mind olyan jelenségek (és a felsorolás távolról sem teljes), amelyek az elmúlt két évben rendkívüli követelményeket támasztottak a világgazdasági kutatásokkal szemben. E követelmények nem csak egyszerűen abból adódtak, hogy a változások gyorsak, mélyrehatóak voltak és egymással való összefüggéseik is rendkívül bonyolulttá váltak, hanem abból is, hogy közvetve vagy közvetlenül nem kis mértékben érintették Magyarország gazdaságát is. Ezért a világgazdasági változások felismerése, értékelése, a várható tendenciák feltárása minden eddiginél nagyobb jelentőségűvé vált a magyar gazdasági vezetés, a rövid-, közép- és hosszútávú tervezés, az egész magyar gazdasági élet számára. A VKI-nek tehát megalakulása óta olyan követelményekkel kellett szembenéznie, amelyek sokkal nagyobbak voltak minden korábbi időszakhoz képest.

II. A Világ gazdasági Kutató Intézet tevékenységét tehát helyesen és reálisan e háttérrel szemben lehet megítélni, vagyis figyelembe véve, hogy jelenlegi formájában, mint önálló akadémiai Intézet két éve tevékenykedik, másrészt, hogy tevékenysége a világ gazdaság rohamos változásainak periódusában bontakozott ki.

1. Előre is összegezve a későbbiekben leírtakat, meg kívánom állapítani, hogy az Intézet e rövid idő alatt jelentős fejlődésen ment keresztül, több vonatkozásban megalapozta a világ gazdasági kutató munka további fejlődését, és egyes területeken nagyra értékelhető eredményeket produkált. Ez a megállapítás azonban igenlő válasz arra a kérdésre, hogy a tudomány hazai és nemzetközi fejlődését tekintve kellő színvonalon folyik-e az Intézet tudományos tevékenysége. Nem lenne reális az Intézet tevékenységét olyan nagy kutatóhálózattal összehasonlítani, mint amilyen a Szovjetunióban vagy a legfejlettebb tőkés országokban létezik. A többi szocialista ország mércéjével mérve az Intézet tevékenysége színvonalasnak minősíthető, a hazai kutatás színvonalához viszonyítva pedig ismételten az húzható alá, hogy a fejlődés gyors és eredményes.

2. A továbbiakban az Intézet kutatási eredményeivel kívánok foglalkozni, majd a fogyatékoságokkal és problémákkal kapcsolatos kérdésre igyekszem válaszolni és csak ezt követően térnék vissza azokra a kérdésekre, amelyek arra irányulnak, hogy az Intézet tudományos tevékenységének irányai megfelelnek-e rendeltetés szerű feladatkörének, illetve mennyiben követte az Intézet tudományos tevékenysége a középtávú tervet.

A Világ gazdasági Kutató Intézet tevékenységének középpontjába a tárgyalt időszakban a középtávú világ gazdasági tendenciák kutatása került. Az Intézet egyúttal a „Középtávú világ gazdasági prognózis, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira” c. tárcaszintű kiemelt kutatási főirány felelőse.

Az a körülmény, hogy e problémakör került az Intézet tevékenységének középpontjába, két szempontból is jelentősnek és pozitívnak ítélni. Az egyik, hogy erre van ma leginkább szüksége a magyar gazdasági életnek. Figyelemmel a magyar gazdaságnak a kül gazdasági kapcsolatoktól való rendkívüli és növekvő függőségére, ez a tevékenység nyújthatja az egyik legfontosabb támpontot a gazdaságpolitika kialakításához, a közép- és hosszútávú tervezéshez. Másik oldalról a kutatások jelentősége abban is áll, hogy ez nemzetközi méretekben is viszonylag elhanyagolt tevékenység. A tőkés országokban ugyanis részben a rövid távú konjunktúra-kutatás áll előtérben, részben a 30—40 éves, vagy annál is hosszabb távot vizsgáló futurologia, de legkevésbé az 5—10 évre várható tendenciák felmérése.

Ezért is jelentős, hogy az Intézet 1974 és 1975 folyamán elkészítette az 1985-ig szóló átfogó középtávú világ gazdasági prognózis első változatát, amely többek között az általános gazdasági növekedés, a termelési, műszaki-fejlesztés-

tési, foglalkoztatottsági stb. tendenciák előrejelzését tartalmazza. Ebbe a körbe tartozik az energia- és nyersanyag-kérdés tanulmányozása, külön elemezve a szocialista országok, Nyugat-Európa, Észak-Amerika nyersanyag-helyzetét és perspektíváit, valamint az energia- és nyersanyaghelyzet alakulásának hatását a KGST országokra és a magyar gazdaságra.

Az Intézet tehát azzal, hogy e munkát állította tevékenysége középpontjába, eleget tesz annak a kötelezettségének, hogy gondozza ezt a távlati kutatási tervben fontos helyet elfoglaló témát. Emellett e téma gondozása igen nagy felelősséget és feladatot is ró az Intézetre. A tudományos-műszaki forradalom korszakában, az elmúlt éveket is jellemző óriási horderejű világ-gazdasági változások időszakában nagy feszültséget és intellektuális bátorságot is igényel a várható tendenciák 5—10 évre, vagy hosszabb időre is történő előrejelzése. E feladat jelentősége annál is nagyobb, mert nem csak rész-tendenciákat kell elemezni, hanem azok szintetizálására is szükség van és az Intézet tevékenysége e tekintetben is jó irányban halad. Az Akadémia Közgazdasági Bizottsága 1975 végén egyébként pozitívan értékelt a közép távú prognózis munkálatairól szóló beszámolót. Nyomatékkal aláhúzta azt, hogy ennek jelentősége a tervezés időhorizontjának meghosszabbításával egyre fokozódik. Felhívta a figyelmet arra, hogy a prognosztizálás időhorizontjait témánként különbözőképpen kell megállapítani. Messzemenően helyeselte, hogy az Intézet sok más külföldi intézménnyel is konzultál a középtávú prognózisról. A vita során aláhúzta azt a követelményt, hogy időnként az egész Középtávú prognózis felülvizsgálatára szükség van, emellett gyors reagálásra az újonnan mutatkozó jelenségek vonatkozásában.

Maga az a körülmény, hogy a középtávú prognózis készítése kerül egyre jobban az Intézet tevékenységének középpontjába — amint erről a beszámoló is tanúskodik — azért is pozitívan értékelhető, mert az lényeges és céltudatos keretet adhat a részkutatásoknak, másrészt ez valóban a legfontosabb feladatra összpontosítja az Intézet rendelkezésére álló erőket. Biztos, hogy túlzás és egyoldalú lenne az alábbi megállapítás és ezért csak némi fenntartással merem leírni, de mégis megkockáztatom azt a gondolatot, hogy ha az Intézet semmi mással nem foglalkozna, csak a középtávú prognózis folyamatos készítésével, időnkénti felülvizsgálatával, az egyes aktuális részproblémák kibontásával, máris rendkívüli jelentőségű tudományos eredmény és ugyanakkor gyakorlatilag felhasználható haszon származna belőle. Mindennek következtében messzemenően helyeselhető az, hogy az Intézet erejét e feladat megoldására összpontosította és ezzel a lehetőségekhez képest eleget tett az előre kitűzött feladatoknak.

Mindemellett azonban az Intézet — amint az a beszámolóból is kitűnik — több más területen is fontos és figyelemreméltó tevékenységet folytat. Ezek közül kiemelkedik a fejlődő országok kutatása, amely több mint egy évtizedes múltra tekinthet vissza. E kutatások elméleti szempontból és gyakorlati

jelentőségük oldaláról nézve is igen magas — nemzetközileg is elismert — szinten állnak. Ez vonatkozik az elmaradottságról és az elmaradottság leküzdéséről, annak hosszú távú fejlesztési stratégiájáról készült munkákra. Több könyv, illetve tanulmány a fejlesztés egy-egy fontos területére vonatkozik, mint pl. az oktatás és gazdasági növekedés összefüggéseire, a tervezés, az állam szerepére, a foglalkoztatottság problémáira stb. E körbe tartozik Szentés Tamásnak a fejlődő országok politikai gazdaságtanát tárgyaló elméleti munkája, amely a beszámolási időszakban négy nyelven jelent meg. Az Intézet az utóbbi időben aktívan foglalkozott az „Új gazdasági rend” kapcsán felvetődött kérdések kutatásával mindenekelőtt különböző nemzetközi szervezetek számára végzett munkák során. E kérdéscsoporttal függ össze az Intézetnek az a tevékenysége, amely a nemzetközi kutatási együttműködés szervezésére irányul a szocialista és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatok témakörében. Figyelemreméltó munka készült az „új gazdasági rend” figyelembevételével Magyarország és a fejlődő országok közötti kapcsolatokról, illetve ennek távlati lehetőségeiről. Ugyancsak jelentős az a tíz, gazdaságpolitikai, műszaki geológiai és szállítási kérdéseket is felölelő tanulmány, amely — a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Afrika Intézetével együtt végzett kutatás keretében — Afrika nyersanyaghelyzetéről és a KGST országok Afrikából való nyersanyag-beszerezési lehetőségeiről készült. Ugyancsak számos ország — és régió — tanulmányt készít Afrika, Ázsia és Latin-Amerika különböző országairól.

Fontos helyet foglalnak el az Intézet kutatásaiban a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok. Több munka tárgyalta a kelet—nyugati kereskedelem struktúráját, működési rendszerét, a közös vállalatok, kooperációk kérdéseit, a technikai transzfer témáját.

Jelentős az a tudományos tevékenység, amelyet Bognár József akadémikus, az Intézet igazgatója az 1973—74-es világgazdasági korszakváltás elemzése és hazai tudatosítása terén végzett. Erről szolt akadémiai székfoglalója és ez a témája a sajtó alatt levő könyvének is.

Ugyancsak figyelemre méltó kutatások indultak meg a fejlett tőkés országok vonatkozásában. Ezek egyrészt felölelik egy sor fejlett tőkés ország gazdaságának elemzését, másrészt a nyugat-európai térség strukturális fejlődésének problémáit, különös tekintettel a külgazdasági vetületekre és az abból adódó következtetésekre.

Az Intézet fejlődésének fontos állomása az, hogy 1975-ben megindult a szocialista országok kutatása is. Tanulmányok készültek a Szovjetunió gazdaságának néhány időszerű kérdéseiről, a magyar—szovjet együttműködés egyes aspektusairól, a gépiparban kialakítható együttműködés kérdéseiről. Megkezdődött a többi szocialista ország kutatása is, valamint a szocialista integráció problémaköréből néhány kérdés vizsgálata, mint pl. a szocialista nemzetközi gazdasági szervezetek és közös vállalatok tevékenységének tanulmányozása.

Nem választható el az Intézet tevékenységének eredményeitől az, amely a Kormány, illetve a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságának tevékenysége elősegítését célozta. Ez legtöbb esetben úgy nyilvánult meg, hogy a Világgazdasági Tanács háttéranyagokat készített a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságának azon üléseire, amelyen egy-egy fontos problémát, vagy egy-egy országgal való kapcsolatok fejlesztését tárgyalta. Igaz, hogy ezeket nem az Intézet terjesztette elő, hanem a Világgazdasági Tudományos Tanács, de e körülmény megemlítésétől mégsem lehet eltekinteni az Intézet tevékenységének értékelésénél, figyelembe véve, hogy az Intézet munkatársai egyre aktívabb szerepet töltenek be a Világgazdasági Tudományos Tanácsra háruló feladatok megoldásánál.

3. Ha az Intézet tevékenységének gyenge oldalait, fogyatékoságait vesszük szemügyre, akkor elsősorban azokból a körülményekből kell kiindulni, amelyek az Intézet gyors fejlődéséből, és a rendkívüli módon megnőtt követelményekből adódtak és amelyek következtében az Intézet fejlődése nem volt egyenletes. A legfontosabb fogyatékoság, amire a figyelmet fel kell hívni az, hogy a szocialista országok gazdaságának kutatása még igen kezdetleges állapotban van. Azt gondolom, semmiféle érvelés nem szükséges amellett, hogy a kutatás ezen ágát a lehető leggyorsabb ütemben kell fejleszteni, figyelemmel a szocialista országok jelentőségére gazdasági kapcsolatainkban. Ehelyütt emlékeztetek arra is, hogy a Világgazdasági Kutató Intézet megalakításával a gazdasági vezetést nagymértékben az vezérelte, hogy otthont biztosítson a szocialista világrendszer hazai tudományos kutatásának. Ez tehát azt igényli, hogy az egyes szocialista országok kutatása is elmélyüljön, nagyobb figyelmet kapjon a szocialista országokban mutatkozó általános törvényszerűségek feltárása, rendszeres kutatás induljon meg a szocialista országok együttműködésével kapcsolatos tudományos problémák feltárására és mindennek következményei érvényesüljenek az Intézet munkatervében a rendelkezésre álló szellemi és anyagi erők felhasználásában.

A megoldandó problémák közé tartozik az Intézet feladatkörének közép-pontjában álló világgazdasági prognózisokkal összefüggő kutatások elmélyítése, szilárdabb megalapozása. Ennek előfeltétele, hogy bizonyos kutatómunka rendszeressé váljon (pl. egyes országok és régiók helyzetének elemzése, a nagy globális világproblémák folyamatos analizálása, a nemzetközi munkamegosztás változásában mutatkozó tendenciák elemzése stb.). A középtávú prognózis olyan központi mag lehet, amely helyesen vonzhatja magához az összes fontos világgazdasági kutatásokat.

Végül a fogyatékoságok között kell említeni azt — bár nehezen tudom megítélni, hogy ez mennyiben az Intézet tevékenységének fogyatékosága, vagy mennyiben más, pl. anyagi körülmények következménye —, hogy nem megnyugtató az Intézet kutatási eredményeinek eljuttatása mindazokhoz, akik azt eredményesen hasznosítani tudnák. Ennek jelentősége azért is nagy,

mert ha ez a probléma megoldható, akkor a folyamat két irányúvá válik, vagyis nemcsak az Intézet eredményei jutnak el azokhoz, akik azt a gyakorlatban fel tudják használni, hanem a gyakorlati szempontok is jobban visszahatnak az Intézet tevékenységére. E probléma megoldása részben azt követeli meg, hogy nagyobb figyelmet kapjon a kiadványok példányszámának megállapítása, azok körének meghatározása, akik egy-egy kiadványt, kutatási beszámolót megkapnak, akiket a kutatási eredmények vitájára meghívunk stb. Különösen nagy súlyt kell helyezni arra a gyakran elhanyagolt szempontra, hogy nagyobb és terjedelmesebb kutatási munkákról és főleg azok végkövetkeztetéseiről olyan rövid összefoglalók is készüljenek, amelyek könnyebben hozzáférhetővé teszik a kutatási eredményeket a gyakorlati emberek számára. A kutató és gyakorlati munka kapcsolatának további erősítése egyébként azért is fontos, mert a gyakorlati igények is gyorsan változnak és ha az Intézet nyilvánvalóan nem is tud minden, a gazdasági vezetés részéről felmerült igényeknek eleget tenni, de az igények ismerete és a kutatási munka prioritásainak egyeztetése messzemenően fokozhatja a kutatómunka hasznosságát.

Javításra szorul a társadalomtudományi intézetek közötti koordináció. E körben különösen fontos az, hogy a világgazdasági kérdések és a magyar gazdaság problémái összefüggésükben kerüljenek megvizsgálásra. Ezért mindenekelőtt azokkal az intézetekkel kell szoros együttműködést kialakítani, amelyek fő profilja a magyar gazdasági élet elemzése.

4. A fentiekben lényegében választ kívántam adni arra a kérdésre is, hogy az Intézet tudományos tevékenysége követte-e az Intézet feladatkörének meghatározott irányát. Az 1973. évi „Fehér könyvben” még nem a Világgazdasági Kutató Intézet feladatai, hanem az Afro-Ázsiai Kutató Központ feladatai kerültek meghatározásra. Mivel azonban az abban foglalt feladatok is kellő arányban szerepeltek az Intézet tevékenységében, megállapítható, hogy az Intézet követte azokat a terveket és feladatokat, amelyeket az Intézet számára az Akadémia megfelelő szervei kijelöltek.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy milyen hatékonysággal használta fel az Intézet a rendelkezésre álló kapacitást, a következőkben lehet válaszolni. Az Intézet igyekezett hatékonyan felhasználni a rendelkezésére álló tárgyi és személyi feltételeket mind a világgazdasági kutatásban, mind a társadalmi szükségletek kielégítésében. Érdemben a fentebb leírtak adják meg erre a választ és ezért erre vonatkozóan itt ismétlésbe nem bocsátkozom; legfeljebb arra szeretnék hivatkozni, hogy ez az 1973–74. évben bekövetkezett nagy világgazdasági változások idején az Intézet viszonylag gyorsan reagált a változások értékelésére és foglalkozott a várható tendenciák prognosztizálásával. Figyelembe kell venni, hogy a beszámolási időszakban a kutatói létszám jelentősen nőtt, az 1972. évi 14 főről 1975-ben 26 főre. Jellemző, hogy a 26 kutatóból 10 fő 30 évnél fiatalabb. Azt, hogy az Intézet e növekedési szakaszban képes volt gyorsan átállni az új feladatokra, annak is köszönheti, — ahogyan

azt már előljáróban is említettem — hogy az Intézetnek voltak előfutárai, hogy a vezetés előre látta és előkészítette a teljeskörű világgazdasági kutatásokra való áttérést és hogy az Intézet megalakulása idején már bizonyos törzsgárdával rendelkezett.

Külön szeretném aláhúzni azt az igen jelentős bázist, amelyet az Intézet kiépített a kutatás alapját képező könyv- és folyóiratirodalom, valamint statisztika feldolgozására. E dokumentáció ma már igen nagy értéket képvisel. Jól működik a Tudományos Tájékoztató Szolgálat, amely megfelelő könyvtári információs segítséget biztosít a kutatás számára.

Kiemelendő az is, hogy az Intézet széles körű nemzetközi kapcsolatokat alakított ki sok más szocialista és tőkés országban működő hasonló profilú intézménnyel. E kapcsolatok nyilván még tovább lesznek hasznosíthatók, ha az intézeti munka tevékenységének rendszeressége fokozódik és az egyes részterületek kutatói között is állandó kontaktusok jönnek létre.

Ahhoz, hogy az Intézet jövőben egyre növekvő feladatait megoldhassa, mindenképp az erők koncentrálására, kevés számú témában való fokozott elmélyülésre, valamint a kutató gárda stabilizálására, szakmai továbbképzésére és fokozatos növelésére van szükség. Ez teszi lehetővé a tervszerű munkát és a növekvő igények kielégítését. A kádereképzés jelentősége itt azért is nagy, mert általában többrétű tudással rendelkező káderekre van szükség. (Közgazdasági képzettség, világgazdasági ismeretek, nyelvtudás stb.) Sürgősen megoldandó az Intézet elhelyezése is, mert a jelenlegi keretek a fejlődés fékjét képezik.

Szakértői véleményemben nem tértem ki az Intézet beszámolójának minden részére, mert az a tényeket és szükséges információkat helyesen tartalmazza.

TRETHON FERENC

Szakértői vélemény a Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdasági Kutatócsoport 1972—75. évi beszámolójáról

I.

A Kutatócsoport 1972—75. évekre kialakított programja az ipargazdasági kutatások iránti *igényekkel összhangban* határozza meg a szervezetre háruló feladatokat. A terv összeállítása során az iparvállalatok tényleges helyzetéből, valamint a tudományterület fejlesztésének legfontosabb belső igényeiből adódó kutatási célokat *reálisan* vették figyelembe. Számításbavételre került az is, hogy a Kutatócsoport mely területeken rendelkezik tapasztalatokkal, milyen kötelezettségei és lehetőségei vannak a nemzetközi együttműködés terén —

szem előtt tartva azt a körülményt is, hogy ilyen *kis-létszámú* intézmény megfelelő színvonalú kutatásokra csak *szigorú témakonzentráció* és *szелекció* esetén képes. Ezen a téren azonban a következő tervidőszakban *további lépések* megtételére van szükség.

Az iparvállalatok helyzetének elemzése, valamint a társadalmi igények alapján is indokolt volt a kutató munka középpontjába a *termelékenység és a hatékonyság* kérdéseivel összefüggő vizsgálatokat állítani. Ismeretes, hogy az említett vonatkozásokban a magyar ipar színvonala jóval alacsonyabb, mint amit a termelés állóeszköz-felszereltsége, szakember-ellátottságunk, az oktatásra, valamint kutatásra és fejlesztésre eszközölt ráfordításaink indokolnának. A termelékenység növekedési üteme kedvezőtlenebb, mint a többi szocialista és jónéhány tőkés államban. Ilyen módon a gazdasági hatékonyság színvonalában fennálló különbség, a fejlettebb országokhoz viszonyított elmaradás csak lassan, vagy egyáltalán nem csökken. A gazdaságirányítási rendszer változtatása eddig lényeges módosulást e téren nem eredményezett, mert a szabályozás kielégítő irányítási háttér nélkül önmagában ilyen hatást nem tudott és nem képes kiváltani.

Az előbbieket figyelembe véve a Kutatócsoport a tárgyalt időszakban 5 témacsoportban irányzott elő vizsgálatokat:

1. a termelékenység emberi tényezői;
2. a szervezés helyzete és fejlesztése iparvállalatainknál;
3. iparfejlesztés, iparvezetés;
4. a vállalati gazdaságtan alapkérdései;
5. a termelékenység növekedése az iparban.

Az élőmunka termelékenység kedvező alakulását az elmúlt évek tapasztalatai alapján sokkal inkább a munkaerő-források beszűkülése, mint tudatos szervező munka eredményezte. A probléma a következő időszakban még élesebben vetődik fel. Terveink az ipari termelés további növekedését *szinte kizárólag a termelékenység fokozására* építik — annál is inkább, mert ebben a népgazdasági ágban egészen minimális létszám-növekedéssel és a munkaidő-alap változatlan szintjével kell számolni — ugyanakkor jelentkezik azonban olyan jogos társadalmi igény is, amely *a munkaidő további csökkentését* szorgalmazza.

A termelékenység és a gazdasági hatékonyság korábbiakhoz képest gyorsabb ütemű növelése a következő éveknek is egyik kulcskérdése lesz. Az ipar fejlődése jelentős részben a termelékenység és a hatékonyság területén meglévő tartalékok hasznosításától függ és ez — figyelembevételével az ipar népgazdaságon belüli súlyát — meghatározó lesz az egész gazdaság további növekedésére is.

A Kutatócsoport munkája révén lényegesen gazdagodtak elméleti ismereteink, világosabbá váltak a nemzetközi tendenciák és egyértelművé az ez irányú tapasztalatok. Változatlanul nem kielégítő azonban a tájékozottság

azokról az eszközökről és alkalmazható konkrét módszerekről, amelyek első-sorban segíthetik a kutató tevékenység oldaláról az elmaradottság megszüntetését. Ebben a tekintetben különösen hiányzik annak megalapozása, hogy a tudomány valóban termelőerővé váljon. Problémát jelent, hogy igen keveset tudunk arról, mely módszerek azok, amelyek a speciális magyar viszonyok között széles körben és eredményesen alkalmazhatók. Nem rendelkezünk megfelelő ismeretanyaggal arra vonatkozóan sem, hogy az előbbieken említettek bevezetésének melyek a gazdasági és társadalmi feltételei, s ezek hogyan biztosíthatók.

A Kutatócsoport 1972–75. évi programjában szerepelt az a célkitűzés is, hogy a tudományterület széles kutató hálózatára *módszertanilag* is befolyást gyakoroljon. Az elgondolás figyelemreméltó és helyes volt, de ennek tényleges gyakorlati megvalósulása *nem bizonyítható egyértelműen*. Ennek okaira a későbbiekben még visszatérek.

Az IKCS által — a *termelőkenység* témájában — végzett kutatások eredményeivel kapcsolatban a beszámoló jelentés értékelése *elfogadható*. Pozitív tényként értékelhető, hogy a végzett munka bővítette a vizsgált témával összefüggő ismereteket.

A *további* kutatások szempontjából lényegesnek tartom a következők tudományos elemzését és vizsgálatát. Mi okozza Magyarországon azt a helyzetet, hogy *külföldön gazdaságos*, nem egy esetben extra-profitot eredményező eljárások *hazai bevezetése és adaptációja gazdaságilag kedvezőtlen* — még abban az esetben is, ha a garantált technikai (technológiai) *paramétereket* az üzemszerű működés során *eléri*. Az esetek jelentős részében a *technikai és gazdasági optimum nem található*, amelynek feltehetően *termelőkenységi, irányítási* (szabályozási) esetleg *szervezeti* okai lehetnek. Miután a gazdasági vezetés — helyesen — szorgalmazza a korszerű technika és technológia alkalmazását, a licenc és know-how vásárlásokat és erre nem elhanyagolható mértékű anyagi eszközöket is áldoz, kívánatos, hogy a termelőkenységgel kapcsolatos kutatások az előbbieken felvetett probléma okait vizsgálják és mutassanak rá a megoldásra váró — ezzel összefüggő — feladatokra. Csak a tünetek felismerése ugyanis nem jelent teljesértékű eredményt.

A munkaszervezéssel kapcsolatos kutatás gátló tényezői között említi meg a beszámoló a következőket:

„A kutatást gátló tényezők:

Tapasztalataink azt mutatják, hogy ezen a több évtizedes elmaradottságú területen a hatékonyságnövelés forrásainak és módszereinek feltárása, hasznosítása csak kitartó, rendszeres tevékenységgel érhető el. A *kényszerítő gazdasági ösztönzők híján*, valamint a szervezethez foglalkozó kutató- és módszertani munka nagyfokú decentralizáltsága mellett az előrehaladás az átlagosan feltételezhetőnél hosszabb időt, s a rendelkezésre állónál nagyobb energiáfordítást igényel.”

Anélkül, hogy a megállapítással vitába kívánnék szállni, megjegyzem, hogy *a gazdasági ösztönzőktől kétségtelen hiányosságaitól eltekintve sem várható el, hogy részcélok elérését önmaguk biztosítsák.* A gazdasági szabályozás — mint ismeretes — az irányítási rendszernek csak *egyik* eszköze, hatóköre ennek megfelelően tehát *korlátozott*. Kívánatos ezért, hogy a kutatás további fázisában megfogalmazásra kerüljenek azok a javaslatok, következtetések, amelyek alapot adnak egyrészt *a szemlélet-formálásra, másrészt a szükségessé váló állami-, irányítási intézkedések kereteinek és irányának kialakítására.*

A „Szervezés-elmélet eredményeinek alkalmazása az iparvállalatoknál” című téma vizsgálatának következtetései között az a megállapítás is rögzítésre került, hogy a magyar gyakorlat helytelen irányba halad, amikor a vállalatok nagy önálló szervezési részlegeket igyekeznek kiépíteni, holott a kevés, jó szakember koncentráltabb felhasználása lenne racionális. Itt sem kívánok a megállapítás részleteivel vitába szállni, de szükséges megjegyznem, hogy a leírtakon túlmenően fontos lenne annak meghatározása, hogy a kutatók szerint *milyen irányú és intenzitású konkrét és reálisnak tekinthető, tervszerű lépések lennének szükségesek a kétségtelenül fennálló anomáliák megszüntetésére.* Az ezen a téren kívánatos változások ugyanis nem bízhatók a spontenaitásra, illetve fakultatív intézkedésekre.

A beszámoló jelentés szerint a Kutatócsoport bekapcsolódott a *hazai ágazati ipargazdasági és szervezési intézetek helyzetének miniszterelnökhelyettesi szinten lefolytatott értékelésébe és a kívánatos fejlesztési irányzatok megállapításába.* Véleményem szerint az IKCS-nál az állami felső vezetés által is igényelt *koordinátori szerepet erősíteni kell.* Ehhez azonban a Magyar Tudományos Akadémia *Ipargazdasági Bizottságának is* az eddiginél érdemibb segítséget és feltételeket kell biztosítania amellet, hogy államigazgatási vonalon is szükség van olyan hathatós érdemi intézkedésekre, amelyek esetenként kötelező erejűek az érintett gazdasági egységek számára

Az iparfejlesztés és iparvezetés témacsoportban kiemelkedő jelentőségű a struktúrapolitikával és tervezéssel foglalkozó kutatás. Az ipargazdasági kutatások tudományos eredményeinek hasznosítása, a gazdasági növekedéssel összefüggő feladatok meghatározása és a gyakorlati tennivalók megfogalmazása szempontjából egyaránt lényeges. A kutatás eddig a probléma feltárásáig és a helyzet elemzéséig jutott el, de még adós néhány lényeges kérdés megválaszolásával, ilyenek:

- a struktúrafejlesztés kritériumrendszerének kialakítása,
- az ellátási felelősség értelmezése,
- a központi szándékot közvetítő irányelvek, ösztönzők, preferenciák összhangjának megteremtése

érdekében szükséges tennivalók.

A Kutatócsoport szerkesztésében megjelenő *Ipargazdasági Szemle* c. folyóirat *színvonalas*, szakmai körökben elismert. Helyeselhető a Szerkesztő

Bizottság külső szakemberekkel történő kiegészítése. Kedvezőtlennek tartom azonban, hogy a folyóirat a *szerény példányszám* miatt nem eléggé ismert, s ezért nem tud szélesebb körben, illetve a tudományterület művelői mellett a gyakorlati szakemberek körében számottevő élénkítő hatást kifejteni.

Említésre méltó az a gyakorlat is, hogy *mellékfoglalkozások* engedélyezésére a tervben szereplő feladatok teljesítése érdekében rendkívül *szűk körben* került sor. Ugyanakkor nem történt érdemleges előrelépés a *külső* munkatársak nagyobb arányú bekapcsolásában és a *közös kutatások* megvalósításában, pedig ez mind a Kutatócsoport, mind a tudományterület számos szervezeti egységében dolgozók számára hasznos és a kutatások időigényessége, valamint jobb megalapozása érdekében feltehetően előnyös lett volna. Ezen a téren a következő tervidőszakban lényeges előrehaladást kívánatos előirányozni.

A Kutatócsoport nemzetközi együttműködéssel összefüggő tevékenységét rendkívül hasznosnak tartom, hasonlóan a tudományos konferenciák rendezéséhez. Ez utóbbival kapcsolatban a következőket jegyzem meg:

A hazai konferenciák, rendezvények esetében általában hiányzik annak biztosítása, hogy az előadások, vita során elhangzottak összefoglalásra kerüljenek és széles körű szemléletformálási szerepet játsszanak. Ez a megállapítás vonatkozik az IKCS által szervezett tanácskozásokra is, ezért javaslom célul kitűzni, hogy a jövőben minden esetben kerüljön sor a *következtetések és az ajánlások megfogalmazására* a tudományos kutatás, továbbá az állami irányítás részére. A konferenciák rendezése csak ilyen felfogás mellett felelhet meg a kitűzött célnak és tekinthető társadalmilag is hasznosnak.

II.

Pártunk XI. Kongresszusa jogosan állapította meg, hogy tudományos életünk fejlődött, tervszerűbbé vált a kutatómunka, javult a célok, feladatok és társadalmi igények összhangja. Nagyobb figyelmet kaptak a szocialista fejlődés legfontosabb kérdései.

Az egyik hiányosság a kutatási eredmények *gyakorlati alkalmazása* — pontosabban az, hogy az elért tudományos eredményeknek csak egy kis részét hasznosítjuk. El kell kerülni az olyan helyzeteket, amikor a kutatási eredmények alkalmazhatóságáról egyáltalán nincsenek, vagy csak rendkívül vázlatos elgondolások vannak — arról nem is beszélve, amikor a vizsgálódások megállnak a probléma bemutatásánál, nem tekintve tudományos feladatnak a realizálás formájának, módjának, lehetőségének bemutatását. Arra kell törekedni, hogy a kutatóhelyek működése során egyre több olyan módszert alakítsanak ki, amely a gyakorlatban bevált és eredményesnek bizonyult. A kutatások eredményeinek birtokában kezdeményezőként kell fellépni az állami felsőbb szervek felé, indítványok, javaslatok benyújtásával szorgalmazva a szükségesnek ítélt

intézkedéseket. Ez a magatartás segítheti a gazdaságirányítást abban, hogy intézkedései, döntései meghozatalánál és azok megalapozásánál a tudományos kutatás elért eredményeit, információit is figyelembe vegye. A tudományos kutatásnak ezért az eddigi *befeléfordulás helyett kifelé is jelzéseket* kell adnia, amelyek objektivitását többek között az is biztosítja, hogy azokat rövidtávu anyagi érdekeltég nem motiválja. Erre a körülményre az Ipargazdaságtani Kutatócsoport következő tervidőszaki munkájában is nagy súlyt kell helyezni. A kutatások hatékonyságának javításával összefüggő feladatok között nem hanyagolható el a helyes *koncentrálás* igénye. Ez megkívánja a nemzetközi — elsősorban a szocialista — országok közötti tudományos munkamegosztás erősítését és a másutt elért eredmények hazai adaptálását, alkalmazását. Az erőt elsősorban azokra a területekre kell koncentrálni, ahol az adottságok, a teherbírás és a szükségletek alapján nemzetközileg is képesek vagyunk a tudományterület fejlesztéséhez érdemileg hozzájárulni. Szükséges azonban meghatározni azokat a területeket is, ahol *meg kell elégedni a külföldi eredmények átvételével*, illetve a más országokban folyó kutatások nyomkövetésével.

A tudományos kutatás terén is feladat a *reális tervezés*. Ennek érdekében a jövőben még jobban mint eddig, összhangba kell hozni a népgazdasági igényeket, a konkrét kutatóhely lehetőségeivel. Ez most azért is kívánatos, mert a korábbi évek során a rövidebb-hosszabb periódusokra osztott tudományos programok az V. ötéves terv időszakában kerülnek teljesen összhangba a népgazdasági terv ciklusával. Az előbbieket azonban nemcsak az időszak, hanem tartalom vonatkozásában is biztosítani kell. A következő tervidőszak célkitűzéseit abból a szempontból kell elbírálni, hogy a kutatási koncepció *középtávon mennyiben segíti elő az ipar népgazdasági tervben meghatározott feladatainak teljesítését, hosszabb távon pedig a kritikus gazdasági folyamatokban a problémák megoldását, az ennek érdekében teendő lépések irányának megállapítását*.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az IKCS tevékenysége a tudományok hazai és nemzetközi fejlődését tekintve *kielégítő színvonalon* folyik. A kutatóhely tudományos munkájának iránya — a későbbiekben ismertetendő indítványaimat is figyelembevéve — általában megfelel a rendeltetészerű feladatkörnek és profilnak. A rendelkezésre álló kapacitás felhasználása megfelelő hatékonyságú. További tennivalók a kutatási eredmények gyakorlati hasznosítása, illetve alkalmazásbavétele területén vannak.

A következő időszakban általam megoldandónak tartott kérdések:

a) A Kutatócsoport témaválasztásában a *makro- és mikroszintű kutatások helyes irányának kialakítása*. Véleményem szerint a népgazdasági igényeket is figyelembevéve elsősorban alapozó kutatásokat célszerű végezni. Ezek eredményét a *gyakorlatban* megfelelő koordináció és államigazgatási „áttétel” biztosítása mellett a szakmai sajátosságokat is figyelembevéve az *ágazati* ipargazdasági intézetek *hasznosíthatnák*. Ez két vonatkozásban lenne hasznos:

— az IKCS *visszajelzést kapna az ágazati intézetektől*, ami minden bizonynyal további *impulzust adna* az elméleti kutatások számára;

— a *gyakorlat* feltehetően további — elméletileg megválaszolendő — *problémákat vehetne fel*, s ez hasznosan segíthetné a hosszabb távú programok kialakítását. A kutatásoknak ugyanis állandóan figyelemmel kell kísérnie a valóság változásait és törekednie kell arra, hogy a már felismert igazságokat a gyakorlat átvegye és alkalmazza.

Az említett együttműködés természetesen nem állhat meg a témák kijelölésénél, hanem folyamatosnak kell lennie, mert csak így biztosítható a kutatás és a gyakorlat közötti kölcsönhatás.

b) Az eddigi kutatási eredmények gyakorlati hasznosítása szempontjából problematikus, hogy *felhasználásuk fakultatív*. Meggondolandó az 1972—75. évben végzett munkát ebből a szempontból az a) pontban jeletteknek megfelelően a visszacsatolás igényével áttekinteni. Ez — véleményem szerint — hasznos lenne az ágazati ipargazdasági kutató intézetek középtávú terveinek megalapozása szempontjából, s hozzájárulna a párhuzamosságok csökkentéséhez, elősegítené az eddigiekben elégtelen együttműködés hatékonyabb kialakítását is.

c) Az MTA Ipargazdasági Bizottságának munkáját tervszerűbbé és koncentráltabbá kell tenni, hogy alkalmasabbá váljék az ágazati kutatóhelyek közötti együttműködés folyamatosabb biztosítására.

d) Indokolt elemzés tárgyává tenni a *szervezéstudományi és ipargazdasági kutatásokat* olyan szempontból, hogy hatékonyságukat ésszerű *profiltisztítás* útján mennyiben lehetséges növelni. Felesleges energiákat köt le ugyanis az a tény, hogy mindkét tudományterületen esetenként azonos vagy szorosan kapcsolódó témákban általában a helyzetfelmérésig, probléma feltárásig jutnak el, de a tennivalókra vonatkozó ajánlások nem kerülnek megfogalmazásra, pedig ez a hasznosítás szempontjából lényeges.

e) Felhívom a figyelmet ezzel kapcsolatban arra, hogy a kormány ez év júniusában tárgyalja a „Jelentés a szervező intézetek munkájáról” című előterjesztést. Kívánatos lenne, hogy ehhez a tudomány oldaláról megfelelő javaslatok, indítványok szülessenek, amelyek összeállításánál az eddigi kutatási eredményeket hasznosítani kellene.

f) Megfontolandó, hogy az MTA Ipargazdasági Bizottsága tűzze napirendre az MTA Elnökségének 1975. október 28-i ülésén a közgazdaságtudományok helyzetéről szóló előterjesztés kapcsán hozott határozatát, s ennek figyelembevételével irányelveket adna ki az IKCS V. ötéves tervi programjának összeállításához.

III.

Az Ipargazdaságtani Kutatócsoport programjával kapcsolatban javasolom a következő új témák kutatásának előirányzását:

1. A technika rohamos fejlődésével és a fokozódó urbanizációval párhuzamosan az utóbbi években világszerte növekednek a nyersanyag ellátással és a környezetvédelemmel összefüggő gazdasági feladatok. Szinte valamennyi iparilag fejlett ország számára központi problémává vált a levegő-, víz- és talaj szennyeződése, a termőföldek csökkenése, a sugárveszély, a szilárd hulladékok felhalmozódása, az energiahordozó készletek mérséklődése és az ásványi nyersanyaglelőhelyek kimerülése.

A kérdéssel felelősséggel foglalkozók azt is megállapították, hogy a műszaki-tudományos haladás a termelés bővítésével csak akkor okoz megengedhetetlen mértékű környezeti ártalmat, ha ésszerűtlen a természeti értékekkel való gazdálkodás, és olyan technológiákat alkalmaznak, amelyek a gazdaságosság rosszul értelmezett szempontjai miatt nincsenek tekintettel a káros következményekre.

A téma hazai kutatása — elsősorban annak ipargazdasági vonatkozása nem megoldott. Ezért az Országos Környezetvédelmi Tanács Elnöke az Országos Tervhivatalt és a Pénzügyminisztériumot kérte fel, hogy a Magyar Tudományos Akadémia segítségével kezdeményezze és támogassa a környezetvédelemmel kapcsolatos közgazdasági kutatásokat. Úgy vélem — ezt a témakört az Ipargazdasági Kutatócsoport gondozására célszerű bízni.

2. Az irányítási rendszer három alrendszere közül számottevő előrehaladás történt a tervezés- és szabályozás kutatásában. Jelentős viszont az elmaradás a *harmadik témacsoportban*. Hiányzik a szervezeti rendszer értékelése, illetve e problémakör tudományos kutatása, a továbbfejlesztés irányainak kijelölése. Az ezirányú társadalmi igény szükségessé teszi, hogy az IKCS V. ötéves tervi programja *e feladattal* is számoljon.

SUSÁNSZKY JÁNOS

**Szakértői vélemény az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának
1972—75. évi beszámolójáról**

1. A tanulmányozott anyagok felsorolása

Szakértői véleményemet a következőkre alapozom:

- Az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának 1972—75-re szóló középtávú terve;
- A Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának szervezeti szabályzata;
- A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja, 1973.;

- Beszámoló jelentés az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport 1972—75. évi tevékenységéről;
- Beszámoló jelentés II. működési beszámolók. MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport.
- A kutatócsoport tagjainak előadásai különféle konferenciákon 1972 és 1975 között;
- A kutatócsoport tagjainak többhelyütt megjelent publikációi 1972 és 1975 között.

2. Az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport tevékenységi köréről

A beszámolási időszakban a Kutatócsoport tevékenysége lényegében négy főirányra tagolható: a) kutatómunkát végez a tágabb értelemben vett ipargazdaság-tudomány területén, jóváhagyott középtávú kutatási terve alapján. A kéttengelyű osztályozással (termelékenység és hatékonyság) csoportosítható kutatási témák megközelítése interdiszciplináris, ti. jellemzőjük az emberi tényezőktől a realizáló szervezésig terjedő tényezők sokaságának egyidejű, komplex vizsgálata. E kéttengelyű vizsgálódás tervszerű folytatása az 1971. évvel zárult beszámolási periódusnak, melynek során a „Vállalati magatartás” s a „Termelés hatékonyságának tényezői” témacsomportok kutatási eredményei kimutathatóan *fejlesztő hatással voltak* mind ipari gyakorlatunkra, mind a kutatóműhelyek fogékonyabb hányadára. A jelen beszámolási időszak már egy magyar termelékenységi iskola kibontakozásának erősödő jeleit bizonyítja; b) a Kutatócsoport az MTA Ipargazdasági Bizottságának *mintegy tudományos titkárságaként* és adminisztratív szerveként tevékenykedik s e vonatkozásban egyfelől szakterületünk számára lényeges *tudományszervezési* feladatokat lát el (a Bizottság üléseinek előkészítése), másrészt közreműködik az ipargazdasági kutatások általános fejlesztésére irányuló *felmérésekben és elemzésekben*, végül segítséget nyújt a kutatások *koordinálásához*; c) az ipargazdasági tudomány fejlődését szolgálja tudományos *konferenciák* rendezésével, az e tudományterülettel foglalkozó társadalmi *egyesületek* támogatásával, több hazai kutatóműhely programvitáin és kutatási beszámolóin való részvétellel és állásfoglalással, OTTKT főirányok Koordináló Tanácsának munkájában való résztvállalással, a tudományterület helyzetéről készített elemzés és fejlődési prognózisok kidolgozásával és számos más módon; d) a hazai *ipargazdasági tudomány egyik képviselője a nemzetközi tudományos életben*. Új külföldi tudományos eredményeket mintegy transzmisszióként közvetít és propagandistája a hazai kutatásoknak. Nemzetközi koordinációs feladatokat lát el, szerepet vállal az UNIDO Magyar Nemzeti Bizottságában, aktív tagja a Nemzeti Termelékenységi Központok Európai Szövetségének, KGST témák kutatásában és koordinálásában működik közre stb. Sajnálatos, hogy eddig nem volt lehetőség az *Ipargazdasági Szemle élszámait* évenként egy-két alkalommal orosz és angol

nyelven kiadni. A Kutatócsoport külföldi kapcsolatait tartalmilag fémjelzik a figyelemre méltó *idegen nyelvű* publikációk, bár megjegyzendő, hogy e megállapítás *csupán* a csoport *igazgatójának* s kisebb számban *helyettesének* közleményei vonatkozásában helytálló.

3. A Kutatócsoport szervezetéről és működésének feltételeiről

A Kutatócsoport szervezeti szabályzata 1971-ben készült. Azt tanulmányoztam és úgy vélem, egyet kell érteni a beszámolóval, hogy ti. „a kutatóhely szervezeti felépítésében a beszámolás időszakában jelentősebb változás nem történt és ilyent a közeljövőben sem” szükséges tervezni.

A feladatokhoz igazodó, változó összetételű, *rugalmas kutatócsoportok* képzése nem csupán az objektív körülmények miatt (csekély összlétszám) *célszerű* (amint a beszámoló megjegyzi), hanem egyben *korszerű* — az interdiszciplinaritás követelményeit kielégítő, a problémák egyidejű, sokoldalú megközelítését lehetővé tevő s a csoportdinamizmusban rejlő többlet alkotóerő kiaknázását előmozdító — kutatástechnológiai eljárások előfeltételét biztosító szervezeti forma is. A „*multidiszciplináris közelítés*” a Kutatócsoport vezetésének helyeslendő célkitűzése. A beszámolóból s a rendelkezésemre bocsátott anyagokból nem állapítható azonban meg, hogy az interdiszciplináris megközelítés *személyi előfeltételei* (közgazdászok-, mérnökök-, pszichológusok-, szociológusok-, jogászok-, software-sek- stb. egymásközti aránya) mennyire biztosítottak. Véleményem szerint a beszámolóban kiemelt fő témakörök (vállalati célrendszer-tervezés, termelékenység, szervezés) eredményes feldolgozása *többszakmás teamekben* valósítható meg korszerűen, egyes aspektusokban való súlypontképzéstől mentesen, ezért megfontolandónak tartom a várható *létszámfejlesztés* során a *többszakmásítás* szükségességének mérvét és lehetőségeit. A Kutatócsoport a multidiszciplinaritás követelményét két dimenzióban törekedett kielégíteni s e törekvések erősítendőek. Az egyik dimenzió a többoldalú megközelítés (a mikro- és makroökonomiai nézőpont összekapcsolása) a közgazdaságtudomány (egyes témáknál az ipargazdaságtan) saját belső rendszerén belül; a másik dimenzió a különféle tudományok érintkezési felületein jelentkezik. Az előbbi lehetőségre példa a „3.1 Állóeszköz igényesség és élőmunka helyettesítés (témafelelős: Végső Béla)” című téma; a második dimenzió megvalósítására példa: „1.1 Az egyéni teljesítményeket befolyásoló tényezők (témafelelős: Ványai Péterné)” és „2.2 A szervezéstudomány eredményeinek alkalmazása az iparvállalatoknál (témafelelős: Román Zoltán)” című témák. Tartalmi eredményekre vezetett az a következetesen alkalmazott kutatási metodika, hogy — a 2.2 kapcsán kifejtett, ám az 1.1 témára is igaz — vizsgálódásaink „során a rendszerelmélet és a kibernetika mellett más tudományok (főként a szervezéstudomány, a vállalati gazdaságtan, a pszichológia és a vezetés-tudomány) nézőpontjából is megközelítettük a problémát”.

A Kutatócsoport létszáma a beszámolási időszakban nem változott (mindössze 1 fővel növekedett), a 10 fős tervezett növekedés nem valósult meg. Valójában a kutatókapacitás *kevesebb*, mint a beszámolóban közölt létszám, ti. a főtitkári utasításnak megfelelően a *fiatal* kutatók — helyesen — *üzemi gyakorlatot* kell szerezzenek s ezalatt teljes értékű kutatóként nem vehetők számításba. A beszámolási időszak egy részében 3 fő fiatal kutató volt üzemi gyakorlaton, s ez a teljes kutatói létszám közel 1/6-a. A létszám alkalmas káderekkel való *növelése kívánatos*, hiszen ma változatlanul igaz az MTA Ipargazdasági Bizottságának az a megállapítása, hogy a Kutatócsoport főprofilját jelentő általános ipargazdasági kutatásoknak, „a nem közvetlen alkalmazást, hanem az ismeretek általános gyarapítását, továbbfejlesztését, összegezését szolgáló ipargazdasági kutatásoknak sokkal szélesebb bázisra kellene folynia”.

Itt jegyzem meg azt a mélyebb boncolást igénylő s tudományterületünk kutatóműhelyeire általában jellemző körülményt, hogy a témabeszámolók szerint *más kutatóhelyekkel való együttműködés csupán egyetlen téma* (2.1 A munkaszervezés feladatai és fejlesztése a mai technika és gazdasági környezet mellett) kapcsán valósult meg.

Idetartozik végül, hogy *a kutatást gátló* körülmények a témabeszámolókat szerint egy kivételével a kutatók rövidebb-hosszabb időtartamú *kiesésével* (szülési szabadság, tanulmányok stb.) kapcsolatosak; 18 fő esetén ez érthető, hiszen ily csekély összlétszám esetén 2—3 fő akadályoztatása az összkapacitást jelentősen csökkenti.

4. A kutatási programokról

A Csoport kutatási programjait egyebek között az alábbiak jellemzik:

a) A témák kiválasztását meghatározza iparunk és iparvállalataink jelenlegi helyzete és várható fejlődése. A mai valóságra és a reálisan prognosztizált fejlődésre irányultságot elősegíti, hogy a programok tervezésekor a Kutatócsoport konzultál az MSzMP KB Gazdaságpolitikai Osztályával, az Országos Tervhivatallal, az Országos Anyag- és Árhivatallal, az MTA Ipargazdasági Bizottságának tagjaival, az ipari minisztériumokkal és iparvállalatokkal.

b) Bár a Kutatócsoport több vonatkozásban (nyereségérdekeltség, termelékenység helyzete értékelése, módszertani ajánlások stb.) s az ún. szerződéses kutatásokkal *közvetlenül is* segíti az ipart, a kutatási programokra jellemzőnek mégis azt véljük, hogy „Az *általános* érdekű ipargazdasági” témákat helyezik előtérbe, az *ágazati* intézetekhez viszonyítva tehát a közvetlen alkalmazás *elméleti megalapozását és metodikáját* szolgálják.

c) Jellemzője a kutatási programoknak az erőteljes *témakonzentráció*. Ezt a követelményt a Kutatócsoport 1972—75. évekre szóló középtávú terve írja elő. Ma már megállapítható, hogy e követelmény helyes és megvalósult: az erők szétforgácsolása kizárta volna egyfelől a komplex feldolgozást, másrészt növelné az áthúzódó munkák

számát. Néhány szám: a témacsoportok átlagosan 3, 4 főből állanak; a legkisebb 2 fő, a legnagyobb 6 fő. A témák átlagos *átfutási* ideje (a témakoncentráció jelentős eredménye!) 2,9 év; a legrövidebb 1 év, a leghosszabb 4 év. A kutatókról: 3 témával foglalkozott 2 fő, 2 témával foglalkozott 6 fő, 1 témára koncentrált 13 fő. *d)* Ismérve a kutatási programoknak a már többször kiemelt *multidiszciplináris* szemlélet és módszer. Arra van szükség — tervezik —, „hogy kutatásainkban e kérdések megválaszolását pszichológiai, szociológiai, matematikai módszerek alkalmazásával is megkíséreljük”. Ezek után felmerülhet két kérdés. Az első: nem kerül-e *átfedésbe* a Kutatócsoport pl. a szociológiai vagy más kutatásokkal és intézetekkel? A második: nem változott-e meg a Kutatócsoport *profilja* a hagyományos ipargazdasági problémakezeléshez képest? Mindkét kérdésre határozott *nemmel* válaszolhatunk. Pszichológiai, szociológiai vagy egyéb diszciplinákkal és azok módszereivel addig és annyiban foglalkoznak, ameddig és amennyiben az ipargazdasági kutatások relatív teljességre törő feldolgozásához azok szükségesek. A változás tehát egyfelől régi feladványok új módszerekkel való megközelítésében, másfelől az új módszerek és eszközök (computer) adta új problémák felismerésében mutatkozik.

Mindamellet bővült is a Kutatócsoport profilja, ha nem is jóváhagyott kutatási főirányaihoz (Magyar Tudományos Akadémia, Almanach, 1973), hanem inkább korábbi gyakorlatához képest. A szervezés elméletének, módszertanának kutatása az elmúlt két évtizedben majd kizárólag egyetemi tanszéken folyt. A Kutatócsoport felismerte, hogy „intenzívebb kutatómunkára lenne szükség” ezen a területen is a középtávú tervében már szerepelnek *szervezéstudományi* kutatások, így különösen a „2.1 A munkaszervezés feladatai” stb. című és a „2.2 A szervezésemélet eredményeinek” stb. című témák. Ezt a profilbővülést örömmel kell üdvözölni, mert a szervezéstudományi kutatásokra korábban nem történtek jelentőségükhöz képest elegendő ráfordítások. Az ágazati intézetek az iparvállalatok rövidtávú fejlesztési feladatainak sürgető nyomása alatt elméleti és módszertani kutatásokkal alig-alig foglalkoztak. Az a helyzet állott elő, hogy a szervezés elméletében is integrálódó határtudományok fejlődése sok tekintetben gyorsabb volt, mint a befogadó szervezésemélet és módszertan. A Kutatócsoport programjában a szervezéstudományi témák a népgazdaság igényeit tekintve aktuális időszakban szerepeltek, mintegy figyelmeztetve arra, „hogy a „szervezés mindenekelőtt” jelszó önmagában még semmit nem javít meg, ha nem párosul számos — bonyolult és nehéz — elméleti kérdés alapos ismeretével” (Zielenicwski, 1969). Mindamellet a szervezéseméleti kutatómunka iránti igény nagy, e területen lemaradást kell behoznunk. A hiány nagyobb annál, hogy az ipargazdasági kutatóktól elvont — önmagában is növelendő — kapacitáshányaddal kielégíthető legyen. Az egyik megoldás *előbb utóbb a szervezéstudomány önálló akadémiai kutatócsoportja vagy intézete*. A másik megoldás a megfelelő kapacitású részleg az Ipargazdasági Kutatócsoport keretei között.

A kutatócsoport *szereződéses* kutatást igen *szerény* keretek között vállal. A beszámolási időszak 600 eFt szerződéses árbevétele az egyetemi tanszékek éves bruttó árbevételét sem éri el. A szerződések révén a kutatók hozzájutottak az *empirikus* kutatási feladatokhoz szükséges *tényanyaghoz*.

5. Külön kiemelendő eredmények

— A hazai ipargazdasági tudományra irányította a nemzetközi érdeklődést az a jelentős tény, hogy a Kutatócsoport igazgatója a Nemzeti Termelékenységi Központok Európai Szövetségének 1972—73-ban elnöke, 1974—75-ben elnökségi tagja volt. Ezt a Kutatócsoport nemzetközi elismeréseként értékelhetjük. Elismerése ez Román Zoltán tudományos munkásságának és a mellette izmosodó termelékenységi iskolának.

— A kutatások témaválasztását illetően külön kiemelendő, hogy valamennyi témacsoport egyes kutatásai KGST nemzetközi együttműködéshez is kapcsolódtak.

— A Kutatócsoport eredményének tekintendő az 1972-ben megrendezett I. Ipargazdasági Konferencia. Az előadások száma (34) önmagában nem is jellemzi a tanácskozást. Sokkal inkább kiemelendő, hogy a tudományos értékű vitáknak és a kritikának adott fórumot; minden előadást neves szakemberek opponáltak.

— Jelentős (s tudományterületünkön hazai vonatkozásban lényegében előzmény nélküli) az az elemzés és fejlődési prognózis, amelyet a Kutatócsoport — az MTA Ipargazdasági Bizottsága tagjainak véleményére is támaszkodva — tudományterületünk helyzetéről készített.

6. Összefoglalásul

A Kutatócsoport tudományos tevékenysége a tudományok hazai és nemzetközi színvonalát tekintve megfelelő színvonalon folyik, mind a kutatási programok, mind a kutatási módszerek vonatkozásában. Tevékenységének irányai megfelelnek a kutatóhely rendeltetésszerű feladatkörének. A Kutatócsoport csekély, indokolható eltéréssel követte középtávú tervét, tevékenysége *tervszerű*. Kutatási témái az OTTKT-hoz kapcsolódnak. Külön kiemelést érdemel „A termelékenység növelése az iparban” című téma (az elemzés módszere, annak vállalati és nemzetközi összehasonlításokra való hasznosíthatósága; matematikai-statisztikai elemzés a gazdasági fejlettség, a reálbérek és a termelékenység változásának összefüggéseiről stb.), továbbá „A szervezéselmélet eredményeinek alkalmazása az iparvállalatoknál” című téma (vizsgálódások a szervezési és vezetési színvonal egzakt értékelhetőségével — a szervezés-tudomány e „fehér foltjával” kapcsolatosan, a Számítástechnikai Kormányprogram megvalósítása szempontjából jelentős — empirikus kutatások alapján

következtetett — megállapítások, mint pl. az alkalmazás általános feltétel-rendszere; a hazai szervező szakemberkapacitás dekoncentrációjával kapcsolatos a gyakorlatunkban sürgősen mérlegelendő megállapítások; a szervezési intézetek „látszat-verseny” szituációjának bizonyítása stb.), végül „Az egyéni teljesítményeket befolyásoló tényezők” című téma, melyre az imponáló mintasokaság (1800 munkás), a feldolgozás magasfokú komplexitása, a bátor problémafeltárás, mint teljesítmény visszatartással, a rosszul értelmezett kollektív szellemmel kapcsolatos bizonyítás s a hasznosítható hazai tartalékok kimutatása hívja fel a figyelmet.

SZALAI SÁNDOR

Szakértői vélemény az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának tudományterületeihez tartozó három szociológiai kutatóhely 1972—75. évi kutatási beszámolójáról

Az MTA IX. Osztályának elnöke felkért, hogy az 1/1975 (A. K. 4) MTA—OM együttes utasítás értelmében véleményezzem az MTA Szociológiai Bizottságában, majd az Osztályülésen való megvitatás és állásfoglalás céljára a IX. Osztály tudományterületeihez tartozó három szociológiai kutatóhely, nevezetesen:

- a) az MTA Szociológiai Kutatóintézete,
- b) az ELTE Bölcsészettudományi Karának Szociológiai Tanszéke,
- c) az MKKE Általános Karának Gazdaság- és Szociológiai Kutatócsoportja 1972—75. évi kutatási beszámolójelejtéseit.

Ennek a felkérésnek olyan módon igyekszem eleget tenni, hogy előbb bizonyos általános megjegyzéseket teszek, amelyek mindhárom kutatóhely beszámolójelejtését, illetve tevékenységét érintik, majd pedig a fentebb megadott sorrendben egyenként foglalkozom mindegyik kutatóhely munkásságával.

I. Általános megjegyzések

1. Mindenekelőtt rá kell mutatnom arra, hogy a három véleményezendő beszámoló jelejtés jelenleg igen különböző mértékben nyújt módot a szakértői véleményezésre, s különösen arra, hogy a szakértő megválaszolja a IX. Osztály elnökének a hivatkozott MTA—OM együttes utasítás 17. §-a (3) bekezdése alapján a szakértőhöz intézett kérdéseit. Részben nyilván a megfelelő egységes irányítás híján, részben pedig az egészen eltérő személyzeti és adminisztratív felkészültség következményeként és talán még más okokból is a három beszámolójelejtés terjedelme, felépítése s a benne foglalt információk jellege és részletessége egészen különböző. Az MTA Szociológiai Kutatóintézete jelejtése több mint másfélszáz oldalas kötet, amelyben többek között minden egyes

kutatási témáról szabványos több oldalas témalap található. A témalap a szóbanforgó kutatómunka mindenféle személyi, szervezeti és egyéb paraméteradatai mellett külön rovatokban megadja a főbb kutatási eredmények tömör leírását, azután azt, hogy a kutatás eredményei hol kerültek megvitatásra, előadásra, publikálásra, miféle más kutatóhelyek vettek részt a kutatásban stb. Az ELTE Szociológiai Tanszéke beszámolójelentése mindössze 9 oldal. Ez első felében leginkább a különböző kutatóhelyi témákról írott (részben megjelent, részben még csak belső használatra szolgáló) tanulmányok címének felsorolásával érzékelteti a kutatómunka eredményeit, második felében pedig a tanszék oktatóinak egyéni (ún. „szabad kapacitásra” tervezett) kutatásait jellemzi hasonló alapon, bár némely esetben tartalmilag is kitérve egy-egy eredményre. A kutatóhely működésmódjáról, a kutatómunkák személyi, szervezeti és egyéb paraméteradatairól itt sokkal kevesebb és hiányosabb információt találunk, mint az MTA Szociológiai Kutatóintézet hasonlóképpen terjedelmesebb és részletesebb (dehát nyilván sokszáz óra kutatói és adminisztratív befektetésével készült) vaskos jelentés-kötetében. Ami végül az MKKE Gazdaságszociológiai Kutatócsoportja 12 oldalas beszámolójelentését illeti, ez sajnos majdnem teljes mértékben mellőzi a kutatási eredmények tartalmi ismertetését s az olyan egyéb adatokat, amelyeknek alapján a végzett kutatómunka minőségileg véleményezhető volna. Például a kutatóhely legnagyobb anyagi volumenű kutatómunkájáról szó szerint ennyi (csakis ennyi) információt kapunk:

„(IV/2/6.) *A munkával, munkahellyel való elégedettség és az anyagi ösztönzés kérdései.* A szerződést az OKGT Nagyválói Kutató- és Feltáró Üzemmell kötöttük 920 ezer Ft értékben. A kutatás 1974-ben fejeződött be.”

A munkával, munkahellyel való elégedettség és az anyagi ösztönzés ezerféle lehetséges kérdése közül melyekre irányult itt a kutatás? Felmérésen, statisztikai források feldolgozásán, kötetlen megfigyeléseken és beszélgetéseken, szakirodalom kiértékelésén vagy tisztán spekulatív megfontolásokon alapult? Jutottak-e a kutatók valamiféle új tudományos eredményekre? Megvittatták-e azokat valahol, közzétették-e azokat valahol? Mit „véleményezzen” a felkért szakértő, ha minderről nem kap semmi információt? Egyébként a méltányosság kedvéért meg kell mondani, hogy még az ELTE Szociológiai Tanszéke sokkal tartalmasabb jelentése, sőt az MTA Szociológiai Kutatóintézete hasonlóképpen terjedelmesebb és részletesebb jelentése sem ad minden témánál kellő információs alapot a szakértői értékelés céljára. Több vonatkozásban még az ELTE Szociológiai Tanszéke, sőt az MTA Szociológiai Kutatóintézete esetében is csak igen feltételes válaszok adhatók a rendelkezésre álló jelentésanyag alapján a IX. Osztály elnöke által az MTA—OM együttes utasítás nyomán feltett olyan természetű kérdésekre, mint hogy

— a tudományok hazai és nemzetközi fejlődését tekintve kellő színvonalon folyik-e a kutatóhely tudományos tevékenysége?

— milyen hatékonysággal használta fel a kutatóhely a rendelkezésre álló kapacitást?

— melyek a kutatóhely kiemelésre érdemes kutatási eredményei?

Ismételten rá kell azonban mutatni arra, hogy mindez *nem* róható fel egyoldalúan a szóbanforgó kutatóhelyek hibájának vagy mulasztásának. Az egyetemi szociológiai kutatóhelyek személyzeti állománya igen kicsiny, oktatási és oktatás-adminisztrációs kötelezettségeik igen jelentősek, rengeteg különböző nyilvántartást kell vezetniök és rengeteg különböző tervet megjelentést kell összeállítaniök. Viszont kutatási segéderőik vagy éppenséggel adminisztratív alkalmazottaik alig vannak vagy egyáltalán nincsenek. Ráadásul egyáltalán nem világos, vajon kaptak-e részletes útmutatást arra vonatkozólag, hogy éppen ennek a négyéves kutatási beszámolójelentésüknek mire kell kiterjednie, hogy a hivatkozott MTA—OM együttes utasításnak megfelelően véleményezhető legyen. Hozzátehetjük, hogy még a sokkal nagyobb kapacitású MTA Szociológiai Kutatóintézete is igen számottevő gondokkal küszködik a kutatási segéderő- és az adminisztratív munkaerőellátottság terén.

2. A kutatási segéderőkkel és adminisztratív munkaerőkkel való hiányos ellátottság kihatásai természetesen korántsem csak — és nem is elsősorban — a beszámolók imént ismertetett problematikájában nyilvánulnak meg. Egészen nyilvánvalóan fontos szerepük van abban is, hogy mindhárom kutatóhelyen sok esetben nagyon elhúzódnak egyes kutatómunkák, sokára készülnek el az eredményeikről szóló, illetve azokat kiértékelő kutatási jelentések, adatközlések, tanulmányok stb. Számos esetben nyilván viszonylag magas fizetésű és képzettségű kutatók végzik az alacsonyabb fizetésű és képzettségű munkaerőkkel is elvégeztethető kiegészítő és adminisztratív munkákat, vagypedig külső munkaerőkre bízzák ezeknek a munkáknak a zömét, ami gyakran igen költséges megoldás és (például éppen a szociológiában nagy szerepet játszó adatfelvételi és adatfeldolgozási munkák esetében) megnehezíti a munka minőségének ellenőrzését.

3. Külön fel kell hívni a figyelmet az ún. szabad kutatási kapacitás alakulásának és a szerződéses kutatások vállalásának nagyfokú eltérésére a három szociológiai kutatóhelyen, ami sokféle kritikai megfontolásra, sőt aggodalomra nyújt okot. A helyzet röviden a következő:

A négyéves beszámolási időszakban az MTA Szociológiai Intézetében szabad kapacitásra tervezett téma kutatása egyáltalán nem folyt, viszont a rendes munkaterv keretében összesen 1 035 000 Ft értékű szerződéses külső megbízást tudtak vállalni. Az ELTE Szociológiai Tanszékén ugyanekkor szabad kapacitásra tervezetten csak az egyes oktató-kutatók saját egyéni kutatásai folytak és a tanszéknek semmi szerződéses kutatás vállalására nem nyílt módja. Az MKKE Gazdaságszociológiai Kutatócsoportjában a szabad kapacitásra volt tervezve egyfelől a négyéves munkaterv egyik fő kutatásterületének egész munkája, ami egyben két munkatárs kisdoktori (egyetemi doktori)

értekezése megírásának alapjául szolgált, továbbá nem kevesebb mint 1 073 000 Ft árértékű szerződéses külső megbízás megkezdését, befejezését, illetve végrehajtását jelentette. Ugyanakkor ennek a kutatóhelynek — a másik kettővel ellentétben — sem nemzetközi kötelezettségek alapján, sem a felügyeleti szervek által kiemelt témákban nem volt kutatnivalója.

A magunk részéről hívei vagyunk annak, hogy a szociológiai kutatóhelyeknek (mint más kutatóhelyeknek is) *legyen* a kiemelt, illetve kijelölt tervmunkák által le nem kötött, s többek között a kutatók egyéni tudományos érdeklődésének és személyes tudományos fejlődésének teret adó szabad kutatási kapacitásuk. Hívei vagyunk továbbá annak is, hogy a szociológiai kutatóhelyek külső megbízások alapján bizonyos határok között szerződéses munkákat is vállalhassanak. Ez egyfelől azért hasznos, mert így olyan konkrét kutatási feladatok megoldásában szereznek gyakorlatot, amelyekre különféle állami és vállalati szervezetek nyilvánvalóan konkrét igényük van (hiszen hajlandók külön fizetni a kutatási feladatok megoldásáért), másfelől pedig hasznos az is, hogy a kutatók ily módon bizonyos anyagi ösztönzést is nyernek s megfelelő munkavégzéssel javítani tudnak személyes anyagi helyzetükön. A fentebb leírt helyzet azonban több tekintetben is kritikai megfontolásra és aggodalomra készítet. Először is nyilvánvaló aránytalanságot teremt és sok nem kívánatos mellékhatással jár az, ha ugyanazon kutatási terület egyik kutatóhelyén felügyeleti szervek kiemelési, nemzetközi kötelezettségek stb. híján igen nagy szabad kutatási kapacitás keletkezik, igen nagyarányú szerződéses munkák vállalására s ennek megfelelően jelentékeny anyagi ösztönzésre nyílik mód, míg a többi kutatóhelyen csak sokkal szerényebb keretek között vagy egyáltalán nincs ilyesmire lehetőség. Konkrétan: egy főnyi főállású kutatóra (vagy oktató-kutatóra) az 1972—75. időszakban az MTA Szociológiai Kutatóintézetnél kb. 37 ezer Ft, az MKKE Gazdaságszociológiai Kutatóintézetnél kb. 210—220 ezer Ft, az ELTE Szociológiai Tanszékén pedig nulla Ft árértékű szerződéses kutatási munkavállalás esett. Természetesen a szerződéses kutatások árértékének csak egy töredéke használható fel a kutatóhely saját munkatársai teljesítményeinek honorálására, ill. premizálására, ámde az aránytalanságok mégis szembeszökők. Éppen, mert a szociológiai kutatások esetében a szerződéses munkák anyagi volumenének igen nagy részét *külső* munkaerők segítségével végzett adatfelvételi és adatfeldolgozási munkák, kérdezőbiztosi és kódolói tevékenységek meg különböző szakmai vagy egyéb részlet-tanulmányok teszik ki, merülhetnek fel olyan kérdések, mint az, hogy például miként lehet képes az MKKE Gazdaságszociológiai Kutatócsoportja a maga összesen 5 főnyi főállású oktató-kutatója, aki közül éveken át csak 1, s újabban is csak 2 fő rendelkezett tudományos minősítéssel, mintegy másfélszer akkora anyagi összvolumenű szerződéses kutatómunka felett megfelelő tudományos irányítást és ellenőrzést gyakorolni, mint a sokszorta nagyobb kutatási kapacitású MTA Szociológiai Kutatóintézete, amelynek mégiscsak 28 főnyi főállású

kutatógárdája van, közte 8 tudományosan minősített részben igen nagy tapasztalatú, vezető kutatóval, s amely elég számos főfoglalkozású adatfeldolgozóval, adminisztrátorral is rendelkezik. A szabad kapacitások felhasználásával és a szerződéses munkák vállalásával kapcsolatos effajta nyugtalanító és részben a végzett tudományos munkák tényleges minőségét érintő kérdésekre a rendelkezésre álló beszámoló jelentések adatai alapján nehéz megnyugtató választ adni. Mivel a szerződéses munkákra megbízást adó állami, közületi, vállalati stb. szerveknek gyakran nincs megfelelő tudományos felkészültségű személyzetük arra, hogy az általuk megrendelt és fizetett szerződéses kutatások eredményeinek tudományos értékét és megbízhatóságát meg tudják állapítani, jó volna például tudni, miféle tudományos megvitatáson, független opponensi megbírálon és zsürizésen esnek át a megrendelőknek történő „leszállítás” előtt a szerződéses kutatások eredményjelentései, összefoglalói stb. Jelenleg erről sincs megfelelő képünk az előttünk fekvő beszámolójelentések alapján.

4. Mindhárom itt tárgyalt szociológiai kutatóhelyre — ha más-más formában és mértékben is — egyaránt jellemző a kutatási témák túl nagy szórtsága, túlságosan laza körülhatároltsága, s ennek megfelelően a rendelkezésre álló (általában mérsékelt vagy egyenest csekély létszámú) kutatói munkaerők nem kellő mérvű koncentrációja. A beszámolójelentéseket olvasva némelykor az ozorai huszárokra kell gondolnunk: ugyanaz a pár ember jár körbe-körbe, hol ebben, hol abban a témában vagy feladatkörben bukkanva fel mint „témafelelős”, mint „résztevő” vagy éppenséggel mint egyedüli oda beosztott kutató. Persze annak sem volnánk hívei, hogy egy szociológiai kutatóhelyen valamely tudományos munkatárs éveken át okvetlenül csak egyetlen szűkebb témán dolgozzék, de azért fregolimutatványok sem kívánatosak, amelyeknek során a tudományos munkatársak szinte percenként más-más téma gúnyját öltik magukra. Például az MTA Szociológiai Kutatóintézet jelentésében Kulcsár Kálmán nem kevesebb mint 4 különböző kutatási téma témafelelőseként és 1 téma résztvevő munkatársaként szerepel (egyéb teendői mellett), Bélei László 4 téma kutatásában vesz részt; az MKKE Gazdaságszociológiai Kutatócsoportja jelentése szerint Nemes Ferenc egymaga végezte 2 téma teljes feldolgozását, s emellett még 7 szerződéses kutatómunkában vett részt (egyéb teendői mellett) — és így tovább. De itt is meg kell jegyezni, hogy nem lehet egyoldalúan a kutatóhelyekre vagy azok vezetőire hárítani a felelősséget a kutatási témák túl nagy szórtságáért és össz-terjedelméért s a kutatói munkaerőknek ebből adódó túl csekély koncentrációjáért. Az igazság az, hogy például az MTA Szociológiai Kutatóintézetére már az országos és tárcaszintű főirányok tervei, valamint más felsőbb szintű ajánlások sokkal több és sokkal nagyobb terjedelmű kutatási témát hárítanak rá, mint amivel az intézet megfelelően megbirkózhat a maga jelenlegi személyzeti állománya és egyéb erőforrásai segítségével. Hasonló a helyzet az ELTE Szociológiai Tanszékénél is. Ezért azután bizonyos témák, amelyek a munkatervben szerepelnek, a végrehajtás

során „az asztal alá esnek”, a témákkal való túlterhelés az erők elaprózódására vezet, s végülis a kutatóhelyi munka minősége és a munkatársak tudományos fejlődése szenved kárt. Kevesebb témára, illetve sokkal jobban körülhatárolt (szűkebben meghatározott) tematikára kellene koncentrálni a munkát és a rendelkezésre álló munkaerőt *mindhárom* itt tárgyalt szociológiai kutatóhelyen. Ez az 1972—75. évi beszámolójelentések egyik legfőbb tanulsága.

S ezek után rátérhetünk arra, hogy külön-külön is szemügyre vegyük a három kutatóhely tevékenységét a négyéves beszámolási időszakban.

II. A kutatóhelyek munkája és fejlődése a beszámolási időszakban

a) MTA Szociológiai Kutatóintézete

Az igen terjedelmes és részletes beszámoló jelentés adatait és megállapításait saját észleleteinkkel és tapasztalatainkkal egybevetve úgy véljük, hogy országunknak ez a messze kiemelkedően legnagyobb és egyben viszonylag a legkedvezőbb szervezeti előfeltételekkel rendelkező szociológiai kutatóhelye az 1972—75. évi időszakban egészben véve jól fejlődött, általában saját középtávú kutatási tervének és a magasabb (tárcaszintű és országos szintű) terveknek megfelelően dolgozott, s egyes területeken kimagasló eredményeket is ért el.

Az Intézet előttünk fekvő beszámoló jelentésének egyik érdeme, hogy jól megfontolt önkritikai megállapításokat is tartalmaz, amelyekkel egyébként teljes mértékben egyetérthetünk. Így különösen a következőkkel:

„A felsorolt kutatási főirányokból [nem kevesebb mint 10 ilyen főirányból] fakadó igények akár csak megközelítőleg is kielégítő mértékben való teljesítése még akkor is *a kívánatosnál szórtabbá tette az Intézet kutatómunkáját*, ha egyes főirányokkal kapcsolatos kutatásokban csak igen kis kapacitással vettünk részt, vagy ha a konkrét témacsoportokat és témákat igyekeztünk úgy megfogalmazni, hogy azok esetenként több kutatási irány számára is segítséget adjanak. . .”

A tanulság itt az, hogy az Intézetnek saját munkaterve megalkotásánál a jövőben még felettes kutatásirányító szervek részéről megnyilvánuló kívánások esetében is az eddiginél erőteljesebben kell képviselnie azt az álláspontját, hogy az adott feltételek (személyzeti ellátottság, felszerelés, anyagi erőforrások) figyelembe vételével éppen csak ennyi meg ennyi, ilyen meg ilyen feladat megoldására vállalkozhatik anélkül, hogy erőfeszítéseinek és erőforrásainak megfelelő koncentrációja híján egész munkájának határfoka ne csökkenjen. Mert azért minden jogosan felhozható mentőkörülmény ellenére is tény, hogy több kitűzött téma megmunkálásában az előrehaladás ill. a beszámolási időszakban elért eredmény igen-igen szerény volt, illetve a munkálatok igen-igen elhúzódtak. (Lásd például „A környezetvédelem szociológiai kérdései”,

„A társadalmi tudat Magyarországon” és „A mai magyar falu társadalmi szerkezetének alakulása” című témabeszámolókat. Megjegyezzük, hogy „A társadalmi tudat Magyarországon” című téma beszámolójában ismertetett, egyébként érdekes és színvonalas kutatások csak igen tág értelmezésben tekinthetők a téma címében megjelölt probléma megközelítésének, s ily módon kérdéses, hogy a hazai társadalmi tudat centrális kérdéseinek vizsgálata tulajdonképpen megfelelő helyet foglal-e el az Intézet munkatervében.)

Nemzetközi összehasonlításban is versenyképes, kiemelkedő eredmények születtek „A magyar társadalompolitika fejlődése – Társadalmi tervezés és szociológia”, „A döntési folyamat problémái az igazgatási és gazdasági szervezetekben”, „Az új technika alkalmazásainak szociológiai problémái”, „A társadalom rétegződésének és életmódjának alakulása”, „A köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai (szociológiai) kutatások”, valamint „A család helyzetének alakulása szocialista társadalmunkban” című kutatási témák keretében. Igen jelentős, részben úttörő kutatási kezdeményezések történtek, bár még egyelőre némileg diffúz formában „A közigazgatás komplex tudományos megalapozása” című téma egyes részterületein.

Kevésbé látszanak indokolni az eddig elért eredmények a gazdaságpolitikánk (*nem* társadalompolitikánk) tapasztalatainak elemzésével és a gazdaságirányítás rendszerével, a környezetvédelemmel és az ország népesedési helyzetével kapcsolatos kutatások továbbvitelét az Intézet munkatervében. Úgy tűnik, hogy ezekre a vizsgálatokra más kutatóhelyek alkalmasabbak.

Az Intézetnek a beszámolási időszak folyamán végzett elismerésre méltó kutatómunkájában egyetlen nagy és komoly hiányosságot vélünk felfedezni: a marxista szociológia módszertanára s általában a szociológia módszereinek és technikáinak a szocialista viszonyok között való alkalmazására vonatkozó rendszeres módszertani kutatások úgyszólván teljes hiányát. Ez annál is sajnálatosabb, mert az Intézet tulajdonképpen az egyedüli szociológiai kutatóhely Magyarországon, ahol ilyen rendszeres módszertani kutatásokra mód nyílik és a feltételek, legalábbis elvben, adva vannak. Lehet, hogy az újonnan létesített kis módszertani csoport működése ebben az irányban fog hatni, de szerintünk nem vitás, hogy a módszertani kutatás ill. fejlesztés az intézeti munka egész jövőbeli fejlődésének egyik sarkalatos problémája, s hogy ebben a vonatkozásban az egész magyar szociológia jövőjét érintő országos felelőségek és feladatok hárulnak rá. Nem látjuk a beszámoló jelentésben nyomát annak, hogy az Intézet saját kutatóinak folyamatos módszertani továbbképzése érdekében megfelelő lépések történtek volna, holott még az is kívánatos lenne, hogy más kutatóhelyek tudományos munkatársai számára is bizonyos módszertani továbbképzési lehetőségeket nyújtson az Intézet.

Ezzel szemben igen nagy érdemei vannak az Intézetnek mind a magyar szociológia nemzetközi kapcsolatainak fenntartása és fejlesztése, mind a „Szociológia” folyóirat szerkesztési munkáinak támogatása terén; saját inté-

zeti kiadványai színvonalasak, sok tekintetben mintaszerűek. Alighanem nagyobb aktivitást fejthetne ki az Intézet viták rendezésében, s más szociológiai kutatóhelyek munkatársainak, az Intézettől független szociológiai szakértőknek az intézeti munkák megvitatásába és véleményezésébe való bevonásában.

b) Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Szociológiai Tanszéke

A Tanszék kutatóhelyként való működésének értékelésénél tekintetbe kell venni, hogy 16 tudományos munkatársa közül 15 fő az igen nagy volumenű oktatási feladatokkal megterhelt oktató (ezek közül is 4 fő csupán másodállást tölt be), továbbá a Tanszéknek sem oktatási, sem kutatási segéd-személyzete nincs, csupán 1 ill. újabban 2 fő „adminisztrációs és egyéb” személyzet áll rendelkezésére, szerződéses kutatásokból eredő anyagi erőforrásai egyáltalán nincsenek, azaz a kutatómunka körülményei rendkívül szűkösek.

Ha pusztán számszerűen nézzük, akkor a Tanszéknek a beszámolási időszakra vonatkozó munkaterve szerint csupán két téma-területen kellett kutatómunkát végeznie, ami nem volna „szórtságnak” nevezhető. Ámde a két téma, nevezetesen „Az értelmiség jelenlegi helyzete, összetétele, fejlődésének iránya, társadalmi funkciói szocialista rendszerünkben” és „A szocialista munkaerkölcs kérdései” a kutatási tematikák és problémák olyan változatos-ságát és tömegét öleli fel, hogy egész téma-sorozatnak is beillik.

Ami az első téma-terület, az értelmiség-kutatást illeti, itt a Tanszék a négyéves beszámolási időszakban két adatfelvételt hajtott végre, egyet a jogászság, másikat az orvosok körében, továbbá 1973-ban egy ötnapos konferenciát szervezett, amelyen részben a Tanszék munkatársai és más meghívott szakemberek adtak elő tanulmányokat. Mivel az orvosokra vonatkozó felmérés adatainak feldolgozása még nem készült el, a jogászságra vonatkozó felmérés immár feldolgozott adatanyagával kapcsolatban pedig még csak egyes részleges elemzések történtek, ill. részanyagok előkészítése folyik, a kutatómunkálat tulajdonképpeni értékelésére egyelőre nincs módunk. Annyit viszont mégis megállapíthatunk, hogy keretében jelentékeny mérvű és számos tekintetben hézagpótló vizsgálódások folynak, mégpedig a jelek szerint kellően átgondolt koncepció alapján és kellő rendszerességgel.

Viszont azért arra is utalnunk kell, hogy a beszámolási időszakban viszonylag kevés az, ami a mégiscsak elég számottevő apparátus bevezetésével végzett kutatómunkálat részleteiről az eddig végzett négyéves munkáról és annak eredményeiről a tudományos nyilvánosság elé került. Belső használatra vagy felettes szervek számára készült kutatási jelentésekről, adat- és eredmény-összefoglalásokról természetesen nincs áttekintésünk, de a beszámoló jelentés tematikai része a jogászvizsgálattal kapcsolatban mindössze egy megjelent és egy megjelenés alatt álló, az orvosvizsgálattal kapcsolatban pedig egy meg-

jelenés alatt álló tanulmányról emlékezik meg; a beszámoló jelentés bibliográfiai függeléke szerint pedig a kutatómunkát tanszéki munkatársai közül csak ketten (Huszár Tibor és Garami László) tették közzé a kutatómunkát témájával szorosan kapcsolatos írásokat. A beszámoló jelentés azonban jelzi, hogy a közeljövőben több résztanulmány, disszertáció stb. elkészülése várható és a jogászvizsgálattal kapcsolatban sor kerül az egész anyag monografikus feldolgozására is.

Nagy érdeklődéssel tekintünk e fontos kutatómunkát további kibontakozása és részletes eredményeinek közlése elé. A tematika mindenesetre kitűnően illeszkedik e tanszéki kutatóhely profiljához, s jelentékeny mértékben meg is határozza azt. A Tanszék szabad kapacitásra tervezett kutatásai, amelyek lényegileg a Tanszék oktatóinak egyéni kutatásait foglalják magukban, a beszámoló jelentés szerint túlnyomórészt a tanszék e központi kutatási témájához kapcsolódnak.

Kevésbé kedvező az, hogy a tanszék másik nagy betervezett témájának, a szocialista munkaerő-kérdéseinek területén igen kevés munka folyt — nyilván mert a korábban vázolt szűkös körülmények között erre már nemigen futott a tanszék erejéből. A beszámoló jelentésnek e témára vonatkozó mindössze 15 soros része a Tanszék vezetőjének egy nagyobb tanulmányára, bizonyos — részben külső munkatársak által végzett — kisebb vizsgálódások és korreferátumokra utal, továbbá említést tesz arról, hogy egy munkaértekezletet rendeztek a más kutatóhelyeken végzett munkaerő-kutatások megismerésére. Mivel az értelmiség-vizsgálat eredményeinek feldolgozásában a munka zöme még hátra van, némileg kétesnek látjuk, hogy az elkövetkező időszakban a Tanszék kellő erőt tud-e koncentrálni e második nagy tematika megmunkálására.

A Tanszék eredeti, 1972-ben kidolgozott középtávú munkatervében szerepelt még az is, hogy a „Társadalmi tudat Magyarországon” című kutatási főiránnyal kapcsolatban két résztémával, nevezetesen „A tudomány a mindennapi életben” és „A tudományos élet és a közérzés” témapontokkal kapcsolatban bizonyos tervelőkészítő munkálatok történnének a mostani beszámolási időszak folyamán, de a munkaterv e pontjaira a beszámoló jelentés nem tér vissza, s így feltesszük, hogy a nehéz körülmények között dolgozó s igen nagy oktatási és kutatási munkaterheket viselő Tanszék ebben az irányban egyelőre nem tudott számottevő előrehaladást tenni.

c) Az MKKE Általános Karának Gazdaság-szociológiai Kutatócsoportja

Ennek az egyetemi kutatóhelynek az esetében részben hasonló korlátozó körülményeket kell figyelembe vennünk, mint az ELTE Bölcsészettudományi Karának Szociológiai Tanszéke esetében: a tudományos személyzet létszámához képest nagy oktatási és oktatás-adminisztrációs terhek, kutatási és ad-

minisztrációs segéderők hiánya stb. Sőt itt még külön nehezíti a helyzetet az, hogy az egész személyzeti létszám igen kicsiny, a kutatóhelynek tanszékvezetői rangú irányítója nincsen és a beszámolási időszakban csak 1–2 főállású oktató-kutatója rendelkezett tudományos minősítéssel.

Mindazonáltal az e kutatóhely munkásságával kapcsolatban felmerülő problémák és megfontolások jórészt egészen más jellegűek, mint az ELTE Szociológiai Tanszék esetében.

Összevetve az MKKE Gazdaságszociológiai Csoportnak az 1972–75. éves időszakra visszatekintő beszámoló jelentését az ugyanerre az időszakra vonatkozó eredeti munkatervével mindenekelőtt szembeötlik, hogy noha a munkatervben és a beszámoló jelentésben szereplő témacsoportok nagyjából megegyeznek és komolyabb mérvű létszámfejlesztésre sem került sor, a négy-éves időszakra a munkatervben előirányzott 455 ezer Ft kutatási ráfordítás ténylegesen több mint háromszorosára, 1563 ezer Ft-ra nőtt, pedig a betervezett 100 ezer Ft gép- és műszerberuházásnak csak egy harmada (34 ezer Ft) valósulhatott meg. A kutatások anyagi volumenének ilyen terven kívüli rendkívüli arányú megnövelését az tette lehetővé, hogy amint erre már fentebb, általános megjegyzéseink (3) pontjában rámutattunk, a kutatócsoport a maga szabad kapacitása terhére egészen szokatlanul nagy mennyiségű szerződéses kutatást vállalt, lényegesen többet mint a sokszorta nagyobb személyzetű és kapacitású MTA Szociológiai Intézet. Ezzel kapcsolatos kérdéseinket és aggályainkat már általános megjegyzéseink imént említett pontjában kifejtettük és nem kívánjuk itt megismételni. Mindössze arra utalunk, hogy előbb ezekre a kérdésekre és aggályokra kellene megnyugtató válaszokat kapnunk, mielőtt a magunk részéről pozitívan véleményezhetnők a Gazdaságszociológiai Csoport beszámoló jelentésének azt a megállapítását, miszerint „az 1976–80-as évekre is a beszámolási időszakhoz hasonlóan látszik célszerűnek külső megbízású munkákat vállalni”. [Notabene: Ha nem elírásról van szó, azaz a Gazdasági Csoport beszámoló jelentéséhez mellékelte a 1.2 számú táblázatnak az adata, hogy a kutatóhely a maga kutatási költségeinek csak 2,6%-át fordította dologi kiadásokra, míg a többi 97,4% személyi költségek fedezésére szolgált (1489 ezer Ft személyi költség és 40 ezer Ft dologi kiadás), akkor a személyi költségeknek ez a rendkívül magas százalékaránya is magyarázatra szorul, mert a többi szociológiai kutatóhelyen, sőt általában mindenféle kutatóhelyen a dologi kiadások a rendelkezésre álló költségalap hasonlíthatatlanul nagyobb részét, nem 2, 7, hanem 25–35 vagy még több százalékát szokták lekötöni.]

Mindez pedig azért releváns a Kutatócsoportban végzett kutatómunka tudományos véleményezése szempontjából, mert a beszámoló jelentésben hivatkozott kutatási publikációk és disszertációk, amelyek részben még át is fedik egymást, valamiként nem látszanak arányban levőknek a kutatás ezen terven felül nagyon megnövekedett anyagi volumenével. Igaz ennek az arány-

talansági látszatnak talán csak az az oka, hogy a beszámoló jelentés mind a hét szerződéses kutatómunkálatról, amely együttvéve a Kutatócsoport egyik fő témájával, nevezetesen „A munkaerő gazdálkodással összefüggő szociológiai kérdések”-kel kapcsolatban végzett egész kutatótevékenységét felöleli, szűkszavúan csak annyit közöl: „Valamennyi kutatás eredményesen zárult.” Hogy milyen eredmények születtek és hol születtek tudományos közlésre ill. megvitátásra, arról nem tudunk meg semmit, s így véleményünk sem lehet róluk.

A Kutatócsoportnak a „A gazdasági szervezetek belső jelenségvilága” című második főtémájával kapcsolatban a beszámolási időszakban „A szocialista vállalat” című kutatási főirányban kapcsolódó 5 altémában folytak vizsgálatok. Ezek közül az egyiknek eredményeit Nemes Ferenc foglalta össze megvédett kandidátusi értekezésében, egy másiknak eredményeit Andics Jenő foglalta össze néhány tanulmányában és az Akadémiai Kiadóval megjelenésre váró könyvében, míg a többiben a vizsgálódások még csak folyamatban vannak, illetve csak résztanulmányok készültek. Az eredmények ismertetésére a beszámoló jelentés itt sem tér ki, viszont az említett kandidátusi disszertáció és egy-két hivatkozott tanulmány ismeretében úgy véljük, hogy a kutatóhelynek „A szocialista vállalat” című kutatási főirányhoz kapcsolódó munkái mindenestre elismerésre méltó erőfeszítésről tesznek tanúságot.

Sajnos a kutatóhely harmadik főtémájával, „A fogyasztás szerkezete, fogyasztói magatartás, fogyasztói érdekek”-kel kapcsolatban csak igen szűkös kutatómunka folyt. Mindazonáltal kedvező, hogy a kutatóhely két főállású oktató-kutató munkatársa ennek alapján írott disszertációjával meg tudta szerezni az egyetemi kisdoktori címet.

Egészbenvéve úgy véljük, hogy e kutatóhely profilja még több vonatkozásban kialakításra ill. módosításra szorul. A beszámoló jelentés tanúsága szerint még túltengenek az olyan kutatási témák, amelyeknek vizsgálatára sokkal nagyobb kapacitású és felkészültségű kutatóhelyeink is vannak, s amelyekre vonatkozólag igen terjedelmes kutatások folynak részben kifejezetten szociológiai, részben pedig kellő szociológiai ismeretekkel rendelkező szakembereket is foglalkoztató ipar- és üzemgazdaságtani, munkatudományi, szervezéstudományi stb. kutatóhelyeken. Úgy véljük, hogy „A vállalati tartá-
lékok vizsgálata”, „A vállalati belső átszervezések, technikai korszerűsítések és az üzemi demokratizmus”, „A területfejlesztés gazdasági szabályozói”, „A munkások közötti érdekviszonyok és az ösztönzés”, vagy éppenséggel „A polgári szervezetelméleti koncepciók összehasonlító kritikai elemzése”, „Településszociológiai vizsgálat lakótelepeken” stb. — ezek olyan témák, amelyek nem centrálisan gazdaságszociológiai jellegűek és amelyeknek vizsgálatára nem okvetlenül az MKKE amúgyis kis személyzetű Gazdaságszociológiai Kutatócsoportjának kapacitását kellene lekötni. Főleg nem akkor, amikor az MKKE-n folyó gazdaságszociológiai oktatás sajátos tematikája még messze-
menő kiépítésre és kidolgozásra szorul, például a gazdasági növekedés szocioló-

giai feltételeinek és mozgatóerőinek vizsgálata, a társadalmi jólét és az élet-színvonal gazdaságszociológiai indexeinek kimunkálása, a nyugati gazdaságszociológiai elméletek és kutatási eredmények felülvizsgálata és bírálata terén, nem is szólva arról, hogy — amint látjuk — a Kutatócsoport már meglévő tématervében is szerepelt és az közgazdasági egyetemi szociológiai oktatás megalapozása szempontjából különösen fontos fogyasztás-magatartási vizsgálatokra már alig futotta a Kutatócsoport erejéből.

Ismételten utalnunk kell azonban arra, hogy az MKKE Gazdaságszociológiai Kutatócsoportja igen nehéz feltételek között működő, egészen kis személyzetű egyetemi kutatóhely. Oktató-kutató tevékenységének problémái szorosan összefüggnek a közgazdaságtudományi szociológiai oktatás és közgazdász-szociológus-képzés ill. továbbképzés megfelelő szervezeti felépítésének és irányításának problémáival, s alighanem csak ezekkel együtt és ezek keretében oldhatók meg minden tekintetben kielégítő módon.

SZAMEL LAJOS

Szakvélemény az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 1972—75. évi tevékenységéről készült beszámolójáról

1. Az alábbi véleményt abban a rendszerben törekedtem elkészíteni, amelyet a MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya Elnökének 100.194/75/o. számú felkérő levele meghatározott; tehát iparkodom az ebben megjelölt kérdésekre válaszolni.

Előre kell bocsátanom továbbá: véleményem alapjául az Intézet Igazgatójának a mellékletekkel együtt kb. kettőszáz oldalas beszámoló jelentése szolgál; ezen felül természetesen felhasználtam azokat az ismereteimet, amelyeket az Intézet munkatársai műveinek tanulmányozásából szereztem; továbbá azokat is, amelyek az Intézet kutatói munkáiról írott bel- és külföldi recenziókból, kritikákból meríthetők voltak. Hozzá kell azonban fűznöm: egyfelől szinte fizikailag lehetetlenség az Intézet munkatársaitól publikált mintegy háromszázötven munkának (s közöttük harminc könyvnek) az érdemi értékeléshez szükséges alapossággal való tanulmányozása; másfelől pedig nehézséget okoz az, hogy az Intézet profiljába a magam érdeklődési, illetve szakterületétől távolos kutatások is tartoznak, s ezek értékelésére kellő felelősségérzettel aligha lehet vállalkozni. E két tényező összejátszásának eredményeként véleményem szükségképpen némi egyenetlenséget fog mutatni, amennyiben behatóbban fogok foglalkozni azokkal az eredményekkel, amelyeknek megítéléséhez autentikusabbnak érzem magam, mint másokéhoz.

2. Arra a kérdésre, vajon a tudományok hazai és nemzetközi fejlődését tekintve kellő színvonalon folyik-e a kutatóhely tudományos tevékenysége, egyértelműen igenlően válaszolhatok. Hozzá kell azonban fűznöm; az Intézet

kutató gárdája három csoportba sorolható: *a)* a különlegesen magas felkészültségű tudósok; *b)* az egy-két monográfiával, illetve több komoly tanulmánnyal már rendelkező kutatók; *c)* a kinevelendő utánpótlásnak minősíthető s java-részt fiatal, illetve kezdő kutatók (akiknek képzésére tapasztalataim szerint az Intézet vezetése igen nagy gondot fordít, s akik közül többen egy-egy nívós dolgozattal már bizonyítani látszanak a tudományos pályára való alkalmasságukat). Amikor leszögeztem, hogy a kutatóhely tudományos tevékenysége nemzetközi összehasonlításban is kiállja a versenyt, akkor elsősorban az Intézet vezető kutató gárdájára gondoltam; ugyanakkor azonban arra is, hogy a közép-gárda a kutatói felkészültség, a kutatói alaposság és szorgalom, valamint a témák megválasztása szempontjából is megüti a nemzetközi mércét. Tisztában vagyok azzal, hogy a fent exponált kérdésre adott feleletem még a magyarázattal együtt is általános, valamint azzal együtt is, hogy ha utalok az Intézet dolgozóinak a jelentésben több összefüggésben bemutatott nemzetközi szereplésére, s nem utolsósorban idegen nyelvű és főleg külföldi publikációinak magas számára. A közelebbi bizonyítást a további kérdésekre adott válaszaim fogják tartalmazni.

Ezzel a témakörrel kapcsolatban néhány észrevételt kell tennem, amelyek végtére az egész magyar állam- és jogtudományt érintik, de elsődlegesen az Intézetnek, mint e tudományterület legnagyobb kapacitású kutató és tudományszervező egységének tevékenységével függnek össze.

Ezek:

a) Az Intézet elismerésére méltó erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a jeles jogtudományi könyvek, tanulmányok világnyelveken megjelenjenek. Úgy vélem, hogy ezeket az erőfeszítéseket fokozni kell. Mindenekelőtt a baráti szocialista országokkal kellene tovább növelni az olyan megállapodások számát, amelyek révén magyar művek főleg oroszul és németül kiadásra kerülnének. Köztudott ugyanis, hogy a csak magyarul publikált eredmények a külföld számára nem hozzáférhetőek. Általános érdekű dolog ezt illetően a szakfordítók kiképzése, akiknek hiánya a jogtudományban az idegen nyelvű publikálás egyik legfőbb akadálya.

b) Az Intézetnek, mint kutatási és tudományszervezési centrumnak az eddiginél is több figyelmet kellene szentelnie a magyar jogtudományi művek külföldi fogadtatásának és az olyan külföldi (főleg irántunk negatív elfogult) munkáknak, amelyek a magyarországi jogintézményekkel foglalkoznak. Természetesen az ezekre való reagálásnak csak akkor van értelme, ha nem magyar nyelvű kiadványokban történik meg. Az Intézet jogösszehasonlító osztálya, illetve bibliográfiai és dokumentációs csoportja e feladat betöltésére alkalmas. Mindamellet nem elsősorban arra gondolok, hogy a külföldi irodalomban megjelenő munkákat ilyen szempontból nyilvántartsák, hanem arra, hogy az Intézet szervezze az említett tudományos reagálást. Ennek egyébként indirekt módja is van, amelyben az Intézet már mutatott kiváló példát azzal, hogy meg-

teremtette az előfeltételeit a magyar jogról készült tanulmánykötetnek Franciaországban és persze franciául történő kiadásához.

Külön is hangsúlyoznom kell: több országban (talán leginkább az NSZK-ban) sűrűn, sőt sorozatokban jelennek meg olyan művek, amelyeknek tudományos értéke csekély ugyan, s többnyire nem is „jegyzett” tudósoktól származnak, de publicisztikai jellegüknél fogva viszonylag széles szakmai körökhez jutnak el, s azokat félreinformálják a magyar (vagy a szocialistán belül a magyar) államról és jogról. Semmi okunk arra, hogy akár a tudományosnak nevezhető, akár a publicisztikai, de az említett tartalmú művekkel szemben deffenzívában legyünk; azonban a nem reagálás vagy nem kellő reagálás is annak látszatát keltheti.

c) Az Intézet tudományos munkájának színvonala a dolog természeténél fogva nem egyenletes, hiszen akad olyan jogág, amelyben a fentebb az első kategóriába vett kutatói az Intézetnek nincsenek, s olyan jogág is, amelyet az Intézet nem művel! Ezek közül főleg a pénzügyi jogot említeném meg, aminek problémájára később még vissza kell térnem.

3. A második kérdés: az Intézet tudományos tevékenységének irányai megfelelnek-e a kutatóhely rendeltetészerű feladatkörének? Erre is egyértelműen igenlő a válaszom. Az Intézet főfeladata a marxista állam- és jogtudományok művelése és továbbfejlesztése. A tervidőszakban az Intézet tevékenysége elsősorban erre irányult. E mellett betöltötte azt a feladatát is, hogy a tudományos eredményeket közvetítse a jogalkotási és a jogalkalmazói gyakorlathoz, valamint azt is, hogy a tudományos ismeretek birtokában közvetlenül segítse társadalmunk politikai-állami vezetését tervezetek, javaslatok kidolgozásával, illetve más szervek által készített tervezetek, javaslatok tudományos-kritikai elemzésével. Kiemelem itt azokat a kutatásokat, amelyeket az Intézet a közvetlen és képviseleti demokrácia formái és mechanizmusa az ipari és mezőgazdasági üzemekben tárgykörben végzett; ennek összegező zárótanulmánya az MSZMP XI. kongresszusának előkészítése során az egyik jelentős munkaokmány lett az üzemi demokráciára vonatkozó párthatározatok (döntések) kidolgozása során. Végül itt utalok az Intézet tudományszervezési feladatára, amelyet a tervidőszakban szintén nagy hatásfokkal teljesített. Közelebbről:

— Az Intézet több nemzetközi kongresszus, konferencia magyar anyagának előkészítését szervezte, s gondoskodott arról, hogy azok megfelelő fordításban és kellő időben publikálva legyenek, illetve eljussanak a rendező szervekhez vagy a résztvevőkhöz.

— A tervidőszakban az Intézet elindította a magyar állam- és jogtudományok nagy próbatételének mondható alkotásnak: az Állam- és Jogtudományi Enciklopédiának a megírását. A mintegy kettőszázötven ívre tervezett műről az intézeti beszámoló alig öt sorban tesz említést. Valójában azonban már maga az is óriási előkészítő munkát igényelt, hogy az egyes állam- és jogtudományi ágak tematikáját összeállítsák, és pedig úgy, hogy a szerzők

ne csak címszavakat kapjanak, amelyek önmagukban a sokféle átfedés veszélyét hordozzák magukban. Az előkészítés során el kellett háritani azt a veszélyt is, hogy a szerzők az enciklopédikus feldolgozást összetévevessék a lexikálissal; továbbá azt is, hogy az enciklopédiába írott cikkek a magyar tételes jog leírásába vesszenek bele. Tudomásom szerint az Enciklopédia részére a tanulmányok túlnyomó többsége elkészült, s a szerkesztés folyamatban van. Ennek elvégzése már átmegy a következő tervidőszakra s a szerkesztőkre, akik általában az Intézet vezető munkatársai, valamint az Intézetnek a főszerkesztői teendőket ellátó igazgatójára előreláthatóan igen nagy munkaterhet ró. Bízhatunk viszont abban, hogy az eredmény ezzel arányos lesz.

— Főleg az országos és tárca szinten kiemelt kutatási főirányokkal kapcsolatban az Intézet nemcsak maga végez kutatásokat, hanem elkészíti, illetve elkészítteti a részletesebb, közelebbi kutatási programokat, koncepciókat is és gondoskodik azok megfelelő szakmai körökben történő megvitatásáról. Ezen felül a kutatási főirányokat illetően szerződéses megbízásokat ad ki, az elkészült anyagokat értékeli (vitára bocsátja) és szervezi azok publikálását is. Erre a szervező munkára egyébként még vissza kell térnünk.

4. A harmadik kérdés az: mennyiben követte az Intézet tudományos tevékenysége a kutatóhelyi középtávú tervet és hogyan teljesítette a főirányok és más kiemelt témák körében kiemelt feladatokat?

Az Intézet beszámolójának (a mellékletek nélkül számított) háromnegyed része szinte aprólékos pontossággal erről ad megbízható képet. Ez abban összegezhető, hogy az Intézet tizenkét nagyobb témakörben volt köteles a tervidőszakban kutatni. Ezek közül egy téma kutatása befejeződött, a többiben pedig a kutatások folytak és a következő tervidőszakban folyni fognak. Ez nem azt jelenti, hogy az Intézet tervét nem teljesítette, hiszen a tervbe felvett témakörök olyanok, hogy négy esztendő alatt kutatásuk még az Intézeténél jóval nagyobb apparátussal sem lett volna lezárható; eleve úgy voltak tervbevéve, hogy a kutatás több középtávú tervidőszakra fog kiterjedni. A hangsúly azon van, hogy a középtávú terv valamennyi témakörében részeredmények, s közöttük nemzetközileg is jelentős, valamint a további kutatásokat illetően megalapozó jellegű részeredmények születtek, amelyekre mintegy ráépülnek a későbbi tervidőszakok kutatásai. Ezen felül ki kell térnem arra is, hogy az Intézet olyan kutatási és egyéb tudományos feladatot (szakvélemények készítése, kodifikációs munkálatokban részvétel stb.) is ellátott, amelyek középtávú kutatási tervében nem szerepeltek, illetve nem ilyenekként lettek abba felvéve.

Úgy vélem, jó úton járok, ha az Intézet tudományos teljesítményét a tervidőszakban a MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztálya kutatási területére eső két országos szinten kiemelt kutatási főirány szempontjából a többinél kissé behatóbban vizsgálom. Ezek: A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása és A szocialista vállalat.

a) A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása elnevezésű főiránynál az Intézet a témafelelős, aminek kihatása az, hogy nem csak az Intézet kötelékébe tartozók kutatásaiért felel, hanem az egyéb szervek által végzett kutatásokat is szerveznie s közelebről koordinálnia kell. A beszámoló jelentés megállapítja, hogy ebben a főirányban a kutatások a tervezett ütemben folynak. Ez a megállapítás helytálló az alábbiak szerint:

— Amint a beszámoló is leszögezi, a tervidőszak legfontosabb feladata a kutatások módszertani megalapozása volt. Ennek érdekében az Intézet munkatársai, illetve az Intézettől, mint témafelelőstől kapott megbízás alapján külső közreműködők elvégezték a közigazgatással foglalkozó tudományos irányzatok meghatározását a Szovjetunióban, Lengyelországban, a Német Demokratikus Köztársaságban és Magyarországon, valamint a tőkés országok közül az USA-ban, Franciaországban és a Német Szövetségi Köztársaságban. A tanulmányokat a MTA Közigazgatástudományi Szekciója megvitatta, s azok kisebb-nagyobb korrigálás, illetve átdolgozás után nyomtatásban előreláthatólag 1976-ban, illetve 1977 elején meg fognak jelenni. E tanulmányok egyértelműen tisztázták, hogy az igazgatástudomány nem azonosítható sem a közigazgatási jogtudománnyal, sem pedig valamely általános igazgatás (szervezés)-tudománnyal, s hogy a közigazgatás fejlesztése komplex tudományos megalapozása csakis akkor lehetséges, ha különféle tudományoknak a közigazgatásra alkalmazásával folytatjuk a közigazgatástudományi kutatásokat. Tisztázottnak tekinthető tehát az, hogy nincs egységes közigazgatástudomány, hanem a különféle aspektusú kutatásokat lehet majdán a közigazgatás fejlesztése felől hozandó döntéseknél szintetizálni.

— A főiránnyal kapcsolatos módszertani kérdések tisztázását előmozdította az a publikált tanulmány, amelynek témája a szocialista közigazgatás fejlődése és összehasonlító vizsgálatának metodológiai problémái.

— Elkészült több kutatási program, amelyeknek kidolgozását — mint már jeleztem — az Intézet szervezte. Ezek egy része olyan, hogy annak alapján már a részletesebb kutatási feladatok is meghatározhatók voltak, részben azonban ezek a tanulmányok túlságosan történeti és elméleti-elvi jellegűek, nem is eléggé kikristályosultak s tovább kell munkálkodni rajtuk ahhoz, hogy alkalmasak legyenek az adott nagyobb témakörben a szűkebb kutatási feladatok kitűzésére és azoknak megfelelően a kutatások beindítására.

— Végül a főirány tervidőszakra ütemezett kutatásai (Közigazgatás központi irányítása stb.) részben folynak és időarányosan eredményesek, részben pedig olyan mértékben előkészítettek, hogy a következő tervidőszak első részében a kutatások kivitelezhetőeknek tűnnek.

E főiránnyal kapcsolatban az Intézet beszámolója a kutatást gátló tényezőről nem tesz említést, s nincs okom ennek igazságát kétségbe vonni. A jövőt illetően azonban bizonyos aggályokat fel kell hoznom. A főirányba eső kutatásokat az Intézet saját erőivel (legalábbis a jelenlegiekkel) végrehajtani aligha

tudja. Ezért a főirány jóváhagyott koncepciója számolt egy sor más szerv közreműködésével. Ezt nem minden tekintetben látom biztosítottnak. Példaként említem, hogy a PM Államigazgatási Szervezési Intézete e munkálatokba bekapcsolódott. Tudomásom szerint azonban azóta ezt az Intézetet átprofilizrozták, a jövőbeli közreműködési lehetősége ezáltal kérdésessé válhat. Nehézségeket okozhat az is, hogy több közreműködőnek tervbe vett szervnél nincs vagy alig akad az államigazgatáshoz is értő tudományos kutató; továbbá az is, hogy egyes közreműködésre tervbe vett szervek elsősorban saját felügyeleti szervük megbízásának teljesítéséért felelősek; végül az is, hogy egyes kutatási területeken „pénzbőség” van s ez könnyen azzal járhat, hogy a kutatói kapacitás a „jobban fizető” megbízások felé fordul.

b) A szocialista vállalat c. főirány témafelelőse nem az Intézet, de a főirányon belül önálló témakör a vállalatok irányítása és a vállalatok jogi helyzete. E jogi kutatások szervezését az Intézet végzi.

Az Intézet beszámolójából kitűnik, hogy az Intézet nagy volumenű tényvizsgálatot szervezett meg az imént említett témakörben, amelynek közelebbi tárgyait a beszámoló 13–14. oldala felsorolja s így ideiktatásuk feleslegesnek tűnik. Azt azonban leszögezhetem, hogy megítélésem szerint a ténykutatás helyesen megválasztott tárgyakra összpontosult. Az intézeti beszámoló egy más helyén (45. o.) jelzi, hogy a tényfeltárás eredményeit 1976. I. félévében többkötetes végtanulmányban rögzítik. Ezek közül az első A burzsoá vállalatirányítás és a burzsoá állami vállalatok alapvető jogi kérdései címmel mintegy ötszáz oldal terjedelemben véleményezés végett nálam van. Végleges értékelést e pillanatban még nem adhatok róla; azt azonban első áttanulmányozásából is megállapíthattam, hogy óriási irodalmi apparátussal készült, s magas elméleti mércét állítottak maguk elé a kutatás irányítója és a szerző, aki az Intézet két másik munkatársának kutatási eredményeit is hasznosította. A beszámoló jelzi azt is, hogy rövidesen elkészül a következő kötet is a külföldi szocialista országok vállalatirányítási és vállalati jogáról. Megemlítem végül, hogy több monográfia, illetve nagyobb tanulmány is bizonyítja azt, hogy az Intézet az e főirányból reá háruló kutatási köteleességeket kellő felelősség érzettel kezeli.

Erre vall az is, hogy a beszámoló kitér az interdiszciplináris együttműködés nehézkes kibontakozására, mint a kutatást gátló tényezőre, bár megemlíti, hogy ennek leküzdésében a tervidőszak végére sikerült jelentős eredményeket elérni. Ez bizonyára így van. Mindamellet rá kell mutatnom arra, hogy — mint az e tárgykörbe vágó művekből kiderül — főleg a közgazdászok, a különféle szervezés- és vezetéstudományok művelői és a jogtudósok számos témáról (például a szabályozókról) nem azonos fogalom-rendszerben gondolkodnak, ami a kutatási eredmények szintetizálásakor fog roppant nehézségeket okozni, hacsak előbb meg nem oldják őket. Közelebbről: azt a veszélyt látom fennforogni, hogy a főirány teljes kidolgozása számos nagy monográfiát

fog eredményezni, amelyek azonban nem együtt, hanem egymás mellett léteznek majd s nem lehet végülis egységeset alkotni belőlük.

c) A két országosan kiemelt, továbbá valamely tárcaszintű kutatáshoz kapcsolódtak vagy különleges ajánlásra kerültek az Intézet tervébe az alábbi témák:

- Az államjog elméleti kérdései, s nevezetesen a jogforrás rendszer s az alkotmányosság és törvényesség garanciáinak vizsgálata;
- A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga;
- A jogtudat alakulása és szerkezete;
- A közvetlen és a képviselői demokrácia formái és mechanizmusa az ipari és mezőgazdasági üzemekben;
- Az antikommunista törekvések ideológiai koncepciói.

Ezeket a tervfeladatokat az Intézet megoldotta, bár a kutatások egy témakört kivéve — amelyről már említést tettem — nem fejeződtek be. Ugyanakkor azonban nagyobb részterületek kutatásában kész és publikált eredmények vannak, amelyek közül a nézetem szerint kiemelkedőekre majd rátérek. Ugyanez érvényes a fentiekben nem említett öt egyéb kutatási témakörre is. (A jog és a jogszabály; A szocialista polgári jog elmélete; A társadalmi-gazdasági fejlődés és a büntető jog; A nemzetközi jog időszerű kérdései; A jogösszehasonlítás elmélete és módszertana, valamint jogintézmények összehasonlító vizsgálata). Ezek az „egyéb” témák nem lettek mellékesen kezelve, hanem az Intézet megfelelő részlegei kellő intenzitással dolgoztak rajtuk, bár erőik javarészt a kiemelt kutatási témákra fordították.

5. A negyedik kérdést illetően azon túlmenően, amit véleményem eddigi részében és különösen az első kérdésre adott válaszomban kifejtettem, további érdemít mondani nem tudok. Ehhez ugyanis az Intézetben hatékonysági vizsgálatot kellett volna végezni, s még ennek is az eredménye feltehetően igen kétes lenne, mert a tudományos kutatásban a hatékonyság-mérés módszerei távolról sem nevezhetők kiforrottaknak. Úgy vélem, hogy elfogadható, mert igen nagy objektivitásra törekvő és adatokkal is alátámasztott ebben a vonatkozásban az Intézet beszámolójának az Intézet működéséről szóló része (133–169. o.) és a beszámoló mellékletei.

6. Az ötödik kérdésre adott feleletemnél az alábbiakból indultam ki:

- A téma fontossága.
- A kutatás mélysége és a feldolgozás színvonala.
- Az új tudományos eredmények.
- A monográfiák előnyben részesítése az egyéb publikálási formákhoz képest.

Visszaulva azokra a kutatási eredményekre, amelyeket a korábbiakban már kiemeltem, az Intézet beszámolójának tematikai rendjét követve az alábbi kutatási eredményeket vélem kimagaslóaknak.

Kovács István: A törvény és a törvényerejű rendelet problematikájához c. kismonográfiának is beillő tanulmánya, amely e témát történetileg és jog-

összehasonlítással is feldolgozza, s tételei alapul szolgálhatnak jogforrási rendszerünknek mind további kutatásához, mind a vele kapcsolatos jogpolitikai döntések meghozatalához.

Szabó Imre: A jogelmélet alapjai című monográfiája, amelyben megítélés szerint egész sor új tétellel gazdagította a szocialista jogviszony-elméletet; feltárta a társadalmi tudat és a jogtudat összefüggéseit; megvilágította a társadalmi viszonyok és jogviszonyok, valamint a tudatformák és a jogtudat kapcsolatait.

Peschka Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái című monográfiája, amelyben marxista—leninista kritika tárgyává teszi a második világháború utáni polgári jogfilozófiai irodalomban szereplő azokat a főkérdéseket, amelyek ezt az irodalmat egészében vagy legalábbis annak legjelentősebb irányzatait foglalkoztatják. Hasonló célzatú és eredményű a szerző másik műve, amelyben Max Weber jogszociológiáját vizsgálja, — bizonyítva e kritikai elemzés szükségességét annak aktualitásával.

Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok jogcsoportok és a jogfejlődés útjai a polgári jogban. Ez a terjedelmileg monumentális monográfia világméretekben vizsgálja a jogcsoportokat és jogtípusokat, a jelenkori polgári jogot és a jogfejlesztést. Meg sem kísérelhetem a benne foglalt tudományos eredmények felsorakoztatását, amelyeknek csak egy töredékét említi meg maga a szerző könyvének 19—26. oldalán, munkája bevezetőjének végén.

Szabó Imre: A jogösszehasonlítás szocialista elmélete című monográfiája, amelyet azzal jellemezhetek, hogy az összehasonlító jog valamennyi elsődleges fontosságú kérdésében elméletileg alaposan kidolgozott és a kutató munka gyakorlata számára útmutató tételeket állított fel.

Újólag hangsúlyoznom kell, hogy az itt felsoroltakon és a korábban már említett jelentős műveken felül is tud az Intézet a tervidőszakban a szakirodalom által nagyrabecsült munkákat felmutatni; ezek azonban olyan szakterületeken születtek, amelyekben a magam tájékozottsága nem elegendő ahhoz, hogy értékelést megengedhessek magamnak.

7. A hatodik kérdést illetően vissza kell utalnom az első kérdéskörrel meg tett javaslataimra, s közülük nevezetesen a pénzügyi jog művelésének szükségességére. Ma az a helyzet, hogy az ELTE pénzügyi jogi tanszékén kívül a JATE államigazgatási jogi tanszékén másodállásban működik a pénzügyi jognak egy jeles művelője (a tudományágban doktori fokozattal) és a PTE államigazgatási jogi tanszékén egy oktató, aki kandidátusi értekezésén dolgozik. Rajtuk kívül néhány gyakorlati szakember foglalkozik behatárolt területen pénzügyi joggal, és pedig inkább szakirodalmi, mint tudományos nívón. Ezt a problémát azért kell exponálnom, mert a tárgyalt két országosan kiemelt kutatási főirányban az Intézet feladatai igen nehezen lesznek megoldhatók, ha a tárgyabavágó kutatásoknak nem lesz megfelelő pénzügyi jogi tudományos bázisa.

Itt térek ki arra, hogy az Intézetnek az MTA-tól több támogatást kell kapnia ahhoz, hogy a tudományos utánpótlás felnevelésében ne találja magát leküzdhetetlen nehézségekkel szemben. A fiatal és különösen a kezdő kutatók másodállást, mellékfoglalkozást nem vállalhatnak, mert ez hátráltatná fejlődésüket főhivatásukban. Illetményük viszont olyan alacsony, hogy segítség nélkül egyedül sem tudnak belőle megélni, — főleg ha lakásgonddal is küszködnek. Tisztában vagyok azzal, hogy ez az egész magyar tudományos élet gondja, s nemcsak az Állam- és Jogtudományi Intézeté, jelzését azonban itt is elengedhetetlennek gondolom, mert a jövő kutató gárdájának sorsáról van szó.

*

Mindent egybevetve: az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete mögött sikeres négy esztendő áll. Az Intézet vezetése a tervszerűség és a kutatói szabadság elvének szerencsés egyesítésével ebben a tervidőszakban is biztosítani tudta a magasszintű kutató munka feltételeit s annak eredményei hatékonyan szolgálják állami- és jogéletünk fejlesztését, segítik a jogalkotást és a jogalkalmazói gyakorlatot, megfelelő alapot teremtettek a következő tervidőszakban elvégzendő kutatási feladatok teljesítéséhez.

SZENTPÉTERI ISTVÁN

Szakértői vélemény az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének 1972—75. évi beszámolójáról

Véleményemet a felhívásban foglalt szerkezetben, 1—9 pontban fejtem ki.

1. A Dunántúli Tudományos Intézet az Akadémia egyetlen vidéki székhelyű társadalomtudományi intézete. Az Intézet kutatási feladatai, s ezzel párhuzamosan a kutatási főirányok tervidőszak alatt az illetékes irányító szerv jóváhagyásával megváltoztak. Ez nehezebbé teszi munkájának *hazai és nemzetközi fejlettségi szinthez* való viszonyítását. Az előbbi körülményen kívül az is problematikussá teszi az összehasonlító értékelést, hogy amint a 4. és 6. pontban dokumentáljuk, vidéken sokkal nehezebb feltételek mellett alakul ki az új, fejlett kutatási módszereknek megfelelni tudó kutatógárda. Másrésről nem lehet a *korábbi időszakban* elért eredményeihez sem viszonyítani a tervidőszak alatt produkált kutatási teljesítményeket, mert az Intézet egész új, főleg társadalomtudományi profilt kapott. A hazai és nemzetközi eredményekhez való hasonlítás nehézségei ellenére a következő, általános viszonyítási értékelést tehetem.

Az Intézet olyan eredményeket produkált a tervidőszak alatt, elsősorban korábbi kutatási profiljában, előző időszakokban kialakult kutatási területein

(főleg a *földrajztudományban*), amelyek a hazai akadémiai kutatói intézeti szintet általában jellemzik.

Megalapozott komplex társadalomtudományi kutatásokat, amelyeknek a tervidőszak alatt megvalósított elemei megfelelnek mindazoknak a társadalmi igényeknek, amelyeket — különösen a területfejlesztés multidiszciplináris kutatásával kapcsolatban — az akadémiai és társadalmi-, állami-politikai szervek *elvárnak* tőle.

Az Intézet *eredeti* alapítási rendeltetés szerint kifejezetten *Pécs és környéke regionális* kutatásainak végzésére alakult, s e profilmeghatározás magába rejtette azt a veszélyt, hogy e kutatások *partikuláris* aspektusúak és ezért országos érvény szempontjából csökkent értékűek lesznek. Intézet tervidőszak alatt végzett kutató munkája, s ennek eredményei bizonyítják, hogy e területfejlesztési kutatások (s azon belül a régió kutatások is) *alkalmasak általános, egész hazai viszonylatokra érvényes törvényszerűségek kimunkálására*. Az Intézet vidéki elhelyezése tehát végeredményben semmiképpen sem akadályozta meg azt, hogy nagyon *aktuális, általános jelentőségű*, komplex módon megközelítendő társadalmi problémák megoldását szolgálja. Az Intézet egyik, tervidőszak alatt elért legfontosabb eredménye az, hogy a profilváltoztatás alapján *teljesen kiküszöbölte a partikuláris problémafelfogás veszélyét*, s egész kutatótevékenységét általános hazai illetve nemzetközileg is kialakult szinthez igazította.

2. Az Intézetet 1943-ban regionális kutatási feladat végzésére hozták létre. *Eredeti cél* az alapításkor az volt, hogy az Intézet Pécs és környéke valamint Dél-Dunántúl *történetét s földrajzát* kutassa.

Az Intézet tervidőszak alatt megváltozott vezetése az 1970—73-as évek tapasztalatait értékelve felterjesztést készített az akadémia Főtitkárához, s ebben részletes indoklás alapján kérte az Intézet kutatási profiljának a megváltoztatását. Az MTA Főtitkára 10.263/74. sz. leiratával az előterjesztésben foglaltakat elfogadta, s az *Intézet kutatási feladatkörét* a következők szerint *megváltoztatta*.

a) Az Intézet kutatási profiljában első helyre kerülnek a társadalomtudományok, ezen belül a *közgazdaságtudományok, jogtudományok és a szociológia*.

b) *Tovább* kell folytatni a már jelentős eredményeket produkáló *földrajztudományi* kutatásokat.

c) Az intézeti kutatási feladatok eredményes megoldása érdekében szükségszerűen támaszkodni kell a *legkülönbözőbb tudományos intézetek munkatársaira*, s általában *kooperációt* kell kialakítani a témák kutatásának „határterületein” funkcionáló, Pécsen vagy az országban másutt is működő intézetekkel.

Az Intézet tervidőszak alatt végzett munkája következetesen arra irányult, hogy ezeket a célkitűzéseket megvalósítsa.

Az Intézet kutatási főprofiljává — az előbb vázolt elveknek megfele-

lően — a területfejlesztési kutatások váltak. Ezen belül a vizsgált tervidőszakban az agglomerációs kutatási feladatok kerültek első helyre. A később nagyobb mértékben fejlesztendő regionális kutatásokat tervidőszak alatt a paks—mohácsi vizsgálat alkotta.

Az Intézet nem csupán Pécsre illetve a Dél-Dunántúlra kívánja korlátozni kutatásait, hanem — a későbbiekben — a területfejlesztés magyarországi, általános alapkutatási bázisa lesz.

Az Intézet kutatási profilját megváltoztató határozat 1974. év elején (március 12-én) kelt, s ezért noha voltak már változások korábban, a koncepció teljes megvalósítása a tervidőszak közepén indult. A profilváltozás természetesen kihatott az egész középtávú kutatási tervidőszakra, sőt — a változás nagyságára tekintettel — még nem is zárult le, egész sor tervezett fejlesztés áthúzódik a következő középtávú tervidőszakra is.

3. Az Intézet tervidőszak elején kidolgozta az 1972—75. évekre vonatkozó középtávú kutatási tervét. Az igazgató személyében történt változás, s az új vezetés által felterjesztett profil átalakítás, ezt a tervet lényegében hatálytalanította. A Főtitkárhoz küldött felterjesztés tartalmazta az új kutatási irányokra vonatkozó elképzeléseket, s ténylegesen ez körvonalazta az Intézet 1974—75. évekre sőt azon túlra is vonatkozó kutatási terveit. Az eredeti középtávú terv teljesítését tehát csak 1972—73. évekre vonatkoztatva lehet vizsgálni, az azután hátralevő 2 évre formális tervdokumentum a megküldött intézeti okmányok szerint nem készült.

a) A profilváltás és a tervmódosítás a kutatómunka eredeti tervszerű vitelében mélyreható átalakulással, s az ezzel szükségszerűen együttjáró problémákkal járt. Az eredeti terv módosítása mindenképpen indokolt volt, s ezért bizonyos tervelemek teljesítésének elmaradását *nem kell negatívumként kezelnünk*. Az eredeti terv teljesítését a következők jellemzik.

a₁) Az eredeti tervben első helyen szereplő „A tudományos-technikai forradalom, mint világtörténeti folyamat, és a reá való felkészülésünk tudományos megalapozása” c. tárcaszintű kutatási témához kapcsolódóan tervezett kutatások lényegében *elmaradtak*. A tervezett 8 részfeladat közül csak egyben folytattak egyéni kutatást.

a₂) „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása” c. OTTKT kutatási főirány keretében tervezett kisebb résztémát, a kutató nyugdíjazása miatt, *törölték*.

a₃) „A társadalmi-gazdasági és természeti folyamatok kölcsönhatásai a Duna paks—mohácsi térségében” c. intézeti főirányú témában tervezett kutatások — kisebb módosításokkal — az eredeti tervnek megfelelően *folytak*, s 1975 végére le is zárultak.

a₄) Az eredeti terv IV. pontjában „Későbbi komplex vizsgálatok előkészítő kutatási témái” c. fejezetben foglalt kutatási feladatok teljesítése lényegében megtörtént.

b) Az 1974-től kezdett *módosított terv* mikénti teljesítését a következők jellemzik.

b₁) Az eredeti középtávú kutatási terv I. és II. fejezetben jelölt és törölt kutatási témák helyére „*A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása*” c. országosan kiemelt kutatási főirányhoz tartozó két téma került.

„*A pécsi agglomeráció kutatása.*”

„*A dél-dunántúli régió kutatása.*”

Mindkét, intézetben belül kiemelt, kutatási téma *területfejlesztési célú* komplex kutatássá vált.

A tervmódosítással indult meg a szoros értelemben vett *komplex kutatások* fejlődése az Intézetben. A gazdaságtörténeti és földrajztudományi megközelítéseket tervidőszakban kiegészítették a problémák közgazdaságtudományi és szociológiai aspektusú vizsgálataival. Különösen e területfejlesztési célú kutatásokban mutatkozott meg a több tudományág részeredményeinek integrálására irányuló törekvések haszna. Másik igen pozitív tendencia az Intézet utóbbi évekre jellemző kutatómunkájában az, hogy mind a módosított tervbe foglalt kutatások, mind jó részben az eredeti tervbe iktatott tervfeladatok teljesítése is egyre erősebben a *társadalmi igények* kielégítésére irányult.

Az Intézet tervidőszak alatt végzett kutatásai *módszereikben* is fejlődést mutatnak. Ennek egyik jele a mikro szintű vizsgálatok mezo szintűre való átváltása. A kutatások módszertani megalapozottságát és modernizálását jelzi pl. az, hogy több témában az új matematikai eljárásokat is alkalmazták.

A kutatóhely a *főirányok és kiemelt kutatási témákban* tervidőszak alatt a következő eredményeket érte el.

„*A pécsi agglomeráció kutatása*” c. témán „*A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása*” c. főirányhoz kapcsolódóan dolgoztak. A kutatásokat 1973 áprilisában indították és 1976–80-as középtávú tervben kívánják befejezni.

Az Intézet 10 kutatója, 9 külső munkatárs bevonásával végezte e kutatásokat. A téma kutatása nagyon módszeresen meg van alapozva, a kutatási program egyes feladatainak meghatározása a téma igazán komplex módon való feltárására való törekvéstről tanúskodik.

Az agglomeráció *történeti* előzményeinek kutatása a megalapozást szolgálja. A probléma súlypontját az agglomeráció *területi* hatókörének megállapítására irányuló kutatások alkotják. Ezt egészítik ki az agglomeráció és az *urbanizáció* összefüggéseit tisztázó elméleti vizsgálatok.

További részfeladatok az agglomerálódás *népesedési* és *szociológiai* hatásainak feltárását tűzték ki célul. (Ezen belül folytak település- és igazgatás-szociológiai kutatások.) Néprajzi, államjogtudományi, műszaki aspektus után részletesebben kutatták a természeti jelenségek és folyamatok kölcsönhatását.

A nagy perspektívájú és sok aspektusú kutatás az elmúlt kb. 2 1/2 év

alatt a *beindítás* és *megalapozás* folyamatában volt. Érthető ezért, hogy a kutatás eredményei ebben a szakaszban az egyes kutatási szelvényekről készült kéziratokban (13) mutatkoznak meg, bizonyára később érlelődnek ezek az eredmények publikációs formákká.

Ki kell emelni azt, hogy a kutatások egyes elemei nagyon alkalmasak *helyi társadalmi-gazdasági döntések megalapozására*, s különösen *település hálózat-fejlesztési tervek alakítására*.

b₂) „A dél-dunántúli régió kutatása” c. téma a középtávú kutatási tervben nem szerepelt, de a profilmódosítás után az Intézet kiemelt témái közé került, a területfejlesztési kutatási feladatok középpontba állításával. A régió kutatás kapcsolódik „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása” c. országosan kiemelt kutatási főirányhoz, de a témát eddig a koordináló tanács *nem igazolta vissza*. A téma kutatását az intézet 10 kutatója és 3 külső munkatársa végzi.

A téma kutatása csak 1975-ben kezdődött, s várható befejezése 1980. A kutatás jelen fázisában az *anyaggyűjtés* állapotában van, s a távlati fejlesztési tervtanulmány készítésében produkálódik legjelentősebb eredménye. A téma kutatása alapján 1 publikáció és 4 lezárt kézirat anyag készült.

b₃) „Egyéb kutatási feladatok” kategóriájába az eredeti középtávú tervben kialakított *egyéni kutatási tervek* teljesítésének mutatói találhatók. Másrészről itt ad számot a beszámoló olyan kisebb volumenű kutatásokról, amelyeket *szereződéses kötelezettség alapján egyénileg végeztek* a kutatók.

A 14 egyéni kutatási tervbeszámolóban szereplő adatok azt bizonyítják, hogy az Intézet korábban kialakult munkastílusa még jelen középtávú tervben is jelentős *eredményeket* produkált. A hagyományos természet- és társadalomtudományi módszerekkel sok tanulmány készült, s e kategóriába tartozik még a legtöbb publikáció.

Társadalomtudományok területén az Intézet dolgozói egyéni kutatói tevékenységük alapján 35 publikációt produkáltak és 4 lezárt kéziratot készítettek.

Természettudományi kategóriába tartozik 17 publikációjuk és 29 lezárt kézirat.

Az 52 publikáció és 33 kézirat bizonyítja, hogy az Intézet kutatói *egyéni kutatási tervek alapján produkáltak számszerűen legtöbbet a tervidőszakban*. Ezeket a mutatókat is a profilváltás aspektusából kell szemlélünk és értékelnünk, mert az egyéni kutatások elsősorban a középtávú tervidőszak elején jellemezték az intézeti kutatási struktúrát.

b₄) Ki kell emelnünk azt a tényt, hogy az Intézet kutatási kapacitásához mérten milyen jelentős *külső megbízás* alapján végzett *szereződéses kutatásokat* folytatott. A Magyar Állami Földtani Intézet, az Építési és Városfejlesztési Minisztérium, Pécs Megyei Város Tanácsa és 4 dunántúli megyei tanács megbízása alapján végeztek szerződéses kutatásokat. Ezek szerződési értéke 1972-

ben 3 szerződés alapján 678 000 Ft, 1973-ban 3 szerződési munkában 1 410 000, 1974-ben 3 szerződési munkában 1 590 000, 1975-ben 2 szerződési munkában várhatólag kb. 550 000 Ft.

A szerződési munkák megbízásnak megfelelő teljesítését 12 kézirat dokumentálja.

4. Az Intézet rendelkezésére álló *kapacitások* kihasználását a tervidőszak alatt végbemenő státusfejlesztési stb. változások, és az intézeti teljesítmények főbb mutatóinak összevetése alapján ítéltjük meg. A rendelkezésre álló *személyi kapacitás* alakulását a következők jellemzik.

a) Az Intézet az MTA intézetei közül kétségtelenül a *kis intézet* csoportjába tartozik, de a tervidőszak alatt gyors fejlődésen ment keresztül. Az intézet 1972. évi összdolgozói létszáma 22 fő volt, ez 1975-re 30 főre emelkedett. A *személyi fejlesztés 36%-os* volt. Igaz, hogy *nem érte el a tervidőszak végére tervezett 40 főt*, de ez, a végbement profilváltás illetve a vidéki városokra jellemző utánpótlás-szerzés nehézségei miatt, érthetőnek tűnik. (Egyáltalán túlzottan nagyraméretezettnek látszik most az a célkitűzés, hogy egy 4 éves tervidőszak alatt az Intézet létszámát jóformán meg akarták duplázni.)

Az intézeti kutatói munka-kapacitás fejlődését a tervezett létszámfejlesztés elmaradásán kívül akadályozta az is, hogy a kívánt képzettségű kutatók *verbúválása* sok — legalábbis egyelőre — *megoldhatatlan nehézségbe* ütközött. A meghirdetett állásokat általában fiatal kutatókkal lehetett betölteni, de gyakornoki állásra még jelentkező sem volt. Az Intézet kutatói gárdája ezért jelentősen megfiatalodott a tervidőszak alatt (az összdolgozók 31%-a 30 éven aluli), ami perspektivikusan jó jelenség, de a tervidőszakra tervezett feladatok megoldásához nem a legszerencsésebb személyi strukturális feltételeket nyújtotta. Az Intézet erősen megfiatalított kutató-gárdájának „*kezdő*” része csak a jövőben jöhet számításba, mint önálló, alkotó kutatásra alkalmas személy. (Helyeseljük ezért azt az intézetvezetési elképzelést, amelyik a fiatal kutatók munkaidejének 50%-át veszi figyelembe az intézeti tervfeladatok teljesítésében, a többi 50% munkaidőt egyéni továbbképzésre, egyetemi doktori disszertáció készítésére kívánja fordíttatni.)

A tervezett személyi fejlesztés teljesítésének — státus korlátokon kívül — akadály volt az is, hogy *a változó profilhoz szükséges képzettségű kutatókban Pécselt hiány volt és van ma is*. Jóformán csak *közgazdászok* munkába állítása sikerült a tervnek megfelelően, nem találtak kutatói munkára alkalmas *igazgatástudományban, államjogban, gazdaságföldrajzban és szociológiában* képzett személyeket. (Ebben bizonyára közrehatnak olyan tényezők, amelyek nem csupán a Pécselt kialakult helyzetre érvényesek. A *szociológiai és igazgatástudományi szakemberképzés megoldatlansága* pl. mindenütt akadályozólag hat ilyen képzettségű kutatási kapacitás-fejlesztés megvalósítására.)

b) Az Intézet rendeltetésszerű munkájának végzését tervidőszakban korlátozták az *elhelyezési nehézségek*. 1975-ben megindultak a felújítási munkák,

de a helyzet javulása csak ezek elvégzése után várható. Pillanatnyilag az Intézet kutatói 3 különböző munkahelyen dolgoznak. Ez nehezíti a vezetés szervező és irányító munkáját, és a kutatóktól is nagyobb erőfeszítéseket igényel a feladatok eredményes megoldása érdekében.

c) A kutatások *finanszírozásának* anyagi feltételei adva vannak, a fejlődést ezen a területen mutatja az, hogy az Intézet költségvetési előirányzata tervidőszak végére az 1972-éhez viszonyítva *megduplázódott*.

A *személyi és dologi* ellátottságot az intézetvezetés is megfelelőnek ítéli. A feladatok végzéséhez szükséges *műszerek is* rendelkezésre állnak. Ezeket, valamint az ügyviteli gépeket, nagyrésztben a külső megbízásos *szerződési* munkák eredményeiből képzett fejlesztési alap terhére szereztek be.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az Intézet személyi, tárgyi (gazdasági) kapacitása általában elegendő volt az intézettel szemben kifejezett társadalmi szükségleteknek való megfelelésre. A tudományok fejlesztése szempontjából azonban különböző a helyzet aszerint, hogy milyen, az Intézetben mennyi ideje művelt tudományról van szó. Természetes előnyben vannak azok a tudományok (földrajz, történelem), amelyek művelése már múltra tekinthet vissza. A tervidőszak alatt produkált eredmények azt tanúsítják, hogy profilváltással megjelenő újabb, főleg társadalomtudományi ágak művelése *széreny* keretekben folyhatott.

d) A kutatóhely foglalkoztatottsága, a rendelkezésre álló személyi, tárgyi dologi feltételek *kihhasználtsága magasfokú, a gazdaságosság követelményeinek teljesen megfelelő*.

Az intézeti kapacitás *kihhasználtságát* objektíve igen nehéz mutatókban kifejezni, néha legfeljebb közvetve lehet annak szintjére következtetéseket levonni.

Az intézeti *kapacitás kihhasználtságát* jelzik a következő mutatók.

d₁) Az Intézet középtávú kutatási *tervébe foglalt feladatokat teljesítette*. Külön is kiemelendő milyen jelentős a *külső szerződési megbízás* alapján végzett munka mennyisége.

d₂) Az Intézet kutatóinak tervidőszak alatt végzett munkája, szakmai-ideológiai fejlődése *tudományos fokozatok* megszerzésében is tükröződik. Tervidőszak alatt szerzett egyetemi doktori fokozatot 1 kutató, (2 kutató készül e cím elnyerésére), 3 kandidátusi dolgozat elkészült, s várhatólag hamarosan megvédésre kerülnek, 1 kutató *tudományok doktora* címet kapott, s 1 doktori disszertáció benyújtás előtt áll.

d₃) Az intézeti kapacitás *kihhasználtságára* következtetni enged a kutatók tollából megjelent számos *publikáció*, illetve lezárt *kézirat*.

5. Az Intézet *kiemelésre érdemes kutatási eredményei* „A társadalmi-gazdasági és természeti folyamatok kölcsönhatásai a *Duna paks—mohácsi térségében*” c. intézeti kiemelt téma keretében jelentkeztek a tervidőszakban. (Az Intézet más, országos szinten kiemelt témához kapcsolódó kutatásai

nagyobb volumenűek, és perspektivikusan elvi és gyakorlati fontosságuk is kiemelkedő, de erre irányuló, lényegében még csak 2 éve folyó kutatások *megalapozó* jellegűek voltak, s publikált eredmények bizonyára a következő tervidőszakban produkálódnak.)

A kiemelt intézeti téma keretében először a terület *gazdaságtörténetét* tárták fel illetve a *néprajzi* sajátosságokat vizsgálták. Másodsorban a *természeti adottságokkal* foglalkoztak, s végül a terület *gazdaság szerkezetét* analizálták.

A téma kutatásának tudományos jelentőségét, s a konkrét eredményeket 9 publikáló és 12 kézirat dokumentálja. (A publikációk között önálló monográfia van, több országos folyóiratban megjelenő tanulmány.)

A kutatási eredmények gyakorlatilag alkalmazhatók területfejlesztési tervek és koncepciók kidolgozásában.

6. Az Intézet munkájában megmutatkozó *fogyatékoságokat* azoknak a nagy változásoknak az összefüggéseiben kell értékelnünk, amelyek az Intézetben a tárgyalt tervidőszak alatt végbementek. Az Intézet munkájának vezetési színvonala nagyban fejlődött, a kutatás eredményessége, a kapacitások kihasználása az elmúlt négy év alatt jelentősen fokozódott. Természetesen a nagy ütemű színvonalemelkedés mellett is vannak olyan elemek a munkában, amelyek *további erősítésre* és *tökéletesítésre* szorulnak.

A negatívumokat jó részben mint az Intézet profilváltozásának, a munkastílus átváltásának „következményeit” foglalhatjuk össze.

a) Tervidőszak elején, az eredeti terv készítésénél bizonyos tapasztalatlanság mutatkozott, az újjal való megbirkózás nehézsége jelentkezett. Az Intézet eredeti középtávú terveit a tervezés egyes „gyermekbetegségei” jellemzik.

a₁) Az Intézet akkori vezetése dícséretes szándékkal igyekezett a kutatás komplexitását a tervekialakításban is érvényre juttatni. Az integráció jegyében az egyes feladatok azonban sokszor szerves *egység*, vagy *kapcsolat nélkül* kerültek egymás mellé. (Úgy tűnik, hogy komplex feladatterv címén a kutatók jó része ugyanazt kívánta a tervidőszakban kutatni, amit korábban is végzett.)

a₂) Az intézeti komplex kutatásokat elsősorban „A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat, és a reá való felkészülésünk tudományos megalapozása” c. tárcaszintű kutatási témához kívánták kapcsolni. Ennek a tárcaszintű kutatási irányznak a kialakítása országosan is problematikus volt, a téma kereteit meghatározó tervtanulmányok elkészítése késedelmet szenvedett, s ezért — érthető —, hogy az Intézet vonatkozó terveleminél is *hiányzott a megfelelő orientálás*. A téma koordináló szervének nagyobb segítsége nélkül a tervnek ez a része annyira megvalósíthatatlannak tűnt, hogy a profilváltoztatás után az új vezetés az egész témát elhagyta.

a₃) Az eredeti középtávú terv nagyon *sok* — részben *kis* — kutatási *feladatot tartalmazott*. Egy-egy kutatónak 3–4 témafeladat megoldásában is részt kellett vennie. E sok kutatási feladat az Intézet kapacitásához mérten az erőket meglehetősen *szétforgácsolta*.

A profilváltoztatási kérelemben mindezeket a negatívumokat a vezetés többnyire felismerte és kiküszöbölésükre a szükséges intézkedéseket megtette. Formálisan azonban terv módosítására nem került sor, pontosabban új közép-távú terv készítése nem történt.

A profilváltás után az Intézet munkájában más természetű akadályok jelentkeztek a változott célkitűzések teljesítésében. Ezek jó része az *átállásból fakadó* szükségszerű probléma, más része *szubjektív* okokra is visszavezethető.

b) Véleményem szerint *túlzott ütemű fejlesztést tűzött maga elé a vezetés*, amikor az Intézet létszámát tervidőszakban majdnem *meg akarta duplázni*. Az Intézet társadalomtudományi kutatási profiljának a megerősítése, az igazi komplex kutatások személyi feltételeinek a megteremtése még nagyobb vidéki városban sem történhet meg ilyen rövid idő alatt. (Különösen képzett szociológus, igazgatási szakember, államjogász hiányzik az új megnövekedett feladatokhoz.)

b₁) A tervidőszakban megoldott személyi fejlesztés is elsősorban olyan *fiatal* szakemberekkel sikerült, akik önálló kutatómunkára csak bizonyos idő után érnek meg. A fiatalítás előnyt jelent, de átmenetileg problémát is, mert a fiatalabb kutatók képzése fokozott erőfeszítést igényel a vezetéstől.

b₂) Tervidőszak alatt az Intézet *munkastílusában* is nagy *váltás* történt. A komplex kutatások kialakítását akkor kezdeményezték, amikor ennek az együttműködést igénylő kutatótevékenységnek az eljárásáról és módszereiről, sem idősebbeknek sem fiatalabbaknak, *nem volt sok tapasztalatuk*. (Ismét olyan fogyatékoságról van szó, amelyik nemcsak a Dunántúli Tudományos Intézetre vonatkozatható, hasonló problémákkal küszködtek, más, főleg társadalomtudományú profilú kutatóintézetek is.)

c₃) Tervidőszak vége felé az intézetvezetés a jelentkező problémákat a *fejlesztés elmaradásával* is magyarázta. Ez kétségtelenül okozhatott nehézségeket a munkában, de meggyőződésem szerint, a többi, fent jelzett körülmény ennél nagyobb mértékben játszott közre a negatívumok okaként.

7. Az Intézet új vezetése bátor kezdeményező készséggel fogott új tudományos aspektusok érvényesítéséhez főleg komplex tudományos kutatási feladatának megoldása során, de az Intézet kis kutatói létszáma mellett nem lehetett az új kutatási területekre és aspektusokra jelentős kutatási kapacitást biztosítani. Mindenképpen dicséretes azonban az az igény, és részben meg is valósított eljárás, amelyik a problémák *komplex* tudományos megközelítését tűzte ki célul. Tervidőszak alatt ezt a célkitűzését, arra alkalmas kutatóerők hiányában, csak részben tudták megvalósítani.

Talán legjelentősebb előrelépés a területfejlesztési probléma társadalmi meghatározottságát feltáró *szociológiai* aspektus érvényesítése területén történt. „A pécsi agglomeráció kutatása” c. témában település és igazgatás-szociológiai vizsgálatok folytak. „A dél-dunántúli régió kutatása” c. témában szintén végeztek település-szociológiai kutatásokat. Említésre méltó az a

pozitív törekvés, hogy a hazai tudományfejlődésben — szociológiához hasonlóan — egyidőre hátramaradó *demográfia* is helyet kapott az intézeti kutatások komplexitásának erősítésében.

A szervezéstudományi (igazgatástudományi), államjogi aspektusú kutatások megfelelő szakemberek hiányában nem realizálódtak.

8. Lásd az 5. pontban foglaltakat.

9. Az Intézet vezetése általában *megbirkózott* mindazokkal a *jelentősebb problémákkal*, amelyek az Intézet feladatának megváltoztatása, s a kutatási terv teljesítése folyamán felmerültek. Természetesen vannak olyan tényezők és feltételek, amelyek a munka effektivitást még tovább növelhették volna.

a) Mindenekelőtt a további *téma koncentráció* szükségességét emelem ki. Az Intézet létszámához viszonyítottan *túlságosan sok* kutatási feladatot vállalt magára, s nagy az egyéni kutatási témák száma.

b) Az Intézet vezetése talán *adottságait s lehetőségeit meghaladóan tervezte alapvető kutatási témáiban a komplexitás érvényesítését*. Az integráció vagy multidiszciplinaritás követelményét természetesen egy pillanatra sem tesszük vitássá, azonban a sok aspektusú kutatásra irányuló igény, amelyet a profilváltoztatási kérelem megfogalmazott, az Intézet méreteit, és reális fejlesztési lehetőségeit tekintve túlzott. Az Intézet tervidőszak alatt 9 tudományágazatban kívánta kutatási tevékenységét kiterjeszteni (gazdaságföldrajz, természeti földrajz, szociológia, közgazdaságtudományok, néprajz, demográfia, igazgatástudomány, államjog, gazdaságtörténet). A multidiszciplinaritásban is válogatni és szelektálni kellene a jövőben, mert — eklektizmus veszélye, és a színvonallal szemben támasztott igény csökkentése nélkül — ennyi tudományos aspektust vajmi nehéz ekkora intézeti keretben érvényesíteni.

c) Az illetékes akadémiai *bizottságok* illetve a kutatási főirányt koordináló szerv az intézeti kutatási tervek valamint azok megvalósítása során produkált kéziratok megvitatásával és *véleményezésével* elvi segítséget, további ösztönzést adhatnak a kutatómunka továbbfejlesztésére.

d) Az Intézet tervidőszak alatt elért eredményei alátámasztják az intézetvezetésnek azt az igényét, hogy az *elmaradt személyi fejlesztést a jövőben megkapják*, mert ez a fejlesztés olyan vidéki akadémiai kutatási centrumot erősítene, amelyik nagyon valós társadalmi szükségleteket, jó kutatási felkészültséggel szolgál.

Az irányító szerveknek támogatni kellene az Intézet vezetését abban, hogy *megfelelő kutatási gyakorlattal rendelkező személyek kerüljenek* a fejlesztés során az Intézethez.

e) A fiatal kutató apparátus szakmai-politikai fejlődésének előmozdítása az intézetvezetés elsődleges kötelessége, amelyet eddig is megfelelően szervezett helyileg. A kutatási utánpótlás nevelése pusztán Pécsen aligha megoldható. Nagyban segítené a *fiatal kutatók* fejlődését, ha hosszabb-rövidebb ideig olyan *budapesti* intézetekben végezhetnének kutatómunkát, amelyekben az általuk

művelni szándékolt tudományágakat régóta, eredményesen fejlesztik. *Belföldi ösztöndíjjal*, vagy más formában elő kellene segíteni fejlett, új kutatási módszerek rendszeresebb elsajátítását. Hasznukra lenne a fiataloknak, ha más tudományos intézményekkel való *kommunikáció lehetőségei* tovább javulnának, s pl. pesti intézmények által szervezett továbbképzési formákban is részt vehetnének.

BARTKE ISTVÁN

Szakértői vélemény a MTA Dunántúli Tudományos Intézetének 1972—75. évi beszámolójáról

A Pécsen működő Dunántúli Tudományos Intézet — programszerű tudományos tevékenysége mellett — fontos szerepet tölt be az egyik vidéki település-központ profiljának alakításában, fejlesztésében is. Hozzájárul a szellemi élet arányosabb területi megoszlásához, a területi munkamegosztás társadalmi hatékonyságának emeléséhez. Működésének eredményessége e körülményt is figyelembe vevő komplex szemlélet alapján ítéltető meg.

1. A kutatóhely tudományos tevékenységének színvonala

A kutatómunka szervezés korszerű elveket követ. A feladatok megoldásának szervezése komplex team-ekre történik. A hagyományos osztályszervezet szerepe az Intézetnél — a jelzett szempontból — másodlagos. Így fokozott mértékben lehetséges a kutatók egyéni erőfeszítéseinek összpontosítása a társadalmi igények kielégítésére. A tudományos tevékenység színvonalára utal a korszerű módszertani apparátusok alkalmazása, továbbá az Intézet egész tudományos tevékenységét átható komplex szemlélet. Ezek révén lehetővé válik társadalmilag közvetlenül is hasznosítható témák feladatul választása és magas színvonalú művelése. Az Intézet munkája mind a témaválasztást, mind a kutatások szervezését, mind pedig a módszertani apparátust tekintve tükrözi a hazai és nemzetközi progresszív törekvéseket.

2. A kutatóhely tudományos tevékenységének irányai

Az Intézet tudományos tevékenysége annak rendeltetészerű feladatkörével, profiljával összhangban folyik.

A kutatóhely rendeltetészerű feladatköre

— a területfejlesztés gazdasági, gazdaságföldrajzi, szociológiai, igazgatási alapkérdéseinek kutatása,

— a népgazdaság termelő ágai, a termelőerők és termelési viszonyok, továbbá a munkásmozgalom tárgykörébe tartozó kutatások végzése,

— néprajzkutatás, a földfelszín fejlődésének, az éghajlat, a vízrajz, a talaj és a növénytakaró, valamint a gazdasági élet, a népesség, a települések földrajzi vizsgálata.

Az Intézet „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása” c. kutatási főirányba illeszkedően folytatja a pécsi agglomeráció kutatását. Ennek keretében feltárja az agglomeráció fejlődésének történelmi előzményeit, annak területi hatókörét, az agglomerálódás főbb népesedési és szociológiai hatásait, az állami szervezetet, az agglomeráció technikai, anyagi rendszerét, a települési, természeti viszonyok és a környezeti ártalmak egyes vonatkozásait.

„A társadalmi-gazdasági és természeti folyamatok kölcsönhatásai a Duna paks—mohácsi térségében” c. intézeti kiemelt kutatási feladat gazdaságtörténeti és néprajzi összefüggéseket vizsgál, a természeti adottságok jellemző vonatkozásait tárja fel, végül elemzi a terület gazdasági szerkezetét, annak kapcsolatát a természeti adottságokkal és más telepítő-tényezőkkel.

A „Dél-dunántúli régió kutatása” c. intézeti főirányú (a közép távú tervben nem szereplő) téma keretében folyó vizsgálatok a tervezési-gazdasági körzet egyes térségeinek funkcióira, az előzőek egymás közötti kapcsolataira terjednek ki.

Az egyéb intézeti kutatások természeti és gazdasági földrajzi, gazdaságtörténeti, néprajzi, szociológiai és közigazgatási témákat dolgoznak fel.

3. A kutatóhely tudományos tevékenységének összhangja a kutatóhelyi közép távú tervvel

Az Intézet közép távú kutatási terve a beszámolási időszak során mélyreható átalakuláson ment keresztül. Az eredeti kutatási terv alapvető feladatként fogalmazta meg az Intézet bekapcsolódását „A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat és a reá való felkészülésünk tudományos megalapozása” c. MTA tárcaszintű kutatási főirányba, továbbá „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása” c. kutatási főirányba. Ezzel összhangban irányozta elő az eredeti kutatási terv a következő témákat:

a) „Az ember, a technika és a hagyomány kapcsolata a Dunántúlon”,

b) „A közigazgatás fejlesztésének tudományos problémái”. Ezek kidolgozására nem került sor, illetőleg az a) pontban jelzett feladat egy részfel-

adatát mint egyéni témát művelték. Így a fent nevezett MTA tárcaszintű főirányba („A tudományos-technikai forradalom. . .”) az Intézet nem kapcsolódott be. Fenntartotta továbbra is kapcsolatát „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása” c. kutatási főiránnyal, mivel az előbbibe illeszkedően tervébe vette a pécsi agglomeráció kutatását, mint új témát.

Változott a közép távú kutatási terv az egyéni témákat illetően is. 4, az eredeti tervben szereplő téma kutatására nem került sor, ezzel szemben 8 új téma épült be a tervbe, részben az említett kutatási terven belüli átcsoportosítás révén.

A közép távú intézeti kutatási terv jelentős átalakulása összefügg az Intézet 1974-ben jóváhagyott fejlesztési koncepciójával, az abban megfogalmazott profilváltozással, illetőleg az eredeti feladatkörön belüli súlyponteltolódással. Ez utóbbit mindenekelőtt az jellemzi, hogy az Intézet alapvető feladatköröként a komplex megközelítésű (gazdasági, szociológiai, demográfiai, igazgatási és más tudományágak szemléletét, módszereit alkalmazó) területfejlesztési kutatásokat definiálták. A fejlesztési koncepcióval összhangban történt a közép távú kutatási terv módosítása. A tervben megfogalmazott feladatokon túl az Intézet 1975-ben megkezdte a Dél-dunántúli körzet kutatását, amely az illetékes megyei szervek megbízása alapján folyik és közvetlen társadalmi igény kielégítésére irányul.

„A pécsi agglomeráció kutatása” c. téma munkálatai keretében Pécs térségére nagy tényanyag feldolgozása alapján — szoros kapcsolatban a városi tanáccsal — agglomerációs tendenciákat feltáró vizsgálatokat végeztek, koncepcióváltozatokat alakítottak ki. A gyakorlati tapasztalatok alapján néhány általános szabályszerűség vizsgálatára is sor került. Így feltárták az agglomerálódás tér és időbeli folyamatát, egyes társadalmi-gazdasági tényezők tér- és funkcióbeli változását, az agglomeráció belső szerkezetét és fejlődési trendjeit.

A kiemelt intézeti kutatásként művelt „A társadalmi-gazdasági és természeti folyamatok kölcsönhatásai a Duna paks—mohácsi térségében” c. téma alapkutatás jellegű. Vizsgálták a terület mezőgazdaságának fejlődésére ható tényezőket gazdaságtörténeti és néprajzi megközelítésben. Feltárták a térség iparának hagyományait, a gyárripar kialakulásának történeti szakaszait. A természeti adottságokat elemezve meghatározták a vizsgált térségek geomorfológiai szintjeit, jellemezték a terület talajtípusait, értékelték azok szerepét az optimális növénytermesztés szempontjából. Kimutatták az ármentesítések és vízszabályozások hatását az ökológiai viszonyokra. Feltárták, elemezték a terület gazdasági szerkezetét, következtetéseket vontak le a távlati fejlesztésre.

A főirányok és a kiemelt témák körében végzett kutatások társadalmi hatékonyságát fokozza, hogy az elért tudományos eredmények egy része a gyakorlatban közvetlenül hasznosítható.

4. *A kutatóhely munkájának hatékonysága, a személyi és tárgyi feltételek hasznosítása*

Az Intézet a beszámolási időszak alatt nagyvolumenű kutatási munkát végzett, összehasonlítva a rendelkezésre álló saját kapacitással. A tervben szereplő és a terven kívül vállalt feladatok megoldása intézetén kívüli erők bevonásával, átlagon felüli erőfeszítéssel vált lehetővé. Ezzel az Intézet jelentős kutatás-szervezési, koordinálási tevékenységet is végzett. Ez a szellemi kapacitás magasfokú hasznosítása mellett emelte a gazdasági, tárgyi feltételek kihasználásának szintjét is. Az Intézet által művelt témák jelentős része — a közép távú terv módosítása után különösen — a társadalmi gazdasági élet által felvetett aktuális kérdésekre kereste a választ. Ez a körülmény az intézeti tudományos tevékenység viszonylag magasfokú hatékonyságát alapozta meg. A teljesítmény értékelésénél figyelembe kell venni azt is, hogy az egyéni témák munkálatai elősegítik a kutatók tudományos fejlődését, valamint a felkészülést a későbbi kiemelt, komplex intézeti feladatok ellátására.

5. *A kutatóhely kiemelésre érdemes kutatási eredményei*

Az egyéni témák kutatása révén elért tudományos eredmények hasznosításának módja részben eltér a kollektív témákra jellemzőtől. Ez összefügg az egyéni témák sokirányúságával, a kutatásukra fordítható idővel, eszközökkel. Jellemzően fogva a kollektív témáktól eltérő módon, áttételeken keresztül alkotnak intézeti produktumot. Fontos funkciójuk az Intézet tudományos hátterének, alapjainak erősítése, a kutatók tudományos felkészültségének növelése. Jelentős az a szerep is, amit az adott tudományág fejlődésében játszanak, illetőleg ami megnyilvánul művelőiknek a tudományos közéletbe való bekapcsolásában. Jellemző mennyiségi mutató, hogy a beszámolási időszak alatt az intézeti publikációknak szám szerint több, mint 80%-a, a lezárt kéziratoknak pedig közel 60%-a az egyéni témákra jut. A közvetlen hasznosítás lehetőségére és az intézeti alapfeladatokhoz való szorosabb kapcsolódás miatt kiemelhető kutatási eredmények születtek a következő egyéni témák művelése során:

Az egyéni témák kutatása révén elért tudományos eredmények hasznosításának módja részben eltér a kollektív témákra jellemzőtől. Ez összefügg az egyéni témák sokirányúságával, a kutatásukra fordítható idővel, eszközökkel. Jellemzően fogva a kollektív témáktól eltérő módon, áttételeken keresztül alkotnak intézeti produktumot. Fontos funkciójuk az Intézet tudományos hátterének, alapjainak erősítése, a kutatók tudományos felkészültségének növelése. Jelentős az a szerep is, amit az adott tudományág fejlődésében játszanak, illetőleg ami megnyilvánul művelőiknek a tudományos közéletbe való bekapcsolásában. Jellemző mennyiségi mutató, hogy a beszámolási időszak alatt az intézeti publikációknak szám szerint több, mint 80%-a, a lezárt kéziratoknak pedig közel 60%-a az egyéni témákra jut. A közvetlen hasznosítás lehetőségére és az intézeti alapfeladatokhoz való szorosabb kapcsolódás miatt kiemelhető kutatási eredmények születtek a következő egyéni témák művelése során:

a) A társadalom hatása a természeti környezet változásában DK-Dunántúl térségében.

b) A magyar tanácsrendszer fejlődésének általános törvényszerűségei.

c) A csapadék és erdőtényező szerepe a területi vízháztartásban.

Ad a) Feltárták, hogy a természeti környezetben a DK-Dunántúlon a 19. század során és a 20. század első felében történtek a legnagyobb változások. Fontos megállapítás, hogy az antropogén hatások területi megnyilvánulása nem vág egybe a természeti tájakkal. Meghatározták a vegetáció és talajtípus-változás nagyságát, elemezték a rehabilitációs lehetőségeket.

Ad b) Tanulmányok készültek, szakelőadások hangzottak el a magyar tanácsrendszer fejlődéséről. A kutatás anyagot nyújt a tanácsi rendszer áttekintéséhez, eredményei felhasználhatók a tanácsi szervezet továbbfejlesztésére irányuló koncepciók kialakításához. Az 1973 óta kutatott téma köréből eddig 11 publikáció jelent meg.

Ad c) Kiemelhetők a kutatás módszertani eredményei, mint a „kvantitatív analízis” kidolgozása. Sor került ezen kívül egy „geo-paraméter” rendszer kialakítására is, a csapadék hidrológiai értékesülésének vizsgálatához.

6. A kutatóhely tudományos tevékenységét korlátozó körülmények

Az Intézet feladatának ellátását nehezítette, hogy a tervezett fejlesztés csak részben valósult meg. Kedvezőtlen körülmény, hogy a témák mennyiségét, szakember- és munkaigényét tekintve viszonylag korlátozott a megfelelő kutatási gyakorlattal rendelkező munkatársak száma. Az előzőekre visszavezethetően néhány téma esetében nem sikerült a tervezett komplexitást biztosítani. Az Intézet közép távú terve az összes létszám 18; a kutatói létszám 10 fővel való emelését irányozta elő 1972 és 1975 között. Ezzel szemben a jelzett időszak alatt az összes létszám 8 fővel, a kutatói létszám pedig 4 fővel emelkedett.

7. Az új kutatási területek szerepe az Intézet tevékenységében

Az Intézet fejlesztési koncepciója szerint — amelynek jóváhagyására 1974-ben került sor — a Dunántúli Tudományos Intézet fő profilját a területfejlesztési kutatások képezik. Ez összhangban van az Intézet adottságaival, az azzal szemben reálisan megnyilvánuló társadalmi igényekkel. A területfejlesztési tevékenységet, mindenekelőtt annak tervezését, mint társadalmi-gazdasági folyamatot megalapozó kutatások több tudományág együttes és összehangolt erőfeszítésével művelhetők. Az ilyen kutatások — a progresszív hazai és nemzetközi törekvéseknek megfelelően — kimondottan interdiszcipli-

náris jellegűek. A korábbinál hatékonyabb megoldásuk új kutatási területek eredményeinek alkotó jellegű felhasználását teszi szükségessé. Ilyen típusú kutatási feladatok vállalását az Intézet hagyományai is megalapozták. A beszámolási időszak alatt tudatos fejlesztés eredményeként fokozódott a kutatások komplexitása, a kollektív témák korszerű szemléleti alapon álló megközelítése, új tudományágak bevonása a kutatási feladatok ellátásába, valamint a korszerű módszertani apparátusok alkalmazása. Ezek együtt olyan új tudományos eredményekhez vezettek, amelyek hagyományos téma-megközelítés, kutatás-szervezés és módszer-alkalmazás mellett feltáratlanok maradtak volna.

A pécsi agglomeráció kutatásában korszerű matematikai, illetőleg matematikai statisztikai módszereket alkalmaznak. Felvázolták a gazdasági fejlődés trendjeit, többváltozós lineáris regresszió-elemzés alapján közelítették meg a népesség és annak alakulására ható tényezők kapcsolatát. A társadalmi szerkezet feltárása keretében mint igazgatási-szociológiai témát vizsgálták meg társadalom és gazdaság területi integrálódásának hatását az érdekviszonyokra. A terven kívül megkezdett dél-dunántúli körzet kutatása keretében település-szociológiai és életforma vizsgálatokat indítottak meg.

A MAGYAR JOGI HISTORIZMUS TUDOMÁNYÁGI HELYZETELEMZÉSÉHEZ

HORVÁTH PÁL

Mindazok, akik közelebbről ismerik a hazai jogtörténetírás helyzetét és az elért eredmények ellenére is kétségtelenül jelenlevő problémáit jogos örömmel tekintenek ki azoknak a kutatóknak a törekvéseire, akik nem szorosan a kiépült jogtörténeti kutatóbázisokhoz tartoznak, de historikus vénájuk és áldozatos erőfeszítéseik eredményeként valójában az utóbbi negyedszázad folyamán sok értékes munkával gazdagították a magyar jogtörténetírást. Némelyik az e körbe sorolható törekvések sorából — mint azt a tudományos közvélemény is igazolta — arra érdemesült, hogy a magyar állam- és jogtörténet első marxista szintézisének alkotói között is joggal helyet kapott.¹ Amennyire célszerűnek és távlatilag is indokoltnak érezzük az együttműködés ilyen formáját, legalább olyan felelősséggel kell éreznünk annak tarthatatlanságát, hogy a polgári jellegű árutermelő társadalom legnagyobb történelmi jelentőségű ágazatában, az ugyancsak sokrétű és igencsak munkaigényes feladatokra vállalkozó jogtörténész kutatóbázisokkal szinte ne rendelkezünk. Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának a jogtörténeti kutatómunka tudományági helyzetelemzését tárgyaló legutóbbi ülése (1976. febr. 16.), illetve a vitaülés írott anyaga arról győz meg bennünket, hogy ilyen és hasonló megállapítások egész sorát lehetne megfogalmazni és szűkebb körben természetesen a jogtörténettudomány nyilvános fórumain tanulságosan kielemezni.

Nem első esetben látjuk azt a helyénvaló törekvést, amely korszakonként, ágazatonként vagy éppen tematikusan nézve előrehaladásunkat nem elégszük meg a szűkebb értelemben jogtörténettel foglalkozók eredményeinek értékelésével, hanem pl. a történeti segédtudományok, a hivataltörténet, a művelődés-, ill. az eszmetörténet stb. területén jelentkező — számunkra nagyon is releváns — eredményeket is számba veszi.² Ezt a helyes szemléletet alkalmazva

¹ L. Asztalos László áldozatos munkáját, amely a legutóbbi időig fehér foltnak tekintett burzsoá magánjogi fejlődést — számos idevágó kutatási eredményére támaszkodva — végülis a kézikönyv-értékű alkotás szintjére élesztette. vö. Magyar állam- és jogtörténet szerk. Csizmadia A. Bp. 1972. Harmadik rész. III. fejezet I. tit., Ötödik rész II. fejezet I. tit.

² L. ezt teszi helyesen a Bónis György tollából származó kétrészes Zeitschrift der Savigny Stiftung közlemény (Germanische Abteilung) 87. évf. (1970). Második rész.

a tudományági helyzetelemzésnél, egy adekvátabb kép alakulhat ki előttünk a magyar jogi historizmus szerepének és jelentőségének megértését szolgálva. Talán csak a terjedelem adta korlátok következménye azonban, hogy ez az indokolt törekvés távolról sem teljes. Jobbára a figyelem azokra a törekvésekre szűkült le, amelyek maguk is keresték a jogtörténettudománnyal való párbeszéd lehetőségeit,³ vagy éppen a konkrét⁴ kutatási feladataikat eleve a jogtörténet alapvető forrásanyagára, ill. a módszeres jogtörténeti vizsgálódásokra alapozták. Ezen túl még rendkívül gazdag az az új tudományos eredmény, amely közvetve, sőt gyakran közvetlenül is kapcsolódik a jogtörténettel a jóval nagyobb kutatóbázisokat foglalkoztató marxista történettudomány legkülönbözőbb ágazataiban. Csak szignáló eszközként kell utalni a megtelepedés, a faluszervezet, az Árpád- és Anjou-kori okleveles gyakorlat, a Zsigmond-kori forrásfeltárás, szélesebb értelemben ismét az agrártörténeti, gazdaságtörténeti, ill. a helytörténeti kutatómunka markáns eredményeire. Ezek részletes elemzésére ezúttal nincs lehetőség, de hiba volna nem tudatosítani a követelményt kutató jogtörténészeink körében, hogy adott esetben a jelzett tudományágazatokban implicite benne rejlő lehetőségekkel élve a provincializmus veszélye elkerülhető legyen.

Kutatóbázisaink lehetőségeit szemlélve a hazai körülmények közt jobbára általános jogtörténettel foglalkozónak azonban van egy ki nem mondott szolgálati szerepe. Ilyen jellegű kutatásaink majd mindegyikénél kitapintható ez a szolgálat, amely abban jelentkezik, hogy a hazai jogtörténet külső forrásainak egy másik gyűjtőköre iránt a kutatómunka éberségét élessze. Közelebről azokról a hazai jogtörténettel (annak alapvető kérdéseivel) érintkező külső, jobbára a környező, ill. szélesebb értelemben a közép-kelet-európai térség jogtörténetírásában jelenlevő törekvésekről van szó, amelyek figyelembevétele nélkül a tudományági helyzetelemzés adta konzekvenciák aligha képzelhetők el reálisan. Ha az összefüggések szálait adott esetben talán távollevőnek éreznénk, tekintessék az a hazai jogtörténeti kutatómunka további előrehaladásának szolgálataként.

A modern marxista jellegű jogtörténeti kutatómunka hatóerejének ki szélesedése a hazai és a nemzetközi tudományos életben egyaránt megfigyelhető főként az utóbbi két évtized folyamán. Még a hazai, viszonylag szerénynek mondható tudományos eredményeink is gyakran ösztönzik kutatóinkat arra,

L. ou. 88 (1971), vagy a Both Ödön által közreadott referátum az egyik legutóbbi nemzetközi tudományos konferenciákon. L. Referate der Internationalen Arbeitskonferenz für Rechtsgeschichte und Römisches Recht. Szeged 18–20. September 1969.

³ Esetenként éppen az ilyen fórumokon felléptek.

⁴ Pl. diplomatikai, művelődéstörténeti, helytörténeti, eszmetörténeti stb. témákról van szó.

hogy ezt az örvendetes előrelépést időről időre számba vegyék.⁵ Ezek a lépések eredetileg a marxista jellegű jogtörténeti kutatómunka megalapozásának időszakában jelentkeztek és gyakran a kor kiélezett eszmei küzdelmeinek is hordozói lettek.⁶ Ma már ez a polemikus jogtörténeti irodalom főként kortörténeti, ill. eszmetörténeti szempontból jelentős. A letisztázódó tapasztalatok azonban kétségtelenül hozzájárultak a magyar marxista jogtörténettudomány alapjainak megszilárdulásához, sőt sok tekintetben ösztönzést adtak a jogtörténeti kutatómunka közgondolkodást formáló szerepének felismeréséhez is. Valójában azonban a hazai marxista jogtörténet értékeinek számbavételét tárgyaló újabb tudománytörténeti irodalmunk reális alapját az az általunk szerénynek minősített, de a polgári kor jogtörténetírásához mérten jelentős előrelépés vetette meg, amely az utóbbi két évtized folyamán úgy a részletkutatások, mint a szintetizáló eredmények formájában szakadatlanul hozzájárult a magyar jogtudomány gazdagodásához. Ez az itt csak szignálható tudományos előrehaladás tette indokolttá — miként számos európai szocialista ország jogtudományában — nálunk is azt a historiográfiai irodalmat,⁷ amely az e téren is örvendetesen kiszélesedő nemzetközi kapcsolatainkban informatív-koordináló, a hazai kutató bázisainkat tekintve pedig az elért eredmények értékelésének eszközévé lett. Hogy mindez nem öncélú és távolról sem egyedülálló jelenség a kiteljesedő szocialista jogtudományban, utaljunk csak a példaadóan fejlődő csehszlovák—magyar jogtörténeti tudományos együttműködésünk során tapasztalt hasonló törekvésekre. L. Bianchi, V. Vaněček, V. Procházká, K. Maly és más jeles jogtörténészek ezt az előrehaladást a cseh, ill. a szlovák jogtörténettudomány területén — a felidézett hazai példákkal szinte szinkronban — elemezték,⁸ sőt egy idő után az is nyilvánvalóvá vált, hogy

⁵ L. ezek sorában már az 50-es évektől: *Sarlós Márton*: A magyar jogtörténetírás jelenlegi helyzete és feladatai. Jogtudományi Közlöny, XIII. Új évf. (1958) 9. sz. 231—327. pp., *Horváth Pál*: Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának vitaülése jogtörténetírásunk jelenlegi helyzetéről és legközelebbi feladatáról. I. uo. 343—44., *Úd.*: Polozsenie nauk isztorii prava v Vengrii. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Iuridica. Tom. V. (1964) 37—56. pp.

⁶ A jogtörténetünk haladó hagyományainak keresése, a továbbélő polgári szemlélet maradványainak feltárása stb. szignálják ezeket a törekvéseket l.: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története. 1945—1970. Szerk. Sinkovics István. Bp. (é. n.) 366—367., 378. pp.

⁷ L. *Csizmádia Andor*: A jogtörténeti oktatás a pécsi tudományegyetemen. Jubileumi tanulmányok. II. Bp. 1967. 107—128 pp., *Kovács Kálmán*: A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai. Az MTA Gazdaság és Jogtudományi Osztály Közleményei. III. (1969) 1—2. sz. 55—75. pp., *Bónis György*: Fünfundzwanzig Jahre ungarische Rechtsgeschichtsschreibung 1945—1969. Erster Teil. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 87. (1970) 559—569. pp., *Úd.*: Zweiter Teil uo. 88. (1971) 471—485., *Úd.*: Badania nad instytucjami stanowymi na Wegrech. Czasopismo Prawno-Historyczne. XXIII. (1971) 139—169. pp., *Both Ödön*: Wissenschaftliche Forschungsrichtungen auf dem Gebiete der ungarischen Rechtsgeschichte seit 1945. Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts. Acta Jur. et Pol. Szeged, 17. (1970) 187—218. pp. stb.

⁸ L. csak példálózóan: *Bianchi, L.*: Doterajšie výsledky a perspektívne úlohy práveny historiografie na Slovensku. Zprávy Československé historické společnosti. 1966. 9. sz. 39—48. pp., *Vaněček, V.*: Práce právo-historyczne we wspotczesnej Czescho-

ezek a törekvések az elért eredmények és főként az érintkező, közös feladatok feltárásának, ill. a marxista jogi historizmust eleve jellemző tudományos vita-irodalom újjáéledésének is alkalmas eszközei lehetnek. Hasznos és nagyon tanulságos példáját adta ennek a „Jelenkor magyar jogi historiográfiájáról” írt tanulmánya Jozef Karpatnak a *Právny Obzor* 1970. évi kötetében.⁹ Ebben a feldolgozásban már a jogtörténeti kutatómunka informatív mérlegeléséről a közös feladatok koordinatív elemzésére került át a hangsúly. J. Karpat ezúttal több mint egy tucat újabb magyar jogtörténeti részlet- és monografikus kutatási eredményt tett mérlegre és a magyar—cseh—szlovák jogtörténeti tudományos kapcsolataink eddigi eredményeire támaszkodva szinte minden esetben kritikai elemzést is végzett. Több mint örvendetesnek minősíthető ez a kezdeményezés, amelynek konstruktív vitaszelleme nem első esetben tört felszínre már a magyar—csehszlovák jogtörténeti együttműködés immár több mint kétévtizedes gyakorlata során. Természetes dolog, hogy közös ügyünknek kell tekinteni pl. a dualizmus-korabeli magyar jogtörténetírást, az ellenforradalmi kor és egyáltalán egészében a magyar jogi historizmus kritikai vizsgálatát.¹⁰ Ezen túlmenően azonban elvitathatatlan az az igény is, amit a szerző úgy fogalmazott meg, hogy „a kölcsönösségnek a magyar jogtörténetírás részéről is következetesebben kell érvényesülnie pl. a szlovák jogtörténetírás idevágó eredményei tekintetében”.¹¹ Számos meggyőző példával igazolja és érthetővé teszi ezt az igényt J. Karpat, láttatva pl. a historiográfiához kapcsolódó, avagy akár a középkori jogfejlődésünk római jogi elemeinek továbbélését vizsgáló szlovák kutatásokat is.¹² K. Kadleč, M. Stieber, St. Rauscher és más korabeli

slowacjii. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 1956. 8. sz. 184—210. pp., *Uč.*: *Pravněhistorické práce v současném Československu. Právněhistorické Studie*. 1957. 3. sz. 226—337. pp., *Procházka, V.*: *Najwazniejsze czeskoslowackie prace z dziedziny historii panstwa i prawa lat 1945—1955. Czasopismo Prawno-Historyczne* 1956. 8. sz. 211—218. pp., *Uč.*: *Soupis hlavnich prací československé právní historie za lata 1945—1956. Praha* 1956. 41. p., *Maly, K.*: *Materiale do českoslowackiej bibliografii historyczne-prawnej za lata 1966—1970. Czasopismo Prawno-Historyczne* 24. (1972) 2. sz. 281—303. pp., *Bianchi, L.*: *Ergebnisse und Aufgaben der Rechtsgeschichtsforschung in der Slowakei nach dem zweiten Weltkriege. Festschrift Hans Lentze. Forschungen zur Rechts- und Kulturgeschichte* 4. Innsbruck—München, 1969. 47—61. pp.

⁹ L. Karpat, J.: *Zo súčasnej maďarskej právnej historiografie. Pravny Obzor*, 53 (1970) 451—466. pp.

¹⁰ L. a J. Karpat által elemzett *Bónis György: Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1969., *Kovács Kálmán: A magyar jogtörténeti kutatások útja*. i.h. 1969., *Horváth Pál: A dualizmuskori jogtörténetírásunk főbb irányai. Acta Fac. Univ. Sc. Budapestinensis*. X. (1968.), *Degré Alajos: A magyar jogtörténetírás a Horthy-korszakban. Az MTA Gazdaság és Jogtud. Oszt. Közl.* III. (1969) 1—2. sz., stb. munkákra vonatkozóan: *Zo súčasnej maďarskej právnej historiografie. i.h.* (1970) 453—455., 457—458., 462—465. stb. pp.

¹¹ L. *Zo súčasnej maďarskej právnej historiografie. i.h.* (1970) 451. p.

¹² L. *Rebro, Karol: Summa legum Raimundi v mestskom prave na Slovensku. Zbornik Filozofickej Fakulty Komenskeho Univ.* XV. (1964). 155—170. p., *Karpat, Jozef: Rechtsgeschichte Ungarns als ein Vielvölkerstaates. Festschrift Hans Lentze. i.h.* (1969) 338—357. pp.-re utalva: *Zo súčasnej maďarskej právnej historiografie. i.h.* (1970) 465—466. pp.

jeles jogtörténetkutatók pozitív értékeire is jogosan hívta fel a figyelmet ez a tanulmány.¹³ Törekedtünk élni ezekkel a lehetőségekkel, amelyeket valójában már a 60-as évek elején megismert Juliusz Bardach-féle módszertani kutatások is felvetettek előttünk.¹⁴ A jogtörténeti historiográfia árnyaltabb letisztázását tekintve pedig még ennél is gazdagabban gyümölcsözött számunkra ez a koordinált együttműködést sürgető, majd a részlet és monografikus alkotásokban számtalan gyakorlati lehetőséget is tartalmazó kapcsolat.¹⁵ A kutatómunka koordinációjának igényével születő állásfoglalás J. Karpat felidézett munkájában igen jó szolgálatot tett jogi közgondolkodásunk egészségesebb fejlődésének. Hitelesen tette közérthetővé a magyar jogtörténetkutatások újabb eredményeit, marxista eszmeiséggel értékelte azokat, ill. azoknak a szlovák kutatási eredményekkel történt egybevetésével új meg új feladatok felismerését tette lehetővé.¹⁶ Egészében azonban ez a fellépés a jogtörténeti kutatómunka koordinálásának súlypontba helyezésével egyidejűleg a modern jogtörténetkutatás módszertani problémáinak is jelentős szolgálatot tett. Talán nem véletlen az sem, hogy rövidebb később ugyancsak J. Karpat az, aki az időközben hazánkban is kiszélesedő módszertani kutatásokat mérlegre tette,¹⁷ majd legutóbb az európai szocialista országok jogtörténetészeinek nemzetközi együttműködésében kiemelkedő szerepet játszó Leonard Bianchival közös alkotásban tárta elének az újabb értékes támpontokat adó csehszlovák jogtörténeti eredményeket.¹⁸

Úgy a megélnékülő módszertani kutatások szempontjából, mind pedig a koordinált együttműködés követelményeit tekintve módfelett hasznos, ha akár csak ez utóbbi tanulmány felhasználásával közelebbi megvilágításba helyezük a sok tekintetben közös feladatokat. Látnivaló mindenekelőtt, hogy a nemzetközi tudományos kapcsolatok egyik kiemelkedően aktív tényezőjeként számontartott csehszlovák jogtörténetkutatás, a bevezető gondolatok

¹³ Csupán a konstruktív együttműködés szignálásaként utaljunk a majdnem egyidejű hazai felismeréseinkre is. L. éppen K. Kadeč, R. Rauscher, S. Stieber munkásságát illetően, e sorok írójától: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp. 1968. 79–80. p., Vö. *Uő.*: Die Vergleichende Untersuchung der Rechtsentwicklung im Vordergrund der Rechtsgeschichte. Acta Juridica Acad. Sc. Hungariae. Tom. 12. (1970) 202–203. pp.

¹⁴ L. *Bardach, Juliusz*: Metoda porownawcza w zastosowaniu do powszechniej historii państwa i prawa. Czasopismo Prawno-Historyczne. Tom. XIV. (1962) 2. sz. 41–42. pp.

¹⁵ L. pl. a szintézist alkotó „Magyar állam- és jogtörténet” tankönyve alapján. Szerk. Csizmadia A. Bp. 1972. 28–49. pp. Újabb adalékként l. továbbá P. *Horváth*: Historische Umstände der Entstehung der selbständigen ungarischen Rechtsgeschichtswissenschaft. Annales Univ. Sc. Budapestinensis. Sectio Juridica XV. (1973) 49–82. pp.

¹⁶ Az eddigiekben érintettek túlterjedően a Pecze Ferenc, Máthé Gábor, Vargyai Gyula, Pólay Elemér és mások kutatási eredményeit, illetően is. l. Zo súčasnej m darskej právnej historiografie. i.h. (1970) 458–462. pp.

¹⁷ L. *Karpat, J.*: Porovnávací metoda v historiografii státu a práva. Právní Obzor. LV. (1972) 3. sz. 262–268. pp.

¹⁸ L. *Bianchi, L. und Karpat, J.*: Die Ergebnisse der Rechtsgeschichtsvorschung in der Tschechoslowakei in der letzten fünf Jahren. Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. XCI. (1974) 393–402. pp.

során említett V. Vaněček, L. Bianchi, V. Procházka, K. Maly és mások által alkotott historiográfiai eredményekkel egy közel teljes képet szolgáltat ma már a jogi historizmus csehszlovákiai fejlődéséről.¹⁹ Ezek az eredmények azonban az időközben igen eredményesen előrehaladt szintetizáló jogtörténetírásban nyertek gyakorlati alkalmazást főként pedig az „Állam- és jogtörténet Csehszlovákia területén a kapitalizmus korszakában” c. imponáló gazdag kétkötetes alkotásban.²⁰ Ebben a műben természetesen a modern marxista jogtörténetírás módszeres kutatási eredményei nyertek elsődlegesen lerögzítést, részleteiben ugyanakkor felhasználást és történetkritikai átértékelést nyert benne a polgári jellegű jogi historizmus eredményeinek szinte minden relevánsnak tekinthető tényezője is. Míg tehát a tulajdonképpeni historiográfiai kutatások — miként az előzőkben felidéztek — jobbára a modern, 20. századi jogtörténetírásra koncentráltak, ugyanakkor a széles kutatói bázisokra építő szintetizálás a csehszlovák népek jogi historizmusának minden eddigi lényeges vívmányát magában foglalja. Látnivaló tehát, hogy a marxista jogtörténetírásnak a historiográfia iránti különös érdekeltsége — miként azt a felidézett hazai törekvésekben is bemutattuk — távolról sem egyedülálló jelenség.²¹ Anélkül, hogy ennek a felismerésnek a további támpontjait a lengyel, a szovjet stb. jogtudomány példáival alátámasztva tovább követnénk, érdemes a figyelmet még egyszer visszatéríteni a csehszlovák jogtörténészek újabb módszeres kutatási eredményeire, amelyek a metodikai, a koordinációs törekvéseinket is sokszorososan alátámasztják a modern marxista jogtörténet egész területén.

V. Vaněček, V. Procházka, K. Maly bibliográfiai rendszerező munkái alapján, valamint az idézett kapitalizmus-kori jogtörténeti szintézis kétkötetes anyaga alapján a 70-es évek elejéig hazai jogtörténetírásunk számára is jól áttekinthető kép alakult ki a modern csehszlovák jogtörténettudomány eredményeiről.²² Ilyen és hasonló célból véltük hasznosnak korábban, hogy a 60-as évek derekán közismertté lett Vaněček-féle csehszlovák jogtörténeti szintézist, vagy legalábbis annak a magyar jogtörténethez kapcsolódó alapvető összetevőit — a nyelvi nehézségeket is áthidalva — kutatóink számára elér-

¹⁹ Ide sorakozik még az 1918-ig visszanyúló K. Rebró-féle feldolgozás is. L. Rebró, K.: Dejný štatu a prava na Slovensku v rokoch 1918—1945. Právnické Studie 3/1955. 632—642. pp. vö.: Bianchi, L. und Karpát, J.: Ergebnisse der Rechtsgeschichtsforschung, i.h. (1974) 393—395. pp. Újabb bibliográfiai támpontként l. Bibliografie českoslovenké právnícké literatury. Sv. Zprac. Jan Béhr. Praha, 1972. 158. p.

²⁰ L. Dejný štatu a prava na uzemí Československa v období kapitalizmu 1848—1945. I. 1848—1918. Bratislava 1971. 447. p., II. 1918—1945. Bratislava 1973. 781. p.

²¹ Természetesen ezt a tudománytörténeti jelenséget hasonlóan ki lehetne mutatni a lengyel, a szovjet, a jugoszláv és az európai szocialista országok jogtörténettudományának fejlődésében is.

²² L. Procházka, V.: Najwazniejsze czeskoslowackie prace. i.h. (1956), Uč.: Soupis hlavních prací. (1956)., Maly, K.: Materialy do czeskoslowackiej bibliografii. i.h. (1972). Hasonló szerepet játszik Vaněček, V.: Introduction a l'histoire du droit a l'ethnologie juridique Tchecoslovaquie. Bruxelles. 1965. 55. p. V.: Bianchi, L. u. Karpát, J.: Die Ergebnisse der Rechtsgeschichtsforschung i.h. (1975) 395. p.

hetővé tegyük. Az említett mű továbbfejlesztett változata,²³ valamint az utóbbi évek során is gazdagon jelentkező részletkutatások anyaga alapján azonban a koordinált együttműködés új meg új lehetőségekkel gazdagodott. A modern államépítés történelmi tapasztalatainak sokszínű megragadása vonja magára mindenekelőtt figyelmünket,²⁴ melynek egyes összetevői közvetlenül is kapcsolódnak a magyar jogtörténetírás feladataihoz. A nemzetállam eszménye, a Szlovákok az 1848—1849-es forradalomban, a szlovák nemzeti felkelés jogtörténeti aspektussal történt megragadása²⁵ csakúgy, mint az ugyancsak Karol Rebrótól megismert római jogi továbbélést vizsgáló újabb részletkutatások szerves kapcsolatot teremtenek tudományos törekvéseinkkel. De ilyenek tekinthetjük J. Kejř és V. Urfus várostörténeti kutatásait²⁶ és a régi törvénykezési szervezet feltárásában jelentkező újabb eredményeket is,²⁷ amelyek az összehasonlító kutatások élesztői lehetnek. A dualizmus korának nemzetiségi mozgalmait és általában az osztrák—magyar monarchia soknemzetiségű voltának bonyolult problémáit kereső újabb törekvések pedig²⁸ még inkább nyilvánvalóvá teszik a koordinált kutatómunka szükségességét,²⁹ kiterjesztve a vizsgálódást a feudalizmus osztályszerkezetének vizsgálatára, ill. a nemzetiségi kérdés gyökereinek jogtörténeti feltárására. Távolról sem kimerítő értelemben mondhatjuk, hogy végezetül figyelmet érdemel a P. Ratkos, J. Butwin, M. Kropilák által gondozott újabb forráskiadás, illetve a szocialista jellegű állam- és jogrend kialakulásának előtörténetét és megszilárdulásának módszeres vizsgálatát³⁰ célzó törekvések gazdagodása is a cseh-

²³ L. Vaněček, K.: Dejiny štatu a prava v Československu. Praha, 1964. Újabb kiadása Praha, 1970. 535. p.

²⁴ L. pl. Vaněček, V.: Česka marodni sněm českého lidu. Praha, 1970. 216. p., Klabouch, J.: Die Gemeindefelbstverwaltung in Österreich 1848—1918. Österreichisches Archiv. Wien, 1968. 180. p., Houser, J.: Vyvoj socialni správy za přimnichovske republiky Rozpravy CSAV. Academia. Praha, 1968. 76. p.

²⁵ L. Rebro, K.: Myšlienka narodného a Slováci v revolucii rokov 1848—1849. Právnické Studie XVI (1968) 547—572 pp., Uš: Slovanska narodná rada Slovenské povstanie 1848—1849 Pravny Obzor, 1971 100—117 pp

²⁶ L. Kejř, J.: Zwei Studien über die Anfänge der Städteverfassung in der böhmischen Länder, Jahrbuch „Historica“ XVI (1969) 81—142 pp., Urfus, V.: Právni postavení českých měst a habsburský absolutismus v období národního obrození. Sborník archivních prací. XV. (1969) 386—440. pp.

²⁷ L. Markov, J.: Kapitoly z dějin českého zemského soudního zřízení od 12 do 17. století. Praha, 1967. 336. pp., Klabouch, J.: Staré české soudnictví. Praha, 1970. 418. p.

²⁸ L. Karpat, J.: Právne dejiny naroda, kotory do roku 1918 zil v troch cudzich štatnych utvaroch. Pravny Obzor. LII. (1969) 832—843. pp., Uš: Rechtsgeschichte Ungarns als eines Vielvölkerstaates. Festschrift Hans Lentze. (1969) 339—357. pp.

²⁹ Az érintett témaköröket az újabb irodalom tovább is szélesítette. L. Karpat, J.: Tiedna štruktúra Uhorska za feudalizmu a národnostná otázka. Pravny Obzor. LV. (1972) 724—739., Uš.: Pramene k národnostnej otázke v Uhorsku. Historický Časopis. XXI. (1973) 2. sz. 269—300. pp.

³⁰ Példaként csupán ide sorolható: Rebro, K.: K 25 výročí ustavy z 9. mája 1948. Pravny Obzor, LVI. (1973) 461—475. pp. Hubenak, L.: Politická kriza na Slovensku na jesen 1947. Pravny Obzor. XVI. (1973) 461—475. pp., Uš.: Február 1948, historický medznik vo vývoji našo štátu a prava I. uo. (1973) 89—106. pp. Az idézett szerző, V. Hubenak egyébként magyar nyelven is közreadott egy értékes tanulmányt nemrég „A Szlovák Nemzeti Felkelés” címmel. I. A Szovjetunió internacionalista segítsége a Szlovák Nemzeti Felkelésnek. Bratislava, 1974. 41—62. pp.

szlovák jogtörténetkutatásban. A magyar jogtörténetírás aktuális feladataihoz gazdagon kapcsolódó speciális kutatások során van kiemelt jelentősége a polgári jellegű árutermelő gazdaság és a korabeli magyar jogalkotás, a monopoli- záció, illetve a két világháború közt fennálló csehszlovák polgári köztársaság korát elemző kutatásoknak,³¹ amelyek jobbára a magyar–csehszlovák jog- történeti tudományos kapcsolatok megteremtésében is kimagasló szerepet vállaló Leonard Bianchi nevéhez tapadnak. Jogi kultúránk szoros történelmi kapcsolatai, ill. az újjáéledő módszertani kutatások szempontjából kell vége- zetül kiemelni V. Vaněček újabb kutatásaiból, amelyek ismét értékes adalé- kokat szolgáltatnak a magyar jogfejlődés megértését is kereső csehszlovák jogi gondolkodásról,³² a módszertani problémák megragadásával pedig az össze- hasonlító jogtörténeti kutatások ügyének tesznek szolgálatot.³³

Nincs szó arról, hogy akár csak közel a teljességben láttatni lehetne ez- úttal a csehszlovák marxista jogi historizmus újabb értékeit, arra mégis alkal- masnak látszik a kitekintés, hogy a modern jogtörténeti kutatómunkának a problémakeresés és a módszertan iránti érzékenységét a szocialista országokban érzékeltessük. A csehszlovák jogtörténettudomány fellendülésének példája számunkra különös jelentőséggel bír, de a közelálló intenzitással jelentkező tudományos előrelépés a környező szocialista országok jogtudományában is kimutatható volna. Közös feladataink koordinálása és a mai jogi közgondol- kodás fejlődésének szolgálata is kötelez bennünket arra, hogy ezt a tudományos előrehaladást a maga valóságában és folyamatosan láttassuk. Főként az újabb marxista módszertani kutatások³⁴ azonban a módszeres jogtörténettudomány újjászületésének megvalósulási folyamatával azonosítják ezt az előrelépést. Közép- és Kelet-Európa országainak, ill. a Szovjetunió népeinek jogi historiz- musát immár általánosan jellemzi az a fajta jogtörténetírás, amely új tarta- lommal telíti az egyes nemzetek jogfejlődésének vizsgálatát éppen azért, hogy annak minden egyes összetevőjét a nemzetállamok határain túlterjedő, általános összefüggések rendszerébe is elhelyezni törekszik. A tudományos előrehaladás minden eddigi értékének feltárása,³⁵ a részletkutatás és a szinteti- záló törekvések módszertani megalapozása és általában a jogfejlődés nemzeti

³¹ L. Bianchi, L.: Zákonodárstvo a vývoj priemyslu v Uhorsku za dualizm. Právnéhistorické Studie. XVII. (1973), *Uđ.*: Die Tschechoslowakische Republik als bürgerlich demokratischer Staat. Berlin, 1968. 61. p., *Uđ.*: Die bürgerlich- und handels- rechtlichen Formen der Monopolisierung des Wirtschaftslebens in der Tschechoslowakei in den Jahren 1918–1938. Festschrift Ernst Carl Hellbling. Salzburg, 1971. 17–49. pp. Doležal, M.: Zenska samospráva za buržoazni republiky. Česka narodni rada, sněm českeho lidu. Praha, 1970–1971. 171–185. pp., Houser, J.: Parlament buržoazni Českoslo-venské republiky. Právník. 109. évf. (1970) 907–914. pp.

³² L. Vaněček, V.: Problémy studia české právní kultury v Uhrach do poloviny 19. století. Právnéhistorické Studie. XIV. (1969) 165–179.

³³ Alább részleteiben is felhasználtuk a „K metodickým zakladum právnéhistorické vědy” c. munkáját. l. Právník (1973) 401–419. pp.

³⁴ Főként pedig az alábbi közelebbi megvilágításba helyezett komparatív jog- történeti módszertan fejlesztését szolgáló, alap kutatásokról lévén szó.

³⁵ Tehát a szigorú történetkritikai elemzés a jogtörténeti historiográfiában.

és egyetemes összefüggéseinek elszakíthatatlansága, vagyis a marxista eszmeiség jellemzi ezeket a nemzetközileg is elismert törekvéseket. Az elért eredmények reputációját — miként ezt a hazai, ill. a nemzetközi tudományos tapasztalatok is igazolták — nem kis mértékben alátámasztották a felélénkülő módszertani kutatások,³⁶ amelyek már a 60-as évek elejétől kibontakoztak és rövid idő alatt, ma már nem könnyen áttekinthető kiterjedésű metodikai bázisok megteremtői lettek.

A marxista jogtörténetírás világnézeti alapállásából természetesen adódik az alkalmazott módszertani lehetőségek megalapozottságának igénye, mivel enélkül valójában módszeres tudományról sem lehet szó.³⁷ Nem véletlenül hívja fel tehát figyelmünket a Lenintől származó klasszikus gondolat, hogy „soha sem szabad megelégednünk a régi módszerekkel”, hanem szakadatlanul keresnünk kell az új, tudományosan megalapozott módszertani lehetőségeket.³⁸ E gondolat tudatosodásának és értékálló alkalmazásának példáját szolgáltatja az a felélénkülő módszertani kutatás, amely az európai szocialista országok és főként a szovjet jogtörténetkutatás eredményei nyomán bontakozott ki.

A marxista jellegű jogi historizmus kibontakozásának markáns ismertető jegyei közt elsők közt tűnt ki az a fajta szemléletmód, amely a nemzeti elzárkózást feloldva, a társadalmi-gazdasági okok feltárásán alapuló, általános összefüggések láttatását követelve állította talpára a modern jogtörténetírást. Súlyos tehertelektől, mondhatni tudománytalan balítéletek egész sorától szabadította fel ez a szemléleti alapállás hazai jogtudományunkat is. A hazai jogtörténettudomány, tudományos értékeinek számbavételét, a tudománytalan előítéletek leküzdését, a nemzetközi tudományos együttműködés keresését és sok más értékes törekvés ébresztését jelentette ez számunkra. Mégis egy idő után — miként ismeretes — főként a sematizáló, ill. leíró eljárások hatása alatt a módszertani lehetőségek jelentőségének deminuálása, jobb esetben a módszertan iránti igénytelenség terjedt el. Jogi historizmusunk fejlődésének eme negatív problémái különösen az összehasonlító kutatómunka enerválódásában öltöttek testet és konkrétan az egyes problémákat elemző vizsgálódások az okok gyökereit keresve szinte minden esetben a módszertani

³⁶ Mert miként az újabb szovjet állásfoglalások mondják, ezáltal, vagyis a „tudományosan megalapozott módszerek által válhat a jogtörténettudomány valóban módszeres tudománnyá”. Vö.: *Gal'pering, G. B., Korolev, A. I.*: Metodologiceszkie i teoreticeszkie voproszi nauki isztorii goszudarsztva i prava SzSzsZR. Izd. Leningradszogo Univerzitetu. 1974. 37.—38. pp.

³⁷ L. a fent idézett szovjet jogtörténeti állásfoglalásokat. Az adott tudományág oldaláról tekintve is igaz persze, hogy „a kutatási módszer meghatározása nem lehet független a tudományági követelményektől”. vö.: *Halász József*: A szocialista közigazgatás fejlődése és összehasonlító vizsgálatának metodológiai problémái. *Allam- és Jogtudomány*. XVII. (1971) 1. sz. 40. p.

³⁸ „darf man sich nich auf die alten Methoden beschränken, muss man auch neuen Methoden suchen”. I. *Lenin, W. I.*: Zu neuen Lösungen und zur Gestaltung der sozialistischen Arbeit in der Duma und ausserhalb der Duma. *Lenin, Werke*, Band 17. Berlin, 1962. 324. p.

kutatások viszonylagos elhanyagolásának megállapításához jutottak.³⁹ A marxista jogtudomány ide kapcsolódó felismeréseit azonban nyomban követte a módszertani kutatómunka újjáéledése, melynek gyűjtőkörévé lett az utóbbi két évtized folyamán a komparatív módszerek alkalmazásának lehetőségeit elemző irodalom.⁴⁰ Egészében ma már azt mondjuk, hogy ez a marxista összehasonlító jogi⁴¹ irodalom a modern tudományági követelmények ill. a módszertan viszonylagos elmaradottsága következtében jelenlevő ellentmondások leküzdésének alkalmas eszközrendszerét foglalja magában. Tévedés volna mégis arra gondolnunk, hogy ezek a 70-es évek elejéig feltáruló nemzetközi tudományos tapasztalatok módszertani problémáinkat egészében megoldották. Ellenkezőleg, főként az utóbbi évek folyamán a marxista jogtörténettudománynak a komparatív módszerek iránti érdeklődése szakadatlanul növekszik, és egyenként az ide kapcsolódó törekvésekben egy felélénkülő polemikus irodalom, ill. a módszertani lehetőségek (és a követelmények) kiterjesztése nyert megfogalmazást. A csehszlovák, a lengyel, az NDK-beli, de főként a szovjet jogtörténetirodalom módszertani alapozó törekvése tűnik szemünkbe ezúttal,⁴² melyre hazai jogtörténetírásunk aktuális problémáinak megoldását szolgálva feltétlenül fel kell figyelniünk. A modern marxista jogtudományok módszertani megalapozását célzó összehasonlító jogi kutatómunka⁴³ szerves alkotóelemként jelentkezik ez a törekvés. Különös példája ennek az újabb szovjet jogirodalomban A. A. Tille és G. V. Svekov rendszerező munkája, amely az összehasonlító módszerek felhasználásának lehetőségét a jogtudományok egész területét felölelő módon elemzi. Egyenként a jogtudomány speciális ágazatai-

³⁹ L. Kriger, G. A., Rozin, E. L.: Issledovanyie szravnyitelnogo metoda v pravovegyenyii kak szredstvo glubokogo poznanija goszudarsztva i prava. Vesztnyik Moszkovszkogo Universziteta. Szerija VPravo 1972. 2. sz. 94–96. pp., Horváth P.: Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 324–326. pp.

⁴⁰ Melynek jelentőségét a hazai elméleti kutatások, ill. az idézett Juliusz Bardach-féle tanulmányok hatása alatt kezdte észlelni a hazai jogtörténetirodalmunk. L. e sorok írójától: A regionális jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának előtérbe kerülése a jogtörténet területén. Jogtudományi Közöny XXIV. (1969) 10. sz. 50–515. pp., Uő. Tudománytörténeti és módszertani problémák. (1974) 361–362. pp. Vö.: Vanéček, V.: K metodickym základum. i.h. (1973) 413–414. pp.

⁴¹ És ezen belül a sajátosan történeti-jogtörténeti módszertan irodalmáról is joggal beszélhetünk.

⁴² L. Gal'perin, G. B., Korolev, A. I.: Metodiceszkie i teoreticeszkie voproszi (1974)., Francuzova, V. P.: Isztoriceszkiej metod v naucsnom poznanijii. Voproszi metodologii i logiki isztoriceszkego poznanija. Moszkva, 1972., Fajziev, M.: Issledovanyije klasszikami marxizma–leninizma szravnyitelnogo metoda pri issledovanyii goszudarsztvennogo-pravovih javlenij. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo. 1973. 8. sz. 120–123. pp. Mironov, D. N.: Szravnyitel'nij metod v juridiceszkih diszciplinach. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo. 1974. 7. sz. 141–142. pp., Tille, A. A., Svekov, G. V.: Szravnyitel'nij metod v juridiceszkih diszciplinah. Moszkva, 1973. 197. p. stb. Szorosan ide tapad a jogtörténeti kutatómunka koordinálásának ismételt felvetése a szovjet jogtudományban l. Miszjulja, I. I., Szlavin, M. M.: Koordinacionnoje szovescsanyije isztorikom goszudarsztva i prava. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1975.

⁴³ Amelynek tekintélyes nemzetközi bázisait ma már a hazai kutatások is gazdagítják. L. Szabó Imre: A szocialista jogösszehasonlítás elmélete. Bp. 1975., Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1974., Bihari Ottó: Összehasonlító államjog. Bp. 1967. stb.

ban, a jogalkotásban, ill. az államépítés tapasztalatait elemző kutatásokban átfogó kép alkotására nyújtott lehetőséget ez a mű, amely a tudományos munka alapozó kézikönyveként vált ismeretessé. Alapjában tehát nem elvont módszertan megalapozására törekedtek ezúttal a szovjet kutatók, hanem éppen az újabb módszertani tapasztalatokra támaszkodva rendszerezték azokat az ismereteket, amelyek az összehasonlító módszerek alkalmazásában a jogtudomány egyes területein felhalmozódtak. Az összehasonlító kutatómunka alapvető elméleti problémáinak tárgyalása során Tille és Svekov már a magyar jogtudomány tapasztalatait is felhasználták.⁴⁴ Ez az alapozó célzatú rendszerező munka sem kerülte meg a mindmáig vitatott kérdést, hogy az összehasonlító jogtudomány mennyiben bír önálló létjogosultsággal,⁴⁵ lényegében azonban a módszertani lehetőségek feltárására helyezte a hangsúlyt, mondván, hogy tudományág önállósága körül támadt vita nem alapvető jelentőségű.⁴⁶ Nyilvánvaló tehát, hogy ezt a módszertani alapozást az a klasszikus marxista szemlélet vezérli, hogy „ha a jelenségeket (a jogtudomány bármely területén) önmagukban tanulmányozzuk és azután egymással összehasonlítjuk, könnyen (vagy legalábbis az eddiginél könnyebben) megtaláljuk a jelenségek kulcsát”,⁴⁷ következésképpen a módszertani követelmények, ill. az ágazatonként is eltérő lehetőségtényezők számbavétele ma az elsődleges számunkra. A marxizmus klasszikusainak idevágó tanításaira támaszkodó eszmeiség⁴⁸ természetes velejárójaként fordul ezúttal a figyelem a jelenkori burzsoá komparatiztika szigorúan tudományos bírálatához. A modern marxista módszertani kutatások tapasztalatainak összegzése ez, azokkal a ma is élő tendenciózus tanításokkal szemben, amelyek az összehasonlításban rejlő tudományos eszközrendszer kibontakozását közvetve, vagy közvetlenül is akadályozták, ill. számos esetben nyilvánvalóan kompromittálták. A felhasználás szigorúan tudományos követelményeinek megfogalmazása mellett helyet adnak ezek a tanítások az ága-

⁴⁴ Utalva nemcsak az orosz nyelven megjelent tanításokra, hanem az 1969-ben Budapesten megtartott kerekasztal-konferencia anyagára is. L. Szravnyityel'nij metod. (1973) 4–5., 16–17., 69. stb. pp. Kiemelten láttatja főként Szabó I. kutatási eredményeit, így Szabó I.: Szravnyityel'noe pravovegyenyie. Kritjika szovremennoj burzsuzanoj tyeoria prava. Moszkva, 1969.

⁴⁵ Láttatva az L. A. Lunz-féle sokat vitatott állásfoglalásokat, és a szovjet módszertani irodalom legjobb alkotásait is. Vö. uo. 3., 4., 67–69. pp. stb.

⁴⁶ Valójában a szerzők az összehasonlító jogtudomány önállósulását sem vetik el, utalva pl. az összehasonlító nyelvészet elkülönülésének példájára is. I. Csemodanov, N. Sz.: Szravnyityel'noje jazikoznanyije v Rosszii. Ocserk szravnyityelnogo metoda v russzkom jazikoznanyii. (Moszkva, 1956) c. művének példájára. Vö. Tille, A. A., Svekov, G. V. i.m. (1973) 14–15. pp.

⁴⁷ Miként a klasszikus megfogalmazás mondja: „Wenn man jede dieser Entwicklungen für sich studiert und sie dann miteinander vergleicht, wird man leicht den Schlüssel zu dieser Erscheinung finden. . . .” I. Marx, K.: Briefe an die Redaktion der Otetschestvenyje Sapiski. Marx, K., Engels, Fr.: Werke, Band 19. Berlin, 1962. 112. pp.

⁴⁸ A feldolgozás értékes fejezetenként különült el a marxizmus klasszikusainak az összehasonlító módszer felhasználásával kapcsolatos tanításait elemző rész. I. Szravnyityel'noje pravovegyenyie i szravnyityel'nij metod v trudah klasszikov marxizma—leninizma. i.h. (1973) 21–34. pp.

zati, az institucionális, a funkcionális összehasonlításnak, az analógia keresésének, a recepció, ill. a kölcsönhatások feltárására irányuló módszeres törekvéseknek, kizárva ugyanakkor minden lehetőségét annak, hogy a modern jogtudomány az ahistorikus modernizálás, a sokféle integrációs, diffúziós, ill. polgári nacionalista törekvéseknek engedményt tegyen. Ez az eszmetörténeti alapállás szinte minden esetben elvezeti a modern módszertani irodalmunk képviselőit a komparatistikával valamilyen módon kapcsolatba került jogi historizmus elemzéséhez. Tille és Svekov eredményei is számos értékes felismeréssel gazdagítják e téren tapasztalatainkat. A rendszerező törekvés ezúttal mégsem irányul a teljességre és ezáltal kerüli el a közismert historiográfiai előzmények pusztá ismétlését. Anélkül tehát, hogy a komparatív jogi historizmus eredőinek az immár sokak által feltárt összefüggéseinél hosszasan időzne, két, számunkra rendkívül jelentős historiográfiai támpontra helyezi a hangsúlyt. Az egyik a porosz — német talajon fogant, de az egész közép- és kelet-európai térség polgári jellegű jogtudományában elterjedt történeti jogi iskolának a komparatistikához való viszonya. Az alapvető konzekvencia is szorosan összefügg pl. a hazai historiográfiai kutatások eredményeivel, miszerint a történeti jogi iskola specifikum-centrikus jogi historizmusa maga is a polgári jellegű jogi komparatistika egyik torzult válfaja.⁴⁹

A másik jelentős historiográfiai összetevő, amire fel kell figyelnünk a régi orosz jogtörténetírás, ill. a komparatistika immár klasszikusaiként számon tartott P. Vinogradov és M. Kovaljovszkij szerepének tisztázása. Hazai jogi gondolkodásunk mindmáig alig érzékeli a régi orosz jogtörténettudomány felhasználható értékeit,⁵⁰ ill. alig méltányolja az összehasonlító jogtudomány oroszországi úttörőinek munkásságát. Pedig közismert a módszertani irodalomban, hogy az orosz születésű P. Vinogradov már 1903-tól Oxfordban az összehasonlító jog tanításához kezdett, M. Kovaljovszkij munkásságát pedig K. Marx is nagyra értékelte, többek között éppen az összehasonlító kutatásaival szerzett reputációja alapján.⁵¹ Főként a hazai gazdaságtörténet tartotta csak számon M. Kovaljovszkij világszerte ismert európai gazdaságtörténetét, összehasonlító módszertani tanításai azonban a legutóbbi időkgig figyelmen kívül maradtak.⁵² A hasonló fejlettségi szinten álló társadalmak, jogrendszerek

⁴⁹ Ez a szemlélet a porosz — német földön csakúgy, mint a kontinens keleti felében kizárólagos elsőbbséget adott a nemzeti sajátosságokat kereső metodikának. I. Tille, A. A., *Svekov, G. V.*: i. m. (1973) 39., 41 — 42. pp.

⁵⁰ A jeles metodikus, Murarik Antal felismerése nyomán ezek számbavételére is csak a második világháború után tettünk kísérletet. L. Horváth P.: Az orosz jogtörténetírás fejlődésének kiemelkedő etapjai a 19. században, különös tekintettel az orosz feudális társadalom történetének feltárására. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sc. Budapestinensis Tom II. Fac. 2. 37 — 51. pp.

⁵¹ L. e tárgyban az újabb szovjet irodalomból: *Szafronov, G. B.*: M. M. Kovaljovszkij kak szociolog. Moszkva, 1960., vö. Tille, A. A., *Svekov, G. V.*: i. m. (1973) 88 — 89., *Taranovszkij, F. V.*: Szravnyityel'noe pravovegyenyije v konce XIX. v. Warszawa, 1902. 19 — 20. pp.

⁵² L. jelesül az Isztoriko-szravnyityel'nüj metod v juriszprudencii i prijomü izucsenyija isztorii russzkogo prava. Moszkva, 1880.

összehasonlításának szigorú, de eredményeket ígérő követelményeit hangoztató M. Kovaljovszkij cselekvő részese, és a haladó komparatisták kiemelkedő képviselője volt már az 1900-ban (Párizs) megrendezett első nemzetközi összehasonlító kongresszuson. A modern marxista módszertani kutatás azonban nemcsak a haladó komparatisták tapasztalatait elemzi, hanem pl. a politikai célzatosság által ahistorikussá torzult összsláv jogfejlődéskutatást is, melynek gyökerei F. Siegel, A. A. Majkov, O. M. Bodjanszkijon át W. Macziejowszki-ig nyúlnak vissza.⁵³ Ezeket az összefüggéseket látva elevenednek fel előttünk V. I. Lenin találó szavai, hogy a régi Magyarország „tudvalevőleg nemcsak földrajzilag áll közel Oroszországhoz”,⁵⁴ hanem pl. az eszmetörténet síkján eme reakciós eszmékkal egyidejűleg kifejlett jogi historizmusunk területén is. Hazánk és a forradalom előtti Oroszország csakúgy, mint a környező országok jogi historizmusa a megkésett polgári átalakulások által objektíve behatárolt társadalmi igények talaján született és ez a körülmény gondolkodóinknak a jogfejlődés komparatív vizsgálatához való viszonyát is sok tekintetben közelálló módon formálta. Egyáltalán a módszeres jogtörténettudomány kibontakozásának egész történelmi korszakára is találóan mondhatjuk, hogy a kontinens eme térségében a „jogösszehasonlításnak sokáig útjában állt a jogászai nacionalizmus”.⁵⁵

A tudományosan megalapozott modern jogtörténetírás azonban nem hirdet elfordulást a helyi nemzeti sajátosságok feltárásától. Ellenkezőleg, éppen az idézett módszertani kutatómunka teszi egyértelműen érthetővé, hogy a marxista jogtörténettudomány a jogfejlődés egyedi jelenségeinek feltárásában is igényli az összehasonlítást. Az összehasonlító jogtörténet tehát nem kíván kizárólagosan analógia-központú szemléletet. Innen van az, hogy az összehasonlítás a módszertani követelmények következetes alkalmazása mellett fellendítője és nem gyengítője lett a nemzetállamok keretei közt kialakult jog vizsgálatának. Ezekre a lehetőségekre fordítja a figyelmünket Tille és Svekov munkája,⁵⁶ elemezve egyenként a nemzeti jog fejlődésének, az általános jogfejlődésnek, a politikai- és jogi nézetek fejlődésének, ill. a római

⁵³ L. a felidézett művek sorából: *Bodjanszkij, O. M.*: O vremeni proiszhozhgyenyija szlavjanszkij piszmennosztyi. Moszkva, 1865., *Uő.*: Vindel'szkij zakon. Moszkva, 1820., *Majkov, A. A.*: Szobszhtvennoszty v Drevnej Szerbii. Cstenija OjDR. 1868., *Kotljarevszkij, Sz. A.*: Drevnosztyi juridiceszko bűta baltyijszkij szlavjan. Riga, 1874., *Siegel, F.*: Isztorija szlavjanszkij zakonodatyel'sztv. Warszawa, 1914. stb. Vő.: i. m. (1973) 91–93. pp.

⁵⁴ „Ungarn ist Russland bekantlich nicht nur geographisch sehr nahe, sondern auch hinsichtlich der Allmacht der reaktionären Gutsbesitzer, die noch vom Mittelalter her riesige Bodenflächen besitzen sehr verwandt . . .” l. az idézet teljes gondolatát *Lenin, W. I.*: Das Eisen in der bürgerlichen Wirtschaft. Lenin, Werke, Band 19. Berlin, 1962. 300. p.

⁵⁵ L. *Tille, A. A.*, *Svekov, G. V.*: i. m. (1973) 39. vő.: *Nizsalovszky Endre*: Eötvös és a „Jövő zenéje”. Ábránd és valóság.

⁵⁶ Kétségtelenül előtérbe helyezve a komparatív módszerek szerepét, a jogtörténeti és az elméleti tudományokban. L. Szravnyitel'nij metod v teoretiko-isztoriceszkij pravovih diszciplinah, az idézett mű II. fej. 55–111. pp., és azon belül a Szravnyitel'nij metod v isztoriceszko-juridiceszkih diszciplinah c. alfejezetben.

jog történeti kutatásainak szentelt törekvések előkapcsolatát az összehasonlítással. Bőven meritettünk ezekből a tanításokból,⁵⁷ éppen ezért csak a felmerülő újabb összefüggésekre irányítjuk figyelmünket. Mindenekelőtt utalni kell arra, hogy a komparatív jogtörténeti kutatómunka módszertani megalapozásának ügye a szocialista országok jogi historizmusában ma az egyik legdinamikusabb tudományos feladatkomplexumnak mondható. A 60-as évek elejétől szakadatlanul árad az idevágó tapasztalati anyag a nemzetközi tudományos életben. Ennek egyik jeles példája az az újabb munkaközösségi alkotás a szovjet jogtudományban, amely a „Metodológiai és ideológiai kérdések a szovjet állam- és jogtörténettudományban” címmel⁵⁸ jelent meg. M. Fajziev, D. N. Mironov, és más jeles szovjet metodológusok legújabbban ismertté vált tanításai⁵⁹ után ebben a műben nyert monografikus megközelítést a modern jogtörténeti módszertan ügye.⁶⁰ A Tille—Svekov, illetve az idevágó Gal’perin—Korolev-féle kutatások alapján célszerű tehát néhány fontosabb módszertani kérdést közelebbi megvilágításba helyoznünk.

A jogi historizmus, ill. általában a jogtörténetírás hagyományos eszközrendszeréhez és terminológiájához szabott kutatás gyakran idegenkedéssel fogadta azokat a követelményeket, amelyeket pl. az összehasonlító módszertan felszínre hozott. Habár a befeléforduló elzárkózást, a jogfejlődés egyedülálló voltának ahistorikus szemléletét általában elvetik jogtörténeiseink, ugyanakkor a vertikális, a horizontális, a paradigmatis, a reprezentatív stb. módszerek követelményeinek gyakorlati alkalmazása területén már jóval szerényebb előrehaladás tapasztalható. Jobb esetben egyfajta módszertani beidegződés rabjai vagyunk, amelynek felismerését sokban megkönnyítik az imént felidézett újabb módszertani kutatások. Témánkhöz kapcsolódva mindenekelőtt ki kell emelni azt az egybehangzó állásfoglalást, hogy a modern jogtörténetkutatás a tudományok integrálódásának szükségességéhez fűződő igények élő példáját szolgáltatja számunkra a jogtörténeti kutatómunka területén. A jogtörténettudomány — legyen az a nemzeti vagy az általános jogtörténet tárgyát, jellegét és módszertani megalapozottságát tekintve egyaránt határterületi tudományt képvisel. A marxista jogrendszer-típológiára támaszkodó állam- és jogtörténet a társadalmi-gazdasági-politikai történettel, sőt a művelődés- (a kultúra) történetével is elszakíthatatlan kapcsolatban áll.⁶¹ Önmagá-

⁵⁷ L. e sorok írójától: Tudománytörténeti és módszertani problémák a jogtörténet köréből. Bp. 1974. VIII—X. fejezet. 323—459. pp., vö.: *Horváth P.*: Összehasonlító jogtörténet. ELTE kiadvány. Bp. 1975. 396. p.

⁵⁸ L. *Gal’perin, G. B., Korolev, A. I.*: Metodologicseszkie i theoreticeszkie voproszi nauki isztorii goszudarsztva i prava SzSzsZR. Izd. Leningradszkogo Univ. 1974.

⁵⁹ L. korábbi utalásunk kiegészítéseként V. V. Ivanov még frissebb eredményeit is: *Ivanov, V. V.*: Leninszkij isztorizm: metodologia i metodika isztoriceszskogo isszledovanyija. Izd. Kazanszkogo Univ. 1975.

⁶⁰ melynek felhasználására már nem volt lehetősége a hazai módszertani kutatásokat összegző törekvéseinknek.

⁶¹ Vö.: *Tille, A. A., Svekov, G. V.*: Szravnyityel’nij metod. (1973) 84—85. pp., *Gal’perin, Korolev, A. I.*: Metodologicseszkie i theoreticeszkie voproszú. (1974) 3., 13. pp.

ban ez a felismerés nem új, módszertani kiindulási tételként felfogva azonban rendkívüli jelentőséggel bír. A kimunkált módszertani követelmények alkalmazásával egyidejűleg valójában akkor válik módszeressé a jogtörténettudomány, ha az ismeretek integrálására is alkalmas lesz.⁶² Kár volna ebben a követelmények túlzó felállítását felfedezni, mivel a jogtörténeti módszertan egész eddigi fejlődése elvitathatatlanul igazolja a jogfejlődésben ab ovo benne rejlő komplexitást. De ennél is nyilvánvalóbb az a következtetés, hogy a jogtörténet-kutatás komplexitásához fűződő követelmény nem ad többé felmentést sem a részletkutatásnak, sem pedig a nemzeti jogtörténet művelőjének arra, hogy az összefüggések határait vélelmekkel lezárja. Valójában ezt az alapvető felismerést erősíti meg az újabb szovjet módszertani kutatás, hogy nincs külön a nemzeti vagy az általános, az újkori vagy az antik, avagy pl. a mohamedán, germán jogfejlődés testére szabott módszertan. Jogtípusonként, koronként, vagy éppen az egyes jogcsoportok és intézményformák vizsgálatában változik ugyan a módszertani lehetőségek súlypontja. Esetenként ez az egyes módszerek felhasználásának háttérbe szorulását is jelenti, de éppen az összehasonlító vizsgálódások azok, amelyek soha sem rekeszthetők ki önkényesen. Érdekes ebből az aspektusból kitekinteni arra az általános (egyetemes) jogtörténeti kutatásra, amelynek a 20. század folyamán éppen a szocialista országok jogtörténettudománya szerzett ismét reputációt, mivel ez az a kutatástechnikai (és főként jogi oktatási) szempontok alapján elkülönült tudományág, amelynek módszertani sajátjaként kezeltük sokáig az összehasonlítást.

Néhány évtizeddel ezelőtt elfogadott módszertani tételként tartottuk számon azt a tanítást, hogy a jogfejlődés konkrét (történeti) formáinak elemzése adja a jogtörténettudományok elhatárolódását⁶³ az elméleti jogtudományoktól. E tétel mechanikus átvétele vezetett többek közt a jogtörténeti kutatómunka deskriptív vonásainak előtérbe kerülésére. A módszertani kutatómunka átmeneti meggyengülése, a sematizáló jogtörténeti modellképzés elterjedése és általában a jogtörténeti kutatómunka hatóerejének enerválódása mellett egyik legsúlyosabb tévedése lett ebben az időben jogi közgondolkodásunknak, hogy az összehasonlító vizsgálódásokat az önállósuló általános (egyetemes) jogtörténet területére redukáltuk. Ezzel szemben az újabb marxista módszertani tapasztalatokat összegző tanítás azt mondja, hogy az „összehasonlító jogtörténet nem azonosítható az egyetemes jogtörténettel”.⁶⁴ Nem, mert pl. a kiterjedt kézikönyv-irodalmáról ismert egyetemes jogtörténet is a deskriptív módszerek újjáéledéséhez vezetett. Újabban pedig

⁶² A Gal'perin—Korolev-féle felfogás szerint a benne kifejeződő komplexitás pl. a társadalmi-politikai, a gazdasági, sőt még irodalomtudományi kutatások támaszát sem tagadhatja meg. L. i. m. (1974) 13—14. pp.

⁶³ L. Gyenyiszov, A. I.: Predmet i metod teorija goszudarsztva i prava. Moszkva, 1954. 8. p. vö.: Gal'perin, G. B., Korolev, A. I. i. m. (1974) 13—14. pp.

⁶⁴ Hasonlóan nem mondható az sem, hogy e tudományág kizárólagosan az összehasonlító módszer alapján áll. L. Tille, A. A., Svekov, G. V.: i. m. (1973) 100—101. pp.

a leíró általános jogtörténet hibáinak leküzdését szolgáló reprezentatív eljárások sem tették kizárólagosan összehasonlító jellegűvé ezeket a szintetizáló alkotásokat. A valójában lezajlott tudományos előrehaladást és annak a jogtörténeti módszertan fejlődésére gyakorolt hatását ismét néhány újabb szovjet jogtörténeti alkotás⁶⁵ példáján tudjuk követni.

A hazai marxista jogtörténetírás kifejlődésének kezdeteitől nagy figyelemmel fordult a kutatómunka nemzetközi tapasztalatainak megismerése felé. A letűnt polgári kor befeléforduló nacionalizmusának és tudománytalan elzárkózásának ellenhatásaként szemlélhető az a törekvés, hogy kutatásainkat a tudomány újabb, nemzetközi eredményeivel egybevegyessük. A viszonylagosan szerény kutatóbázisokkal rendelkező hazai jogtörténettudományt e törekvés látható módon előbbre vitte és a szemléletmód gazdagodását is erőteljesen előmozdította. Az impulzust adó művek egész sorát lehetne megemlíteni, amelyek jogtörténetírásunkat a kutatómunka hatókörének kiterjesztésére ösztönözték. Ilyen értelemben kiemelkedő jelentőséget tulajdonítunk a szovjet jogtörténetírás eredményeinek, amelyek közvetlenül is felhasználást nyertek a hazai marxista jogtörténettudomány megteremtésében.

A jogtörténeti kutatómunka nemzetközi tapasztalatainak felhasználása e területen is módfelett összetett módon jelentkezik. A hazai jogtörténettudomány örvendetesen gazdagodó kapcsolatai bizonyítják, hogy egyedi és komplex feladatok nagy számban kerültek felszínre,⁶⁶ és ezek továbbvitele ma már el sem képzelhető számunkra a nemzetközi együttműködés, ill. a kutatómunka koordinálása nélkül. Rendkívüli jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy ebben a szélesedő nemzetközi tudományos párbeszédben a környező államok mindegyikének jogtörténettudományával együttműködést kifejező kapcsolat felvételére nyílt mód.

A polgári kor jogtörténetírásának szemléleti korlátait, szűk provincializmusát kellett jogi historizmusunkból száműzni ahhoz, hogy a kutatómunka koordinálásának legegyszerűbb lehetőségei a szomszédnépek jogtörténetével meginduljanak. E bonyolult szellemi folyamatban mindig kiemelkedő szerepe volt azoknak a tudományos tapasztalatoknak, amelyek a szovjet jogtörténetírás eredményei nyomán tárultak fel előttünk. Így pl. az állam- és jogfejlődés törvényszerűségeinek feltárásában és a marxista történetiszemlélet kialakításában a felhalmozott tudományos tapasztalatok hatókörén túlterjedő jelentősége lett számunkra a szovjet jogtudomány által kifejlesztett általános

⁶⁵ L. jelesül a reprezentatív módszert felhasználó általános jogtörténeti irodalomból: *Isztorija goszudarsztva i prava zarubezsnüh sztran*. Tom I. Pod red. P. N. Galanza, Moszkva, 1963. Tom II. Pod red. P. N. Galanza, i O. A. Zsidkova. Moszkva, 1969. A menetközben felmerülő módszertani problémákat illetően l. *Koszarev, A. I.*: *Ob iszpol'zovanyie szravnyityel'nogo metoda v isztoriko-pravovom isszledovanyie*. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo. 1965. 3. sz.

⁶⁶ L. a Magyar–Csehszlovák Jogtörténeti Szakosztályának munkájában, ill. az ún. magyar–csehszlovák jogtörténeti együttműködés keretében megrendezett – immár rendszeresnek mondható nemzetközi konferenciák anyaga alapján.

(egyetemes) jogtörténetnek is. A szocialista jogtudomány vívmányairól szerzett legkorábbi impresszióink közt találkoztunk az akkor már kézikönyvsorozatként számontartott „Vszeobszaja isztorija goszudarsztva i prava” kötetivel.⁶⁷ Ezek hatása alatt éledt újjá a hazánkban már előzményekkel rendelkező „általános jogtörténet”.⁶⁸ A közvetlen hatást nemcsak a hazai, hasonló tárgyú kísérletek témakörét meghaladó ismeretanyag felhasználása, hanem a Z. M. Csernyilovszkij által szerkesztett újabb szovjet egyetemes jogtörténeti sorozatnak 1951-ben történt részleges, magyar nyelvű közreadása is bizonyítja.⁶⁹ A jogtörténeti kutatómunka ezen új irányának megjelenését tekintve a hazai példa természetesen nem egyedülálló. A bonyolult és tartalmában feltétlenül előremutató tudománytörténeti jelenség⁷⁰ sorra lezajlott az európai szocialista országok jogtudományában és kitörölhetetlen hatást gyakorolt a szemléletmód gyökeres megváltozására, a jogi historizmusunk újjászületésére és egészében a jogi közgondolkodás fejlődésére. A polgári kor tudománytalan elzárkózásának ellenhatásaként e téren is elemi erővel tört felszínre az összehasonlító szemlélet, ill. a jogfejlődés horizontjának kiszélesítését célzó törekvés.

A fentiekben vázolt előzmények után, viszonylag rövid idő alatt hazánkban és a környező országok jogtudományában is gazdag tényanyagot feltáró általános jogtörténeti irodalom keletkezett. E feldolgozások előrehaladó fejlődésében azonban a módszertani egyenetlenség uralkodott. Általánosan a leíró egyetemes jogtörténet vált uralkodóvá, de ezen belül a hagyományos kutató (jogtörténeti) módszerek is háttérbe szorultak. Nem is az összehasonlító módszerek felhasználásának átmeneti enerválódása tűnt ki, hanem inkább az alapozó általános jogtörténeti kutatómunka hiánya.

Ezért van az, hogy az ide sorolható szintetizáló alkotásokat inkább csak a strukturális, mint a módszertani vita követi az adott kor jogirodalmában. Az idevágó polemikus irodalomról mégis joggal mondhatjuk, hogy annak problémagazdagsága természetes folyománya volt annak a gazdag tényanyagfeltárásnak, amely már a leíró jellegű egyetemes jogtörténet fellépése idején, tudatformáló szerepét tekintve lenyűgözően hatott. A polgári jellegű jogi historizmus egyetlen irányzata sem volt képes soha ilyen széles áttekintést nyújtani az állam- és jogfejlődés történetéből. A látókör kiszélesedésének rendkívüli jelentősége volt a nemzeti jogfejlődés tárgyilagos (tudományos) szemléletének kialakítása érdekében és a polgári nacionalizmus maradványainak leküzdésében. Hatása alatt a jogfejlődés törvényeinek, a hazával érintkező jogrendszereknek, ill. a különböző intézményformáknak és kölcsönhatásoknak

⁶⁷ L. I—IV. Juridiceszkoje Izd. Moszkva, 1945—1947.

⁶⁸ Melynek továbbfejlődését a reakcióba hajló polgári nacionalizmus térhódítása eltorlaszolta még a századfordulót követő évtizedben.

⁶⁹ L. Állam- és jogtörténet. I. Ford. Meskó Géza. Bp. 1951.

⁷⁰ L. e tudománytörténeti jelenség szélesebb kifejtését tekintve: *Szabó Imre: Szocialista jogelmélet — népi demokratikus jog.* Bp. 1967. 506—607. pp.

a feltárásában azonban gazdag lehetőségek kínálkoztak általában a jogtörténet művelői számára. Eme lehetőségek felismerése főként a szélesedő részletkutatás gazdagodását eredményezte és csak a kibontakozó módszertani irodalom nyomán hatott ismét vissza a szintetizáló általános jogtörténetre. Eme körülmény pozitív szerepét mutatja meggyőzően a Galanza—Zsidkov szerkesztésében megjelent, széles munkaközösség által alkotott, túlnyomóan a reprezentatív összehasonlító eljárásokat meghonosító általános jogtörténet is, amely már a 60-as évek folyamán címében elejtette a leíró egyetemesség igényét. A mű a leíró egyetemesség korlátainak elejtésével és az összehasonlító módszerek kiterjedtebb alkalmazása által új utak kijelölésének eszköze lett a szocialista jogtörténettudományban.

Tudományos életünk felgyorsult átalakulásának éveiben viszonylag rövid idő alatt háttérbe szorult az a régi szemlélet, amely csak a középkori jogfejlődés vizsgálatát tartotta a jogtörténettudomány feladatának. A modern marxista jogtörténetírás a középkor-centrikus szemlélet egyoldalúságait leküzdve az újkor és a legújabb kor felé fordította a figyelmet, amely rövidesen a részletkutatások területén csakúgy, mint a szintetizáló alkotásokban nyomon követhető eredményekhez vezetett. Ez a messze előremutató tartalmi és a vele párosuló módszertani előrelépés adja a Galanza—Zsidkov szerkesztésében megjelent alkotások különös jelentőségét számunkra.⁷¹

Az antik és a középkori jogfejlődés könyvtárakat megtöltő kutatási anyaga és a szakadatlanul növekvő, feltárt (és közreadott) forrásbázis gyakran megoldhatatlannak tűnő feladattá tette már az általános jogtörténet művelését. A Galanza—Zsidkov szerkesztésében megjelent mű első kötete (1963) ezt a problémát is megoldáshoz juttatta azáltal, hogy a módszeresen szelektált ismeretanyag felhasználása által áttekinthető keretek közé szorította a jogfejlődés alapvető irányának meghatározóit anélkül, hogy a specifikumokat, ill. a haladás irányából átmenetileg kieső, vagy ezt éppen hátráltató jogfejlődési összetevőket negligálta volna. A reprezentatív összehasonlító eljárás következetes alkalmazása által most már egy dimenzióban is realisabb világkép alakult ki az általános jogtörténetben, melynek súlypontja az újkori és legújabbkori modern jogrendszerek történeti feltárására helyeződött át. A mű megjelenését kísérő előtanulmányok⁷² alapján számolni lehetett már az újkori modern jogrendszerek ismeretanyagának nagymérvű kiterjesztésével. Az ismert szakemberekből álló munkaközösség⁷³ ezt a várakozást a legoptimálisabb keretek közt valóra váltotta. Négy egyenként is korszakot kifejező rész-

⁷¹ Témánkra koncentrálva különösen az említett mű 1969-ben megjelenő második kötetének tapasztalataiból merítünk.

⁷² Így főként az 1964-ben közreadott makett, az e felett tartott elméleti és módszertani viták. L. az idézett *Koszarev, A. I.*: *Ob ispol'zovanyie szravnyityel'nogo metoda.* i. h. (1965) stb.

⁷³ L. K. I. Batür, P. N. Galanza, B. Sz. Gromakov, O. A. Zsidkov, N. A. Krasenyikov, M. I. Szadagdar, N. A. Szeleznyov, M. G. Szolovjova, L. M. Entin.

ben az alkotók azt a feladatot vállalták, hogy az újkor és a legújabb kor jogfejlődését egészében áttekinthetővé teszik. Egyedülállónak mondható ez a vállalkozás, mivel abban a modern burzsoá jogrendszerekre helyezett súlypont a legújabb korig kiterjesztve érvényesül.⁷⁴ Sőt mi több, legalább ilyen hangsúllyal nyert először összefoglalást a „szocialista országok jogtörténete” is.⁷⁵

Hazai jogtörténettudományunkat több mint egy évtizede foglalkoztatja a gondolat, hogy a túlnyomóan deskriptív jellegű, általános jogtörténet⁷⁶ anyagát miként lehet jogi közgondolkodásunk formálását méginkább szolgáló eszközzé tenni. Az időközben kibontakozó összehasonlító módszertani irodalom már a 60-as évek folyamán új alternatívát kínált. Az MTA Jogi Bizottságának egyik 1963. évi állásfoglalása pedig megfogalmazta a követelményt, hogy az egyetemes jogtörténet alapanyagát komparatív alapon kell átrendezni.⁷⁷ Ezért is célszerűnek látszik a Galazna—Zsidkov szerkesztésében megjelent mű pozitív tapasztalatainak közelebbi megismertetése.

A neves szovjet szerzők által alkotott feldolgozás a burzsoá jellegű állam- és jogrendszerek korszerű elemzésével vonja magára a figyelmet. A korai, a klasszikus és a megkésett polgári átalakulások minden lényeges összetevője helyet kapott ebben a világméretűben.⁷⁸ Mindez további kiegészítést nyert a polgári jellegű jogfejlődés utóbbi évszázadában az önálló államjogi státus rangjára felemelkedő kelet- és délkelet-európai népek jogfejlődésével, ill. a nemzeti felszabadító mozgalmak eredményeként születő államalakulatok jogrendjének elemzésével. Minden eddigi törekvést⁷⁹ felülmúlt ez a vállalkozás az újkor jogfejlődés ilyen széles dimenziójú megragadásával. A módszeres elemzés és a felépítés logikus rendszere sok értékes tapasztalatot nyújt számunkra. Különösen szembetűnik ez, midőn koronként a jogrendszereket elemezve az ágazati és az institutionális módszerek gyakorlati alkalmazására is sor került. A burzsoá magánjog, a büntetőjog, a processuális jogok, ill. az

⁷⁴ Hasonló jelentőséggel bír az O. A. Zsidkovtól származó önálló feldolgozás is az újabb szovjet jogtörténeti irodalomban I. Isztorija burzsuznogo prava do pervaja obscsego krizisza kapitalizmu. Moszkva, 1971.

⁷⁵ L. a mű két első részét egyenként tizenegy ill. tíz fejezetre bontva, amely a burzsoá jogrendszerek vizsgálatát a legújabb időkig elvezeti. A harmadik rész hasonló igénynyel közeledik a szocialista jogrendszerek történetének feltárásához, majd a mű negyedik részében a harmadik világ, ill. a gyarmatrendszerek felbomlása után kifejlődő állam- és jogrendszerek felvázolása következik. Vö.: Isztorija goszudarsztva i prava. (1969) II. köt.

⁷⁶ Beleértve az 1957-es Sarlós—Bónis-féle tankönyv anyagát is, amelynek továbbfejlesztett változatai főként a forráskiadás által nyertek értékes támaszt. L. Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba. Szerk. Hajdu Lajos, Horváth Pál, Nagyné, Szegvári Katalin. I. füzet. 1970. I—III. köt. 1970. III/B. köt. 1971. IV/b. köt. 1972.

⁷⁷ Ez utóbbi követelményt legutóbb az 1969-ben Pécsen tartott munkaértekezlet is nyomtatékosan aláhúzta. L. az idevágó elemzést. Felsőoktatási Szemle. XVIII. (1969) 10. sz. 586. p.

⁷⁸ L. az angol—amerikai, a francia olasz, a német, a japán és kínai, ill. a latin-amerikai jogfejlődés alapvető összetevőit.

⁷⁹ Beleértve nemcsak a többkötetes Vszeobszsaja isztorija goszudarsztva i prava sorozatokat, hanem a lengyel Karol Korányi-féle Powszechna historia panstwa i prawa w zarysie c. féle sorozatokat is. I. I. IV. Warszawa, 1951., 1959.

egyéb (koronként gyarapodó) jogágazatok⁸⁰ fejlődésének rendszerében halad előre ez a munka. Prológusként bemutatják ezúttal a szovjet jogtörténészek a burzsoá jog alapvető jellemzőit, majd az angol—amerikai jogcsoporthoz magánjogával nyitják a részletes elemzést. Vizsgálják az adott jogcsoporthoz alapvető forrásait, sajátosságait, figyelmet fordítva az uralkodóvá lett új tulajdonjogi, kötelmi, család- és örökjogi viszonyokra is. Követi ezt a képet a francia burzsoá magánjog anyaga, melynek kifejlődése, jellemzői és a kodifikált jog nagyívű előrehaladási folyamata nyert bemutatást. A harmadik nagy vonalvezetés a porosz—német, ill. a svájci burzsoá magánjog történelmi szerepének megértését szolgálja.⁸¹ Anélkül tehát, hogy a történelmi fejlődés előrehaladó folyamatát megszakítanák, a feltárt tényanyag és a tudományos tapasztalatok újszerű és megalapozott összehasonlító rendszerezésére került sor.

Hasonló megközelítésben látjuk feltárni a burzsoá büntetőjog, ill. eljárási jogok anyagát. A jogfejlődés alapvető tendenciáit kifejező kép megalkotására koronként a főbb jogrendszerek releváns példái szolgálnak eszközül, amelyből az analóg vonások csakúgy mint a számottevő sajátosságok kiemelkednek. Mindezek a vizsgálódások a tőkés jogrendszerek 20. századi fejlődésének elemzésénél még lényegesen kiegészültek.⁸² Tanulságos az is, hogy ebben az összehasonlító jogtörténeti képalkotásban az intézményi (institucionális), ill. a funkcionális vizsgálódás nem ment a történetiség rovására. Ilyen módon ez a törekvés talán elsőként tekinthető olyannak, amely a szakkörökben gyakran hangzott, lehetetlennek tűnő feladatot oldott meg, vagyis tudományos alapokon nyugvó rendszert teremtett az újkori és legújabbkori általános jogtörténetnek.⁸³

Végül egy fontos felismerés gyakorlati megvalósulásának kezdeteit kell látnunk a szocialista jellegű állam- és jogrendszerek vizsgálatában. Hazai jogtörténetünk is felismerte e feladat halaszthatatlanságát és főként a részletkutatások területén az első lépések is megtörténtek ilyen irányban. A szovjet jogtörténettudomány felidézett alkotása, ill. a nemrég közreadott szintetizáló

⁸⁰ Ez utóbbit tekintve pl. a szociális törvényhozás, munkajog, stb. Vö. i. m. (1969) 182—225., 350—383. pp.

⁸¹ Ez utóbbi keretben ismét a jogforráselemzésre, és a konkrét társadalmi-gazdasági okok, ill. a joggyakorlati tapasztalatok vizsgálatára is sor került.

⁸² Így l. a szociális és munkásellenes szabályozás, a szakszervezeti jogok csorbítása, a klasszikus burzsoá büntetőjog válsága, a reakcióba hajló jogalkotás, az adminisztratív és a bírói önkény fokozódása stb.

⁸³ E tárgykörben dolgozó hazai szakembereinknek nagy segítséget jelent tehát a P. N. Galanza és O. A. Zsidkov által szerkesztett mű, mivel annak tapasztalatai is előmozdíthatják a nálunk immár több mint egy évtizede kibontakozó, hasonló jellegű törekvéseket. Az itt látható eredmények, ill. a felépítés sematikus átvétele azonban alig volna helyeselhető. A konkrét feltételek, a magyar jogi gondolkodás formálásának szükségletei pl. a megoldásformák lényeges módosítását is megkövetelhetik. Alig lehet pl. gondolnunk arra, hogy az ázsiai, vagy a latin-amerikai jogrendszerek vizsgálatára hasonló mértékben kiterjeszkedjünk. A hazai követelményeket kifejező feldolgozás tehát tematikusan behatároltabb módon, módszertanilag azonban azonos úton képzelhető el.

szovjet állam- és jogtörténeti sorozatok,⁸⁴ és az 1972-től szisztematikusan végzett forráskiadás⁸⁵ azonban szembeűnően mutatják lemaradásunkat. Az ide kapcsolódó jogfejlődési tényanyag és tapasztalat szervesen összefűgg közgondolkodásunk formálásával. Éppen ezért eme feladataink törlesztése során a szovjet jogtörténettudomány tapasztalatainak megismerése különösen fontos.

Utaltunk már azokra az alapvető változásokra, amelyek historizmusunk fejlődésében a szovjet jogtudomány eredményeinek megismerése idején kibontakoztak. A modern marxista történetiszemlélet kiteljesedésével ezek a változások a kutatómunka fellendülésében és a magyar jogtörténettudomány nemzetközi kapcsolatainak újjászűletésében öltöttek testet. A szovjet jogtörténettudomány ösztönző ereje kitapintható természetesen a középkorcentrikus jogtörténetírás meghaladásában és főként a 60-as évek folyamán hazánkban is felszínre kerülő módszertani-koordinációs törekvésekben. A szocialista jellegű jogrendszer típus történeti feltárásában azonban hazai eredményeink ismét messze elmaradtak azoktól a lehetőségektől, amelyeket ma a szovjet jogtudomány kínál. Valójában persze nem véletlenül beszélünk a szocialista jellegű jogfejlődés vizsgálatát illetően általában a szovjet jogtudomány eredményeiről. Az immár több mint fél százados történeti tapasztalatokat elemző szocialista jogtörténeti vizsgálat a szovjet jogtudomány egyik szembeűnő erőssége, melynek megalapozásában úgy az elméleti, mint a tételes jogtudományok művelői tekintélyes részt vállaltak magukra. Ezek az eredmények gyakran a hatályos jog napirenden levő problémáihoz is tapadtak és ennek megfelelően az ismert jogi szakfolyóiratokban is rendszeresen helyet kaptak. A szocialista jogfejlődés fél évszázadát összegző, idézett művekben, ill. a módszertani-koordinációs jogtörténetirodalom nyomán haladva lehet ma már követni ezt az önmagában is igen kiterjedt tudományos irodalmat.⁸⁶ Korszakonként, szövetségi és autonóm területenként csakúgy, mint a jog egyes ágazataihoz kapcsolódva tekintélyes irodalmi bázisai keletkeztek tehát a szocialista jogfejlődés vizsgálatának. A legújabb eredmények a részletkutatások további fellendülését és a rendszerező, monografikus alkotások gyarapodását hozták,⁸⁷ amelyhez szervesen hozzátartozik ágazatonként a jogalkotás

⁸⁴ L. Isztorija szovjetszkogo goszudarsztvo i prava v trek knyigah. Red. A. P. Koszicin, F. I. Kalinicssev, E. A. Szkripilev. Moszkva, 1968., Isztorija goszudarsztva i prava SZSZSZR. Red. O. I. Csisztjakov, Ju. Sz. Kukuskin. Moszkva, 1971.

⁸⁵ L. Osznovnűe zakonodatyel'nűe aktű po szovjetszkomu goszudarsztvennomu sztroityel'sztva i prava. Szoszt. A. P. Koszicin, A. L. Nedavnij. T. A. Poműkaeva, Moszkva, 1972.

⁸⁶ Informatív szempontból l. még: Pravovaja Informacija. Otv. red. A. F. Sebanov, Moszkva, 1974., *Pruša, O.*: Dejiny sovětskėho statu a prava. Praha, 1967. 259. p., *Meder, W.*: Das Sowjetrecht. Grundzüge der Entwicklung 1917–1970. Frankfurt/M. Berlin, Weimar, 1971. 588. p.

⁸⁷ L. ezek sorából: *Sebanov, A. F.*: Forma szovjetszkogo prava. Moszkva, 1968. 212. p. *Titov, Ju. P.*: Borba szovjetszkogo goszudarsztva sz kontrevolucionnűmi mjatezsami. Szovjetszkoė Goszudarsztvo i Pravo. 1967. 5. sz., 85–90. pp., *Kuricin, V. M.*: Szovjetszkaja szojuznaja Konsztitucija 1924. g. Razrabotka i osznovnűe principi. Szovjetszkoė Goszudarsztvo i Pravo 1975. 1. sz. 96–104. pp., *Ú.*: Prehod k nyepri

(illetve a kodifikáció) fejlődésének vizsgálata,⁸⁸ illetve az egyes köztársaságok jogfejlődésének rendszerezése.⁸⁹ Előtérbe került feladatainkat tekintve indokolt volna, hogy ezt a szembetűnően erőteljes tudományos előrelépést az érintkező tematikus kérdésekre lebontva is feltárjuk. A legújabb kori jogtörténetírásunk koordinációs problémáinak aktualitását azonban még ennél nagyobb hangsúllyal juttatja kifejezésre az a törekvés a jelenkori szovjet jogtudományban, amely közelebről az európai szocialista országok jogfejlődésének összehasonlító vizsgálata területén is megtette az első lépéseket.⁹⁰ Ide sorolhatnánk még a jogfejlődés vizsgálatában el nem hanyagolható gazdaságtörténeti kutatást, melynek fontosságát a történetkutatás legmagasabb nemzetközi fórumain is alátámasztották.⁹¹

A szovjet jogtudománynak a szocialista jogfejlődés vizsgálatában elért gazdag tapasztalatait látva gyakran az a téves felfogás terjedt el, hogy a kutatómunka ilyen méretű súlypontát helyezése a legújabb korra a régi orosz jogtörténet, ill. a polgári kor elhanyagolásával jár együtt. Ennek a téves ítéletnek az elosztatására elegendő volna az is, ha csupán az Sz. V. Juskov halála után születő szintézisekre ill. az azokat megalkotó munkaközösségek tagjainak részletkutatási eredményeire hivatkoznánk. K. A. Szofronyenko azonban nem véletlenül mondja legutóbb, hogy ezek az eredmények is csak jelzik azokat a tudományos tapasztalatokat, amelyek a modern jogtörténetírás eredményei-

i revoljcionnaja zakonnoszty. Moszkva, 1972. 214. p., *Lesznoj, V. M.*: Szocialiszticeszkaja revoljucija i goszudarsztvennűj apparat. Izd. MGJ. 1968. 391. p., *Csisztjakov, O. I.*: Sztanovlenie rosszizszkoj federacii 1917–1922. Moszkva, 1966. 325. p., *Uő.*: Vtoroj Vszeroszizszkoj Szjedz Szovjetov i szodzanyie szovjetszko goszudarsztva. Szovjetkoe Goszudarsztvo i Pravo. 1967. 1. sz. 74–82. pp., *Kravcsuk, Sz. Sz.*: Konsztitucija RSzFSzR 1918 goda — pervaja szocialiszticeszkoja konsztitucija v isztorii cselovecesztva. Vesztnyik Moszkovszkogo Univ. Serija Pravo 1969. 1. sz. 13–22. pp. *Lepeskin, A. I.*: Szovjetű — vlaszty naroda. 1936–1967. gg. Moszkva. 1967. 375. p., Organizácija szuda i prokuraturű v SzSzSzR. Red. *B. A. Galkin*, Moszkva, 1967. 301. p.

⁸⁸ L. Kresztomatija po oszovnom szovjetszko zakonodatyl'sztva, Moszkva, 1972. 391. p., *Vorozsejszkij, E. M.*: Pervűe leniniszkie dekretű i sztánovlenie szovjetszkűh szemejnűh otnosenij. Vesztnyik Moszkovszkogo Univ. Szerija Pravo. 1969. 3. sz. 3–12 pp., Razvityie kodifikacii szovjetszko zakonodatyl'sztva. Red. *Sz. N. Bratusz*, Moszkva 1968. 245. pp., *Zemljanszkij, P. T.*: Ugolovno-processual'noje zakonodatyl'sztvo v pervűe godi szovjetszkoj vlasztyi. Kijev, 1972. 306. stb.

⁸⁹ Legújabb, de nem egyedűllálló példája ennek az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság jogtörténetének megalkotása. 1. Isztorija goszudarsztva i prava Ukrainszkűj SZSZSZR 1917–1973. gg. Moszkva, 1975.

⁹⁰ L. *Manuszzevics, A. N.*: Velikij Oktjhr i obrazovanyie v 1917–1918 gg. novűh goszudarsztv v Evrope. Voproszű Isztorii. 1969. 11. sz. 21–39. pp., *Kovacev, D. A.*: Zakonodatyl'nűj processz v evropejszkűh szocialiszticeszkűh goszudarsztvah. Moszkva, 1966. 133. p., *Ruszina, Sz. I.*: Goszudarsztvennoe usztojsztvo szocialiszticeszkűh sztran Evropű. Leningrad, 1966. 152. p., Ugolovnűj processz zarubeznűh szocialiszticeszkűh goszudarsztv. Red. *V. E. Csugunov*, Moszkva, 1967. 444. p.

⁹¹ L. csupán példaként az újabb szovjet gazdaságtörténeti irodalomból: *Uszpen-szkűj, A. A.*: Ekonomiceszkaja isztorija zarubeznűh szocialiszticeszkűh sztran Evropű. Moszkva, 1971. Vö.: a hazai irodalomból: *Berend T. I.* i *Ránki Gy.*: Ekonomiceszkűj roszt i izucsenija v ekonomiceszkűj sztruktüre szocialiszticeszkűh sztran Vosztoesnoj Evropű poszle tvoroj mirovoj vojnű. Etudes historiques 1970. k. XIII. Mezsdunardnomu Kongresszu isztoriceszkűh nauk. Bp. 1970.

ben felhalmozódtak a forradalom előtti Oroszország jogfejlődésére vonatkozóan.⁹²

A késő középkori jogfejlődés vizsgálatában csakúgy, mint a régi orosz jogemlékek feltárásában nagy tapasztalattal rendelkező K. A. Szofronyenko maga is koordinált méreteiben hasonló szintetizáló alkotást,⁹³ autentikus tehát az ítélete, amikor ezúttal korszakonként tárta fel a hiányosságokat, amelyek a szovjet történeti-jogtörténeti kutatómunka újabb eredményeinek nem kellő figyelembevételével keletkeztek.⁹⁴ Az orosz rendi állam kérdéséhez kapcsolódó vitairódalom, az orosz önkényuralom valóshű feltárása, a nemzeti-ségek jogfejlődése, sőt még a Kijevi Rusz területén is bőven talált kívánnivalót a kritikai elemzés. Szélesedő nemzetközi kitekintéseink során nyilván hazai vizsgálódásaink számára is jelentős K. A. Szofronyenko figyelmeztetése, hogy a régi orosz jogemlékek sorozatának,⁹⁵ sőt a polgári kor legfontosabb jogemlékeinek közreadásával igen fontos összehasonlító elemző munkára nyílt lehetőség az utóbbi évtizedek folyamán. Hogy pedig mindez nem csupán az eddig megismert tényfeltáró munkálatok eredményét illeti, arra következtetni enged a szovjet jogtörténészek 1974 decemberében lezajlott koordinációs tanácskozása, amely a leíró jellegű jogtörténetnek minden területen történő meghaladását igényelve a forráskritika kiszélesítését és a régi orosz jogemlékek komplex feltárását tűzte célul.⁹⁷ Újjáéledő medievisztikus jogtörténetírásunk és általában a hazai feudális jog összehasonlító elemzése nyilvánvalóan nem nélkülözheti ezeket az alig egy-két évtizede még számunkra elérhetetlen forrásokat.

A hazai jogtörténettudomány még egy ideig arra kényszerül, hogy kiemelt feladatként kezelje a porosz—német—osztrák mintákhoz tapadó, megkésett burzsoá jogfejlődésünk vizsgálatát. Az idevágó eredményeink és a nemzetközi tudományos tapasztalatok is azt mutatják azonban, hogy jogfejlődésünknek eme korszaka annak a burzsoá jogcsoportfejlődésnek szerves alkotóeleme, amely az Elbától keletre eső kontinentális területeken fejlődött ki, és

⁹² L. az Isztorija goszudarsztva i prava SZSZSZR I. (Red. G. Sz. Kalinyina, A. A. Goncsarova. Moszkva, 1972. 672. p. kritikája kapcsán, amely több mint egy tucat kutató összefogásának eredménye volt. Vesznyik Moszkovszkogo Univ. Szerija Pravo. 1975. 2. sz. 89—90. pp.

⁹³ L. Isztorija goszudarsztva i prava SZSZSZR. I. Red. K. A. Szofronyenko. Moszkva 1967. 750. p.

⁹⁴ L. szinte fejezetenként, sőt a régi Oroszország egyes leigázott népcsoportjainak jogfejlődésére is kiterjesztve. i. h. 90—91. pp.

⁹⁵ L. pl. ez utóbbit illetően B. D. Grekov középkori agrártörténeti kutatásainak nem kellő méltatását stb.

⁹⁶ A „Pamjatyiki russzkogo prava” c. sorozatról van szó, melynek első kötete még Sz. V. Juskov, majd L. V. Cserepnin és mások gondozásában látott napvilágot (1953-tól). A VIII. köt. Red. K. A. Szofronyenko. Moszkva, 1961. Vö.: Horváth P.: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp. 1968. 172—175., 237—241., 353—368. stb. pp.

⁹⁷ L. Sz. Z. Zimanov. A. I. Korolev és mások állásfoglalásaira utalva: *Miszjulja, I. I., Szlavin, M. M.*: Koordinácionnoje szovescsanyie isztorikov goszudarsztva i prava. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo. 1975. 4. sz. 153—155. pp.

az áttérés feudálkapitalista kompromisszuma következtében a cári Oroszország hatalma alatt élő népek számára is — helyi eltérésekkel bár — osztályrészül jutott. Ez a körülmény adja a különös aktualitását azoknak az újabb szovjet kutatásoknak, amelyek a cárizmus utolsó évszázadának módszeres jogtörténeti feltárását vitték előbbre. A. M. Davidovics, L. A. Emeljanova, N. P. Eroskin, Sz. A. Pokrovskij, A. P. Pogrebinszkij, I. A. Usakov és más jeles kutatók az idevágó főbb államtörténeti összefüggések egész sorát ragadták meg a szovjet szakirodalomban.⁹⁸ N. G. Zaharov feldolgozásában nyert megfogalmazást még az 50-es évek végén az áttérés oroszországi formájának előtörténete,⁹⁹ majd pedig A. M. Davidovics összegezte legutóbb az orosz imperializmus fejlődésének lényeges vonásait.¹⁰⁰ Emellett az orosz reformkorszak, a dekabristák állameszméi, a 60-as évek polgári jellegű állami reformjai vagy akár a kezdetet jelentő M. M. Szperanszkij-féle reformok is nagy figyelemben részesültek.¹⁰¹ Főként a polgári jellegű állami reformok vizsgálatában rendkívül kiterjedt részletkutatás, ill. néhány rendszerező alkotás vonta magára a figyelmet. Az állami reformokkal szorosán összefonódó poroszutas jobbágyfelszabadítás¹⁰² összehasonlító történetkutatási aktualitására hazai tudományos életünk is felhívta a figyelmet,¹⁰³ a liberális jellegű államszerve-

⁹⁸ L. Davidovics, A. M., Pokrovskij, Sz. A.: O klasszovoja szussncosztyi i etapah razvityija russzkogo abszolutizma. Isztorija SzSzsZR. 1969. 1. sz. 58—78. pp., Emeljanova, L. A.: Vüszsie organü goszudarsztvennoj vlasztyi i upravlenija Rosszi v doreformennoj period. Kazany, 1962., Pogrebinszkij, A. P.: Goszudarsztvennue finanszü carszkaj Rosszi v epohu imperializma. Moszkva, 1968., Usakov, I. A.: Pervüj sag po putyi pererasztanyija rosszijszko go feudal'no go goszudarsztva v burzsuažnoje. Izvesztyija Vüszsiah Ucs. Leningrad, 1962. 4. sz. stb.

⁹⁹ L. Zaharov, N. G.: Goszudarsztvo i pravo v Rosszii v period razlozsenija feodal'no go kapitaliszticseszko go sztrója i razvityija kapitaliszticseszkih otnosenij. Moszkva, 1958., vö.: Isztorija goszudarsztvennüh ucreszgyenij Rosszi. 3. (1801—1861)., Moszkva, 1953. Ua. 4. (1861—1904) Moszkva, 1956.

¹⁰⁰ L. a felidézett témakör részletkutatási eredményeit is összegezve Davidovics, A. M.: Szamogyersavnoe goszudarsztvo v epohu imperializma v Rosszii. Moszkva, 1974. A legkorábbi összefoglaló kísérletként tartják számon G. V. Vernadszkij művét e tárgyban. 1. Ocserk isztorii prava russzkogo goszudarsztva XVIII—XIX. vv. Prága, 1924.

¹⁰¹ L. csak a főbb kutatások szignálásaként: Porozova, N. Sz.: Goszudarsztvennoe pravovüe idei gyekabrisztov. Szovjetszko Goszudarsztvo i Pravo 1956. 5. sz. 81—91. pp., Medvegyszkaja, L. A.: P. I. Psztyel. Moszkva, 1967., Szolodkin, I. I.: Rol' M. M. Szperanszkogo v razvityija juridiceszkogo obrazovanyija v Rosszii. Pravovegyenyije. Leningrad, 1962. 3. sz. 146—152. pp.

¹⁰² L. az új kutatási eredményeket összegző alkotásokból: Szofronyenko, K. A.: Kreszt'janszkaja reforma v Rosszii. 1861 goda. Moszkva, 1954., Zajoncsovskij, P. A.: Provelyenyie v zszizny kreszt'janszkaj reformi 1861. Moszkva, 1958., vö. Juskov, Sz. V.: Isztorija goszudarsztva i prava SZSzsZR. Moszkva, 1961., Otmena kreposztvno go prava. Dokumentü 1861—1862. Moszkva, 1950., Zakonodatyel'nue pamjatnyiki poreformennogo perioda. (1861—1900). Moszkva, 1960.

¹⁰³ L. Pach Zsigmond Pál: A magyarországi és oroszországi porosz agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. Közgazdasági Szemle. 1958. 56—78. pp., Uő.: A földesúri gazdaság „porosz—utas” fejlődése Oroszországban a XIX. század második felében. Századok. 1958. 1—4. sz. 146—173. pp. Vö.: Ránki György: A kapitalista gazdaság fejlődése Kelet- és Délkelet-Európa országaiban. Bp. 1973. Uő.: Középkelet-Európa gazdasági fejlődésének jellegzetességei a XIX—XX. században. Bp. 1973. stb.

zeti reformok megvalósulásában kifejeződő feudálkapitalista hatalomváltás analóg voltának (és sajátosságainak) történelmi összefüggései azonban a jogtörténetkutatás figyelméből is kiestek.¹⁰⁴ Törvénykezési szervezetünk átalakulásának napirenden levő módszeres jogtörténeti feltárásában kínál továbbá nagy lehetőségeket az újabb szovjet jogtörténetírás az orosz bírósági szervezet-reformok, ill. az azokkal összefüggő anyagi- és eljárásjogi átalakulások bemutatásával.¹⁰⁵ Az idevágó eredmények között B. V. Vilenszkij szintézise már címében is érzékelteti,¹⁰⁶ hogy a szovjet történeti-jogtörténeti irodalom ezúttal egy komplex vizsgálódásra törekszik, azt a rövidesen megjelenő reakciós politikai áramlatot is elemezve, amely a megkésett polgári átalakulások jogrendjének viszonylag korán jelentkező válságát fejezte ki. Éppen ebből az aspektusból nézve rendkívül fontosak — főként a hazánkban is előtérbe került közigazgatástörténeti kutatások szempontjából — A. A. Zajoncskovszkij sokrétű vizsgálódásai a politikai reakció és az orosz önkényuralom kapcsolatáról,¹⁰⁷ valamint G. V. Barabasevnek a polgári jellegű helyi önkormányzati szervek fejlődését a legújabb időkhöz feltáró összehasonlító kutatásai.¹⁰⁸

A késő polgári átalakulás sajátosan kompromisszumos jellege módfelett bonyolult helyzetet teremtett a közép- és kelet-európai népek burzsoá államéletének fejlődésében. Hazánk és a környező népek államberendezkedésének vizsgálata is bőségesen alátámasztja ezt a megállapítást. Ez a rendkívüli ellentmondásos korszak — sok tekintetben a hazai viszonyainkhoz közelítően — a cári Oroszország történetében is a 19. század utolsó évtizedeiben és a századforduló körül jelentkezett.

Mint ismeretes, a polgári jellegű államszervezeti reformok Oroszországban csak a 60-as évektől bontakozhattak ki, és eleve következetlen, megkésett alkotásoknak bizonyultak. A felülről végrehajtott reformok a forradalmi válság átmeneti leküzdésére alkalmasnak mutatkoztak, de a társadalom gyökeres átalakulását nem helyettesíthették. Sőt mi több, a tudatosan késleltetett állam-

¹⁰⁴ Pedig ezek az ismeretek a polgári jellegű helyi önkormányzati szervek, a pénzügyi, hadi és nem utolsó sorban a művelődési igazgatás fejlődésének a megértése szempontjából kiemelkedő támpontok a késleltetett polgári átalakulás megvalósult folyamatainak feltárásában kontinensünk keleti területein. Vö.: *Morohovec, E. A.*: Burzsuaznűe reformi 1860-ah godov. Moszkva, 1947., *Zakonodatjel'nűe pamjatnyiki poreformennogo perioda (1861—1900)* Moszkva, 1960. stb.

¹⁰⁵ L. *Vilenszkij, B. V.*: Podgatovka szugyebnoj reforma v Rosszii i „Kolokol” A. I. Gerzena. Ucsenűe Zapiszki. 9. sz. Szaratov, 1960. 114—130. pp., *Uő.*: Podgatovka szugyebnoj reformi 20 nojabrja 1864. g. v. Rosszii. Szaratov, 1963. *Uő.*: Szugyebnaja reforma i kontrreforma v Rosszii. Szaratov, 1969. 399. p., *Subalova, B. A.*: Szugyebnaja reforma 1864 goda i szud priszjaznűh v Rosszii. Voproszű goszudarsztva i prava. Irkutzk, 1965. 157—179. pp., *Uő.*: K voproszu o szugyebnoj reforme 1864. g. Voproszű Isztorii. 1965. 2. sz. 209—213. pp., vö. *Sz. V. Juskov, K. A. Szofronyenko, N. G. Zaharov* idézett szintetizáló kutatásaival.

¹⁰⁶ L. A bírósági reformok és ellenreformok (1969).

¹⁰⁷ L. *Zajoncskovszkij, A. A.*: Rosszijszkoe szamogyerzsavie v konce XIX. sztoletija. Polityicseszakaja reakcija 80-h-nacsalah 90-h gg. Moszkva, 1970. 444. pp.

¹⁰⁸ L. *Barabasev, G. V.*: Municipal'nűe organű kapitaliszticseszkiego goszudarsztva. Moszkva, 1971.

szervezeti átalakulásoknak is talán a legtipikusabb megnyilvánulásai lettek, mivel a helyi igazgatási, bíraskodási és művelődési szinteken, a vagyonos burzsoá rétegek számára nyújtott engedményeken túl az önkényuralom központi szerveiben, vagyis a hatalom tényleges birtoklásában még semmiféle változást nem hoztak. Így a megoldatlan társadalmi-politikai problémák csak sokasodtak, s miként a dualista osztrák—magyar birodalomban, a néptömegek forradalmi mozgalmi — átmeneti visszaesésekkel bár — hatványozottan jelentkeztek. A feudálkapitalista orosz birodalom külső és belső helyzete egyaránt magán viselte a megkésett polgári átalakulás jellemzőit. A gazdasági elmaradottság és a tőkés árutermelés fejlődése előtt álló akadályok a polgári jellegű államszervezeti reformok bevezetése után is megmaradtak. A tőkés kizsákmányolás növekvő intenzitása egyidejűleg lökést adott a 70-es évek végén jelentkező forradalmi válságnak. A néptömegek a gyűlölt önkényuralom bukásától várták a társadalmi bajok orvoslását, a válság tetőpontján végrehajtott merénylet¹⁰⁹ azonban lényeges változásokhoz nem vezethetett, ellenkezőleg a politikai reakció hatványozott ellentámadásának nyitányát eredményezte. Az új uralkodó¹¹⁰ hatalomra kerülésével végleg lezárult a liberális engedmények korszaka Kelet-Európa hatalmas kiterjedésű birodalmában, és megindult a reakció nyílt támadása a néptömegek ellen. Az adott kor politikai történetét elemző marxista kutatás nem első esetben figyelt fel arra, hogy ebben a bonyolult helyzetben a burzsoázia még a polgári jellegű államszervezeti reformok védelmében sem kelt harcra. Sőt a korabeli tömegmozgalmak elemző vizsgálatai alapján azt látjuk, hogy az orosz burzsoázia maga is védelmet keresett a reakciós államhatalom árnyékában. Ezt a maga nemében sajátos — de közelálló analógiákkal hazánkban is gyakran felbukkanó — történeti képletet A. A. Zajoncskovszkij oldotta meg, amidőn a problémát az eddig jobbára háttérben hagyott oldaláról, az állami bürokrácia és az annak változatlanóságában érdekelt erők oldaláról közelítette meg.¹¹¹ Éppen ezért az elért eredményeket a megkésett polgári átalakulás közép- és kelet-európai formáinak jogtörténeti vizsgálatában is különös értékek hordozóinak tekinthetjük. A vele majdnem egyidejűleg napvilágra került G. V. Barabasev-féle kutatások eredményeivel együtt pedig egy olyan komplex képletrendszer áll elénk, amely a burzsoá közigazgatási és önkormányzati rendszerek alapvető összetevőinek modellképzését eredményezte az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka számára. A G. V. Barabasevnél érvényesülő reprezentatív összehasonlító eljárás ugyanis az angol—amerikai, a francia, ill. a japán közigazgatási rendszereket

¹⁰⁹ II. Sándor cár meggyilkolása, 1881.

¹¹⁰ III. Sándor, 1881—1894.

¹¹¹ L. L. G. Zaharov idevágó, találó megállapításait. *Voproszű Isztorii*. 1971. 3. sz. 169—171. pp. Zaharov joggal állapítja meg, hogy ez a kutatás átfogó kép megalkotásához vezetett a politikai reakció korszakáról, miután a kormányzat főbb központi és helyi szerveinek gazdag forrásanyagát a hivatali bürokrácia társadalmi összetételét, az önkényuralom gazdaságpolitikájával együtt, komplex módon vizsgálta.

vizsgálja, melyhez szervesen hozzákapcsolódik a megkésett polgári átalakulás közigazgatástörténeti modellje.¹¹² Hazai burzsoá közigazgatási viszonyaink történelmi szerepének megítélésében tehát a porosz—osztrák mintákon túl az oroszországi analógiák módszeres felhasználásának van értelme.

A cári Oroszország az 1863—1874 között meghirdetett polgári jellegű állami reformok maradéktalan végrehajtása esetén sem juthatott volna el a chartalis alkotmánnyal megalapozott burzsoá államélet szintjére. A reformok eredményeként a burzsoázia jelentős engedményekhez jutott elsősorban a helyi államigazgatás területén, de szinte semmi beleszólást nem nyert az állami főhatalom, illetve a központi végrehajtó hatalom gyakorlásába. A polgárság gazdasági szerepének fokozódása természetesen növelte befolyását az államélet minden területén, de ez a befolyás az önkényuralom központosított szerveinél közvetlenül (vagy akár képviseleti úton) lehetőséghez nem jutott. Forradalmi átalakulás hiányában az önkényuralmi rendszer szinte érintetlenül fennmaradhatott és a főbb hatalmi ágak tevékenységéhez fűződő alkotmányos biztosítékok megteremtéséről sem lehetett szó. Maradt tehát a 60-as évek reformjai által életrehívott helyi önkormányzati és bíraskodási szervezet, mint a fejlődő polgárság politikai befolyásának korlátok közé szorított és a kormányzat által jól ellenőrizhető területe.

A polgári jellegű államszervezeti reformok szerény lehetőségei tehát a helyi államélet területén sem teljesezhettek ki, mivel a végrehajtó hatalom adminisztratív ellenőrzése alatt maradtak a helyi önkormányzati és bíraskodási szervek. Ezen túlmenően — a porosz minták szolgálai követéseként — a helyi földbirtokos arisztokrácia politikai túlsúlyának biztosítékai is nyomasztóan ránehezedtek az önkormányzati és bíraskodási szervek tevékenységére. Ha már most az orosz valóság további részletezésétől el is tekintünk, nyilvánvaló, hogy a burzsoá állami struktúra kifejlődése Oroszországban is félúton elakadt, miként ezt a közép- és kelet-európai népeknél általában szemlélhetjük a 19. század második felében. Az orosz önkényuralom tehát a hanyatló földbirtokos osztály hatalmának lehető legteljesebb megőrzésére törekedve, maga is előidézőjévé lett a 70-es évek végén kifejlődő újabb belső válságnak. A néptömegek forradalmi megmozdulásai mögött azonban ismét messze elmaradt a liberális burzsoázia alkotmányos törekvése. Ebben a sajátos történelmi milióban született újra az a helyzet, hogy a kormányzat maga vette kezébe a kezdeményezést, és a forradalmi mozgalmak adminisztratív elnyomásával párhuzamosan az alkotmányos államberendezkedés kialakításának látszatát ébresztő munkálatokat kezdeményezett.¹¹³ A politikai rendőrség gyűlölt szervezetét formailag feloszlatták (1880), valójában azonban a belügyminiszter hatalma alatt újjászervezték. Egyidejűleg a katonai bíróságok hatáskörét

¹¹² Ez utóbbinak pedig a porosz—német, osztrák—magyar ill. az oroszországi formák alkotják a legfontosabb meghatározó elemeit.

¹¹³ L. az 1881. évi Lorisz—Melikov-féle alkotmánytervezetet.

kiterjesztették, felrúgva a bírósági reformtörvény alapvető követelményeit is, és a birodalom fontosabb közigazgatási központjaiban a kinevezett főkormányzók adminisztratív hatalmát megnövelték.¹¹⁴ Mindez egyik oldalon a népmozgalmak ellen irányult, a másik oldalon a zemsztvóknak és a városi önkormányzati szervezeteknek¹¹⁵ a törvényelőkészítő munkába való bevonását ígérte a kormányzat az alkotmánytervezet előmunkálatai alapján.

Az önkényuralom elleni merénylet után azonban a liberális alkotmánytervezet nyomban lekerült a napirendről és az új uralkodó közvetlen környezetében csakúgy, mint a központi hatalmi szervezetben a politikai reakció ragadta magához a kezdeményezést, az államélet minden területén megindítva a polgári jellegű reformok mégoly szerény vívmányainak a felszámolását. A politikai reakció mögött — hasonlóan a hazai viszonyainkhoz — az anyagi helyzetében megrendült földbirtokos osztálynak a polgári reformok iránt táplált ellenszenvé húzódozott meg.

A merénylet ürügyén született meg e hanyatló rétegek hangos egyetértésével az „állami rend és a társadalmi nyugalom megővéséről” szóló rendelet (1881), amely a polgári reformokat figyelmen kívül hagyva szinte korlátlan lehetőségeket teremtett az államhatalmi szervek önkényeskedésének. A politikai reakcióval azonosult államhatalom ismét érvényt kívánt szerezni a cári önkényuralom korlátatlanságának, amely az egyébként is pusztán véleményező és javaslattevő szerepre kárhozott központi szervezetekben¹¹⁶ is a liberális törekvések szószólóinak elszigetelődéséhez vezetett.

A politikai reakció nyilvánvalóan a régi, elavult központi állami struktúra és az önkényuralom konzerválására törekedett, amely a hatalmas kiterjedésű birodalom egész területén a feudálkapitalista társadalom megőrzését célozta.¹¹⁷ Ezt a valójában nem egyedülálló tendenciát azonban kitapintható, regresszív irányzattá a polgári jellegű állami reformok korlátozása, ill. az ún. „ellenreformok” teszik. Így válik érthetővé a szovjet történeti-jogtörténeti kutatómunka ama törekvése, hogy a megkésett (vagy más megfogalmazásban a késleltetett) polgári átalakulás jogrendjét komplex módon vizsgálja.¹¹⁸ Egészen nyilvánvaló ugyanis, hogy ez a történelmi folyamat — helyi eltérésekkel bár — szerves velejárója a megkésett polgári átalakulásnak és a letisztázott tudományos tapasztalatok nyomán haladva az összehasonlító kutatómunka szilárd támpontjait nyújtja számunkra.

¹¹⁴ Szemben a választott, helyi önkormányzati szervekkel, ezek a főkormányzók pl. a politikai ügyekben az állampolgárok számúzetésének kimondásáig mehettek el bírói ítélet nélkül.

¹¹⁵ Városi dumákról van szó, amelyek a reformok következtében képviselői alapon keletkeztek.

¹¹⁶ L. pl. az államtanács, a minisztertanács stb.

¹¹⁷ L. ezeknek az összefüggéseknek a rendkívül szemléltető feltárására vonatkozóan: *Zajoncskovszkij, A. A.*: i. m. (1970) 82., 85. pp., 193–195. stb. pp.

¹¹⁸ Amint azt az idézett B. I. Vilenszkij-féle „Bírósági reformok és ellenreformok” (1969) c. műve esetében is láthattuk.

Közelebbi megvilágításba helyezve az oroszországi politikai reakció főként a helyi közigazgatási (önkormányzati) szervek korlátozására és a bírósági reformtörvény (1864) által életrehívott esküdtbíróságok felszámolására törekedett.¹¹⁹ Nem került el azonban a reakció figyelmét a közoktatásügy és az egyetemi autonómia korlátozása sem (1884). A helyi önkormányzatokra súlyos csapást mért az ún. „közigazgatási főnökök” kinevezéséről szóló rendelet (1889), miután azokat kifejezetten a községi önkormányzatok, ill. a járások és a járási parasztügyi bíróságok fölé rendelte. A közigazgatási főnökök a polgári reformok szellemét megcsúfolva avatkoztak be a helyi szervek munkájába, gyakran a választott tisztségviselőket felfüggesztették, sőt bírságotlák és rövidebb ideig terjedő szabadságvesztéssel is fenyíthették. Még nagyobb hatóerejű lépés volt a zemsztvók korlátozásáról szóló rendelet (1890), amely már a vagyoni cenzuson nyugvó képviselőket akarta alapjaiban elválni. Valójában azonban a porosz minta reakciósabb változatának meghonosításáról van szó, miután a választási joggal rendelkezőket előbb rendi kúriákra tagolták, majd kúriánként eltérő vagyoni cenzussal a helyi földbirtokos osztály omnipotenciáját kívánták biztosítani. Az új szisztémának csak különösen visszataszító vonása, hogy a paraszti képviselő jogát nyíltan ki is rekesztette és az önkormányzati szervek hatáskörét tovább szűkítette. Az összetételében és jogkörében is megcsontított önkormányzati szervek és testületek mindennemű határozatának gyakorlati alkalmazásához a kormányzó (ill. a főkormányzó), vagy éppen a belügyminisztérium hozzájárulása kellett. A zemsztvók ezzel valójában elvesztették önkormányzati jellegüket.¹²⁰

Hasonló törekvések tipikus példáját szolgáltatja a cári Oroszország a városi önkormányzatok korlátozását célzó reakciós jogalkotás által (1892). A kormányzat arra törekedett, hogy a városi ingatlan tulajdonosok, elsődlegesen a városban lakó földbirtokosok túlnyomó befolyáshoz jussanak. Ezért a városi дума választásában alkalmazott vagyoni cenzust olyanképpen formálták, hogy e jog gyakorlásából a vagyontalanok teljes mértékben kizorulanak, a közép- és kistulajdonos rétegek pedig csak a legminimálisabb keretek közt részesüljenek. Még nyilvánvalóbb a politikai reakció célja a bírósági reformtörvény és az esküdtbíróságok szerepének korlátozása területén. Jellemző színfolt csupán, hogy minden olyan ügyet kivettek az esküdtbíróságok hatásköréből, amelyekben a vád a hatósági szervekkel való bárminemű szembenállásra hivatkozott. A vagyoni cenzus szűkítése által pedig elérni kívánták, hogy az esküdtek körében a földbirtokkal rendelkezők aránya feltétlenül növekedjék. De még eme sokszorosan megcsontított formájában is a politikai reakció dühödt támadásainak célpontja maradt az 1863-as bírósági szervezeti

¹¹⁹ L. Zajoncsovskij i. m. 366–428. pp.

¹²⁰ A felidézett kutatás mindezt a korabeli gyakorlat módszeres forráskritikai vizsgálódásaival támasztja alá. Vö.: a helyi önkormányzati szervek visszafejlesztését elemző kutatásokkal, amelyeket önállóan foglalta össze Zaharov, L. G.: Zemszkaja kontrreforma 1870. g. Moszkva, 1968. 177. p.

törvény. Egészen a 90-es évek közepéig tart Oroszországban a reakció erőfeszítése, hogy a bírósági szervezet „teljes és alapos felülvizsgálatát” tartalmazó ellenreformokat (1892) kikényszerítse.

Az anyagi romlás útjára került földbirtokos osztály politikai befolyása azonban fokozatosan itt is enerválódott, helyét a reakciós államhatalom közvetlen és közvetett befolyásolása által a nagytőke foglalta el, és az így kialakult történelmi feltételek között már a feudális államélet teljes restaurálása végleg lehetetlenné vált. A felidézett szovjet kutatások idevágó tudományos konzekvenciáinak értékét növelik, hogy azok egyben a megkésett polgári átalakulások eme sokszorosán visszatérő tünetét vizsgálva a modern történelmi-jogtörténelmi szakirodalom eredményeinek komplex számbavételét is képviselik. Ezen túlmenően pl. A. A. Zajonckovszkij az ellenreformok regresszív, ellenforradalmi jellegét nemcsak társadalom-politikai síkon tárta fel, hanem a cári államhatalom legfőbb szerveinek gyakorlatát kifejező forrásanyag, ill. a korabeli jogalkotási formák és tervezetek történelmi szerepének elemzése útján is. Az állami bürokrácia vezető faktorainak a tőkés körök irányában kifejlődő kapcsolatai feltárásából továbbá az tűnik ki, hogy a politikai reakció csődjét mindenekelőtt a birodalmi államhatalom gazdaságpolitikai koncepciójának változatlansága jelzi, amely a dühöngő ellenreformok évtizedeiben is az ipari kapitalizmus kiépítését kényszerült támogatni. Hatalmi törekvései és egyáltalán a cári önkényuralom felemás rendszerének megőrzése kényszeríti erre a hatalom birtokosait és ebből az alapállásból sem az ellenreformok, sem az agrár gazdaság feudális elemeinek konzerválását célzó reakciós törekvések nem mozdíthatták ki. Az érintett történelmi folyamatok eme komplex vizsgálata logikusan vezet el arra a felismerésre, hogy az ún. ellenreformok korszaka egy újabb forradalmi helyzet érlelődésének előkészítője lett, melynek során beigazolódtott, hogy az orosz burzsoázia az állam alkotmányos átalakítására képtelenné vált. G. V. Barabasev, ill. A. A. Zajonckovszkij kutatásai itt kerülnek szoros logikai kapcsolatba egymással, bár két különböző történelmi folyamat tudományos magyarázatát keresik a burzsoá jellegű helyi önkormányzati rendszerek történetében. Az ellenreformok a megkésett polgári átalakulás állami struktúrájában benne rejlő társadalmi kompromisszum csődjét jelzik, a jóval nagyobb hagyományokkal rendelkező burzsoá önkormányzati rendszerek pedig a monopoltőke hatalmi igényei előtti meghátrálás következtében kerülnek válságba. Az orosz birodalmi államhatalom és a polgári tartalmú helyi önkormányzatok viszonyában bár gazdagon jelentkeztek a fejlődés specifikumai is, egészében azonban az ehhez közelálló, sőt a kifejezetten analóg történelmi folyamatok az Elbától keletre szinte egyvidejűleg szemlélhetők. A szovjet történelmi-jogtörténelmi kutatások ezen eredményei tehát a burzsoá önkormányzati rendszerek komparatív vizsgálatára úgy a nemzeti, mint az általános jogtörténet keretei közt megbízható támpontokat teremtettek. Hasonló aktualitással, sőt nem egy esetben a közös feladatok koordinálásának lehetőségeit keresve indo-

kolt volna akár az egyes ágazatok, vagy intézményformák feltárásában mutatkozó újabb eredményeket is¹²¹ számba venni csakúgy, mint az 1905/07-es, ill. az 1917. évi polgári forradalmak feltárásában mutatkozó előrelépést.¹²²

Mindez persze távolról sem teljesen katalógusa azoknak a lehetőségeknek, amelyeket a modern marxista módszertani kutatómunka a szocialista országok jogi historizmusának még hatékonyabb fejlesztését célzó koordinációs követelményként állít fel, hogy az azonos jogtípusba (vagy ezen belül kialakult jogcsoportba) sorolható, ill. az azonos vagy közelálló társadalmi fejlődést kifejező folyamatokat végre a maguk valóságában, a sorsközösségben élő népeink jogi közgondolkodását közvetlenül formálva tárja fel a jogtörténettudomány. A jogtörténeti kutatómunka módszertanilag is megalapozott komplexségének ilyen mértékű kiterjesztése nyilván nem áll ellentétben ama klasszikus gondolattal, hogy a tudomány az emberi társadalom történetét „a maga roppant sokoldalúsága és ellentmondó jellege mellett is . . . törvényszerű folyamat”-ként vizsgálja.¹²³

Nem túlságosan gyakori az alkalom, hogy a magyar jogi historizmus problémáival az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága előtt foglalkozzunk. Ezért érzem szükségét annak, hogy a fenti — itt teljes terjedelmében ki nem fejthető — koordinációs problémáinkon túlterjedően a tulajdonképpeni helyzetelemzést egynémely gondolattal még kiegészítsük. Ha mód van arra, — mintahogy nyilván helyénvaló is — hogy a hazai jogtörténetnek a kapcsolódó történettudományi ágazatok területén felhamozódó értékes bázisaira utaljunk, akkor nyilvánvaló, hogy arról a Bolgár Elek akadémikusról sem szabad megfeledkeznünk, aki a hazai marxista jogtörténeti kutatómunka kibontakozásának útjait egyengetve elévülhetetlen szolgálatot tett számunkra. Előrehaladt kora és megtört egészségi állapota mellett — mint ismeretes — még új tudományos eredményekkel is iniciálta főként az eszmei elkötelezettség irányában jogtörténetírásunkat.¹²⁴ Bolgár Elek bölcs humánuma és rendkívül

¹²¹ A lehetőséget erre az ide sorolható újabb rendszerező alkotások a fentiekhez hasonló módon tartalmazzák. L. pl. *Zaharov, L. G.*: Goszudarsztvo i pravo Rosszii. (1955). *Szofronyenko, K. A.*: Pagyenyie kreposztного prava v Rosszii. Vesztnyik Moszkovszkogo Univ. Szerija Pravo. 1961. 1. sz. 41–52. pp., a büntetőjog fejlődésében pl. *Szolodkin, I. I.*: Ocserki po isztorii ruzszkogo ugolovnego prava. Leningrad, 1961. stb.

¹²² Ezúttal is csak a jogtörténeti szempontból kiemelkedő, és az újabb tudományos eredményeket rendszerező alkotásokra utalva l. *Averh, A. Ja.*: Sztolipün i trefya дума. Moszkva, 1968. *Gyemocskin, N. N.*: Szovjetü 1905. goda. Organü revoljucionnoj vlasztyi. Moszkva, 1963. *Kalinicsev, F. I.*: Szovjetü i goszudarsztvennaja дума v Rosszii v period revoljucii 1905–1907. gg. Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1963. 11. sz. 45–56. pp., *Petrova, D. V.*: Goszudarsztvennaja дума i fevral'szkaja revoljucija 1917. g. Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1968. 12. sz. 105–107. p.

¹²³ Die Materialistische Geschichtsauffassung. I. *Lenin, W. I.*: Marx–Engels–Marxizmus. Grundsätzliches aus Schriften und Reden Berlin, 1960. 19. p., vö.: *Gal'perin, G. B. Korolev, A. I.*: Metodologiceszkie i theoreticeszkie voproszü nauki isztorii goszudarsztva i prava. i. h. (1974) 12–13. pp.

¹²⁴ L. ezeket az alkotásokat: *Bolgár Elek*: Válogatott tanulmányok. Bp. 1958. Vö.: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Szerk. Sinkovics István é. n. Bp. (1972) 379. p.

széles látóköre azonban főként abban a kettős törekvésben fejeződött ki, amely egy új marxista kutatógeneráció kinevelésében és a különböző polgári jellegű szemléletmód meghaladását célzó törekvések élesztésében jelentkezett. Majdan hálás feladat lehet annak közelebbi feltárása, hogy miként hatott e tudós elme közvetve és közvetlenül is egy Marton Géza, vagy éppen Eckhart Ferenc kiteljesedő tudományos életútjára.

Egy másik tényezőre is utalni kell, amely már közelebről érinti hazai jogtörténetünket, sőt joggal remélhető, hogy még a távlatok mikénti alakulásának is meghatározó tényezőit hordja magában. Szükségét érzem feltétlenül, hogy a magyar jogi historizmus helyzetképében a megillető helyre tegyük Székely György munkásságát. Nemcsak arról van szó, hogy az ellenforradalmi időkben szétzilált kutató bázisaink újjárendezésében volt elvitathatatlan szerepe,¹²⁵ hanem az időközben MTA levelező tagságra érdemesült — immár életműnek is joggal mondható — rendkívül igényes középkorkutatásai is nagy gyakorisággal képeznek alapot a módszeres jogtörténeti kutatómunkának hazánkban. Talán az sem véletlen, hogy legutóbb éppen Székely György képviselte ügyünket a San-Franciscóban rendezett Nemzetközi Történész Kongresszuson. Végezetül éppen a magyar állam- és jogtörténet utóbbi két évtizedes ígéretes fejlődésének és a további előrehaladás ügyének kiemelkedő munkásként szólnék a helyzetelemzést meghaladó módon — bizton mindnyájunk egyetértésével — Csizmadia Andor professzor áldozatos munkájáról. A gazdag alkotó munka, amelyet tőle kapunk, mindnyájunk számára példamutatást jelent, és naponta öregbíti a hazai jogtörténet nemzetközi reputációját. Fejezzük ki ezen a fórumon is megbecsülésünket az ő fáradságos munkájáért, amelyet a hazai jogtörténettudomány eredményeinek gyarapítója és szervezőjeként fejtett ki. Hasonlóan a hazai jogtörténetkutatás aktív művelőinek elismerésére érdemesült Kovács Kálmán professzor, aki az immár második évtizede működő jogtörténeti munkaközösség szervezésében és munkájának eredményessé tételében végzett kiemelkedő munkát. Nem kétséges, hogy Csizmadia Andor és Kovács Kálmán professzorok szervező és alkotó munkásságának eredményei sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a hazai marxista jogtörténetírás nemzetközileg is elismert reputációra tehetett szert az utóbbi negyedszázad folyamán. Munkásságuk, úgy a részlet- mint a szintetizáló alkotásaikban a koordinált jogtörténeti kutatómunka igényes példáit szolgáltatják egy új kutató generáció számára.

¹²⁵ Sőt a jogtörténet oktatásában is igényeltük áldozatos munkáját. I. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Szerk. Sinkovics I. Bp. é. n. (1972) 350. p.

A SOCIÉTÉ JEAN BODIN XX. KONGRESSZUSA A MEZŐGAZDASÁGI KÖZÖSSÉGEKRŐL (COMMUNAUTES RURALES). VARSÓ 1976. MÁJUS 25—30.

DEGRÉ ALAJOS

A társaság célja a jogi intézmények történetének, sőt a tételes jog intézményeinek is összehasonlítása. Nevét a XVI. század híres francia jogtudósától vette, akit az államjog tudománya megalapítójának tekintenek. A társaság 1935-ben alakult, és minden kongresszusán egy intézmény vagy jogkérdés történetét vitatja meg. Fő célja nagy összehasonlító joganyag összegyűjtése, és az anyagnak lehetőleg komparatív, kritikai feldolgozása. Eredményeit eddig 34 kötetben tette közzé, de a legutóbbi, 1972 évi strassbourgi kongresszus 5 kötetesnek tervezett tartalmából még csak egy kötet jelent meg.

Ez a kongresszus nagyszabású volt. 150 alapreferátum érkezett be, és azoknak csak a gépirásos kivonatai is meghaladták a 300 oldalt. 224-en jelentették be részvételüket, közülük néhányan távol maradtak ugyan, viszont volt több előre be nem jelentett résztvevő is. Még a záróülésen is 120-nál többen voltak jelen. A kongresszust több oldalas iratban köszöntötte a lengyel kormány, amit a megnyitóülésen Julius Bardach lengyel akadémikus, a lengyel előkészítőbizottság elnöke olvasott fel. Mint a társaság elnöke, Gaudemet párizsi professzor meg is jegyezte, a társaság történetében először történt meg, hogy a vendéglátó ország kormánya ilyen ünnepélyes átirattal tisztelte meg a társaságot.

A legutóbbi kongresszus tárgya a gyermek jogállása volt. Vitái négy fő kérdés körül csoportosultak. Az előre felkért előadók kidolgozták a kérdésnek olyan részleteit, melyeket legfontosabbnak tartottak, vagy amiben leginkább jártasak voltak. E referátumok 5—10 oldalas összefoglalásait a társaság sokszorosította, és kiosztotta a kongresszus résztvevői között. E referátumok azonban nem kerültek előadásra, hanem a kongresszus négy szekcióban ezeket alapulvéve a négy kérdést szabadon vitatta meg, és e viták eredményeit ismertette négy összefoglaló előadás a kongresszus teljes ülésén, újabb vitát nyitva az összefoglalókról.

Ezúttal más munkamódszert alkalmaztak. Az alapreferátumok most is elkészültek, azok kivonatát a kongresszus előtt most is kiosztották, de a tanulmányok teljes szövegét is előre bekérték, és az összefoglaló előadások szerzői ezek alapján készítették el jelentésüket.

Nyilvánvalóan már az alapreferátumokból kiderült, hogy a megvitatandó téma nagyon széles, mert ha a társaság alapcélkitűzéseinek meg kíván

felelni, az írás nélküli társadalmaktól a mai szocialista mezőgazdasági kollektívákig mindent fel kell ölelnie, hisz ez utóbbi — mint a kongresszuson kiderült — a kapitalista államok jogászait nagyon is érdekli. Félő volt, hogy a jogi kérdésenként külön folytatandó vita nagyon is elhúzódik, ezért a társaság vezetősége az első alappreferátumok beérkezése után kidolgozta a fő témaköröket, és megbízta ezek összefoglaló előadóit. A témaköröket azonban egyrészt időrendi, másrészt földrajzi alapon különítették el. Azt mondhatnánk, kutúrkörönként kívánták bemutatni a mezőgazdasági közösségek problémáit és fejlődését. Így aztán összesen 10 összefoglaló előadás hangzott el. Az írás nélküli társadalmakról, az ókori keletről, az antik Görögországról és Rómáról, az Iszlámról, Dél-Európáról (de csak az ibér és itáliai félszigetre korlátozva), Közép- és Nyugat-Európáról, Indiáról, Kelet-Ázsiáról, Észak-Amerikáról, Délkelet-Európáról és az északi szlávokról. Az előadók közt 2—2 francia, lengyel és belga volt, de volt spanyol, mexikói, kínai és arab is. Igaz, a két utóbbi előadó Párizsban él és dolgozik. Délkelet-Európáról az összefoglalót Csizmadia Andor pécsi professzor tartotta, sikerrel küzdve meg a délszláv házközösségek, a feudális koron túl is török fennhatóság alatt álló román fejedelemségekbeli, és a magyar faluközösségek összevetésének nehéz feladatával. Magyar részről még Horváth Pál professzor és Degré Alajos szerepeltek referátumokkal.

Az írás nélküli társadalmak és az ókor kivételével minden összefoglaló előadásnak fel kellett ölelnie az egész fejlődést, a mezőgazdasági közösségek felbukkanásától a felbomlásáig, a szocialista országokban századunk új mezőgazdasági kollektíváiig. A fejlődés egyes korszakain belül az általa ismertett kultúrkörben előforduló különbségeket is tárgyalva. Természetesen e főelőadónak elsősorban a beküldött alappreferátumokra kellett támaszkodniok, ha valamiről nem volt alappreferátum, vagy nem érkezett be idejében, és az előadónak ide vonatkozó részletes kutatásai nem voltak, az összefoglalás hiányos lett. Pl. Margadant mexikói előadónak az egész északamerikai kontinenst fel kellett volna ölelnie, de anyag hiányában csak a mexikói fejlődésről szólt, igaz, arról igen érdekesen. A nagyon sokágú és sok különbözőséget mutató indiai közösségekről Sternbach professzor (Párizs) kissé nagyvonalú és sommás összefoglalást adott. Viszont a nagyon sok előtanulmány alapján és igen sok ismert adat alapján dolgozó Ganghofer professzor (Strassbourg) a közép és nyugat-európai fejlődésről, vagy Tsien The-hao (Párizs) a kínai kultúrkörrel (ideértve Korea, Japán és Vietnam fejlődését is, hiába próbálták korszakról korszakra áttekinteni az általuk vizsgált egész területet, az adatok tömege elnyomta a lényegét. A kínai kultúrkör vizsgálója közös vonásként azt emelte ki, hogy a kultúrkör különbözőségét más kultúrköröktől a konfúciusi filozófia jelzi, mely valamennyi általa vizsgált területen hatott, ami alkalmasint vitatható állítás. Viszont ugyanakkor, amikor Japánban a föld tulajdonosa a kollektíva, ennek csak bérlői az egyes parasztok, Kínában a kollektíva jogai a mini-

mumra korlátozódtak. Mi volt ennek a nagy különbségnek oka, fel sem tudta vetni.

Erről a „kultúrkörös” módszerről jegyezte meg egyik utolsó ülésen Stanislaw Russocki varsói professzor, hogy úgy tűnik, e körök elhatárolása önkényes volt (erre utalt Vilfan ljubljanaei professzor is, aki a szlovén mezőgazdasági közösségekben több közös vonást talált a közép-európaiakkal, mint a délszláv zadrugákkal), másrészt darabokra törték pl. a feudális fejlődést, melynek közös vonásai más módszerrel feltűnőbbek lettek volna. Russocki maga is azt remélte, hogy ha nyomtatásban látjuk az anyagot, az áttekinthetőbb lesz.

Minthogy az egyes témák tárgyalása az összefoglaló előadásokkal kezdődött, a hozzászólások javarésze az egyes alappreferátumok szerzőitől került ki, akik igyekeztek dolgozatuk leglényegesebb eredményeit, amelyek az összefoglalóból kimaradtak, kiemelni. Így aránylag kevesebb idő és energia maradt tényleges vitákra. De akadt ilyen is. Pl. Vanderlinden brüsszeli professzor az írás nélküli társadalmakra nem tartotta elegendőnek az általában használt definíciót, mert szerinte ezek szerves velejárója a közösségnek esetleg igen távoli, de a köztudatban meglevő rokoni kapcsolata és a közösen végzett munka. Vezetőjüket sem nem választják, sem ki nem nevezik, hatalmuk valami tudat alatti elismerésen alapul. — Ezt a nézetet többen támadták, de a szerző új meg új érvekkel védte okfejtését.

Másik vita volt Gangofer már említett előadása és Blaschke docens (NDK) között. Blaschke a szász úrbéres faluközösségek példáját hozta fel, ahol a paraszti közösség a középkor óta megmaradt, a falu lélekszáma többszörösére nőtt, de az új tagok: zsellérek, iparosok, kereskedők nem váltak a közösség tagjaivá, nem részesülhettek a közös vagyon élvezetében. Szerinte ez azt jelentette, hogy a közösség nem volt képes magát megreformálni, és így később nem felelt meg a fejlettebb igényeknek. Tényállításait érdekes grafikus ábrázolással szemléltette. E tényállítással az ülésen elnöklő Thieme freiburgi (NSZK) professzor szállt szembe, mondván, hogy a megkülönböztetés a lakó és a közügyekben való részvételre jogosult polgár között városi jelenség (ilyen a XVIII. századi magyar városokban és mezővárosokban is előfordul), az úrbéres falvakban más okai is lehetnek annak, hogy az új lakó nem is óhajtott vállalni, mert azzal felemelt úrbéri szolgáltatások járnak, inkább új földet irt, és azon gazdálkodik. Az ilyen zsellér azonban rendszerint nem volt kizárva a falu közös javainak az erdőnek és legelőnek használatából.

Melléktémaként merült fel, de érdemes megemlíteni, mert többször újra szóba került. Jacqueline római papi ember alappreferátumában a plébániák fontosságát hangsúlyozta az agrárközösségek életében. Gaudemet párizsi professzor külön tanulmányt is szentelt a középkori plébániai életnek. Kloczowski lublini lengyel professzor ennél is tovább ment, bemutatott egy térképet, melyen feltüntette az öt évszázadon át azonos helységben működő falusi plébániákat, melyek ismerete nélkülözhetetlen a mezőgazdasági közös-

ségek tanulmányozásához, mert rendszerint több ilyen közösséget fogtak össze. Ezt a fonalat fejtette tovább Floca kolozsvári román professzor azzal az okfejtéssel, hogy az erdélyi görög keleti plébániák a legteljesebb legátfogóbb szervezetét jelentették az egész falu népének. Ez utóbbi okfejtés annyiban túloz, hogy az erdélyi mezőségi falvak többségében több felekezet hívei laknak.

A strassbourgi konferencia tárgyalási nyelve a francia volt. Elhangzottak ugyan német és angol nyelvű felszólalások sőt összefoglalók is, de ezeket a strassbourgi egyetem professzorai azonnal és híven összefoglalták franciául is, minimális idővesztéssel. A fő tárgyalási nyelv ezúttal is francia volt, pl. az összes lengyelek is franciául beszéltek, de Gaudemet elnök már az első ülésen hangsúlyozta, bármilyen nyelven lehet felszólalni, de célszerű a nemzetközi értekezleteken általában elfogadott 5 világnyelvhez ragaszkodni. Ezt ki is használták, így Gibert madridi professzor az összefoglaló előadását spanyolul mondta el, a Szovjetunióból jött jogtörténészek pedig, így Alexandrov és Noszov akadémikus oroszul szóltak. Fordítás, szinkron tolmács nem volt, így több felszólalást a jelenlevők többsége nem értett meg. Ez a vita eredményességét nem növelte.

Talán ennek is, de a vita módszerének következménye is, hogy Gilissen brüsszeli professzor, a társaság főtítkára záróösszefoglalásában elég szerényen tudta összefoglalni a vita eredményeit a következőkben:

1. Az írás nélküli társadalomban a mezőgazdasági közösség más fogalom, mint a fejlettebb társadalmakban.
2. Az ókorban is, minden országban léteztek mezőgazdasági közösségek, így Rómában is, de jellegük, jogkörük nagyon különböző volt.
3. Virágzási idejük a feudalizmus volt.
4. Hanyatlásuk a középkor végével kezdődött, ennek döntő lökést adott az angol ipari forradalom, az 1789-ben kezdődött francia forradalom, nagyjából felszámolták az 1848. évi forradalmak.
5. Ázsiában is, a vegyes jellegű társadalmakban is funkcionáltak ilyen közösségek.
6. A XX. században a marxizmus—leninizmus alapján új intézményei jöttek létre a mezőgazdasági kollektíváknak. Ezek közé sorolhatók az izraeli kibuc-ok is.

Hangsúlyozta ezek a megállapításai az egész írásos anyag áttanulmányozása alapján még módosulhatnak és kiegészülhetnek. Fő gondot azonban a tanulmányozás még hátralevő eszközeire fordította, főleg a kartográfiára és a statisztikára. Ez nagyon nehéz a feudális korra, de meg kell kísérelni.

Úgy látszik, minden megvizsgált korban és kultúrkörben a mezőgazdasági közösségeknek ugyanazok a problémái merülnek fel, a föld bírásának jogalapja, a kollektíva jogi személyisége, a kollektíva szolidáris felelőssége stb., ezek megoldása azonban a földrajzi, hatalmi, technikai tényezők hatása alatt helyenként és koronként nagyon is különböző.

A TERMÉK-FELELŐSSÉGBIZTOSÍTÁS JOGI KÉRDÉSEI ÉS MEGOLDÁSI LEHETŐSÉGE

LÁBADY TAMÁS

I. BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK ÉS ELVI ALAPOK

1. Bevezetés. — 2. A vállalatok károkozása általában és a termékkárok fogalmi elemei. — 3. A károkozások felelősségi alakzatai és a termékfelelősség. — 4. Kompenzációs lehetőségek. Felelősségbiztosítás.

II. A TERMÉK-FELELŐSSÉGBIZTOSÍTÁS JOGI KÉRDÉSEI

1. Gazdaság- és jogpolitikai előkérdések. — 2. A felelősség fejlődése és „átalakulása”: A) A felelősség alanya, — B) A felelősség alapja, — C) A kárfelelősség mértéke. — 3. A termék-felelősségbiztosítási jogviszony. Kockázati határok. (I.). — 4. A termékkárok csoportjai, kárfajták. Kockázatbehatárolás (II.): A) A termékkárok okcsoportjai, — B) A termékkárok fajtái. — 5. Reparációs szükséglet és prevenció. A kockázattávállalás korlátai (III.).

III. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS MEGOLDÁSI LEHETŐSÉG

I. Bevezető megjegyzések és elvi alapok

1. Bevezetés

1.1 Hazánkban az áru-, illetőleg termék-előállítás döntően a szocialista szervezetek tevékenységéhez kapcsolódik. Ezen belül is az ipari termelést — amelynek leginkább velejárója a technikai fejlődéssel emelkedő „kártermelés” — főként az *állami vállalatok* végzik.

A vállalatok számának és méreteinek növekedésével együtt járó fokozódó kárbekövetkezések ma már kétségbevonhatatlanul indokolják a *biztosítás bekapcsolását* — a kármegelőzés itt jelentkező speciális eszközeinek a kibontása mellett — a károsultak reparációs szükségletének hatékonyabb kielégítése érdekében. A súlyosodó gépi károkozások elleni védekezés egyik eszköze a *felelősségbiztosítás*, amelyre — úgy tűnik — egészen a legutóbbi időig — eltekintve a közlekedéstől — kevés figyelmet fordítottunk. A társadalmi-gazdasági valóság változásai, a gyakorlat igényei azonban felvetik ennek az eddigiek során talán túlságosan is mellőzött lehetőségnek a felülvizsgálatát. Innen van, hogy a témafeldolgozás során a vállalati károkozások és a felelősségbiztosítás átfogóbb kérdésköréből indultunk ki és vizsgáltuk a *termék-felelősségbiztosítás* részterületének járható útját.

1.2 Akkor, amikor az elemzés kiindulópontjába a vállalati károkozásokat és azok felelősségi vonatkozásait állítjuk, egyúttal jelezzük azt is, hogy a

termékfelelősségi kockázatok biztosítása mellett — vagy azt megelőzően — más felelősségi veszélynek biztosítási oltalma iránti igény is felmerül. A biztosítási gyakorlatban eddig szűk körben jelentkező vállalati felelősségbiztosítási alakzatokkal szemben éppen ezért — legalábbis tendenciájában — úttörő jelentőségűnek tartjuk „Az állami vállalatok vagyontulajdonosainak felelősségi feltételei”-t tartalmazó *új vállalati kötvény 33. és 34. pontját*, amely bizonyos felelősségi tényállások és környezetszennyezési károkozások biztosítási fedezetét már lehetővé teszi.

A termék-felelősségbiztosításra vonatkozó kérdések vizsgálatának különös aktualitását mégis az adja meg, hogy az utóbbi tíz évben a fejlett ipari országokban jónéhány olyan — nem egyszer katasztrofális méreteket öltő — káreset következett be, amelyek miatt az *ipari termelők felelőségének és az erre vonatkozó biztosítási fedezetnek* a kérdése a felelőség — jogászok és biztosítási szakemberek gondolkodásának a középpontjába került.

Az a tény, hogy hazánkban az ezekhez hasonló rendkívüli káresemények még nem fordultak elő, korántsem jelentheti, hogy minden tekintetben nyugodtak lehetünk. Bár a szocialista ipari termelés sokkal nagyobb gondot fordít a károk *megelőzésére*, mint a tőkés termékelőállítás, hazai iparunk is gyárthat a károsodás veszélyét magában rejtő tehergépkocsit, autóbust, motorkerékpárt, gépeket és alkatrészeket, fogyasztási cikkeket, gyógyszereket és egyéb kemikáliákat stb., amelyek a felelőség kérdését — éppen az okozható károk nagysága folytán — már kiélezettebben vetik fel. Így a termék-felelősségbiztosítás *jövőjével* feltétlenül számolnunk kell.

1.3 Hazánkban a termékfelelőség kodifikációs megoldása még ugyan-csak jövőbeni szabályozást igényel, és az a bírói gyakorlatban is csak elvétve, eseti jelleggel fordul elő. Ezért a téma biztosítási jogi tárgyalásmódja mellett *felelőségjogi előkérdéseket* is érintettünk, és elkerülhetetlen volt a termékfelelőség intézményének sokoldalúságából néhány olyan alapvető kérdés fel- említése, amely közvetlen vagy közvetett módon érintheti a szerintünk feltétlenül szükséges törvényi szabályozást és az ide kapcsolható biztosítási gyakorlatot.

Ugyanakkor azonban a termékfelelősségi kockázatok biztosíthatóságának üzletpolitikai, üzemgazdasági és pénzügyi kérdéseit csak annyiban érintettük, amennyiben a téma *jogi* megközelítése ezektől elválaszthatatlan, és így a tisztán jogi elemzésre nem volt lehetőségünk.

2. A vállalatok károkozásai általában és a termékárok fogalmi elemei

2.1 A kártérítési kötelekben a vállalatok károkozó pozíciójának szabályozása részben a *munkajog*, részben a *polgári jog* szabályrendszerébe utalt attól függően, hogy a károkozás üzemi, tehát „*belső*” jellegű, vagy kifelé ható,

azaz a károkozás a vállalatok gazdálkodásának „külső” jogviszonyaiban következik be.¹

2.2 A vállalatok működése során előálló „külső kártermelés” további differenciálható a károsult szerződésen kívüli vagy szerződéses érdeksérelemlonalán. Ez a kettéválasztás dogmatikailag is a jogviszony tartalmi vonatkozásait ragadja meg a jogviszony elemei közé utalt jogi tényekkel együtt,² a károkozó minőség aspektusából azonban a jogi rendezés további párhuzamosságokhoz vezet.

E szerint a szerződésen kívüli károkozás lehet *direkt*, a vállalat főtevékenységével, a termeléssel és általában a nagyüzem tevékenységével legszorosabb kapcsolatban álló (*gazdasági összefüggés*), pl. környezetszennyezés, — és lehet *indirekt*, a szocialista szervezet működésével egyébként okozatosságban levő (*jogi összefüggés*), pl. az alkalmazott károkozása. Az előbbit főként maga a nagyüzemi tevékenység, az utóbbit inkább a tipizált ismervű polgári jogi szabályozás teszi vállalati károkozássá.³

2.3 Ha a vállalatok károkozó minőségben a szerződések teljesítése során lépnek fel, károkozásuk megint csak lehet *közvetlen* és *közvetett*.

Közvetlen vagy *primér* a károkozás, ha az a jogosult szerződési érdekét sérti, közvetett vagy *szekundér* jellegű pedig akkor, amikor a károkozás a szerződések hatókörének azt a részét fogja át, amely a szerződési jogosultakon kívül esik (pl. a szerződés rendellenes lebonyolódása során a megrendelő szállítójának vagy a vevő családtagjának okozott kár).

Ez utóbbi előfordulás hagyományosan ugyan a szerződésen kívüli szférába esik, a kétszemélyes kötelek bezárt struktúrájának a felbomlásával azonban a legújabbkori jogi megoldások *kiterjesztik* a szerződésszegés „oltalmi határait” a jogosulttal érdek- és veszélyközösségben élő harmadik személyek által elszenvedett károkra is,⁴ (a közvetett károkozás *horizontálisan*, a kötelemben a jogosulti irányból „belépő” harmadik személyeket, illetőleg azok dolgait fogja át).

¹ A kollektíva tagjainak és a kívülállóknak okozott károk és felelősségi alakzatok elhatárolására l. különösen *Eörsi A* polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve (Bpest, 1966.) 34—64. l., *uő.* Elhatárolási problémák az anyagi felelősség körében (Bpest, 1962.) 26—33. l., *Asztalos*, A polgári jogi szankeió (Bpest, 1966.) 357. kk. l.

² *Vö.: Szabó Imre*, A szocialista jog (Bpest, 1963.) 359. l., *Benedek—Világhy*, A Polgári Törvénykönyv a gyakorlatban (Bpest, 1965.) 275—306. l., *Kemenes*, A vásárló, fogyasztó, felhasználó költség és kártérítési igénye hibás teljesítés esetén de lege ferenda (MJ és KJSZ 1973. 1. sz.) 22—23. l.

³ A károkozások ilyen differenciálása nem követi a hagyományos dogmatikai tagozódást, de a törvényben tipizált károkozásfajták elkülönítését sem. A *homogénebb gazdasági, illetőleg jogi vonatkozásokat* ragadja meg, és attól függően utalja egyik vagy másik esetscsoportba a károkozást, hogy melyik megfelelés a domináns.

⁴ Összehasonlításul érdemes itt felemlíteni az *Uniform Commercial Code* (USA) 2—318. §-át, amely az eladó szavatossági felelősségét kiterjeszti a vevő családtagjaira, a házi személyzetre és a vevő házában vendégeire; a német jogalkalmazási gyakorlatból a BGH néhány újabb keletű döntését: „*Capuzol-Fall*” 15.5. 1959. JZ. 1960. 124., „*Schmiermittel-Fall*” 7. 8. 1959. Betrieb. 1959. 1083., amelyek a Drittschadens-liquidation bírálkotta jogelvből vezetik le a mások közötti szerződés gondossági mellékkötelezettségé-

A közvetett károkozásoknak az előbbivel voltaképpen rokon esetköre az, amikor a szerződés teljesítésében jelentkező rendellenes eredmény (kár) a szerződési kötelezettől független, harmadik személyre vezethető vissza (pl. a gyártási hiba a fogyasztói jogviszonyban válik kárforrássá; *vertikális*, kötelezett belépés a kötelembé).⁵

2.4 A vállalatok károkozásainak differenciálódási folyamata a nagyüzemi tömegtermelés és az ipari automatizálás korszakában egy új típusú elhatárolási ismérv alapján is végbemegy, amely kettéválasztás *közvetlenül a termeléssel* (a vállalat működésével), illetőleg *annak eredményével, a produktummal*, mint sajátos kártényezővel hozható összefüggésbe.

A hibás terméknek, mint a kétszemélyes kötelmi viszonytól független kárforrásnak a megjelenése és viszonylagos önállósulása a károkozások rendszerében tipikusan *modern jelenség*, amelyet a tudomány és technika tartós forradalma teremtett meg. A termékkárok jogon belüli önálló visszatükröződése elsősorban a fogyasztóknak a termékeket előállító cégek ellen közvetlenül indított kereseteihez kapcsolódik,⁶ a jogi szabályozás szempontjából pedig e károknak legjellemzőbb sajátja, hogy a károkozás akkor következik be, amikor már a kárt okozó termék az előállító vállalat intézkedési köréből *véglegesen kikerült*.⁷

A termékkár, mint viszonyfogalom, az általános károkozások *speciális esetköre*: mindazt a káreseményt átfogja, amely *egy adott termék hibájával okozati összefüggésben álló tényállás alá tartozik*, tehát minden olyan kárbekövetkezést, amely a termék meghibásodásából közvetlenül, vagy közvetve áll elő. A termékkár éppúgy egy „*sajátos viszony*” kifejezője, mint pl. az alkalmazott károkozása. Az utóbbival szemben azonban jellemzője, hogy törvényhozóilag külön nem szabályozott tényállástípus, amely az általános és különös, nevesített tényállástípusokon *belül* egyaránt megjelenhet. A termelés produktuma tehát, mint kár-ok-hordozó, a külön tipizált polgári jogi károkozások jelentős részét fogja át.

nek a megsértésére alapított közvetlen kárigényt. Vö.: *Gernhuber*, Haftung des Warenherstellers nach deutschem Recht (Beiheft Vers R. 1963.). Eörsi Gyula a Ptk. felülvizsgálatával összefüggésben javasolja egy ilyen kiterjesztő szabály tételezését, l. *Eörsi*, A szerződésen kívüli felelősség és a Ptk. reformja (JK 1972. 3. sz.) 73. l.

⁵ A kötelmek horizontális és vertikális kinyúlására. l. *Lábady*, A kötelelem zárt struktúrájának felbomlása a termékfelelősség jogában (JK 1974. 12. sz.) 700–707. l.

⁶ A legkorábbi figyelemre méltó döntések: *Franciaországban* a Cass. req. 10. 5. 1909. D. 1912. 1. 16., *Németországban* a „Brunnensalz-Fall” (RG. 25. 2. 1915.), az *USA*-ban a „MacPherson v. Buick Motor Co.” (1916. NY. 382.), *Angliában* a „Donoghue or McAlister v. Stevenson” (Haus of Lords, 1932.).

⁷ Egyes álláspontok a termékkárok fogalmi körébe sorolják a termelés materiális produktumai mellett az ún. *immateriális* teljesítményeket, azaz a *szolgáltatásokat* is. Vö.: *Diederischen*, Die Haftung des Warenherstellers (München und Berlin, 1967.) 381–393. l. Újabbán pedig már az ún. *komplett* szolgáltatások is (munkateljesítmény és termékszolgáltatás együttese), mint termékfelelősségi tényállások kerülnek előtérbe. Vö.: *Kessler*, Caveat emptor und der Schutz des Hauskäufers (Festschrift Max Rheinsteins II. 1969.) 771. kk. l. Mi azonban csak az értékesítésre (feldolgozásra stb.) szánt termékeket tartjuk szem előtt.

3. A károkozások felelősségi alakzatai és a termékfelelősség

3.1 A vállalatok „belső” károkozásaira az Mt 62. §-ának szigorú szabálya vonatkozik, és a munkajog területén általános korlátozott felelősséggel szemben a felelősség *itt teljes*. Ennek súlyát részben enyhíti ugyan a *társadalombiztosítás*, de a megtérítési igény folytán (óvórendszabály sértés), illetőleg az ezzel nem fedezett kár erejéig a *kárviselés terhe végső soron a vállalaton ragad*.

3.2 A „külső” jogviszonyt szabályozó polgári jogi felelősség ugyancsak *szigorú*, és a *teljes reparáció* elvén áll.⁸ *Vétkekesség nélküli felelősség* érvényesül a veszélyes tevékenység folytatása körében okozott károkért (Ptk 345. §), egyéb vonatkozásban pedig a *vétkekesség vélelmezett* (Ptk 339. §), de mind az elmélet, mind a jogalkalmazási gyakorlat a szocialista vállalatok vonatkozásában a vétkekesség elbírálásának társadalmi szempontját, az *elvárhatóságot*, az átlagos gondosság mértékénél lényegesen *szigorúbb* mércével méri.⁹ A dolgozó által *harmadik személynek* okozott kárért rendszerint kizárólag a munkáltató felel (Ptk 348. §), a károkozó felelősségvállalásához pedig a gyakorlat a semmisség jogkövetkezményét kapcsolja.¹⁰ A munkajog csatornáin megtérülő kárhányad ugyanakkor jelentéktelen. *A megbízott által* okozott kárért való felelősség minimum egyetemleges (Ptk 350. §), de szocialista szervezetek közötti viszonylatban a fenti szabályok is alkalmazhatók (Ptk. 350. § (2) bekezdés). A vállalatok károkozása adott esetben kiválthatja az *épületkárokért* fennálló polgári jogi felelősséget is (Ptk 354—355. §.).

3.3 A *szerződésszegés* és *szerződésen kívüli* károkozások differenciálódása nemcsak a kárbekövetkezések, de a *felelősség létszakában* is jelentkezik. S bár a két felelősségi alakzat között elvi különbség nincs, a szerződésszegésért való felelősség *szigorúbb* (a kártérítés kivételes esetben sem enyhíthető, Ptk. 318. §, stb.) és kiegészül *objektív feltételű* és reparatív tartalmú szankciókkal is (pl. szavatosság).

3.4 A termékkárok viszonylagos önállóságával és sajátos fejlődési útjának a kialakulásával jön létre az ezekhez kapcsolódó felelősségi konstrukció, a *termékfelelősség, amely egy adott termék hibái, hiányosságai által okozott károkkal kapcsolatos felelősségi vonatkozások összessége*.¹¹

A hibás produktum, mint „felelősség-hordozó”, mintegy *utólag, reflektíve* hat, amikor már a termék az előállító rendelkezési hatalmából végérvényesen

⁸ A tulajdonosi kollektívák károkozása esetén a kártérítés csökkentése a Ptk. 339. § (2) bekezdése alapján *egészen kivételes*.

⁹ *Eörsi*, A szocialista jog alapproblémái (Bpest, 1965.) 221. kk. 1., *uő.*, A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség (Bpest, 1961.) különösen pedig *uő.*, i. m. (4. j.) 65. l., ahol kimutatja, hogy az állami vállalatnál *csaknem minden elvárható, ami objektíve még nem elháríthatatlan*.

¹⁰ *Legfelsőbb Bíróság* PK 41. sz., sőt a biztosító a kifizetett biztosítási összeg megtérítését sem követelheti a kárért felelős alkalmazottól a 92. PK állásfoglalás szerint.

¹¹ *Lábady*, Kellékszavatosság az automatizálás korában (kézirat, Pécs, 1973 PAB Székház) 10—28. l., *uő.*, Termékfelelősség és termék-felelősségbiztosítás (BSZ 1975. 8—9. sz.) 315—318. l.

kikerült, és semmiféle ellenőrzéssel nem rendelkezik afelett. A szerződések láncolatossá válik, és összefüggése folytán azonban a jogosultnak mind szerződésen kívüli, mind szerződési érdekét sértheti, így a termékfelelősségnek *deliktuális* és *kontraktuális* alakzata is van,¹² a kettő gyakori összemosódása folytán azonban az irodalom többnyire *kvázi* — *szerződésszegés* konstrukcióként kezeli.

A termékfelelősség, mint felelősségi tényállás — ellenkező jogi minősítés hiányában — a *vélelmezett vétkesség* szabálya alá esik (jelenleg akkor is, ha a termék önmagában fokozott veszélyességű, mert a 345. § az üzembentartói minőségre utal), bár korszerűsége nemcsak relatív önállóságában, de abban is megnyilvánul, hogy nem kötődik a hagyományos felelősségi struktúrához annyiban, amennyiben az elvárhatósági szint az állami vállalatokkal szemben támasztott *rendkívül magas követelményrendszerhez* igazodik.

3.5 A termékfelelősséggel kapcsolatosan világviszonylatban mind a bírói gyakorlatban, mind a jogszabályalkotásban *felelősségszigorító tendenciák érvényesülnek*, és ma már nem ritka az abszolút felelősségi tényállások kreálása sem.¹³ Újabb veszélyes üzemi, illetőleg objektív felelősségi konstrukciók megalkotása a szocialista jogirodalomban is sürgető igényként jelentkezik.¹⁴ Így aligha vitatható, hogy a fejlődés útja itt is — különösen az állami vállalatok károkozásai tekintetében — a hagyományos polgári jogi felelősségi alakzatok fokozatos átalakulása.¹⁵

¹² Azt a nehézséget, amely előtt a termékfelelősség szabályozása a szerződésszegés és a szerződésen kívüli felelősség elhatárolását illetően áll, csaknem minden jogirodalmi és jogalkalmazási megközelítés felveti. Csak a legalapvetőbbek közül l. erre: *G. v. Westphalen*, Die Haftung des Warenherstellers im amerikanischen Recht und der UCC (Heidelberg, 1969.) *H. C. Ficker*, Die Schadensersatzpflicht des Verkäufers und seiner Vormänner bei Sachmängeln in der französischen Rechtsprechung (1962.), *Diederichsen*, i. m., aki Warenkauf elnevezéssel egy új szerződéstípust konstruál, amely a szerződésen kívüli elemeket is a szerződésszegésbe integrálja. *W. Kruse*, Producers Liability in Scandinavian Law. (Berlin, 1966.). Hazai irodalmunkban *Weiss* a szerződésszegés és a szerződésen kívüli felelősség határán álló intézménynek tekinti, l.: *Weiss*, A termék előállítóját a fogyasztó irányában terhelő felelősség (PJT Bpest, 1973.). A szerződések láncolatossá válik összefüggéséből eredő kérdésekre l.: *Harmathy*, Felelősség a közreműködőért (Bpest, 1974.) 131—167. l.

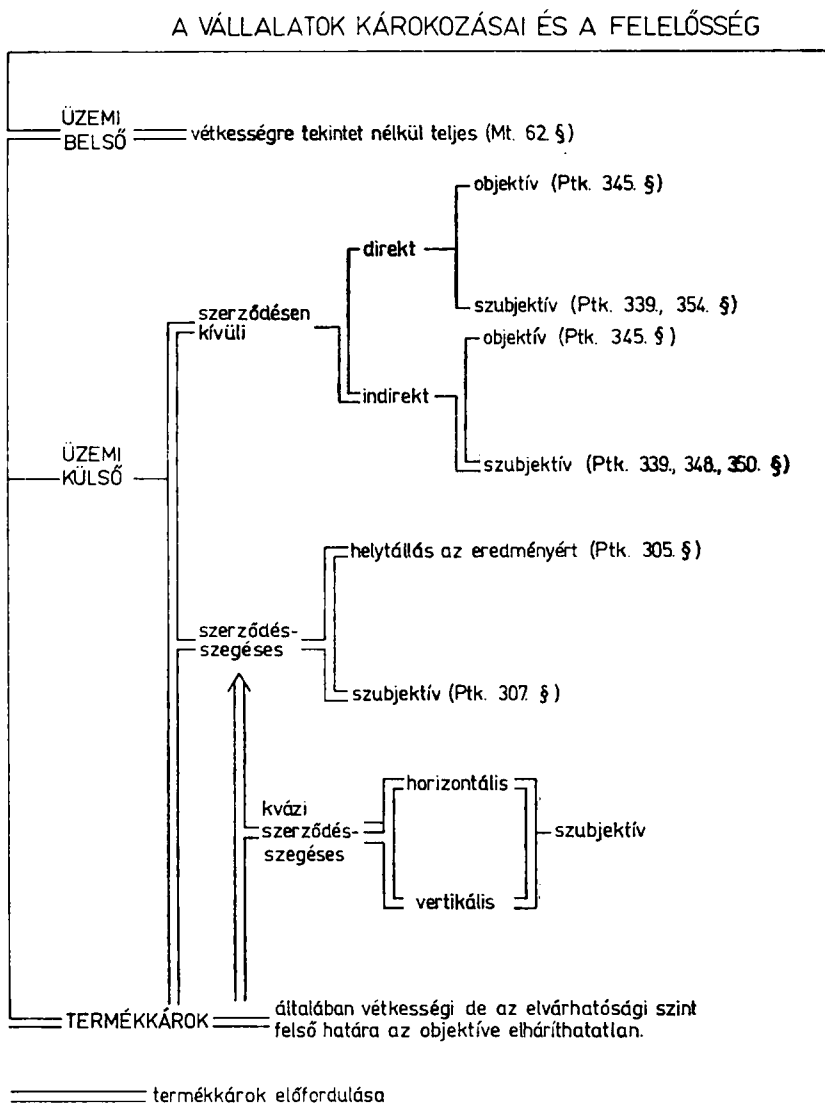
¹³ Utalunk itt az amerikai termékfelelősség körében általánosan alkalmazott *strict liability in tort* konstrukciójára és az ezt tükröző bírói gyakorlatra: *E. v. Hippel*, Schadensersatzklagen gegen deutsche Produzenten im den Vereinigten Staaten (Betr. Ber. 1971.) 61. kk. l., *F.-A. Psolka*, Zur US-amerikanischen Gerichtszuständigkeit in Produkthaftpflichtprozessen gegen deutsche Warenhersteller (VersR, 1975.) 402—405. l., arra is rámutat, hogy a gazdagabb államok esküdtei bőkezűbbek, mint a szolidabb provinciák laikus bírái. A német jogalkalmazási gyakorlatból l. „*Trevira-Fall*” BGH 21. 6. 1967. BGHZ 48. 118., „*Schubstreben-Fall*” BGH 17. 10. 1967. (NJW 1968.) 247., „*Hühnerpest-Fall*” BGH 26. 11. 1968. (JZ 1969.) 387., „*Bremseinrichtung-Fall*” BGH 1970. (DB 1970.) 2213. l.

¹⁴ A minőség- és fogyasztóvédelem jelentőségét hangsúlyozva: *Benedek*, A minőségvédelem korszerűsítése polgári jogunkban (MJ és KJSZ 1969. 1. sz.) 6. l. A kereskedő-fogyasztó jogviszonyában: *Kemenes*, i. m. 21—22. l., a termelő-fogyasztó jogviszonyában: *Weiss*, i. m. 97—102. l.

¹⁵ *L. Solyom*, Miért uralkodik a szubjektív kárfelelősség elve a szocialista jogban. *ÁJ XVIII/2. sz.* 290—293. l.

3.6 A vállalati károk okozásának mezőnyeit, az azokhoz tapadó felelősséget és azt, hogy a termékkárok ezen belül milyen *átfogó és széles* területen hatnak, az alábbi táblázattal mutatjuk be.

1. táblázat

4. Kompenzációs lehetőségek. Felelősségbiztosítás

4.1 A táblázatból leolvasható vállalati károk okozásának ilyen kedvezőtlenül széles lehetőségei, a szigorú felelősségi szabályok és a megtérülési esetek összehasonlítása a kárhányadra (a dolgozó „viszontkártérítési” felelősségének korlá-

tozott volta, a behatárolt társadalombiztosítási fedezet stb.) oda vezet, hogy *a károkozások súlyos anyagi terheit a vállalatok viselik ott is, ahol már a kártérítési jog nevelő hatásának számottevő jelentősége nincs.*

Innen adódik, hogy ma már több szocialista jogrendszer szabályozása a vállalati kárviselés és a kárelosztás sokoldalú, sajátos összefüggéseit és lehetőségeit teremti meg, nem utolsósorban a *felelősségbiztosítás* révén.¹⁶ Nálunk is komoly előrelépést jelent e tekintetben az *Állami Biztosító II/533. sz. központi utasítása* és az 1976. évi január hó 1. napjával hatályos *új vállalati vagyónbiztosítási kötvény*, amely lehetőséget ad a vállalatoknak, hogy az általuk harmadik személyeknek okozott személyesérüléses és szerződésen kívüli tárgyrongálási károk megtérítésére biztosítási fedezetet nyerjenek.

4.2 Az, hogy az állami vállalatok az általuk okozott károk megtérítéséről mind szélesebb körben gondoskodjanak a felelősségbiztosítási fedezet útján, *gazdasági, gazdaságpolitikai*¹⁷ szükségszerűség is. Sokkal inkább vitatott, hogy mely felelősségi tényállások és milyen kockázatok biztosíthatók egyrészt gazdaságosan, másrészt anélkül, hogy a *kármegelőzés* általános és fokozott szocialista koncepciója — a szankciók ösztönző hatásmechanizmusára is figyelemmel — törés nélkül érvényesüljön. *Eörsi Gyula* kimutatta, hogy az állami vállalatok, amelyek a legnagyobb kártermelők és kárviselők, önmagukban is kárelosztást végeznek, és megfelelő *bázisai* a társadalmi kárelosztás és a felelősség vegyítésének.¹⁸ A kárviselés „hármass” tagozódása és „szekundér” lépcsői azonban csak keretét adják egy harmonikus fejlődési tendenciának, amelyben a *biztosítási, kárrendezési elosztás* (telepítés) *aránya* feltétlenül „sűrűsödik” a technikai fejlődéssel önmagában összefüggő és velejáró tömeges vagy rendkívüli káresemények fokozódásával együtt. Akkor, amikor az ipari termelés és a közlekedés nagy szerencsétlenségeinek, illetőleg az atomkároknak¹⁹ a korszakában a szocialista jogirodalom is a hagyományos polgári jogi felelősségi rendszerek „alkonyát” elemzi,²⁰ aligha kétséges a biztosításnak — és ezen belül a felelősségbiztosításnak —, mint a kompenzáció korszerű módszerének jelentős mértékű felfutása.

4.3 További kérdés, hogy az állami vállalatok fentebb elemzett törvényes kártérítési felelősségéből származó káraitra *veszélynemenkénti* vagy *kombinált*

¹⁶ Különösen *Lengyelországban* és az *NDK-ban*, l. *Warkallo*, *Vermögensversicherung* (Berlin, 1974.) 263. kk. l., *Grzelak*, *Az állami vállalat vagyónbiztosítása a Lengyel Népköztársaságokban* (BSZ 1975. 7. sz.) 243–249. l., az *NDK-beli megoldásokra* l. a *Versicherungsrecht* (Berlin, 1970.) 160. kk. l.

¹⁷ Vö.: *Bárd Károly*, *A vállalati kockázatok biztosításának jogi környezete* (BSZ 1975. 8–9. sz.) 291–295. l.

¹⁸ *Eörsi*, *A gazdaságirányítás reformjával kapcsolatos felelősségi kérdések* (Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből Bpest, 1967.) 45–48. l., *uó.*, *A konvergencia problémái a polgári jogban* (AJ 1972.) 438. l.

¹⁹ *Mádl*, *A deliktualis felelősség* (Bpest, 1964.) 427–441. l.

²⁰ L. *Warkallo*, *Entwicklungsperspektiven der Versicherung und die Theorie des Schadenersatzrechts* (VersR 1972.) 703–710. l., *Posch*, *Die materielle Verantwortlichkeit des Bürger und der Betriebe im Zivilrecht* (SuR 1970. 7. sz.) 1111–1125. l., *Sólyom*, *A károkozó és a károsult pozíciójának önállósult fejlődése* (AJ 1973.) 301. kk. l.

biztosítási fajtával célszerűbb-e biztosítási fedezetet nyújtani. Ez idő szerint a vázolt kársoportok és felelősségi alakzatok közül egyfelől a gépjárművek kötelező felelősségbiztosításáról szóló 42/1970. (X. 27.) Korm. sz. rendelet nyújt a vállalatok károkozásainak egy sajátos, bár tipikus, egyveszélynem fajtájára kiterjedt biztosítási védelmet, másfelől az új vagyónbiztosítási kötvény ad lehetőséget csoportos (kapcsolt) felelősségi tényállások biztosítási szerződésbe foglalására. Elképzelhető volna azonban egy olyan megoldás is, amely valamennyi felelősségi tényállást, mint biztosítható veszélynemet, egyetlen biztosítási fajtába foglalná össze (*komplex üzemi felelősségbiztosítás*).²¹ Aligha szorul külön bizonyításra, hogy egy ilyen túlzott, a „kollektíva-felelőség”-ét egészében likvidáló biztosítási védelem társadalmilag káros, és a reparatív szempont egyoldalú túlhangsúlyozását jelenti. A felelősségbiztosítást a vállalatok vonatkozásában ott és annyiban racionális kiterjeszteni, ahol — befolyásolhatóság hiányában — az *nem vezet a felelőség gyengüléséhez, illetőleg megszűnéséhez*.

4.4 A leginkább számba vehető variációkat a 2. számú táblázatban mutatjuk be, inkább csak címszavakban jelezve a felelősségi és biztosíthatósági problémákat (pro és kontra):

A táblázatból leolvashatóan a szocialista gazdálkodó szervek vonatkozásában a felelősségbiztosítást leginkább az *üzemi* (munkajogi),²² *más kapcsolt* (pl. termékfelelősségi) és néhány egyéb, *eseménybiztosítási* (pl. környezetszennyezési)²³ alakzat tekintetében látjuk fejlődőképesnek.

A vállalatok új vagyónbiztosítási szerződése egy sajátosan *kapcsolt*, valójában rendkívül széles tényálláscsoportot átfogó biztosítási módozatot vezetett be. Károkozási fajtától, jogviszonybeli minősítéstől, felelősségi alakzattól és alaptól függetlenül fedezetet biztosít *minden személyesrűléses* és bármely *szerződésen kívüli tárgyrongálási* károsodásra is. Ez a kiterjedt biztosítási

²¹ Közel áll egy ilyen komplex, mindent átfogó felelősségbiztosítási alakzathoz az új vagyónbiztosítási szerződésnek a felelősség tényeire vonatkozó része. Kérdéses is, hogy megfelelően átgondolt, minden várható eredményre kiterjedő mérlegelés után került-e be ilyen szövegezéssel a kötvénybe. Ennek kritikájára utóbb még kitérünk, itt csak jelezzük, hogy bizonyos veszélynemeket (szerződéses tárgyrongálási károk stb.), illetőleg kárfajtákat (elmaradt haszon) nem érint, így csak *több veszélynemet átfogó (kapcsolt)* biztosítási fajtának tekinthető.

²² Az üzemi felelősségbiztosítással kapcsolatos kérdésekre l. *Dévényi*, Munkajogi felelősség és biztosítás (BSZ 1972. 4. sz.) 113—117. l., *Csanádi*, Biztosítás a munkaviszonyban (BSZ 1975. 8—9. sz.) 295—299. l. *Az új vállalati vagyónbiztosítási szerződés* szerint a biztosító az üzemi balesetből és foglalkozási megbetegedésből eredő igények kivételével a biztosító által fedezett káresemények következtében a munkavállaló kárait is megtéríti 15 000 forint értékhatárig (36. és 37. pont).

²³ A vállalatok új vagyónbiztosítási módozata bizonyos terjedelemben és körben itt is fedezetet ad. Az ezzel kapcsolatos gondokra és lehetőségekre l. *Novotni*, Repülőgépes növényvédelem során okozott károk, felelősségbiztosítási szempontból (BSZ 1974. 10. sz.) 344—351. l., *Szentgyörgyi*, Gondolatok a repülőgépes növényvédelem során okozott károk felelősségbiztosítási szempontjaihoz (BSZ 1975. 5. sz.) 188—189. l., *Lőrincz*, A környezetszennyezési kockázatok biztosítási megközelítése (BSZ 1975. 8—9. sz.) 321—322. l.

Felelősségbiztosítás			
Biztosítási fajta	Szempontok		
	Felelősségi	Biztosítási	
Komplex (külső és belső) üzemi	A prevenció hatásáról általában lemond. Vegyíti az elkülönült szocialista jogági felelősségi alakzatokat.	Biztosítástechnikailag merev, lebonyolítása drága és nehézkes. A kockázatok nem homogének, megfelelően nem mérhetők és kalkulálhatók.	
Belső üzemi (munkajogi)	A károkozás elhárításában való érdekelttség jogi eszközeinek szigorítása mellett az üzemi balesetek áldozatainak fokozott védelmét biztosíthatja	Differenciált biztosítástechnikai módszerek alkalmazásával megfelelően mérhető és kalkulálható. Homogén veszélyközösség szervezhető.	
Külső üzemi (polgári jogi)	Kombinált (általános), minden külső károkozást átfogó	Elmossa a kárfelelősség preventív oldalát, túlhangsúlyozza a reparációt. Nem ösztönöz a kárforrások felkutatására, megelőzésére.	Az egyéni szükségletekhez és tényállásokhoz kevésbé igazodik. Aránytalanságokhoz vezet. Itt is hiányzik a homogenitás.
	Felelősségi alakzatok szerinti veszélynemenkénti	A jogi és gazdasági vonatkozások viszonylagos elkülönültsége miatt túl sok a veszélynemenkénti átfedés. Prevenció és reparációs szükségletek egyensúlya nem biztosítható.	A túlzott polarizálódás miatt gazdaságilag általában nem indokolt. A kockázatok túlságosan egyedi és szűkek a speciális alakzatoknál, az általános felelősségi alakzatnál pedig nem egyneműek.
	Több veszélynemet átfogó, kapcsolatos (pl. termékfelelősségi)	Jó lehetőség a társadalmi kárelosztás és a felelősség vegyítésére. A termékkárok áldozatainak egyetemes kártalanítási védelmet nyújt.	Általában viszonylag szilárdan kalkulálható. A kockázatok többnyire homogének és mérhetők. Előmozdítja a biztosítás és az ipar korszerű együttműködését.
	Egyveszélynem fajtájú	Felelősségi és biztosítási szempontból bizonyos területekre (pl. környezetvédelem) való kiterjesztése egyaránt indokolt.	

oltalom nem kisszámú *termékfelelősségi tényállástípust* ölel át anélkül, hogy a kockázatok súlyát kockázatarányos díj megállapításával és más biztosítás-technikai eszközök alkalmazásával külön értékelné.^{23/a}

^{23/a} A probléma sokoldalúságából csak egyetlen kérdés exponálására: A *Legfelsőbb Bíróság* több döntésében a szerződésszegés fennállása mellett *egyidejűleg* megállapíthatónak találta szekundér jellegű, szerződésen kívüli jogviszony fennállását is. Egyik esetben pl. az értékesítő I. rendű alperes hibás teljesítésén túl a károsult felperes és a kárt okozó terméket Magyarországra importáló II. rendű alperes között a szerződésen kívüli jogviszony fennállását (PJD II. 130. sz.), egy másik esetben a használatra alkalmatlan terméket értékesítő I. rendű alperes hibás teljesítése mellett a II. rendű alperes — gyártó vállalat — szerződésen kívüli kártérítési kötelezettségét (PJD II. 146. sz.) állapította meg. Bár a felperesek kára mindkét esetben szerződés teljesítése során keletkezett, a szerződésen kívüli jogviszony egyidejű fennállása folytán a biztosítónak helyt kell állnia, ha az importáló vagy termelő vállalattal vagyonbiztosítási szerződést kötött az új szerződési feltételek szerint.

4.5 A termék-felelősségbiztosítás *Angliában, Belgiumban és Franciaországban* kiemelést nyert az általános üzemi felelősségbiztosítási jogviszonyok köréből, és azt az eltérő veszélyeztettségre figyelemmel speciális díjszabási tételek és elkülönített fedezeti limit mellett kezelik az USA-ban is.²⁴ Az NSZK-ban pedig a HUK-Szövetség 1973-ban kidolgozta az üzemi felelősségbiztosítás keretei között a bővített termék-felelősségbiztosítás modelljét.²⁵ Nagyon is kérdéses, hogy a termékfelelősség egyre inkább *egyalapúvá* váló és *egységesező* intézményéből éppen a *biztosítás oldaláról* kiragadni bizonyos tényállásokat, milyen eredményekkel és főként következményekkel jár.

II. A termék-felelősségbiztosítás jogi kérdései

1. Gazdaság- és jogpolitikai előkérdések

1.1 Az MSZMP XI. Kongresszusa mélyrehatóan elemezte a társadalmi fejlődés szükségleteit, kijelölve mind a közelebbi, mind a távolabbi jövő feladatait a gazdaság- és jogpolitika területén is.

1.2 E rendező elvhez a vállalatok felelősségbiztosítási szükségletének a területén a következő alapvető kérdések kapcsolhatók:

a) *A vállalati kockázatok kiterjedése.* A kongresszus egyik határozata szerint: „Az eddigieknél nagyobb erőfeszítéseket kell tennünk, hogy hazánkban is gyorsabb ütemben bontakozzék ki a tudományos-technikai forradalom, és párosuljon a szocialista társadalom előnyeivel. A társadalmi termelés hatékonyságának erőteljesebb növelése megköveteli, hogy a termelési szerkezetet tovább korszerűsítsük, a tudományos-technikai forradalom vívmányainak átgondolt, következetesebb alkalmazásával az anyagi-technikai bázis fejlődését meggyorsítsuk, új technológiákat vezessünk be, a belső és külső erőforrásokat jobban felhasználjuk.”²⁶ Az időszerű gazdaságpolitikai feladatok e legmagasabb szintű összefoglalása (*általános politikai szint*) nemcsak a szocialista gazdaság egész fejlődési tendenciáját fogja át, de közvetve jelzi azoknak az új típusú és gyakran rendkívüli kihatású vállalati kockázatoknak a megjelenését is, amelyek *anyagi fedezetének megteremtéséről* a biztonságos termelésfejlesztés érdekében gondoskodni kell.

²⁴ Az USA-ban és Kanadában az általános felelősségbiztosítás (*Premises and Operations*) egyetlen átfogó kötvény keretében (*Comprehensive General Liability Policy*) realizálódik, amely a gyártmányokkal (termékekkel) kapcsolatos kockázatokat (*Products and Completed Operations*) is átfogja. Vö.: *Produkte-Haftpflicht*. Bulletin der Schweizerischen Rückversicherungs-Gesellschaft, Sondernummer, 2. Teil überarbeiteter Nachdruck (Zürich, 1970).

²⁵ L. *Versicherungswirtschaft* (1973. 22. sz.) 1407–1414. 1. A modell az ún. „*épitőkocka*” elven alapul, és megfelelően differenciált a nagyipari áruelemezések igényei szerint, vö.: *Beulke*, A termék-felelősségbiztosítás fejlődése az NSZK-ban (BSZ 1974. 4. sz.) 128–132. 1.

²⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI kongresszusa (Bpest, 1975.) 166–167. 1.

A tudományos-technikai forradalom, mint „a társadalmi termelőerők minőségi újjászerveződése” (P. N. Fedoszejev) hatalmas új *veszélyforrásokat* is létrehoz, elsősorban a közlekedés és az *önmagukban is veszélyt hordó termékek* területén. A munkamegosztás fokozódása, a termelés koncentrációja és centralizációja, az automatizálás, a tömegtermelés, új anyagok gyártása és sokoldalú felhasználása, újfajta technológiák bevezetése, a természettudományos ismeretek „robbanása” és a termelésbe való gyors átültetése stb. következtében *maguk a termékek váratlan, hirtelen bekövetkező és ismeretlen nagyságrendű károk veszélyével fenyegetnek*. Ilyen különleges nagy kár esetében még a vétkesség sem vezethet arra, hogy azt egyedül a károkozó viselje. Nemcsak mert sok esetben a bekövetkezett kár a vállalat teljesítőképességével nem áll arányban, hanem mert a nagy összegű kártérítés a vállalat egészséges és racionális mértékű kockázatvállalásának is akadályává válik.

A társadalmi termelés hatékonyságának az eddiginél erőteljesebb növekedése tehát *gazdaságilag* szorítja rá a vállalatokat arra, hogy a növekvő károkozások ellen biztosítással is védekezzenek.²⁷

b) *A fogyasztóvédelem erősödése*. A kongresszusi határozat alapvető követelményként fogalmazza meg a szocializmus kibontakoztatása, továbbfejlesztése érdekében, hogy nőjön a lakosság egészsége és kulturált életmódjával együtt járó fogyasztás hányada, amely „megköveteli a szocialista elosztási viszonyok fejlesztését.”²⁸ *A szocialista elosztási viszonyok része a károsulti érdekek fokozott védelme és a károsultakról megfelelő gondoskodás*.

A fogyasztóvédelem — és ezzel összefüggésben a termékkárok elleni intenzívebb védekezés — *világjelenség*. A *Szovjetunióban* a XXIV. pártkongresszus határozataiban kitűzött gazdasági fejlődés feladatai sikeres teljesítésének egyik fokmérője a fogyasztók érdekeinek a hatékony védelme,²⁹ az *USA*-ban a fogyasztóvédelem a társadalmi tömegmozgalmak középpontjába került,³⁰ *Skandináviában* kiváltja az állam fokozott beavatkozását a szerződési jogviszonyokba,³¹ az *NSZK*-ban, mint a XX. század egyik legösszetettebb szociológiai jelensége, ugyancsak az állam intenzívebb bekapcsolásával és ellenőrzésével jár³² stb. A fogyasztóvédelem ugyanakkor világviszonylatban mintegy önállósul és a károkozó kártérítési kötelezettségének oltalmi szférájából a társadalmi gondoskodás határmezsgyéjére lendül.

²⁷ Nem véletlen, hogy az *Állami Biztosító II/533. sz. központi utasítása* bevezető részében kifejezetten utal a gyorsütemű műszaki, gazdasági fejlődésre és ezzel összefüggésben az állami vállalatok újkeletű igényeire, amely a szélesebb körű vagyonbiztosítás és felelősségbiztosítás bevezetését szükségessé tette.

²⁸ I. m. (26. j.) 209—210. l.

²⁹ Vö.: *Orlov, V.*, Effektivnoszty primenyenya zakonodatyelsztva ob otvesztvennoszty za vüpiszk nyedobrokacsesztvennoj produk cii (Szov. Juszt. 1973. 15. sz.) 3—5. l.

³⁰ Vö.: *Haemmel*, Consumer Protection — Challenge and Opportunity to the Business Law Professor (Am. Bus. L. J. 1972.) 47—53. l.

³¹ Vö.: *Eörsi*, Felelősség és biztosítás (BSZ 1974. 4. sz.) 121—128. l.

³² Vö.: *E. v. Hippel*, Grundfragen des Verbraucherschutzes (JZ 1972.) 417—423. l.

Mindez bizonyítja, hogy a károsultaknak a károkozótól bizonyos mértékig független védelme *társadalmilag is indokolt* és kívánatos. Így ez a tendencia is a *biztosítási fedezet kiterjesztése* irányában hat, elsősorban a termékekkel okozható károk vonatkozásában.

c) *Fokozott részvétel a nemzetközi munkamegosztásban.* A szocialista integráció fejlődésében rejlő lehetőségek teljesebb kihasználása mellett a kölcsönös előnyök elve alapján bővül a vállalatoknak a tőkés gazdaságokkal való kereskedelmi és kooperációs kapcsolata is. Az utóbbi években kialakult kedvezőtlen cserearányok kiküszöbölése érdekében a *kivitel fokozására* és a kiviteli szerkezet javítására kell a vállalatoknak törekednie,³³ mégpedig növekvő mennyiségben olyan korszerű termékek exportálása révén, amelyek az utólagos alkatrész-ellátástól a szerviz és egyéb kísérő szolgáltatások tekintetében egyaránt *versenyképesek*.³⁴ Ilyen kísérő szolgáltatás és egyúttal versenyképességi kritérium az exportált termékekkel okozható károk tekintetében a *biztosítási fedezet fennállása*. Az, hogy az exportált árucikkekre a vállalatok felelősségbiztosítási szerződést köthessenek, elsősorban a külkereskedelmi, illetőleg a külföldre termelő vállalatok oldalán felmerülő igény, mert a termékekkel okozott kárért való felelősség egyre kevésbé ismer országhatárokat.³⁵

A 12. *Hágai Magánjogi Konferencia* a termékfelelősség jogára vonatkozó nemzetközi kollíziós konvenciótervezet elfogadásával a *nemzetközi magánjog* eszközeivel szorítja rá az exportáló vállalatokat arra, hogy a külföldre szállított termékek vonatkozásában biztosítási fedezettel rendelkezzenek.³⁶

d) *A jogalkotás és jogalkalmazás fejlődési tendenciái.* A kongresszusi határozatok megjelölik a következő öt év állami és jogi feladatait is, mind a *jogalkotás*, mind a *jogalkalmazás* területén. Az iránymutatásnak megfelelően szükséges a gazdasági viszonyok jogi szabályozásának a tökéletesítése és tovább fejlesztése, amely — többek között — a Polgári Törvénykönyvnek az állami vállalatokra vonatkozó rendelkezései módosítása mellett a *szerződéses fejelem és a felelősség erősítését* biztosító, hatékonyabb szankciórendszer kialakítását fogja eredményezni. Ugyanakkor a gazdaságirányítás fejlesztésében fontos szerepet játszó *állami pénzügyi rendszer* kodifikálására törvényi szabályozás készül.³⁷ Az előbbi a népgazdasági szintű biztosítási tartalékok jogi, jogpolitikai

³³ L. Lázár György, Gazdasági helyzetünk és feladataink (Társ. Szem. 1975. 5. sz.) 27—28. l.

³⁴ L. Német Károly, Időszzerű gazdasági feladataink (Társ. Szem. 1975. 7. sz.) 10—11 l.

³⁵ Vö. ezzel kapcsolatban a „Kockázat és biztosítás” c. ankét hozzászólási vitanyagát (BSZ 1975. 8—9. sz.) 338—343. l. L. továbbá Juhász Jánosné, Francia gyártómű német átvevőjével szembeni kártérítési felelősségének kérdéséhez (Külgazdaság, 1973. 3. sz. Jogi melléklet) 41—42. l., ill. a 13. a. j.-ből E. v. Hippel és F.-A. Psolka cikkeit.

³⁶ L. W. Lorenz, Der Haager Konventionsentwurf über das auf die Produkthenaftpflicht anwendbare Recht (RabelsZ 1973. 2—3. sz.) 317—355. l.

³⁷ Vö.: Az MSZMP XI. kongresszusa határozatainak végrehajtásából az igazságügyi szervekre háruló feladatok (Igazságügyi Minisztérium Bpest, 1975.) 5—8. l.

indokait húzza alá a vállalatok kármegtérüléseivel kapcsolatban, az utóbbi az e körre is kiható és érvényesülő pénzügyi mechanizmus szilárd törvényi alapját teremti meg.

A jogalkalmazás jogpolitikai irányelvei (14/1973. NET határozat) és az azt tükröző *bírói gyakorlat* ugyancsak *ösztönöz* a biztosítási szerződések megkötésére azzal, hogy a jogalkalmazás hatékony eszközeivel neveli a szocialista szervezeteket a vállalati fegyelem betartására, a társadalmi-, csoport- és egyéni érdekek helyes összhangjának a megtartására.³⁹ A jogalkalmazási gyakorlat a károkozások szükséges anyagi fedezetének tartalékolását és a *biztosítási lehetőség igénybevétele*t kiemelten szolgálja azért is, mert a tudományos-technikai forradalommal felerősödött a jogsértésekért való felelősség kérdése.³⁹

2. A felelősség fejlődése és „átalakulása”

2.1 Fentebb kimutattuk a károkozó terhére érvényesülő felelősségi rendszereket, a továbbiakban pedig utaltunk arra, hogy hazánkban a kongresszusi határozatok tükrében is olyan gazdaság- és jogpolitika érvényesül, amely a vállalati felelősségbiztosítás kiterjesztését, ezen belül a termék-felelősségbiztosítás megteremtését lehetővé teszi és meghatározza.

A termékkárok rendkívüli kárveszélyes területén e kompenzációs lehetőségek kiegészülnek az átfogó *társadalombiztosítással* — amely garantálja a létfenntartást — és egyes területeken az *állami kártalanítás intézményével*.⁴⁰

Kérdés azonban, hogy a termékkárok áldozatainak egyetemes védelmét milyen tehermegosztás mellett a legcélszerűbb biztosítani? Milyen megoldások járhatók leginkább a kártérítés és a kárelosztás útján? E kérdések eldöntése során elsőként vizsgálunk kell a termék-felelősségbiztosítás előképeit, a felelősség szabályainak alakulását és „átalakulását”.

2.2 Mivel a termék-felelősségbiztosítás a törvényes kártérítési felelősségből származó termékkárokat fedezi, a biztosíthatóság az érvényes felelősségi konstrukciók függvénye. Ezzel összefüggésben a felelősség alanyát, alapját és mértékét szükséges megvizsgálni.

³⁸ A jogpolitikai irányelvekre általában I. *Borbándi János*, A jogpolitikai irányelvekről (MJ és KJSZ 1973. 7. sz.) 385—391. l., azoknak a biztosítási jogviszonyokban való tükröződésére pedig I. *Bárd*, Gazdaságpolitika és jogpolitika kapcsolata a biztosítási jogviszonyokban (BSZ 1975. 4. sz.) 129—134. l.

³⁹ Vö.: *L. S. Javics*, Tudományos technikai forradalom, jog és jogtudomány (MJ és KJSZ 1975. 1. sz.) 49—50. l.

⁴⁰ Ilyen kockázat „államosítás” jelentkezik az *egészségügyről* szóló 1972. évi II. tv. 22. és 58. §-ában, amely szerint a gyógyszerkárosodott állampolgárt (halála esetén hozzátartozóját) az állam a Ptk. kártérítésre vonatkozó szabályai szerint kártalanítja. Hasonló koncepciót követ a *radioaktív sugárzással* kapcsolatos jogi szabályozás (5/1970. (IV. 26.) EüM sz. rendelettel módosított 1/1964. (II. 7.) Eü. M. sz. r.), amelyekkel kapcsolatos kármegállapítás és rendezés az Állami Biztosító feladatkörébe utalt.

A) A felelősség alanya

2.3 A hagyományos dogmatikai felfogás szerint a kereseti igények elvont rangsorában a szerződésszegésért való helytállás a szerződésen kívüli jogsértésért való felelősséget *megelőzi*.⁴¹ így a felelősség alanyát elvileg meghatározza az, hogy a termékkár a jogosult szerződéses vagy szerződésen kívüli érdekét sérti. Minthogy pedig a termékkárok potenciális károsultjai többnyire a *végső fogyasztók*, akik a hibás terméket a kereskedelmi hálózat útján, szerződés alapján szerzik meg, a hatályos jogi szabályozás inkább az *értékesítői modellt* követi a termelőivel szemben.

Ezt a konstrukciót helyenként a jogalkalmazási gyakorlat és néhány jogirodalmi állásfoglalás is tetézi azzal, hogy a kereskedelemmel szemben olyan elvárhatósági értékrendet állít fel, amely a valódi felelősség szféráján messze kívül esik.

A vétkesség mértéktelen túlfeszítése jelentkezik abban a *jogirodalmi* állásfoglalásban, amely a kiskereskedelem felelősségét állapítja meg a vásárló irányában az ipar minden olyan hibájáért is, amelyet a kereskedelem nem fedezhetett fel.⁴²

A *Legfelsőbb Bíróság* pedig egyik a Bírósági Határozatokban is közzétett döntésében a kereskedelmi vállalat vonatkozásában megállapítja a felróhatóságot egyszerűen azon az alapon, hogy gépjárművet olyan állapotban hozott forgalomba, hogy az baleseti veszélyt rejtett magában.⁴³ A valóságos, a *hiba-keletkezés okában* rejlő felróhatóságot nem is vizsgálja.

Újabb jogirodalmi állásfoglalás a kártérítésre kötelezett személy kiválasztása szempontjából aszerint különböztetne, hogy a jogosult *szavatossági* (jótállási) alapon, vagy az általános *felelősségi jog* szabályai alapján érvényesíti-e igényét.⁴⁴

2.4 Azon túl, hogy ez a „*kétalanyú*” megoldás felelősségi jogunkat túlszabályozná, a kárviselés kockázatát oda kell koncentrálni, ahol e rizikó céltudatos elhárítására irányuló gazdasági és műszaki döntések szülehetnek, illetőleg ahol a kártokozó körülmény ténylegesen bekövetkezett. Ez pedig — nem tagadva a kereskedelemben előálló kárforrások lehetőségét — a *gyártó vállalat*.

⁴¹ L. *Benedek—Világhy*, i. m. 41. l., *Asztalos*, i. m. 382. l.

⁴² *Benedek—Világhy*, i. m. 305. l. Bírálataira I. *Eörsi*, Elhatárolási problémák, i. m. 165. l., *Weiss*, A gyártó vállalat felelőssége a fogyasztó irányában (Dönt. Bír. 1971. 3. sz.) 83—85. l., *uő.*, A gyártó vállalat felelőssége (Acta XIII. 1971.) 47—61. l., *Sándor*, A termelői felelősség (PJT I. Bpest, 1970.) 427—431. l., *Lábady*, i. m. (5. j.) 705. l. Meg kell jegyezni, hogy *Benedek* utóbb a szerződésen kívüli jogviszony fennállását elismeri, *vö.*: *Benedek*, i. m. (14. j.) 6. l.

⁴³ *Bírósági Határozatok* (1973. 1. sz.) 19. sz. határozat.

⁴⁴ *Zárójelentés* a vásárlók, fogyasztók, felhasználók minőségi kifogásaira vonatkozó jogi rendezés érdekében végzett vizsgálatról (MTA, AJI, PJO. Bpest, 1972. II.) 221—222. l. és *Kemenes* i. m. 23. l.

2.5 A termékkárokért való felelősséget a termelő vállalatok kockázati körébe utalja az *észak-amerikai* jog megoldása,⁴⁵ az *angol* jog a privity of contract rule kizárólagosságának felbomlásával a gyártó és a fogyasztók közötti jogviszony fennállását negligence alapon elismeri, és a „duty of care” gondosági követelményrendszerébe illeszti be,⁴⁶ az *NSZK-ban* a bírói gyakorlat alakítja a termelő közvetlen felelősségének elveit,⁴⁷ *Skandináviában* a kárfelelősséget mindig is oda telepítették, ahol a kárt okozó körülmény ténylegesen bekövetkezett.⁴⁸

A szocialista országok közül az *NDK* Legfelsőbb Bíróságának elnökségi határozata szerint áll fenn a gyártómű közvetlen kárfelelőssége,⁴⁹ *Csehszlovákiában* a jogirodalomban fogalmazódnak meg a termelői felelősség principiumai,⁵⁰ *Lengyelországban* jótállással forgalomba hozott termékek esetén az okozott kárért is a gyártó vállalat felel.⁵¹

Nálunk *Eörsi Gyula*⁵² mutatja ki, hogy a termelő közvetlen kárfelelősségének alternatívája a *szerződésen kívüli felelősség konstrukciójából* közvetlenül is levezethető (ha szakítunk a kereseti igények elvont dogmatikai rangsorával), jogpolitikai megfontolások azonban indokolhatják külön szabály felállítását a termékfelelősség esetkörüire.

2.6 Álláspontunk szerint a Ptk. felülvizsgálatával összefüggésben a termékfelelősség hazai kodifikációs megoldása elkülöníthetetlennek látszik,⁵³ amelynek során a termékekkel okozott károkért feleljen a *termelő általában*, a *kereskedelem kivételesen* a 3. számú táblázatban foglaltak szerint.

B) A felelősség alapja

2.7 A termékfelelősség kifejlődésével a vétkességinek nevezett felelősség a klasszikus vétkességfogalomtól — nyíltan vagy burkoltan — messze eltá-

⁴⁵ Vö.: Restatement of the Law Second, Torts, Tentative Draft No. 10. (Ápril. 20. 1964.) 402/A—B. §-át és további bőséges irodalmi utalással *G. v. Westphalen*, i. m. 19. kk. 1.

⁴⁶ *Street*, The Twentieth Century Development and Function of the Law of Tort in England (Int. Comp. L. Q. 1965.) 869—871. 1.

⁴⁷ Vö.: *Deutsch*, Anmerkung zu BGH 26. 11. 1968. (JZ 1969.) 391. 1., *Diederichsen*, Anmerkung zu dem BGH (NJW 1969.) 269. 1.

⁴⁸ Vö.: *Kruse*, i. m. 65. 1.

⁴⁹ Zu Fragen der Garantie und Gewährleistung beim Einzelhandelskauf, und bei Dienstleistungen für Bürger. Beschluss des Presidiums des Oberten Gerichts (21. Spt. 1966. I. Pr. 1—8/1966. NJ 1966. 20. sz.) különösen a 4. és 5., 1. még *Tauchnitz*, Verwirklichung der Gewährleistungen und Garantierrechte beim Einzelhandelskauf (NJ. 1974. 5. sz.) 134—138. 1.

⁵⁰ *Hrivak*, A termelő felelőssége a hibás termékekkel harmadik személynek okozott kárért (Právny Obzor, 1969.) 112—113. 1. id.: *Weiss*, i. m. (12. j.) 30—33. 1.

⁵¹ Lengyel Ptk 582. cikke.

⁵² Vö.: *Harmathy—Lontai*, Vita a minőségvédelem polgári jogi kérdéseiről (ÁJ XI/3.) 479. 1. Ez a megoldás egyébként esetenként a *Legfelsőbb Bíróság* gyakorlatában is tükröződik, 1. a 23/a. jegyzetben felhívott döntéseket.

⁵³ *Lábady*, i. m. (11. j.) 317. 1.

volodott, és ez a folyamat a legutóbbi időkben feltétlen helytállási tényállások konstruálásához vezetett.

3. táblázat

A termékkár károsultja	Kártértétre kötelezett személy*		
	Hazai gyártású termék	Import termék	Anonim (pl. Centrum) termék
<i>A vásárló (jogi értelemben a vételi szerződés jogosultja)</i>	<i>A végtermék előállítója (függetlenül a vásárlóval való direkt, — kvázi kontraktuális, ill. deliktuális viszonytól)</i>	<i>A kiskereskedelmi (fogyasztóiforgalombahozó (vállalat))</i>	<i>Az értékesítő kereskedelmi vállalat</i>
<i>A vásárlóval veszélyközösségben álló fogyasztó és más harmadik személy (a családtagtól a kívülálló, vétkes szemléligig, „innocent bystander”)</i>			
<i>A közbülső felhasználó (ipari megrendelő, termelési célú beszerző)</i>	<i>A hibás termék előállítója (függetlenül a károsult szerződéses vagy szerződésen kívüli érdeksérelmétől)</i>	<i>A külkereskedelmi vállalat</i>	—
<i>A kereskedő (tovább eladásra beszerző)</i>			
<i>Ezekkel veszélyközösségben álló harmadik személy (pl. szállító)</i>			

* Az általános konstrukcióhoz *kivételesen* kapcsolódhatna a kereskedelem kártérítési kötelezettsége azokban a ritka esetekben, amikor a kárforrás (pl. hibás raktározás miatt) a kereskedelemben állt elő (külső kockázat).

A vállalatok számával és méreteivel, a vállalati károkozások súlyának nagymérvű növekedésével összefüggő ez a változás elsősorban a *bírói gyakorlat* által ment végbe az alábbiak szerint:

a) Ott is, ahol a vétkesség nem vélelmezett, a direkt bizonyítási rendszert előíró szabályok *áttörésével az exkulpációs felelősség* jelenik meg, a vétkesség bizonyítása pedig az automatizálás korában objektíve fennálló elhárítási lehetőségek folytán üzemi szinten szinte lehetetlen. Jól példázza ezt a fejlődési irányt az *NSZK felső bíróságának* 1968. november 11-i ítélete,⁵⁴ amely a BGB. 823. §-a konstrukciójának az áttörésével a fogyasztóra háruló bizonyítás terhet megfordította, és a termelőre koncentráta. Ezt a koncepciót a gyakorlat jogalkotó módon fejleszti tovább, és ma már a bizonyítási tehet megfordítására vonatkozó alapelvet kiterjeszti azokra a *természetes személyekre is*,

⁵⁴ Az idézett döntés (13. j.) az irodalomban „*Hühnerpest-Fall*” néven nyert feldolgozást, l. további irodalmi utalásokkal *W. Lorenz*, Einige rechtvergleichende Bemerkungen zum gegenwertigen Stand Produkthenhaftpflicht im deutschen Recht (RabelsZ 1970. 1. sz.) 14—54. l.

akik a gyártó üzemben, mint termelésirányítók, kiemelkedő pozíciót töltenek be (a BGH. 1975. június 6-i döntése).⁵⁵

b) A nagyvállalatok bonyolult felépítése és a gyártási folyamatok titkosága folytán az *üzem körén belül* kárforrást eredményező *elháríthatatlan ok* a gyártási technológia egészének feltárása nélkül egyrészt bizonyíthatatlan, másrészt a gyakorlat azt is a gyártó cég organizációs hibájának minősíti, így a vétkesség *objektívizálódik*. Különösen megfigyelhető ez az amerikai termékfelelősség ma általánosan alkalmazott *strict liability in tort* konstrukciójában.⁵⁶

c) Átlendülnek a felelősség és vétkesség területéről a szociális gondoskodás, a közbiztonság „public safety”, a társadalmi érdek „public policy” *jogon kívüli szférájába*, a vétkességi elv helyébe az *adekvát kauzalitás* elvét állítva, amely ugyan átfogja, de nem differenciálja az igazi felelősségi alakzatokat és a nem-felelősségi, kártelepítő megoldásokat az enyhe gondatlanságtól egészen a vis maiorig.⁵⁷

2.8 Arra, hogy ezek a kárelosztási tendenciák a szocialista jogrendszerre is hatnak, fentebb már utaltunk, e helyütt kiegészítjük azzal, hogy a bírói gyakorlatban az állami vállalatokkal szemben támasztott követelményszint nálunk is annyira magas, hogy az már egészen az *objektív felelősség határán* mozog. A *Legfelsőbb Bíróság* egyik döntése szerint az állami vállalat jogellenes magatartása a polgári jogi felelősség szempontjából *súlyos gondatlanságnak* minősül önmagában azért, mert a jogszabálysértés „állami szerv részéről az állami fegyelem megsértése is”.⁵⁸ A jogellenesség mint a kárfelelősség objektív feltétele, itt a felróhatóságba, mint szubjektív feltételbe csúszik át, annak is emeltebb mércéjévé, súlyosabb alakzatává válik. Más helyen a *Legfelsőbb Bíróság* a szocialista vállalat szervezeti és gazdasági lehetőségeire utalással állítja fel a fokozott követelményrendszert, amely *lényegesen többet* kell, hogy jelentsen az átlagos gondosság kifejtésénél.⁵⁹ Innen már csak egy lépés a Ptk. 345. §-ának konstrukciója, de — miként ezt *Eörsi Gyula* kimutatja⁶⁰ — éppen emiatt a lépés miatt a különbséget fenn kell tartani.

2.9 Az elvárhatóságnak, mint a vétkesség társadalmi vonatkozásának ilyen fejlődése *megfelelően alakítja* a Ptk. 339. §-ának vétkességi birodalmát. Amíg a károkozó magatartása befolyásolható — és ez állami vállalatnál egészen az objektíve elháríthatatlanig terjed — a felelősség szubjektív szempontja

⁵⁵ VersR. 1975. (767) 922—924. 1.

⁵⁶ L. pl. a gépkocsielőállítók objektív felelősségét megállapító, széles körben felhívott ítéleteket: *Whincup*, Product Liability and the Automobile in American Law (BLJ, July 1973.) 287. kk. 1.

⁵⁷ L. pl. a „*Suvada v. White Motor Co*” (201. NE 2nd 313. 1964.) döntés indokait: „Egy ilyen megoldás célja az, hogy gondoskodás történjen (azokról) . . . akik erőtlenekek saját védelmükhöz.”

⁵⁸ *Bírósági Határozatok* (1974. 3. sz.) 113. sz. polgári határozat.

⁵⁹ PJD V. kötet 102. sz.

⁶⁰ *Eörsi*, Ptk reform . . . i. m. 64—67. 1.

megfelelően funkcionál. A reparáló funkció hangsúlyozására a *fokozott veszélyt* magukban hordó termékek esetén van szükség. Ezért álláspontunk szerint a termékkárokért való felelősség *főszabálya* a Ptk. 339. §-ának, *kivételes szabálya* pedig a természetüknél fogva fokozott veszélyt hordó termékek (kemikáliák, toxikumok stb.) esetén a Ptk. 345. §-ának (casus minor) megfelelő konstrukció legyen.

C) A kárfelelősség mértéke

2.10 A felelősség „átalakulásával” párhuzamosan a kárfelelősség határa összeszűkül és a *kártérítés korlátozásával* jár.

Így az *észak-amerikai* gyakorlat kivieszi a termékfelelősség köréből az „economic loss” megtérítését, és a kártérítést a személyi és dologi károkra szűkíti.⁶¹ Az *angol* jog az előreláthatósági korláttal, illetőleg a „proximate causation” feltételével operál, itt a „duty to take reasonable care”, mint gondossági követelmény, a kárveszély előrelátását is jelenti, azon túl azonban a kárfelelősséget „elnyeli” a kockázat kalkulálhatatlansága, illetőleg a megfelelő kauzalitás hiánya.⁶² A *német* jog a teljes kártérítés elvén áll szerződés-szegés esetén is, a termékfelelősségi kockázatok nagyságával összefüggésben azonban mindinkább felmerül az ún. következményes károk esetében az előreláthatósági korlát bevezetése.⁶³

2.11 A nálunk uralkodó *teljes* kártérítési elvet a német jogból vettük át. Az elv kritikája — szerződés-szegés esetén — a legújabb jogirodalmi állás-foglalásokban fogalmazódott meg,⁶⁴ elsősorban a számitásba vehető, előre látható, kalkulálható kockázatokkal, illetőleg az adekvát kauzalitással összefüggésben.

A termékkárok káreseményeinek rendkívüli továbbgyűrűzése folytán a termelési folyamat egyes szakaszaiban jelentkező *ipari megrendelők* kárai tekintetében a *kár megosztását* a kalkulálható és az előre nem látható kárkockázatok vonatkozásában feltétlenül indokoltnak látjuk, az *állampolgár végső fogyasztó* teljes és *korlátlan* kárigényének fenntartása mellett.

⁶¹ Vö.: Note, Economic Loss in Products Liability Jurisprudence (Colum. L. Rev 1966.) 917. kk. 1., *Kessler*, Products Liability (Yale L. J. 1967.) 902. kk. 1.

⁶² L. British Celanese Ltd v. A. H. Hunt. (Capaciton) Ltd (1969.) lw. L. R. 959. A tényállás szerint egy fóliaüzemben keletkezett elektromos rövidzárlat a szomszédos **gyárban** dologi károkat és termelés kiesést okozott. Az economic loss megtérítése itt is kizárt.

⁶³ L. idevonatkozóan egy korlátozó-klauzula bevezetésével a BGB módosítására tett javaslatot, id.: *W. Lorens*, i. m. (54. j.) 25. és 53. l.

⁶⁴ Vö.: *Világhy*, A Polgári Törvénykönyv felülvizsgálatának elvi kérdései II. (MJ és KJSZ 1971. 8. sz.) 456. l., *Eörsi*, A szerződési kártérítés korlátozásáról (MJ és KJSZ 1974. 3. sz.) 142–144. l., *Sólyom*, A felelősség korlátozása a közvetlen kárra (AJ 1969. 4. sz.) 700. kk. 1., *Harmathy*, i. m. (12. j.) 249–251. l.

3. A termék-felelősségbiztosítási jogviszony, kockázati határok (I.)

3.1 A felelősségbiztosítás nemcsak a károsultakra, hanem a károkozókra is kiterjeszti a társadalmi kárrendezés, illetőleg kárelosztás lehetőségét.

Az ipari termelők és áruelőállítók, mint potenciális termékkárokozók megfelelő veszélyközösségbe tömörítése és a potenciális károsultaknak a hibás termék alapján keletkező kárigényei veszélyének kockázatátvállalása a biztosító részéről — adja a termék-felelősségbiztosítás alap gondolatát.

A termék-felelősségbiztosítási jogviszonyban a *biztosítási esemény* a károkozó kártérítési kötelezettségének beállta, ha a káreseményt egy termék valamely hibája, fogyatékosága idézte elő. Feltétele a károkozó jogszabályon alapuló *közvetlen* kárfelelőssége a termékhiba károsultja irányában (Ptk. 560. § (1) bekezdés), amely egyúttal a biztosított vagyoni *érdek* hordozója is (Ptk. 548. §).

3.2 A termék-felelősségbiztosítási jogviszony *alánya* mint biztosított elsősorban a végtermék előállítója, kivételesen más gyártó, illetőleg kereskedelmi vállalat, a fentebb kifejtettek szerint.

A *kockázat*, amelyet a biztosító átvállal, a gyártó vállalat különleges és meghatározott terjedelemben fennálló felelőssége egyrészt a termék átvevőjével, másrészt harmadik személyekkel szemben.

3.3 Látni kell, hogy a kockázatvállalás itt olyan területet is érint, amely a legutóbbi időkig a felelősségbiztosítás birodalmán kívül esett (illetőleg csak szűk mezőnyt ölelt át),⁶⁵ és ez a *szerződésszegés* területe.

A hibás termékkel okozott kárért való felelősség kérdése azonban ott kezdődik, ahol a termék feletti rendelkezési hatalom véget ér, ez a változás pedig kontraktuális jogviszony útján megy végbe. Sőt a termékfelelősség a szerződések világától később sem távolodik el, hanem a szerződések láncolatos összefüggése folytán az alapjogviszony (első, indító-kötelem) „túlhúzódik” (*kvázi-kontraktuális jogviszony*). Innen van, hogy a szerződésszegés következményei *általában* nem emelhetők ki a biztosító kockázati köréből, hanem csak *következménytípusonként*, taxatív felsorolás szerint:

a) *A kellékszavatossági igények* (Ptk. 305. §) általában vagy csak az értékcsökkenéssel, kijavítással és kicseréléssel kapcsolatos igények tekinte-

⁶⁵ A szerződésen kívül és a szerződésszegéssel okozott károkra vonatkozó felelősségbiztosítással kapcsolatos kérdésekre l. *Jogi Gyűjtemény*, 84—85. l., *Felelősségbiztosítási rendszerünk. A felelősségbiztosítás néhány elvi kérdése*, 8. kk. l. (Állami Biztosító kiadványai), mint rendkívül élő problémát exponálja a repülőgépes növényvédelemmel okozott károk szerződéses felelősségvállalásával összefüggésben Novotni, i. m. 351. l. *Az új vagyónbiztosítási szerződéssel* az itt felmerülő probléma még kiélezettebbé válik. Arra, hogy egy konkrét szerződésszegés egyidejűleg egy szerződésen kívüli tényállás megfelelése is lehet, fentebb (23/a. j.) már utaltunk. A probléma feloldása sok tekintetben függvénye annak, hogy a jövőbeni bírói gyakorlat a termékkárok károsultjainak kártalanítását inkább a közvetlen szerződési jogviszonyban (az értékesítő vétkességének a túlfeszítésével), vagy a távolabbi, szerződésen kívüli jogviszonyban (a hibás terméket gyártó szerződésen kívüli felelősségének megállapításával) fogja-e rendezni.

tében, míg az elállással és a vételár-visszatérítéssel kapcsolatos károk biztosíthatók.

Véleményünk szerint biztosítási fedezetet nyújtani itt csak arra a *kárhánnyadra* volna helyénvaló, amely a fedezeti vételár és a visszatérített vételár *különbözete*. A kockázat megvalósulása ugyanis csak ebben a körben *bizonytalan*, egyébként azonban a biztosított hiányos szakmai ismereteinek a kiegyenlítését szolgálná.⁶⁶

További kivételt lehetne tenni a fogyasztói jogviszonyokban a vételár-visszatérítési követelés tekintetében akkor, ha az egyéb kárigényekkel *együtt* merül fel, mert a „kétszatornájú”, illetőleg „kétalanyú” igényérvényesítési rendszer a fogyasztóvédelem ellen hat.

b) *A jótállási-többletkötelezettségek* (Ptk. 248. §) esetén a szubjektív kockázat különösen nagy, így a garanciális felelősség mezőnyére absztrakt módon általában nem lehet fedezetet nyújtani. Ugyanakkor azonban a szerződésből eredő jótállásvállalások köre egyre inkább bővül, ezért az így jelentkező fokozott kockázatok fedezését megfelelően kalkulált, *járadékos* biztosítási díj mellett nem volna indokolt minden esetre kizárni.⁶⁷

Van továbbá a jótállásnak egy, a *törvényből folyó alakzata* (jelenleg a tartós fogyasztási cikkekkal kapcsolatban),⁶⁸ amelyben előírt szigorúbb felelősség a Ptk. 560. § (1) bekezdésébe megfelelően beilleszthető.

c) *A szerződéssel elvállalt fokozott felelősség* a Ptk. 339. §-ának „átváltását” jelenti a 345. §-ba, amely viszont a biztosítás bekapcsolását — az 560 § (1) bekezdés esetleges megfelelő korrekciójával — indokolttá teszi.⁶⁹

3.4 A termék-felelősségbiztosítás az ipari termelés lényegéből adódó egyes kockázatokat fogja át, így a *helyes arányok* kialakításában az ipar és a biztosító egyaránt érdekelt. Ebből a szempontból különböztetünk:

a) kifejezetten *vállalkozói* kockázat és

b) a produktum potenciális károkozásával összefüggő *egyedi* kockázatok között.

ad a) *A tisztán vállalkozói* (termelési) *kockázatokra* (termékprofil kialakítása, termékértékesítési üzletpolitika stb.) nem lehet biztosítási fedezetet nyújtani.⁷⁰ Ilyen esetben a biztosító nem a biztosított polgári jogi kártérítési felelősségét, hanem egy tőle idegen gazdasági ágazat funkcióinak elvégzését

⁶⁶ Vö.: W. Müller, Die Produktheftpflicht-Versicherung (VersW 1970.) 1264. kk. 1.

⁶⁷ *Produkte-Haftpflicht*, i. m. 2. Rész.

⁶⁸ 4/1969. (III. 30.) BkM—KGM—KipM—KkM—NIM sz. együttes rendelet.

⁶⁹ Ezzel a konstrukcióval szemben egyes — általában a biztosító érdekeit túlzott mértékben szem előtt tartó — álláspontok rendkívül szkeptikusak, l. *Produkte-Haftpflicht*, i. m. 2. Rész. különösen a „kontraktual-liability” különleges kockázataival kapcsolatos kritikáját. Az aggályok megkérdőjelezésére l. Weiss, Biztosítási problémák a termékért való felelősség körében (BSZ 1971. 10—11. sz.) 667. l.

⁷⁰ Az USA-ban leginkább elterjedt felelősségbiztosítási kötvény, a comprehensive general liability policy a vállalat egészére kiterjedt biztosítási védelmet nyújt a teljes gyártási programmal együtt. A kontinentális európai államok azonban ezt az ipari termelés egészét átfogó biztosítási gyakorlatot nem vették át.

vállalná magára még akkor is, ha a hibás vállalkozás kártérítési kötelezettségében is manifesztálódik.

ad b) *Az egyedi kockázatok* azok, amelyek a jogban mint kárveszélyviselési tények merülnek fel és amelyek a jogi megközelítés szempontjából a kárbekövetkezések okai és a kárfogalom elemei szerint — a biztosítási fedezhetőségre is kihatással — csoportosíthatók.⁷¹ Ez a termék-felelősségbiztosítás tulajdonképpeni területe.

3.5 A vélelmezett vétkességgel, illetőleg az elháríthatalan ok behatárolásával és kettéválasztásával függ össze a kockázatok

a) *belső* és

b) *külső* kockázatokkénti minősítése.

ad a) *A belső kockázat* a jogviszony alanyának, a biztosítottnak a potenciális károkozása, amelynek realizálódása esetén őt a biztosító mentesíti a kár megtérítése alól. Ide tartozik azonban a kárforrás tényleges (fizikai) előidézésén túl az átvett termék *ellenőrzésének elmulasztása* (jogi kárforrás), így az eredendően külső kockázat utóbb belsővé és ezáltal fedezetté válhat.⁷²

ad b) *A külső kockázatokra* a termék-felelősségbiztosítás általában nem nyújt fedezetet. E tekintetben azonban figyelemmel kell lenni arra, hogy a biztosított (és a biztosító) csak akkor mentesül a kárfelelősség alól, ha *bizonyítja*

1. *vétlenségét* (Ptk. 339. § (1) bekezdés),

2. *önmagukban fokozott veszélyt hordó termékek esetén az elháríthatatlan külső ok* fennállását (Ptk. 345. § (2) bekezdés).

Ezekkel a kérdésekkel összefüggésben aligha lebecsülhető *biztosítási szempont*, hogy a kockázatok teljes egészében való helyes értékelése a biztosított tevékenységével összefüggésben előforduló káresetek lehetőségének ismeretén kívül az értékesítés piaci és fogyasztói módszereinek ismeretét és áttekintését is megköveteli.

3.6 Kizárandónak tartjuk a termék-felelősségbiztosítás köréből a *kötelezően fennálló* más felelősségbiztosítási módokat, így a *gépjárművekkel* kapcsolatos kötelező felelősségbiztosítást és a *vadászok* felelősségbiztosítási kötelezettségét (tehát pl. hibás vadászfegyverrel okozott baleset nem a termékfelelősségbiztosítás, hanem az utóbbi módzat alá tartozna).

3.7 A termék-felelősségbiztosítás fentiekkel behatárolt egyes kockázatait a következő táblázattal mutatjuk be:

⁷¹ Az egyedi kockázatok *üzemgazdasági szempontú* osztályozására l. *Stremitzer, Produkthenhaftpflicht-Versicherung* (Wien 1973.) 36—41. l.

⁷² Aligha szükségtelen itt felhívni a bírói gyakorlatban megnyilvánuló azt a rendkívül magas *ellenőrzési követelményszintet*, amelyet a jogalkalmazás a kereskedelmi (tovább- és viszonteladó) vállalatokkal szemben támaszt, l. *Legf. Bír. Gf. III. 31 373/1973. sz.*

4. táblázat

Megkülönböztetési jegyek	Kockázatok	
	Biztosítható	Nem biztosítható
A kockázat, mint bizonytalan kárbekövetkezés	A biztosított deliktuális kárfelelőssége.	—
	A biztosított kontraktuális kárfelelőssége, ideértve a szerződéssel elvállalt fokozott felelősséget is.	Kellékszavatossági igények általában. — Jótállási igények általában, kivéve a törvényes jótállás esetét.
A kockázat jellege	Egyedi, potenciális károkozási kockázatok.	Tisztán vállalkozói (termelési) kockázatok.
A kockázat forrása	Belső, a biztosított üzemen belüli; ideértve az utóbb „belsővé” váltat is.	Külső, a tevékenységi-működés körön kívül eső.
A kockázat terjedelme	A vétkesség mezőnye, ill. a casus minor tartománya.	Casus (vis) maior birodalma.

Biztosíthatók, de kizártak a termék-felelősségbiztosítás köréből a kötelezően fennálló, más felelősségbiztosítási módozatok.

4. A termékkárok csoportjai, kárfajták. Kockázatbehatárolás (II.)

4.1 A termékekkel kapcsolatos kockázatok biztosíthatóságának kérdése összefügg a potenciális kár — ok-tényezőkkel is, amelyek különféleképpen csoportosíthatók. Az egyik csoportosítás alapja maga a kárforrás, amely a károkozás veszélyével járó helyzetek előidézője.

A) A termékkárok okcsoportjai

4.2 Az észak-amerikai jogban a termékfelelősség termékkárok szerinti tagozódása korábban nem meghatározott termékhibákhoz, hanem bizonyos termékkajtákhoz kapcsolódott (élelmiszerek, italárak),⁷³ az angol jogban azzal függ össze, hogy a termék változatlan állapotban jut-e el a potenciális károsultig,⁷⁴ a skandináv államokban a termékek veszélyes tulajdonságaira vezethető

⁷³ L. P. N. Legh-Jones, Products Liability, Consumer Protection in America (Cambr. L. J. 1969. 4. sz.) 55. kk. 1.

⁷⁴ L. W. Lorenz, Haftung des Warenherstellers (Arbeiter zum Rechtsvergleichung Nr. 48. Berlin, 1966) 31–32. l.

vissza,⁷⁵ míg a *német* jog a következő okcsoportok szerint különböztet⁷⁶ (az alábbiakban ezt a tagozódást követjük néhány, a bírói gyakorlatot is foglalkoztató káresemény tükrében):

a) *Konstruktív hibák* azok a hiányosságok, amelyek az előállítást előkészítő eljárást terhelik és jelentkezhettek a tervezésben, az alapanyagok kiválasztásában, magának a gyártási folyamatnak a megszervezésében, de a termelésre ráépülő irányító-szervező-fejlesztő-ellenőrző apparátus tevékenységében is. Ha a konstrukcióban van a hiba, általában a termékek sorozata válik kárforrássá. Az ilyen hibák egy része esetleg az áruelőállítás ismert tudományos, technikai és tapasztalati feltételeinek mellőzése folytán áll elő, tehát mögötte közönséges *felelősségi tényállás* húzódik meg, amely *biztosítható*.

Egy ilyen, maradandó testi fogyatékoságot eredményező balesetet okozó termékfelelősségi tényállás foglalkoztatta a *Legfelsőbb Bíróságot*, amely ügyben a robbanásos káreseményt előidéző automata nyomáskapcsolót „a mérnöki gyakorlatban szokásos méretezési eljárások mellőzésével” alkottak meg.⁷⁷

A konstrukció hibák csoportjain belül különböztetünk:

1. Magában a koncepcióban (management errors), illetőleg

2. a *koncepció megvalósításában* (bench errors) elkövetett hibák között.⁷⁸

Jelentősebb azonban az itt jelentkező kockázatok egy sajátos körének az elkülönítése, amely a biztosíthatóságot erőteljesen megkérdőjelezi. Ez pedig a *műszaki fejlesztés és ipari kutatás* területe, ahol a kockázati szféra igen széles, a felróhatóság pedig általában összeszűkül. A leginkább járható útnak itt a kockázatok biztosítástól független megosztása, illetőleg az a megoldás látszik, amely szerint egy újfajta eljárás bizonytalan eredményének kockázatát az viselje, akinek érdekében állt annak kidolgozása.⁷⁹ Vonatkozik ez az ún. *kísérletekre* is, mert tartózkodni kell attól, hogy a biztosítás kiterjedt védelmet nyújtson olyan termékek káreseményeit illetően, amelyeket felhasználásuk konkrét célja és hatása szempontjából kellő mértékben nem próbáltak ki. Éppen ezért ezeket a kockázatokat *kizáró klauzulával* kell a biztosítási védelem köréből kirekeszteni.

b) *Gyártási hibák* azok a hibák, amelyek a termelés, az előállítás folyamatában keletkeznek azzal, hogy a munkafolyamat valamelyik fázisába hiba csúszik. Keletkezhettek mind hibás, hanyag munkavégzés folytán, mind pedig

⁷⁵ L. Kruse, i. m. 62. l.

⁷⁶ Vö.: Fickentscher, Schuldrecht (Berlin, 1969.) 668–669. l., Simitis, Grunfragen der Produzentenhaftung (Tübingen, 1965.) 57–58. l., aki eredetileg három okcsoportot különböztet meg, utóbb azonban már négy okcsoportot tárgyal, l. *uő.*, Verk. 47. DJTI (Gutachten) Teil C (1968.) 31. l. A tagozódást *Eörsi* is átveszi, l. *Eörsi*, Kézirat a hibás teljesítés jogi következményeinek a szabályozásáról (Bpest, 1969.). Az újabb biztosítási jogirodalom ezeket a hibacsoportokat biztosítási kockázatmegközelítéssel variálja, l. *Stremitzer*, i. m. 21–29. l., *Beulke*, i. m. 130–131. l.

⁷⁷ Legfelsőbb Bíróság P. törv. V. 20741/1976/4. szám.

⁷⁸ *Produkte-Haftpflicht*, i. m. 2. Rész., *Beulke*, i. m. 130. l.

⁷⁹ Vö.: *Eörsi*, A gazdaságirányítás reformja. i. m. (18. j.) 59. l. *Kruse*, i. m. 68–69. l.

annak következtében, hogy egy gép, futószalag, automatika stb. meghibásodik.

Hazai bírói gyakorlatunkat többek között néhány, súlyos balesetet okozó motorkerékpár egyedi, gyártási hibája is foglalkoztatta⁸⁰ és figyelemre méltó, hogy a *Legfelsőbb Bíróság* a felelősség kérdését nem az üzemben tartó tárgyi, hanem a forgalomba hozó vállalat terhére kifejezetten termékfelelősségi alakzat szerint oldotta meg.

Ezek a hibák csak néhány termékre hatnak ki, ugyanakkor váratlanságuknál és hirtelenségükénél fogva rendkívül súlyos károsodási helyzeteket teremthetnek. Mind a felelősség megállapítása, mind pedig a biztosíthatóság kérdése problematikus. A felelősségnek — egészen az objektív elháríthatatlanságig — számos árnyalata van a szándékos rongálástól a pillanatnyi figyelemkiesésen át a legteljesebb gondosság mellett sem észlelhető hibaig. („Ausreisser”).⁸¹

Az egyedi gyártási hibák kárbekövetkezéseinek ilyen *váratlansága*, *hirtelensége* és a *véletlenszerűség* átfogó volta a biztosítás bekapcsolását feltétlenül igényli, a *mérhetőség*, *kalkulálhatóság* hiánya azonban indokolhatja külön vagy *rendkívüli* fedezésüket.

E „szökevény” kárhordozók voltaképpen ellentéte a *sorozatkárok* előfordulása, amelyet az irodalom általában külön kár csoportként tárgyal, valójában azonban a sorozatkár a konstrukció, illetőleg a gyártás (kivételesen a tájékoztatás) hibáinak sorozatos kárbekövetkezéseit jelenti. A sorozatkárok bekövetkezése nem ritkán a gyártó vállalatok létalapját fenyegeti, a biztosítónak pedig mindig ún. „nagykockázat”-ot jelent. Így az USA-beli *General Motors* 1964—66 között a fogyasztói keresetek áldozata volt az 1960/63-as évjáratú „Convair” gépkocsikkal kapcsolatban.⁸² Jellemzőek voltak nálunk is 1971—72-ben az R—16-os gépkocsik féltengely-meghibásodásával összefüggő perek,⁸³ amelyek a gyakorlatban ugyancsak sorozat-tényállásokat fogtak át.

A sorozatkárokkal kapcsolatos kockázatokra jellemző:

1. a károsultak *nagy sokasága* és *szóródása*
2. a károk *nagyságának jelentős volumene*, amely rendkívüli kifizetéseket jelenthet.

ad 1. Azzal a veszéllyel szemben, hogy a sorozatkárok bekövetkezése miatt túlzott mértékű kártérítési igények áldozatává válják a biztosító, általában úgy védekeznek, hogy a sorozatos káresemények esetén a biztosítási eseményt

⁸⁰ *Legf. Bír. P. törv. IV. 20 334/1972. sz. (BH 1/1973. 19. sz.) Legf. Bír. P. törv. I. 20 558/1972. sz. (BH 3/1973. 114. sz.)* Érdemes felemlíteni, hogy *Ausztriában* kerékpárral kapcsolatos baleset veti fel először a termékfelelősség problémáját, l. *Bydlinski, Vertragliche Sorgfaltspflichten zugungsten Dritten (JB 1960.) 359—367. l.*

⁸¹ L. *Fickentscher*, i. m. 669. l.

⁸² L. *Whincup*, i. m. 288—291. l.

⁸³ A perek a *Fővárosi Bíróság* 57. Pf. Tanácsát foglalkoztatták, pl. Pf. 22 366/1971. sz.

egyetlen és ugyanazon káresetnek tekintik.⁸⁴ Ez a probléma összefügg a biztosítási esemény meghatározásával, amelyet a felelősségbiztosítás körében a Ptk. 560. § (1) bekezdése alapján fentebb úgy definiáltunk, mint a *károkozó kártérítési kötelezettségének a beállta*.⁸⁵ Kérdés, hogy a törvény szövegének megfelelő módosításával önmagában megoldható-e a biztosítási eseménynek a *kárt okozó eseménykénti* meghatározása.⁸⁶ Minthogy a felelősségbiztosítás mindig vagyonsbiztosítás, a jogban a kétféle meghatározás az *általános* és *különös* viszonyaként jelentkezik, ezen túl azonban a sorozatkárokkal összefüggésben az esetleges átfogalmazás is további problémákat vet fel:

— az *NSZK*-ban a *HUK*-szövetség a bővített termék-felelősségbiztosítási modelljében *ugyanazon okra* vezeti vissza sorozatkárok egyetlen káresetkénti minősítését,⁸⁷

— az *észak-amerikai* kötvényekben kísérletet tettek egy ún. tétel-záradék („batch clause”) bevezetésére, amely egy és ugyanazon *terméktétel* esetén biztosítja az egyetlen káresetmennykénti összefoglalást,⁸⁸

— az újabb *amerikai* kötvények egyetlen és ugyanazon káresetnek tekintenek minden olyan testi és anyagi kárbekeövetkezést, amelyek *lényegileg azonos esemény* („occurrence”) jegyeit hordozzák.⁸⁹

A kérdés első része *jogi*, az utóbbi pedig *biztosítástechnikai* megközelítésű.

Felelősségbiztosítás esetén a biztosítási esemény *csak* a biztosított kártérítési kötelezettségének beállta lehet, éppen ebben speciális alakzata a felelősségbiztosítás a vagyonsbiztosításnak (ilyen értelemben nem is tekinthetjük felelősségbiztosítási módozatnak az ismeretlen gépjármű által okozott kár fedezését). Ebből következik, hogy a biztosított kártérítési kötelezettségének beállta sorozatkárok esetén is az *elkülönült* káresetmennyekre vonatkozik, így a termék-felelősségbiztosítás is elvileg valamennyi káresetmennyt csak *egyenként* foghat át.

Biztosítástechnikailag azonban megoldható, és fedezeti szempontok indokolhatják a kötvénybe egy *káresetösszefoglaló klauzula* bevezetését sorozatkárok esetére, amelynek összefoglaló specifikuma — álláspontunk szerint — az *okozatosság* lehetne.

ad 2. Az igen nagy összegű és szériaszerűen jelentkező károk elleni védekezés eszköze a biztosító kártérítésének *összegszerű* korlátozása, az ún. „*Aggregate Limit*” bevezetése.⁹⁰

⁸⁴ Vö.: *Produkte-Haftpflicht*, i. m. 75—78. l., *Köster*, Die wirtschaftliche Bedeutung des Produkthaftpflicht-Risikos für den Industrie-Haftpflicht versicherer (VersW 1970.) 1267—1268. l.

⁸⁵ Vö.: *Világhy—Eörsi*, Magyar Polgári Jog II. (Bpest, 1965.) 225. l., *Kemenes*, Kötelmi jog Különös Rész (Szeged, 1975.) 120. l., *Csabay*, Általános biztosítástan (Bpest, 1971.) 412. l.

⁸⁶ Ezt az átállást vette célba a 42/1970. (X. 27.) Korm. sz. r. 3. § (1) bekezdése az ismeretlen gépjármű által okozott károk megtérítésével kapcsolatban.

⁸⁷ Vö.: *VersW* 1973. 22. sz. 1412. l.

⁸⁸ Vö.: *Produkte-Haftpflicht*, i. m. 78—79. l.

⁸⁹ Vö.: *Produkte-Haftpflicht*, i. m. 79. l.

⁹⁰ Vö.: *Köster*, i. m. 1446. l., *Produkte-Haftpflicht*, i. m. 80—82. l.

A biztosítási időszakra vonatkozó maximális határ beállításával a biztosító kártérítési kötelezettsége abszolút értelemben korlátozott, a biztosítási fedezet összegét ugyanis a biztosítási időszakban rendszerint *egy ízben*, legfeljebb azonban *két ízben* lehet rendelkezésre bocsátani. Így a biztosító helytállási kötelezettsége *kétirányúan behatárolható*, jelesül biztosítási eseményenként és biztosítási időszakonként.⁹¹

c) *A tájékoztatás hibái.* A hibátlan termék nem megfelelő használati-kezelési utasítással kerül forgalomba, vagy az utasítás elmarad, ideértve azt az esetet is, ha a gyártó elmulasztja felhívni a fogyasztó figyelmét az áru használatában rejlő veszélyekre.

Bírói gyakorlatunkat — egyebek mellett — több *gyomirtószerrel* kapcsolatos per is foglalkoztatta, amely perekben a mulasztási tényállás a gyomirtószer hatékonyságához szükséges csapadékmennyiség (öntözés) biztosítására vonatkozó figyelmeztetés elmaradása volt.⁹² Ezek a mulasztások és hibák többnyire tipikusan *felelősségi tényálláshoz tapadnak*, így az idetartozó kockázatok véleményünk szerint általában megfelelően *biztosíthatók*.

d) *A tudomány és technika adott fejlettségi szintjén előre nem látható hibák*, amelyek károsító volta csak sokkal később, esetleg évek múltán derül ki. A gyakorlati előfordulást illetően elsősorban a *gyógyszerkészítmények* tartoznak ide, amelyekkel kapcsolatos tragikus káresemények világszerte az emberi balszerencse szocializálásának különféle módozatait teszik szükségessé.⁹³ Hazánkban néhány ilyen súlyos (katarakta) megbetegedést eredményezett a „*Quietidin*”, amelyet azonban még időben sikerült kivonni a forgalomból. E káresemények *biztosítása* — a társadalombiztosítással, illetőleg az állami kártalanítással nem fedezett területeken — rendkívüli, bővített fedezet mellett indokoltnak mutatkozik.

4.3 Az itt tárgyalt kársoportok biztosíthatóságával kapcsolatos kérdéseket az 5. táblázattal foglaljuk össze.

⁹¹ A biztosítási eseményekkénti és időszakonkénti kombinált behatárolást tartalmazza az új szerződés 34. pontja a környezetszennyezéssel okozott károkkal kapcsolatban.

⁹² *Legf. Bír. Gf. III. 30 654/1973. sz. (BH 2/1974. 77. sz.)*. Nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy ugyanazon tényállás tekintetében ellentétes állásfoglalást is közölt a BH, vö.: *Legf. Bír. Gf. IX. 30 219/1974. sz. (BH 12/1974. 482. sz.)*. Az áruelőállító tájékoztatási kötelezettségének fokozott jelentőségét emelte ki a BGH 1975. jún. 3-i (VersR 1975. 39.) döntése is. *Diederichsen, Die Deckung des Produktheftpflicht-Risikos im Rahmen der Betriebs-haftpflichtversicherung (VersR 1971) 1089. l.* mutat rá arra, hogy a tájékoztatás hibája gyakran tisztán szerződésességi tényállás is lehet. Erre a körülményre is figyelemmel pesszimista módon kezeli az idevágó kockázatok fedezését *Köster, i. m. 1446. l.*

⁹³ Néhány kirívó káresemény ismertetésére, l. *Lábady, i. m. 316. l.*

Termékhibák	Kockázatok	
	Biztosítható	Nem, vagy csak rendkívüli fedezettel biztosítható
Konstruktív hibák	Hibák a termék műszaki koncepciójában, — a koncepció megvalósításában.	Műszaki (gyártmány) fejlesztés hibái, — ipari kutatás hibái, — kísérletek.
Gyártási hibák	Hibák a munkavégzésben, — a gépek, energiák működésében, — az ellenőrzésben.	Váratlanul és hirtelen fellépő és nem mérhető <i>egyedi</i> hibák.
Szériahibák (Jelentkezhetnek a konstrukcióban és a gyártásban)	Hibaeredettől függetlenül korlátozott mértékben <i>igen</i> .	Egy „abszolút határ” felett <i>nem</i> .
Tájékoztatás hibái	Hibák a használati utasításban, a reklámban, a vevőkör kiválasztásában, az értékesítés helyének, idejének meghatározásában.	—
A tudomány és technika fejlettségéből eredő hibák	—	Mint katasztrófa-kockázatok, a társadalombiztosítás, az állami kártalanítás és a biztosítás közös oltalma alá tartoznak.

B) A termékkárok fajtái

4.4 A termékfelelősség körében alapvetően *kétféle* kárfajta különböztethető meg, nevezetesen

- a) magában a termékben rejlő (primér),
- b) a termékhiba következményeként előálló (szekundér) kár.⁹⁴

ad a) a termék hibás voltában álló vagyoni hátrány tipikusan önmagában *tisztán kellékszavatossági* igény tárgya, s mint ilyen, általában biztosítással nem fedezett. A termékért való felelősség körébe azáltal kerül, hogy a meghibásodás további kárbekövetkezésekhez vezet.

ad b) A termék értékcsökkenésén túlmenő azok a károsodások, amelyek annak *hibás voltából eredően* következtek be. A *szekundér* termékkárok tehát a hibás termékre koncentráltak, kizárólag a termék hibájával *okozati összefüggésben* álló károsodásokat fogják át. Közömbös, hogy a termék meghibásodásá-

⁹⁴ *Diederichsen*, Die Haftung des Warenherstellers, i. m. 382—386. I. tovább különböztet a hibás termékben a) *eredendően bennefoglalt*, b) a másodlagos káresemény következtében (pl. robbanás) *fokozódott*, c) e szekundér kárbekövetkezések folytán más személyekben, illetőleg dolgokban bekövetkezett *következményi károk* között.

ből *közvetlenül* vagy *közvetve* következnek a káresemények, a döntő az, hogy kizárólag a termék hibájával okozati összefüggésben álló tényállások tartoznak a termékfelelősség fogalmi körébe.

A termékhiba következményeként előálló e *szekundér kárfajták* (a Ptk. 358. § (1) bekezdésében szabályozott kárfogalom egyes elemeit illetően) a következők:

1. *Damnum emergens típus károk*, amelyek tovább differenciálódnak az okozott sérelem (a károsult védett érdek- és értékköre) szerint:

— *személyi* (pl. a termék robbanása következtében elszenvedett baleset) és

— *dologi* (pl. a robbanás folytán más vagyontárgyakban bekövetkezett) *károokra*.

Egyes biztosítási szerződések a dologi károk tekintetében *kárfajtánkénti korlátozást* is alkalmaznak. Az *amerikai* kötvényekben pl. a következményes károk tekintetében csupán a kézzel fogható tárgyakkal kapcsolatos kárfajták „*tangible property*” kerülnek fedezésre, az *angol* biztosítók szerződéstől függően állnak helyt a „*too remote*” kárfajtákért (pl. *fájdalomdíj*, „*good-will*” károk).⁹⁵

A Ptk. 358. §-a szerinti, alapjában *egységes* kárfogalom ilyen további megbontása véleményünk szerint nem volna indokolt, minthogy pedig a legújabb jogirodalmi álláspontok — a Ptk. várható módosításával összefüggésben — célba vették a *nem vagyoni, eszmei* károk téríthetőségét is,⁹⁶ ennek törvényi szabályozása esetén az idevonatkozó biztosítási fedezetnyújtás sem volna mellőzhető.

A tényleges károk kettéosztásával párhuzamosan felmerül a *felelősség kettéosztása* is, azaz *fokozott felelősség a személyi* (élet, testi épség károsodása és egészségromlás) és *vétkességi felelősség a dologi* kárbekövetkezésekért, a termék veszélyes tulajdonságától függetlenül. E további kettéválasztással kapcsolatban egyrészt azt tartjuk, hogy felelősségi rendszerünket *tűlbonyolítaná*, mert „több alapú” differenciálást jelentene, másrészt a kárért való helytállást nem a befolyásolhatóság (elvárhatóság és vétkesség), hanem az eredmény oldaláról ragadja meg, így *felelősségidegen*. Az önmagukban is fokozott veszélyt rejtő termékek *helyes kiválasztása a bírói gyakorlat által* magában véve alkalmas lehet a személysérülések kiterjedt védelmét biztosítani.

2. *Az elmaradt jövedelem, illetőleg haszon* a termékekkel okozott károknak az a területe, amelynek fedezésétől a biztosítók leginkább óvakodnak. Különösen a *német* biztosítási gyakorlatban nem terjed ki a biztosítás hatálya az

⁹⁵ Vö.: *Produkte-Haftpflicht*, i. m. II. rész.

⁹⁶ L. az előbbi j.-ben idézett mű és *Köster*, i. m. 1448. l. Hazai irodalmunkból l. *Törő*, *Eszmei kártérítés* (JK 1970.) 401. kk. l., *Szabó Emil*, A nem vagyoni kártérítésről és az általános kárról (MJ és KJSZ 1971.) 206—215. l., *Eörsi*, Ptk reform. i. m. 73—75. l. A biztosítási fedezetnek különösen nagy jelentősége lehet az „elnehezült” életkörülmények enyhítésében.

ún. „*reine Vermögensschaden*” kárfajtáira (elmaradt nyereség, egyéb elmaradt haszon stb.).⁹⁷ Úgy tűnik azonban, hogy az elmaradt haszon teljes kiemelése a termék-felelősségbiztosítás köréből a jogviszonyt lényeges szemponttól fosztaná meg. *A lucrum cessans* tipikus termékkár-bekövetkezés, esetsorozatjainak fedezett és nem fedezett körökre való szétválasztása túl sok bizonytalansági tényező forrása, ezért leszűkítése nem esetkörülírási tényállásokként, hanem

A) *jogi* (ideális),

B) *biztosítási* (praktikus) szempontokként történhet.

ad A) *A szubjektív vonatkozások* (elhatározások) teljes kiemelése a kárterítési igények érvényesíthetősége köréből, amelyeket tehát a termékeket gyártó vállalat a maga tevékenységével összefüggő kockázatok kalkulálásánál aligha tud „betervezni”.⁹⁸

ad B) A fokozott kockázatokért járó *díjtöbblet*, amelyet a biztosító (a biztosított pozíciójából) a termék jellege, tulajdonságai stb. alapján megfelelően kalkulált helytállási kötelezettségéhez tud igazítani.

3. *Indokolt költségek*, amelyek a károsultat ért hátrány csökkentéséhez vagy kiküszöböléséhez szükségesek. A gyakorlat azonban ennél szélesebb körben ítél meg egyéb olyan indokolt költségeket is, amelyeket a károkozás váltott ki. A biztosítási védelemnek valamennyi költségre ki kell terjednie, ideérve a jogérvényesítési költségeket és a termékkárok enyhítését célzó azokat a költségeket is, amelyek a hibás termékek forgalomból való kivonásával kapcsolatosak.

4.5 A termékhiba szekundér következményes kárainak területi és időkihatásai a biztosító helytállásának *területi* és *időbeli* korlátozását teszik szükségessé. E két objektív ismérvvvel be nem határolt kockázatvállalás ugyanis adott esetben beláthatatlan következményekkel járhat.

a) *A területi korlátozás* kiinduló tétele lehetne, hogy külön megállapodás hiányában a biztosítás fedezetvállalás *az országon belül* bekövetkezett káresemelyekre korlátozódjék.⁹⁹ A biztosító további helytállási kötelezettsége tehát csak külön megállapodás esetén állna fenn, amely többletkockázat-vállalás országmegjelöléssel bástyázná körül a megfelelően kibővített fedezetet.

b) *Az időbeli korlátozással* csak azok a károk részesülnének biztosítási védelemben, amelyek a biztosítási szerződés *hatálya alatt következnek be*, feltevé, hogy — külön kikötés hiányában — a *termékek leszállítása* is ebben az

⁹⁷ Vö.: *Stremützer*, i. m. 70–71. l.

⁹⁸ L. *Zoltán*, A hibás teljesítéssel okozott kárért való felelősség és a jótállás új szabályozásáról (JK 1970. 9. sz.) 480–481. l. Plasztikus példái jól tükrözik az egész problémakör lényegét.

⁹⁹ Az NSZK-ban néhány, bár egyoldalúan a biztosító üzletét szem előtt tartó álláspont valósággal dramatizálja a területi hatály problémáját, különösen az USA bírói gyakorlatát szemlélve az exportált német termékek károkozásaival kapcsolatban, *Müller*, i. m. 1268–70. l., *Köster*, i. m. 1443. l.

időben történt. Korábbi szállítású (piacra került) termékekkel okozott kárért csak kifejezett többletmegállapodás esetén állna fenn biztosító kármegtérítési kötelezettsége.¹⁰⁰

5. *Reparációs szükséglet és prevenció. A kockázatvállalás korlátai (III.)*

5.1 Abszorbeálja-e a felelősségbiztosítás magát a felelősséget? Elmossa-e a biztosítással járó kárelosztás a prevenciót?¹⁰¹ A kérdések jogosságát aligha vitathatjuk. A szocialista polgári jog igen fontos szerepet tulajdonít a polgári jogi felelősség *preventív* hatásának, amelyet a biztosítás adott esetben beszűkít, vagy egyenesen megsemmisít. Ugyanakkor azonban nem biztos, hogy a prevenció egyetlen polgári jogi mezője a felelősség; ez ugyanis megkérdőjelezheti magát a felelősségbiztosítást is. Ehhez jön még a károsultak fokozódó reparációs szükséglete, amely viszont kétségessé teheti a tipizált mértékű vétkesség egyedüli fenntartásának helyességét.

Ez a kérdéskör hazánkban a termék-felelősségbiztosítással összefüggésben is megfogalmazódott: „Egyszerű volna kijelenteni: teremtsen az Állami Biztosító termék-felelősségbiztosítási rendszert, és akkor természetesen megfelelő szerződéstípusok kialakításával a hibás termékek okozta károk a károsultaknál gyorsabban, vitamentesen reparálhatók volnának. Bizonyára lesznek azonnal ellenvélemények, hogy egy ilyen biztosítás nem szolgálná a termelési fegyelmet, a minőség védelmét stb.”¹⁰²

Úgy gondoljuk, hogy a *külön irányú hatások mechanizmusában a prevenció eszközök helyes arányú és megfelelő beiktatása magába a biztosítási szerződésbe, megteremthetne egyfajta megnyugtató szintézist.*

5.2 A felelősség átmentése a biztosításba, mint szintézisteremtő „kompromisszum”, különféle *eszközök* útján történhet, amelyek közül a legjellemzőbbek a következők.

a) A megelőzés legitim biztosítási-jogi eszköze a *visszkereseti jog* (Ptk. 560. § (3) bekezdése), amelyet szándékos károkozás és a súlyos gondatlanság szerződésben megállapított eseteire korlátoz a törvényhozó.

A *szándékos károkozások* nem jellemző és nehezen bizonyítható magatartásformák a termékfelelősség körében, ennek ellenére a biztosító megtérítési igényét a lehetőség kizárhatatlansága folytán feltétlenül fenn kell tartani.

¹⁰⁰ Az észak-amerikai kötvények különböztetnek *ok vagy kihágási* (károkkeletkezési) „action committed basis”, *káreset-bekövetkezési* „loss occurrence basis” és *igényérvényesítési* időkorlátok között, l. *Produkte-Haftpflicht*, i. m. 1. Rész. más helyen a termékek *kiszállítása vagy átadása* döntő a biztosító időbeli helytállása szempontjából, vö.: *Stem-tzer*, i. m. 78. l.

¹⁰¹ A problémafelvetés ma már nemcsak a burzsoá jogok nagy dilemmája. Vö.: *Eörsi*, Összehasonlító polgári jog (Bpest, 1975.) 318–339. l. *uó.*, Felelősség és biztosítás i. m. 121–127. l.

¹⁰² *Dr. Gadó Ottó*, Bevezető előadás a „Kockázat és biztosítás” c. anketon (BSZ 1975. 8–9. sz.) 278. l.

Lényegesen nehezebb megítélésű tényállaselem a *súlyos gondatlanság*, amely a technika óriási méretű felfutásával sokat veszített értékéből.¹⁰³ Ebben a körben kétféle megoldás látszik járhatónak, úgymint

1. a fogalom *taxatív* lebontása esettípusokra, illetőleg

2. *egyedi értékelés a gyakorlat által* (esetleg exemplifikatív tipikus tényállásba foglalások mellett).

ad 1. A felelősségbiztosítás körében a VBÁSZ 9. § (4) bekezdése taxatív jelleggel két ilyen tényállást pontosít, amelyek közül az ittas állapot a termék-felelősség köréből egészében *kikapcsolható*, a fennmaradó ismérv — a hatósági engedélyhez kötött tevékenység ilyen engedély nélküli folytatása —, amely *jellemző termékkárosodási ok* lehet, viszont egyedülállóan a súlyos gondatlanság kitöltésére nem alkalmas már csak azért sem, mert bizonyos mértékig önkényes kiragadása egy áttételes és bonyolult magartásformának. Ezen túl azonban bármilyen kiterjedt *tipizált taxáció* mindenképpen érintetlenül hagy *egyes* súlyosan gondatlan magatartásokat.

ad 2. Innen van, hogy álláspontunk szerint a termék-felelősségbiztosítás körében a súlyos gondatlanságnak a *bírói gyakorlat általi minősítése* látszik járhatónak, amely egyben a prevenció hatás hatékony érvényesülésének garanciális biztosítója is. Ez a megoldás szervesen illeszkedik a Ptk. konstrukciójába, hiszen a jogalkalmazónak *más helyen* is (pl. Ptk. 314. §, 581. § (1) bekezdése) értékelni kell a gondatlanság enyhe vagy súlyos alakzatát. Mindehhez kapcsolódhatna még egy *biztosítási* szempont is, amely a biztosított bagatell károkozása esetén — amennyiben azért is a biztosító állt helyt — a visszkereset érvényesítését, függetlenül a vétkesség fokától, nem tenné kötelezővé.¹⁰⁴

b) Igen jelentős prevenció hatású lehet a *díjfizetési feltételeknek a károkozásokhoz való megfelelő idomítása*.¹⁰⁵ Ez történhetne a díjmegállapításoknak a korábbi biztosítási időszakban okozott károkkal való *összevetése* útján, de a folyó biztosítási időszakra is megfelelő *díjpótlék* bevezetésével, amely a biztosítónak a biztosított helyetti helytállásainak számához és méreteihez volna igazítható.

c) A kármegelőzés jelenleg szerződésbe iktatott további eszköze a *franchise*, amelyet az új vagyonsbiztosítási kötvény *minimális kárfeltételként* és *választható formában* tesz lehetővé, magasabb önrészesedés vállalásánál díjkedvezmény nyújtása mellett. Úgy gondoljuk, hogy a termékekkel okozható,

¹⁰³ L. erre vonatkozóan *Eörsi*, A létfenntartás biztosítása közlekedési balesetek károsultjainál (AJ 1966.) 32—33. p., *Sólyom*, A súlyos gondatlanság a biztosítási szerződésekben (AJ 1972.) 330—354. l. Egyetértünk *Sólyom Lászlóval* abban, hogy egy általános elhatárolási ismérv megalkotására aligha törekedhetünk. Éppen ez indokolhatja a gondatlanság fokának értékelését egyedi tényállásokként a bírói gyakorlat által. Ez a megoldás nemcsak a súlyos gondatlanság tekintetében, de más „rokonintézményekkel” (pl. vétőképesség) összefüggésben sem volna idegen test polgári jogunkban.

¹⁰⁴ Ennek értékét az adná, hogy a visszkereset — különösen jelentéktelen károk esetén — a biztosítónak *túlságosan drága*.

¹⁰⁵ *Eörsi*, Felelősség és biztosítás i. m. 127. l.

tömegesen előforduló, kisebb és jelentéktelenebb károk tekintetében a *kár-oko-kozó termékfelelőssége* gyorsabban és olcsóbban funkcionálhat, mint a termék-felelősségbiztosítás, így ez a megoldás fenntartandónak látszik. Prevenációs szempontból azonban megfontolandó volna a *levonásos franchise* beiktatása a szerződésbe — esetleg kombinált formában is —, amely a Ptk. 560. § (2) bekezdésébe úgy volna beépíthető, hogy a biztosítónak a károsult irányában való közvetlen helytállása esetén az *önrészesedés visszkereset* (megtérítési igény) formájává váljék, illetőleg *tárgyát képezze*.

d) A biztosítottnak és a biztosítónak — keretmeghatározással élve — *fokozott együttműködési kötelezettsége a hatékony kármegelőzés érdekében*. Az együttműködési kötelezettség ilyen átfogó meghatározása lényegesen többet jelentene, mint a Ptk. 540. §-ában nevesített *közlési- és változásbejelentési kötelezettség*, és lényegileg átfogná a Ptk. 4. §-ában a polgári jogi jogviszonyok egész rendszerére szabályozott együttműködést, amelynek középpontjában a *nép-gazdaság és a társadalom egészének érdekei* állnak. Ebben a körben kiemelt jelentősége van a biztosító szakmai felkészültségének, propagandatevékenységének,¹⁰⁶ az ipar és a biztosítás közös érdekeltségének, az értesítési- és tájékoztatási kötelezettségeknek stb.

5.3 A fentiekben fő vonalaiban összefoglalt prevenációs eszközöknek és a korábban már felemlített egyes, a megelőzést szolgáló konstrukcióknak (pl. a biztosítási összeg maximálásának) megfelelő vegyülése a biztosítás kárelosztási mechanizmusával, hatékonyan szolgálná a károsultak reparációs szükségletét és az ipari kártermelők nevelését a káresemények megelőzésére. Úgy tűnik tehát, hogy *ez a párhuzamosság — amennyiben jól funkcionál — a jogi szabályozás szintjén harmonikus egybefoglalása a kor igényeinek: szankció-rendszere a kárforrások állandó csökkentésére ösztönöz azzal, hogy megtartja a felelősséget a „biztosítási prevenció” útján, ugyanakkor megfelelően gondoskodik a termékkárok áldozatairól a biztosítási kárelosztás révén*.

III. Összefoglalás és megoldási lehetőség

1. A fentebb vizsgált és áttekintett problémák együttesen indokolják, hogy a *termék-kockázatok összességét kiemeljük az új vállalati felelősségbiztosítás rendszeréből*.

E tekintetben figyelembe kell venni azt a tényt, hogy korunkban a polgári jogi felelősség kockázatainak birodalma egyre inkább az ipari termelés lényegéből adódó kockázatokra tevődik át, és ezek között is rangos helyet foglalnak el a termékkárokkal kapcsolatos kockázatok.

¹⁰⁶ Ennek hangsúlyozása a nyugati irodalomban fokozottan jelentkezik, l. Müller, i. m. 1265—66. l.

Fentebb azonban igyekeztünk kimutatni azt is, hogy ez az eltolódás viszonylagos, a technikai fejlődéssel bekövetkezett arányváltozás nem szüntette meg a vállalatok hagyományos károkozásait és az azokhoz kapcsolt felelősségi alakzatokat sem. Ugyanakkor — az elhanyagolható kivételektől most eltekintve — az új szerződés felelősségbiztosítási megoldása ezeknek az elűtő kockázatoknak az egybefoglalását adja.

Azt, hogy ez az „összesűrités” nem túl szerencsés, a gyakorlat feltehetően igazolni fogja. A mostani konstrukció ugyanis egyaránt védelmet nyújt, ha a szigetelési elégtelenséggel gyártott automata mosógép használata közben a családfőt áramütés éri, vagy ha a mosógépet hazaszállításkor a biztosított épületéről lehulló épületrész töri össze; ha hibásan gyártott magas nyomású főzőedények sorozatban felrobbannak és a robbanások testi sérüléssel járnak, vagy ha a biztosított éjjeli óre gondatlanságból elsüti fegyverét és ezzel harmadik személynek kárt okoz. Bőrbetegséget előidéző kozmetikai preparátumok forgalomba kerülése és az alkalmazott munkakörében való károkozása esetén egyaránt van fedezet, a biztosító általában vállalta át a biztosított vállalat felelősségét.

Mindez oda vezethet, hogy fokozatosan elmosódhatnak az egyes felelősségi alakzatok és velük együtt maga a felelősség is, mert a vállalatok bármilyen tényállásból eredő károkozása (ha az személyesérüléssel, vagy szerződésen kívüli tárgyrongálással jár) a kiterjedt biztosítási védelem burkába integrálódik.

Ugyanakkor nem biztos az sem, hogy ez az átfogó és széles körű fedezetnyújtás minden tekintetben számolt a várható károkozásokkal, éppen a potenciális termékhiányossági károk és az azokért való felelősség specifikumai vonalán.

Ilyen helyzetben feltétlenül *szükségesnek tartjuk a termékkárokkal kapcsolatos kockázatok külön, bővített fedezéséhez igazított kötvényfeltételek megteremtését, mert csak ezáltal válik elérhetővé, hogy mind a kockázatátvállalás, mind pedig a biztosítási fedezet áttekinthető legyen.*

2. A homogén (és ideális) veszélyközösségbe tömörítés szempontjából elsősorban *gazdaságilag* kell megvizsgálni a termék káresetek tömegét, anyagi kihatásait, gyakoriságát, szóródását stb. és a mért eredmények alapján

a) *kötelező* (jogsabály parancsán alapuló) termék-felelősségbiztosítást vagy

b) e biztosítási fajta *önkéntes* igénybevételét lehetne előírni, illetőleg megteremtteni, attól függően, hogy melyik megoldás szolgálná *nagyobb gazdasági hatékonysággal* a károsultak, az ipari kártermelők és az egész népgazdaság érdekeit.

Ez elsősorban *gazdaságpolitikai* döntésre tartozó kérdés, itt csak annyit kívánunk leszögezni, hogy *elvi* akadályát nem látjuk ebben a körben sem egy kötelező felelősségbiztosítási fajta megteremtésének.

3. *A biztosítás tárgyainak*, a fedezhető és nem fedezhető vállalati, illetőleg termékkár-kockázatoknak *direkt behatárolása* egyetlen *generál-klauzulával* aligha lehetséges, ezért a vállalt kockázatok „szekundér” *kötvénybeiktatását* tartjuk szükségesnek mégpedig azzal, hogy a feltételek a *felelősségkizárás eseteit taxatív felsorolással*, míg a biztosító helytállásának *összegszerű mértékét*, a *szerződés területi és időbeli hatályát pozitív meghatározással* tartalmazzák.

Fentebb sorra vettük mindazokat a vonatkozásokat, amelyek a felelősségkizáró-klauzulák alkotó elemeit és a biztosítási oltalom terjedelmét, tartalmát és egyben határait adhatják. Azt tartjuk, hogy ezeknek a változatoknak az egybefoglalása — kiegészítve azt néhány üzletpolitikai és üzemgazdasági tényezővel, valamint a szakmai szempontból reális és helyes mértékű biztosítási díjak megállapításával — kitölthetné egy korszerű és hatékony termék-felelősségbiztosítási rendszer modelljét, amely hazánkban megfelelően funkcionálhatna.

4. Végezetül szükségesnek tartjuk egy ilyen termék-felelősségbiztosítási rendszer bevezetése esetén a már hatályos *vagyonbiztosítás-fajták „megtisztítását” a termékekkel okozott károokra kiterjedő biztosítási fedezettől*. (Kivéve a más kötelező felelősségbiztosítás eseteit, amelyeket viszont a termék-felelősségbiztosítás nem fogna át.) Több biztosítási fajttal elérhető „fedezetgazdagság” ugyanazon káreseményekre vonatkozóan a *kárbiztosítás speciális jellegétől* idegen. Így nem kumulálódhat a termék-felelősségbiztosítás pl. a mezőgazdasági nagyüzemek vagyonbiztosításának vagy a casco-biztosításnak azokkal a tényeivel, amelyek a termék hibájából (pl. mérgezett tápszer okozta kár, gyári hibás gépkocsi „önkára” stb.) eredő kockázatokat is fedezik. Vonatkozik ez a megszorítás a *károsultakra is*, a felelősségbiztosítási alakzatból következik, hogy ugyanazon esemény folytán egynél több vagyonbiztosításból ne lehessen kártérítéshez jutni.

Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1976. X. 29. — Terjedelem: 12,6 (A/5) ív

77.3781 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Nizsalovszky Endre</i> : Megemlékezés Szász Istvánról (1899—1976)	327
Szakértői vélemények a IX. Osztály területén működő akadémiai kutatóhelyek 1972—75. évekre vonatkozó kutatási beszámolóiról	331
Közgazdaságtudományi Intézet (<i>Bognár József, Berend T. Iván</i>)	331
Világgazdasági Kutatóintézet (<i>Szita János</i>)	343
Ipargazdasági Kutatócsoport (<i>Trethon Ferenc, Susánszky János</i>)	351
Szociológiai Kutatóintézet, ELTE Szociológiai Tanszék, MKKE Gazdaság- szociológiai Kutatócsoport (<i>Szalai Sándor</i>)	364
Állam- és Jogtudományi Intézet (<i>Szamel Lajos</i>)	375
Dunántúli Tudományos Intézet (<i>Szentpéteri István, Bartke István</i>)	383
<i>Horváth Pál</i> : A magyar jogi historizmus tudományági helyzetelemzéséhez	399
<i>Degré Alajos</i> : A Société Jean Bodin XX. kongresszusa a mezőgazdasági közösségekről (communautés rurales). Varsó 1976. május 25—30.	431
<i>Lábady Tamás</i> : A termék-felelősségbiztosítás jogi kérdései és megoldási lehetősége	435

Megjelent: 1977. VI. 25.

Index: 26.264